

2026. 13 (1)

Asian Journal

"STEPPE PANORAMA"

ISSN 2710-3994

ISSN 2710-3994 (online)

Құрылтайшысы және баспагері: Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитеті Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты ШЖҚ РМК

Ғылыми журнал Қазақстан Республикасы Инвестициялар және даму министрлігінің Байланыс, ақпараттандыру және ақпарат комитетінде 2025 ж. 5 сәуірде тіркелген. Тіркеу нөмірі № KZ91VPY00116246. Жылына 6 рет жарияланады (электронды нұсқада).

Журналда тарих ғылымының *келесі бағыттары* бойынша ғылыми жұмыстар жарияланады: тарих, этнология.

Жарияланым тілдері: қазақ, орыс, ағылшын.

Редакция мен баспаның мекен-жайы:

050010 Қазақстан Республикасы, Алматы қ., Шевченко көш., 28-үй

ҚР ҒЖБМ ҒК Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты ШЖҚ РМК

Тел.: +7 (727) 261-67-19, +7 (727) 272-47-59

Журнал сайты: <https://ajspiie.com>

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы
Тарих және этнология институты 2026
© Авторлар ұжымы, 2026

БАС РЕДАКТОР

Қабылдинов Зиябек Ермұқанұлы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, ҚР ҒЖБМ ҒКШ.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының бас директоры. (Қазақстан)

РЕДАКЦИЯЛЫҚ АЛҚА

Аутрам Алан (Outram Alan) — археология ғылымдарының докторы, Эксетер университеті, тарих және археология кафедрасының профессоры. (Ұлыбритания)

Аширов Адхамжон Азимбаевич — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Өзбекстан Республикасы Ғылым академиясының Тарих институтының Этнология және антропология орталығының меңгерушісі. (Өзбекстан)

Әбіл Еркін Аманжолұлы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР Парламенті Мәжілісінің депутаты. (Қазақстан)

Әлімбай Нұрсан — тарих ғылымдарының кандидаты, профессор, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының бас ғылыми қызметкері. (Қазақстан)

Вернер Кунтһиа (Werner Cynthia) — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Техас университеті. (АҚШ).

Дайнер Александр (Diener Alexander) — тарих ғылымдарының докторы, профессор. Канзас университеті. (АҚШ)

Жаркен Айгүл Мәлікқызы — тарих ғылымдарының докторы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университетінің профессоры. (Қазақстан)

Көкебаева Гүлжауһар Какенқызы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті. (Қазақстан)

Кригер Виктор (Kriege Viktor) — тарих ғылымдарының докторы, Нюрнбергтегі Бавариялық немістер мәдени орталығының (BKDR) ғылыми қызметкері. (Германия)

Оайон Изабель (Ohayon Isabelle) — тарих ғылымдарының кандидаты, профессор, CERCEC директорының орынбасары, Францияның Ұлттық ғылыми зерттеу орталығының (CNRS) қызметкері. (Франция)

Сабурова Татьяна — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Индиана университеті. (АҚШ)

Моррисон Александр (Morrison Alexander) — PhD, Оксфорд университетінің профессоры. (Ұлыбритания)

Муминов Ашірбек Құрбанұлы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Ислам тарихы, өнер және мәдениет ғылыми-зерттеу орталығының аға ғылыми қызметкері IRCICA – İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi. (Түркия)

Римантас Желвис (Želvys Rimantas) — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Вильнюс педагогикалық университеті. (Литва)

Смағұлов Оразақ Смағұлұлы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, Балон ғылым академиясының корр.-мүшесі, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы сыйлықтың лауреаты, ғылым мен техниканың еңбек сіңірген қайраткері, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессоры. (Қазақстан)

Таймағамбетов Жәкен Қожахметұлы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, ҚР Ұлттық музейі. (Қазақстан)

Томохико Уяма — PhD, Хоккайдо университетінің Славян және Еуразиялық зерттеулер орталығының профессоры (Жапония)

Ян У. Кэмпбелл (Ian W. Campbell) — PhD, Калифорния университетінің профессоры (АҚШ)

ЖАУАПТЫ РЕДАКТОР

Қайпбаева Айнагүл Толғанбайқызы — тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының жетекші ғылыми қызметкері. (Қазақстан)

ҒЫЛЫМИ РЕДАКТОРЛАР

Қапаева Айжан Тоқанқызы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының Бас ғылыми қызметкері. (Қазақстан)

Кубеев Рустем Жаулыбайұлы — Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының ғылыми қызметкері. (Қазақстан)

ТЕХНИКАЛЫҚ ХАТШЫ

Бурханов Бимурад Бадритдинұлы — магистр, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының ғылыми қызметкері. (Қазақстан)

Копеева Сания Жуматайқызы — магистр, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының қызметкері. (Қазақстан).

ISSN 2710-3994 (online)

Учредитель и издатель: РГП на ПХВ «Институт истории и этнологии им.Ч.Ч. Валиханова»
Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан

Научный журнал зарегистрирован в Комитете связи, информатизации и информации
Министерства по инвестициям и развитию Республики Казахстан, свидетельство
о регистрации:

№ KZ91VPY00116246 от 03.04.2025 г. Публикуется 6 раз в год (в электронном формате).

В журнале публикуются научные работы *по следующим направлениям* исторической науки:
история, этнология.

Языки публикации: казахский, русский, английский.

Адрес редакции и издательства:

050010 Республика Казахстан, г. Алматы, ул. Шевченко, д. 28

РГП на ПХВ Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова КН МНВО РК

Тел.: +7 (727) 261-67-19, +7 (727) 272-47-59

Сайт журнала: <https://ajspiie.com>

© Институт истории и этнологии
имени Ч.Ч. Валиханова, 2026
© Коллектив авторов, 2026

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР

Кабульдинов Зиябек Ермуханович — доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, генеральный директор Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова КН МНВО РК. (Казахстан)

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

Абиль Еркин Аманжолович — доктор исторических наук, профессор, Депутат Мажилиса Парламента РК. (Казахстан)

Алимбай Нурсан — кандидат исторических наук, профессор, главный научный сотрудник Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова. (Казахстан)

Аутрам Алан (Outram Alan) — доктор археологических наук, профессор департамента археологии и истории Университета Эксетера. (Великобритания)

Аширов Адхамжон Азимбаевич — доктор исторических наук, профессор, заведующий Центром этнологии и антропологии Института истории Академии наук Республики Узбекистан. (Узбекистан)

Вернер Синтия (Werner, Cynthia) — доктор исторических наук, профессор. Техасский университет. (США)

Дайнер Александр (Diener Alexander) — доктор исторических наук, профессор. Канзасский университет (США)

Жаркен Айгуль Маликовна — доктор исторических наук, профессор Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилёва. (Казахстан)

Исмагулов Оразак Исмагулович — доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, член-корр. Болонской академии наук, лауреат премии им. Ч.Ч. Валиханова, заслуженный деятель науки и техники, профессор Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева. (Казахстан)

Кокебаева Гульжаухар Какеновна — доктор исторических наук, профессор Казахского национального университета имени Аль Фараби. (Казахстан)

Кригер Виктор (Kriege Viktor) — доктор исторических наук, научный сотрудник Баварского культурного центра немцев (BKDR) в Нюрнберге. (Германия)

Моррисон Александр (Morrison Alexander) — PhD, профессор Оксфордского университета. (Великобритания)

Муминов Аширбек Курбанович — доктор исторических наук, профессор, старший научный сотрудник Исследовательского центра исламской истории, искусства и культуры. IRCICA – İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi. (Турция)

Оайон Изабель (Ohayon Isabelle) — кандидат исторических наук, профессор, заместитель директора CERCEC, сотрудник Национального центра научных исследований Франции (CNRS). (Франция)

Римантас Желвис (Želvys Rimantas) — доктор педагогических наук, профессор, Вильнюсский педагогический университет. (Литва)

Сабурова Татьяна — доктор исторических наук, профессор, Университет Индианы. (США)

Таймагамбетов Жакен Кожаметович — доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, Национальный музей РК. (Казахстан)

Томохико Уяма — PhD, профессор Центра славяно-евразийских исследований Хоккайдского университета (Япония)

Ян Кэмпбелл (Ian W. Campbell) — PhD, профессор Калифорнийского университета (США)

ОТВЕТСТВЕННЫЙ РЕДАКТОР

Каипбаева Айнагуль Толганбаевна — кандидат исторических наук, ведущий научный сотрудник Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова. (Казахстан)

НАУЧНЫЕ РЕДАКТОРЫ

Капаева Айжан Токановна — доктор исторических наук, профессор, главный научный сотрудник Института истории этнологии им. Ч.Ч. Валиханова. (Казахстан).

Кубеев Рустем Джаулыбайулы — научный сотрудник Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова. (Казахстан).

ТЕХНИЧЕСКИЙ СЕКРЕТАРЬ

Бурханов Бимурад Бадритдинович — магистр, научный сотрудник Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова. (Казахстан)

Копеева Сания Жуматаевна — магистр, сотрудник Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова. (Казахстан).

ISSN 2710-3994 (online)

Founder and publisher: RSE on REM “Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology” of the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan

The scientific journal is registered at the Committee for Communications, Informatization and Information of the Ministry for Investments and Development of the Republic of Kazakhstan, registration certificate: No. KZ91VPY00116246 dated 03.04.2025. The journal is published 6 times a year (in electronic format).

The journal publishes scientific works in the *following areas* of historical science: history, ethnology.

Publication languages: Kazakh, Russian, English.

Editorial and publisher address:

28 Shevchenko Str., 050010, Almaty, Republic of Kazakhstan

RSE on REM Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology CS MSHE of the Republic of Kazakhstan

Tel.: +7 (727) 261-67-19, +7 (727) 272-47-59

Journal website: <https://ajspiie.com>

© Ch.Ch. Valikhanov Institute
of History and Ethnology, 2026
© Group of authors, 2026

EDITOR-IN-CHIEF

Kabuldinov Ziabek Ermukhanovich — Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, General Director of Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology SC MSHE RK. (Kazakhstan)

EDITORIAL BOARD

Abil Yerkin Amanzholovich — Doctor of Historical Sciences, Professor, Member of the Mazhilis of the Parliament of the RK. (Kazakhstan)

Alimbay Nursan — Candidate of Historical Sciences, Professor, Chief Researcher at the Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology. (Kazakhstan)

Azimqulov Javohir — Doctor of Historical Sciences, Professor, Head of the Center for Ethnology and Anthropology at the Institute of History, Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan. (Uzbekistan)

Diener Alexander — Doctor of Political Science, Professor, University of Kansas. (USA)

Ian W. Campbell — PhD, Professor at the University of California (USA)

Ismagulov Orazak Ismagulovich — Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Corresponding Member of Bologna Academy of Sciences, winner of Ch.Ch. Valikhanov Award, Honored Worker of Science and Technology, Professor of L.N. Gumilyov University. (Kazakhstan)

Kokebayeva Gulzhaukhar Kakenovna — Doctor of Historical Sciences, Professor at the Al Farabi Kazakh National University. (Kazakhstan)

Kriege Viktor — Doctor of Historical Sciences, Researcher at the Bavarian Cultural Center of Germans (BKDR) in Nuremberg. (Germany)

Morrison Alexander — PhD, Professor, University of Oxford. (UK)

Muminov Ashirbek Kurbanovich — Doctor of Historical Sciences, Professor, Senior Researcher at the Research Center for Islamic History, Art and Culture. IRCICA (İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi). (Turkey)

Ohayon Isabelle — Candidate of Historical Sciences, Professor, Deputy Director of CERCEC, Researcher at the French National Center for Scientific Research (CNRS). (France)

Outram Alan — Doctor of Archaeological Sciences, Professor in the Department of Archaeology and History at University of Exeter. (Britain)

Rimantas Želvys — Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Vilnius Pedagogical University. (Lithuania)

Saburova Tatiana — Doctor of Historical Sciences, Professor, Indiana University. (USA)

Taimagambetov Zhaken Kozhakhmetovich — Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, National Museum of the Republic of Kazakhstan. (Kazakhstan)

Werner, Cynthia — Doctor of Historical Sciences, Professor, Texas university. (USA)

Tomohiko Uyama — PhD, Professor at the Slavic-Eurasian Research Center, Hokkaido University. (Sapporo, Japan)

Zharken Aigul — Doctor of Historical Sciences, Professor at L.N. Gumilyov Eurasian National University. (Kazakhstan)

EXECUTIVE EDITOR

Kaipbayeva Ainagul Tolganbayevna — Candidate of Historical Sciences, leading researcher at Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology (Kazakhstan).

ACADEMIC EDITOR

Kapaeva Aizhan Tokanovna — Doctor of Historical Sciences, Professor, Chief Researcher at the Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology. (Kazakhstan)

Kubeyev Rustem Dzhaulybayuly — researcher at Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology. (Kazakhstan)

TECHNICAL SECRETARY

Burkhanov Bimurad Badritdinovich — Master's, researcher at Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology. (Kazakhstan)

Kopeyeva Saniya Zhumataevna — Master's, researcher at Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology. (Kazakhstan)

ТАРИХНАМА ЖӘНЕ ДЕРЕКТАНУ / ИСТОРИОГРАФИЯ И ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ /
HISTORIOGRAPHY AND SOURCE STUDIES

Published in the Republic of Kazakhstan
Asian Journal "Steppe Panorama"
Has been issued as a journal since 2014
ISSN 2710-3994.
Vol. 13. Is. 1, pp. 7-22, 2026
Journal homepage: <https://ajspiie.com>

FTAXP / МПНТИ / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2026_13_1_7-22

**FROM IDEOLOGY TO EMPIRICAL SYNTHESIS: THE EVOLUTION OF THE SOVIET
RUSSIAN HISTORIOGRAPHY ON THE POLITICAL ECONOMY OF THE GOLDEN
HORDE**

Nurtas T. Abdimomynov^{1*}, Aliya O. Ospanova², Djumashev Askar³

¹International Information Technology University (IITU)
(34/1, Manas Str., 050040 Almaty, Republic of Kazakhstan)
Ph.D. (History), Professor at IITU
 <https://orcid.org/0000-0002-5395-8701>. E-mail: nurtas.amirbay@gmail.com
*Corresponding author

²Khoja Akhmet Yasawi International Kazakh-Turkish University
(29 B. Sattarkhanov Ave., 161200 Turkistan, Republic of Kazakhstan)
PhD. (History), Senior Lecturer
 <https://orcid.org/0009-0006-1713-9369>. E-mail: aliya.ospanova@ayu.edu.kz

³Karakalpak Research Institute of the Humanities
(179-a, Amir Temur Str., 230100 Nukus, Republic of Uzbekistan)
PhD in History
 <https://orcid.org/0000-0003-3668-6510>. E-mail: djumashev@yahoo.de

© Valikhanov IHE, 2026

© Abdimomynov N.T., Ospanova A.A., Djumashev A.M., 2026

Abstract. Introduction. While traditional critics often portray Soviet historiography of the Golden Horde as a narrow field constrained by Marxist ideology and the 'Mongol-Tatar Yoke' narrative, a closer examination reveals a far more foundational and intellectually sophisticated body of research by certain Soviet scholars. Despite ideological influences, prominent Soviet scholars (such as V.V. Barthold, F.V. Ballod, B.Y. Vladimirtsov, A.Y. Yakubovsky, and M.G. Safargaliev) identified critical dimensions and formulated conceptual frameworks regarding the Horde's political economy. Soviet authors also pioneered the scholarly integration of Oriental written sources (A.A. Romaskevich, S.L. Volin, S.A. Kozin, S.A. Anninsky), numismatic analysis (G.A. Fedorov-Davydov), and historical-geographical data (V.L. Egorov) to investigate the evolution of the state's economic institutions. Consequently, a critical review of these foundational Soviet works is necessary to reconcile their vast empirical findings with modern methodological perspectives. **Goals.** The research objective is to conduct a historiographical analysis of the seminal works and interpretations concerning the Golden Horde's political economy in Soviet historical scholarship from the 1920s to the early 1990s, while tracing their methodological evolution. **Results.** The study identifies five distinct stages corresponding to the development of Soviet historical science: early Marxist historiography (1920s); the dogmatization of the "Yoke" paradigm during the Stalinist era; the emergence of functional analysis during the "Thaw"; the interdisciplinary synthesis of the

1960s–1980s; and the methodological pluralism of the Perestroika period. Findings indicate that despite ideological constraints, Soviet authors advanced vital conceptual propositions grounded in empirical (archaeological and numismatic) data. *Conclusion.* The vast empirical sources and interdisciplinary frameworks established during the Soviet era serve as the essential foundation for modern reconstructions of the Golden Horde’s political economy within the contemporary “Pax Mongolica” framework.

Keywords: Golden Horde, political economy, Soviet historiography, Mongol-Tatar Yoke, fiscal system, commodity-money relations, transcontinental trade

Acknowledgments. The article was prepared as part of the research program (Reg. number BR24993132) titled “Early and Medieval History and Culture of the Turkic World Based on New Unique Materials from the Vatican and Western European Countries”.

For citation: Abdimomynov N.T., Ospanova A.A., Djumashev A.M., The study of the Political Economy of the Golden Horde in Soviet Russian Historiography // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2026. Vol. 13. No. 1. Pp. 7-22. (In Eng.). DOI: 10.51943/2710-3994_2026_13_1_7-22

ИДЕОЛОГИЯЛЫҚ ДОГМАЛАРДАН ЭМПИРИКАЛЫҚ СИНТЕЗГЕ: АЛТЫН ОРДАНЫҢ САЯСИ ЭКОНОМИЯСЫН ЗЕРТТЕУДЕГІ КЕҢЕСТІК ТАРИХНАМАНЫҢ ЭВОЛЮЦИЯСЫ

Абдимомынов Нуртас Талгатжанович^{1*}, Оспанова Алия Абдужапаровна², Жумашев Аскар Мамбетович³

¹Халықаралық ақпараттық технологиялар университеті (ХАТУ)

(34/1-үй, Манас көш., 050040 Алматы, Қазақстан Республикасы)

Ph.D., ХАТУ профессоры

 <https://orcid.org/0000-0002-5395-8701>. E-mail: nurtas.amirbay@gmail.com

*Автор-корреспондент

²Қожа Ахмет Ясауи атындағы халықаралық қазақ-түрік университеті

(29-үй, Б. Саттарханов даңғ., 161200 Түркістан, Қазақстан Республикасы)

PhD, аға оқытушы

 <https://orcid.org/0009-0006-1713-9369>. E-mail: aliya.ospanova@ayu.edu.kz

³Қарақалпақ гуманитарлық ғылымдар ғылыми-зерттеу институты

(179а-үй, Әмір Темір көшесі, 230100, Нөкіс қаласы, Өзбекстан Республикасы)

Тарих ғылымдарының кандидаты

 <https://orcid.org/0000-0003-3668-6510>. E-mail: djumashev@yahoo.de

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ГЭИ, 2026

© Абдимомынов Н.Т., Оспанова А.А., Жумашев А.М., 2026

Аңдатпа. *Kipicne.* Алтын Орда тарихының кеңестік тарихнамасын тек маркстік идеология мен «езгі» (иго) тұжырымдамасының шеңберінде біржақты қарастырды деген көзқарастардың қалыптасуына қарамастан, сол кезеңдегі бірқатар кеңестік медиевистердің мұрасы әлі күнге дейін іргелі әдістемелік маңызға ие. Идеологиялық қысымға қарамастан, В.В. Бартольд, Ф.В. Баллод, Б.Я. Владимирцов, А.Ю. Якубовский және М.Г. Сафаргалиев сынды көрнекті кеңестік шығыстанушылар мен медиевистер Жошы ұлысының саяси-экономикалық жүйесінің басты мәселелерін айқындап ғана қоймай, оны зерделеудің теориялық негізін қалыптастырды. Кеңестік деректану мектебі шығыс жазба ескерткіштерін (А.А. Ромаскевич, С.Л. Волин, С.А. Козин, С.А. Аннинский), нумизматикалық компаративистика әдістерін (Г.А. Фёдоров-Давыдов) және тарихи-географиялық реконструкциялауды (В.Л. Егоров) біртұтас жүйеге интеграциялау арқылы экономикалық институттардың генезисі мен трансформациясын терең талдауға мүмкіндік туғызды. Осы орайда, кеңестік кезеңдегі іргелі

еңбектерді саралау Алтын Орданың саяси экономикасын қазіргі жаңа әдіснамалық тұрғыдан қайта зерделеудің өзектілігін айқындайды. *Зерттеу жұмысының мақсаты.* 1920-жылдардан 1990-жылдардың басына дейінгі кеңестік тарихнамадағы Алтын Орданың саяси экономикасына қатысты іргелі еңбектер мен интерпретацияларға кешенді тарихнамалық талдау жасау және олардың әдіснамалық эволюциясын айқындау болып табылады. *Нәтижелер.* Зерттеу барысында кеңестік тарихнаманың даму ерекшеліктеріне сәйкес бес негізгі кезең жіктелді: 1920-жылдардағы ерте кеңестік маркстік тарихнама; Сталиндік кезеңдегі «моңғол-татар езгісі» парадигмасының догматизациялануы; «жылымық» кезеңіндегі функционалдық талдаудың қалыптасуы; 1960–1980 жылдардағы пәнаралық синтез және Қайта құру кезеңіндегі әдіснамалық плюрализм. Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, идеологиялық шектеулер Алтын Орданың саяси экономикасын объективті зерделеуге айтарлықтай ықпал еткенімен, бірқатар Кеңес авторлары нақты эмпирикалық (археологиялық, нумизматикалық) деректерге негізделген маңызды концептуалдық тұжырымдар ұсынды. *Қорытынды.* Кеңес дәуірінде жинақталған маңызды деректер қоры мен пәнаралық тәсілдер де бүгінгі таңда Алтын Орданың саяси экономикасын қазіргі *Pax Mongolica* тұжырымдамасы аясында жаңаша реконструкциялау үшін негіз болып табылады.

Түйін сөздер: Алтын Орда, саяси экономика, кеңестік тарихнама, «моңғол-татар езгісі», алым-салық жүйесі, тауар-ақша қатынастары, трансконтиненталдық сауда

Алғыс. Мақала «Ватикан мен Батыс Еуропа елдерінен алынған жаңа бірегей материалдар негізінде Түркі әлемінің ерте және ортағасырлық тарихы мен мәдениеті» ғылыми жобасы (тіркеу нөмірі: BR24993132) аясында дайындалды.

Дәйексөз үшін: Абдимомынов Н.Т., Оспанова А.А., Жумашев А.М. Идеологиялық догмалардан эмпирикалық синтезге: Алтын орданың саяси экономикасын зерттеудегі кеңестік тарихнаманың эволюциясы // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2026. Т. 13. № 1. 7-22 бб. (Ағылш.). DOI: 10.51943/2710-3994_2026_13_1_7-22

ОТ ИДЕОЛОГИЧЕСКИХ ДОГМ К ЭМПИРИЧЕСКОМУ СИНТЕЗУ: ЭВОЛЮЦИЯ СОВЕТСКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ ПОЛИТЭКОНОМИИ ЗОЛОТОЙ ОРДЫ

Абдимомынов Нуртас Талгатжанович^{1*}, Оспанова Алия Абдужапаровна², Жумашев Аскар Мамбетович³

¹Международный университет информационных технологии (МУИТ).

(д. 34/1, ул. Манаса, 050040 Алматы, Республика Казахстан)

Ph.D., профессор МУИТ

 <https://orcid.org/0000-0002-5395-8701>. E-mail: nurtas.amirbay@gmail.com

*Автор-корреспондент

²Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави

(д. 29, пр. Б. Саттарханова, 161200 Туркестан, Республика Казахстан)

PhD, старший преподаватель

 <https://orcid.org/0009-0006-1713-9369>. E-mail: aliya.ospanova@ayu.edu.kz

³Каракалпакский научно-исследовательский институт гуманитарных наук

(д. 179 а, ул. Амира Темура, 230100 Нукус, Республика Узбекистан)

Кандидат исторических наук

 <https://orcid.org/0000-0003-3668-6510>. E-mail: djumashev@yahoo.de

© ИИЭ им. Ч.Ч. Валиханова, 2026

© Абдимомынов Н.Т., Оспанова А.А., Жумашев А.М., 2026

Аннотация. *Введение.* Вопреки распространённому представлению, сводящему советские исследования Золотой Орды к узким рамкам марксистских догм и концепции «ига», более глубокий анализ наследия медиевистов того времени выявляет пласт работ, значительно превосходящих эти стереотипы по своей методологической значимости. Несмотря на идеологическое давление, выдающиеся советские востоковеды и медиевисты (В.В. Бартольд, Ф.В. Баллод, Б.Я. Владимирцов, А.Ю. Якубовский, М.Г. Сафаргалиев) не только обозначили ключевые проблемные узлы, но и заложили теоретический фундамент изучения политической экономии Улус Джучи. Советская школа источниковедения обеспечила системную интеграцию восточных письменных источников (труды А.А. Ромаскевича, С.Л. Волина, С.А. Козина, С.А. Аннинского), методов нумизматической компаративистики (Г.А. Фёдоров-Давыдов) и историко-географической реконструкции (В. Л. Егоров) для анализа генезиса и трансформации экономических институтов. В этой связи изучение советского научного наследия представляется необходимым условием для верификации накопленного эмпирического массива в свете актуальных методологических парадигм. *Цель исследования* заключается в проведении комплексного историографического анализа фундаментальных работ и интерпретаций, касающихся политической экономии Золотой Орды в советской историографии с 1920-х до начала 1990-х гг., а также в определении их методологической эволюции. *Результаты.* В ходе исследования, в соответствии с особенностями развития советской исторической науки, было выделено пять основных этапов: ранняя советская марксистская историография 1920-х гг.; догматизация парадигмы «монголо-татарского ига» в сталинский период; формирование функционального анализа в эпоху «оттепели»; междисциплинарный синтез 1960–1980-х гг. и методологический плюрализм периода Перестройки. Результаты анализа показывают, что, несмотря на существенное влияние идеологических ограничений на объективное изучение политэкономии Золотой Орды, ряд советских авторов предложил важные концептуальные положения, основанные на конкретных эмпирических (археологических, нумизматических) данных. *Выводы.* Накопленный в советский период значительный источниковый фонд и междисциплинарные подходы служат фундаментом для современной реконструкции политической экономии Золотой Орды в рамках современной концепции *Rax Mongolica*.

Ключевые слова: Золотая Орда, политическая экономия, советская историография, «монголо-татарское иго», фискальная система, товарно-денежные отношения, трансконтинентальная торговля

Благодарность. Статья подготовлена в рамках исследовательской программы «Ранняя и средневековая история и культура тюркского мира на основе новых уникальных материалов из Ватикана и стран Западной Европы» (рег. номер: BR24993132).

Для цитирования: Абдимомынов Н.Т., Оспанова А.А., Жумашев А.М. От идеологических догм к эмпирическому синтезу: эволюция советской историографии политэкономии Золотой орды // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2026. Т. 13. № 1. С. 7-22. (На Англ.). DOI: 10.51943/2710-3994_2026_13_1_7-22

Introduction

The economic governance of the Golden Horde—ranging from its strategic oversight of transcontinental trade to the implementation of sophisticated fiscal frameworks—constituted a pivotal factor shaping institutional dynamics across Eurasia during the thirteenth and fourteenth centuries. This economic infrastructure encompassed a vast geographic expanse, including the Dasht-i Qipchaq, the Volga basin, North-Eastern Rus', Eastern Europe, as well as the Northern Black Sea and North Caucasus regions, extending to Khwarazm (Favereau, 2021: 8–25; Nabiev, 2014: 4–22; Arslanov, 2014: 65–77; Abdimomynov et al., 2024: 685–695). The historical trajectory of this preeminent Eurasian polity has long attracted sustained international scholarly attention. From the late eighteenth century onward, Russian historiography approached the Golden Horde primarily through the prism of “Rus'–Horde” relations. Although this research tradition continued into the Soviet era, post-

revolutionary historiography experienced a profound methodological transformation. The field became increasingly shaped by Marxist historical materialism and the restrictive “Mongol-Tatar yoke” paradigm, which significantly reoriented interpretive frameworks. The dominance of Marxist formative theory and the “yoke” paradigm—consolidated during the 1920s–1930s – led Soviet historiography to conceptualize the Golden Horde’s economy largely as an exploitative system. Such ideological constraints frequently obscured the internal economic complexity of the polity and its sophisticated institutional character. Nevertheless, despite these intellectual limitations, several prominent Soviet scholars produced foundational contributions to the study of the Horde’s political economy. Early works by V.V. Barthold (1963; 1964), F.V. Ballod (1923), and B.Ya. Vladimirtsov (1934) established an analytical basis subsequently developed by A Yu. Yakubovsky (1950), M.G. Safargaliev (1960), and L.N. Gumilev (1992). At the same time, the systematic compilation and translation of extensive Arabic, Persian, and Mongolian primary sources significantly advanced research on the Horde’s institutional development (Romaskevich, Volin, 1941; Kozin, 1941; Anninsky, 1940). The historiographical discourse was further enriched by G. A. Fedorov-Davydov’s (1966; 1973) integration of archaeological and numismatic data, as well as by V. L. Egorov’s (1985) comprehensive historical-geographical synthesis. Consequently, a critical reassessment of Soviet-era interpretations through contemporary methodological perspectives remains imperative. This re-evaluation is particularly timely as modern scholarship increasingly adopts the analytical frameworks of the Pax Mongolica and the “Mongol Exchange,” which foreground the Golden Horde’s central role in facilitating transcontinental trade networks and fostering systemic cultural interaction across Eurasia (Di Cosmo, 2010; Favereau, 2021; Kinayatuly, 2010; Ciocîltan, 2012; Abdimomynov, Sauyrkan, 2025).

The primary objective of this research is to analyze the fundamental works, core interpretations, and conceptual frameworks concerning the political economy of the Golden Horde as presented in Soviet Russian historiography from the 1920s to the early 1990s, thereby identifying their methodological evolution. To achieve this aim, the following tasks have been established:

- to identify and categorize the research schools and the corpus of leading authors active during the Soviet period.
- to classify the evolution of economic narratives and "themes" within their collective body of work.
- to determine the extent to which archaeological, numismatic, and historical-geographic data were integrated into the scholarly discourse and to evaluate their role in the objective reconstruction of political economy.
- to assess the degree of continuity between Soviet-era interpretations and contemporary discourses regarding the *Pax Mongolica*.

Materials and Methods

The empirical basis of this study comprises a vast corpus of fundamental works, monographs, and specialized inquiries published during the Soviet era. Key texts under analysis include the seminal “*The Golden Horde and Its Fall*” (1950) by B.D. Grekov and A.Yu. Yakubovsky, “*The Mongols and Rus*” (1940) by A.N. Nasonov, and “*The Disintegration of the Golden Horde*” (1960) by M.G. Safargaliev. Furthermore, the research draws upon the specialized archaeological and numismatic contributions of G.A. Fedorov-Davydov (1966, 1973), the geopolitical assessments of V.V. Kargalov (1967), and the historical-geographic synthesis of V.L. Egorov (1985). The study also interrogates the overarching methodological positions of prominent scholars such as V.V. Barthold, F.V. Ballod, B.Ya. Vladimirtsov and L.N. Gumilev, whose theoretical frameworks shaped the field’s trajectory.

To ensure a rigorous evaluation of this historiographical evolution, a multi-dimensional methodological approach was employed. The historiographical reconstruction method was used to identify the ideological paradigms within which each author contextualized the economic mechanisms of the Golden Horde, and to assess how these frameworks influenced their scholarly conclusions. Comparative-Historiographical Analysis facilitated a systematic comparison of the logic

of development, from early Marxist formulations to the methodological pluralism of the 1980s, highlighting both continuities and critical shifts in interpretation. Using a chronological-analytical lens, the study classifies Soviet research into five distinct stages. This allows for a clear description of the methodological dominants and the expanding trajectory of the source material utilized during each epoch.

Discussion

The historiographical examination of Soviet scholarship on the political economy of the Golden Horde began during the Soviet period. In the introduction to their seminal monograph, *"The Golden Horde and Its Fall"* (1950), B.D. Grekov and A.Yu. Yakubovsky provided a comprehensive review of key research, analyzing contemporary Soviet perspectives on socio-economic issues of the Golden Horde. Similarly, A.N. Nasonov's *"The Mongols and Rus"* (1940) established the methodological foundations for studying Rus'-Horde relations that would come to define the field. Further indirect insights into the political economy were integrated into the works of V.V. Kargalov (1967), M.G. Safargaliev (1960), and V.L. Egorov (1985), who addressed specific economic aspects while navigating the broader political landscape of the state.

A defining characteristic of Soviet historiography was the rigid dominance of Marxist ideology and the "Mongol-Tatar yoke" dogma. This created an environment in which not only "bourgeois" scholars but also post-revolutionary Soviet researchers were subjected to rigorous ideological criticism. A notable example of this internal tension is found in Nasonov's work, in which he critically analyzed the concept of "nomadic feudalism" proposed by Academician B.Ya. Vladimirtsov (1884–1931) challenged several of its core ideas, aligning them more closely with the prevailing state-sanctioned paradigm (Nasonov, 1940: 117).

Historiographical analysis targeting the Golden Horde's political economy has reached a qualitatively new level only in recent decades. Contemporary Russian scholar R.F. Nabiev, in his doctoral dissertation on the political and economic development of the Jochid Ulus in the 14th century (2014), offers a nuanced reassessment of his Soviet predecessors. Nabiev identifies the period between 1917 and 1930 as a unique window where, before ideological restrictions were fully institutionalized, scholars such as M. G. Khudyakov, F.V. Ballod, and A.Yu. Yakubovsky published high-quality research on economic history (Nabiev, 2014: 58). Notably, Nabiev highlights that despite the increasing pressures of the 1930s, Yakubovsky managed to introduce bold theses regarding "industry" (handicraft production) in the Golden Horde—propositions that often sat in tension with orthodox Marxist formative theory (Nabiev, 2014: 58). Ultimately, modern scholarship recognizes the profound documentary and conceptual potential in the works of Vladimirtsov, Nasonov, Yakubovsky, and Safargaliev, even when stripped of their mandatory ideological veneers (Nabiev, 2014: 53–58). Russian scholar V.V. Politov, in his work *Historiography of the Influence of the Mongol-Tatar Yoke on the Socio-Political Institutions of North-Eastern Russian Principalities* (2017), provides a systematic analysis of the two dominant intellectual currents of the era: the Marxist and Eurasianist schools. Politov demonstrates that until the late 1980s, Soviet historical science was governed by the conceptual framework established by A.N. Nasonov and B.D. Grekov. Under this paradigm, the period of dependency on the Horde was characterized as an entirely negative phenomenon; the policies of Sarai were viewed as a regressive force that stifled the centralization and development of the Russian state (Politov, 2017: 22). However, Politov's analysis primarily focuses on political history and institutional impacts, leaving the specific historiography of the Golden Horde's political economy as an underexplored niche.

A more specialized review of economic and trade relations is offered by A. M. Arslanov in his dissertation, *Trade and Economic Relations of the Ulus of Jochi with Western Countries* (2014). Arslanov provides a comprehensive overview of Soviet researchers, emphasizing the foundational role of the archaeological school. He specifically analyzes the contributions of F.V. Ballod, A.Yu. Yakubovsky and A.P. Smirnov, who, as early as the 1920s, offered valuable insights into the Horde's commercial networks (Arslanov, 2014: 25). Furthermore, Arslanov highlights that between the 1960s and 1980s, the works of G.A. Fedorov-Davydov, V.L. Egorov, M.G. Kramarovsky, and

A.G. Mukhamadiev marked a significant shift. By integrating archaeological, numismatic, and historical-geographic data, these scholars enabled an autonomous analysis of economic structures that moved beyond mere political narrative (Arslanov, 2014: 25–27). Arslanov also identifies M.G. Safargaliev's (1960) monograph as a landmark achievement, noting its dedicated focus on economic issues as a crucial step toward understanding the state's political economy (Arslanov, 2014: 28).

Results

The evolution of research into the political economy of the Golden Horde within Soviet Russian historiography is defined by fundamental paradigmatic shifts in post-revolutionary historical scholarship. This field was not merely a continuation of the traditions established during Tsarist Russia; rather, it emerged as an autonomous area of inquiry, reconstructed on the foundations of Marxist-Leninist ideology and the formative approach. Although Soviet historians frequently critiqued the methodology of "bourgeois" schools, they often relied on their works regarding source-based historical foundations and empirical data. In view of the methodological shifts and the development of interdisciplinary approaches throughout the Soviet period, the study of the Golden Horde's political economy can be categorized into five primary stages:

Table 1. Key Stages in the Study of the Golden Horde's Political Economy in Soviet Historical Scholarship

Period (Chronology)	Key Authors	Research Directions, Methodology	Core Issues of Political-Economic Analysis
Stage I: 1920s (Early Soviet Period)	M.N. Pokrovsky, V.V. Barthold, F.V. Ballod, B.Ya. Vladimirtsov, M.G. Khudyakov	Marxist-formative paradigm; socio-economic determinism; Orientalist source criticism; archaeological empiricism.	The negative impact of Horde policy on the Rus' economy; transit trade and the nomadic-sedentary symbiosis; substantiating social structures via the "nomadic feudalism" model.
Stage II: Mid-1930s – Early 1950s (Stalinist Era)	Historians: B.D. Grekov, A.Yu. Yakubovsky, A.N. Nasonov. Philologists/Source Scholars: S.L. Volin, A.A. Romaskevich, S.A. Kozin, S.A. Anninsky	State-centric approach; ideological consolidation of the "Mongol-Tatar Yoke" (igo) paradigm; publication of the fundamental corpus of Arabic, Persian, and Mongolian sources.	Characterization of the Horde economy as an extractive-fiscal system (tribute, taxation, apparatus of exploitation); emphasizing "destructive consequences"; systematizing Eastern sources as a foundation for future economic reconstruction.
Stage III: 1953–1964 (The "Thaw" Period)	M.G. Safargaliev, and others	Functional-structural analysis; political-economic dynamics within the formative framework.	The Horde economy as a mechanism for maintaining state integrity; resource management; economic links between the center and the <i>uluses</i> ; the impact of shifting trade routes and fiscal weakening on the state's disintegration.
Stage IV: 1964–1985 (Interdisciplinary Synthesis)	G.A. Fedorov-Davydov, V.V. Kargalov, E.Ch. Skrzhinskaya	Numismatic-archaeological reconstruction; historical-geographic approach; study of the Black Sea-Azov transit routes.	Analysis of the financial system and monetary emission policies (e.g., the reforms of Tokhta Khan); development of urban markets and handicraft production; the economic role of Italian trade stations (Tana, Caffa) and the scale of the international slave trade.
Stage V: 1985–1991 (Methodological)	L.N. Gumilev, V.L. Egorov, and	Methodological pluralism; revival of the Eurasianist	Re-evaluating the "Yoke" (igo) scheme; the Golden Horde's role

Liberalization)	others	school; spatial-institutional analysis (Historical Geography).	as a transit integrator within the <i>Pax Mongolica</i> ; the institutional influence of fiscal-administrative practices (tax censuses, <i>tarkhan</i> labels) on Rus' institutions.

Stage I: Early Soviet Historiography (The 1920s)

The post-revolutionary years marked a period of radical ideological and methodological transformation within Soviet Russian historical science. By the 1920s, historiography began to systematically reconstitute itself around the formative paradigm, driven by Marxist historical materialism. This methodological pivot identified the class struggle, modes of production, and relations of production as the primary engines of historical development and the central objects of scholarly analysis (Politov, 2017: 77).

However, despite these emerging ideological constraints, the 1920s remained a period of relative intellectual breadth. Prominent scholars such as V.V. Barthold, F.V. Ballod, B.Ya. Vladimirtsov and M.G. Khudyakov contributed significantly to the objective study of the Golden Horde's socio-economic system. Their collective works laid the scientific groundwork for assessing the Horde's political economy with a degree of analytical seriousness that would later be suppressed.

V.V. Barthold: The Orientalist Foundation. A towering figure in this period was the Orientalist V.V. Barthold (1869–1930). While Barthold did not dedicate a single monograph exclusively to the political economy of the Golden Horde, his broader conceptualizations of Eurasian history during the Mongol era were transformative. Eschewing a reliance solely on Slavic chronicles, he integrated a vast array of Arabic, Persian, and Turkic sources.

Barthold's primary contribution was the substantiation of a nomadic-sedentary symbiosis. He highlighted the Horde's pivotal role in international transit trade and demonstrated its deep cultural and economic integration with Central Asia and Ilkhanid Iran. In his view, the Golden Horde was not a transient military occupation but a sophisticated imperial structure with immense economic potential (Barthold, 1963; 1964).

F.V. Ballod and the "Volga Pompeii". Against the prevailing "regressive factor" narrative—which depicted the Horde as a source of cultural and economic stagnation—archaeologist F.V. Ballod (1882–1947) offered a powerful empirical counterargument. Despite the chaos of the Russian Civil War and a devastating cholera epidemic between 1919 and 1921, Ballod conducted extensive excavations along the Lower Volga. His seminal 1923 work, *"Privolzhskiy 'Pompeii'"* (The Volga 'Pompeii'), provided a scientific defense of the high civilization of the Golden Horde. He concluded:

"[Research demonstrates that] the Golden Horde of the late 13th and 14th centuries was inhabited not by savages, but by a civilized people engaged in manufactured production and trade, maintaining diplomatic ties with both East and West. [...] Tatar military successes are explained not only by their martial spirit or organizational perfection but by a demonstrably superior level of cultural development" (Ballod, 1923: 131).

Ballod was among the first to provide material evidence for the Horde's urbanization, craftsmanship, and international transit potential. These findings fundamentally contradicted the dogmatic *Mongol-Tatar Yoke (igo)* paradigm, which then became entrenched in official Soviet discourse. While the scientific merit of Ballod's work was undeniable, his conclusions were eventually sidelined by the intensifying ideological restrictions of the late 1920s.

B.Ya. Vladimirtsov and the "Nomadic Feudalism" Thesis. Among the fundamental works indirectly related to this topic, the research of Academician B. Ya. Vladimirtsov (1884–1931), a preeminent figure in Mongol studies and Orientalism, holds a position of particular importance. In his seminal 1934 work, *"The Social Structure of the Mongols"*, he articulated the concept of "nomadic feudalism" to explain the evolution of steppe societies. According to Vladimirtsov, the hallmark of feudal relations in nomadic societies was the establishment of collective or private

ownership over pasture lands and water sources. In this theoretical model, "nomadic feudalism" is characterized by the dominance of large livestock owners (*noyans* and *khans*) who, through their control over essential grazing territories, maintained ordinary nomads (commune members) in a state of economic dependency (Vladimirtsov, 1934). This formulation provided a significant methodological impetus for scholarly debates regarding the Golden Horde's institutional influence on the political structures of North-Eastern Rus'.

M.N. Pokrovsky: Early Marxist Fiscal Analysis. In the 1920s, M. N. Pokrovsky (1868–1932) stood out as a primary proponent of interpreting the Golden Horde through a strictly Marxist lens. Within his formative framework, the Horde was viewed primarily as a mechanism of class dominance and a structure that catalyzed the formation of early fiscal institutions in Rus'. Pokrovsky provocatively described the Mongols as those who "stood at the origins of Russian tax statistics," highlighting their introduction of the "decimal system" (*sotnik* system) and new forms of taxation (Politov, 2017: 82-83). However, as noted by the scholar O. D. Sokolov, Pokrovsky arguably overemphasized the role of the Golden Horde's financial administration in organizing the domestic fiscal system of Rus'. This assessment was rooted in his broader—and later criticized—conceptual focus on the "decisive role of merchant capital" (Sokolov, 1970: 150).

Furthermore, Pokrovsky argued that economic decline in Rus' could not be explained solely by the "yoke"; he located the core of the recession in the "shifting of international trade routes" (Politov, 2017: 83-84). Such a conclusion exemplifies a trend characteristic of early Marxist historiography: the prioritization of socio-economic determinants and trade patterns as the primary drivers of the historical process.

Stage II: Historiography of the mid-1930s to early 1950s (The Stalinist Era)

From the mid-1930s onward, Soviet historical science underwent an ideological pivot toward a state-centric, patriotic narrative. In this climate, the concept of the "Mongol-Tatar Yoke" (*mongolo-tatarskoe igo*) was formally institutionalized as an unassailable dogma. As noted by V. V. Politov, the conceptual framework established by B. D. Grekov and A. N. Nasonov during this period dominated the Soviet scholarly landscape until the late 1980s.

Under this paradigm, the Golden Horde's dominion was characterized exclusively as a destructive, regressive force that effectively delayed the economic, cultural, and political evolution of Rus' by several centuries. The rise of Muscovite Rus' as a unified state was portrayed not as a result of institutional learning from the Horde, but as the fruit of a heroic, persistent anti-Horde struggle and a total rejection of Sarai's policies (Politov, 2017: 22).

The Landmark Synthesis: Grekov and Yakubovsky. At the zenith of this rigid ideological era, B.D. Grekov (1882–1953) and A.Yu. Yakubovsky (1886–1953) published their classical monograph, *The Golden Horde and Its Fall* (1950). In this work, the Horde's economy was defined as a parasitic feudal system sustained by the extraction of tribute, the imposition of permanent obligations, and the intensification of fiscal control over subjugated territories.

While the authors acknowledged a dual nature—the collapse of older economic structures alongside the revival of trade in specific urban hubs (Nabiev, 2014: 179)—the work's enduring value lies in its deep analysis of Russian chronicles and Eastern sources. It established the core conceptual boundaries for the era: the Horde was viewed primarily as a political apparatus of institutional coercion, and its economy as a mechanism for the extractive appropriation and forced redistribution of resources.

Yakubovsky's Methodological Risk: Despite the mandates of official ideology, Yakubovsky's contributions to the section on "The Formation and Development of the Golden Horde" attempted to offer objective socio-economic insights (Grekov, Yakubovsky, 1950: 95–121). As early as 1931, Yakubovsky had proposed the existence of "industrial" elements (handicraft production) within the Horde—a bold methodological risk for the Marxist-Stalinist period. He brought issues of specialized workshops, commodity production, and urban market dynamics into the scientific discourse, suggesting that the Horde's economy was a complex system of steppe-urban exchange rather than a primitive nomadic society.

Modern scholarship, including R. F. Nabiev, notes that after Barthold and Yakubovsky, the economic analysis of the Horde stagnated. This decline was due to ideological barriers; a deep economic history requires categories such as price indexes, revenue, tax burdens, and market cycles, the free application of which was often restricted in the Soviet context (Nabiev, 2014: 54, 58-59).

Grekov and the Regressive Factor: Conversely, B.D. Grekov focused on the Rus'-Horde relationship, defining the Horde as a regressive external factor that stifled Russian development (Grekov, Yakubovsky, 1950: 179–260). He detailed how Batu Khan established a sophisticated administrative apparatus to manage the "Horde tribute" (*ordynskii vykhod*) and feudal obligations from both nomadic and sedentary populations.

Crucially, Grekov maintained that the Russian lands did not directly enter the structure of the Golden Horde but were treated as politically autonomous regions obligated to pay tribute—a view still largely held by modern historians (Grekov, Yakubovsky, 1998: 61, 166). Alongside A.N. Nasonov, Grekov vehemently rejected the earlier 1920s thesis that the Mongols had introduced the first fiscal-tax systems to Rus', arguing instead that these institutions were domestic developments (Politov, 2017: 97). His conclusions served as the ideological backbone of official Soviet historiography for decades.

Empirical Expansion and the Systematic Study of Primary Sources (1930s–1940s): Despite the rigid ideological constraints of the Stalinist era, this period was characterized by a significant expansion of the empirical database and a surge in fundamental source-based research. The systematic introduction of diverse document corpora and narrative texts into scientific circulation laid the groundwork for analyzing the Golden Horde's political economy at a new methodological level. A landmark achievement in this regard was the 1937 publication of "The History of Tataria in Documents and Materials," which provided the documentary evidence necessary to analyze socio-economic relations in the Middle Volga region and the broader Jochid Ulus.

The European and Western Frontier Perspective: The integration of European source corpora was significantly advanced by the research of S.A. Anninsky. In his 1940 work, *Reports of Hungarian Missionaries about the Tatars in the 13th Century*, Anninsky brought the accounts of Brother Julian and Brother Johanna into the scholarly discourse. These records became vital for studying the economic conditions on the western frontiers of the Golden Horde. They provided a factual basis for examining the Horde's fiscal-administrative influence in the Volga-Ural region, the nuances of commodity exchange with local populations, and the process by which peripheral regions were integrated into the broader Eurasian trade system.

The Oriental Corpus: The most foundational step in understanding the economic structure of the Golden Horde was the continuation of the project to collect and translate Oriental (Arabic and Persian) sources, originally initiated by V. G. Tiesenhausen. In 1941, the second volume of *Materials on the History of the Golden Horde* (focused on Persian sources) was published under the editorship of S. L. Volin and A. A. Romaskevich. This volume included excerpts from preeminent Persian historians such as Rashid al-Din, Wassaf, and Hamdallah Qazwini. These texts provided invaluable data on the Horde's fiscal policies, the intricacies of caravan trade with Central Asia, and the technical aspects of the Khanate's monetary emission and minting processes (Volin, Romaskevich, 1941).

Mongolian Sources and the Internal Economic Logic: The introduction of Mongolian-language sources into Soviet scholarship played a decisive role in deciphering the specific economic nature of nomadic society, its internal institutional structure, and its property relations. This development enabled researchers to supplement descriptions by external observers (Arabic, Persian, and European travelers) with the nomads' own worldview and self-conception. The publication of "The Secret History of the Mongols" in 1941, translated and annotated by S. A. Kozin, marked a turning point in Soviet source studies. This unique document served as the basis for reconstructing the primary models of economic relations within nomadic society. Through this chronicle, scholars investigated the evolution of nomadic property rights, the traditional order for distributing military spoils, and the formation of administrative-fiscal structures during the early stages of the Mongol state (Kozin, 1941).

Stage III: The "Thaw" and the Structural Turn (1953–1964)

After 1953, the relative loosening of ideological pressure during the "Khrushchev Thaw" allowed for a significant expansion of the Soviet scholarly paradigm. While the official characterization of the "Mongol Yoke" remained predominantly negative, research into the internal mechanisms of the Golden Horde reached a new level of sophistication. For the first time, the Horde's urban economy, international trade networks, and fiscal systems were analyzed not merely as "instruments of exploitation," but as vital functional elements that sustained the state's longevity.

This period saw the integration of Orientalist written sources with emerging material from archaeological expeditions along the Volga, leading to a more structuralist approach to history. This shift allowed scholars to examine the Golden Horde as a complex, multi-layered socio-economic system.

M.G. Safargaliev: Economic Determinants of Collapse: The publication of M.G. Safargaliev's *The Disintegration of the Golden Horde* (1960) remains a milestone of this era. Despite working within the mandatory Marxist framework, Safargaliev introduced a wealth of empirical data that broadened the scope of economic reconstruction. The scholarly significance of his work lies in his decision to seek the causes of the Horde's collapse not only in political intrigue or dynastic struggles but in deep-seated socio-economic factors. Safargaliev focused his analysis on resource management systems, the structural links between the central authority and the *uluses*, and the breakdown of fiscal and trade infrastructures (Safargaliev, 1960).

Trade Dynamics and Commodity Classification: Safargaliev argued that the prosperity of Golden Horde cities was tied more closely to the revitalization of caravan trade than to domestic handicraft development. He demonstrated that trade security was a priority for the feudal elite, citing the merchant Francesco Balducci Pegolotti's accounts of safe passage through Mongol territories.

One of Safargaliev's most insightful contributions was his classification of goods circulating within the Horde's markets, distinguishing between "native" products and "re-exports":

Native "Horde" Commodities	Imported / Transit Goods
Livestock (horses, camels, cattle)	Grain and Wine
Slaves and Furs	Luxury fabrics and Carpets
Wax, Salt, and Fish	Silver and Pearls
Processed Leather	Porcelain and Dyes

Safargaliev explicitly corrected the historical record by noting that many items frequently described as "Tatar goods" in written sources were, in fact, imported luxuries passing through the transit system (Safargaliev, 1960: 357).

The "Barter" Hypothesis: A Historiographical Limitation: A controversial aspect of Safargaliev's work was his bold assertion that commodity-money relations were underdeveloped in the Horde, suggesting that trade was largely conducted via barter (Safargaliev, 1960: 359). From a contemporary perspective, this conclusion was likely a result of the period's insufficient integration of numismatic data. At the time, the sheer volume and velocity of Golden Horde coinage had not yet been fully cataloged or assessed for its role in the urban market economy.

Stage IV: The Period of Interdisciplinary Synthesis (1964–1985)

The period between the 1960s and mid-1980s was defined by a shift toward the systematization of research and the rigorous application of interdisciplinary methodologies. Soviet scholars began to prioritize historical geography, archaeology, and numismatics to reconstruct the Golden Horde's past. Large-scale excavations in the cities of the Volga region (*Povolzhye*), the Lower Volga, and the Azov region provided the empirical data necessary to analyze handicraft production, internal and external market dynamics, and the intensity of commodity-money circulation.

G.A. Fedorov-Davydov: A New Methodological Frontier: The central figure of this era was G.A. Fedorov-Davydov, whose works *Nomads of Eastern Europe under the Rule of the Golden Horde Khans* (1966) and the seminal *The Social Structure of the Golden Horde* (1973) marked a new milestone in Soviet historiography. He synthesized written records with ethnographic data,

archaeological artifacts, and—most crucially—numismatic evidence to illustrate the nomadic-sedentary symbiosis and the mechanisms of surplus product redistribution.

The Numismatic Reconstruction of Economic Centers: Fedorov-Davydov argued that coinage was the most accurate indicator of the Horde's urban development. His research revealed a specific chronological expansion of economic power:

- Bulgar (1250–1260s): Identified as the first major economic center of the Horde. Having recovered quickly from the initial conquest, it was the sole site of silver and copper coinage during this early period.
- Crimea (1270s), Khwarazm (1279): These regions began independent minting as they integrated into the empire's trade administration.
- Sarai (1282): Interestingly, the capital's first coins appeared relatively late. However, by the 14th century, Sarai's silver coinage began to aggressively displace local currencies across the empire's markets.

The Monetary Reform of Tokhta Khan (1310/1311): A pivotal contribution of Fedorov-Davydov's work was the analysis of Tokhta Khan's monetary reform. He characterized this as a sophisticated state effort to replace regional, fragmented dirhams with a unified Sarai dirham of stable weight and value.

To implement such a massive standardization, the Khanate required immense silver reserves. Fedorov-Davydov concluded that the primary source of this silver was the "Horde tribute" (*vykhod*) collected from the Russian lands. This period also marked a critical institutional shift: the system of tax farming (*otkup*) and the practice of sending tribute to the Great Khan in Mongolia were abolished. Instead, revenues flowed directly to the Khan of the Jochid Ulus. Russian princes received not only their *yarlyks* (edicts of rule) but also specific fiscal registries (*reestry*) for systematic tax collection (Fedorov-Davydov, 1973: 80–81).

Re-evaluating the "Yoke" Paradigm: Fedorov-Davydov's findings suggested that by the second half of the 13th century, Golden Horde rulers actively sought to limit arbitrary plunder in favor of a systematic taxation system. By allowing the population to accumulate wealth, the state ensured a more stable and long-term fiscal base. This conclusion served as a powerful scholarly counter-argument to the one-sided "negative" tradition established by Nasonov and others, framing the Golden Horde not merely as an invading force, but as a sophisticated empire that fostered a complex socio-economic and diplomatic ecosystem in Eurasia.

V.V. Kargalov: *Geopolitical Determinants and Economic Stagnation:* In his 1967 study, *Foreign Policy Factors in the Development of Feudal Rus'*, V.V. Kargalov explored how external pressures shaped the Russian state. His findings offered a more nuanced view of trade than earlier Stalinist works; he argued that the Mongol-Tatar period did not result in the total structural isolation of Rus'.

Instead, Kargalov identified a significant re-orientation of trade routes:

- Western Vectors: Trade with Western Europe persisted through the northern gateways of Novgorod and Smolensk.
- Eastern Vectors: Following the stabilization of Horde-Rus' relations, the "Volga Route" was revitalized, re-establishing vital links with the Orient.

However, despite these active corridors, Kargalov remained a proponent of the regressive impact theory. He argued that the invasion severely hindered the evolution of commodity-money relations, forcing Rus' into a prolonged state of subsistence (natural) economy. He attributed this stagnation to the erosion of grand princely authority. Ultimately, Kargalov adhered to the prevailing Soviet dogma: the Mongol presence was the primary catalyst for the widening developmental gap between Rus' and Western Europe (Kargalov, 1967: 215–216).

E.Ch. Skrzhinskaya: The Italian Factor and the Tana Nexus: A more specialized perspective on the Horde's global economic integration was provided by E. Ch. Skrzhinskaya, who focused on the trading colony of Tana (Azov). Her research highlighted a unique geopolitical reality: unlike the Genoese factories like Caffa, which maintained a degree of maritime autonomy, Tana was deeply integrated into and dependent upon the internal political stability of the Golden Horde (Skrzhinskaya, 1971: 38).

Skrzhinskaya proposed a macro-economic periodization for Tana's operations:

- The Golden Age: From the late 13th century until Timur's (Tamerlane's) devastating invasion in 1395.
- The Decline: From the post-Timur recovery until the Fall of Constantinople in 1453.

Drawing on the merchant manual of Pegolotti, she identified the transcontinental slave trade as Tana's most lucrative economic sector (Skrzhinskaya, 1971: 50–54). Beyond this, Venetian merchants were not mere transit agents; they were active participants in the local economy, engaging in large-scale fishing operations on the Don River, collaborating with local merchants, and even trading in gemstones. Her work demonstrated that the Horde's political economy was not a closed system, but a vital node in the Mediterranean-Black Sea-Central Asian commercial arc.

Stage V: Methodological Liberalization and the Eurasian Turn (1985–1991)

The period between the late 1980s and 1991—the era of *Perestroika*—was defined by a profound dismantling of the rigid ideological barriers that had long constrained Soviet historiography. This methodological liberalization allowed scholars to move beyond the "politicization, bias, and stereotyping" that characterized earlier decades. This new phase was marked by a fundamental shift in research foundations and the rapid integration of Golden Horde history into the broader context of regional and national narratives (Arslanov, 2014: 32).

The Pax Mongolica and Global Integration: During this era, scholarly interest shifted toward "long-term" models of Eurasian integration. Researchers began to conceptualize the *Pax Mongolica* as a sophisticated transit corridor and a precursor to a globalized trade-economic system. Trade routes, security protocols, monetary circulation, and fiscal policies were no longer viewed in isolation but as components of a single, interconnected mechanism. This period saw an increased professionalization in the study of financial institutions, led by scholars such as L.N. Gumilev, V.V. Kargalov, V.A. Kuchkin, I.B. Grekova, V.L. Egorov, and V.T. Pashuto.

L.N. Gumilev: The Ethnogenetic Perspective. With the easing of censorship, the late 1980s saw the publication of L. N. Gumilev's most influential works, including *Ancient Rus' and the Great Steppe* (1989) and *From Rus' to Russia* (1992). Gumilev, the architect of the "passionary theory of ethnogenesis," argued that ethnic groups undergo life cycles driven by "passionary impulses" (impetus).

In his framework, the 14th-century Golden Horde had entered a new "acmatic" phase (the peak of ethnic energy). Crucially, Gumilev rejected the traditional narrative of "eternal struggle" between the Forest (Rus') and the Steppe (the nomads). He argued that their relationship was defined more by intensive commodity exchange and cultural symbiosis than by constant warfare (Gumilev, 1992: 155, 296). While controversial, Gumilev's work provided a powerful alternative to the "Yoke" dogma, emphasizing cooperation over conflict.

V.L. Egorov: The Spatial-Institutional Framework: If Gumilev provided the ethnic philosophy, V. L. Egorov provided the structural geography. His seminal 1985 work, *Historical Geography of the Golden Horde*, established the "geospatial infrastructure" of the state. Egorov meticulously reconstructed the empire's network of cities, communication routes, and administrative-political zones. Egorov's analysis of the political economy centered on three key pillars:

- Urbanization: He identified and cataloged over 100 Golden Horde cities, tracing the dynamics of trade between disparate regions.
- Trade as an Urban-Generative Factor: Egorov argued that caravan trade was the primary "city-forming" (*gradoobrazuyushchiy*) element, dictating where and how urban centers developed.
- Empirical Synthesis: By synthesizing Russian and Oriental chronicles with archaeological and numismatic data, he provided a comprehensive overview of the Horde's export commodities and popular trade routes (Egorov, 1985: 78).

Conclusion

The analysis of Soviet Russian historiography on the Golden Horde's political economy reveals that the formation of knowledge about the state's institutional-economic system followed a remarkably complex and contradictory path. This historiographical reconstruction highlights a

persistent tension between ideological imperatives and objective scientific inquiry. The research demonstrates that for much of the Soviet era, scholarly discourse was confined within the rigid parameters of Marxist formative theory and the "Mongol-Tatar Yoke" paradigm. This ideological dominance fostered a reductive, one-sided characterization of the Horde's economy as a purely "extractive-exploitative" system, effectively marginalizing its role as a transit-integrator and its sophisticated fiscal policies. B.D. Grekov and A.N. Nasonov, this school of thought interpreted the Horde's influence as a purely regressive factor, framing administrative tools—such as censuses and tax collection—not as instruments of statecraft, but as mere mechanisms of subjugation.

Throughout this study, the trajectory of economic research into the Golden Horde was found to have evolved through five distinct stages, each marked by specific conceptual transformations. Following the relative methodological flexibility of the 1920s (seen in the works of F.V. Ballod and V.V. Barthold), and despite the subsequent period of Stalinist dogmatism, the "Thaw" and the ensuing era of interdisciplinary synthesis (1960–1980) significantly expanded the qualitative and quantitative scope of the source base.

In the final analysis, the vast source corpus and the empirical data amassed during the Soviet period provide the necessary foundation for recognizing the Golden Horde as an empire characterized by a complex fiscal-administrative system across Eurasia. The early Soviet observations regarding "merchant capital" and "extractive systems" are substantively linked to contemporary global discourses on the *Pax Mongolica*, "transit empires," and early "free trade zones."

Consequently, the methodological deconstruction of Soviet scientific terminology and interpretive models is not merely an academic exercise; it is essential to advancing the study of the Golden Horde's political economy to a new qualitative level. By stripping away the mandatory ideological veneers of the past, we can more clearly perceive the Horde's enduring institutional legacy.

References

- Abdimomynov, et al., 2024 — *Abdimomynov N.T., Zhumagulov K.T., Saurykov Y.B.* The Mongol Impact on the Political History of the Byzantine Empire. *Vestnik of Saint Petersburg University. History*, 2024. No. 69(3). Pp. 685–708.
- Abdimomynov, Saurykan, 2025 — *Abdimomynov N., Saurykan E.* Venetsiia, Genua zhane Altyn Orda: XIII–XIV gg. Soltustik Qara tenizdegi transkontinentaldyq sauda-sattyqtyn damuy [Venice, Genoa and the Golden Horde: 13th–14th cc. Development of transcontinental trade in the Northern Black Sea]. *Asian Journal "Steppe Panorama"*, 2025. No. 12(3). Pp. 662–678. (In Kaz.).
- Anninskii, 1940 — *Anninskii S.A.* Izvestiia vengerskikh missionerov XIII v. o tatarakh i Vostochnoi Evrope [Reports of Hungarian missionaries of the 13th century about the Tatars and Eastern Europe]. *Istoricheskii arkhiv*, III, 71–112. Moscow; Leningrad, 1940. (In Russ.).
- Arslanov, 2014 — *Arslanov A.M.* Torgovo-ekonomicheskie sviazi Ulusa Dzhuchi (Zolotoi Ordy) so stranami Zapada (vtoraia polovina XIII–XIV vv.) [Trade and economic ties of the Ulus of Jochi (Golden Horde) with Western countries (second half of the 13th–14th cc.)]. Diss. kand. ist. nauk. Kazan, 2014. 230 p. (In Russ.).
- Ballod, 1923 — *Ballod F.V.* Privolzhskie «Pompei» [Volga "Pompei"]. Moscow; Petrograd: Mospoligraf, 1923. 132+30 p. (In Russ.).
- Bartol'd, 1963 — *Bartol'd V.V.* Sochineniia. Vol. II, Pt. 1: Raboty po istorii Srednei Azii [Works on the history of Central Asia]. Moscow: Izdatel'stvo vostochnoi literatury, 1963. 1023 p. (In Russ.).
- Bartol'd, 1964 — *Bartol'd V.V.* Sochineniia. Vol. II, Pt. 2: Raboty po istorii Srednei Azii [Works on the history of Central Asia]. Moscow: Nauka; Glavnaia redaktsiia vostochnoi literatury, 1964. 661 p. (In Russ.).
- Ciociltan, 2012 — *Ciociltan V.* The Mongols and the Black Sea trade in the thirteenth and fourteenth centuries. Vol. 20. Leiden; Boston: Brill, 2012. 322 p.
- Di Cosmo, 2010 — *Di Cosmo N.* Black Sea Emporia and the Mongol Empire: A Reassessment of the Pax Mongolica. *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 2010. No. 53(1–2). Pp. 83–108.
- Egorov, 1985 — *Egorov V.L.* Istoricheskaia geografiia Zolotoi Ordy v XIII–XIV vv. [Historical geography of the Golden Horde in the 13th–14th cc.]. Moscow: Nauka, 1985. 224 p. (In Russ.).
- Ermolaev, 2004 — *Ermolaev I.P.* Stanovlenie rossiiskogo samoderzhaviia [The formation of Russian autocracy]. Kazan, 2004. (In Russ.).
- Favereau, 2021 — *Favereau M.* The Horde: How the Mongols Changed the World. Cambridge, Massachusetts: Harvard University, 2021. 377 p.
- Grekov, Iakubovskii, 1950 — *Grekov B.D., Iakubovskii A.Iu.* Zolotaia Orda i ee padenie [The Golden Horde and its fall]. Moscow: Nauka, 1950. 479 p. (In Russ.).

- Grekov, Iakubovskii, 1998 — *Grekov B.D., Iakubovskii A.Iu.* Zolotaia Orda i ee padenie [The Golden Horde and its fall]. Moscow, 1998. (In Russ.).
- Gumilev, 1989 — *Gumilev L.N.* Drevniaia Rus' i Velikaia step' [Ancient Rus' and the Great Steppe]. Moscow: Mysl', 1989. 768 p. (In Russ.).
- Gumilev, 1992 — *Gumilev L.N.* Ot Rusi k Rossii: ocherki etnicheskoi istorii [From Rus' to Russia: essays on ethnic history]. Moscow: Ekopros, 1992. 336 p. (In Russ.).
- Iakubovskii, 1931 — *Iakubovskii A.Iu.* K voprosu o proiskhozhdenii remeslennoi promyshlennosti Sarai-Berke [On the origin of handicraft industry in Sarai-Berke]. Izvestiia Gosudarstvennoi akademii istorii material'noi kul'tury (GAIMK), VIII(2–3), 3–12. Leningrad, 1931. (In Russ.).
- Kargalov, 1967 — *Kargalov V.V.* Vneshnepoliticheskie faktory razvitiia feodal'noi Rusi [Foreign-policy factors in the development of feudal Rus']. Moscow: Vysshiaia shkola, 1967. 264 p. (In Russ.).
- Kashtanov, 1988 — *Kashtanov S.M.* Finansy srednevekovoi Rusi [Finances of medieval Rus']. Ed. A.A. Zimin, V.L. Ianin. Moscow: Nauka, 1988. 248 p. (In Russ.).
- Kozin, 1941 — *Kozin S.A.* (Transl., introd., comm.). Sokrovennoe skazanie: Mongol'skaia khronika 1240 g. Vol. 1 [The Secret History: Mongolian chronicle of 1240]. Moscow; Leningrad: Izdatel'stvo Akademii nauk SSSR, 1941. 619 p. (In Russ.).
- Nabiev, 2014 — *Nabiev R.F.* Gosudarstvo Dzhuchidov v XIV veke: problemy politicheskogo i ekonomicheskogo razvitiia [The Jochid state in the 14th century: problems of political and economic development]. Dissertatsiia na soiskanie uchenoi stepeni doktora istoricheskikh nauk (07.00.02 – Otechestvennaia istoriia). Kazan, 2014. 619 p. (In Russ.).
- Nasonov, 1940 — *Nasonov A.N.* Mongoly i Rus'. Istoriia tatarskoi politiki na Rusi [The Mongols and Rus'. History of Tatar policy in Rus']. Moscow, 1940. 177 p. (In Russ.).
- Politov, 2017 — *Politov V.V.* Istoriografiia vliianiia mongolo-tatarskogo iga na sotsial'no-politicheskie instituty Severo-Vostochnykh russkikh kniazhestv [Historiography of the influence of the Mongol-Tatar yoke on the socio-political institutions of the North-Eastern Russian principalities]. Diss. kand. ist. nauk. Moscow, 2017. 257 p. (In Russ.).
- Qinayatuly, 2010 — *Qinayatuly Z.* Shyngys khan zhane Qazaq memleketi. Eki tomdyq gylymi zertteu (monografiia) [Genghis Khan and the Kazakh state. Two-volume scholarly study (monograph)]. Almaty: Tarikh tagylymy, 2010. 728 p. (In Kaz.).
- Safargaliev, 1960 — *Safargaliev M.G.* Raspad Zolotoi Ordy [The disintegration of the Golden Horde]. Saransk: Mordovskoe knizhnoe izdatel'stvo, 1960. 279 p. (In Russ.).
- Skrzhinskaia, 1971 — *Skrzhinskaia E.Ch.* Istoriia Tany (XIV–XV vv.) [History of Tana (14th–15th cc.)]. In: Barbaro i Kontarini o Rossii: K istorii italo-russkikh svyazei v XV v. Leningrad, 1971, 29–64. (In Russ.).
- Sokolov, 1970 — *Sokolov O.D.* M.N. Pokrovskii i sovetskaia istoricheskaya nauka [M.N. Pokrovsky and Soviet historical science]. Moscow: Mysl', 1970. 276 p. (In Russ.).
- Vladimirtsov, 1934 — *Vladimirtsov B.Ia.* Obshchestvennyi stroi mongolov. Mongol'skii kochevoi feodalizm [The social system of the Mongols. Mongolian nomadic feudalism]. Leningrad, 1934. 223 p. (In Russ.).
- Volin, Romaskevich, 1941 — *Volin S.L., Romaskevich A.A.* (Eds.). Materialy po istorii Zolotoi Ordy. Vol. II: Izvlecheniia iz persidskikh sochinenii (po materialam V.G. Tizengauzena) [Materials on the history of the Golden Horde. Vol. II: Excerpts from Persian works (based on V.G. Tizengauzen's materials)]. Moscow; Leningrad, 1941. (In Russ.).

Әдебиеттер тізімі

- Абдимомынов, Сауыркaн, 2025 — *Абдимомынов Н., Сауыркaн Е.* Венеция, Генуя және Алтын Орда: XIII–XIV ғғ. Солтүстік Қара теңіздегі трансконтиненталдық сауда-саттықтың дамуы // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Т. 12. № 3. Б. 662–678.
- Аннинский, 1940 — *Аннинский С.А.* Известия венгерских миссионеров XIII в. о татарах и Восточной Европе // Исторический архив. Т. III. М.; Л., 1940. С. 71–112.
- Арсланов, 2014 — *Арсланов А.М.* Торгово-экономические связи Улуса Джучи (Золотой Орды) со странами Запада (вторая половина XIII–XIV вв.). Дисс. канд. ист. наук. Казань, 2014. 230 с.
- Баллод, 1923 — *Баллод Ф.В.* Приволжские «Помпеи». М.: Мосполиграф, 1923. 162 с.
- Бартольд, 1963 — *Бартольд В.В.* Сочинения. Т. II. Ч. 1: Работы по истории Средней Азии. М.: Издательство восточной литературы, 1963. 1023 с.
- Бартольд, 1964 — *Бартольд В.В.* Сочинения. Т. II. Ч. 2: Работы по истории Средней Азии. М.: Наука; Главная редакция восточной литературы, 1964. 661 с.
- Владимирцов, 1934 — *Владимирцов Б.Я.* Общественный строй монголов. Монгольский кочевой феодализм. Л., 1934. 223 с.
- Волин, Ромаскевич, 1941 — *Волин С.Л., Ромаскевич А.А.* (ред.). Материалы по истории Золотой Орды. Т. II: Извлечения из персидских сочинений (по материалам В.Г. Тизенгаузена). М.; Л., 1941.
- Греков, Якубовский, 1950 — *Греков Б.Д., Якубовский А.Ю.* Золотая Орда и ее падение. М.: Наука, 1950. 479 с.
- Греков, Якубовский, 1998 — *Греков Б.Д., Якубовский А.Ю.* Золотая Орда и ее падение. М., 1998.
- Гумилев, 1989 — *Гумилев Л.Н.* Древняя Русь и Великая степь. М.: Мысль, 1989. 768 с.
- Гумилев, 1992 — *Гумилев Л.Н.* От Руси к России: очерки этнической истории. М.: Экспрос, 1992. 336 с.

- Егоров, 1985 — *Егоров В.Л.* Историческая география Золотой Орды в XIII–XIV вв. М.: Наука, 1985. 224 с.
- Ермолаев, 2004 — *Ермолаев И.П.* Становление российского самодержавия. Казань, 2004.
- Каргалов, 1967 — *Каргалов В.В.* Внешнеполитические факторы развития феодальной Руси. М.: Высшая школа, 1967. 264 с.
- Каштанов, 1988 — *Каштанов С.М.* Финансы средневековой Руси / ред. А.А. Зимин, В.Л. Янин. М.: Наука, 1988. 248 с.
- Козин, 1941 — *Козин С.А.* (пер., предисл., коммент.). Сокровенное сказание: Монгольская хроника 1240 г. Т. 1. М.; Л.: Издательство Академии наук СССР, 1941. 619 с.
- Қинаятұлы, 2010 — *Қинаятұлы З.* Шыңғыс хан және Қазақ мемлекеті. Екі томдық ғылыми зерттеу (Монография). Алматы: Тарих тағылымы, 2010. 728 б.
- Набиев, 2014 — *Набиев Р.Ф.* Государство Джучидов в XIV веке: проблемы политического и экономического развития: диссертация на соискание учёной степени доктора исторических наук (07.00.02 – Отечественная история). Казань, 2014. 619 с.
- Насонов, 1940 — *Насонов М.П.* Монголы и Русь. История татарской политики на Руси. М., 1940. 177 с.
- Политов, 2017 — *Политов В.В.* Историография влияния монголо-татарского ига на социально-политические институты Северо-Восточных русских княжеств. Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук. М., 2017. 257 с.
- Сафаргалиев, 1960 — *Сафаргалиев М.Г.* Распад Золотой Орды. Саранск: Мордовское книжное издательство, 1960. 279 с.
- Скржинская, 1971 — *Скржинская Е.Ч.* История Таны (XIV–XV вв.) // Барбаро и Контарини о России: К истории итало-русских связей в XV в. Л., 1971. С. 29–64.
- Соколов, 1970 — *Соколов О.Д.* М.Н. Покровский и советская историческая наука. М.: Мысль, 1970. 276 с.
- Якубовский, 1931 — *Якубовский А.Ю.* К вопросу о происхождении ремесленной промышленности Сарай-Берке // Известия Государственной академии истории материальной культуры (ГАИМК). Т. VIII. Вып. 2–3. Л., 1931. С. 3–12.
- Abdimomynov, et al., 2024 — *Abdimomynov N.T., Zhmagulov K.T., Saurykov Y.B.* The Mongol Impact on the Political History of the Byzantine Empire. Vestnik of Saint Petersburg University. History, 2024. No. 69(3). Pp. 685–708.
- Ciociltan, 2012 — *Ciociltan V.* The Mongols and the Black Sea trade in the thirteenth and fourteenth centuries. Vol. 20. Leiden; Boston: Brill, 2012. 322 p.
- Di Cosmo, 2010 — *Di Cosmo N.* Black Sea Emporia and the Mongol Empire: A Reassessment of the Pax Mongolica. Journal of the Economic and Social History of the Orient, 2010. No. 53(1–2). Pp. 83–108.
- Favereau, 2021 — *Favereau M.* The Horde: How the Mongols Changed the World. Cambridge, Massachusetts: Harvard University, 2021. 377 p.

ТАРИХНАМА ЖӘНЕ ДЕРЕКТАНУ / ИСТОРИОГРАФИЯ И ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ /
HISTORIOGRAPHY AND SOURCE STUDIES

Published in the Republic of Kazakhstan
Asian Journal “Steppe Panorama”
Has been issued as a journal since 2014
ISSN 2710-3994.
Vol. 13. Is. 1, pp. 23-35, 2026
Journal homepage: <https://ajspiie.com>

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2026_13_1_23-35

THE HISTORY OF RESEARCH ON THE LEATHER-PROCESSING CRAFT OF THE
KAZAKH PEOPLE

Mahir Kalfa¹, Kozhakhan Zhansaya², Beysegulova Ainura^{3*}

¹Hacettepe University
(Hacettepe University Beytepe, 06800 Ankara, Republic of Turkey)
Professor
 <https://orcid.org/0000-0002-5986-1206>. E-mail: mkalfa@hacettepe.edu.tr

²Al-Farabi Kazakh National University
(71, Al-Farabi Ave., 050010 Almaty, Republic of Kazakhstan)
PhD student
 <https://orcid.org/0000-0001-8967-3487>. E-mail: zhansayushka@gmail.com

³Al-Farabi Kazakh National University
(71, Al-Farabi Ave., 050010 Almaty, Republic of Kazakhstan)
Docent-researcher
 <https://orcid.org/0000-0002-1470-1751>. E-mail: beysegulovaak@gmail.com
*Corresponding author

© Valikhanov IHE, 2026
© Kalfa M., Kozhakhan Zh., Beysegulova A., 2026

Abstract. *Introduction.* This article examines the history of the study of the traditional leather-processing craft of the Kazakh people from a historiographical perspective. The study is aimed at systematizing domestic and foreign scientific works on leather-processing technologies in Kazakh ethnography. The article analyzes the types of leather products made in the conditions of nomadic life, their functional purposes and the level of research into processing methods. *Goal and objectives* of the study are to analyze scientific works that examine the formation and development of the traditional leather-processing craft of the Kazakh people, as well as to identify the main research directions and methodological approaches applied in this field. Also, to show the place of leather products in the nomadic life system and to consider the features of the formation of leather-processing technology and the level of research of its types. *Results.* The research identifies the main directions of scientific works devoted to the leather-processing craft of the Kazakh people. The features of processing technologies and the evolution of their research depending on the types of leather products were shown. In addition, it was revealed that some aspects of leather tanning and the processing of kon teri, suede and leather processing methods have not been sufficiently considered in ethnographic works. *Conclusion.* It has been established that the traditional leather-processing craft of the Kazakh people was an important component of nomadic economy and material culture. The historiographical analysis presented in the article allows us to assess the level of research on the leather-processing practices and lays a scientific foundation for future comprehensive studies of this field.

Keywords: Leather, leather-processing, leather tanning, Kazakh technique of leather processing, nomadic economy, tulyp, kon, kaiys, konek

Acknowledgments. This article was prepared as part of the grant financing of the AP26197945 project “Ethnographic and ethnoarchaeological research of northern and southern Kyzylkum in the ethno-ecological systemy” by the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan.

For citation: Kalfa M., Kozhakhan Zh., Beysegulova A. The history of research on the leather-processing craft of the Kazakh people // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2026. Vol. 13. No. 1. Pp. 23-35. (In Eng.). DOI: 10.51943/2710-3994_2026_13_1_23-35

ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ТЕРІ ӨНДЕУ КӘСІБІНІҢ ЗЕРТТЕЛУ ТАРИХЫ

Махир Калфа¹, Қожахан Жансая², Бейсегулова Айнура^{3*}

¹Хаджеттепе университеті

(Хаджеттепе университеті Бейтепе, 06800 Анкара, Түркия Республикасы)

Профессор

 <https://orcid.org/0000-0002-5986-1206>. E-mail: mkalfa@hacettepe.edu.tr

²Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

(71-үй, Әл-Фараби даңғылы, 050040 Алматы, Қазақстан Республикасы)

PhD докторант

 <https://orcid.org/0000-0001-8967-3487>. E-mail: zhansayushka@gmail.com

³Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

(71-үй, Әл-Фараби даңғылы, 050040 Алматы, Қазақстан Республикасы)

Доцент-зерттеуші

 <https://orcid.org/0000-0002-1470-1751>. E-mail: beysegulovaak@gmail.com

*Автор-корреспондент

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2026

© Калфа М., Қожахан Ж., Бейсегулова А., 2026

Аңдатпа. *Kiriscne.* Бұл мақалада қазақ халқының дәстүрлі тері өңдеу кәсібінің зерттелу тарихы тарихнамалық тұрғыда қарастырылады. Зерттеу қазақ этнографиясындағы тері өңдеу технологиясына қатысты отандық және шетелдік ғылыми еңбектерді жүйелеуге бағытталған. Мақалада көшпелі тұрмыс жағдайында теріден жасалған бұйымдардың түрлері, олардың функционалдық қызметі мен өңдеу тәсілдерінің зерттелу деңгейі талданады. *Зерттеудің мақсаты мен міндеттері* – қазақ халқының дәстүрлі тері өңдеу кәсібінің қалыптасуы мен дамуын сипаттайтын ғылыми еңбектерді талдау, негізгі зерттеу бағыттары мен әдіснамалық ерекшеліктерін айқындау. Сондай-ақ, көшпелі тұрмыс жүйесіндегі тері бұйымдарының алатын орнын көрсету және тері өңдеу технологиясының қалыптасу ерекшеліктері мен оның түрлерінің зерттелу деңгейін қарастыру. *Нәтижелер.* Зерттеу нәтижесінде қазақ халқының тері өңдеу кәсібіне арналған ғылыми еңбектердің негізгі бағыттары анықталды. Тері бұйымдарының түрлеріне байланысты өңдеу технологияларының ерекшеліктері мен олардың зерттелу эволюциясы көрсетілді. Сонымен қатар, тері илеу, көн, күдері, былғары өңдеу тәсілдерінің кейбір қырлары этнографиялық еңбектерде жеткіліксіз қарастырылғаны айқындалды. *Қорытынды.* Қазақ халқының дәстүрлі тері өңдеу кәсібі көшпелі шаруашылық пен материалдық мәдениеттің маңызды құрамдас бөлігі болғаны анықталды. Мақалада ұсынылған тарихнамалық талдау тері өңдеу кәсібінің зерттелу деңгейін бағалауға мүмкіндік береді және бұл саланың болашақтағы кешенді зерттеулеріне ғылыми негіз қалайды.

Түйін сөздер: Тері, тері өңдеу, тері илеу, қазақтың тері өңдеу техникасы, көшпенділер экономикасы, тұлып, көн, қайыс, көнек

Алғыс. Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғарғы білім министрлігінің АР26197945 «Этно-эко жүйедегі Солтүстік және Оңтүстік Қызылқұмды этнографиялық және этноархеологиялық зерттеу» тақырыбындағы гранттық қаржыландыру жобасы шеңберінде даярланды.

Дәйексөз үшін: Калфа М., Қожахан Ж., Бейсегулова А., Қазақ халқының тері өңдеу кәсібінің зерттелу тарихы // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2026. Т. 13. № 1. 23-35 бб. (Ағылш.). DOI: 10.51943/2710-3994_2026_13_1_23-35

ИСТОРИЯ ИЗУЧЕНИЯ КОЖЕВЕННОГО РЕМЕСЛА КАЗАХСКОГО НАРОДА

Махир Калфа¹, Қожахан Жансая², Бейсегулова Айнура^{3*}

¹ Университет Хаджеттепе

(Университет Хаджеттепе, Бейтепе, 06800 Анкара, Турецкая Республика)

Профессор

 <https://orcid.org/0000-0002-5986-1206>. E-mail: mkalfa@hacettepe.edu.tr

² Казахский национальный университет имени Аль-Фараби

(д. 71, просп. аль-Фараби, 050040 Алматы, Республика Казахстан)

PhD докторант

 <https://orcid.org/0000-0001-8967-3487>. E-mail: zhansayushka@gmail.com

³ Казахский национальный университет имени Аль-Фараби

(д. 71, просп. аль-Фараби, 050040 Алматы, Республика Казахстан)

Доцент-исследователь

 <https://orcid.org/0000-0002-1470-1751>. E-mail: beysegulovaak@gmail.com

*Автор-корреспондент

© ИИЭ им. Ч.Ч. Валиханова, 2026

© Калфа М., Қожахан Ж., Бейсегулова А., 2026

Аннотация. *Введение.* В данной статье рассматривается история изучения традиционного кожевенного ремесла казахского народа с историографической точки зрения. Исследование направлено на систематизацию отечественных и зарубежных научных работ по технологии кожевенного дела в казахской этнографии. В статье анализируются виды кожаных изделий, изготавливаемых в условиях кочевого образа жизни, их функциональное назначение и уровень исследований методов обработки. *Цель и задачи исследования* – анализ научных работ, описывающих формирование и развитие традиционного кожевенного ремесла казахского народа, в определении основных направлений исследований и методологических особенностей. Также, показать место кожевенных изделий в кочевой жизни и рассмотреть особенности формирования кожевенной технологии и уровень исследований её видов. *Результаты.* В ходе исследования были определены основные направления научных работ, посвященных кожевенному ремеслу казахского народа. Показаны особенности технологий обработки и эволюция их изучения в зависимости от видов кожаных изделий. Кроме того, выявлено, что некоторые аспекты дубления кожи и замши, а также методы обработки кожи недостаточно освещены в этнографических работах. *Выводы.* Установлено, что традиционное кожевенное ремесло казахского народа являлось важной составляющей кочевого хозяйства и материальной культуры. Представленный в статье историографический анализ позволяет оценить уровень исследований кожевенного ремесла и закладывает научную основу для будущих комплексных исследований этой области.

Ключевые слова: Кожа, обработка кожи, дубление, казахская техника обработки кожи, экономика кочевников, тулып, кон, кайыс, конек

Благодарность. Статья подготовлена в рамках реализации грантового финансирования проекта AP26197945 «Этнографическое и этноархеологическое исследование Северного и Южного Кызылкума в этно-экосистеме» Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан.

Для цитирования: Калфа М., Кожахан Ж., Бейсегулова А. История изучения кожевенного ремесла казахского народа // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2026. Т. 13. № 1. С. 23-35. (На Англ.). DOI: 10.51943/2710-3994_2026_13_1_23-35

Introduction

The development of economic forms and professions in the Kazakh way of life brought many changes in the material culture of the people. This is because the tools and products used in nomadic life changed depending on the season and the conditions of animal husbandry. Among these types of professions, the classification of the Kazakh leather-processing craft and its distribution and uniqueness in each region formed the technology of the entire leather-processing craft. The leather-processing craft was often used in the animal husbandry system to make horse harness, tools necessary for the economy, labor tools, household necessities, dishes, shoes and clothing, and musical instruments. In general, all items made of leather were used in the daily life of the people. The leather used for processing was mainly cattle and sheep skins. Depending on the use of the skin, the appropriate part of the hide of various animals and animals was used at the required level. For example, the skin of the necessary part of each animal is used depending on the technology of making dishes. Among them, the skin of the legs of animals was effectively used to make dishes and bags. And fur also had its own time and campaign for its extraction. Although research on the processing of fur and its effective use is a relevant topic in Kazakh ethnography, there are almost no fundamental studies written about it. However, the works of Kh. Argynbayev, M.S. Mukanov, R. Khodzhaeva, S. Kasimanov, D. Shokparuly describe a number of types of handicrafts made of leather. Other leather items are reflected in separate articles and small studies.

Materials and Methods

The materials of the article are formed by ethnographic special data and catalogs of museum fund materials, special studies. To master the materials presented in the article, special ethnographic and museum research methods are used. In addition, analysis, examination of the obtained materials, determination of the level of authenticity and discursive methods were effectively used. Comparative methods were used to analyze the research related to the leather-processing craft in a historiographical context.

Discussion

Among the technologies for making various products used in the traditional economic system of the Kazakh people, the profession of leatherworking holds a special place. The predominance of leather processing in material culture samples indicates its important role in the lives of the people. The development of leatherworking as a separate branch and its historiography and history of research have not yet been fully studied in ethnographic science. In general, among the works related to the crafts of the Kazakh people, A. Margulan’s “Kazakh folk applied arts” (Margulan, 1986: 207–216), Kh. Argynbayev’s “Crafts of the Kazakh people” (Argynbayev, 1987: 90–93) provide various examples of the crafts of the Kazakh people. Among them, a special chapter is devoted to leather processing and shoemaking. Here Kh. Argynbayev mentions the types of leather tanning and shows various ways of obtaining cattle and animal skins. In works such as O. Zhanibekov’s “Echo” (Zhanibekov, 1990: 301), types of leather vessels and their methods of production and use are described. One can find albums and research works of the master Darkembay Shokparuly on the production of leather vessels (Shokparuly, 2005: 34–50). Regarding the art of leather processing, the names of products made from it and the technology of their production, D. Shokparuly’s article “The art of leather processing”, published in 2003, provides a general description and forms a complete understanding. Here, the main names of leather products and the technology and methods

of leather processing are shown (Shokparuly, 2003: 17–21). In addition, M.S. Mukanov’s work “Kazakh yurt” studies leather products related to yurt products (Mukanov, 1981: 186). And S. Kasimanov’s work “Crafts of the Kazakh people” provides general types of handicrafts and methods of making them (Kasimanov, 1995: 240). D. Shokparuly’s work “Technology of assembling leather products” analyzes the methods of making leather products (Shokparuly, 2005: 120). R. Shoibekov’s article “Some names related to the art of shoemaking” provides ethnolinguistic analysis and explanation (Shoibekov, 2006: 55–60). Regarding leather clothing, I.V. Zakharova and R.D. Khodzhaeva’s work “Kazakh national clothing (19th–early 20th centuries)” provides a full description of the types of clothing. Among them, leather hats, leather trousers, and types of boots are considered (Zakharova, Khodzhaeva, 1964: 178).

In general, research related to the Kazakh leatherworking profession can be divided into two large groups. The first is the work of researchers such as A. Margulan, Kh. Argynbayev, O. Zhanibekov, S. Kasimanov, D. Shokparuly, which focuses on the overall description of leather products and their production. The basis of these works is based on ethnographic materials collected in the second half of the 20th century. Among these authors, there are researchers who, like D. Shokparuly, were themselves craftsmen. The research written by researchers and craftsmen also has its own characteristics. For example, while the works of Kh. Argynbayev and A. Margulan have established theoretical foundations for studying the leather-processing craft, D. Shokparuly, as a craftsman himself, tried to demonstrate the practical aspects of leather and woodworking professions and analyze their everyday uses in various albums and collections. Among the researchers was O. Zhanibekov, who effectively used museum materials. In his research, he studied handicrafts, including leather goods, using materials from museum collections. In general, on the issue of the development of handicrafts, E.A. Masanov’s article “Blacksmithing and jewelry making in a Kazakh village (second half of the 19th – early 20th centuries)” focuses on the development of handicrafts in Kazakh villages in the second half of the 19th century and the beginning of the 20th century. The author writes that in the early stages, nomadic Kazakh craftsmen did not have special forges, and in the spring and summer they built special yurts or worked in the open air. In the article, E.A. Masanov shows that Kazakh forges were later formed in winter dwelling. Here he describes that Kazakh craftsmen were mainly seasonal workers (Masanov, 1961: 148–149).

The second group of researchers tries to assess crafts according to their scientific directions and their need in the traditional environment. For example, in connection with the ethnographic nature of crafts, Zh. Mankeeva’s article “Ethnographic characteristics of handicrafts ” notes that crafts are a reflection of the material and spiritual culture of the people, and also emphasizes their educational and cognitive function (Mankeeva, 2013: 5). Materials collected from the Kazakh diaspora in different regions are of particular value for understanding leather processing technologies. For example, in N. Mazhikyzy’s article “The art of leather-processing craft among Chinese Kazakhs”, she describes the leather processing art of Kazakh diaspora in China as arising from the necessity of life and also emphasizes the fact that daily necessities and clothing are made of leather, and the impact of socio-economic transformations in China on it (Mazhikyzy, 2020: 279–285).

Among the later large-scale studies related to the traditional Kazakh leather-processing craft, one can mention the scientific collection “The traditional art of Kazakh leather-processing craft”. The scientific collection includes research by the famous craftsman D. Shokparuly, art historians D. Darkembayuly, A. Espenova, and D. Baidaraly on the evolution, history, and practice of leather-processing craft, as well as its current scope (The traditional art of Kazakh leather-processing craft, 2024: 10–58).

The leatherworking profession not only covered the needs of everyday life and the economy, but also had its own artistic features. For example, A.T. Espenova’s article “Artistic features of leather-processing craft in Kazakh crafts” analyzes the development of the art of leather-processing craft and the artistic features of leather products (Espenova, 2016: 321–323). A.T. Espenova’s article “Trends in the development of leather-processing craft in Kazakhstan” examines leather products and determines their level of development. It reveals the history and modern trends of leather-processing craft in Kazakhstan. It also touches on new directions in leather-processing craft and artists in this

field. It reveals the artistic features of the product through comparative and stylistic analysis (Espenova, 2017: 106–108).

The development of the leather-processing craft in traditional life was also given attention to the features of tanning, its use, and the types of leather needed for it. The types of leather in the art of leather-processing craft and their use are described in the article by E.U. Kulzhabaev and A.T. Esim “Traditional leather-processing craft methods of the Kazakh people in modern times”. The authors dwell on the names of the types of leather, give definitions of their respective uses, and the current state of use (Kulzhabaev; Esim, 2017: 137–139).

Various methods of leather processing have been preserved. They are used depending on the physique of the slaughtered animal or cattle and the purpose for which the skin is used. For example, in the article “Leather processing” by A. Ilyasova, it is written about how leather is processed. The author focuses on the processes from slaughtering a lamb and skinning it to its appropriate processing. In addition, the types of tools necessary for obtaining leather are also given (Ilyasova, 2002: 59–60).

Similarly, in the works of researchers such as R. Shoibekov and A. Zhakupov, they analyze the names of general handicrafts from an ethnolinguistic perspective. Among the researches related to leather products, small articles and descriptive information are published in press materials and various scientific and educational publications. Foreign scientists have also conducted a number of studies related to the crafts of peoples in general. Even in some countries, special periodicals and magazines related to handicrafts are published. This has allowed foreign researchers to conduct numerous historiographical studies related to the craft profession (Zbucheia, 2022: 10–22).

Results

In the second half of the 19th century, livestock farming in the Kazakh steppe and the products obtained from it, such as skins, wool, and oil, were also necessary products for Tsarist Russia. In this regard, S.A. Davydov’s report “Cottage industry in Central Asia (reports from 1890)” explains that Kazakh leather and other handicrafts were very necessary products for settlers and soldiers in the Kazakh lands (Davydov, 1894: 51).

Among the types of traditional clothing, there were many models of outerwear, such as ton (a traditional winter outerwear of the Kazakh people crafted from sheep, goat, and foal hides), ishik (one of the Kazakh national costumes, it is made of leather, felt, and various animal skins, and is covered with fabric), etc., made of leather. Most of the outerwear worn in the cold seasons was made of leather. Among them, animal skins were effectively used. For example, wearing a wolf ishik and antelope skin was considered valuable clothing in Kazakh society. Among traditional clothing, a type of raincoat worn over a leather garment called an aba is particularly notable. It is fully described in S. Kasimanov’s work “Crafts of the Kazakh people” (Kasimanov, 1995: 240), D. Shokparuly’s article “From the tail to the comb” (Shokparuly, 1987: 278–300) and in the work of Darkembay Shokparuly and Daulet Darkembayuly “Kazakh applied arts” (Shokparuly, Darkembayuly, 2007: 272). Usually, aba is a type of clothing sewn from horsehide with the fur facing outward. There were many models of outerwear depending on the function and season of wear. Similarly, most hats were sewn from animal fur. For example, fox tymaks (a men’s winter coat made of animal skin, with a high peak, a forehead, two ears, and a back hem that covers the nape and ridge) and boriks (a traditional Kazakh national headdress, made from precious fur and the skin of a young calf) were also made from fur.

There were many examples of leather boots in the Kazakh clothing style. Related to shoemaking are Kh. Argynbayev’s “Crafts of the Kazakh people” (Argynbayev, 1987: 128), S. Kasimanov’s article “Skill turns hide into fur” (Kasimanov, 1992), O. Zhanibekov’s book “Kazakh clothing” (Zhanibekov, 1996: 192), R. Shoibekov’s commentary “Some names related to the art of shoemaking” (Shoibekov, 2006: 55–60), A. Zhakypov’s explanatory dictionary “Camel breeder’s explanatory dictionary” (Zhakypov, 1989: 192) describe the names of boots and the methods of their manufacture, the names of the components of boots. There are almost no works related to Kazakh shoemaking and the technology of its manufacture, one of the first to do so was I.V. Zakharova and R.D. Khodzhaeva’s research work “Kazakh national clothing (19th–early 20th centuries)” presents examples of boots of the late 19th century. Subsequent research by Kh. Argynbayev closely linked

the Kazakh leather-processing craft with bootmaking. After gaining independence, only small collections, articles and catalogs of museum collection materials were published on this topic (Traditional Kazakh clothing. Scientific catalog, 2009: 344). After these scientific research, in 2009, O.V. Starostina defended her dissertation for the degree of candidate of historical sciences "Footwear in the traditional culture of the peoples of Central Asia and Kazakhstan (19th – first third of the 20th century)" (Starostina, 2009: 23). Among Kazakh clothes, analyses are made of hats, leather trousers and belts.

The study of leather details and concepts related to Kazakh footwear is considered in the process of making the entire footwear. For example, the scientific catalog "Traditional Kazakh clothing" provides a boot detail called akmurt, which is a three-pronged tongue about 2-4 inches long, attached to the toe of the part of the boot that holds the toe cap, called the kersen, for decoration. The akmurt also has the function of protecting the toe of the boot from damage. The akmurt is often worn on the toes of men's kisyktaban, zhekei, and saptama boots. The akmurt is made of green leather called koksaury, made from the skin of a horse's saury (a thick type of leather made from the hide and thigh skin of a cattle) (Traditional Kazakh clothing, 2009: 201).

In traditional Kazakh society, there were many types of belts as part of the clothing style. They were constantly developing and improving. Some types of belts were formed and changed depending on economic and domestic conditions. In addition, the function of belts was not only to hold outerwear, but also to indicate a person's place and status in society. The place of belts in the clothing system is deeply rooted in the history of the country. However, there are almost no special studies devoted to the history of Kazakh belts, their classification, and function. However, the works of V.P. Kurylev, I.V. Zakharova, R.D. Khodzhaeva, N. Alimbay, Sh.Zh. Tokhtabayeva and others provide information related to belts.

In general, in the traditional environment, the prototypes of belts originated from the Saka era and were perfected. Despite the changes in the technology of their manufacture, their need and scope of use expanded and were supplemented with decorative ornaments.

Kazakh belts, which were first made in the 19th–20th centuries, are also perfected types of belts made in these ancient times. During these periods, the types of belts in general, especially the decorative belts worn at ceremonial gatherings and weddings, increased. In Kazakh society, expensive belts with a buckle were worn by bi, sultans, and rich people, matching them with their silver-plated saddles. Sh. Tokhtabayeva's study "The Silver Path of Kazakh Masters" shows that jewelers took from four to eight sheep to make such decorative belts (Tokhtabayeva, 2005: 56).

In the traditional Kazakh environment, there were also multifunctional types of belts, for example, kise belts (a man's belt for carrying various weapons, weapon accessories, and other necessary items) were worn by hunters and falconers. A scabbard for a dagger knife was attached to such a belt using a special strap, and additional hunting tools such as an okshantai and a dandaku were attached to it. This explains the diversity of belt types at that time.

Depending on the technology of making the belt and its decoration, it is called a beren belt, bota belt, zer belt, gold belt, datka belt, denment belt, shok belt, sarala belt. For example, a beren belt is made using precious metals. A bota belt is called such because it is set with various precious stones in silver and looks like a camel calf's eye. Kemer and denment belts are also considered decorative belts (Traditional system of Kazakh ethnographic categories, concepts and names, 2017: 630). Types of datkalyk belts and dement belts can be considered as belts that indicate a person's status in society.

In the life of the Kazakh people, some types of utensils were also made of leather. Among them, konek, saba, mes, torsyk and many other types of utensils were made of leather. In the article by M. Auelkhanuly, it is mentioned that goatskin mes was used in the western regions of Kazakhstan and Zhetysay. The author describes mes as a vessel for pouring dairy products such as koumiss, shubat, ayran, and irkit. In addition, its production technology primarily involves using whole skins removed in one piece from goats or calves. The inner flesh and subcutaneous fat of the hide used for making a mes are removed, and the fur is shaved off. After that, the hide is smoked on both the inside and outside, turned flesh side inward, and its edges are whip-stitched with camel-hair thread. The neck of the skin is considered the neck of the mes. A pispek is not used for churning in a mes, it is used only

for carrying water products on a vehicle, as well as for carrying water in areas with a shortage of water (Auelkhanuly, 2013).

In the article by O. Oteuliuly, it is written that in the nomadic life of Kazakhs, leather containers with a capacity of 10 liters, called zhantorsyk, were used to transport koumiss. The neck of the torsyk was sewn from the skin of animal legs, sewn so that it could be closed with a wooden stopper, and decorated with embossed and patterned silver plates. Torsyk is a vessel made of animal skin, intended for pouring dairy products such as koumiss, shubat, irkit (Margulan, 1986: 207–216). There are many types of torsyk. They are shimaitorsyk, orkeshtorsyk, zhantorsyk, muiztorsyk, etc. The hide used for making a torsyk is cleaned of subcutaneous fat and residual flesh and the hair is shaved off. The tanned skin is shaped and sewn into a certain shape, and sewn with a thread. The sides of the torsyk are round, the neck is thin and long. A wooden stopper is placed in its mouth. To prevent the stopper from getting lost, a string is passed through it and one end of it is attached to the neck of the torsyk. The most decorative of the torsyks are the shimaitorsyk and the muiztorsyk. These torsyks are sewn from thick cattle hide. The surface of the shimaitorsyk is decorated. The side of the shimaitorsyk is round like a plate. The surface of the muiztorsyk is also carved and decorated like the shimaitorsyk, and it is decorated with silver sparkles. Although the bottom of the muiztorsyk is round, the two shoulders are decorated like a “koshkarmuiz” ornament. Therefore, such torsyks are called “muiztorsyks” (Oteuliuly, 2017).

Small leather vessels such as torsyk are described in the works of Kh. Argynbayev and D. Shokparuly. A brief reference description of similar leather vessels is given in the literature on general crafts. One of such vessels is a leather bucket called konek – a vessel made of camel skin. Usually, large geometric, zoomorphic, horn, plant-like, etc. carvings are made on the konek. The hide is stitched into the form of a konek, dried by stuffing it with straw, after which the straw is removed and the container is smoked over dung embers. Konek is a vessel used for milking mares. Some types of konek are also used to store mare’s milk.

Argynbayev’s research mentions a leather vessel called a “suiretpe” for dairy products. Suiretpe is a type of vessel made of animal skin for pouring dairy products such as koumiss, shubat, ayran, irkit. The suiretpe is made from both cattle and goat skin. The skin is cleaned of the green flesh and fat, and the hair is shaved off. Then it is smoked. After the smoke has completely absorbed, it is soaked in water and shaped into a certain shape. The suiretpe is shaped like a stick and a round cone. It is sewn with a thread from the outside. Sand or dry soil is put inside the sewn suiretpe. After it has completely taken shape and dried, the inside is cleaned and washed and smoked again. Then the inside is cleaned and washed again, and the inside and outside are greased with sheep’s tail fat or horse fat. It can be used in place of both a mes and saba (Argynbayev, 1987: 90–93).

Among the leather vessels, the bulkynshak also had its place. The bulkynshak is a vessel made of horsehide. M. Auelkhanuly’s article describes the technology for making the bulkynshak. For this purpose, when a horse is slaughtered, the hide of the hind leg is flayed whole, down to the fetlock, to make a mes. The residual flesh and subcutaneous tissue are then removed, and the thigh section is sewn by inserting a piece of cloth between the edges and stitching it with sinew or horsehair from the tail. The seam is at the bottom of the bulkynshak. A wooden plug is made for the narrow part of the skin that is at the ankle, filled with ash, plugged, and dried in the shade. The completely dried skin hardens and turns into kon (dried and semi-processed (untanned) hides and skins of livestock and wild animals). Then the ash is poured out and the vessel is smoked.

Next, it is washed with tea and a few days of fermented kefir are poured inside. This is called “removing the raw taste”. Then, the heat of the stove (soot) is collected, soaked in water, and the skin is placed in it for a while. This is called “smoke-curing”. Then pour boiling oil into the container, shake it up, and use it for further use. The bulkynshak is hung from the head of the kerege by a string. When riding a horse, it is usually hung on the front of the man’s forehead or tied to the kanzhiga. When walking, it is carried on the shoulder. This container is most suitable for the herder community to pour ayran, shalap, and koyirtpak on hot days (Auelkhanuly, 2013).

In Kazakh society, there was a bag called baspak, which was used by blacksmiths, craftsmen, and jewelers. The baspak bag is discussed in G. Isaeva’s article “From the tail to the comb”.

In general, there are very few data and materials related to bags among leather vessels and objects. The author writes that the baspak was adapted for the needs of migration and was used as a small leather bag for storing tools such as hammers, pliers, awls, drills, files, gimlets, rasps, chisels, and cutters. The basmak is made of horsehide, most often from the scalp of a horse. The hide is processed and softened without removing the hair. Afterward, it is turned with the hair facing outward, and wooden slats are fixed on both sides of the opening. Holes are pierced at intervals, and a leather thong is threaded through to fasten the mouth of the baspak. For decorative purposes, the mane and the eyes of the hide are arranged on one side, a stone is set in the eye, and the baspak is hung on the top of the kerege in a visible place (Isaeva, 2016).

There are also a number of materials for leather dorba (bags), kap (sacks), and kapshyk (pouches). For example, a kapshyk is a container needed for migration, herding, hunting, and long journeys. Men tie it to their waists. A kapshyk is a large, black leather bag, with a sharp iron tip that creates a spark when rubbed hard against a flint, divided in two, and a silver-plated iron or brass groove or nipple on the mouth, which fits into each other when closed, securing the mouth. Nan zhargak or sypyra is a tablecloth used when kneading bread. In the past, according to the needs of migration, sheepskin was cut into four corners, sewn with a rare stitch of a regular sewing machine, folded, tied with a string, hung on a kerege or a pole, and used in everyday life. Such a zhargak is durable, clean, light, the yeast poured into it does not spoil, and it preserves its quality. Among the vessels, there was a samar vessel, which was used to store meat for a short period of time, depending on its purpose. Samar is a large oval-shaped vessel for pouring koumiss, making meat. Similarly, talys also has a special place. Talys is a large, round container for storing craft tools. It is made by cutting the scalp of a horse or cow and placing it raw, with the hair facing outwards. (Auelkhanuly, 2013). In connection with the talys vessel, one can recall the following saying of Bukhar Zhyrau: “I am an arys called argyn, My mouth is wide open. You are a calf-skin shonshik, I am an ox-skin talys (Bukhar Zhyrau) (Regional dictionary of the Kazakh language, 2005: 644).

In general, the technology of making leather products had its own peculiarities. Its methods can be divided into several parts. For this, it consisted of skinning, salting the skin, fat removal, drying, cleaning, tanning the skin, dyeing the skin, and many other stages. These methods of leather processing also had their own characteristics depending on the needs (Ilyasova, 2002: 59–60). There were also methods of skinning animal skins to make leather utensils. For example, biteu soyu means slaughtering without cutting the hide open; for making a tulyp (a large container made of animal skin for storing kurt, butter), the skins of goats and roe deer are removed whole, without splitting. In addition, the skins of wild animals such as foxes and martens are also flayed the hide whole (Argynbayev, 1987: 90).

In everyday life, the simple processing of animal skins in a simple way has long been one of the methods. Therefore, various concepts have arisen in connection with this. For example, untanned cattle hides are called shylgi teri or shylgi kaiys, and after the hide is tanned and processed, it is called kaiys. There are two ways to process shylgi kaiys. One is to use it by removing the fur, and the other is to use the skin without removing the fur. Woolen hides are used to make tulak, taiteri, bostek, tulyp, kauga, shanash, mes, dorba, sharkay, etc. (Kulzhabayev, Esim, 2017: 137–139).

The tools and items used in the leather-processing industry had their own characteristics. For example, the tree on which the skin of slaughtered animals and animals was stretched to dry without scratching is called a kergish. Kh. Argynbayev, A. Tazhimuratov, R. Shoibekov, D. Shokparuly and other authors described the kergish. The kergish was used to preserve the original shape of dried skin. The kergish is made from a tree with a branch that has grown into a fork. To make the kergish, the bark of the cut branch is first peeled and roughened. In order for the forked branches of the tree to bend towards each other under the weight of the spread skin and not change its shape, another supporting tree is attached between the branches. In this way, the stretcher is made to resemble the letter A. The skin of the slaughtered and salted animal is put on it, and straw, felt, and rolled paper are stuffed between them. Such objects, which are placed between the skin, are called kepil. The kepil also ensures that the skin is stretched from side to side and air enters the skin cavity (Tazhimuratov, 1977: 95).

Among the people, such a thing for drying skin is also called a kergi or kergish. When drying skin, the kergish is leaned against a wall, a kerege, or a tree. Kergish is made in different sizes depending on the size of the skin (Shoibekov, 2006. 56-60).

There was a technology for sewing skins together. For example, When joining pieces of hide, a syzdyq, made from leather, felt, or thread, is placed between the seams to make the stitching waterproof. In addition, this service was also performed by taramys (a strong thread or ribbon made from the sinews of cattle, used to sew leather, leather goods, and other articles). The Kazakh people widely used taramys. When slaughtering cattle, they would remove the taramys from their legs, apply plant ash to it, and dry it in the shade. During shiratu (twisting), the hard ends at both sides are removed, and the taramys is twisted into fine, medium, or coarse thicknesses depending on its intended use. Twisting taramys was a traditional way of training Kazakh women in needlework in earlier times. And shuda zhip is a woolen thread made from camel's shuda (the long, bristly hair that grows on a camel's hump, nape, above its knees, and under its neck). This is a thread that has high durability after taramys.

Kazakhs, like Bashkirs and Kyrgyz, used to smoke heat leather vessels. They used a "mor" for this. A mor is a specially dug pit in the ground designed for smoking leather vessels; it is constructed with a flue on one side to release smoke and connected on the other side to a hearth where the fire is lit. When smoking leather, young trees such as juniper, pine, birch branches, hawthorn, apple, and apricot are burned without producing a flame, and smoke is passed through the mor. The hearth is constructed approximately 3-4 meters away from the mor. The smoke path and the top of the mor are covered with a smoke barrier. The vessel coming out of the mor is painted red. Red is a reddish-brown water that is boiled after smoking leather vessels and also to harden them. If the leather vessels are thoroughly soaked in this and the redwood is absorbed, they become firm and durable.

In traditional environments, leather was used to make products or cover the outside of products. Leather is the name of the dried and partially processed (untanned) skin of cattles and animals. Usually, after drying, the skins of slaughtered cattles and animals harden into a strong state that is very resistant to moisture, heat and cold, abrasion, stretching, decay, etc. To prepare leather, the skin is subjected to such treatments as cleaning, reddening (hardening), tanning (blackening), and smoking. The hair on the skin is removed by shearing, shaving, or scalding. The skin, which has been stripped of its hair, is then dipped in kermek (a mixture of plant roots, bark, and flea) to give it a reddish or brownish-red color. If the skin is boiled in hot water and salt is added, it turns a dark black color. This is called kurymdau in Kazakh. In general, various defensive equipment, types of footwear, musical instruments, and many other items were made from k n and were widely used in traditional life (Kazakh ethnographic categories and concepts, 2012: 196).

Another type of leather processing technology is called kuderı. Kuderı is a type of leather that is specially processed to make it soft. Depending on the quality of the kuderı, it was also called makpal kuderı.

The Kazakh people prepared the simplest type of kuderı from the skin of domestic animals: goat, lamb, or calf. Makpal kuderı was made from the skin of animals such as goitered gazelle, roe deer, and saiga antelope. The peculiarity of the preparation of kuderı is that it is made by separating the skin from the fat layer and impregnating raw skin with oil. The absorption of fat into the skin is different from other types of leather. First of all, it is resistant to water and sun and retains its softness (Amirgazin, 2004: 164).

To prepare the kireuke, first the skin is mixed with lime and ash, and then water is added to make a thick solution, and the skin is placed in that solution for about ten days. Over time, the skin swells and the fur begins to fall out. After that, the fur is shaved off with a knife. The skin that has been shaved off is cleaned in running water for several more days.

Then the skin is washed again thoroughly and placed in the sun to look at it. In this case, the areas of the skin that have not been bleached appear mottled. If there are mottled spots, they are washed repeatedly until they are completely gone. Then the water is pumped out and dried for a while. The skins that have reached their maturity are hung in the wind and in the shade. The characteristic smell of the skin disappears, and a special sour smell appears. After that, the skin is held in the sun

to ensure that the yellow color is uniform without becoming mottled. Thus, after the hide has been dried, its folds and creases are smoothed out. The finished kireuke is used as needed (Kotova, 2003. 281–301).

The Kazakh people, who have been nomadic and engaged in animal husbandry since ancient times, have used various methods in the technology of creating products necessary for leather processing. This has improved the centuries-old leather-processing craft and developed it artistically.

Conclusion

The use of leather products in traditional environments continued until the second half of the 20th century. Nowadays, the need for leather products is not very high. It has been replaced by various modern multifunctional products. Most leather products are made and used as souvenirs. Clothes, shoes, utensils and other items made of leather in the traditional way are currently stored in museum collections as valuable relics. The study of its scope and production technology can be considered a topical issue of modern ethnographic science. However, there is almost no special literature and research related to leather tanning and its processing. This situation creates difficulties in writing the historiography of this research issue. The presence of professional ethnographers or craftsmen among the authors of the leather processing issue also explains the formation of several directions in the history of the study of this issue. In the future, this topic can be considered a special research topic.

References

- Amirgazin, 2004 — *Amirgazin K.* Kazak koloneri [Kazakh crafts]. Almaty: Daik-Press, 2004. 164 p. (In Kaz.)
- Argynbayev, 1987 — *Argynbayev Kh.A.* Kazak khalkynyn koloneri [Crafts of the Kazakh people]. Almaty: Oner, 1987. 128 p. (In Kaz.)
- Auelkhanuly, 2025 — *Auelkhanuly M.* Erte kazak turmysyndagy bylgary ydystar [Leather vessels in early Kazakh life] // Massaget [elektrondy resurs] URL: <https://massaget.kz/Qazaqstanym/erte-kazak-turmyisyndagyi-byilgaryi-yidyistar-8682/> (Date viewed: 15.12.2025). (In Kaz.)
- Davydov, 1894 — *Davydov S.A.* Kustarnaya promyshlennost v Srednei Azii (otchet 1890 g.) V kn. Otchet y i issledovaniya po kustarnoi promyshlennosti v Rossii [Cottage industry in Central Asia (reports from 1890). In the book: Reports and research on the cottage industry in Russia]. St. Petersburg, 1894. V: II. 51 p. (In Russ.)
- Dzhanibekov, 1990 — *Dzhanibekov U. D.* Ekho... Po sledam legendy o zolotoi dombre: Ob istorii i etnografii kazakhskogo naroda [Echo... In the footsteps of the legend of the golden dombra: On the history and ethnography of the Kazakh people]. Alma-Ata: Oner, 1990. 301 p. (In Russ.)
- Espenova, 2016 — *Espenova A.T.* Kazak kolonerindegi teri ondeu onerinin korkemdik ereksheligi [Artistic features of leather-processing craft in Kazakh crafts] // Kazakstannyn gylmy men oneri. 2016. No. 2. Pp. 321–323. (In Kaz.)
- Espenova, 2017 — *Espenova A.T.* Kazakstanda teri ondeu onerinin damu tendenciylary [Trends in the development of leather-processing craft in Kazakhstan] // Kazakstannyn gylmy men oneri. 2017. No. 2. 106–108 p. (In Kaz.)
- Ilyasova, 2002 — *Ilyasova A.* Teri ondeu [Leather processing] // *Zharshy*. 2002. №10. Pp. 59–60. (In Kaz.)
- Isaeva, 2016 — *Isaeva G.* Saptyayak, saba, torsyk // *Ana tili*. 2016. № 38 (1348). 5 p. (In Kaz.)
- Kazak tilinin aimaktyk sozdigi, 2005 — Kazak tilinin aimaktyk sozdigi [*Regional dictionary of the Kazakh language*]. Almaty: Arys, 2005. 824 p. (In Kaz.)
- Kazaktyn dasturli kiim-keshegi, 2009 — Kazaktyn dasturli kiim-keshegi. Gylymi katalog (kazak, orys, agylshyn tilinde) [Traditional Kazakh clothing. Scientific catalog (in Kazakh, Russian, English)]. Almaty: Oner, 2009. 344 p. (In Kaz.)
- Kazaktyn dasturli teri ondeu oneri*, 2024 — *Kazaktyn dasturli teri ondeu oneri* [Traditional Kazakh leather-processing craft art]. Almaty: Zialy baspasy, 2024. 400 p. (In Kaz.)
- Kazaktyn etnografyalyk, 2012 — Kazaktyn etnografyalyk kategoriyalar, ugymdar men ataularynyn dasturli zhuiesi [Traditional Kazakh system of ethnographic categories, concepts and names]. Almaty: Slon, 2012. Vol. 3. 736 p. (In Kaz.)
- Kazaktyn etnografyalyk, 2017 — Kazaktyn etnografyalyk kategoriyalar, ugymdar men ataularynyn dasturli zhuiesi [Traditional Kazakh system of ethnographic categories, concepts and names]. Almaty: Alem Damu Integraciya, 2017. Vol. 5. 630 p. (In Kaz.)
- Kasimanov, 1992 — *Kasimanov S.* Ilei bilgen terini ton etedi [Skill turns hide into fur] // *Kazak adebiyeti*. 1992. No. 18. (In Kaz.)
- Kasimanov, 1995 — *Kasimanov S.* Kazak khalkynyn koloneri [Crafts of the Kazakh people]. Almaty: Kazakhstan, 1995. 240 p. (In Kaz.)

- Kotova, 2003 — *Kotova E.N. Kozha i mekh // Sistema nauchnogo opisaniya muzeinogo predmeta: klassifikaciya, metodika, terminologiya* [Leather and fur // System of scientific description of museum objects: classification, methodology, terminology] St. Petersburg: Art-Lyuks, 2003. Pp. 281–301. (In Russ.).
- Kulzhabaev, Esim, 2017 — *Kulzhabaev E.U., Esim A.T. Kazirgi zamandagy kazak khalkynyn dasturli teri ondeu turleri* [Traditional leather-processing craft methods of the Kazakh people in modern times] // *Bulletin of the Abai Kazakh National University*. 2017. No. 2. Pp. 137–139. (In Kaz.).
- Mankeeva, 2013 — *Mankeeva Zh. Koloner buiymdarynyn etnografiyalyk sipaty* [Ethnographic characteristics of handicrafts] // *Ana tili*. 2013. No. 4. 5 p. (In Kaz.).
- Margulan, 1986 — *Margulan A.Kh. Kazakhskoe narodnoe prikladnoe iskusstvo* [Kazakh folk applied arts]. Alma-Ata: Oner, 1986. 256 p. (In Russ.).
- Masanov, 1961 — *Masanov E.A. Kuznechnoe i yuvelirnoe remesla v kazakhskom aule (vtoraya polovina XIX – nachalo XXv.)* [Blacksmithing and jewelry making in a Kazakh village (second half of the 19th – early 20th centuries). In: *New Materials on the Archaeology and Ethnography of Kazakhstan*. Alma-Ata: Publishing House of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR, 1961. Pp. 148–149. (In Russ.).
- Mazhikyzy, 2020 — *Mazhikyzy N. Kytai kazaktarynyn teri ondeu oneri* [The art of leather-processing craft among Chinese Kazakhs] // *Edu.e-history.kz*. 2020. №1. Pp. 279–285. (In Kaz.).
- Mukanov, 1981 — *Mukanov M.S. Kazakhskaya yurta* [Kazakh yurt]. Alma-Ata: Kainar, 1981. 224 p. (In Russ.).
- Oteuliuly, 2017 — *Oteuliuly O. Kazaktyn teriden zhasaityn ydystary* [Kazakh leather utensils] // *Almaty akshamy*. 2017. 21 august. (In Kaz.).
- Shoibekov, 2006a — *Shoibekov R.N. Etikshilik onerine bailanysty keibir ataulat* [Some names related to the art of shoemaking] // *Tiltanym*, 2006. No. 3. Pp. 55–60. (In Kaz.).
- Shoibekov, 2006b — *Shoibekov R.N. Koloner buiymdarynyn zhasalu materialyna bailanysty kalyptaskan ataular* [Names of handicrafts based on the material they are made of] // *Scientific world of Kazakhstan*. Shymkent, 2006. No. 4. Pp. 56–60. (In Kaz.).
- Shokparuly, 1987 — *Shokparuly D. Taizhakydan tarakka deiin* [From the tail to the comb] // *Er kanaty*. Collection. Almaty: Kainar, 1987. Pp. 278–300. (In Kaz.).
- Shokparuly, 2003 — *Shokparuly D. Teri ondeu oneri* [The art of leather processing] // *Mekteptegi tekhnologiya*. 2003. №11. Pp. 17–21. (In Kaz.).
- Shokparuly, 2005a — *Shokparuly D. Kazaktyn koloneri* [Kazakh crafts]. Almaty: Oner, 2005. 176 p. (In Kaz.).
- Shokparuly, 2005b — *Shokparuly D. Teriden zhasalatyn buiymdardy kurastyru tekhnologiyasy* [Technology of assembling leather products]. Almaty: Almatykitap, 2005. 120 p.
- Shokparuly, Darkembaiuly, 2007 — *Shokparuly D., Darkembaiuly D. Kazaktyn koldanbaly oneri* [Kazakh applied arts]. Almaty: Almatykitap, 2007. 272 p. (In Kaz.).
- Starostina, 2009 — *Starostina O.V. Obuv v tradicionnoi culture narodov Srednei Azii i Kazakhstana (XIX – pervaya tret XX v.)*. Aftoreferat na soiskanie k.i.n. [Footwear in the traditional culture of the peoples of Central Asia and Kazakhstan (19th – first third of the 20th century). Abstract for the candidate of Historical Sciences]. St. Petersburg, 2009. 23 p. (In Russ.).
- Tazhimuratov, 1977 — *Tazhimuratov A. Sheberdin koly ortak* [A craftsman's skill is shared by all]. Almaty: Kazakstan, 1977. 95 p. (In Kaz.).
- Tokhtabayeva, 2005 — *Tokhtabayeva Sh.Zh. Serebryanyi put kazakhskikh masterov* [A silver way of Kazakh craftsmen]. Almaty: Daik-Press, 2005. 474 p. (In Russ.).
- Zakharova, Khodzhaeva, 1964 — *Zakharova I.V., Khodzhaeva R.D. Kazakhskaya nacionalnaya odezhda (XIX–nachalo XX v.)* [Kazakh national clothing (19th–early 20th centuries)]. Almaty, 1964. Pp. 56–57, 178. (In Russ.).
- Zbucha, 2022 — *Zbucha A. Traditional Crafts. A Literature Review Focused on Sustainable Development* // *Culture. Society. Economy. Politics*, 2022. No. 2(1). Pp 10–27.
- Zhakypov, 1989 — *Zhakypov A. Tuie osirushinin tusindirime sozdigi* [Camel breeder's explanatory dictionary]. Almaty, 1989. 192 p. (In Kaz.).
- Zhanibekov, 1996 — *Zhanibekov O. Kazak kiimi* [Kazakh clothes]. Almaty: Oner, 1996. 192 p. (In Kaz.).

Әдебиеттер тізімі

- Арғынбаев, 1987 — *Арғынбаев Х.А. Қазақ халқының қолөнері*. Алматы: Өнер, 1987. 128 б.
- Әмірғазин, 2004 — *Әмірғазин Қ. Қазақ қолөнері*. Алматы: Дайк-Пресс, 2004. 164 б.
- Әуелханұлы, 2025 — *Әуелханұлы М. Ерте қазақ тұрмысындағы былғары ыдыстар* // Massaget [электронды ресурс] URL: <https://massaget.kz/Qazaqstanym/erte-kazak-turmyсындағы-byılğaryi-yidystar-8682/> (Қаралған күні: 15.12.2025).
- Давыдов, 1894 — *Давыдов С.А. Кустарная промышленность в Средней Азии (отчеты 1890 г.)*. В кн. *Отчеты и исследования по кустарной промышленности в России*. СПб, 1894. Т: II. 51 с.
- Джанибеков, 1990 — *Джанибеков У. Д. Эхо... По следам легенды о золотой домбре: [Об истории и этнографии казахского народа]*. Алма-Ата: Өнер, 1990. 301 с.
- Еспенова, 2016 — *Еспенова А.Т. Қазақ қолөнеріндегі тері өңдеу өнерінің көркемдік ерекшелігі* // *Қазақстанның ғылымы мен өнері*. 2016. № 2. Б. 321–323.

- Еспенова, 2017 — *Еспенова А.Т.* Қазақстанда тері өңдеу өнерінің даму тенденциялары // *Қазақстанның ғылымы мен өнері*. 2017. №2. 106–108 б.
- Жақыпов, 1989 — *Жақыпов Ә.* Түйе өсірушінің түсіндірме сөздігі. Алматы, 1989. 192 б.
- Жәнібеков, 1996 — *Жәнібеков Ә.* Қазақ киімі. Алматы: Өнер, 1996. 192 б.
- Захарова, Ходжаева, 1964 — *Захарова И.В., Ходжаева Р.Д.* Казахская национальная одежда (XIX–начало XX в.). Алматы, 1964. С. 56–57, 178.
- Исаева, 2016 — *Исаева Г.* Саптыаяк, саба, торсық // *Ана тілі*. 2016. № 38 (1348). 5 б.
- Котова, 2003 — *Котова Е.Н.* Кожа и мех // *Система научного описания музейного предмета: классификация, методика, терминология*. Санкт-Петербург: Арт-Люкс, 2003. 281–301 с.
- Қазақ тілінің аймақтық сөздігі, 2005 — *Қазақ тілінің аймақтық сөздігі*. Алматы: Арыс, 2005. 824 б.
- Қазақтың дәстүрлі киім кешегі, 2009 — *Қазақтың дәстүрлі киім-кешегі*. Ғылыми каталог (қазақ, орыс, ағылшын тілінде). Алматы: Өнер, 2009. 344 б.
- Қазақтың дәстүрлі тері өңдеу өнері, 2024 — *Қазақтың дәстүрлі тері өңдеу өнері*. Алматы: Zialy baspasu, 2024. 400 б.
- Қазақтың этнографиялық, 2012 — *Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі*. Алматы: Слон, 2012. Т. 3. 736 б.
- Қазақтың этнографиялық, 2017 — *Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі*. Алматы: Алем Даму Интеграция, 2017. Т. 5. 630 б.
- Қасиманов, 1992 — *Қасиманов С.* Илей білген теріні тон етеді // *Қазақ әдебиеті*. 1992. № 18.
- Қасиманов, 1995 — *Қасиманов С.* Қазақ халқының қолөнері. Алматы: Қазақстан, 1995. 240 б.
- Құлжабаев, Есім, 2017 — *Құлжабаев Е.У., Есім А.Т.* Қазіргі замандағы қазақ халқының дәстүрлі тері өңдеу түрлері // *Абай атындағы ҚазҰПУ хабаршысы*. 2017. №2. 137–139 бб.
- Манкеева, 2013 — *Манкеева Ж.* Қолөнер бұйымдарының этнографиялық сипаты // *Ана тілі*. 2013. № 4. 5 б.
- Маргулан, 1986 — *Маргулан А.Х.* Казахское народное прикладное искусство. Алма-Ата: Өнер, 1986. 256 с.
- Масанов, 1961 — *Масанов Э.А.* Кузнечное и ювелирное ремесла в казахском ауле (вторая половина XIX – начало XX в.). В Кн. Новые материалы по археологии и этнографии Казахстана. Алма-Ата: Издательство Академии наук Казахской ССР, 1961. С. 148–149.
- Мәжиқызы, 2020 — *Мәжиқызы Н.* Қытай казактарының тері өңдеу өнері // *Edu.e-history.kz*. 2020. № 1. Б. 279–285.
- Муқанов, 1981 — *Муқанов М.С.* Казахская юрта. Алма-Ата: Кайнар, 1981. 224 с.
- Өтеуліұлы, 2017 — *Өтеуліұлы Ә.* Қазақтың теріден жасайтын ыдыстары // *Алматы ақшамы*. 2017. 21 тамыз.
- Старостина, 2009 — *Старостина О.В.* Обувь в традиционной культуре народов Средней Азии и Казахстана (XIX – первая треть XX в.). Автореферат на соискание к.и.н. Санкт-Петербург, 2009. 23 с.
- Тәжімұратов, 1977 — *Тәжімұратов Ә.* Шебердің қолы ортақ. Алматы: Қазақстан, 1977. 95 б.
- Тохтабаева, 2005 — *Тохтабаева Ш.Ж.* Серебряный путь казахских мастеров. Алматы: Дайк-Пресс, 2005. 474 с.
- Шойбеков, 2006а — *Шойбеков Р.Н.* Етікшілік өнеріне байланысты кейбір атаулар // *Тілтаным*. 2006. № 3. 55–60 бб.
- Шойбеков, 2006б — *Шойбеков Р.Н.* Қолөнер бұйымдарының жасалу материалына байланысты қалыптасқан атаулар // *Қазақстанның ғылыми әлемі*. Шымкент, 2006. №4. 56–60 бб.
- Шоқпарұлы, 1987 — *Шоқпарұлы Д.* Тайжақдан таракқа дейін // *Ер қанаты*. Жинақ. Алматы: Қайнар, 1987. 278–300 бб.
- Шоқпарұлы, 2003 — *Шоқпарұлы Д.* Тері өңдеу өнері // *Мектептегі технология*. 2003. №11. 17–21.
- Шоқпарұлы, 2005а — *Шоқпарұлы Д.* Қазақтың қолөнері. Алматы: Өнер, 2005. 176 б.
- Шоқпарұлы, 2005б — *Шоқпарұлы Д.* Теріден жасалатын бұйымдарды құрастыру технологиясы. Алматы: Алматыкітап, 2005. 120 б.
- Шоқпарұлы, Дәркембайұлы, 2007 — *Шоқпарұлы Д., Дәркембайұлы Д.* Қазақтың қолданбалы өнері. Алматы: Алматыкітап, 2007. 272 б.
- Илиясова, 2002 — *Илиясова Ә.* Тері өңдеу // *Жаршы*. 2002. № 10. 59–60 б.
- Zbucheа, 2022 — *Zbucheа А.* Traditional Crafts. A Literature Review Focused on Sustainable Development // *Culture. Society. Economy. Politics*, 2022. № 2(1). Pp 10–27.

ТАРИХНАМА ЖӘНЕ ДЕРЕКТАНУ / ИСТОРИОГРАФИЯ И ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ /
HISTORIOGRAPHY AND SOURCE STUDIES

Published in the Republic of Kazakhstan
Asian Journal “Steppe Panorama”
Has been issued as a journal since 2014
ISSN 2710-3994.
Vol. 13. Is. 1, pp. 36-45, 2026
Journal homepage: <https://ajspiie.com>

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2026_13_1_36-45

THE IMAGE OF KHOJA AKHMET YASSAWI IN THE “KAZAKH” NEWSPAPER

Batyrzhan Temirkhanov¹, Meiirbol Mutaliyev^{2*}, Mesut Karakulak³

¹Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(29, Bekzat Sattarhanov Str., Turkestan, Republic of Kazakhstan)
Senior Lecturer, Department of Theology, PhD
 <https://orcid.org/0000-0001-7419-0335>. E-mail: batyrzhantemirkhanov@gmail.com

²Abai Kazakh National Pedagogical University
(13, Dostyk Ave., 050010 Almaty, Republic of Kazakhstan)
Senior Lecturer, Department of Kazakhstan History, PhD
 <https://orcid.org/0000-0002-5022-5799>. E-mail: meiirbols9293@gmail.com

*Corresponding author

³Ankara Hacı Bayram Veli University
(10/2, Emniyet Mahallesi Abant Sokak, 06500 Ankara, Republic of Türkiye)
Faculty Of Letters, Department Of History, Department Of General Turkish History
 <https://orcid.org/0000-0002-0142-9170>. E-mail: mesut.karakulak@hotmail.com

© Valikhanov IHE, 2026

© Temirkhanov B., Mutaliyev M., Karakulak M., 2026

Abstract. *Introduction.* The early twentieth century was a decisive period for the spiritual renewal and formation of national identity in Kazakh society. During this era, the press became an intellectual platform that reconsidered historical figures and cultural heritage. The newspaper *Kazakh*, published between 1913 and 1918, served as a principal tribune for national consciousness and spiritual revival. *Goals and objectives.* The aim of the study is to identify how the figure of Khoja Ahmed Yasawi was represented in the early twentieth-century Kazakh press, particularly in the *Kazakh* newspaper. The objectives include examining the significance of Mirzhakyp Dulatuly's article *Khaziret Sultan*, characterizing the historical and cultural aspects of Yasawi presented therein, and demonstrating how Kazakh intellectuals perceived him. *Results.* The study established that the article *Khaziret Sultan*, published in issues 16–17 of *Kazakh* in 1913, is an important source reflecting Kazakh intellectuals' views on Yasawi. The article elucidates Yasawi's place within the Sufi tradition, the cultural value of his mausoleum, and the role of Turkistan in the Turkic-Muslim world. *Conclusion.* The *Kazakh* newspaper functioned as an intellectual arena that opened new avenues for reinterpreting cultural heritage and historical figures. Dulatuly's article stands as a significant historical source that highlights the role of Yasawi's legacy in shaping national consciousness and spiritual renewal.

Keywords: Kazakh newspaper, Khoja Ahmed Yasawi, Mirzhakyp Dulatuly, Turkistan, cultural heritage

For citation: Temirkhanov B., Mutaliyev M., Karakulak M. The image of khoja akhmet yassawi in the “Kazakh” newspaper // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2026. Vol. 13. No. 1. Pp. 36-45. (In Kaz.). DOI: 10.51943/2710-3994_2026_13_1_36-45

ҚОЖА АХМЕТ ЯСАУИ БЕЙНЕСІНІҢ «ҚАЗАҚ» ГАЗЕТІНДЕГІ КӨРІНІСІ

Батыржан Темирханов¹, Мейірбол Муталиев^{2*}, Месут Каракулак³

¹Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
(29-үй, Бекзат Саттарханов даңғ., Түркістан қаласы, Қазақстан Республикасы)
Теология кафедрасының PhD, аға оқытушысы
 <https://orcid.org/0000-0001-7419-0335>. E-mail: batyrzhantemirkhanov@gmail.com

²Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
(13-үй, Достық даңғ., 050000 Алматы, Қазақстан Республикасы)
Қазақстан тарихы кафедрасының PhD, аға оқытушысы
 <https://orcid.org/0000-0002-5022-5799>. E-mail: meiirbols9293@gmail.com

*Корреспондент автор

³Анкара Хаджы Байрам Вели университеті
(10/2-үй, Е блогы, Эмниет махаллесі, Абант көш., 06500 Анкара, Түркия Республикасы)
Филология факультеті, Тарих кафедрасы, Жалпы түркі тарихы кафедрасы
 <https://orcid.org/0000-0002-0142-9170>. E-mail: mesut.karakulak@hotmail.com

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2026

© Темирханов Б., Муталиев М., Каракулак М., 2026

Аңдатпа. *Kırişne.* XX ғасырдың басы қазақ қоғамы үшін рухани жаңғыру мен ұлттық бірегейлікті қалыптастырудың шешуші кезеңі болды. Бұл дәуірде баспасөз тарихи тұлғалар мен мәдени мұраны қайта қараған зияткерлік ортаға айналды. 1913–1918 жылдары жарық көрген «Қазақ» газеті ұлттық сана мен рухани жаңғырудың басты мінбері болды. *Зерттеудің мақсаты мен міндеттері.* Мақсат – XX ғасыр басындағы қазақ баспасөзінде, оның ішінде «Қазақ» газетінде Қожа Ахмет Ясауи тұлғасының бейнеленуін айқындау. Міндеттерге Міржақып Дулатұлының «Хазірет Сұлтан» мақаласының мәнін ұғу, онда Ясауидің тарихи-мәдени қырларын сипаттау және қазақ зиялыларының оны қалай қабылдағанын көрсету кіреді. *Нәтижелер.* Зерттеу барысында 1913 жылы «Қазақ» газетінің 16–17 сандарында жарияланған «Хазірет Сұлтан» мақаласы қазақ зиялыларының Ясауиге көзқарасын танытатын маңызды дерек екені анықталды. Онда Ясауидің сопылық дәстүрдегі орны, кесенесінің мәдени маңызы және Түркістанның түркі-мұсылман әлеміндегі рөлі ашып көрсетілген. *Қорытынды.* «Қазақ» газеті мәдени мұра мен тарихи тұлғаларды жаңаша тануға жол ашқан интеллектуалдық алаң болды. Дулатұлының мақаласы Ясауи мұрасының ұлттық сана мен рухани жаңғырудағы орнын айқындайтын маңызды тарихи дерек болып табылады.

Түйін сөздер: «Қазақ» газеті, Қожа Ахмет Ясауи, Міржақып Дулатұлы, Түркістан, мәдени мұра

Дәйексөз үшін. Темирханов Б., Муталиев М., Каракулак М. Қожа Ахмет Ясауи бейнесінің «Қазақ» газетіндегі көрінісі // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2026. Т. 13. № 1. 36-45 бб. (Қаз.). DOI: 10.51943/2710-3994_2026_13_1_36-45

ОБРАЗ ХОДЖИ АХМЕДА ЯСАВИ В ГАЗЕТЕ «КАЗАХ»*Батыржан Темирханов¹, Мейірбол Муталиев^{2*}, Месут Каракулак³*

¹Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави
(д. 29, просп. Бекзата Саттарханова, Туркестан, Республика Казахстан)

PhD, старший преподаватель кафедры Теологии

 <https://orcid.org/0000-0001-7419-0335>. E-mail: batyrzhantemirkhanov@gmail.com

²Казахский Национальный педагогический университет имени Абая
(д. 13, просп. Достык, 050000 Алматы, Республика Казахстан)

PhD, старший преподаватель кафедры истории Казахстана

 <https://orcid.org/0000-0002-5022-5799>. E-mail: meiirbols9293@gmail.com

*Автор-корреспондент

³Анкарский университет Хаджи Байрам Вели

(№ 10/2, блок Е, ул. Абант, Эмниет Махаллеси, 06500 Анкара, Турецкая Республика)

Факультет филологии, кафедра истории, кафедра общей тюркской истории

 <https://orcid.org/0000-0002-0142-9170>. E-mail: mesut.karakulak@hotmail.com

© ИИЭ им. Ч.Ч. Валиханова, 2026

© Темирханов Б., Муталиев М., Каракулак М., 2026

Аннотация. *Введение.* Начало XX века стало решающим этапом для казахского общества в процессе духовного возрождения и формирования национальной идентичности. В этот период печать превратилась в интеллектуальное пространство, где осуществлялся пересмотр исторических личностей и культурного наследия. Газета «Казах», издававшаяся в 1913–1918 годах, стала главным трибуной национального самосознания и духовного обновления. *Цель и задачи исследования.* Целью является определение особенностей отражения образа Ходжи Ахмеда Ясави в казахской печати начала XX века. Среди задач – анализ статьи Мыржақыпа Дулатулы «Хазрет Султан», характеристика историко-культурных аспектов образа Ясави, а также выявление того, как казахская интеллигенция воспринимала его личность и духовное наследие. *Результаты.* В ходе исследования установлено, что статья «Хазрет Султан», опубликованная в 1913 году в номерах 16–17 газеты «Казах», представляет собой важный источник, отражающий отношение казахской интеллигенции к Ясави. В ней раскрывается место Ясави в суфийской традиции, культурное значение его мавзолея и роль Туркестана в тюрко-мусульманском мире. *Вывод.* Газета «Казах» стала интеллектуальной площадкой, открывшей путь к новому осмыслению культурного наследия и исторических личностей. Статья Дулатулы является значимым историческим документом, определяющим место наследия Ясави в развитии национального самосознания и духовного возрождения казахского общества.

Ключевые слова: Газета «Казах», Ходжи Ахмеда Ясави, Миржақып Дулатулы, Туркестан, культурное наследие

Для цитирования: Темирханов Б., Муталиев М., Каракулак М. Образ Ходжи Ахмеда Ясави в газете «Казах» // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2026. Т. 13. № 1. С. 36–45. (На Каз.).

DOI: 10.51943/2710-3994_2026_13_1_36-45

Кіріспе

XX ғасырдың басы қазақ халқының рухани және мәдени тарихында ерекше белес болды. Бұл кезеңде ұлттық баспасөздің қалыптасуы мен қоғамдық пікірдің жаңғыруы қазақ зиялыларының ой-санасындағы елеулі өзгерістерді айқындады. 1913 жылы жарық көре бастаған «Қазақ» газеті осы үрдістің басты қозғаушы күштерінің біріне айналды. Оның беттерінде ұлттық тарих, тіл, мәдениет және рухани мұра тақырыптары кеңінен талқыланып, отарлық билік жағдайындағы қазақ қоғамының өзіндік болмысын сақтау жолдары іздестірілді.

Осы контекстте Міржақып Дулатұлының «Хазірет Сұлтан» атты мақаласы («Қазақ», 1913, № 16–17) ерекше мәнге ие. Автор бұл мақаласында Қожа Ахмет Ясауи тұлғасы мен оның кесенесінің тарихи, рухани және мәдени маңызын терең зерделей отырып, XX ғасырдың басындағы қазақ қоғамында мәдени мұраға деген жаңаша көзқарастың қалыптасқанын айқын көрсетеді. Мақалада Ясауи бейнесі тек діни-сопылық тұрғыдан емес, ұлттық бірегейліктің рухани өзегін құрайтын мәдени рәміз ретінде суреттеледі.

Дулатұлының бұл мақаласы сол дәуірдің қоғамдық ой-танымындағы екі маңызды үрдісті көрсетеді:

- біріншіден, ұлттық тарих пен рухани тұлғаларды жаңаша бағалау арқылы тарихи жадты жаңғырту талпынысы;
- екіншіден, отарлық саясат жағдайында қазақ мәдени мұраларын сақтау және қорғау жөніндегі алғашқы зияткерлік бастамалар.

Осы тұрғыдан алғанда, «Хазірет Сұлтан» мақаласы — тек Ясауи тұлғасы туралы публицистикалық еңбек емес, сонымен бірге қазақ зиялыларының ұлттық жаңғыру идеясын рухани негізде дәлелдейтін тарихи дереккөз болып табылады.

Материалдар мен әдістер

Бұл зерттеуде негізгі дереккөз ретінде «Қазақ» газетінің 1913 жылғы 16 және 17-нөмірлерінде жарық көрген Міржақып Дулатұлының «Хазірет Сұлтан» атты мақаласы алынды. Мақалаға мәтіндік және мазмұндық талдау әдістері қолданылды. Зерттеу барысында архивтік материалдар мен қосымша дереккөздер, сондай-ақ жаңа кезеңдегі Ясауиге қатысты зерттеу жүргізілген контексттік мәліметтер пайдаланылды.

Зерттеу әдістемесі бірнеше талдау сатыларын қамтыды:

Тарихи-салыстырмалы талдау:

Автор көрсеткен деректер — мысалы, Әмір Темірдің кесене тұрғызуы, Түркістанның саяси мәртебесі және кесененің ұлттық пантеон ретіндегі рөлі — өзге тарихи деректермен салыстырылып қарастырылды. Бұл тәсіл Дулатұлы баяндауының тарихи дәлдігін және идеологиялық астарын айқындауға мүмкіндік берді.

Мәдени-символдық интерпретация:

Қожа Ахмет Ясауи тұлғасы мен кесенесінің бейнесі ұлттық жадтағы рәміздік мән тұрғысынан талданып, оның қазақ қоғамының рухани тұтастығын сақтаудағы қызметі қарастырылды.

Қоғамдық сана тұрғысынан талдау:

Дулатұлының кесенені қорғауға шақырған үндеуі ұлттық мәдени мұраға деген жауапкершілік сезімінің қазақ интеллигенциясы арасында қалай қалыптасқанын көрсету мақсатында талданды.

Осы әдістердің үйлесімі зерттеуге тарихи-филологиялық сипат беріп, Дулатұлы еңбегінің интеллектуалдық және идеологиялық мазмұнын кешенді тұрғыда ашуға мүмкіндік берді.

Талқылау

Қазақ зиялыларының ішінен Міржақып Дулатұлының газет беттерінде жариялаған «Хазірет Сұлтан» мақаласы қазақ рухани тарихындағы үш маңызды бағытты айқындайды: 1) Қожа Ахмет Ясауи тұлғасының қоғамдық жадтағы орны; 2) Түркістанның тарихи және саяси маңызы; 3) Қазақ зиялыларының мәдени мұраға көзқарасы.

Біріншіден, мақала мазмұнына сүйенсек, XX ғасырдың басында «Хазірет Сұлтан» атауы қазақ даласында кеңінен белгілі болған. Дулатұлы келтірген деректер бойынша, Түркістанға зиярат ету – қазақ қоғамында Мекке қажылығына барумен пара-пар түсінігіндегі рухани мәртебеге ие болған (Аккуш, Темирханов, 2025: 36–48). Бұл көрініс Ясауи тұлғасының халық санасында тек діни әулие емес, ұлттық рухтың киелі қорғаушысы ретінде қабылданғанын көрсетеді (Мәлібекұлы, 2025: 14).

Екіншіден, мақалада Түркістан қаласының тарихи қалыптасуы мен саяси эволюциясы кеңінен суреттеледі. Дулатұлы XV–XIX ғасырлар аралығындағы тарихи кезеңдерді біртұтас мәдени-саяси континуум ретінде сипаттап, Әмір Темірдің салдырған кесенесін түркі өркениетінің сәулеттік шыңы және саяси легитимділіктің символы ретінде көрсетеді. Ясауи кесенесінің маңызын айқындауда автор оның қазақ хандары жерленген қасиетті орынға айналғанын ерекше атап өтеді (Туякбаев, Турсун, Байболов, Шаметов, 2021: 220). Осы арқылы ол Түркістанды қазақтың рухани ғана емес, саяси астанасы ретінде танытады.

Үшіншіден, Дулатұлы мақаласының ең құнды тұсы – мәдени мұраны сақтау мәселесіне арналған бөлігі. Автор кесененің кейбір бөліктері құлау қаупінде екенін айтып, билікте отырғандарды тарихи ескерткішті қорғауға шақырады. Оның «бес-алты жүз жыл бойы аман тұрған бұл ғимараттың үйіндіге айналуы сөзсіз» деген ескертуі – XX ғасыр басындағы мәдени сана серпілісінің айғағы. Бұл үндеу қазақ зиялыларының ұлттың материалдық және рухани мұрасына деген жауапкершілік сезімін ерте қалыптастырғанын дәлелдейді.

Салыстырмалы талдау көрсеткендей, Дулатұлының көзқарасы түркі-мұсылман өркениетінің өзегіндегі мәдени сабақтастық идеясымен ұштасады. Қожа Ахмет Ясауи тұлғасын ол жалпы түркі халықтарын біріктіретін рухани күш ретінде бейнелейді. Осы тұрғыдан Дулатұлының газетте жариялаған мақаласы А. Байтұрсынұлы мен Ә. Бөкейхан сияқты замандастарының ұлттық бірегейлікті қалыптастыру бағытындағы ойларымен үндес. Қорыта айтқанда, «Хазірет Сұлтан» мақаласы – тарихи баяндау ғана емес, сол дәуірдегі қазақ зиялыларының мәдени және рухани идеалдарын бейнелейтін интеллектуалдық дискурс. Дулатұлының бұл мақаласы арқылы Қожа Ахмет Ясауи тұлғасы қазақ қоғамының рухани тірегі және мәдени мұраны сақтау символы ретінде жаңаша сипат алды.

Зерттеу нәтижелері

Бұл зерттеуде архив деректері ескеріле отырып, «Қазақ» газетінің мазмұнына мәтіндік талдау әдістері қолданылды. Зерттеудің негізгі дереккөзі ретінде 1913 жылғы газеттің 16 және 17-сандарында жарияланған Міржақып Дулатұлының «Хазірет Сұлтан» атты мақаласы алынды.

Әдістемелік тұрғыдан ең алдымен Дулатұлының аталмыш мақаласы Қожа Ахмет Ясауидің тұлғасына қатысты сипаттамалар, кесененің сәулеттік және тарихи ерекшеліктері, Түркістанның саяси рөлі мен XX ғасыр басындағы мәдени мұраны сақтау жөніндегі үндеулер тұрғысынан жан-жақты түсіндірілуге әрекет етілді. Кейін мақалада қозғалған мәселелер мақалаға байланысты ғылыми зерттеу жұмыстарымен, Қазақ хандарының тарихи тағдыры және патшалық Ресейдің отарлық саясатының контекстінде салыстыра қарастырылды. Бұған қоса Ясауи кесенесінің қоғамдық қызметі Орталық Азиядағы өзге рухани орталықтармен салыстырылып, Дулатұлының көзқарасының өзіндік ерекшеліктері айқындалды. Соңында мақалада көтерілген кесенені сақтау жөніндегі үндеулер XX ғасыр басындағы қазақ зиялыларының ұлттық құндылықтарды иелену және мәдени мұраға деген сананы қалыптастыру талпыныстарымен байланыстырылып талданды. Осы әдіс арқылы Дулатұлының мақаласы тек тарихи баяндау ғана емес, сонымен қатар қоғамдық жадыны жандандыратын, мәдени мұра туралы түсінікті тереңдететін және ұлттық бірегейліктің қалыптасуына қызмет ететін зияткерлік дискурс ретінде қарастырылды.

XX ғасырдың басындағы қазақ зиялыларының еңбектері тек өз заманының әлеуметтік мәселелерін ғана емес, сондай-ақ түркі-мұсылман дүниесінің тарихи тұлғалары мен олардың қоғамдық жадтағы орнын бейнелеуде де маңызды рөл атқарды. Осы тұрғыдан 1913 жылы «Қазақ» газетінің 16 және 17-сандарында М.Д. (Міржақып Дулатұлы) қолтаңбасымен жарық

көрген «Хазірет Сұлтан» атты мақала Қожа Ахмет Ясауидің тұлғасы мен оның кесенесінің тарихи-мәдени маңызын терең талдаумен ерекшеленеді. Бұл мақала XX ғасыр басындағы қазақ қоғамының рухани болмысында Ясауидің орнын, оның айналасында қалыптасқан зиярат мәдениетін және кесененің саяси-тарихи үдерістердегі рөлін түсіну тұрғысынан аса құнды біріншілік дерек көзі болып табылады.

Қожа Ахмет Ясауидің қоғамдық жадтағы орны

Газет бетінде жарияланған мақала мазмұнынан байқауға болатындай, XX ғасырдың бас кезінде де қазақ даласында «Хазірет Сұлтан» атауы халық арасында кеңінен танымал болған (Kenjetay, 1999: 118). Көпшілік оның өмірі мен шығармашылығы жайлы толық біле бермегенімен, «Хазірет Сұлтанға бару» тіркесі белгілі бір рухани сапарды, діни мақсаттағы зияратты білдіретін. Дулатұлының жазуынша, Ясауи кесенесіне барған адамдар қоғамда қажылықтан оралғандай құрметке ие болып, бастарына сәлде орап, келген кезде жұрт олардың қолын сүйіп, ерекше ізет көрсеткен (M.D., 1913). Бұл дерек Ясауи зияратының халық санасында тек жергілікті әулие басына бару деңгейінен асып, Мекке қажылығына пара-пар рухани мәртебеге ие болғанын көрсетеді.

Бұл көзқарас Түркістандағы Қожа Ахмет Ясауи кесенесінің Түркістан (Орталық Азия) мұсылмандары үшін ортақ рухани орталық ретінде қабылданғанын айғақтайды. XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында Ресей империясының отарлық билігі астында өмір сүрген қазақтар үшін мұндай рухани орталықтар дін мен ұлттық бірегейлікті сақтаудың негізгі нышандарының бірі болды (Abzhalov, Kuranbek, 2023: 307).

Түркістан қаласының тарихи дамуы

Дулатұлы, Ясауи кесенесі орналасқан Түркістан қаласының тарихи қалыптасуы туралы да сипаттамалар берген. XV ғасырдың соңына дейін «Йасы» атауымен белгілі болған бұл шағын қоныс XII ғасырда Қожа Ахмет Ясауидің осында келіп қоныстануымен танымал бола бастайды (Abylov, Mutaliyev, Sevinç, 2025: 557-568). 1166 жылы Ясауи дүниеден өткеннен кейін оның қабірі зиярат ететін қасиетті орынға айналып, жыл сайын Түркістанның түрлі өңірлерінен ағылып келетін зияратшылардың арқасында қоныс экономикалық және демографиялық тұрғыдан өсіп, уақыт өте келе шағын ауылдан қалалық мәртебеге ие болған (Çakan, 2005: 204).

Мақалада келтірілген дерекке сүйенсек, 1397 жылы Әмір Темір Қожа Ахмет Ясауидің қабірі үстіне салтанатты мешіт-кесене кешенін салдырған. Бұл сәулет ескерткіші өзінің көркем безендірілуі, жазбалары мен құрылыс мәнері тұрғысынан түркі-ислам өнерінің ең үздік үлгілерінің бірі ретінде бағаланады (Kögrülü, 1993: 214).

Ясауи кесенесі мен Түркістанның саяси маңызы

Қожа Ахмет Ясауиге қатысты деректерден бөлек жазбаның екінші бір маңызды тұсы, XVI ғасырдан бастап Түркістанның саяси тарихтағы рөлі жайлы ақпараттар болып отыр. Ондағы мәліметтер бойынша қала 1582 жылдан бастап Бұқара хандығының билігіне өтсе, XVII ғасырдан бастап Қазақ хандығының астанасы ретінде танылады. Есім ханнан бастап көптеген қазақ хандары Түркістанда билік жүргізіп, бұл қала саяси әрі рухани орталық мәртебесіне ие болған.

Мақалада XVIII–XIX ғасырларда Түркістанның Бұқара, Хиуа және Қокан хандықтарының арасында талас нысанына айналғаны, ал 1864 жылы қаланың патшалық Ресей әскерлері тарапынан басып алынғаны баяндалады. Осы тарихи кезеңдерде Қожа Ахмет Ясауи кесенесі тек діни нысан ғана емес, сонымен бірге өңірге үстемдік жүргізгісі келген әрбір саяси биліктің бедел мен заңдылық нышанына айналған. Әсіресе хандар мен әмірлердің кесенеге арнайы келіп, құрбандық шалып, дұға жасауы – олардың халықпен рухани байланыс орнатуға және билігінің заңдылығын бекітуге ұмтылғанын көрсететін нақты айғақ ретінде сипатталған (Тулегенова, Султанбекова, 2013).

Әмір Темір салдырған кесене

«Қазақ» газетінің 17-нөмірінде Қожа Ахмет Ясауи кесенесінің сәулеттік ерекшеліктері мен құрылыс тарихына ерекше назар аударылған. Мақалада негізгі дереккөз ретінде Шарафаддин Әлизадениң «Зафарнаме» еңбегі көрсетіледі. Ондағы мәліметке сүйенсек,

Әмір Темір 1397 жылы Қожа Ахмет Ясауидің қабірін зиярат етіп, осы жерде салтанатты кесене салуға бұйрық береді және құрылыс жұмыстарын Иранның Шираз қаласынан арнайы шақыртылған шебер Хожа Хұсайынға тапсырады (M.D., 1913).

Мақалада кесененің келесі ерекшеліктері аталады:

- биіктігі шамамен 100 аршын;
- 3–4 үлкен күмбезі бар;
- күмбез сырты көк түсті өрнекті қыштармен (керамикамен) қапталған;
- бас кіреберіс қақпасында ағаш оймыш және қола өрнектерінің пайдаланылғаны;
- ішінде Абдуләзиз бин Сруреддин құйған үлкен қола қазанның орналасқаны;
- кесенедің Темір сыйға тартқан төрт көне Құран қолжазбасы сақталғаны көрсетіледі

(Kozha, Abzhalov, Temirkhanov, 2025: 58).

Бұл деректер кесененің тек діни нысан ғана емес, сонымен бірге сәулет өнерінің жауһары және саяси символдық мәні бар ескерткіш ретінде тұрғызылғанын дәлелдейді (Baidabekov, Kemelbekova, 2024: 81).

Кесенедің жерленген тұлғалар және олардың мәні

Қожа Ахмет Ясауи кесенесі тек ұлы сопының мәңгілік мекені ғана емес, сонымен қатар бірқатар қазақ хандары мен тарихи тұлғалардың да жерленген орны болып табылады. Мақалада есімдері аталғандар қатарында:

Абылай хан (1781 жылы қайтыс болған),

Ұлы жүздің ханы Жолбарыс,

Әбілхайыр хан (мақалада 1760 жылы қайтыс болғаны жазылған),

Арғын руының атақты батыры Жәнібек,

Кенесары ханның әкесі Қасым хан бар.

Бұл деректер Ясауи кесенесінің қазақ хандық әулеті үшін ұлттық пантеондық және мемориалдық мәнге ие болғанын аңғартады. Осы тұрғыдан алғанда кесене қазақтың саяси тарихы мен хандық дәстүрінің нақты көрініс тапқан тарихи жады кеңістігіне айналған (Absadyk, Isenov, 2024: 309).

XX ғасыр басындағы қорғау мәселелері

Міржақып Дулатұлы мақаласында кесененің кейбір бөліктерінің құлау қаупінде екенін, ал билік орындарының оларды мөрлеп жауып қойғанын жазады. Әсіресе «Ақ сарай», зиярат бөлмесі және құдық маңы жабық тұрғаны айтылады. Дулатұлы ескерткішті сақтау үшін археологиялық қоғамдар арқылы қаражат жиналуы, бұл үдерістің ашық әрі әділ жүргізілуі және инженерлік мамандардың тартылуы қажеттігін алға тартады. Әйтпесе, оның сөзімен айтқанда, «бес-алты жүз жыл бойы аман тұрған бұл ғимараттың бір үйінді қоқысқа айналуы сөзсіз» деген ескерту жасайды.

Бұл үндеу – қазіргі мағынадағы мәдени мұраға деген сананың қазақ зиялылары арасында қалай қалыптаса бастағанының маңызды көрсеткіші болып табылады. Сонымен қатар, Ресей империясының отарлық басқару жүйесі жағдайында да қазақ интеллигенциясының ұлттық құндылықтарды сақтау жолында белсенді қадамдар жасағанын айқын дәлелдейді (Baidabekov, Kemelbekova, 2024: 82).

«Қазақ» газетінде жарық көрген бұл екі бөлімнен тұратын мақала тек тарихи баяндау сипатында ғана емес, сонымен бірге мықты мәдени мұраны қорғау идеясының көрінісі ретінде де бағалануға лайық. Мақалада Қожа Ахмет Ясауидің тұлғасы, оның кесенесінің тарихи маңызы және Түркістанның саяси тағдыры өзара тұтастықта беріле отырып, тарихи сана мен қоғамдық бірегейліктің өзара байланысы айқын көрсетілген. Жазба тілі халыққа таныс аңыздық деректер мен тарихи құжаттарды ұштастырып, осы арқылы ұлттық сананы нығайту мен тарихи жадты жаңғыртуды мақсат еткен (Үәман, 2004: 74).

Мақалада Қожа Ахмет Ясауи тұлғасы тек діни қайраткер немесе сопы ретінде ғана емес, бүкіл түркі дүниесінің ортақ рухани беделі мен түркі халықтарын біріктіретін символдық тұлға ретінде сипатталады. Оның кесенесі діни зиярат орны болумен қатар, Түркістанның саяси орталығы, қазақ хандарының билік заңдылығының нышаны, тарихи дәуірлер бойы мемлекет пен қоғам тәртібін орнықтыруда негізге алынған рухани-мәдени кеңістік ретінде

бейнеленеді. Сонымен бірге ол Орта Азиядағы түркі-мұсылман өркениетінің ең қуатты рәміздерінің бірі ретінде көрініс табады (Tosun, 2015). Осы тұрғыдан алғанда, Міржақып Дулатұлының аталған мақаладағы баяндауы тарихи тереңдігімен ерекшеленіп қана қоймай, сол дәуірдегі қазақ зиялыларының ұлттық және мәдени ояну жолындағы зияткерлік ізденістерін айқын көрсетеді.

Қорытынды

Міржақып Дулатұлының «Қазақ» газетінде жарық көрген «Хазірет Сұлтан» атты мақаласы XX ғасырдың басындағы қазақ баспасөзінде Қожа Ахмет Ясауи тұлғасының қалай қабылданғанын айқын көрсететін аса маңызды дерек болып табылады. Мақалада Ясауи тек сопылық ілімнің өкілі немесе діни тұлға ретінде ғана емес, сонымен қатар қазақ қоғамының рухани беделі мен Түркістанның саяси орталығымен сабақтасқан тарихи бейне ретінде суреттеледі.

Зерттеу нәтижелері Ясауи тұлғасының қазақтың қоғамдық жадында терең орын алғанын дәлелдейді. «Хазірет Сұлтан» атауының халық арасында кеңінен қолданылуы Ясауиге тағзым ету дәстүрінің тек жергілікті ғұрып емес, өз алдына бір «киелі қажылық» түрінде қабылданғанын аңғартады. Бұл жағдай Ясауи тұлғасының қазақ даласында да қоғамдық бірегейлікті қалыптастыруда маңызды рухани билік иесі болғанын көрсетеді (Сатов, 2016: 258).

Сонымен бірге Дулатұлының еңбегі Түркістан қаласының тарихи және саяси рөлін де жан-жақты сипаттайды. Ясауи кесенесі уақыт өте келе тек діни зиярат орны болудан қалып, қазақ хандарының осы жерде таққа отыру дәстүрімен байланысты түрде саяси әрі рухани заңдылықтың белгісіне айналған. Осылайша Түркістан қаласы Орта Азия кеңістігінде бір мезгілде рухани және саяси орталық мәртебесін иеленген.

Мақалада Әмір Темір салдырған кесененің сәулет ерекшеліктеріне де назар аударылып, оның тек өнер тарихы тұрғысынан емес, қазақтың ұлттық болмысы мен ұжымдық жадындағы орны тұрғысынан да аса маңызды рәміз екені атап өтіледі. Кесененің көркем архитектурасы оны тек діни орталық қана емес, сондай-ақ түркі-мұсылман өркениетінің ең айбынды ескерткіштерінің бірі деңгейіне көтерген.

Дулатұлының кесенені қорғауға шақырған үндеуі XX ғасырдың басындағы қазақ зиялылары арасында мәдени мұраға деген саналы көзқарастың қалыптаса бастағанын нақты дәлелдейді. Бұл үндеу сол дәуірдің интеллектуалдық ортасының Ресей империясының отарлық қысымына қарамастан ұлттық және рухани құндылықтарды сақтау жолында мақсатты әрі жүйелі әрекет еткенін көрсетеді.

Қорытындылай келгенде, Дулатұлының аталмыш мақаласы Қожа Ахмет Ясауи тұлғасы мен оның кесенесін тарихи әрі мәдени тұрғыдан талдай отырып, жаңғыру дәуіріндегі қазақ зиялыларының ұлттық және рухани мұраға иелік етуге ұмтылған ұстанымын бейнелейді. Осы тұрғыдан алғанда, еңбек қазақ баспасөзіндегі Ясауи бейнесінің қалыптасу жолдарын және бұл бейненің қоғамдық бірегейлікті қалыптастырудағы маңызын айқындауы жағынан айрықша ғылыми құндылыққа ие.

References

- Absadyk, Isenov, 2024 — *Absadyk A.A., Isenov O.I.* Abilqayır (1693–1748) turali tarihi aңызdar: «Han süyegi» qorımı, Qaraqum qurıltayı [Historical legends about Abilqayır (1693–1748): the “Khan’s remains” burial and the Karakum congress]. *Otan tarihi – Otechestvennaya istoriya*, 2024. No. 27(2). Pp. 301–316. (In Kaz.).
- Abylov, et al., 2025 — *Abylov T., Mutaliyev M., Sevinç A.* The role of Anatolian Sufi groups in the Islamization of the Golden Horde populations. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, 2025. No. 116. Pp. 557–568. DOI: 10.60163/tkhcbva.1747873.
- Abzhalov, Kuranbek, 2023 — *Abzhalov S., Kuranbek A.* Ord. V.A. Gordlevskiy, “Hoca Ahmed Yesevi” [Acad. V.A. Gordlevsky, “Hoca Ahmed Yesevi”]. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, 2023. No. 107. Pp. 421–428. DOI: 10.60163/hbv.107.024. (In Turk.).
- Akkus, Temirkhanov, 2025 — *Akkus S., Temirkhanov B.* The Kazakh pilgrims of the early 20th century: A study based on the materials of the “Kazakh” newspaper. *Asian Journal “Steppe Panorama”*, 2025. No. 12(1). Pp. 36–48. // DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_1_36-48.

Baidabekov, Kemelbekov, 2022 — *Baidabekov A., Kemelbekov E.* Architectural and construction drawings and geometric dimensions of the mausoleum of Khoja Ahmed Yasawi. Problems of Engineering and Professional Education, 2022. No. 65(2). P. 16. DOI: 10.32523/2220-685X-2022-65-2-16.

Baidabekov, Kemelbekova, 2024 — *Baidabekov A.K., Kemelbekova E.A.* Qoja Ahmet Yasawi kesenesindegi geometriyalıq örnekter [Geometric patterns in the mausoleum of Khoja Ahmed Yasawi]. Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University. Technical Science and Technology Series, 2024. No. 147(2). Pp. 77–86. (In Kaz.).

Çakan, 2005 — *Çakan V.* Hoca Ahmed Yesevi ve Divan-ı Hikmet [A study on Hoca Ahmed Yesevi and his work “Divan-ı Hikmet”]. Milli Folklor, 2005. Vol. 17. No. 68. Pp. 201–207. (In Turk.).

Kenjetay, 1999 — *Kenjetay D.* Hoca Ahmet Yesevi: Yaşadığı Devir, Tarikatı ve Tesiri [Hoca Ahmet Yesevi: His Era, Order and Influence]. Tasavvuf Dergisi, 1999. Pp. 105–122. (In Turk.).

Köprülü, 1993 — *Köprülü M.F.* Ahmed Yesevi [Ahmed Yesevi]. In: İslam Ansiklopedisi. Vol. 1. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1993. Pp. 210–215. (In Turk.).

Kozha, et al., 2025 — *Kozha M., Abzhalov S., Temirkhanov B.* Ahmet Yesevi Mezarının Etrafındaki Eski Yapılarla İlgili Görüşler ve Yeni Bulgular [Views and new findings on the old structures around the tomb of Ahmet Yesevi]. Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi, 2025. No. 114. Pp. 55–64. DOI: 10.60163/tkhebv.1424948. (In Turk.).

M.D., 1913a — *M.D.* Hazret Sultan [Hazret Sultan]. Kazak Gazetesi, 1913. No. 16 (31 Mayıs 1913). (In Kaz.).

M.D., 1913b — *M.D.* Hazret Sultan [Hazret Sultan]. Kazak Gazetesi, 1913. No. 17 (9 Haziran 1913). (In Kaz.).

Malibekuly, 2025 — *Malibekuly Zh.* Türkistandağı Qoja Ahmet Yassawi kesenesiniñ arkhitekturalyq tuzhyrymdamasy [Architectural concept of the Khoja Ahmed Yassawi mausoleum in Turkistan]. Problems of Engineering and Professional Education, 2025. No. 78(3). Pp. 7–17. (In Kaz.).

Satov, 2016 — *Satov E.Zh.* A. Yasavidiñ eñbekteriniñ türki halyqtarynyñ tarihynda alatyn orny men röli [The place and role of A. Yasawi’s works in the history of Turkic peoples]. Asian Journal “Steppe Panorama”, 2016. No. 1. Pp. 255–263. (In Kaz.).

Tosun, 2015 — *Tosun N.* Ahmed Yesevi. Ankara: SFN Yayıncılık, 2015. (In Turk.).

Tulegenova, Sultanbekova, 2013 — *Tulegenova Z.D., Sultanbekova R.T.* Khodzha Ahmet Yassavi – istoricheskaya lichnost' [Khoja Ahmed Yassavi – a historical personality]. Science and World, 2013. No. 80. (In Russ.).

Tuyakbaev, et al., 2021 — *Tuyakbaev M., Tursun Kh., Baibolov B., Shametov S.* Qoja Ahmet Yasawi kesenesi mañyndağı ülken «qyluet» jerasty meshitiniñ arkheologiyalyq zerttelui [Archaeological research of the large underground “kyluet” mosque near the mausoleum of Khoja Ahmed Yasawi]. Otan tarihy – Otechestvennaya istoriya, 2021. No. 4(96). Pp. 213–222. (In Kaz.).

Yaman, 2004 — *Yaman A.* Yasavi Medeniyetinin Türk Dünyasında Alatin Orni men Manızı [The place and significance of Yasawi civilization in the Turkic world]. Yasavi Joli, 2004. No. 1. Pp. 60–82. (In Turk.).

Әдебиеттер тізімі

Abzhalov, Kuranbek, 2023 — *Abzhalov S., Kuranbek A.* Ord. V.A. Gordlevskiy, “Hoca Ahmed Yesevi”. Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi, 2023. No. 107. Pp. 421–428. DOI: 10.60163/hbv.107.024.

Akkus, Temirkhanov, 2025 — *Akkus S., Temirkhanov B.* The Kazakh pilgrims of the early 20th century: A study based on the materials of the “Kazakh” newspaper. Asian Journal “Steppe Panorama”, 2025. No. 12(1). Pp. 36–48. // DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_1_36-48.

Baidabekov, Kemelbekov, 2022 — *Baidabekov A., Kemelbekov E.* Architectural and construction drawings and geometric dimensions of the mausoleum of Khoja Ahmed Yasawi. Problems of Engineering and Professional Education, 2022. No. 65(2). P. 16. DOI: 10.32523/2220-685X-2022-65-2-16.

Çakan, 2005 — *Çakan V.* Hoca Ahmed Yesevi ve Divan-ı Hikmet. Milli Folklor, 2005. Vol. 17. No. 68. Pp. 201–207.

Kenjetay, 1999 — *Kenjetay D.* Hoca Ahmet Yesevi: Yaşadığı Devir, Tarikatı ve Tesiri. Tasavvuf Dergisi, 1999. Pp. 105–122.

Köprülü, 1993 — *Köprülü M.F.* Ahmed Yesevi. In: İslam Ansiklopedisi. Vol. 1. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1993. Pp. 210–215.

Kozha, et al., 2025 — *Kozha M., Abzhalov S., Temirkhanov B.* Ahmet Yesevi Mezarının Etrafındaki Eski Yapılarla İlgili Görüşler ve Yeni Bulgular. Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi, 2025. No. 114. Pp. 55–64. DOI: 10.60163/tkhebv.1424948.

Tosun, 2015 — *Tosun N.* Ahmed Yesevi. Ankara: SFN Yayıncılık, 2015.

Yaman, 2004 — *Yaman A.* Yasavi Medeniyetinin Türk Dünyasında Alatin Orni men Manızı. Yasavi Joli, 2004. No. 1. Pp. 60–82.

Абсадық, Исенов, 2024 — *Абсадық А.А., Исенов О.И.* Әбілқайыр (1693–1748) туралы тарихи аңыздар: «Хан сүйегі» қорымы, Қарақұм құрылтайы // Отан тарихы – Отечественная история, 2024. № 27(2). Б. 301–316.

Аккуш, Темирханов, 2025 — *Аккуш С., Темирханов Б.* XX ғасырдың басындағы қазақ қажылары: «Қазақ» газетінің материалдары негізінде зерттеу. Asian Journal "Steppe Panorama", 2025. № 12(1). Б. 36–48. DOI: https://doi.org/10.51943/2710-3994_2025_12_1_36-48

Байдабеков, Кемелбекова, 2024 — *Байдабеков А.К., Кемелбекова Е.А.* Қожа Ахмет Ясауи кесенесіндегі геометриялық өрнектер // Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық Университетінің Бюллетені. Техникалық ғылымдар және технологиялар сериясы, 2024. № 147(2). Б. 77–86.

М.Д., 1913а — *М.Д. Хазрет Сұлтан* // Қазақ Газеті, 1913. № 16 (31 мамыр 1913).

М.Д., 1913b — *М.Д. Хазрет Сұлтан* // Қазақ Газеті, 1913. № 17 (9 маусым 1913).

Мәлібекұлы, 2025 — *Мәлібекұлы Ж.* Түркістандағы Қожа Ахмет Яссауи кесенесінің архитектуралық тұжырымдамасы. *Problems of Engineering and Professional Education*, 2025. № 78(3). Б. 7–17.

Сатов, 2016 — *Сатов Е.Ж. А.* Ясауидің еңбектерінің түркі халықтарының тарихында алатын орны мен рөлі. *Asian Journal “Steppe Panorama”*, 2016. № 1. Б. 255–263.

Түлегенова, Султанбекова, 2013 — *Түлегенова З.Д., Султанбекова Р.Т.* Ходжа Ахмет Яссауи – историческая личность. *Science and World*, 2013. 80 б.

Туякбаев, т.б., 2021 — *Туякбаев М., Турсун Х., Байболов Б., Шаметов С.* Қожа Ахмет Ясауи кесенесі маңындағы үлкен «кылуат» жерасты мешітінің археологиялық зерттелуі. *Отан тарихы – Отечественная история*, 2021. № 4(96). Б. 213–222.

ТАРИХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Published in the Republic of Kazakhstan
Asian Journal “Steppe Panorama”
Has been issued as a journal since 2014
ISSN 2710-3994.
Vol. 13. Is. 1, pp. 46-61, 2026
Journal homepage: <https://ajspiie.com>

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2026_13_1_46-61

KAZAKHSTANIS IN CAPTIVITY, THE PARTISAN MOVEMENT, AND THE EUROPEAN RESISTANCE

Aldazhumanov Kaydar Seisembaevich¹, Sandybayeva Dinara Maratovna^{2*}, Abuov Nurbolat Askerovich³

¹Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology
(28, Shevchenko Str., 050010 Almaty, Republic of Kazakhstan)
Candidate of Historical Sciences, Professor, Leading Researcher
 <https://orcid.org/0000-0002-6915-0459>. E-mail: kaidar.aldazhum@mail.ru

²Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology
(28, Shevchenko Str., 050010 Almaty, Republic of Kazakhstan)
Master's in History, Junior Research
 <https://orcid.org/0009-0003-1881-0685>. E-mail: dinaaara_85@bk.ru

*Corresponding author

³Branch of the Ch.Ch.Valikhanov Institute of History and Ethnology in Petropavlovsk
(86, Pushkin Str., 150000 Petropavlovsk, Republic of Kazakhstan)
Candidate of Historical Sciences, the Head of the Branch
 <https://orcid.org/0000-0002-5843-3365>. E-mail: abuovnur@mail.ru

© Valikhanov IHE, 2026

© Aldazhumanov K., Sandybayeva D., Abuov N., 2026

Abstract. *Introduction.* During the Second World War, more than 1,378,000 Kazakhstanis were mobilized to the front, accounting for 22.4% of the pre-war population. Hundreds of thousands of them were captured, sharing the fate of millions of Soviet soldiers. For many, the camps became places of agonizing death: cold, hunger, and disease claimed the lives of thousands. Yet there were those who managed to escape, join the partisans, and continue the struggle against fascism. Upon returning home, former prisoners of war once again faced suspicion and strict control from the NKVD–MGB. *Goals and objectives.* To examine the fate of Kazakhstanis who were captured during the Second World War, based on archival documents, published collections, and modern research. The focus is on the conditions of their detention in camps across Europe, their participation in the partisan movement and the Resistance, as well as the tragic chapter of post-war repatriation and NKVD–MGB control. The use of documentary evidence and historiographical works has broadened the research base and offered a new perspective on the contribution of Kazakhstanis to the overall history of the war. *Results.* The study demonstrates that Kazakhstanis ended up in camps across almost the entirety of Europe – from Ukraine and Belarus to France and Norway. Some were drawn into the formation of the Turkestan Legion, while others found the strength to join the partisans and continue the fight. For the first time, this research presents within a single context not only the scale of mobilization and the tragedy of captivity, but also the dual ordeal faced by prisoners of war: the harsh realities of camp life and the subsequent suspicions and repressions upon their return home.

Conclusion. This approach challenges the stereotypical perception of prisoners of war merely as “victims,” emphasizing their active role in the anti-fascist resistance and the difficult moral choices they confronted.

Keywords: Kazakhstan, Second World War, prisoners of war, Turkestan Legion, Resistance movement, repatriation

Acknowledgment. This article was prepared with the financial support of the Committee of Science, Ministry of Science and Higher Education, project IRN AP26102953 “The history and fate of Kazakh prisoners of war in Nazi concentration camps in Poland, Russia, Ukraine, Belarus, and the Baltic states”.

For citation: Aldazhumanov K., Sandybayeva D., Abuov N. Kazakhstanis in captivity, the partisan movement, and the european resistance // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2026. Vol. 13. No. 1. Pp. 46-61. (In Russ.). DOI: 10.51943/2710-3994_2026_13_1_46-61

ТҮТҚЫНҒА ТҮСКЕН ҚАЗАҚСТАНДЫҚТАР, ПАРТИЗАН ҚОЗҒАЛЫСЫ ЖӘНЕ ЕУРОПАЛЫҚ ҚАРСЫЛАСУ ҚОЗҒАЛЫСЫ

Алдажұманов Қайдар Сәйсембайұлы¹, Сандыбаева Динара Маратқызы^{2*}, Абуов Нурболат Аскерұлы³

¹Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты
(28-үй, Шевченко көш., 050010 Алматы, Қазақстан Республикасы)
Тарих ғылымдарының кандидаты, профессор
 <https://orcid.org/0000-0002-6915-0459>. E-mail: kaidar.aldazhum@mail.ru

²Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты
(28-үй, Шевченко көш., 050010 Алматы, Қазақстан Республикасы)
Тарих магистрі, кіші ғылыми қызметкер
 <https://orcid.org/0009-0003-1881-0685>. E-mail: dinaaara_85@bk.ru

*Корреспондент автор

³Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының Петропавл қаласындағы филиалы
(86-үй, Пушкин көш., 150000, Петропавловск, Қазақстан Республикасы)
Тарих ғылымдарының кандидаты, филиал директоры
 <https://orcid.org/0000-0002-5843-3365>. E-mail: abuovnur@mail.ru

© Ш.Ш.Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2026

© Алдажұманов Қ.С., Сандыбаева Д.М., Абуов Н.А., 2026

Аңдатпа. Екінші дүниежүзілік соғыс кезінде 1 378 000-нан астам қазақстандықтар майданға жұмылдырылды, бұл соғысқа дейінгі халықтың 22,4 %-ын құрады. Олардың жүздеген мың адамы тұтқынға түсіп, миллиондаған кеңес жауынгерлерінің тағдырын бөлісті. Көптеген адамдар үшін лагерлер азапты қазаға айналды: суық, аштық пен ауру мыңдаған адамның өмірін қиды. Дегенмен, тұтқыннан қашып шығып, партизандарға қосылып, фашизмге қарсы күресін жалғастырғандар да болды. Елге оралғаннан кейін бұрынғы әскери тұтқындар қайтадан НКВД–МГБ тарапынан күдік пен қатаң бақылауға тап болды. *Зерттеудің мақсаты:* Екінші дүниежүзілік соғыс кезінде тұтқынға түскен қазақстандықтардың тағдырын мұрағаттық құжаттар, жарияланған жинақтар және қазіргі заманғы зерттеулер негізінде көрсету. Зерттеу өзегінде Еуропа аумағындағы лагерьлердегі қамау жағдайлары, партизандық қозғалыс пен Қарсыласу қозғалысына қатысу, сондай-ақ соғыстан кейінгі репатриация мен НКВД–МГБ тарапынан бақылау секілді қасіретті кезеңдер қарастырылады. Құжаттық деректер мен историографиялық еңбектерді пайдалану зерттеу аясын кеңейтуге және қазақстандықтардың соғыс тарихындағы үлесін жаңа қырынан көрсетуге мүмкіндік берді.

Нәтижелері мен ғылыми жаңалығы: зерттеу қазақстандықтардың Украина мен Белоруссиядан бастап Франция мен Норвегияға дейінгі Еуропаның әр түкпіріндегі лагерьлерге түскенін айғақтайды. Олардың бір бөлігі Түркістан легионын құруға тартылса, басқалары партизан қатарында күресті жалғастыруға жігер тапты. Алғаш рет біртұтас контексте мобилизация ауқымы мен тұтқынға түсу қасіреті ғана емес, сонымен қатар әскери тұтқындардың бастан кешкен қос сынағы лагерьдегі ауыр күндер мен отанына оралғаннан кейінгі күдік пен репрессия да көрсетілді. Мұндай тәсіл әскери тұтқындарды тек «құрбандар» ретінде қарастыратын стереотипті пікірді жоққа шығарып, олардың антифашистік күрестегі белсенді рөлін және бетпе-бет келген күрделі моральдық таңдауларын айқындайды.

Түйін сөздер: Қазақстан, Екінші дүниежүзілік соғыс, әскери тұтқындар, Түркістан легионы, Қарсыласу қозғалысы, репатриация

Алғыс. Мақала ҚР ҒЖБМ ҒК ИРН АР26102953 «Польша, Ресей, Украина, Беларусь және Балтық елдері аумағындағы фашистік концлагерьлерде қазақстандық әскери тұтқындардың тағдыры мен болу тарихы» ғылыми жобасы аясында дайындалған.

Дәйексөз үшін: Алдажуманов Қ.С., Сандыбаева Д.М., Абуов Н.А. Тұтқынға түскен қазақстандықтар, партизан қозғалысы және еуропалық қарсыласу қозғалысы // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2026. Т. 13. № 1. 46-61 бб. (Орысш.). DOI: 10.51943/2710-3994_2026_13_1_46-61

КАЗАХСТАНЦЫ В ПЛЕНУ, ПАРТИЗАНСКОМ ДВИЖЕНИИ И ЕВРОПЕЙСКОМ СОПРОТИВЛЕНИИ

Алдажуманов Кайдар Сейсембаевич¹, Сандыбаева Динара Маратовна^{2*}, Абуов Нурболат Аскерович³

¹Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова
(д. 28, ул. Шевченко, 050010 Алматы, Республика Казахстан)
Кандидат исторических наук, профессор
 <https://orcid.org/0000-0002-6915-0459>. E-mail: kaidar.aldazhum@mail.ru

²Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова
(д. 28, ул. Шевченко, 050010 Алматы, Республика Казахстан)
Магистр истории, МНС
*Автор-корреспондент
 <https://orcid.org/0009-0003-1881-0685>. E-mail: dinaaara_85@bk.ru

³Филиал Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова в г. Петропавловск
(д. 86, ул. Пушкина, 150000 Петропавловск, Республика Казахстан)
Кандидат исторических наук, директор филиала
 <https://orcid.org/0000-0002-5843-3365>. E-mail: abuovnur@mail.ru

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2026
© Алдажуманов К.С., Сандыбаева Д.М., Абуов Н.А., 2026

Аннотация. Введение. Во время Второй мировой войны более 1 378 000 казахстанцев были мобилизованы на фронт, что составляло 22,4 % довоенного населения. Сотни тысяч из них оказались в плену, разделив судьбу миллионов советских воинов. Для многих лагеря стали местом мучительной гибели: холод, голод и болезни уносили жизни тысяч людей. Но были и те, кто сумел вырваться, примкнуть к партизанам и продолжить борьбу против фашизма. После возвращения домой бывшие военнопленные вновь сталкивались с подозрением и жестким контролем со стороны НКВД–МГБ. *Цель и задачи исследования* - показать судьбы казахстанцев, оказавшихся в плену во время Второй мировой войны, на основе архивных документов, опубликованных сборников и современных исследований. В центре внимания

находятся условия их содержания в лагерях на территории Европы, участие в партизанском движении и движении Сопротивления, а также трагическая страница послевоенной репатриации и контроля со стороны НКВД–МГБ. Использование документальных свидетельств и историографических работ позволило расширить базу исследования и предложить новое видение вклада казахстанцев в общую картину войны. *Результаты.* Исследование показывает, что казахстанцы оказались в лагерях почти по всей Европе от Украины и Белоруссии до Франции и Норвегии. Часть из них была вовлечена в формирование Туркестанского легиона, другие нашли силы вступить в ряды партизан и продолжить борьбу. Впервые в едином контексте представлены не только масштабы мобилизации и трагедия плена, но и двойное испытание, через которое прошли военнопленные: суровые лагерные будни и последующие подозрения и репрессии после возвращения на родину. *Заключение.* Такой подход позволяет оспорить стереотипное представление о военнопленных лишь как о «жертвах», акцентируя внимание на их активной роли в антифашистском сопротивлении и сложных моральных выборах, с которыми они столкнулись.

Ключевые слова: Казахстан, Вторая мировая война, военнопленные, Туркестанский легион, движение Сопротивления, репатриация

Благодарность. Статья написана в рамках ГФ ИРН, Министерство науки и высшего образования Республики Казахстан по теме «История пребывания военнопленных-казахстанцев в фашистских концлагерях на территории Польши, России, Украины, Белоруссии и стран Прибалтики» (Регистрационный номер АР 26102953).

Для цитирования: Алдажуманов К.С., Сандыбаева Д.М., Абуов Н.А. Казахстанцы в плену, партизанском движении и европейском сопротивлении // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2026. Т. 13. № 1. С. 46-61. (На Рус.). DOI: 10.51943/2710-3994_2026_13_1_46-61

Введение

В годы Второй мировой войны сотни тысяч казахстанцев оказались в плену, разделив судьбу миллионов советских воинов. В ходе военного противостояния между СССР и Германией с её союзниками происходили массовые пленения военнослужащих с обеих сторон. На фронтах войны находилось 1 378 000 казахстанцев, что составляло 22,4 % довоенного населения. Значительная их часть оказалась в плену; голод, холод и болезни становились причиной массовой гибели людей (Сперанский, 2010: 108–116). Многие военнопленные бежали из лагерей и присоединялись к партизанским отрядам, однако после войны, пройдя сложный путь, они вновь подвергались преследованиям и находились под контролем НКВД–МГБ (Дитер, 2006: 186–204).

География немецких лагерей для военнопленных охватывала обширное пространство: от Украины, Белоруссии и оккупированных территорий России до прибалтийских республик и стран Европы - Германии, Польши, Финляндии, Румынии, Франции, Чехословакии, Австрии, Норвегии, Бельгии и других (Материалы Государственной комиссии..., 2022а: 24–44). Для казахстанцев пребывание в этих лагерях стало тяжелейшим испытанием, однако именно среди них были те, кто, преодолев нечеловеческие условия, сумел включиться в партизанское движение и европейское Сопротивление, что подтверждается исследованиями Г.М. Мендикуловой (Мендикулова, 2021: 76–94).

История плена тесно связана и с формированием Туркестанского легиона, куда вербовались военнопленные из Средней Азии, включая казахстанцев. Этот аспект подробно анализировался в работах Б.И. Садыковой и А. Кэнена (Садыкова, 2002; Кэкен, 2000). Особое внимание в современных исследованиях уделяется также вопросам мобилизации людских и материальных ресурсов Казахстана, проблемам военнопленных, депортированных и трудовой армии, а также политико-воспитательной работе среди бойцов нерусских национальностей (Алдажуманов, Шилдебай, Асанова, 2025: 17–31).

Материалы и методы

Работа опирается на анализ архивных материалов и опубликованных источников, позволяющих проследить судьбы казахстанцев, оказавшихся в плену в годы Второй мировой войны, а также их участие в партизанском движении и европейском Сопротивлении.

Основу источниковой базы составляют материалы центральных и ведомственных архивов: Российского государственного архива социально-политической истории (РГАСПИ), Государственного архива Российской Федерации (ГА РФ), Российского государственного архива новейшей истории (РГАНИ), а также Специального государственного архива Управления информатизации и связи Департамента полиции города Алматы. В работе использованы учетно-статистические сведения, протоколы, донесения, служебная переписка и иные документы органов военного и послевоенного периода, отражающие условия пребывания военнопленных, факты побегов из лагерей, участие в партизанских формированиях и последующую фильтрацию репатриированных.

Вместе с архивными материалами привлекались опубликованные документальные сборники, мемуарные источники и труды отечественных и зарубежных исследователей, посвященные проблемам военного плена, партизанского движения и европейского Сопротивления. Благодаря этому удалось сопоставить архивные данные с уже имеющимися научными интерпретациями и уточнить отдельные факты и оценки.

В ходе исследования применялись традиционные для исторической науки методы. Историко-хронологический подход использовался для последовательного анализа событий военного времени и послевоенного периода. Сравнительный метод позволил выявить особенности положения казахстанцев в лагерях и формах сопротивления в различных регионах Европы. При рассмотрении конкретных судеб использовался биографический подход, дающий возможность показать индивидуальный опыт военнопленных и участников партизанского движения на фоне общих исторических процессов.

Комплексное использование архивных источников и научной литературы позволило рассмотреть проблему казахстанцев в плену не только как часть военной истории СССР, но и как важный элемент общеевропейской истории Второй мировой войны, связанный с движением Сопротивления и послевоенной судьбой его участников.

Обсуждение

Изучение темы казахстанцев, оказавшихся в плену в годы Второй мировой войны, имеет продолжительную и многослойную традицию. Уже в 1960-е годы И.И. Малияр предпринял первую попытку систематизировать сведения о советских военнопленных, участвовавших в европейском движении Сопротивления. Он зафиксировал участие 95 человек в борьбе против фашизма в восьми странах Европы (Мендикулова, 2021: 77). В советский период внимание исследователей, таких как М.К. Козыбаев, Г.А. Абишев, С. Шакибаев, сосредотачивалось в первую очередь на героическом подвиге воинов, тогда как трудные аспекты лагерного быта и коллаборационизма оставались на периферии научного интереса.

С обретением независимости Казахстана историография заметно обогатилась новыми архивными данными и зарубежными публикациями. Существенный вклад внесла Г.М. Мендикулова, выявившая новые документы о казахстанцах в партизанских отрядах Франции, Италии и Югославии и подчеркнувшая их роль в европейском Сопротивлении (Мендикулова, 2021: 76–94). Исследования Б.И. Садыковой и А. Кэнена раскрыли проблематику Туркестанского легиона и участие в нём казахстанцев (Садыкова, 2002; Кэкен, 2000).

Особое место занимают современные работы, основанные на материалах отечественных и российских архивов. Так, К.С. Алдажуманов, С.К. Шилдебай и С.А. Асанова показали, что мобилизация людских и материальных ресурсов Казахстана, а также проблемы военнопленных и трудовой армии должны рассматриваться в едином контексте с общей военной историей страны (Алдажуманов, Шилдебай, Асанова, 2025: 17–31).

Источниковая база исследования охватывает широкий круг архивов. Среди них Российский государственный архив социально-политической истории РГАСПИ; Государственный архив Российской Федерации ГА РФ; Российский государственный архив новейшей истории РГАНИ. Специальный государственный архив Управления информатизации и связи Департамента полиции города Алматы СГА УИиС ДП города Алматы. Эти материалы позволяют не только уточнить статистику и фактические обстоятельства пребывания военнопленных, но и выявить их индивидуальные судьбы, отраженные в протоколах, донесениях и переписке.

Таким образом, современная историография и широкая архивная база от отечественных фондов до зарубежных документов позволяют рассматривать судьбы казахстанцев в плену более объективно и комплексно, выходя за рамки прежних идеологических интерпретаций.

Массовые пленения и судьбы казахстанцев

В ходе военного противостояния между СССР и Германией с ее союзниками (сателлитами) происходили массовые пленения военнослужащих с обеих сторон. На фронтах войны находилось 1 378 000 казахстанцев, что составляло 22,4 % довоенного населения.

В годы войны в плену оказались немало казахстанцев, голод, холод и болезни стали причиной массовой гибели людей (Сперанский, 2010: 108–116). Многие бежали из лагерей и присоединились к партизанским отрядам. После войны, пройдя сложный путь, многие из них снова подвергались преследованиям и находились под контролем НКВД–МГБ (Дитер, 2006: 186–204).

Немецкие лагеря для военнопленных антигитлеровской коалиции располагались на территории Украины, Белоруссии, оккупированной части России, в прибалтийских республиках и во многих странах Европы (Германия, Польша, Финляндия, Румыния, Франция, Чехословакия, Австрия, Норвегия, Бельгия и т. д.) (Материалы Государственной комиссии..., 2022а: 24–44).

Положение узников

Советские военнопленные содержались в крайне тяжелых условиях в специально созданных нацистами концентрационных лагерях. СССР отказался подписывать и признавать Гаагскую (1899, 1907) и Женевскую (1929) конвенции, что лишило пленных возможности рассчитывать на защиту от насилия, оскорблений, голода и лишений (Материалы Государственной комиссии..., 2022а: 14–68). Пленные советские солдаты и офицеры оказались в гораздо более тяжелом положении, чем военнопленные из европейских стран. Им не разрешалось получать посылки, письма, одежду, а также готовить себе пищу. Они страдали от скудного и некачественного питания, жили в непригодных бараках, а иногда вообще без крова. Происходили массовые случаи эпидемии тифа. Распространенными были расстрелы за мелкие провинности (Отто, 2020, с.146). В лагерях практически отсутствовали лекарства для лечения раненых и больных. Гитлеровская Германия оказалась не готова к приему такого количества пленных, и их использование на тыловых работах было слабо организовано.

В октябре 1941 г. Мустафа Шокай, посетивший несколько лагерей в составе немецкой комиссии, так описывал положение военнопленных, в том числе из Казахстана: «Жизнь наших соотечественников очень ненормальна и тяжела. Всюду они жалуются на плохую пищу и отсутствие одежды, огромное большинство бродяг в полуголом состоянии, на отсутствие жилья (до сих пор – октябрь) во многих местах люди проводят целые сутки под открытым небом, укрываясь на ночь в вырытых ими самими в земле «волчьих ямах» и, что особенно прискорбно, на плохое с ними обращение со стороны лагерной администрации. Порка за малейшее отступление от лагерной дисциплины и нередко расстрелы... ставшие обычным» (Kistaubayeva, 2020: 170).

Известны случаи массовых убийств военнопленных. Например, в районе г. Остров-Мазовецка в Польше (в 100 км к северо-востоку от Варшавы) произошло массовое убийство советских военнопленных численностью 65 тыс. человек (путем подмешивания в пищу ядовитых веществ, истязаний, повешения и расстрелов). В 1947 г. во время

расследования этого преступления комиссия из числа представителей СССР и Польши выяснила, что в лагере при д. Гронды в ямах-могилах оказалась 41 тыс. убитых военнопленных. В лагере при д. Комарово убиты и замучены 24 тыс. человек (Курская правда, 1947, № 180, 12 сентября: 5). Среди них и казахи.

Смертность среди советских военнопленных в гитлеровских концентрационных лагерях была крайне высокой, особенно в первые месяцы войны, когда она достигала 57,8 % (Материалы Государственной комиссии, 2022б: 22). Одним из способов элементарного физического выживания являлись массовые побег. Так, из лагерей, расположенных на советской территории, удачные побег совершили 490 441 человек, из лагерей Польши и Германии – 534 616 (Кокебаева, 2009: 165–166).

Отношение СССР к советским военнопленным

Советское правительство, безусловно, знало о тяжелом положении пленных благодаря рассказам тех, кто смог сбежать из лагерей, а также сообщениям разведчиков. Однако руководство страны не намеревалось устанавливать контакты с нацистской Германией. В результате многие из пленных, измученные и потерявшие надежду, были вынуждены соглашаться на условия врага, а некоторые, доведенные до отчаяния, переходили на его сторону.

Советские и партийные власти, а также военное руководство крайне негативно относились к военным, попавшим в плен к противнику. Согласно приказу от 16 августа 1941 г., ставка Верховного командующего категорически запретила советским солдатам сдаваться, предписывая командирам и комиссарам «расстреливать их на месте» (Конасов, Терещук, 1996: 54–72). Это была вынужденная мера, связанная с массовыми случаями сдачи в плен, особенно в начале войны. Командиры и политработники, сорвавшие знаки различия и сдавшиеся в плен, объявлялись дезертирами, а члены их семей подвергались арестам и лишались пособий (Военнопленные-казахстанцы Второй мировой войны, 2022: 831).

Для предотвращения сдачи в плен в шифрограмме № 4976 от 28 сентября 1941 г. за подписью Г. К. Жукова в армии Ленинградского фронта и на Балтийский флот строго предписывалось: «Разъяснить всему личному составу, что все семьи сдавшихся врагу будут расстреляны, и по возвращении из плена они также будут все расстреляны» (РГАСПИ. Ф. 83. Оп. 1. Д. 18. Л. 19 и об.).

27 декабря 1941 г. вышло постановление Государственного комитета обороны (ГКО) за подписью И. В. Сталина, которое выражало крайне негативное отношение к тем, кто сдавался врагу. В освобожденных Красной армией районах создавались сборно-пересыльные пункты для бывших советских военнослужащих, находившихся в плену или окружении. Военные советы фронтов и командование войсковых частей обязаны были задерживать таких лиц и направлять в эти пункты, организованные под контролем НКВД (РГАСПИ. Ф. 644. Оп. 1. Д. 17. Л. 179 и об.).

С конца 1941 г. все военнослужащие, бывшие в плену, проходили проверку через фильтрационные пункты и направлялись в специальные лагеря НКВД (ГА РФ. Ф. Н-9408. Оп. 1. Д. 53. Л. 29). Бывшие военнопленные, обвиненные в добровольной сдаче в плен или сотрудничестве с врагом, лишались привилегий участников войны. Во время пребывания в лагерях НКВД им запрещалось общение с родственниками, и те, кто не прошел проверку, направлялись на тяжелые принудительные работы на шахтах и рудниках с высокими нормами выработки. Некоторые из прошедших проверку вновь отправлялись на фронт, а после войны оставались под наблюдением НКВД. Многие из них, несмотря на побег из лагерей и участие в партизанских отрядах, также осуждали и отправляли в лагерь.

24 июня 1942 г. вышло постановление ГКО «О членах семей изменников Родины», согласно которому «совершеннолетние члены семей лиц, осужденных ... за ... переход на сторону врага ... подлежат аресту и ссылке в отдаленные местности СССР на срок в пять лет» (Материалы Государственной комиссии..., 2022а, т. VIII: 86). 4 ноября 1944 г. было издано еще одно постановление ГКО, обязывавшее НКВД проверять всех военнопленных, освобожденных Красной и союзными армиями, на предмет сотрудничества с немцами.

Бывших пленнх направляли в запасные части военных округов, где органы контрразведки «СМЕРШ» в течение 1–2 месяцев проверяли их. Тех, кто не вызывал подозрений, направляли на пополнение фронтовых войск, а остальных отправляли в спецлагеря для дальнейшей проверки органами НКВД и «СМЕРШа» (Хрестоматия по отечественной истории, 1996: 23).

Туркестанский легион

В нацистских лагерях для военнопленных оперативные отделы гестапо (государственная тайная полиция) и Абвера (орган военной разведки и контрразведки Германии) намеренно разделяли советских солдат по национальному признаку. Чтобы привлечь пленнх на свою сторону, фашистские идеологи и агитаторы напоминали им о репрессиях со стороны советской власти: конфискации имущества баев и кулаков в годы коллективизации, репрессии 1937–1938 гг. и массовый голод 1931–1933 гг. в Казахстане, Украине и Поволжье. Отобранных туркестанских военнопленных отправляли в лагеря, такие как Легиново (в 18 км от Варшавы), Радом (Польша), Ромны и Запорожье (Украина) (Материалы Государственной комиссии..., 2022а: 112).

30 декабря 1941 г. Верховное командование вермахта официально создало Туркестанский легион, в состав которого вошли представители туркмен, узбеков, казахов, кыргызов, каракалпаков и таджиков, а численность легиона достигала примерно 180 тыс. человек (Мендикулова, 2016: 121). Фактически легион действовал с начала 1942 г., и важную роль в его формировании сыграл Вели Каюм-хан из Ташкента. В «Туркестанский национальный комитет» также вошли Мирхакимов из Намангана (Узбекистан) и Азимов из Фрунзе (ныне – Бишкек) (Материалы Государственной комиссии..., 2022а: 112).

Легионеры были вооружены советским оружием, но носили немецкую форму с шевронами и надписью «С нами Бог». Командование осуществляли исключительно немецкие офицеры, а в каждой роте находились муллы, которые занимались антисоветской пропагандой. Легион выпускал журнал «Милле Туркестан» (Материалы Государственной комиссии..., 2022а: 113). Чтобы привлечь больше военнопленных, нацисты проводили активную идеологическую работу, используя для этой цели таких представителей тюркских народов, как эмигранты А. Идриси и В. Каюм-хан и др.

С целью придать легиону авторитет нацисты обратились также к М. Чокаю, который ранее возглавлял Туркестанскую (Кокандскую) автономию. Из Франции его перевезли в Берлин, где в течение полутора месяцев нацисты убеждали его возглавить Туркестанский легион, рассчитывая на влияние среди соотечественников. М. Шокай потребовал, чтобы ему позволили увидеть условия содержания туркестанских пленнх, и был потрясен жестокостью и нечеловеческими условиями в лагерях. Во время одного из обходов лагеря Шокай сам подвергся нападению и избиению со стороны немецкого охранника (Материалы Государственной комиссии..., 2022а: 113; Садыкова, 2009: 96–112).

Военнопленные передавали Шокаю записки с просьбами о помощи. Например, Атыгай Бегимулы и Мажит Алжаппарулы передали записку следующего содержания: «Мы выполним любую работу... В крайнем случае направьте на такую работу, чтобы хватило на питание». Деменбай Акшаулы писал: «Отец был баем, был осужден в 29-м году. Был конфискован, где сейчас – не знаю... Из-за того, что отец был баем, в 1938-м году меня 10 месяцев держали в тюрьме. В армию призван в 1940 году». Макеш Арабулы писал: «Я – круглый сирота, отец в 1928 году как «кулак» был осужден, все родственники в 1930 году во время восстания погибли. В армию призван добровольно. Но теперь возвращаться не хочу, возьмите меня на какую-нибудь работу!» (Туркестанские военнопленные, 2019: 13–14).

В сентябре 1941 г. М. Шокай выступил перед военнопленными туркестанцами в лагере Сувалки (Польша), обратившись к ним с такими словами: «Сердце мое обливается кровью, глядя на вас. Неужели Вы заслужили, чтобы вас держали за колючей проволокой? Нет! Да видит Аллах, свободолюбивым сынам Туркестана место в беспредельных степях нашей родины. И я верю, что Он поможет нам освободиться из немецкого плена и зажить мирным и честным трудом у себя дома... Самой насущной заботой моей будет устроить вас на разные специальные работы, чтобы каждому из вас приобрести специальность, нужную для строительства нашей родины – Туркестана» (Шокай, 2014, 151–152).

По итогам посещения лагерей для военнопленных М. Шокай направил письмо министру иностранных дел Германии: «Видя, как представители нации, воспитавшей таких гениев, как Гете, Фейербах, Бах, Бетховен, Шопенгауэр, обращаются с военнопленными... я не могу принять предложение... возглавить Туркестанский легион и отказываюсь от дальнейшего сотрудничества. Все последствия моего решения я осознаю» (Кабульдинов, Шаймерденова, Куркеев, 2019: 148). 27 декабря 1941 г. Мустафа Шокай умер при загадочных обстоятельствах, предположительно от отравления.

Нацисты не смогли полноценно использовать Туркестанский легион на Восточном фронте. Многие легионеры, получив оружие, переходили на сторону Красной армии или примкнули к партизанам. Легион прошел через тяжелые испытания, и его отдельные батальоны пытались применить в боях против Красной армии на Северном Кавказе и в карательных акциях на Украине (Материалы Государственной комиссии..., 2022а: 114).

Когда нацисты заметили массовые переходы легионеров на сторону Советского Союза, они перевели батальоны Туркестанского легиона в Европу. В 1943 г. политическая полиция СС под командованием Г. Гиммлера объединила части восточных легионов в 162-ю пехотную дивизию, которая боролась с партизанами в Европе и выполняла охранные функции. Но массовое дезертирство туркестанских легионеров продолжалось, особенно после открытия 6 июня 1944 г. второго фронта.

В 1943 г. в Алма-Ате была проведена специальная подготовка для 50 разведчиков из Казахстана и Средней Азии, которые затем внедрились в состав Туркестанского легиона с целью организовать побег и саботировать участие легионеров в боевых действиях против Красной армии (История органов безопасности Казахстана, 2003: 193–243).

Партизанское движение

В годы Великой Отечественной войны партизанское движение стало одной из ключевых форм сопротивления фашистским захватчикам, особенно на территориях, находившихся под оккупацией. Тысячи казахстанцев, бывших солдат и офицеров Красной армии, попавших в окружение, пленные, а также местное население стали частью этого движения. Особое значение в партизанских отрядах сыграли узники концлагерей и легионеры, перешедшие на сторону партизан. Например, в 1943 г. взвод казахов, служивших в составе Туркестанского легиона и охранявших железнодорожные линии, присоединился к Сумскому партизанскому соединению под командованием С. А. Ковпака, принимая активное участие в боях против нацистов.

В июне 1941 г. СНК СССР и ЦК ВКП (б) приняли директиву, стимулирующую создание партизанских отрядов и организованное сопротивление в тылу врага (Кулик, 2006: 58). Партизанские операции вошли в стратегический план Советского Союза. В мае 1942 г. для координации действий был создан Центральный штаб партизанского движения, возглавляемый П. К. Пономаренко (Попов, 2003: 63). Созданы также республиканские, краевые и областные штабы, которые координировали действия партизанских соединений в тылу врага и поддерживали связь со штабами фронтов по территориальному принципу (Известия ЦК КПСС, 1990: 210–211).

Наиболее активно партизанская борьба велась в Белоруссии, Украине и ряде областей России, где партизанские отряды наносили серьезные потери противнику, подрывая тыловые линии и транспортные коммуникации. В Ленинградской области сражались около 220 казахстанцев (Мезенцев, Жексембеев, Сарсембаев, 2015: 267–270), в Смоленской области – более 270 (Енсенов, Аканов, 2015: 92), а в украинских и белорусских партизанских отрядах числилось до 3000 казахов (Алтынбеков, 2024: 12). Выходцы из Казахстана, продолжая славные традиции своих предков, проявляли мужество и героизм. Среди известных партизан-казахстанцев – Г. Ахмедьяров, Б. Жангельдин, А. Шарипов, Н. Байсентов, Т. Жумабаев, Ж. Саин, Г. Омаров и др. Партизанские командиры – А.С. Егоров, Н.В. Зебницкий, Ф.Ф. Озмитель – были удостоены звания Героя Советского Союза, а К. Кайсенов награжден боевыми медалями и в годы независимости удостоен звания Халық Қаһарманы.

На территории Белоруссии в годы войны сражалось немало казахстанцев, включая таких известных партизан, как Жылбек Агадилов и Галым Омаров. Токтагали Жанкелдин был одним из организаторов партизанского движения (Жангельдин, 1965), а Адий Шарипов, призванный в Красную армию в 1940 г., участвовал в военных операциях в районе Белостока и вскоре оказался в окружении. Он создал партизанский отряд, провел множество успешных операций и в дальнейшем стал заместителем комиссара партизанской бригады (Казахстан в период Великой Отечественной войны Советского Союза, 1964: 320–321). Только в 65 белорусских партизанских бригадах сражалось более 1500 казахстанцев (Белан, Калита, 1968: 226–227). Среди них и Галым Омаров из Карагандинской области, который в начале войны попал в окружение под Могилевым и организовал партизанский отряд, а позже присоединился к 425-му партизанскому полку (Казахстан в период Великой Отечественной войны Советского Союза, 1964: 320–321).

Особую известность в партизанском движении Белоруссии получил Нурум Сыдыков, учитель из Нарынколского района Алма-Атинской области. В начале войны его часть оказалась в окружении, и Н. Сыдыков вместе с товарищами организовал партизанский отряд, где он стал разведчиком и командиром роты (Белан, Калита, 1968: 320–321, 175–176, 207–208).

На Украине также сражались сотни казахстанцев. Среди известных участников украинского партизанского движения – Касым Кайсенов, командир отряда подрывников (Гумаров, 2023: 185). Пройдя специальную подготовку, он был заброшен в тыл врага, где организовал партизанский отряд в Киевской области, оказавший значительную помощь советским войскам при форсировании Днепра. Впоследствии он продолжил борьбу в Карпатах и Чехословакии (Гумаров, 2023: 197).

Многие казахстанцы, сумевшие бежать из концлагерей, присоединились к украинским партизанам. Среди известных участников движения Сопротивления – поэт Жумагали Саин, бывший политрук, который также организовал партизанский отряд (Казахстан в период Великой Отечественной войны Советского Союза, 1964: 215–216). Общее число партизан-казахстанцев превышало 3,5 тыс. человек.

Казахстанцы участвовали в движении Сопротивления и в странах Европы, таких как Югославия, Франция, Италия, Польша и Греция. Так, в Югославии бывшие legionеры из Казахстана – А. Есентаев, Б. Раисов, Т. Шанов и другие – сражались вместе с местными партизанами и были награждены югославским орденом «За храбрость» (Едыгенов, 2015: 226–227). В Италии выявлено участие 70 казахстанцев, которые сражались в различных провинциях, в том числе в составе дивизии «Гуидо Боскальо» в Тоскане (Терещенко, 2013: 152–153).

В Польше казахстанский офицер Сатимжан Тулешев организовал отряд «Заря», который осуществил 26 крупных диверсионных операций, за что С. Тулешев награжден польским орденом *Virtuti Militari* (Военной доблести) (Едыгенов, 2015: 108–112).

В движении Сопротивления во Франции участвовало значительное число казахов, среди которых Зулкаш Амангалиев, Мадияр Байжанов, Капар Байдиляев, Нуранбай Баймуратов, Шахмет Бейсенбаев, Ахмет Бектаев (военный врач), Сейсенбай Бакридденов, Отеуали Бисенгалиев (командир роты), Каражуман Даулетов, Кадем Джуманиязов (младший лейтенант), Абу Молдагалиев (зам. командира полка) и др. (Көкебаева, 2022, 292–293). Они сражались в составе первого партизанского полка, а второй полк, где служило еще больше казахов, действовал в районе Альби под командованием Абу Молдагалиева (Көкебаева, 2022, 293–294).

У западных союзников

Военнопленные и интернированные граждане СССР, находившиеся в лагерях европейских стран в зонах оккупации Англии, США и Франции, оказались в тяжелом положении, став жертвами противостояния двух систем. Некоторые бывшие советские военнопленные, включая казахстанцев, предпочли не возвращаться в СССР, опасаясь следственных действий и возможного отправления в советские лагеря. В частности, 1174 человека обосновались в Турции, среди них: 31 русский, 251 украинец, 47 белорусов,

6 латышей и эстонцев, а также 839 представителей мусульманских народов СССР. Большинство из них служили в Туркестанском, Татарском, Кавказском, Азербайджанском и других восточных легионах (ГА РФ. Ф. Н-9526. Оп. 9. Д. 21. Л. 92).

Тем не менее, многие бывшие узники стремились вернуться на родину. Так, 20 ноября 1944 г. союзники передали советским властям несколько групп заключенных из Италии. Среди них 11 человек доставили в представительство СССР 20 ноября 1944 г., и еще одна группа состояла из 6 человек, ранее служивших в полках 101-й стрелковой дивизии (ГА РФ. Ф. Н-9526. Оп. 9. Д. 21. Л. 77).

Репатриация

23 октября 1944 г. правительство СССР утвердило Положение об Уполномоченном СНК СССР по делам репатриации, после чего работа по возвращению пленных приобрела регулярный характер. В каждой воинской части создавались пункты сбора и отправки освобожденных из плена граждан СССР (РГАНИ. Ф. 89. Оп. 40. Д. 5. Л. 1-9).

Управление по делам репатриации открыло свои представительства также в союзных республиках - Украине, Белоруссии, Молдавии, Латвии, Эстонии, Литве и других. В пунктах сбора бывшие узники распределялись по группам и отправлялись дальше: рядовые и сержанты Красной армии - в пункты армейской отправки, где после проверки документов переводились в запасные армейские части; служившие в германских формированиях, полиции или армии Власова - в специальные лагеря НКВД. Офицеры Красной армии, попавшие в плен, направлялись в Особые лагеря НКВД. После всех проверок военные отправлялись в армейские части, а остальные - к месту жительства, за исключением крупных городов, таких как Москва, Ленинград и Киев, где бывшим пленным проживать запрещалось.

Возвращение военнопленных и ранее угнанных на принудительные работы обеспечивалось 85 лагерями, где размещались граждане СССР. В декабре 1944 г. 1,2 млн человек возвратились в Россию, 1,4 млн - на Украину, а 790 593 человека - в другие республики Союза (СГА УИиС ДП. Ф. 5221. Т. 1-16. Л. 2). К июлю 1945 г. в СССР были возвращены 1 млн 222 тыс. 767 бывших заключенных, и со временем это число продолжало увеличиваться (РГАНИ. Ф. 89. Оп. 40. Д. 5. Л. 8). Среди репатриантов преобладали русские (740 тыс.), украинцы (460 тыс.) и белорусы (134 тыс.). В список первых 10 народов также вошли 32 100 татар, 29 500 узбеков, 25 500 грузин, 24 448 казахов, 21 900 азербайджанцев и 20 600 армян (РГАНИ. Ф. 89. Оп. 40. Д. 5. Л. 5-6).

Возвращение 24 448 казахов, 29 588 узбеков и 4578 башкир создало неоднозначную ситуацию (РГАНИ. Ф. 89. Оп. 40. Д. 5. Л. 1-9). Те, кто сотрудничал с нацистами, подвергались наказанию. Многих отправляли на предприятия для выполнения принудительных работ на срок от 3 до 7 лет, а тех, кто активно служил врагу, осуждали на 10 и 25 лет заключения. Так, в Алма-Ату доставили и допросили 49 человек, включая Хакима Тыныбекова, служившего в Туркестанском легионе, и бывшего редактором журнала «Милли Туркестан». Среди арестованных были также Нурхан Сеитов - до войны нарком легкой и пищевой промышленности Казахской ССР, поэт и журналист Хамза Абдуллин, музыкант Айткеш Толганбаев и др. Н. Сеитов, в частности, занимал должность комиссара 106-й казахской Акмолинской кавалерийской дивизии и позже служил старшим инструктором в Туркестанском легионе (СГА УИиС ДП. Ф. 5221. Т. 1-16. Л. 7). 18 апреля 1947 г. все они приговорены к смертной казни, однако ввиду временной отмены этого наказания их отправили в лагеря на 25 лет.

4 апреля 1945 г. НКВД СССР выпустил директивное письмо наркомам МВД и Государственной безопасности республик, предписывавшее «Организовать агентурно-оперативную проверку всех арестованных, завезенных с фронтов лагеря НКВД, включая интернированных, проверочно-фильтрационные и исправительно-трудовые лагеря НКВД» (СГА МВД РК. Ф. 13. Оп. 1. Д. 55. Л. 239 и об.).

С началом «политической оттепели» дела многих бывших военнопленных и участников Туркестанского легиона пересматривались. Так, 21 декабря 1954 г. дело Абибулы Ахметова, уроженца Кызыл-Ординской области, было пересмотрено: его срок заключения сократили до

фактически отбытого времени, учитывая его участие на стороне албанских партизан против немецких войск (Материалы Государственной комиссии..., 2023, т. ЛП: 255).

17 мая 1955 г. вышел указ Президиума Верховного Совета СССР «Об амнистии советских граждан, сотрудничавших с оккупантами в период Великой Отечественной войны 1941–1945 гг.», который предписывал «освободить из мест заключения независимо от срока наказания лиц, осужденных за службу в немецкой армии, полиции и специальных немецких формированиях. Освободить от дальнейшего отбывания наказания лиц, направленных за такие преступления в ссылку и высылку». Указ подчеркивал, что «не применять амнистии к карателям, осужденным за убийства и истязания советских граждан» (ГА РФ. Ф. Р–7523. Оп. 72. Д. 522. Л. 110–112). 18 сентября 1955 г. Верховный Совет СССР освободил всех, служивших у врага во время войны, но даже после амнистии бывшие узники не получили статуса участников войны. Лишь после обретения Казахстаном независимости в 1991 г. их права были восстановлены.

Результаты

Работа помогла уточнить масштабы и особенности пребывания казахстанцев в немецком плену в годы Второй мировой войны, а также выявить основные формы их участия в партизанском движении и европейском Сопротивлении.

Исследование подтверждает, что значительная часть казахстанцев, оказавшихся в плену, прошла через лагеря, располагавшиеся не только на оккупированной территории СССР, но и в различных странах Европы. Условия содержания военнопленных отличались крайней жестокостью: хроническая нехватка продовольствия, тяжёлый физический труд, антисанитария и болезни приводили к высокой смертности. При этом документы свидетельствуют многочисленные случаи побегов из лагерей, которые нередко становились единственной возможностью спастись от гибели.

Установлено, что часть бежавших казахстанских военнопленных включалась в партизанскую борьбу на территории Франции, Италии, Югославии, Польши и других стран. Их участие носило как индивидуальный, так и организованный характер: одни вступали в местные партизанские отряды, другие действовали в составе интернациональных групп, выполняя разведывательные, диверсионные и боевые задачи. Архивные документы и научные исследования подтверждают, что казахстанцы принимали активное участие в сопротивлении нацистскому режиму наравне с представителями других народов Советского Союза.

Одновременно выявлено, что судьбы казахстанцев, прошедших через плен и участие в Сопротивлении, складывались трагически и после окончания войны. Возвращение на родину сопровождалось прохождением фильтрационных проверок органов НКВД–МГБ, а нередко подозрительным отношением, ограничениями в правах и социальными трудностями. Этот аспект существенно повлиял на замалчивание их опыта в послевоенный период и стал одной из причин слабой изученности темы в советской историографии. Введение в научный оборот архивных документов позволяет расширить представления о вкладе казахстанцев в антифашистскую борьбу и по-новому осмыслить их место в общеевропейском контексте военного времени.

Заключение

История казахстанцев, оказавшихся в плену во время Второй мировой войны, представляет собой одну из самых трагичных и вместе с тем противоречивых страниц отечественного прошлого. Судьбы этих людей складывались в условиях нечеловеческих испытаний: голод, холод, болезни и массовые казни в лагерях унесли десятки тысяч жизней. Вместе с тем именно в этих условиях проявились мужество и сила духа многих военнопленных, сумевших выжить, бежать из лагерей и присоединиться к партизанскому движению. Их участие в антифашистской борьбе, как на территории Советского Союза, так и в странах Европы стало важным вкладом в общее дело победы.

Не менее драматичным оказался и послевоенный период. Возвращаясь домой, бывшие военнопленные сталкивались с недоверием и репрессиями, долгие годы, оставаясь под пристальным вниманием органов НКВД–МГБ. Для многих это означало второе испытание уже не на фронтах и в лагерях, а в мирной жизни, где приходилось заново доказывать преданность Родине.

Материалы свидетельствуют, что исследование показало двойной характер их судьбы: с одной стороны страдания и тяжелые лишения, с другой – стойкость, участие в партизанских формированиях и европейском Сопротивлении, примеры героизма и солидарности. Казахстанцы прошли через плен, лагеря, легионерские формирования, но не сломались и сохранили верность памяти о своём народе.

Освещение этой темы имеет не только историческое, но и важное общественное значение. Оно помогает разрушить стереотипное восприятие военнопленных исключительно как «жертв» и показать их как активных участников сопротивления и людей, перед которыми стояли сложнейшие моральные выборы. Сегодня, когда мы имеем доступ к новым архивным источникам и зарубежным документам, становится возможным восстановить эти забытые страницы истории и вернуть имена и судьбы тех, кто оказался на грани между жизнью и смертью, но сумел сохранить честь и достоинство.

Sources

RGANI — Russian State Archive of Contemporary History

RGASPI — Russian State Archive of Social and Political History

SARF — State Archive of the Russian Federation

SSA MIA RK — Special State Archive of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Kazakhstan

SSA UID CP — Special State Archive of the Informatization and Communications Department of the Police (Almaty)

Источники

ГА РФ — Государственный архив Российской Федерации

РГАНИ — Российский государственный архив новейшей истории

РГАСПИ — Российский государственный архив социально-политической истории

СГА МВД РК — Специальный государственный архив МВД РК

СГА УИиС ДП — Специальный государственный архив Управления информатизации и связи Департамента полиции (города Алматы)

References

Abishev, 1958 — *Abishev G.* Kazakhstan v Velikoi Otechestvennoi voine 1941–1945 [Kazakhstan in the Great Patriotic War 1941–1945]. Alma-Ata: Kazakhskoe gosudarstvennoe izdatel'stvo, 1958. 362 p. (In Russ.).

Aldazhumanov, Shildebai, Asanova, 2025 — *Aldazhumanov K.S., Shildebai S.K., Asanova S.A.* Problemy mobilizatsii liudskikh i material'nykh resursov Kazakhstana, voennoplennykh, deportirovannykh i trudovoi armii, a takzhe politiko-vospitatel'noi raboty sredi boitsov nerusskikh natsional'nostei [The problem of mobilization of human and material resources of Kazakhstan, prisoners of war, deportees and labor army, as well as political and educational work among fighters of non-Russian nationalities] // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Vol. 9, No. 2. Pp. 48–64. (In Russ.).

Altynbekov, 2024 — *Altynbekov R.M.* Nikto ne zabyt. Nichto ne zabyto! [No one is forgotten. Nothing is forgotten!] // Mezhdunarodnyi istoricheskii forum “Pamiat' bez granits”, posviashchennyi podvigu pogranichnikov v Velikoi Otechestvennoi voine 1941–1945 gg.: materialy Mezhdunarodnogo istoricheskogo foruma, Brest, 20–22 iyunia 2024 g. Minsk: IPS RB, 2024. Pp. 10–19. (In Russ.).

Belan, Kalita, 1968 — *Geroi Sovetskogo Soiuz – kazakhstantsy: v 2 t.* [Heroes of the Soviet Union – Kazakhstanis: in 2 volumes]. Comp. by P.S. Belan, N.P. Kalita. Alma-Ata: Kazakhstan, 1968. 440 p. (In Russ.).

Dieter, 2006 — *Heinzig D.* GULAG i Laogai: sravnitel'nyi analiz dvukh sistem prinuditel'nogo truda [Gulag and Laogai: A Comparative Analysis of Two Forced Labor Systems] // Rossiia i sovremennyi mir. 2006. No. 4 (53). Pp. 186–204. (In Russ.).

Edygenov, 2015 — *Edygenov N.E.* Uchastie kazakhstantsev v partizanskom dvizhenii v Belorussii v gody Velikoi Otechestvennoi voiny [Participation of Kazakhstanis in the Partisan Movement in Belarus during the Great Patriotic War]. 2nd ed. Almaty: Eltany, 2015. 192 p. (In Russ.).

Gumarov, 2023 — *Gumarov G.S.* Kazakhstan v gody Velikoi Otechestvennoi voiny: fakty i tsifry [Kazakhstan during the Great Patriotic War: facts and figures] // Listaia stranitsy istorii... K 100-letiiu obrazovaniia SSSR. Saratov: OOO “TseSAin”, 2023. Pp. 185–202. (In Russ.).

- Istoriia organov bezopasnosti Kazakhstana, 2003 — Istoriia organov bezopasnosti Kazakhstana (1917–1991) [History of the security agencies of Kazakhstan (1917–1991)]. Book 1. Almaty: RIO Akademii, 2003. 307 p. (In Russ.).
- Izvestiia, 1990 — Izvestiia TsK KPSS [News of the Central Committee of the CPSU]. 1990. No. 7. Pp. 210–211. (In Russ.).
- Kabul'dinov, Shaimerdenova, Kurkeev, 2019 — *Kabul'dinov Z.E., Shaimerdenova M.D., Kurkeev E.M.* Istoriia Kazakhstana (nachalo XX veka – 1945 g.) [History of Kazakhstan (early 20th century – 1945)]. Almaty: Atamura, 2019. 176 p. (In Russ.).
- Kaken, 2000 — Kaken A. Turkestanskii legion [Turkestan legion]. Almaty: Zhazushy, 2000. 256 p. (In Russ.).
- Kazakhstan v period Velikoi Otechestvennoi voyny, 1964 — Kazakhstan v period Velikoi Otechestvennoi voyny Sovetskogo Soiuza. 1941–1945 [Kazakhstan during the Great Patriotic War of the Soviet Union. 1941–1945]. Vol. 1: Iiun' 1941 – 1943 gg. Alma-Ata, 1964. 552 p. (In Russ.).
- Khrestomatiia, 1996 — Khrestomatiia po otechestvennoi istorii (1914–1945 gg.) [Anthology of Russian History (1914–1945)]. Ed. A.F. Kiselev, E.M. Shagin. Moscow: Vlast, 1996. 896 p. (In Russ.).
- Kistaubayeva, 2020 — *Kistaubayeva A.* Political activities of Mustafa Chokai during the period of emigration to France // History, Archaeology, Ethnology. 2020. No. 3. Pp. 166–186. (In Russ.).
- Kokebaeva, 2009 — Kokebaeva G.K. Germaniia – Rossiia – SSSR: politika, voina i plen [Germany – Russia – USSR: politics, war and captivity]. Almaty: Qazaq universiteti, 2009. 345 p. (In Russ.).
- Kokebaeva, 2022 — *Kokebaeva G.* Talkyga tusken tagdyr: Turkistandyk sogys tutkyndary [Fate in question: Turkestan prisoners of war]. Almaty: Poligrafiia servis i K°, 2022. 302 p. (In Kaz.).
- Konasov, Tereshchuk, 1996 — *Konasov V.B., Tereshchuk A.V.* K istorii sovetskikh i nemetskikh voennoplennnykh (1941–1943 gg.) [On the history of Soviet and German prisoners of war (1941–1943)] // Novaia i noveishaia istoriia. 1996. No. 5. Pp. 54–72. (In Russ.).
- Kulik, 2006 — *Kulik S.V.* Kategorii partizanskikh otriadov v gody Velikoi Otechestvennoi voyny [Categories of partisan detachments during the Great Patriotic War] // Vestnik Novgorodskogo gosudarstvennogo universiteta. 2006. No. 39. Pp. 58–60. (In Russ.).
- Kurskaia pravda, 1947 — Kurskaia Pravda [Kursk Truth]. 1947. No. 180. 12 September. P. 5. (In Russ.).
- Materialy Gosudarstvennoi komissii, 2022a — Materialy Gosudarstvennoi komissii po polnoi reabilitatsii zhertv politicheskikh repressii 20–50-kh godov XX veka. Vol. VIII: Voennoplennye-kazakhstantsy Vtoroi mirovoi voyny: sbornik dokumentov i materialov [Materials of the State Commission for the Full Rehabilitation of Victims of Political Repressions of the 1920s–1950s. Vol. VIII: Kazakhstani Prisoners of War of World War II: Collection of Documents and Materials]. Astana: TOO “Litera-M”, 2022. 200 p. (In Russ.).
- Materialy Gosudarstvennoi komissii, 2022b — Materialy Gosudarstvennoi komissii po polnoi reabilitatsii zhertv politicheskikh repressii 20–50-kh godov XX veka. Vol. IX: Voennoplennye-kazakhstantsy Vtoroi mirovoi voyny. Akmolinskaia oblast': sbornik dokumentov i materialov [Materials of the State Commission for the Full Rehabilitation of Victims of Political Repressions of the 1920s–1950s. Vol. IX: Kazakhstani Prisoners of War of World War II. Akmola Region: Collection of Documents and Materials]. Astana: TOO “Litera-M”, 2022. 632 p. (In Russ.).
- Materialy Gosudarstvennoi komissii, 2023 — Materialy Gosudarstvennoi komissii po polnoi reabilitatsii zhertv politicheskikh repressii 20–50-kh godov XX veka. [Materials of the State Commission for the full rehabilitation of victims of political repressions of the 1920s–1950s]. Vol. LII. Astana: TOO “Litera-M”, 2023. 328 p. (In Russ.).
- Mendikulova, 2016 — *Mendikulova G.M.* Istoricheskoe i sovremennoe razvitie kazakhskoi diaspy i irredentay [Historical and modern development of the Kazakh diaspora and irredents]. Almaty: Qazaq universiteti, 2016. 256 p. (In Russ.).
- Mendikulova, 2021 — *Mendikulova G.M.* Kazakhi v evropeiskom dvizhenii Soprotivleniia: novye dokumenty iz zarubezhnykh arkhivov [Kazakhs in the European Resistance Movement: New Documents from Foreign Archives] // Istoricheskii kur'er. 2021. No. 3 (17). Pp. 76–94. (In Russ.).
- Mezentsev, Zheksembeyev, Sarsembayev, 2015 — *Mezentsev A.D., Zheksembeyev A.K., Sarsembayev T.S.* Kazakhstantsy v boiakh za Leningrad [Kazakhstanis in the battle for Leningrad] // Istoricheskoe nasledie Velikoi Otechestvennoi voyny (1941–1945 gg.). Novosibirsk, 2015. Pp. 210–225. (In Russ.).
- Otto, Keller, 2020 — *Otto R., Keller R.* Sovetskie voennoplennye v sisteme kontslagerei Germanii [Soviet prisoners of war in the German concentration camp system]. Moscow: Aspekt Press, 2020. 400 p. (In Russ.).
- Popov, 2003 — *Popov A.Iu.* NKVD i partizanskoe dvizhenie [NKVD and the partisan movement]. Moscow: OLMA-Press, 2003. 383 p. (In Russ.).
- Sadykova, 2002 — *Sadykova B.I.* Turkestanskii legion: kazakhstantsy v ego riadakh [Turkestan Legion: Kazakhstanis in its ranks]. Almaty: Zhazushy, 2002. 220 p. (In Russ.).
- Sadykova, 2009 — *Sadykova B.* Mustafa Chokai v emigratsii [Mustafa Chokay in exile]. Almaty: Mektep, 2009. 248 p. (In Russ.).
- Shokai, 2014 — *Shokai M.* Shygarmalarynyn tolyk zhinagy: 12 tomdyk. Anthology of Russian History (1914–1945). XII vol. edition. Vol. XI. Almaty: Daik-Press, 2014. 366 p. (In Kaz.).
- Speranskii, 2010 — *Speranskii A.V.* Voennaia doktrina Stalina i ee realizatsiia na Urale v gody Velikoi Otechestvennoi voyny [Stalin's military doctrine and its implementation in the Urals during the Great Patriotic War] // Ural'skii istoricheskii vestnik. 2010. No. 3. Pp. 108–116. (In Russ.).

Tereshchenko, 2013 — *Tereshchenko A.S.* Nevidimyi front: voennye kontrrazvedchiki v boiu [Invisible Front: Military Counterintelligence in Combat]. Moscow: Yauza; EKSMO, 2013. 414 p. (In Russ.).

Turkestanskіe voennoplennnye, 2019 — *Turkestanskіe voennoplennnye: sbornik dokumentov i materialov* [Turkistan prisoners of war: collection of documents and materials]. Almaty: Arys, 2019. 296 p. (In Russ.).

Zhangeldin, 1965 — *Zhangeldin T.* Dnevnik partizana [Diary of a Partisan]. Alma-Ata: Zhazushy, 1965. 208 p. (In Russ.).

Литература

Абишев, 1958 — *Абишев Г.* Казахстан в Великой Отечественной войне 1941–1945. Алма-Ата: Казахское государственное издательство, 1958. 362 с.

Алдажуманов, Шилдебай, Асанова, 2025 — *Алдажуманов К.С., Шилдебай С.К., Асанова С.А.* Проблемы мобилизации людских и материальных ресурсов Казахстана, военнопленных, депортированных и трудовой армии, а также политико-воспитательной работы среди бойцов нерусских национальностей // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Т. 9, № 2. С. 48–64.

Алтынбеков, 2024 — *Алтынбеков Р.М.* Никто не забыт. Ничто не забыто! // Международный исторический форум «Память без границ», посвященный подвигу пограничников в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг.: материалы Междунар. истор. форума, Брест, 20–22 июня 2024 г. / Ин-т погранич. службы Респ. Беларусь; редкол.: Н.Е. Бельских, Е.И. Кухарчук. Минск: ИПС РБ, 2024. С. 10–19.

Белан, Калита, 1968 — Герои Советского Союза – казахстанцы: в 2 т. / сост.: П.С. Белан, Н.П. Калита. Алма-Ата: Казахстан, 1968. 440 с.

Гумаров, 2023 — *Гумаров Г.С.* Казахстан в годы Великой Отечественной войны: факты и цифры // Листая страницы истории... К 100-летию образования СССР. Саратов: ООО «ЦеСАин», 2023. С. 185–202.

Дитер, 2006 — *Хайнциг Д.* ГУЛАГ и Лаогай: сравнительный анализ двух систем принудительного труда // Россия и современный мир. 2006. № 4 (53). С. 186–204.

Едыгенов, 2015 — *Едыгенов Н.Е.* Участие казахстанцев в партизанском движении в Белоруссии в годы Великой Отечественной войны. 2-е изд. Алматы: Елтаным, 2015. 192 с.

Жангельдин, 1965 — *Жангельдин Т.* Дневник партизана. Алма-Ата: Жазушы, 1965. 208 с.

Известия ЦК КПСС, 1990 — Известия ЦК КПСС. 1990. № 7. С. 210–211.

История органов безопасности Казахстана, 2003 — История органов безопасности Казахстана (1917–1991). Кн. 1. Алматы: РИО Академии, 2003. 307 с.

Кабульдинов, Шаймерденова, Куркеев, 2019 — *Кабульдинов З.Е., Шаймерденова М.Д., Куркеев Е.М.* История Казахстана (начало XX века – 1945 г.). Алматы: Атамұра, 2019. 176 с.

Казахстан в период Великой Отечественной войны, 1964 — Казахстан в период Великой Отечественной войны Советского Союза. 1941–1945. Т. 1: Июнь 1941 – 1943 гг. Алма-Ата, 1964. 552 с.

Кәкен, 2000 — *Кәкен А.* Түркістан легионы. Алматы: Жазушы, 2000. 256 с.

Kistaubayeva, 2020 — *Kistaubayeva A.* Political activities of Mustafa Chokai during the period of emigration to France // History, Archaeology, Ethnology. 2020. № 3. P. 166–186.

Кокебаева, 2009 — *Кокебаева Г.К.* Германия – Россия – СССР: политика, война и плен. Алматы: Қазақ университеті, 2009. 345 с.

Кокебаева, 2022 — *Кокебаева Г.* Талқыға түскен тағдыр: Түркістандық соғыс тұтқындары. Алматы: Полиграфия сервис и К°, 2022. 302 б.

Конасов, Терещук, 1996 — *Конасов В.Б., Терещук А.В.* К истории советских и немецких военнопленных (1941–1943 гг.) // Новая и новейшая история. 1996. № 5. С. 54–72.

Кулик, 2006 — *Кулик С.В.* Категории партизанских отрядов в годы Великой Отечественной войны // Вестник Новгородского государственного университета. 2006. № 39. С. 58–60.

Курская правда, 1947 — Курская правда. 1947. № 180. 12 сентября. С. 5.

Материалы Государственной комиссии, 2022а — Материалы Государственной комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий 20–50-х годов XX века. Т. VIII: Военнопленные-казахстанцы Второй мировой войны: сб. док. и материалов / сост.: Г.К. Кокебаева, К.Ш. Алимгазинов, Н.Т. Асиров, Е.Б. Бятов; под общ. ред. Е.Т. Карина. Астана: ТОО «Литера-М», 2022. 200 с.

Материалы Государственной комиссии, 2022б — Материалы Государственной комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий 20–50-х годов XX века. Т. IX: Военнопленные-казахстанцы Второй мировой войны. Акмолинская область: сб. док. и материалов / сост.: Г.К. Кокебаева, К.Ш. Алимгазинов, Н.Т. Асиров, Б.А. Джапаров, Е.Б. Бятов, А.С. Макипов; под общ. ред. Е.Т. Карина. Астана: ТОО «Литера-М», 2022. 632 с.

Материалы Государственной комиссии, 2023 — Материалы Государственной комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий 20–50-х годов XX века. Т. LII: Кеңестік саясат құрбандары: Сыр өңірінің материалдары негізінде (1920–1950 жж.): құжаттар мен материалдар жинағы / құраст.: Д.К. Омаров, У.С. Ибраев, С.Т. Тайман, Ғ.Ә. Тұяқбаев и др. Астана: ТОО «Литера-М», 2023. 328 с.

Мезенцев, Жексембеев, Сарсембаев, 2015 — *Мезенцев А.Д., Жексембеев А.К., Сарсембаев Т.С.* Казахстанцы в боях за Ленинград // Историческое наследие Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.). Новосибирск: НВИ ВВ им. генерала армии И.К. Яковлева МВД России, 2015. С. 210–225.

- Мендикулова, 2016 — *Мендикулова Г.М.* Историческое и современное развитие казахской диаспоры и ирреденты. Алматы: Қазақ университеті, 2016. 256 с.
- Мендикулова, 2021 — *Мендикулова Г.М.* Казахи в европейском движении Сопротивления: новые документы из зарубежных архивов // Исторический курьер. 2021. № 3 (17). С. 76–94.
- Отто, Келлер, 2020 — *Отто Р., Келлер Р.* Советские военнопленные в системе концлагерей Германии / пер. с нем.; под науч. ред. Л.Е. Киселевой. М.: Аспект Пресс, 2020. 400 с.
- Попов, 2003 — *Попов А.Ю.* НКВД и партизанское движение. Москва: ОЛМА-Пресс, 2003. 383 с.
- Садыкова, 2002 — *Садыкова Б.И.* Туркестанский легион: казахстанцы в его рядах. Алматы: Жазушы, 2002. 220 с.
- Садыкова, 2009 — *Садыкова Б.* Мустафа Чокай в эмиграции. Алматы: Мектеп, 2009. 248 с.
- Сперанский, 2010 — *Сперанский А.В.* Военная доктрина Сталина и ее реализация на Урале в годы Великой Отечественной войны // Уральский исторический вестник. 2010. № 3. С. 108–116.
- Терещенко, 2013 — *Терещенко А.С.* Невидимый фронт: военные контрразведчики в бою. Москва: Яуза; ЭКСМО, 2013. 414 с.
- Туркестанские военнопленные, 2019 — Туркестанские военнопленные: сб. док. и материалов. Алматы: Арыс, 2019. 296 с.
- Хрестоматия, 1996 — Хрестоматия по отечественной истории (1914–1945 гг.) / под ред. А.Ф. Киселева, Э.М. Шагина. Москва: Владос, 1996. 896 с.
- Шокай, 2014 — *Шокай М.* Шығармаларының толық жинағы: 12 томдық. XI-т. Алматы: Дайк-Пресс, 2014. 366 б.

ТАРИХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Published in the Republic of Kazakhstan
Asian Journal “Steppe Panorama”
Has been issued as a journal since 2014
ISSN 2710-3994.
Vol. 13. Is. 1, pp. 62-78, 2026
Journal homepage: <https://ajspiie.com>

FTAXP / МПНТИ / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2026_13_1_62-78

THE CONSTRUCTIVE ROLE OF CULTURE AND LANGUAGE IN HISTORICAL DISCOURSE

Erol Barın¹, Botakoz Satayeva^{2*}

¹Gazi University
(No. 6/31, Bandırma Str., Emniyet District, Yenimahalle, 06560 Ankara, Republic of Turkey)
PhD of Turkish Language Teaching and Education, Assistant Professor
 <https://orcid.org/0000-0001-5311-6628>. E-mail: erolbarin@gmail.com

²Ankara Hacı Bayram Veli University
(No. 10/2F, Abant 1 Str., Emniyet District, Yenimahalle, 06560 Ankara, Republic of Turkey)
PhD student
 <https://orcid.org/0009-0002-4454-9380>. E-mail: satayeva.botakoz@ogr.hbv.edu.tr
*Corresponding author

© Valikhanov IHE, 2026
© Barın E., Satayeva B., 2026

Abstract. *Introduction.* This article critically examines the conceptual, historical and civilisational dimensions of history, culture and language, emphasising their inseparable and mutually constitutive nature. Moving beyond the positivist reduction of history to a mere chronological sequence of events, the article reconceptualises historiography as a purposeful, interpretive and culturally embedded discipline that constructs, mediates and transmits collective consciousness. By focusing on Turkish history and Turkology, the article shows that language preserves cultural memory, actively shapes identity formation, and ensures continuity across generations. *Goals and objectives.* The article aims to substantiate the argument that culture and language are the two foundational pillars that sustain historical existence and national cohesion. It elucidates the dynamic interaction between oral and written traditions, evaluates their epistemological status as historical sources, and highlights the methodological necessity of interdisciplinary enquiry. Drawing upon linguistics, archaeology, anthropology and ethnography, it addresses the chronological, hermeneutic and source-critical challenges inherent in reconstructing the past, particularly in contexts where written documentation is scarce or fragmentary. *Results.* The findings suggest that language plays a pivotal role in transmitting civilisational memory, including value systems, belief structures, social institutions, and symbolic forms, across generations. When subjected to rigorous source criticism and corroborated with material and textual evidence, oral sources can substantially enrich historical interpretation. *Conclusion.* Ultimately, the article contends that safeguarding linguistic and cultural heritage is indispensable for preserving national identity and strengthening historical resilience. It also advocates enhanced scholarly collaboration and integrative historiographical frameworks within the Turkic world.

Keywords: Historiography, Cultural memory, Linguistic continuity, Oral and written sources, Turkology, National Identity Formation, Interdisciplinary Historical Methodology

For citation: Barin E., Satayeva B. The constructive role of culture and language in historical discourse // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2026. Vol. 13. No. 1. Pp. 62-78. (In Eng.). DOI: 10.51943/2710-3994_2026_13_1_62-78

ТАРИХИ ДИСКУРСТАҒЫ МӘДЕНИЕТ ПЕН ТІЛДІҢ КОНСТРУКТИВТІК ҚЫЗМЕТІ

Ерол Барын¹, Ботакөз Сатаева^{2*}

¹Гази университеті

(6/31-үй, Бандырма көш., Емниет ауданы, Йенимахалле, 06560 Анкара, Түркия Республикасы)
Түрік тілін оқыту және білім беру саласы бойынша PhD, қауымдастырылған профессор

 <https://orcid.org/0000-0001-5311-6628>. E-mail: erolbarin@gmail.com

²Анкара Хаджы Байрам Вели университеті

(10/2F-үй, Абант 1 көш., Емниет ауданы, Йенимахалле, 06560 Анкара, Түркия Республикасы)
PhD докторант

 <https://orcid.org/0009-0002-4454-9380>. E-mail: satayeva.botakoz@ogr.hbv.edu.tr

*Автор-корреспондент

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2026

© Барын Е., Сатаева Б., 2026

Аңдатпа. *Kırpıne.* Мақалада тарих, мәдениет және тілдің концептуалдық, тарихи әрі өркениеттік қырлары сыни тұрғыдан зерделеніп, олардың өзара ажырамас, әрі бірін-бірі айқындайтын сипаты ғылыми негізде талданады. Тарихты – оқиғалардың жәй ғана хронологиялық тізбегі ретінде қарастыратын позитивтік ұстаным аясынан шыға отырып, авторлар тарихнаманы ұжымдық сананың қалыптасу үдерісін қамтамасыз ететін, оны әлеуметтік-мәдени кеңістікте қайта өндіретін және трансляциялайтын мәдени тұрғыдан тамырланған интерпретативтік пән ретінде қарастырады. Түрік тарихы мен түркология мәселелеріне сүйене отырып, мақалада тілдің мәдени жадты сақтаушы ғана емес, сонымен қатар ұлттық бірегейлікті қалыптастырушы және ұрпақтар сабақтастығын қамтамасыз етуші белсенді фактор екендігі дәлелденеді. *Мақсаты мен міндеттері.* Зерттеудің негізгі мақсаты – мәдениет пен тілдің тарихи болмысты және ұлттық тұтастықты қамтамасыз ететін іргелі екі тірек екендігін теориялық тұрғыдан негіздеу. Осы мақсатқа жету үшін мақалада ауызша және жазбаша дәстүрлердің өзара байланысы мен даму үдерісінің динамикалық сипаты ғылыми тұрғыдан қарастырылып, олардың тарихи дерек ретіндегі эпистемологиялық мәртебесі айқындалады, сондай-ақ пәнаралық тәсілдің әдіснамалық маңызы негізделеді. Лингвистика, археология, антропология және этнография салаларының деректеріне сүйене отырып, өткенді реконструкциялау барысында туындайтын хронологиялық, герменевтикалық және деректанулық мәселелер, әсіресе жазба деректердің жеткіліксіз немесе толық сақталмаған жағдайында туындайтын қиындықтарына қатысты мәселе жан-жақты талданады. *Нәтижелер.* Зерттеу нәтижелері тілдің өркениеттік жадты, соның ішінде құндылықтар жүйесін, діни сенімдерді, әлеуметтік институттарды және мәдениеттің символдық формаларын ұрпақтан-ұрпаққа жеткізудегі шешуші рөлін айқындайды. Деректанулық қатаң сыннан өткізіліп, материалдық және жазбаша деректермен салыстырылған ауызша деректер, тарихи интерпретацияны тереңдетіп, мазмұндық тұрғыдан байыта алатыны дәлелденеді. *Қорытынды.* Қорытындылай келе, тілдік және мәдени мұраны сақтау ұлттық бірегейлікті қорғаудың және тарихи тұрақтылықты нығайтудың қажетті шарты екендігі тұжырымдалады. Сонымен қатар түркі әлемі аясында ғылыми ынтымақтастықты кеңейту және интегративтік тарихнамалық тәсілдерді қалыптастырудың маңыздылығы негізделеді.

Түйін сөздер: Тарихнама, мәдени жад, тілдік сабақтастық, ауызша және жазбаша деректер, түркология, ұлттық бірегейлікті қалыптастыру, пәнаралық тарихи әдіснама

Дәйексөз үшін: Барын Е., Сатаева Б. Тарихи дискурстағы мәдениет пен тілдің конструктивтік қызметі // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2026. Т. 13. № 1. 62-78 бб. (Ағылш.). DOI: 10.51943/2710-3994_2026_13_1_62-78

КУЛЬТУРА И ЯЗЫК КАК КОНСТРУКТИВНЫЕ ФАКТОРЫ ИСТОРИЧЕСКОГО ДИСКУРСА

Ерол Барын¹, Ботакоз Сатаева^{2*}

¹Университет Гази

(д. 6/31, ул. Бандырма, район Эмният, Йенимахалле, 06560 Анкара, Турецкая Республика)

PhD в области преподавания турецкого языка и образования, доцент

 <https://orcid.org/0000-0001-5311-6628>. E-mail: erolbarin@gmail.com

²Университет Анкара Хаджы Байрам Вели

(д. 10/2F, ул. Абант 1, район Эмният, Йенимахалле, 06560 Анкара, Турецкая Республика)

PhD-докторант

 <https://orcid.org/0009-0002-4454-9380>. E-mail: satayeva.botakoz@ogr.hbv.edu.tr

*Автор-корреспондент

© ИИЭ им. Ч.Ч. Валиханова, 2026

© Барын Е., Сатаева Б., 2026

Аннотация. *Введение.* В настоящей статье предпринимается критический анализ концептуальных, исторических и цивилизационных измерений истории, культуры и языка с акцентом на их неразрывный и взаимоконституирующий характер. Выходя за рамки позитивистского подхода, сводящего историю к простой хронологической последовательности событий, авторы переосмысливают историографию как целенаправленную, интерпретативную и культурно укоренённую дисциплину, конструирующую, опосредующую и транслирующую коллективное сознание. Обращаясь к проблематике турецкой истории и тюркологии, в статье демонстрируется, что язык не только сохраняет культурную память, но и активно участвует в формировании идентичности, обеспечивая межпоколенческую преемственность. *Цели и задачи исследования.* Целью исследования является обоснование положения о том, что культура и язык выступают двумя фундаментальными основаниями, поддерживающими историческое бытие и национальную консолидацию. В статье раскрывается динамика взаимодействия устной и письменной традиций, определяется их эпистемологический статус в качестве исторических источников, а также подчёркивается методологическая необходимость междисциплинарного подхода. Опираясь на достижения лингвистики, археологии, антропологии и этнографии, авторы анализируют хронологические, герменевтические и источниковедческие проблемы, возникающие при реконструкции прошлого, особенно в условиях ограниченности или фрагментарности письменных свидетельств. *Результаты.* Полученные результаты свидетельствуют о том, что язык играет ключевую роль в передаче цивилизационной памяти, включая системы ценностей, религиозные представления, социальные институты и символические формы культуры. Устные источники, подвергнутые строгой источниковедческой критике и сопоставленные с материальными и письменными источниками, способны существенно обогатить и углубить историческую интерпретацию. *Заключение.* В заключение обосновывается, что сохранение языкового и культурного наследия является необходимым условием поддержания национальной идентичности и укрепления исторической устойчивости общества. Подчёркивается также важность расширения научного сотрудничества и разработки интегративных историографических подходов в рамках тюркского мира.

Ключевые слова: Историография, культурная память, языковая преемственность, устные и письменные источники, тюркология, формирование национальной идентичности, междисциплинарная историческая методология

Для цитирования: Барын Е., Сатаева Б., Культура и язык как конструктивные факторы исторического дискурса // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2026. Т. 13. № 1. С. 62-78. (На Англ.). DOI: 10.51943/2710-3994_2026_13_1_62-78

Introduction

The interdependent relationship between history, culture and language constitutes one of the most fundamental yet theoretically insufficiently integrated fields of inquiry within contemporary humanities scholarship. Despite the evolution of historiography through positivist, structuralist, and postmodern paradigms, and the significant methodological transformations it has undergone, the constructive and constitutive role of culture and language in the formation of historical knowledge remains to be systematically conceptualised within a unified and comprehensive analytical framework. Conventional historical methodology has historically accorded primacy to political events, archival documentation, and chronological reconstruction in its attempts to delineate historical reality, frequently marginalising the epistemological and ontological status of linguistic continuity and cultural memory as formative forces in historical writing. Nevertheless, history cannot be considered a mere record of past events; rather, it is a dynamic field of consciousness in which meaning, identity, and collective memory are constructed, mediated, and reproduced through language.

In recent decades, the “linguistic turn” in historiography, alongside the integration of memory studies and interdisciplinary cultural research, has led to a significant expansion in the methodological scope of the field. These developments have convincingly demonstrated that historical narrative is not a neutral transmission of facts but an interpretive and constitutive practice. Nevertheless, a coherent theoretical model explaining how language and culture actively generate, mediate, legitimise, and sustain historical narratives across generations – particularly within the context of the Turkic world – remains underdeveloped. Despite the existence of numerous philological, archaeological, and ethnographic studies that have examined specific aspects of Turkish history and Turkology, there is a conspicuous absence of integrative scholarship that foregrounds language and culture as the two foundational pillars of historical existence and national cohesion. This lacuna constitutes the principal theoretical justification for the present research.

The etymological origins of the concept of history itself demonstrate its linguistic mediation. The Greek term *historia* initially denoted “inquiry through investigation” and “knowledge acquired by seeing” (Metin, 2004: 2–5), later evolving into the “narration of witnessed events” In the Eastern intellectual tradition, the corresponding term emphasises “determining the time of an event” thereby foregrounding temporality (Metin, 2004: 2–5). This conceptual evolution underscores the assertion that history comes into existence only through linguistic expression; that is to say, historical knowledge is narratively constructed.

Culture, in this sense, is posited as the foundational ground of historical existence. The Turkish Language Association defines culture as “the totality of material and spiritual values created in the course of historical and social development”, emphasising their transmission across generations (TDK, 2005: 1282). This definition indicates that culture is not merely an accumulation of values but a dynamic system that produces continuity, transformation, and meaning. As Güngör asserts, “Language functions as a bridge between a nation's past, present, and future” (Güngör, 1991: 61), thereby underscoring language as the principal agent of cultural continuity. Language is not merely a means of communication; it is the carrier of historical memory and a constitutive element of identity. Ergin defines language as “an entity that lives and develops according to its own internal laws” (Ergin, 1977: 1) and positions it as a social institution, revealing that language is not a passive instrument of transmission but an active structure shaping historical consciousness. Akar further emphasises that “there are very few languages in the world with as much historical depth and geographical breadth as Turkish” (Akar, 2015: 9), highlighting Turkish as a civilisational memory system.

The historical experience of the Turkic world, characterised by vast geographical dispersion, alphabet reforms, multilingual interactions, and the dynamic interplay between oral and written traditions, offers a compelling case for re-examining historiography beyond positivist reductionism (Ercilasun, 1993: 24), has observed that the formation of the Turkish nation dates back to centuries before Christ, thereby demonstrating the depth of historical continuity, which is not solely political but also linguistic and cultural. The evolution of writing systems and the presence of multiple languages have not hindered historical consciousness; instead, they have been instrumental in its transformation and rearticulation (Saray, 1987: 28). contends that Russification policies constituted deliberate interventions in identity, advocating that instead of a common Turkic-Tatar language, each tribe's dialect should be recognised as its mother tongue. This example illustrates the transformative impact of language policies on historical consciousness and civilisational cohesion.

Moreover, the role of oral culture in historiography necessitates further consideration within this theoretical framework (Dere, Dinç, 2020: 276) posit that "oral history constitutes a fundamental material of historiography in the process of making sense of the past" thereby underscoring the epistemological significance of oral sources. Oral narratives function not only as mechanisms of preservation and transmission but also as vehicles sustaining collective identity, value systems, and social memory. Consequently, historiography must not be confined to written documentation alone; it must be understood as a multilayered, culture-embedded field of consciousness shaped by linguistic and symbolic structures.

The enduring scholarly interest in collective memory, identity formation, and civilisational continuity further demonstrates the relevance of this inquiry. However, fundamental theoretical questions remain unanswered. The purpose of this study is to explore the function of language as a repository and transmitter of civilisational memory. The present study seeks to explore the manner in which oral and written traditions interact in shaping historiographical consciousness. The following question is posed for consideration: how can interdisciplinary methodologies address chronological, hermeneutic, and source-critical challenges, particularly in contexts characterised by fragmented or politically mediated documentation? The absence of comprehensive responses to these questions underscores the theoretical importance and practical necessity of the present study.

Consequently, this research conceptualises historiography as a dynamic, culture-embedded process of creating, interpreting, and transmitting knowledge about the past. This finding serves to reinforce the notion that culture and language represent two integral pillars that underpin historical existence and facilitate civilisational continuity. The central hypothesis of this study is that historical writing is structurally dependent upon the interplay between culture and language. The role of language in the transmission of historical reality is twofold: it serves to both reflect and shape that reality by conveying value systems, belief structures, social institutions, and symbolic forms across generations. Culture, in turn, provides the semantic and axiological framework within which language acquires meaning and historical narratives attain coherence.

In order to substantiate this argument, the study pursues several objectives: The following points are to be considered: firstly, a critical analysis of the etymological and conceptual evolution of the notion of history in Western and Eastern intellectual traditions; secondly, a conceptualisation of culture as the substantive content of historical experience and language as its primary medium of articulation and transmission; thirdly, an evaluation of the epistemological status and methodological reliability of oral and written sources in historical reconstruction; fourthly, an examination of the diachronic continuity of the Turkish language as a civilisational memory system; and fifthly, an emphasis on the methodological necessity of interdisciplinary approaches, integrating historiography, linguistics, archaeology, anthropology, and ethnography, in overcoming chronological and interpretative challenges. In conclusion, this study posits that historiography is not a neutral or purely descriptive enterprise; rather, it is a purposeful, interpretative, and linguistically mediated intellectual practice that actively constructs historical consciousness, reinforces collective identity, and safeguards civilisational continuity. Any historiographical approach that abstracts political events from their linguistic and cultural foundations remains epistemologically incomplete.

Materials and Methods

This study draws on a wide and diverse range of materials to support its central thesis that culture and language play a key role in historical writing. These materials have been selected in accordance with the interdisciplinary nature of the research, and include written, oral, philological and historiographical sources.

Firstly, primary written sources form the basis of the analysis. These include early Turkic inscriptions (notably the Orkhon and Yenisei inscriptions), medieval historiographical works such as *History of Reşid*, Ottoman chronicles including *History of Raşit*, and classical lexicographical monuments such as Mahmud of Kaşgar's *Dictionary of the Turkic Dialects*. These texts are examined not merely as repositories of historical data, but as constructions mediated by language that encode civilisational memory, political ideology and cultural identity. Particular attention is paid to alphabet reforms, script transitions (Köktürk, Uighur, Arabic, Cyrillic and Latin) and lexical stratification, which are considered to be indicators of diachronic continuity and cultural transformation.

Secondly, the study incorporates a variety of oral sources, such as epic narratives (e.g. the *Book of Dede Korkut*), legends, proverbs, folk songs, autobiographical accounts and oral history interviews. These sources are considered dynamic carriers of collective memory and performative expressions of social consciousness. Rather than being regarded as secondary or auxiliary data, oral traditions are critically evaluated as epistemologically significant components of historiographical reconstruction.

Thirdly, the theoretical and methodological framework of the research is provided by secondary scholarly literature in historiography, Turkology, linguistics, anthropology, archaeology and memory studies. Works addressing the etymology of "history" in both Western and Eastern traditions, as well as studies on linguistic continuity and cultural transmission, are systematically analysed to situate the argument within broader academic discourse.

Finally, archaeological findings, particularly from Central Asia and the Altai region, are used to corroborate and contextualise both written and oral narratives within a material-historical framework. These findings strengthen the argument for the cultural and chronological unity of Turkic civilisation.

Due to the study's conceptual and interdisciplinary scope, a qualitative research design has been adopted. The methodological framework integrates several complementary approaches to ensure analytical rigour and theoretical coherence.

1. Conceptual and etymological analysis. The semantic evolution of the concepts of "history", "culture", and "language" is examined through diachronic lexical analysis. This method reveals how terminological changes reflect wider epistemological shifts in Western and Eastern intellectual traditions. By reconstructing the conceptual genealogy of these key terms, the study highlights their embeddedness in civilisation.

2. Hermeneutic interpretation. Written and oral texts are subjected to close reading and interpretive analysis. The hermeneutic method enables implicit value systems, symbolic structures and narrative strategies to be identified within historical discourse. In this context, language is not approached as a neutral instrument, but as a medium that generates meaning and shapes historical consciousness.

3. Comparative-Historical Method. A comparative framework is employed to examine continuities and divergences across different Turkic communities, time periods and script traditions. This method facilitates the identification of structural patterns in linguistic continuity, cultural transmission and historiographical representation. It also enables the study to emphasise the integrative nature of Turkic civilisation despite geographical dispersion and political fragmentation.

4. Source criticism and cross-verification. Written and oral materials are analysed through rigorous source criticism. The reliability, authorship, transmission context and ideological positioning of texts are critically assessed. Oral narratives are cross-checked with archaeological data, anthropological research and written documentation to mitigate chronological ambiguities and interpretative distortions. This triangulation strengthens the empirical validity of the findings.

5. **Interdisciplinary synthesis.** Recognising that historiography cannot operate in methodological isolation, the study draws on insights from linguistics, archaeology, anthropology and ethnography. Archaeological artefacts are used to substantiate cultural continuity, while linguistic analysis reveals patterns of semantic persistence and transformation. Anthropological perspectives, meanwhile, illuminate ritual, symbolic and identity-forming processes. This integrative approach addresses the chronological and evidentiary gaps that are often found in oral-dominant historical contexts.

6. **Diachronic and Synchronic Linguistic Analysis.** The Turkish language is examined both diachronically, to trace historical depth and structural continuity, and synchronically, to assess regional variation and interaction among Turkic dialects. This dual perspective highlights the dual role of language as a historical archive and a living communicative system.

The study deliberately transcends positivist reductionism by combining conceptual analysis, hermeneutics, comparative historiography and interdisciplinary triangulation. Rather than viewing historiography as a mere chronological enumeration of events, it conceptualises it as a culturally embedded and linguistically mediated process. This methodological approach allows the research to demonstrate that culture provides the substantive content of historical experience, while language structures its expression, preservation and transmission. Consequently, the study provides a comprehensive and critically informed framework for interpreting historical writing as a creative act influenced by civilisational memory and linguistic continuity.

Discussion

History

The Arabic-derived term “*tarih*” signifies “determining the time of an object or event”. In contrast, the Latin-derived term “*history*” conveys the meaning of “the story or narrative of events”.

The Greek word “*istoria*”, the primary source of equivalents in Western languages such as “*history*”, “*histoire*” and “*historia*”, originally meant “acquiring knowledge through inquiry or report” in the Ionic dialect, and “knowing by seeing, by witnessing” in the Attic dialect. Initially, the concept was used broadly to encompass “knowledge of nature”, ranging from geography to astronomy. However, with Herodotus, the term was redefined as “the narration of things witnessed and heard”, thereby assuming the role of documenting human and social events. Thucydides further transformed the concept by incorporating the activities of “evaluation and interpretation”, thus constructing the semantic foundation of its modern meaning.

Examining the roots of the concept in the Eastern intellectual tradition, the word *tarih* is traced to the common Semitic root v-r-h. This etymological basis inherently conveys the meaning of “the date of the month”, simultaneously fulfilling the function of determining and establishing the time of an event, and emphasising the precise moment and temporal framework of its occurrence (Metin, 2004: 2–5).

From a social science perspective, the concept of history encompasses all knowledge produced through systematic and scientific research into the past and present experiences of societies, nations or humanity as a whole.

As a discipline, history provides societies with an understanding of their origins and their future direction. In doing so, it fosters a sense of collective identity. For this reason, historical research plays a decisive and indispensable role in shaping societies' cultural policies.

The experiences of a nation in the past must be recorded for the benefit of future generations. The fundamental purpose of history is not just to document events, but also to preserve, enrich and pass on a nation's cultural values, thereby providing guidance and direction.

Historical thought is inherently purposive. Like other scholars, historians consider the future in their intellectual work. After asking “Why?”, they inevitably seek an answer to “Where to?”. In this way, they illuminate the path forward, endowing the future with perspective through their critical interpretation of the past.

Culture

According to the Turkish Dictionary of the Turkish Language Association (TDK), culture is defined as follows:

1. “The totality of all material and spiritual values created in the course of historical and social development, together with the instruments used in creating and transmitting them to subsequent generations, reflecting the degree of human mastery over the natural and social environment; cultivation; refinement”. 2. The entirety of intellectual and artistic works specific to a society or community of people (TDK, 2005: 1282). Examining the concept of culture etymologically reveals that it derives from the Latin verb *colere* and the noun “*cultura*”, which originally signified “cultivation” or “tilling the soil”. This semantic root reveals the transformative power of human intervention – the deliberate act of shaping, nurturing and refining. By proposing the term *ekin* in place of *tarım*, the Turkish Language Association sought to indigenise the concept in accordance with its primary meaning. Thus, within Turkish intellectual discourse, culture has come to be articulated as the seed that generates and advances civilisations.

The lived realities of a nation from past to present are constituted by its mode of perceiving the world, the ideas it formulates, the behaviours it embodies, the attitudes it adopts, the knowledge it produces, the aesthetic values it gradually constructs, the social structures it establishes, its religious practices, and the moral, legal, economic and technological systems it develops, together with its historical consciousness regarding its own existence. This comprehensive and dynamic totality is what we designate as culture.

Culture is one of the two foundational elements that generate history; the other is language, through which culture is formed, expressed and transmitted.

Even in prehistoric times, long before the invention of writing, human beings transmitted events and past experiences orally, thereby acquiring and disseminating knowledge. However, with the invention of writing, the concept of history began to evolve systematically, transforming collective memory into a structured and enduring record.

Language

According to the Turkish Dictionary of the Turkish Language Association (TDK), “language” is defined as follows: 1. The fleshy, elongated and mobile organ in the mouth that enables tasting, swallowing and the articulation of sounds; the organ of taste. 2. The system through which human beings convey their thoughts and feelings by means of words or signs; the tongue; speech” (TDK, 2005: 526). “Language is a natural medium that enables communication among human beings; a living entity endowed with its own intrinsic laws and capable of developing only within the framework of those laws; a system of implicit agreements whose foundations were laid in unknown times; a social institution woven from sounds” (Ergin, 1977: 1). Language is a living, dynamic organism that carries and transmits the material and spiritual culture of societies.

Historiography

Historiography develops and matures through the oral and written sources upon which it feeds. Contemporary interdisciplinary approaches no longer view the oral tradition as a practice that existed only in the past and has since disappeared. Instead, they recognise that the oral tradition has a far more meaningful and dynamic relationship with written culture. History does not consist solely of events that have occurred; it is a phenomenon that is reinterpreted in every generation. Culture and language shape Turkish history and civilisation, carrying them from the past to the present and into the future.

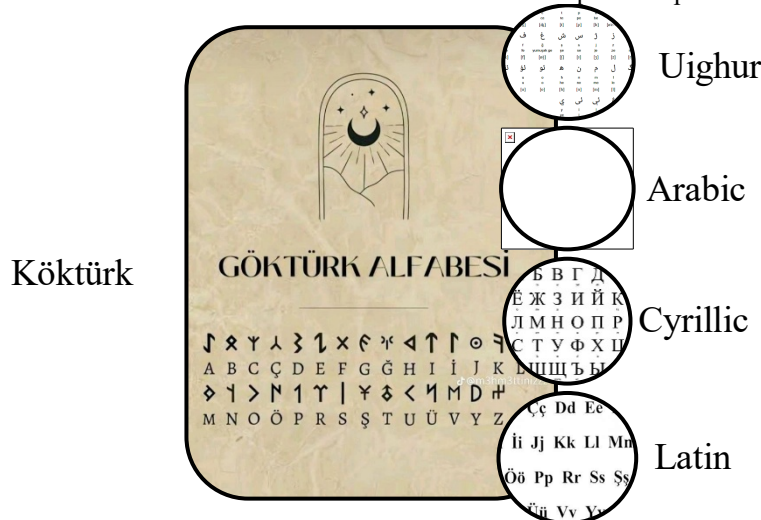
The most essential feature illuminating the depths of history is the inseparability of culture and language. Language is not merely a tool of communication; it is the fundamental carrier of culture, carrying the historical memory of communities, constructing their cultural identities and perpetually sustaining the bond between the past and the future. “There are very few languages in the world that possess the historical depth and geographical breadth of the Turkish language” (Akar, 2015: 9). The wide geographical dispersion of Turkic-speaking peoples and their long history have made the Turkish language an unparalleled source of diachronic and synchronic data for historical research. Turkological studies therefore do not confine themselves solely to grammatical analysis and lexical

documentation, but also undertake multilayered cultural analyses to firmly establish the migration routes, social structures and historical affiliations of the Turkish nation.

Written sources

The principal corpus of written sources comprises inscriptions, decrees, laws, court records, notarial documents, newspapers and journals. The earliest written documents in Turkish history are the Orkhon Inscriptions. These inscriptions are considered the title deeds of the Turkish nation. Erected along the banks of the Orkhon River in Mongolia during the 7th and 8th centuries, these monuments date to the reign of the Köktürk ruler Kutluk Khagan and present the earliest examples of the Turkish language and consequently, Turkish history. The alphabet used in the Orkhon inscriptions is the oldest known Turkish alphabet. Throughout history, the Turkish nation has utilised the Köktürk, Uighur, Arabic, Cyrillic and Latin alphabets (table-1).

Table – 1. Evolution of Turkic Scripts: Comparative diagram

Through meticulous evaluation of oral and written sources, the history of the Turkish language has been reconstructed and Turkish history itself has been reshaped. In the eighteenth century, the first systematic documentation of the Turkic languages was the result of empirical observations carried out in Siberia by Swedish officers. Filip Johan von Strahlenberg's seminal work, published in 1730, is widely regarded as one of the earliest foundational contributions to the institutionalisation of Turkology and the conceptualisation of Ural-Altaic philological studies.

Ultimately, these scholarly efforts culminated in the discovery and decipherment of the Orkhon Inscriptions. On 18 July 1889, Nikolai Yadrintsev's discovery of the monumental stone stelae in the Orkhon Valley was celebrated as the most significant achievement in the history of Turkology (Johanson, 2001: 5).

The fact that the symbols inscribed on these monuments corresponded to the 'runic'-like signs previously found in Siberia was of immense significance to the scholarly world. On 15 December 1893, the Danish scholar Vilhelm Thomsen conclusively demonstrated in his groundbreaking study that these inscriptions belonged to 8th-century Eastern Old Turkish. Thus, the historical depth of the Turkish language and the profound antiquity of Turkish history were firmly established.

The Old Turkish period encompasses the Köktürk, Uighur and Karakhanid written languages of Eastern Turkish, as well as the Tuna Bulgar phase of Western Turkish. Based on current knowledge, the earliest written document of the Köktürk period of the Turkish language is the Çoyren Inscription (687–692), which dates to the 7th century.

The integrity of cultural history is likewise of paramount importance. For instance, from a cultural historical perspective, Kazakhstan has a very ancient history. The artefacts crafted from various metals that have been unearthed during archaeological excavations in Kazakhstan display motifs that resemble those of the Yenisei region. The steppes of Kazakhstan and Kyrgyzstan bear cultural traces of the Yenisei Turkish civilisation. The burial mounds (kurgans) at Sarıg-Kol,

Çingiz-Tag and Berkkarin, which date back to the Hunnic period in Kazakhstan, have yielded artefacts, tombstones, rock inscriptions and tamgas that are identical to those found in the Yenisei region (Gömeç, 2003: 70). Such evidence powerfully demonstrates that Turkish history must be approached and interpreted as an indivisible whole.

Oral sources

The principal types of oral sources are epics, stories, legends, idioms, proverbs, anecdotes, folk songs, audio recordings, interviews with living witnesses, diary entries, autobiographies, and customs and traditions. These materials are referred to today as oral history. Houses, castles, temples, paintings, sculptures, weapons and everyday objects also serve as sources for oral history.

“In the process of historical writing, oral history functions as one of the fundamental materials traditionally utilised by historians, serving as a source for historical narrative by fulfilling various roles in the process of making sense of the past” (Dere, Dinç, 2020: 276). Culture and language are the two most essential pillars in this process of bringing the memory of society to the surface.

When archival texts are produced, the voice of the individual narrator is often attenuated, for folklore archives deliberately filter out original interactional contexts in order to transform oral tradition into a collective representation (Anttonen, et al., 2018: 163). Consequently, when oral narratives are placed upon archival shelves, they cease to be pure performances and instead become texts constructed by written culture and endowed with academic legitimacy (Anttonen, et al., 2018: 8). Historians, therefore, must evaluate these texts with full awareness that they are representations mediated through the filter of written culture.

Oral history transcends the academic boundaries of conventional historiography by rendering collective memory visible through individual narratives and by reinterpreting the past in light of present experiences. This approach places culture and language at the very center of historical transmission. Indeed, oral history studies “offer a rich texture of personal memories, emotions, and cultural insights,” thereby enabling a more profound understanding of historical events and social transformations (Addanan, Aziz, 2025: 6). As living carriers of cultural identity, oral records complete what remains deficient in written historiography. Where written documents prove insufficient, oral sources decisively fill the void.

“Let us not forget that history is a graveyard of states”. Countless states have been founded, risen and collapsed. What endures eternally is the institutionalised and integrated condition of a lineage – that is, the nation. Nations survive in proportion to the strength of their social structure and their ability to withstand internal and external threats. A nation, being the result of the integration of a lineage, does not easily perish. The science of history presents events to us chronologically. The fundamental duty of history, provided impartiality is upheld, is to record events based on time, place and those involved, with a firm grounding in documentary evidence. In doing so, it naturally dwells upon cause-and-effect relationships (Tural, 1991: 191–192).

“The formation of our nation extends back eighteen centuries before Christ. Archaeological findings in the Altai Mountains reveal abundant examples of the present-day Turkish type. The cultural artefacts discovered there are completely similar to those used by Turks living in both Anatolia and Asia today. According to Prof. Dr. Zeki Velidi Togan, the first political formation of Turkdom mentioned in written historical sources was the Sakas. The Saka ruler Efrâsiyab, who died in 625 BCE, is our renowned epic hero Alp Er Tunga. In the third century BCE, we encounter the Huns and Mete. Following the Huns, the continuity of the Turkish state was maintained by the Topas, Avars, Göktürks, Uighurs, Karakhanids, Seljuks, Ilkhanids, Timurids and Ottomans” (Ercilasun, 1993: 24).

Although only a limited number of texts have survived from the seventh century, Turkish functioned as a unified written language from the eighth to the thirteenth century. This stage of the language, which encompasses the Köktürk, Uighur and Karakhanid periods, is conventionally referred to as “Old Turkish”. For centuries, Kazakh, Kyrgyz, Uzbek, Uyghur, Tatar and Turkmen communities, together with other Turkic groups, employed a common written standard. From a grammatical standpoint, the differences between these varieties were minimal. However, lexical variation emerged primarily as a consequence of religious and cultural affiliations: Sanskrit

vocabulary entered Uighur texts, whereas Arabic and Persian elements became prominent in Karakhanid works.

Naturally, distinct geographical regions exhibited corresponding dialectal variations. In the eleventh century, Maḥmūd al-Kāšgarī travelled among twenty-four Turkic tribes while writing his monumental *Dīwān Luġāt at-Turk* (1072–1074). In the introduction to his work, he states that he travelled extensively “throughout the cities and steppes” of Turkic lands, studying their dialects and poetic forms, including those of the Turks, the Turkmen-Oghuz, the Čigil, the Yağma and the Qırqız (Golden, 2015: 504–514).

After the 13th century, the Oghuz who migrated to Anatolia were unfamiliar with the written language that Kaşgarlı Mahmud had termed Hakaniye and communicated solely through their spoken tongue. They began to adopt Arabic and Persian, the languages of the new geography into which they had settled. An Oghuz variety grounded in oral tradition already existed. The beys of the Beylik period, like the common people, spoke the pure Oghuz vernacular. Consequently, over time, views were advanced advocating the predominance of this language everywhere, and Karamanoğlu Mehmet Bey issued a decree: “Henceforth, in the court, in the council, and in all places, no language other than Turkish shall be used...”. Thus, a second written language emerged. Our linguistic divergences stem from this development.

Pursuing a policy of Russification aimed at dismantling the unity of the Muslim Turks of Turkestan who employed the Arabic script, İlminsky, on 25 May 1926, proposed the adaptation of the Russian alphabet to the distinct dialects used by the Turks and “advocated that, instead of a common Turkish-Tatar language, the dialect of each tribe be recognized as its mother tongue” (Saray, 1987: 28). In this manner, eighteen different alphabets were created for the Turkic tribes.

Why is it important for a nation to preserve its language, culture, history and traditions?

Individuals' ability to sustain their lives without becoming alienated from the society in which they live – to adapt to it, in other words – depends on their internalisation of that society's culture, beliefs and values. This internalisation is transmitted across generations through language. Language is one of the fundamental elements that constitute culture.

A human being is born into a language and shaped by it. They perceive the world through that language and acquire the capacity for reasoning through it. Language is the essential precondition for the realisation of thought. Thought cannot take form independently of language. Even ideas that arise in the human mind without being verbalised ultimately emerge and become manifest through language.

“Through their written and oral works, earlier generations communicate with new generations. By examining these cultural artefacts, the latter learn about the life experiences, beliefs and values of their ancestors. By adding their own experiences to this accumulation, they endeavour to transmit culture to future generations through their own works. Thus, language functions as a bridge linking the past, present, and future in the life of a nation” (Güngör, 1991: 61).

“When individuals belonging to the same nation assign the same names to objects, actions, and concepts, and when relationships among words and word order are established in the same way, a sense of closeness emerges. This closeness, resulting from the use of a common language together with shared values such as religion, culture, tradition and history, ensures the formation and continuity of a nation” (Güngör, 1991: 61).

Without a consciousness of nationhood, a society faces the threat of disappearance. The most vital element that sustains a nation is its language. Through language, concepts and values are formed and consolidated. For example, the Book of Dede Korkut reflects the shared culture of the Turkish people, regardless of where they live. The Dede Korkut narratives transferred the dynamism of the oral tradition into written culture by filtering it through the settled, Islamic cultural milieu of the 15th and 16th centuries. These richly layered works, produced in the Turkish language, play a crucial role in enabling us to interpret history more profoundly and in instilling our cultural identity in new generations.

For the sixteenth-century historian Muhammed Haydar Dulatî, who defined history as the manifestation of God on earth, language was also the most important symbol of cultural identity. He

did not merely regard the Turkish language as a vehicle of communication; he also saw it as a repository of cultural memory. Dulatî's philosophy of language is notable for his characterisation of Turkish as the ontological basis of cultural identity: He describes Turkish not simply as a means of communication, but as “the home of historical memory” (Ospanova, 2023: 121). The deliberate use of over one hundred Turkish words in *Tarikh-i Rashidi* demonstrates his conscious endeavour to preserve the linguistic continuity of Turkic identity. “The Turkish words appearing in *Tarikh-i Rashidi* considerably outnumber those in contemporary texts written in Chagatai Turkish. This preference reveals Dulatî's deliberate effort to elevate the Turkish language to the status of a literary and scholarly instrument” (Nuryшева, Myrzabekov, 2017: 35-48). Muhammed Haydar Dulati is an intellectual bridge who rearticulated the historical consciousness and cultural identity of the Turko-Islamic civilisation. His *Tarikh-i Rashidi* is one of the few works to integrate historiography with philosophy, ethics and aesthetics.

Culture (*ekin*) and language are the two most fundamental pillars in transmitting historical knowledge to future generations. They are indispensable elements that bear witness to the past. *Tarikh-i Râşid*, written by Raşit Efendi and published by İbrahim Müteferrika in 1741, is one of the most important examples of Ottoman historiography in book form. The process of reproducing and preserving it in the modern world demonstrates how history is documented through written sources. As the sources indicate, the original work's integrity was meticulously maintained during the digitisation process, with the pages being digitised exactly as they were (Efendi, 1741: 1). This method preserves the historical evolution of language and the manner in which spiritual values were inscribed into written text, thereby providing historians with primary data unmediated by later interpretations (table-2).

Table – 2. Analytical Framework for History, Culture and Language in Civilisational Continuity

Analytical Dimension	History (Historiography)	Culture	Language	Integrated Implication for Civilisational Continuity
Etymological Foundation	<i>Istoria</i> (inquiry, witnessing); <i>tarih</i> (determination of temporal occurrence)	From Latin <i>colere/cultura</i> (cultivation, refinement); semantic field of formation and transformation	Social institution woven from sound; system of implicit conventions; dynamic organism	Historical consciousness emerges through linguistic mediation within culturally structured meaning systems
Ontological Status	Interpretative reconstruction of past events	Totality of material and spiritual values; normative and symbolic order	Living archive of collective memory	History exists as a linguistically articulated cultural construct rather than as a purely chronological record
Epistemological Function	Produces knowledge through narration, evaluation, and causal explanation	Generates frameworks of meaning (moral, aesthetic, institutional)	Codifies, transmits, and stabilises meaning	Historical knowledge is structurally dependent on linguistic articulation shaped by cultural codes
Temporal Function	Connects past, present, and future through purposive interpretation	Ensures continuity of identity across generations	Preserves diachronic continuity despite script and lexical change	Civilisational endurance is sustained through linguistic and cultural continuity rather than political permanence
Source Base	Written documents; oral testimony; archaeological evidence	Rituals, traditions, symbolic systems, social institutions	Oral narratives, inscriptions, literary works, archival texts	Triangulation of oral, written, and material sources strengthens historiographical reliability

Oral Tradition	Expands experiential and affective dimensions of the past	Preserves collective values and identity	Transmits memory through narrative performance	Oral history complements written historiography and restores suppressed voices
Written Tradition	Institutionalises and stabilises historical memory	Codifies cultural norms and institutional practices	Fixes linguistic forms in script (e.g., Köktürk, Uighur, Arabic, Latin alphabets)	Script transitions reconfigure but do not terminate historical consciousness
Case Illustration (Turkic World)	Reconstruction of Turkish history through inscriptions and philological analysis	Cultural unity across Central Asia, Anatolia, and the Altai region	Grammatical continuity from Old Turkish to modern Turkic varieties	Demonstrates resilience of civilisation through linguistic-structural continuity
Interdisciplinary Dimension	Integrates archaeology, philology, anthropology, and ethnography	Interprets symbolic and ritual practices	Provides diachronic and synchronic data	Methodological triangulation mitigates ideological distortion and chronological ambiguity
Identity Formation	Constructs and legitimises national memory	Shapes shared values and collective belonging	Functions as ontological basis of cultural identity	Language and culture operate as strategic instruments of historical sustainability

Results

The findings of this study strongly support the central hypothesis that historiography is structurally and epistemologically rooted in the dynamic interplay of culture and language. Data obtained through conceptual analysis, diachronic linguistic examination, comparative historical evaluation and interdisciplinary triangulation demonstrate that historical consciousness cannot be explained solely by the chronological sequencing of events. Rather, it is shaped by a linguistic and cultural construction process.

Firstly, the etymological development of the concept of “history” in Western and Eastern intellectual traditions shows that historical knowledge has always been formed through language. The evolution of the Greek term “istoria” to mean “knowledge acquired through inquiry” or “knowing by seeing”, and the semantic framework of the term “tarih” in the Eastern tradition, meaning “determining the time of an event”, show that historical knowledge cannot be conceived independently of processes of narration, interpretation and meaning-making. Indeed, as (Metin, 2004: 2–5) notes, “the semantic field of the term history expanded from the act of acquiring knowledge to the conscious transmission of events”. This finding unequivocally indicates that historiography is ontologically dependent upon linguistic mediation.

Secondly, examining the linguistic continuity from Old Turkic to contemporary Turkic dialects shows that Turkish acts as a ‘civilisational memory system’. Structural continuity extending from the Göktürk, Uighur and Karakhanid periods to Ottoman Turkish and modern Turkic dialects demonstrates that the linguistic core has been preserved despite political ruptures and alphabet reforms. Akar’s assertion that “few languages possess the historical depth and geographical breadth of Turkish” (Akar, 2015: 9) further supports the notion that this continuity is civilisational as well as philological in scope. This strongly confirms that language is a living archive that carries historical continuity, not merely a means of communication.

Thirdly, a comparative analysis of written and oral sources establishes the epistemological legitimacy of the oral tradition in historiography. Dere and Dinç emphasise that “oral history constitutes one of the fundamental materials of historiography in the process of interpreting the past” (Dere, Dinç, 2020: 276), thereby highlighting the role of oral narratives in historical construction. In this context, epic narratives, proverbs and accounts preserved in popular memory sustain collective identity, value systems and symbolic structures in a vivid form while incorporating experiential

dimensions, which are absent from written documents, into historical interpretation. (Addanan, Aziz, 2025: 6) argue that oral history studies offer a rich texture in terms of personal memories, emotions, and cultural insights', thereby demonstrating that oral culture is not an alternative to written history, but rather a complementary epistemological field.

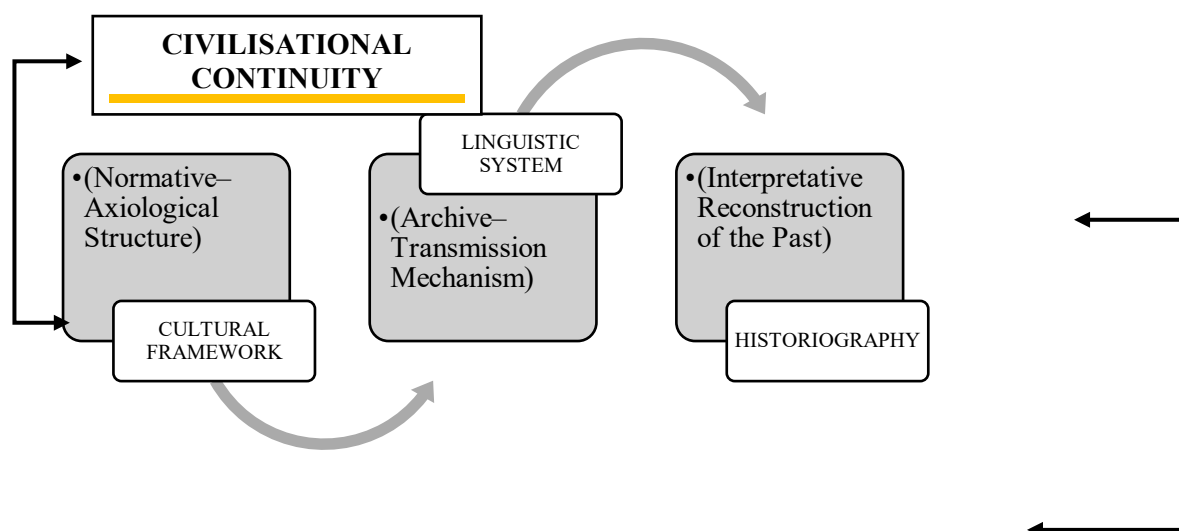
Fourthly, it has been determined that an interdisciplinary approach strengthens historical interpretation. The convergence of archaeological findings in the Altai and Central Asia with evidence of linguistic and cultural continuity demonstrates that Turkish history should be viewed holistically rather than in isolation. When evaluating the cultural similarities found in kurgans in Kazakhstan and the Yenisei region, Gömeç observes that “the same cultural elements are encountered across broad geographies” (Gömeç, 2003: 70), thus supporting this holistic perspective. Consequently, integrating archaeological, anthropological and linguistic data reduces chronological uncertainties and minimises ideological distortions.

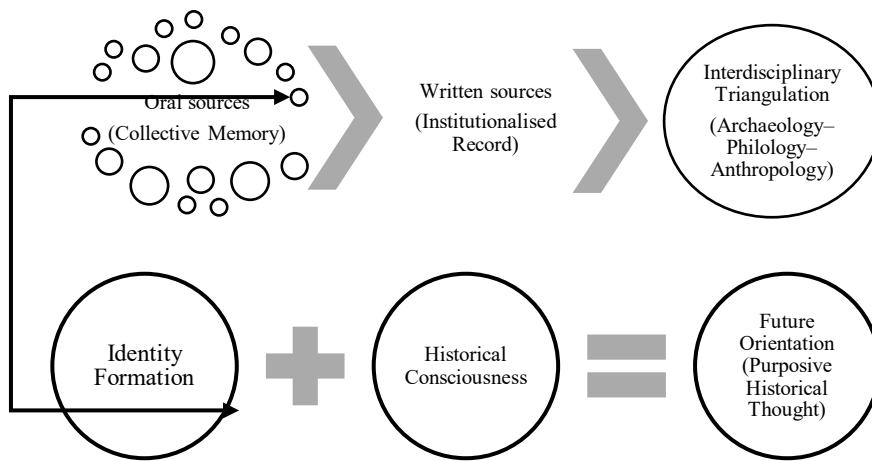
Fifth, it has been clearly demonstrated that culture gives meaning to historical experience, while language structures and transmits this meaning across generations. Güngör's assertion that “language functions as a bridge between a nation's past and future” (Güngör, 1991: 61) highlights the pivotal role of language in historical continuity. Similarly, Muhammad Haydar Dulati's description of Turkish as “the home of historical memory” (Ospanova, 2023: 121), coupled with his deliberate use of Turkish vocabulary in his work, suggests that language was employed strategically as a means of constructing identity. Nuryшева and Myrzabekov's finding that “the number of Turkish words in Tarikh-i Rashidi is significantly higher than in contemporary Chagatai texts” (Nuryшева, Myrzabekov, 2017: 35–48) further highlights the historical and ideological significance of this deliberate choice.

Sixthly, it has been established that historiography is not a neutral, purely descriptive activity, but rather an interpretive practice that constructs collective memory, legitimises identity and directs the future. Tural's assertion that “history is obliged to record events within the framework of time, space, and person, based on documents” (Tural, 1991: 191–192) articulates the discipline's claim to objectivity, while also implicitly acknowledging the meaning-producing function of the act of recording. In this sense, historiography does not merely document the past; it shapes collective consciousness, consolidates identity and determines social orientation.

In conclusion, the findings decisively demonstrate that culture and language are not peripheral elements of historiography, but constitute its foundational core. Language preserves the past as a living archive of civilisation, while culture provides the semantic and axiological basis for historical narratives. Together, these two elements ensure the continuity of civilisation beyond political structures, strengthen collective identity and transform the past into a constitutive element of the present and future (Diagram – 1).

Diagram – 1. A Conceptual Framework for the Civilisational Construction of Historiography, Collective Memory and Identity Formation

Conclusion

In conclusion, two fundamental elements undoubtedly consolidate a nation's existence, continuity and identity throughout history: culture and language. These two components meticulously weave the fabric of collective memory, creating an unbroken continuity stretching from the past into the future. Language, as both the creator and carrier of culture, and culture, as the primary source that refines and enriches the semantic universe of language, stand together as the most reliable witnesses of history.

Oral literature and mythology generate collective memory, emerging as vital instruments for articulating a society's worldview. Even communities without written records can have their history reconstructed through oral tradition. In this regard, modern Turkological research must view language as more than just a structure to be described; it is a key that reveals the culture and history of societies.

In the process of historiography, culture and language are two complementary parts of an integrated whole. While culture shapes the substance of history, language determines its form and governs how it is passed on. One of the most significant challenges in oral traditions is the issue of chronology. The most fundamental way to resolve chronological issues is to approach historical enquiry alongside other scientific disciplines. In the absence of written documentation, historians must rigorously employ data from archaeology, linguistics, anthropology and ethnography, critically scrutinising elements of oral culture under interdisciplinary supervision. In particular, archaeological findings and written records furnish concrete evidence that anchors events transmitted through oral tradition within specific temporal frameworks. Chronological gaps can be filled by comparing the narratives of different communities or distinct branches of the same society. "Elements within traditions must be cross-checked with other traditions, anthropological studies and archaeological data" (Muraina, 2015: 20). This comparative methodology reveals consistencies among narratives and plays a decisive role in establishing historical reality.

Language is like an inexhaustible spring, flowing from the past into the future. Language accompanies the entire existence of the human race. Although people feel more deeply connected to the spirit of their own time through language, they can also vividly and clearly perceive and sense the distant past. Language unites these two sentiments. After all, it has passed through the emotions of earlier generations, whose breaths remain concealed within it. These generations are connected to us through the sounds of our mother tongue, a manifestation of emotion (Akarsu, 1998: 21). History attains meaning through the combination of the emotional depth of oral tradition and the impartial precision of written culture. "The foremost indicator of a society's independence is undoubtedly its possession of a spoken language. If a language other than a country's native tongue does not hold official status, that state is independent" (Gömeç, 2003: 15). In independent states, objective historiography can flourish.

Tracing the imprints of the past in the process of writing history requires a cumulative social consciousness. Above all, oral history introduces life into history, enriching its content and expanding

its framework. By unveiling personal testimonies and lived experiences preserved in memory, this method enables societies to rewrite their histories.

As intellectuals of the Turkic world, our most essential responsibility is to nurture a generation that embraces a shared language, culture and, consequently, historical past. The path towards this goal lies in creating common history textbooks. Efforts are currently underway to establish a common alphabet, and we hope that in the near future, we will also attain a common spoken and written language. This will enable us to develop a more coherent and comprehensive historiography of the Turkish past.

References

- Addanan, Aziz 2025 — *Addanan F.A., Aziz A.A.* A Systematic Literature Review of the Oral History Used in Education Settings // *International Journal of Academic Research in Business and Social Sciences*. 2025. Vol. 15 (5). Pp. 1–14. <http://dx.doi.org/10.6007/IJARBS/v15-i5/24780>
- Akar, 2015 — *Akar A.* Türk Dili Tarihi: Dönem-eser-bibliyografya [History of the Turkish Language: Period–Work–Bibliography]. 10 basım. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2015. 325 p. (In Turk.).
- Akarsu, 1998 — *Akarsu B.* Dil-Kültür Bağlantısı [The Relationship Between Language and Culture]. İstanbul: İnkılâp Kitabevi, 1998. 104 p. (In Turk.).
- Anttonen et al., 2018 — *Anttonen P., Cecilia af Forselles, Salmi-Niklander K.* Oral Tradition and Book Culture. Helsinki: Finnish Literature Society SKS, 2018. 176 p.
- Dere, Dinç 2020 — *Dere İ., Dinç E.* Sözlü Tarihin Geçerliliği ve Güvenilirliği Üzerine Bir Değerlendirme [An Evaluation on the Validity and Reliability of Oral History] // *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 2020. Vol. 21 (2). P. 275–289. <https://izlik.org/JA97LW94PJ> (In Turk.).
- Efendi, 1741 — *Efendi R.* Tarih-i Raşit [History of Rashid]. Cilt 1. İstanbul: İbrahim Müteferrika. 552 p. (In Turk.).
- Ercilasun, 1993 — *Ercilasun A.B.* Türk Dünyası Üzerine İncelemeler [Studies on the Turkic World]. Ankara: Akçağ Yayınları, 1993. 432 p. (In Turk.).
- Ergin, 1977 — *Ergin M.* Türk Dil Bilgisi [Turkish Grammar]. İstanbul: Minnetoğlu Yayınları, 1977. 407 p. (In Turk.).
- Golden, 2015 — *Golden, P.* The Turkic World in Mahmûd al-Kâshgharî: In Book Complexity of interaction along the Eurasian steppe zone in the first millennium CE / Ed. J. Bemmann, M. Schmauder. Vor- und Frühgeschichtliche Archäologie, Rheinische Friedrich-Wilhelms-Universität Bonn. Pp. 503–555.
- Gömeç, 2003 — *Gömeç S.* Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi [History of Turkic Republics and Communities]. Ankara: Akçağ Yayınları, 2003. 675 p. (In Turk.).
- Güngör, 1991 — *Güngör N.* Kültür-Eğitim-Dil Üzerine Görüşleri İle Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu [Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu's Views on Culture, Education and Language]. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1991. 235 p. (In Turk.).
- Johanson, 2001 — *Johanson L.* Discoveries on the Turkic Linguistic Map. İstanbul: Svenska Forskningsinstitutet i İstanbul, 2001. 56 p.
- Metin, 2004 — *Metin E.* Tarih nedir? Niçin tarih öğrenilmelidir? [What is History? Why Should History Be Studied?]. Çankırı: Çankırı Karatekin Üniversitesi Tarih Bölümü, 2004. 18 p. https://websitem.karatekin.edu.tr/user_files/dosyalar/13844d01d85a85bed47338e396b2aa3d/Tarih%20Nedir.pdf (In Turk.).
- Muraina, 2015 — *Muraina M.B.* Oral Tradition as a Reliable Source of Historical Writing: Arguments for and Against and Implications for Historical Writing in Education // *Historical Research Letter*. 2015. No. 22. Pp. 17–21.
- Nuryшева, Myrzabekov, 2017 — *Nuryшева, G. Zh., Myrzabekov, Zh. E.* Muhammed Hajdar Dulatidin filosofiyalyk dynietanyndagy turki orkenietinin medeni-tarihi kundylyktary [Cultural and historical values of Turkic civilization in the philosophical outlook of Muhammed haidar Dulati] // *Al-Farabi Kazakh National University. Journal. Philosophy series. Cultural science series. Political science series*. 2017. №3 (61). Pp. 35–48. (In Kaz.).
- Ospanova, 2023 — *Ospanova N.* Tarihî Metinlerde Poetik Dil Kullanımı: Haydar Dulatî Örneği [The Use of Poetic Language in Historical Texts: The Case of Haydar Dulatî] // *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*. 2023. No. 14. P. 112–130. (In Turk.).
- Saray, 1987 — *Saray M.* Türk Dünyasında Eğitim Reformu ve Gaspıralı İsmail Bey (1851–1914) [Educational Reform in the Turkic World and Ismail Gaspıralı Bey]. Ankara: TKAE Yayınları, 1987. 146 p. (In Turk.).
- TDK, 2005 — *Türk Dil Kurumu.* Türkçe Sözlük [Turkish Dictionary]. 10. Baskı. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2005. 2244 p. (In Turk.).
- Tural, 1991 — *Tural S.K.* Zamanın Elinden Tutmak [Holding the Hand of Time]. 2. Baskı. Ankara: Ecdâd Yayınları, 1991. 292 p. (In Turk.).

Әдебиеттер тізімі

- Нұрышева, Мырзабеков, 2017 — *Нұрышева Г.Ж., Мырзабеков Ж.Е.* Мұхаммед Хайдар Дулатидің философиялық дүниетанымындағы түркі өркениетінің мәдени-тарихи құндылықтары // Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ. Хабаршы. Философия сериясы. Мәдениеттану сериясы. Саясаттану сериясы. 2017. №3 (61). Б. 35–48.
- Addanan, Aziz 2025 — *Addanan F.A., Aziz A.A.* A Systematic Literature Review of the Oral History Used in Education Settings // *International Journal of Academic Research in Business and Social Sciences*. 2025. Vol. 15 (5). Pp. 1–14. <http://dx.doi.org/10.6007/IJARBS/v15-i5/24780>
- Akar, 2015 — *Akar A.* Türk Dili Tarihi: Dönem-eser-bibliyografya. 10 basım. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2015. 325 p.
- Akarsu, 1998 — *Akarsu B.* Dil-Kültür Bağlantısı. İstanbul: İnkılâp Kitabevi, 1998. 104 p.
- Anttonen et al., 2018 — *Anttonen P., Cecilia af Forselles, Salmi-Niklander K.* Oral Tradition and Book Culture. Helsinki: Finnish Literature Society SKS, 2018. 176 p.
- Dere, Dinç 2020 — *Dere İ., Dinç E.* Sözlü Tarihin Geçerliliği ve Güvenilirliği Üzerine Bir Değerlendirme // Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi. 2020. Cilt 21. Sayı 2. P. 275–289. <https://izlik.org/JA97LW94PJ>
- Efendi, 1741 — *Efendi R.* Tarih-i Raşit. Cilt 1. İstanbul: İbrahim Müteferrika. 552 p.
- Ercilasun, 1993 — *Ercilasun A.B.* Türk Dünyası Üzerine İncelemeler. Ankara: Akçağ Yayınları, 1993. 432 p.
- Ergin, 1977 — *Ergin M.* Türk Dil Bilgisi. İstanbul: Minnetoğlu Yayınları, 1977. 407 p.
- Golden, 2015 — *Golden, P.* The Turkic World in Maḥmūd al-Kāshgharī: In Book Complexity of interaction along the Eurasian steppe zone in the first millennium CE / Ed. J. Bemmman, M. Schmauder. Vor- und Frühgeschichtliche Archäologie, Rheinische Friedrich-Wilhelms-Universität Bonn. Pp. 503–555.
- Gömeç, 2003 — *Gömeç S.* Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi. Ankara: Akçağ Yayınları, 2003. 675 p.
- Güngör, 1991 — *Güngör N.* Kültür-Eğitim-Dil Üzerine Görüşleri İle Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1991. 235 p.
- Johanson, 2001 — *Johanson L.* Discoveries on the Turkic Linguistic Map. İstanbul: Svenska Forskningsinstitutet i İstanbul, 2001. 56 p.
- Metin, 2004 — *Metin E.* Tarih nedir? Niçin tarih öğrenilmelidir?. Çankırı: Çankırı Karatekin Üniversitesi Tarih Bölümü, 2004. 18 p. https://websitem.karatekin.edu.tr/user_files/dosyalar/13844d01d85a85bed47338e396b2aa3d/Tarih%20Nedir.pdf
- Muraina, 2015 — *Muraina M.B.* Oral Tradition as a Reliable Source of Historical Writing: Arguments for and Against and Implications for Historical Writing in Education // *Historical Research Letter*. 2015. No. 22. Pp. 17–21.
- Ospanova, 2023 — *Ospanova N.* Tarihî Metinlerde Poetik Dil Kullanımı: Haydar Dulatî Örneği [The Use of Poetic Language in Historical Texts: The Case of Haydar Dulatî] // *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*. 2023. No. 14. P. 112–130.
- Saray, 1987 — *Saray M.* Türk Dünyasında Eğitim Reformu ve Gaspıralı İsmail Bey (1851–1914). Ankara: TKAЕ Yayınları, 1987. 146 p.
- TDK, 2005 — *Türk Dil Kurumu.* Türkçe Sözlük. 10. Baskı. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2005. 2244 p.
- Tural, 1991 — *Tural S.K.* Zamanın Elinden Tutmak. 2. Baskı. Ankara: Ecdâd Yayınları, 1991. 292 p.

ТАРИХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Published in the Republic of Kazakhstan
Asian Journal “Steppe Panorama”
Has been issued as a journal since 2014
ISSN 2710-3994.
Vol. 13. Is. 1, pp. 79-94, 2026
Journal homepage: <https://ajspiie.com>

FTAXP / МПНТИ / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2026_13_1_79-94

THE BASMACHI MOVEMENT IN CENTRAL ASIA: HISTORICAL ORIGINS AND REGIONAL PECULIARITIES

Bulanov Erzhan¹, Tumabayev Turlybek^{2*}, Safarov Rakhmoil³

¹I. Zhansugurov Zhetysu University
(187A, Zhansugurov Str., 040006 Taldykorgan, Republic of Kazakhstan)
Candidate of Historical Sciences, teacher-lecturer
 <https://orcid.org/0000-0002-3281-4418>. E-mail: erzhan_bulanov@mail.ru

²Satbayev University
(22, Satbayev Str., 050013 Almaty, Republic of Kazakhstan)
Master's in History, senior lecturer
 <https://orcid.org/0000-0001-8477-4166>. E-mail: t.tumabayev@satbayev.university
*Corresponding author

³Tajik National University
(17, Rudaki Aven., 734025 Dushanbe, Republic of Tajikistan)
Candidate of Historical Sciences
safarov@mail.ru

© Valikhanov IHE, 2026

© Bulanov E., Tumabayev T., Safarov R., 2026

Abstract. *Introduction.* In the article, the emergence and formation of the Basmachi movement are examined comprehensively and scientifically. The study analyzes the social, political, ethnic, and ideological foundations of the movement, as well as its causes and regional specificities. The three main centers of Basmachism – the Fergana Valley, the Bukhara region, and the Khiva area – are described separately, with attention to the historical, social, and ethno-political factors that influenced their emergence and development. *Goals and objectives.* A comprehensive analysis of the historical origins and evolution of the Basmachi movement in Central Asia, and its transformation into an anti-Soviet national liberation struggle. The tasks of the study are to reveal the origins and specific features of the Basmachi movement in Fergana, Bukhara, and Khiva through a comparative analysis of archival documents, Soviet and post-Soviet scholarship, as well as foreign studies. *Results.* The political, socio-economic, and ethnic characteristics of Central Asian regions at the end of the 19th and the beginning of the 20th centuries created the preconditions for the formation of the Basmachi movement. The political changes following the October Revolution of 1917 laid the foundation for the expansion of the movement and the strengthening of its influence among the local population. Socio-economic crises and regional developmental inequalities in the Fergana region deepened public discontent. In Eastern Bukhara and Khiva, the rise of Basmachism was particularly influenced by conflicts of interest between pastoralism and agriculture intertwined with ethnic tensions, as well as the region's socio-economic backwardness and geographical isolation. The combination of these factors led to the transformation of the Basmachi movement from a form of social protest into a

complex historical phenomenon of anti-Soviet national liberation struggle. *Conclusion.* Similar to the national liberation movement that emerged in Kazakhstan – the Alash movement – in opposition to Russian imperial colonial policy, the Basmachi movement, which spread widely across Central Asia, held significant importance in the lives of the indigenous peoples of the region. The origins of this movement took shape in two directions depending on its various geographical centers: the first was socio-economic, while the second manifested in an ethnic dimension.

Keywords: Basmachi movement, Central Asian history, Ferghana, Bukhara, Khiva, ethno-political tensions, national liberation struggle

For citation: Bulanov E., Tumabayev T., Safarov R. The Basmachi Movement in Central Asia: Historical Origins and Regional Peculiarities // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2026. Vol. 13. No. 1. Pp. 79-94. (In Kaz.). DOI: 10.51943/2710-3994_2026_13_1_79-94

ОРТА АЗИЯДАҒЫ БАСМАШЫЛАР ҚОЗҒАЛЫСЫ: ТАРИХИ БАСТАУЛАРЫ МЕН АЙМАҚТЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Бұланов Ержан Олжабайұлы¹, Тұмабаев Тұрлыбек Сәлімұлы^{2*}, Сафаров Рахмоил Исмоилович³

¹І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті
(187А-үй, Жансүгіров көш., 040006 Талдықорған, Қазақстан Республикасы)
Тарих ғылымдарының кандидаты, оқытушы-дәріскер
 <https://orcid.org/0000-0002-3281-4418>. E-mail: erzhan_bulanov@mail.ru

²Сәтбаев университеті
(22-үй, Сәтбаев көш., 050013 Алматы, Қазақстан Республикасы)
Тарих магистрі, аға оқытушы
 <https://orcid.org/0000-0001-8477-4166>. E-mail: t.tumabayev@satbayev.university
*Автор-корреспондент

³Тәжік ұлттық университеті
(17-үй, Рудаки даңғ., 734025 Душанбе, Тәжікстан Республикасы)
Тарих ғылымдарының кандидаты
safarov@mail.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТАЭ, 2026
© Бұланов Е.О., Тұмабаев Т.С., Сафаров Р.И., 2026

Аңдатпа. *Kіріспе.* Мақалада басмашылар қозғалысының пайда болуы мен қалыптасу тарихы ғылыми тұрғыда жан-жақты қарастырылады. Зерттеу барысында қозғалыстың әлеуметтік, саяси, этникалық және идеологиялық негіздері, сондай-ақ оның шығу себептері мен аймақтық ерекшеліктері талданады. Басмашылықтың негізгі үш ошағы: Ферғана жазығы, Бұхара өңірі және Хиуа аймағы – жеке сипатталып, олардың пайда болуы мен дамуына ықпал еткен тарихи, әлеуметтік және этносаяси факторлар көрсетіледі. *Зерттеудің мақсаты.* Орта Азиядағы басмашылар қозғалысының тарихи бастаулары мен эволюциясы, оның антикеңестік ұлттық-азаттық күреске айналуы мәселесін кешенді түрде талдау. *Міндеттері.* Архив құжаттары, кеңестік және посткеңестік кезеңдегі, сондай-ақ шетелдік зерттеулер негізіндегі ғылыми тұжырымдарды салыстырмалы түрде талдай отырып, Ферғана, Бұхара, Хиуадағы басмашылар қозғалысының пайда болуы мен ерекшеліктерін ашып көрсету. *Нәтижелер.* ХІХ ғасырдың соңы мен ХХ ғасырдың басындағы Орта Азия аймақтарының саяси, әлеуметтік-экономикалық және этникалық ерекшеліктері басмашылар қозғалысының қалыптасуына алғышарт қалады. 1917 жылғы Қазан төңкерісінен кейінгі саяси өзгерістер қозғалыстың кеңеюіне және жергілікті халық арасында ықпалының артуына негіз жасады. Ферғана өңіріндегі әлеуметтік-экономикалық дағдарыстар мен аймақтық даму теңсіздіктері халық наразылығының

тереңдеуіне алып келді. Ал Шығыс Бұхара мен Хиуадағы басмашылықтың пайда болуына этникалық қайшылықтармен ұштасқан мал шаруашылығы мен егіншілік арасындағы мүдделер қақтығысы, сондай-ақ аймақтың әлеуметтік-экономикалық артта қалуы мен географиялық оқшаулануы айрықша әсер етті. Осы факторлардың тоғысуы нәтижесінде басмашылар қозғалысы әлеуметтік наразылықтан антикеңестік сипаттағы ұлт-азаттық күреске ұласқан күрделі тарихи құбылыс ретінде көрініс тапты. *Қорытынды.* Ресей империясының отарлау саясатына қарсы қазақ жерінде көрініс тапқан ұлт-азаттық қозғалыс – Алаш қозғалысы сияқты, Орта Азияда кеңінен тараған басмашылар қозғалысы аймақтың байырғы халықтарының өмірінде ерекше маңызға ие болды. Бұл қозғалыстың шығу тегі әр географиялық орталыққа байланысты екі түрлі бағытта қалыптасты: біріншісі – әлеуметтік-экономикалық, екіншісі – этникалық тұрғыда көрініс тапты.

Түйін сөздер: Басмашылар қозғалысы, Орта Азия, Ферғана, Бұхара, Хиуа, этносаяси қайшылықтар, ұлттық-азаттық күрес

Дәйексөз үшін: Бұланов Е.О., Тұмабаев Т.С., Сафаров Р.И. Орта Азиядағы басмашылар қозғалысы: тарихи бастаулары мен аймақтық ерекшеліктері // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2026. Т. 13. № 1. 79-94 бб. (Қазақш.). DOI: 10.51943/2710-3994_2026_13_1_79-94

БАСМАЧЕСКОЕ ДВИЖЕНИЕ В СРЕДНЕЙ АЗИИ: ИСТОРИЧЕСКИЕ ИСТОКИ И РЕГИОНАЛЬНЫЕ ОСОБЕННОСТИ

Буланов Ержан Олжабаевич¹, Тумабаев Турлыбек Салимович^{2*}, Сафаров Рахмоил Исмоилович³

¹Жетысуский университет имени И. Жансугурова
(д. 187А, ул. Жансугурова, 040006 Талдыкорган, Республика Казахстан)
Кандидат исторических наук, преподаватель-лектор
 <https://orcid.org/0000-0002-3281-4418>. E-mail: erzhan_bulanov@mail.ru

²Satbayev University
(д. 22, ул. Сатпаева, 050013 Алматы, Республика Казахстан)
Магистр истории, старший преподаватель
 <https://orcid.org/0000-0001-8477-4166>. E-mail: t.tumabayev@satbayev.university

*Автор-корреспондент

³Таджикский Национальный университет
(д. 17, просп. Рудаки, 734025 Душанбе, Республика Таджикистан)
Кандидат исторических наук
safarov@mail.ru

© ИИЭ им. Ч.Ч. Валиханова, 2026

© Буланов Е.О., Тумабаев Т.С., Сафаров Р.И., 2026

Аннотация. *Введение.* В статье всесторонне и научно рассматривается возникновение и формирование басмаческого движения. В ходе исследования анализируются социальные, политические, этнические и идеологические основы движения, а также причины его появления и региональные особенности. Три основных очага басмачества – Ферганская долина, Бухарский регион и Хивинский район – рассматриваются отдельно, с указанием исторических, социальных и этнополитических факторов, повлиявших на их возникновение и развитие. *Цель исследования.* Комплексный анализ исторических истоков и эволюции басмаческого движения в Средней Азии, а также его превращения в антисоветскую национально-освободительную борьбу. На основе сравнительного анализа архивных документов, советских и постсоветских исследований, а также зарубежных научных трудов выявить происхождение и особенности басмаческого движения в Фергане, Бухаре и Хиве.

Результаты. Политические, социально-экономические и этнические особенности регионов Средней Азии конца XIX – начала XX века стали предпосылкой формирования басмаческого движения. Политические изменения после Октябрьской революции 1917 года создали основу для расширения движения и усиления его влияния среди местного населения. Социально-экономические кризисы и региональные диспропорции развития в Фергане углубили народное недовольство. А в Восточной Бухаре и Хиве на возникновение басмачества особое влияние оказали конфликты интересов между скотоводством и земледелием, переплетённые с этническими противоречиями, а также социально-экономическая отсталость и географическая изоляция региона. Совокупность этих факторов привела к тому, что басмаческое движение из социальной протестной формы превратилось в сложное историческое явление антисоветской национально-освободительной борьбы. **Заключение.** Подобно национально-освободительному движению в Казахстане – движению «Алаш», возникшему в противостоянии колониальной политике Российской империи, басмаческое движение, широко распространившееся в Средней Азии, имело особое значение в жизни коренных народов региона. Истоки этого движения имели два направления в зависимости от его географических центров: первое – социально-экономическое, второе – проявившееся в этническом плане.

Ключевые слова: Басмаческое движение, Средняя Азия, Фергана, Бухара, Хива, этнополитические противоречия, национально-освободительная борьба

Для цитирования: Буланов Е.О., Тумабаев Т.С., Сафаров Р.И. Басмаческое движение в Средней Азии: исторические истоки и региональные особенности // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2026. Т. 13. № 1. С. 79-94. (На Каз.). DOI: 10.51943/2710-3994_2026_13_1_79-94

Кіріспе

XX ғасырдың 20-жылдарында Орта Азиядағы басмашылар қозғалысы жаңадан орнаған Кеңес өкіметіне тегеурінді түрде қарсылық көрсетті. Ферғана жазығы, Бұхара аймағы мен Хиуа өңірінде орын алған қарулы қарсылық 1940-жылдардың басына дейін жалғасты. Әлбетте, қозғалыс большевиктер билікке келген 1917 жылдан 1930 жылдар аралығында ең белсенді түрде жүрді. Олардың құрамындағы түрлі әлеуметтік топтар мен қозғалыс жетекшілері әртүрлі мақсаттарды көздеді: 1) большевиктер мен кеңестік Ресейден тәуелсіздігін жариялау, яғни бұрынғы заңды билікті қалпына келтіру; 2) қозғалыстың жекелеген басшылары – тайпалық ақсүйектер немесе бұрынғы жер иелері болған бектер бұқара халықты пайдалану арқылы өздерінің жеке мүддесін көздеді. Бірақ олардың барлығына тән ортақ дүние – ұлтшылдық немесе діни мазмұндағы ұрандарды пайдалануы еді.

Басмашылықтың негізгі әрі басты ұраны антикеңестік тұрғыда болғанын айтуымыз керек. Қырымдық татар, бақшасарайлық көзі ашық, көкірегі ояу азамат, «Тәржіман» газетінің бас редакторы болған Исмаил-бей Гаспралы негізін қалаған прогресшіл жәдидтік қозғалыстың өкілдері басмашылардың негізгі идеологтары болды. Бірақ Қызыл Армиямен соғысқан кейбір құрбашылар мен әскери жетекшілер үшін «Тәуелсіз Түркістан үшін күрес» идеясынан гөрі таза жергілікті мүдделер маңызды еді. Өз мақсаттарына жету үшін жергілікті ақсүйектердің өкілі болған басмашылардың басшылары бұрынғыдай, яғни 1917 жылға дейінгі патша билігі тұсындағыдай, Кеңес өкіметі де оларға өздері иелік еткен өңірде қожайын болып қалуға, жергілікті халықтың экономикалық және әлеуметтік өмірін бақылап басқаруға мүмкіндік берсе, ымыраға келуге һәм келісім жасауға дайын болды.

Орта Азия – геосаяси және стратегиялық маңызы зор аймақ. Ол XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап ірі державалар – Ресей мен Британ империясының мүдделері үшін талас-тартыс пен күрес алаңына айналды. Ақпан төңкерісінен кейін басталған Ресей империясының ыдырау үрдісі оның аталған аймақтағы позициясының айтарлықтай әлсіреуіне әкелді. Алайда 1920 жылдары бұрынғы Ресей империясының ұлттық шеткі аймақтары кезең-кезеңімен кеңестендірілгеннен кейін, Кеңестік Ресейдің осы аймақтағы позициясы едәуір нығайды. Орта Азия мен Қазақстан аумағындағы кеңестік билік Ресей империясының бұрынғы иелігі саналатын Түркістан генерал-губернаторлығында ғана емес, сонымен қатар ертеректе оның

құрамына кірмеген аумақтарда да орнады. Өйткені Бұхара мен Хиуа 1917 жылға дейін Ресейге жартылай тәуелсіз мәртебеге ие протекторат мемлекеттер болатын. Бұл дәстүрлі түрде Ресейдің, кейінірек КСРО-ның халықаралық аренада қарсыластары болған мемлекеттердің мүдделеріне қайшы келетіні сөзсіз еді. Бұл, ең алдымен, Британ империясына қатысты болатын. Британ империясы Үндістандағы отарлық иеліктерінің қауіпсіздігін қамтамасыз ету үшін Орта Азияға өзінің ықпал ету аясын кеңейтуге күш салды. Сондықтан олар басмашылар қозғалысын аймақта өз позицияларын нығайту мақсатында пайдалануға тырысты. Ал Кеңес өкіметінің алдында басмашылар қозғалысын тез әрі түп-тамырымен жою принципті мәселе болды.

Тақырыптың өзектілігіне келетін болсақ, 1920–1930 жылдардағы басмашылар қозғалысы – Ресей империясы мен Кеңес Одағының отарлық саясатына қарсы күрестің айқын көрінісі. Ал бүгінгі Ресейдің Орта Азия мен Қазақстандағы ықпалын сақтап қалу әрекеттері нақ сол тарихи үрдістің жалғасы іспетті. Сондықтан бұл мәселені зерттеу тек өткенді түсінуге ғана емес, геосаяси ахуалды да бағалауға мүмкіндік береді. Оның үстіне, Ауғанстанда тәліптердің билікке келуі аталған аймаққа һәм ондағы мемлекеттерге қауіп төндіріп отырғаны белгілі. Сондықтан да басмашылар қозғалысының Орта Азия өркениетінің тарихындағы рөлі мен орнын теориялық тұрғыдан қайта қарастыру КСРО ыдырағаннан кейінгі бұл аймақта орын алған саяси оқиғаларға объективті баға беруге, талдау жасауға жол ашады. Екіншіден, өңірдің одан әрі әлеуметтік-саяси дамуының ықтимал сценарийін болжауға да септігін тигізеді.

Материалдар мен әдіс-тәсілдер

Зерттеудің негізін архив материалдары, мерзімді басылымдар және мемуарлық еңбектер құрайды. Осыларға жеке-жеке тоқталып өтейік.

1) Архив материалдары. Ресей мемлекеттік әскери архивінің (РГВА, Мәскеу қ.) қорлары ерекше маңызға ие. Оның 110 және 272-қорларындағы құжаттарда мәселеге қатысты егжей-тегжейлі мәліметтер жинақталған (РГВА. Ф. 110. Оп. 3. Ед.хр. 284, 289, 295; РГВА. Ф. 272. Оп. 1. Ед.хр. 44; Оп. 2. Ед.хр. 23).

2) Мерзімді басылымдар. Бұл – басмашылар мен Кеңес өкіметі арасындағы күрес тарихын көрсететін дереккөздердің маңызды тобы. Оның ішінде Түркістан Кеңестік Социалистік Республикасының мерзімді басылымдары және Түркістан Республикасы Коммунистік партиясы Орталық Комитетінің органы «Известия» газетінде жарияланған материалдар ерекше мәнге ие (Известия. 1921. № 80; 86; 94; 96; 124; 126; 166).

3) Мемуарлық еңбектер. Бұл дереккөздерді екі топшаға бөліп қарастыруға болады: біріншісі – оқиғаларға тікелей қатысушылар қалдырған мәліметтер (Какурин, 1924: 90–59; Кутяков, 1930: 216);

2) Орта Азиядағы басмашылар қозғалысына жетекшілік еткен, сондай-ақ оны басуға қатысқан кеңестік мемлекет және саяси қайраткерлердің естеліктері. Әлбетте, олар баррикаданың екі жағындағы топтарға қатысты. Соның ішінде зерттеуіміз үшін кеңестік саяси лагерьге қарсы оппозициялық топ өкілдерінің әртүрлі жазбаша куәліктері ерекше маңызға ие. Олар алдымен Орта Азиядағы Кеңес өкіметіне қарсыласушы топтардың идеологтары ретінде әрекет етті. Содан кейін КСРО-дан тыс жерлерге – Түркияға немесе Еуропа елдеріне эмиграцияға кетуге мәжбүр болды. Олардың ішінде ортаазиялық оппозицияның маңызды екі өкілі Мұстафа Шоқай (Чокаев, 2001: 237; Шоқай, 1992: 186) мен Ахмет Зәки Валиди Тоғанның (Тоған, 1994: 383; Тоған, 1998: 364; Togan, 1990: 95–101) жазбалары, хат-хабарлары, мақалалары мен естеліктері жатады. З.В. Тоғанның өзі 1920 жылдардың басында Түркістанның ұлттық тәуелсіздігіне қол жеткізуді мақсат еткен «Түркістан ұлттық бірлестігінің» мүшесі ретінде басмашылар қозғалысына тікелей қатысты.

Зерттеудің әдіснамалық негізі ретінде бірқатар әдістер басшылыққа алынды: 1) ғылыми объективизм әдісі – бұрыннан белгілі мәселелерді және зерттеулерде аз қарастырылған сұрақтарды талдау барысында саяси-идеологиялық бағыттан аулақ болу қажеттігі; 2) салыстырмалы талдау әдісі – басмашылық қозғалыстың жалпы эволюциясына әсер еткен этникалық, әлеуметтік, діни-мәдени ерекшеліктердің арақатынасы анықталады және

қозғалыстың әр аймақтағы өзіндік ерекшелігі қарастырылады. Бұл ретте кеңестік және шетелдік тарихнамада жинақталған объективті тұжырымдар мен бағалар салыстырылады және шығармашылықпен қолданылады. Бұл басмашылық қозғалыс пен оған қарсы күрес жүргізген Кеңес өкіметі сияқты екі қарама-қарсы саяси лагерьге біржақты баға беруден бас тарта отырып, өңірдің саяси өміріндегі үрдістердің күрделілігі мен көпқырлылығын бейнелеуге мүмкіндік береді.

Талқылау

Кеңес әдебиетінде Орта Азиядағы басмашылар туралы алғашқы еңбектердің пайда болуы 1920 жылы В. Куйбышевтың мақаласынан бастау алады. Ол сол кездегі РКП(б) Бүкілресейлік Орталық Атқару Комитетінің Түркістан істері жөніндегі комиссиясы төрағасының орынбасары, Түркістан майданы революциялық әскери кеңесінің мүшесі болды. Мақала «Басмаческий фронт» деген тақырыппен «Жизнь национальностей» журналының (ол кезде газет түрінде шыққан) №16 санында жарияланған (Куйбышев, 1920: 24–41). Көп ұзамай басмашылыққа арналған шығармалар жеке кітаптар түрінде пайда болды, олардың ішінде Ф. Ходжаевтің еңбегін ерекше атауға болады (Ходжаев, 1970). Ол өз еңбегінде: «Көтеріліс басшылары, тайпа көсемдері мен молдалар өздерінің таза экономикалық мүдделерін дін және шариғат ұрандарымен бүркемеледі», – деп атап көрсетеді (Ходжаев, 1970: 219, 222, 229).

Көріп отырғанымыздай, ең алғашқы басылымдардың авторлары негізінен Түркістан Республикасының партия және кеңес қызметкері В. Куйбышев пен кеңестік Орта Азия республикаларының саяси басшысы Ф. Ходжаев болды. Олар сипатталған оқиғалардың тікелей куәгерлері еді. Бұл шығармаларда мемуарлық сипат байқалады, олар негізінен жеке естеліктерге негізделгендіктен, белгілі бір субъективтілікке ие екені сөзсіз. Дегенмен бұл еңбектердің авторлары басмашылар қозғалысының мәні неде, оның бағыты мен әлеуметтік ерекшелігі қандай болды деген сұрақтарға жауап беру міндетін қойды. Олар оны негізінен таптық күрес теориясы тұрғысынан түсіндірді.

Сонымен, жоғарыда атап өткен еңбектер туралы мынадай тұжырым жасаймыз. Бұл авторлар негізінен кәсіби тарихшылар емес, саяси қайраткерлер болғанымен, олардың сипаттаған оқиғаларында шынайы ғылыми көзқарастың көптеген элементтері қамтылады. Мәселен, басмашылықтың түрі, олардың әлеуметтік негізі, пайда болу себептері және т.б. жан-жақты қарастырылады.

Ферғанадағы басмашылар қозғалысы туралы 1927 жылы Ташкентте басылып шыққан П. Алексеенконың «Крестьянское восстание в Фергане» атты еңбегінде қозғалыстың алғышарттары жан-жақты талданған (Алексеенко, 1927: 6–15, 35).

Ферғана мен Бұхарадағы басмашылар қозғалысының тарихына арналған тағы бір маңызды еңбек ретінде 1924 жылы КСРО-дағы азамат соғысының тарихы туралы мәселені қарастыруға байланысты құрылған Әскери-тарихи комиссияның аясында жарық көрген «Материалы по истории ферганского басмачества и боевых операций в Бухаре» жинағын айрықша атап өтуге болады (Какурин, Зуев, 1924: 160). Ферғана өңірі басмашылдығы туралы бөлімді Д. Зуев, Бұхар өңірі басмашылдығы туралы Н.Е. Какурин жазған.

XX ғасырдың 20-жылдарындағы Шығыс Бұхара басмашыларын зерттейтін тағы бір еңбекті Федор Ильютко жазды (Ильютко, 1929: 156). Жұмыста негізінен Лоқай аумағында болған оқиғалар сипатталады. Бұл зерттеу жұмысы кеңестік тарихнамада басмашылар қозғалысына арналған алғашқы толыққанды зерттеу деп санауға болады.

Жалпы XX ғасырдың 30–40-жылдары Кеңес өкіметінің орнауы тарихын зерттеу эстафетасы оқиғаларға қатысушылардан кәсіби тарихшы-зерттеушілерге өтеді. Солардың қатарында Азиз Ниаллоны ерекше атауға болады (Ниалло, 1941: 161). Оның шын есімі – Андрей Владимирович Станишевский: кеңес жазушысы, этнограф, географ, тарихшы-мұрағатшы. Шығыстанушы ғалым Ауғанстан, Иран, Тибет, Памир және Орталық Азия аймақтары бойынша маман болған. Сонымен қатар С.П. Тимошков (Тимошков, 1941: 132), А.И. Зевелев (Зевелев, 1968: 74–83) сияқты белгілі авторлар басмашылдыққа қарсы күрес мәселелеріне тоқталды. Осы авторлардың еңбектерінде Кеңес өкіметі орнаған алғашқы

жылдары большевиктік билік органдары тарапынан жіберілген өрескел қателіктер егжей-тегжейлі атап өтіледі. Орта Азияның экономикалық, әлеуметтік және ұлттық саясатындағы бұл қателер басмашылардың қарулы көтерілісіне ықпал еткені туралы ашып көрсетіледі.

1950 жылдардың ортасындағы оқиғалардан және осы кездегі КСРО-дағы жалпы саяси жағдайдағы өзгерістерден кейін, «жылымық» жылдардың орнауына байланысты Орта Азияның жаңа тарихындағы оқиғаларды, соның ішінде Кеңес өкіметінің орнауы мен басмашылыққа қарсы күрес мәселесін бағалау елеулі өзгерістерге ұшырайды. Зерттеуші П. Никишов Қырғызстанның оңтүстігіндегі басмашылар туралы еңбегінде «басмашылардың әлеуметтік сипатына» арнайы тарау арнайды (Никишов, 1957: 130). Автор басмашылар қозғалысын революцияға дейінгі кезеңдегі алғашқы жасақтардың пайда болуынан бастап, 1923 жылғы «түпкілікті жеңілісіне» дейін зерттеп, «басмашылық Орта Азия Ресейге қосылғанға дейін де болған» деп атап, оны нақты деректік материалдармен дәлелдеуге тырысады (Никишов, 1957: 118–120).

1960–1980 жылдардағы тарихи еңбектерде Орта Азиядағы басмашылар қозғалысына қатысты кеңестік тарих ғылымының түпкілікті қорытындылары тұжырымдалады. Ауғанстанда орын алған оқиғаларға байланысты осы кезеңдегі кеңестік авторлардың кейбір еңбектерінде Орталық Азия басмашылары тарихы мен нақ сол уақытта болып жатқан Ауғанстандағы азаматтық соғыс арасында тарихи ұқсастықтар жасауға ұмтылыс байқалады. Сондай-ақ басмашылар қозғалысын қолдаған әлеуметтік топтар қатарынан кеңес тарихшылары ірі феодалдарды, байларды, ру ақсүйектерін, ұлттық буржуазияны, дінбасыларды (вакфтық жерлердің иелері), тайпа көсемдерін анықтайды. Олардың соңынан көп жағдайда тұтас тайпалар ерген деген тұжырым жасалады. Авторлар қозғалыстың шығуын Кеңес өкіметінің Орта Азияда орнауына қарсы реакция ретінде түсіндіреді. Олар басмашылардың идеологиясын діни фанатизммен, ұлттық шовинизммен және феодалдық мүдделермен байланыстырады (Зевелев, Поляков, Шишкина, 1986: 253; Юсупов, Лунин, 1981: 168; Ким, Хасанов, 1989: 141–150).

Посткеңестік Ресейдің тарих ғылымындағы басмашылар мәселесіне келетін болсақ, КСРО ыдырағаннан кейін жарық көрген еңбектерде мәселе басқа қырынан зерттеле бастады. Мұндай шығармалар салыстырмалы түрде аз, бірақ олар кеңестік кезеңнен айырмашылығы, басмашылар қозғалысы туралы мүлдем басқаша түсіндірмелер береді. Мәселен, Локай (Шығыс Бұхара) басмашыларының этникалық ерекшеліктері, оның тарихи болмысы, жергілікті халықтың фольклорындағы басмашылар, жаңа құжаттар мен мұрағат деректері негізінде Шығыс Бұхара басмашылығы тарихындағы оның екі басты кейіпкері – Ибрагим Бек Локайский (1889–1932) мен Ысмайыл Әнуэр-пашаның (1880–1922) рөлі жан-жақты қамтылған (Медведев, 1992: 122–158; Ганновский, 1994: 60–64; Ганновский, 1994: 59–61). Аталған зерттеулерде басмашылық тек Кеңес өкіметіне қарсы бағытталған контрреволюциялық ұлтшылдық қозғалыс ретінде ғана емес, сонымен бірге бұрынғы қоғамдық тәртіпті, бұрынғы тұрмыс пен рухани өмірді қорғауға және сақтап қалуға бағытталған қозғалыс ретінде бағаланды.

Өзбекстандық тарихшы Д. Зияева өз зерттеуінде «сталиндік» тарихнаманың Азамат соғысы оқиғаларына және Орталық Азиядағы басмашыларға қарсы күресті көрсетуде жіберген «өрескел қателері» туралы жан-жақты айтты (Зияева, 1999: 64).

Әсіресе А.И. Пылевтің зерттеулері мен кандидаттық диссертациясын ерекше атап өтуге болады (Пылев, 2007: 153; Пылев, 2003: 29–36).

Орта Азиядағы Кеңес өкіметінің орнауы мен оларға қарулы қарсылық көрсеткен басмашылар қозғалысы мәселесіне шетел зерттеушілері де назар аударған. Әдетте олардың тұжырымдамалары кеңестік ғалымдардың еңбектеріндегі ұғымдардан айтарлықтай ерекшеленеді және олардың барлығын бір мақала көлемінде атап көрсету мүмкін емес (Brockup, 1983: 57–81; Olcott, 1981: 352–369).

Бұлардан бөлек, басмашылар қозғалысын ұлт-азаттық күрес ретінде бағалап, оларды «қарақшылар» деп сипаттауды кеңестік идеологияның ықпалы деген тұжырым жасаған Эдвард Олвордтың (Allwort, 1989: 395) және қозғалысты исламдық жаңғырумен

байланыстырып, оны кеңестік секуляризацияға (қоғамдық өмірдің діни негіздерден ажырап, зайырлы сипатқа көшу үрдісі) қарсы әрекет ретінде түсіндірген Александр Беннингсеннің (Bennigsen, Wimbuch, 1985: 261) зерттеулерінің маңызы зор.

Зерттеу нәтижелері

Орталық Азиядағы басмашылар қозғалысының даму эволюциясын қарастыруды бастамас бұрын, басмашылық ұғымының өзіне және бұл терминнің шығу тарихына, сонымен қатар оның зерттеу әдебиеттерінде пайда болуына қысқаша тоқталып өткен жөн. Әдебиеттерге шолудан көрініп тұрғандай, қазіргі уақытта отандық және шетелдік зерттеу әдебиеттерінде бұл сөз XX ғасырдың бірінші жартысындағы Орталық Азия тарихындағы белгілі бір әлеуметтік құбылысты білдіретін жалпы қабылданған термин ретінде қолданылып жүр. Алайда бұл ретте орыс тіліндегі «басмач» сөзінің шығыстық және түркілік түбірі бар екенін еске түсіріп, оны баса атап өтуіміз керек. Ол түркі тіліндегі «бас» етістігінен жасалған және оның мағыналары айтарлықтай кең: басу, жаншу, таптау, шабуылдау (көбінесе тонау мақсатында). Түркі тілдерінің көпшілігінде «басмачи» (немесе «басмаджи») сияқты естілетін бұл сөз сол түбірден шыққан, яғни «шабуыл жасаушы» деген ұғымды білдіреді.

«Басмашылар» термині Орта Азияның, яғни оның Ресейге қосылған бөлігінің қоғамдық өмірінде алғаш рет XX ғасырдың басында пайда болды. Ол аймақтың әлеуметтік жағдайлары мен ерекшеліктерінен туындаған және бастапқыда саяси реңкі жоқ ерекше «қарақшылық құбылысқа» қатысты қолданылды. Дәл осы түсіндірме белгілі шығыстанушы П. Остроумовтың 1910 жылы Ташкентте басылып шыққан «Этимология сартовского языка: Для курсов при Ташкентском отделении Императорского Общества востоковедения» атты еңбегінде кездеседі. Жергілікті халық арасында «басмашы» термині «әскери топтарға» ешқандай қатысы жоқ, ол қылмыстық элементтерге қатысты қолданылды (Абдуллаев, Агзамходжаев, Алимов, 2000: 165). Түркістанның тумасы, соғыс жылдары тұтқынға түскен және сол жақта қалған белгілі еуропалық зерттеуші Баймырза Хаит өзінің әйгілі «Басмачи: Национальная борьба в годы 1917–1934» (Баймырза Хаит, 1993: 5–15) монографиясының кіріспе бөлімінде терминнің шығу мәселесіне жан-жақты тоқталған. Ол революцияға дейінгі патшалық Ресейде де, КСРО-да да шыққан түркі тілдерінің белгілі сөздіктерінің барлығында бұл терминнің «бандит», «қарақшы», «тонаушы» деген мағынаны білдіретіндігі туралы мәліметтің жоқтығын айтады. Бұл сөздіктерде тек «басмашылар қозғалысына қатысушы» дегенді білдіреді. Зерттеуші бұл терминді осылайша 1917 жылғы революциядан кейін Орта Азияда басталған ұлт-азаттық қозғалысына қатысты алдымен орыс большевиктері, содан кейін кеңес тарихшылары жасанды түрде енгізген деген қорытындыға келеді. Алайда, біздің ойымызша, бұл мәселе әлі де айқындауды және одан әрі зерттеуді қажет етеді. Сонымен қатар біздің зерттеуімізде көрсетілгендей, қарапайым қарақшылар мен қылмыскерлерді саяси себептермен күрескен басмашылардан ажырату қиын болды. Қозғалысқа қатысушылардың өздерін мұндай терминмен атамағаны – талас тудырмайтын даусыз факт.

Орта Азиядағы басмашылар қозғалысы 1918 жылдан 1930 жылдардың басы аралығын, яғни Кеңес өкіметі онымен белсенді күрес жүргізген кезенді қамтиды. Осылайша, басмашылар қозғалысының әскери-саяси реңк алған бастапқы уақыт межесі аймақта Кеңес өкіметінің орнауымен байланысты болып саналды. Ол алдымен Түркістан өлкесінің аумағында, содан кейін Ресей империясының бұрынғы протекторат мемлекеттері болған Бұхара әмірлігінде және Хиуа хандығында орын алды. Ал басмашылар қозғалысының аяқталуының соңғы уақыты дәл анықталғандығы белгілі. Кейбір зерттеушілердің пікірінше, Ұлы Отан соғысы жылдарында ғана Орта Азия аумағындағы басмашылық толық жойылды, бұл бүгінгі күнге дейін жарияланған мұрағаттық құжаттармен расталды.

Сонымен, қозғалыстың қайнар бастауы революцияға дейінгі уақытқа барып тіреледі. Ол бастапқыда әлеуметтік мәнде көрініс тапса, ал 1917 жылдары орын алған Ақпан және Қазан төңкерістері нәтижесінде қалыптасқан аймақтың әлеуметтік шындығына және оның әртүрлі географиялық жергілікті ошақтарындағы әлеуметтік-саяси жағдайдың ерекшеліктеріне байланысты саяси мәнге ие болды. Кеңестік, батыстық және қазіргі Орта Азия

зерттеушілерінің еңбектерінде қозғалыстың әртүрлі аймақтық ерекшеліктері әрдайым байқалады.

Мәселен, олар Орта Азиядағы басмашылар қозғалысының негізгі үш ошағын атап өтеді: олардың арасында Ферғана, Бұхара, Хорезм (Хиуа) басмашылық ошақтары ерекше көзге түсті. Кейбір кезде Самарқан ошағы мен қазіргі Түркіменстан аумағындағы басмашылық та бөлек қарастырылады (Василевский, 1930: 132). Соңғысына Маңғыстаудағы қазақтың адай руларының да қатысқандығы туралы мәлімет бар. Бұл келешекте арнайы зерттеуді қажет ететін мәселе ретінде атап өтіледі. Мақаламыздың негізгі зерттеу объектісі – басмашылық қозғалыстың қайнар бастауы мен оның қалыптасу мәселесі екенін баса айтамыз. Сондықтан Кеңес өкіметіне қарсы кең ауқымда орын алған саяси қозғалыстың тарихы, оған адай руларының қатысуы, басмашылар мен бейбіт тұрғындардың қарым-қатынасы, қозғалыстың әлеуметтік негізі, саяси бағыты мен идеологиясы, сондай-ақ басмашылар қозғалысына шетелдік мемлекеттердің (Ұлыбритания, Түркия, Германия) ықпалы мен ұстанған саясаты бір мақаланың көлеміне сыймайтын ауқымы кең мәселелер болып табылады.

Аталған шетелдік мемлекеттердің басмашылар қозғалысына қатысты ықпалы, атап көрсеткеніміздей, Кеңес өкіметі орнағаннан кейінгі уақытта көрініс тапты. Мәселен, Британ империясы үшін Орта Азия аймағы, ең алдымен, оның Үндістандағы отарлық иеліктерінің қауіпсіздігі тұрғысынан маңызды болды. Ресей империясы ыдырағаннан кейінгі саяси жағдайдың өзгеруі Ұлыбританияның бұрынғы Ресей империясының иелігі болған Орта Азияның есебінен өзінің ықпал ету аясын кеңейтуге күш салуына түрткі болды. Әрине, аймақта пайда болған тұрақсыздықты пайдалана отырып, олар басмашылықты Кеңестік Ресейге қарсы бағыттағы қозғалыс ретінде аймақта өз позицияларын нығайту мақсатында пайдалануға тырысты.

Орта Азия аймағымен тікелей шекарасы жоқ Түркия көптеген тарихи және этномәдени себептерге байланысты түркі әлемінің көшбасшысы болды. Бұрынғы Осман империясының Ресейдің Орта Азия территорияларына қатысты ұстанған саясаты 1923 жылы Түркия Республикасы жарияланғаннан кейін де жалғасын тапты. Бұл үрдістің қозғаушы күші 1920 жылдары Орта Азиядан келген либералды-буржуазиялық зиялы қауым өкілдерін және басмашылар қозғалысына тікелей қатысқан көптеген саяси эмигранттарды қабылдауымен байланысты болды. Олар Түркияға келгеннен кейін де КСРО-дағы түркітілдес халықтарды кеңестік қызыл империализм бұғауынан босату жоспарлары мен идеяларын жалғастырды. Олар «Түркістан Ұлттық бірлестігі» (ТНО) ұйымын құрып, «Yeni Türkistan» («Жаңа Түркістан») журналын шығарды. Журналда Түркістанның саяси эмиграциясының өкілдерінен басқа, оның ішінде А.З. Валиди Тоған, М. Шоқай мен Усман Ходжаев (түрікше Осман Кожаоглу), сондай-ақ басмашылар қозғалысының бұрынғы қатысушылары Шир Мұхаммед-бек, Хамрахкул-бек, Мамур-бек Пиязи және т.б. қызмет атқарды. Журналдың идеологиялық бағытына қатысты Әнуэр-паша туралы және оның Түркістандағы қызметінің қорытындысы туралы естелік ретінде жазылған мына жолдар өте айқын әрі объективті түрде берілген баға болып табылады: «Әнуэр-паша шетелде емес, өз Отанында, бауырлас Түркістанда жамандық пен жауыздыққа қарсы күресті және түрікшілдік жолында өмірін құрбан етті» (Пылев, 2007: 114).

Әнуэр-пашаның Орта Азияға келуі мен басмашылар қозғалысына басшылық етуі жеке қарастыруды қажет етеді. Сонда да қысқа қайырсақ, Кеңестік Ресей Әнуэр-пашаның ерекше беделін пайдалана отырып, Мұсылман Шығысындағы большевиктердің ықпал ету аясын кеңейтуге және аумақтағы ағылшын саясатына қарсы пайдалануға тырысты. Ал Әнуэр-паша Орта Азиядағы түркі халықтарының ұлт-азаттық қозғалысына жетекшілік ету арқылы өзінің түркі әлемінде Мұстафа Кемалдан кем емес маңызды саяси қайраткер екенін дәлелдеуге үміттенді. Ол алыс болашақта басмашылардың әскери күштерінің ықтимал көмегін пайдалана отырып, пантүркілік идеяларды насихаттауды және Ауғанстанға көмек беруді ойластырып, Орта Азия территориясында Бұхара, Хиуа және Түркістан (Кеңестік және Қытайлық) кіретін тәуелсіз Түркі мемлекетін құруды жоспарлады. Одан кейін Түркияның өзін қолға алуды көздеді.

1920 жылдардағы басмашылар қозғалысы ең жоғары өрлеп, қызу жүріп жатқан кезеңде Германияның Орта Азия аймағына және жалпы Орта Шығысқа қатысты ықпалы байқалмады. Тек КСРО-ға шабуыл жасауға дайындық кезеңінде осы бағыттағы және осы өңірдегі саясатын едәуір жандандырады. Бұрынғы басмашылардың көмегімен таза диверсиялық акцияларды дайындаудан басқа, Германия үкіметі Батыс Еуропа территориясында Орта Азияның саяси эмиграциясын кеңінен қолданды. Оны Мұстафа Шоқай, Вели Каюм-хан, сондай-ақ тұтқынға түскен Баймырза Хаиттің мысалынан анық көреміз.

Сонымен, зерттеу объектімізге қайта оралсақ, ғылыми зерттеулер басмашылар қозғалысының этникалық, ру-тайпалық, сайып келгенде, әр түрлі аймақтардың географиялық жағдайлары мен ерекшеліктерімен тығыз байланысты әлеуметтік құбылыс болғанын атап көрсетеді. Оның шығу тегі қозғалыстың әр түрлі географиялық орталықтарына байланысты екі түрлі бағытта пайда болған: біріншісі – әлеуметтік-экономикалық; екіншісі – этникалық тұрғыда көрініс тапқан. Сондықтан басмашылар қозғалысының шығу тегін және аймақтық жағдайларын жеке-жеке тарқатып өткен дұрыс.

1) Ферғана жазығы басмашылары.

Басмашылардың Ферғана алқабында пайда болуының ерекшеліктері мен жағдайлары туралы айтатын болсақ, оның бастаулары аймақтың сонау XIX ғасырдың екінші жартысында Түркістанда қалыптасқан әлеуметтік-экономикалық жағдайымен тығыз байланысты. Патша үкіметінің аймақты мақта шикізатының базасына айналдыру әрекеті дәстүрлі ортаазиялық қоғамдағы таптық дифференциацияның күрт өсуіне алып келді. Негізгі орталықты Орта Азиядағы дамыған егіншілікке қолайлы жердің жоғары сапасымен ерекшеленетін Ферғана облысы алып жатты. Капитализмнің алғашқы нышандарының пайда болуымен жергілікті өңірде тауарлық мақта дақылдарын өсіру күрт өсті; әдетте, бұрынғы тайпалық ақсүйектер мен жалға алушы-шаруа өкілдері болған байлар пайда табудың оңай жолы – өсімқорлыққа бет бұрды. Соның нәтижесінде Түркістан халқының басым көпшілігінің, яғни ұсақ жер иелері мен жерді жалға алушылардың жағдайы айтарлықтай нашарлады. Өйткені олар мақта бағасына тәуелді болды. Мақта бағасы болса, азық-түлік өнімдерінің бағасына қатысты XIX ғасырдың соңғы ширегінде төмендеді. Бастапқыда экономикалық жағдайға байланысты туындаған халықтың наразылығы патша үкіметінің қоныстандыру саясатына байланысты ұлттық факторлармен, яғни Ферғана өлкесінде көптеген орыс қоныстарының пайда болуымен және оларды әділетсіздікпен жермен қамтамасыз ету салдарынан бірте-бірте шиеленісе бастады. Қоныс аударушыларға жер телімдері көбінесе жергілікті өзбек немесе отырықшы қырғыз халқының есебінен беріліп отырды. Әдебиеттер мен құжаттарда жергілікті патша әкімшілігінің Ферғана алқабындағы қоныстанушылар мен жергілікті халық арасындағы көптеген қақтығыстары, кейде оның қарулы сипатқа ие болғаны туралы хабарламаларды жиі кездестіруге болады (Алексеев, 1927: 7–9).

Жергілікті халықтың наразылығының шарықтау шегі ретінде 1885 және 1895 жылдардағы көтерілістерді атап өтуге болады. Көбінесе Ресейге қарсы сипат алған көтерілістердің ішінде 1898 жылғы «Өндіжан көтерілісі» ерекше орын алады. Экономикалық жағдайдың нашарлауын жергілікті халық көп жағдайда бұл аймаққа орыстардың келуімен байланыстырды. Көтерілістің идеологиялық негіздемесін биліктен шеттетілген Қокан хандарының бұрынғы шенеуніктері, сондай-ақ аймақтың Ресейге енуі нәтижесінде әлеуметтік-экономикалық позициялары айтарлықтай шайқалған дәстүрлі және дәстүрлі емес мұсылман дінбасылары жасап берді. Патша өкіметі ұйымдастырған комиссиялардың жер қатынастарын реттеу және кейіннен жергілікті халыққа жоғалтқан, айырылған жерлері үшін өтемақы төлеу (бір десятина үшін 20 сом) әрекеттері орын алған қайшылықтарды уақытша ғана басқанымен, оны толықтай жоя алмады. Өңірдегі ұлтаралық қатынастарға әсер еткен осындай теңгерімсіздік, әділетсіздік аймақтың дамып келе жатқан өнеркәсібінде де, мәдени-ағарту саласында да байқалды. Барлық әлеуметтік-экономикалық және ұлттық қайшылықтарды 1914 жылы басталған Бірінші дүниежүзілік соғыс және одан кейін Еуропалық Ресейден жеткізілетін азық-түлік бағасының өсуі, әсіресе патша үкіметінің 1916 жылдың жазында Түркістан өлкесінің мұсылман халықтарын майдандағы қара жұмысқа шақыру

туралы жарлығы айтарлықтай шиеленістірді. Бұл жарлық шын мәнінде 1916 жылғы Орта Азия мен Қазақстанды шарпыған көтеріліске тікелей себеп болды.

Көтерілістің себептеріне жоғарыда аталған әлеуметтік және ұлттық қарама-қайшылықтар, XX ғасырдың басында жергілікті халықтың өмір сүру жағдайының күрт төмендеуі, отарлық саясаттың күшеюі жатты. Көтерілістің кейбір идеологтары, атап айтар болсақ, өңір Ресей құрамына кіргеннен кейін экономикалық және идеологиялық жағынан зардап шеккен ықпалды ақсүйектер мен дәстүрлі дінбасылар топтары, сондай-ақ жергілікті ұлттық интеллигенцияның бір бөлігі өлкеде орын алған ауыр тұрмысқа, жергілікті халықтың кедейленуіне көшіп келген орыстарды кінәлі ретінде көрсетуге ұмтылды. Бұл өз кезегінде халықтың аз қамтылған топтары арасында қолдау тапты. Алайда, біздің ойымызша, 1916 жылғы көтерілісті өзінің бағыты бойынша таза Ресейге қарсы деген қорытынды жасауға болмайды. Айта кету керек, жаңа мұсылман элитасын құрайтын және аймақтың орыс әкімшілігімен байланысқан сауда және өсімқорлық капиталдың жергілікті өкілдері, ірі жер иеленушілер (мақта плантацияларының иелері) және зауыт иелері бастапқыда көтерілісті қолдамады. Керісінше, патша үкіметіне көмектесіп, оның басылуына ықпал етті. Өйткені соңғы жылдары жергілікті диқандардың кедейленуіне Түркістан халқының осы аталған топтары тікелей кінәлі болған еді. Шаруалар көтерілістерінің табиғаты осылайша ұлттық қана емес, сонымен бірге әлеуметтік және таптық негіздерге де ие болды. Алайда кейінірек, Кеңес өкіметі орнаған алғашқы жылдарда бұрынғы ескі мәселелер мен қайшылықтардың шешілмеуі және Кеңес өкіметі саясатының салдарынан туындаған жаңа мәселелердің қосылуы нәтижесінде дәл осы қарсыласу әлдеқайда үлкен мәнге ие болды. Олар ұлттық-саяси сипатқа ие болып, басмашылар қозғалысының қалыптасуы мен дамуына негіз болды.

Көтеріліс ақырында басылды, бірақ Түркістан өлкесіндегі ұлтаралық және әлеуметтік қатынастардағы шиеленіс одан кейінгі 1917 жылдары болған Ақпан және Қазан төңкерістерінен кейін қайта жалғасты. Осылайша жыл бойына патша әкімшілігі әдетте өлкенің «қарақшылық шабуылы» деп баға берген әртүрлі наразылықтардың жалпы саны 547-ні құрады, оның 324-і тек Ферғана облысында орын алды (Пылев, 2007: 42).

XX ғасырдың басындағы Ферғана өлкесінің этносаяси ерекшеліктері де әлеуметтік-экономикалық және саяси қайшылықтарға негізделді. «Орыс қоныстанушылары – жергілікті (байырғы) халық» деген қайшылықтардан басқа, «өзбек – қырғыз» тұрғысынан ұлттық қайшылықтарды да анықтауға болады. Айта кетуіміз керек, Ферғана жазығындағы бұл ұлтаралық қайшылықтар бүгінгі күнге дейін толық шешімін тапқан жоқ.

Қарастырып отырған кезеңде дәстүрлі түрде мал шаруашылығымен айналысатын өлкенің қырғыз халқы өткен ғасырларда өсіп келе жатқан, сол кездегі негізінен отырықшы өзбек халқының әсерінен өзендердің жағаларынан және аңғарлардан әдетте жайылымдық сапасы төмен тауларға ығыстырылды. Бұл жағдай бұрынғы қырғыз малшыларын не егіншілікке көшуге, немесе жаңа жайылымдар іздеуге мәжбүр етті. Себебі XX ғасырдың басына қарай Ферғана өңірінде бос жерлер толық дерлік болмаған. Аталған жағдайлар, біз көріп отырғанымыздай, ұлттық негіздегі ықтимал әскери қақтығыстардың себептерін айқындады (Поляков, 1993: 33). Кейіннен бұл қайшылықтардың барлығы Ферғана өлкесіндегі басмашылар қозғалысының қоғамдық-саяси эволюциясының ерекшеліктеріне де әсер етті.

2) Бұхара аймағы.

Басмашылықтың пайда болған екінші ірі ошағы Бұхара аймағындағы Лоқай жері болды. Осы уақытта Ресей империясының тікелей құрамына кірмеген және онымен тек «Протекторат» туралы келісіммен байланысты болған Бұхара әмірлігінің аумағында Ресей империясы мен орыс капитализмінің ықпалы анық байқала бастады. Бірақ ол әмірліктің бүкіл аумағында бірдей болмады. Мысалы, Түркістан генерал-губернаторлығына кіретін аумақтарға қарағанда, әдетте, әлсіз сезілді. Өйткені олар патриархалдық-феодалдық деңгейде қалған еді. Сонымен қатар әмірліктің жартылай тәуелсіз сипаттағы әртүрлі бектердің иеліктерінен тұратын шығыс бөлігі іс жүзінде әмірдің орталық билігіне бағынбады.

Орталық үкімет тек қазынаға салықтардың тұрақты түсуіне мүдделі болды және оны әкімшілік басқару мәселелеріне, яғни жергілікті халықтың әл-ауқатын көтеруге, әлеуметтік

маңызы бар нысандарды салуға және т.б. ынталы болмады. Аумақты мекендеген өзбек тайпаларының көпшілігі өз шаруашылығының негізі ретінде жартылай көшпелі мал шаруашылығын сақтап қалды. Сонымен қатар Шығыс Бұхара халқының әмірліктің басқа аймақтарымен салыстырғанда этникалық айырмашылығы да байқалды. Әсіресе Шығыс Бұхара аймағының шегінде географиялық және этникалық жағынан ерекше аумақ Лоқай аңғары немесе Лоқай провинциясы болды. Бұл аймақта рулық бөлініс пен некенің эндогамдық түрін сақтаған лоқай тайпасы мекендеді. Эндогамия – гректің «endon» (ішкі) және «gamos» (неке) сөзінен шыққан. Бұл тайпаның ішінде, оған кіретін ру мүшелерінің арасында некелесу ғұрпын білдіреді. Ол алғашқы қауымдық қоғамда пайда болған. Бұл орайда ру экзогамды, ал тайпа эндогамды болған. Кейінгі кезеңде көптеген халықтарда, мысалы, малагасиялықтарда, бантудың бір бөлігінде, арабтарда, өзбектерде, туарегтерде осындай неке түрі кеңінен тараған. Эндогамияның пайда болуы жақын, туыс адамдардың өз ішінде мүлікті сақтап қалуға ұмтылушылығынан туындады, өйткені мұсылмандарда көп қалыңмал мен жасау талап етілді. Лоқайлықтар басқа өзбектер мен тәжіктерден бөлек өмір сүрді. Олар өзбектер мен тәжіктерді «аралас халықтар» деп санап, ал өздерін «таза қанды өзбектерміз» деп есептеді.

Бұл көзқарас сонау Шағатай ұлысында XIV ғасырдың бірінші жартысында-ақ қалыптасқан дәстүр еді. Ұлыс тұрғындары Мауереннахрдағы шағатайлықтар мен елдің шығысындағы Жетісу мен Қашғардағы моғолдар деп екі топқа бөлінді. Моғолстанды мекендеген ру-тайпалар ортақ «моғол» деген атаумен аталғанымен, ара-тұра «жете» деп айтылса, ал Мауереннахрдағы шағатайлықтар «караунас» атауымен аталды. Нәтижесінде көшпелі дәстүрді сақтаған Жетісудағы моғолдар мен отырықшы дәстүрді қабылдаған Мауереннахрдағы шағатайлықтар арасында өзара жаулық көзқарас қалыптасты. Мауереннахрдағы шағатайлықтар моғолдарды «жете» (чете) десе, ал Жетісудағы моғолдар шағатайлықтарды «караунас» деп атап, бір-бірін мұқатуға, кемсітуге тырысқан (Мұхаммед Хайдар Дулати, 2003: 169). Бұл атаулардың мағынасы мынадай: «жете» түркі тілінде – көшпелі өмір салтын сақтаған, «карақшы», «кезбе», «қаңғыбас»; ал «караунас» араб тілінде – көшпелі өмір салтын ұмытып, отырықшылыққа ауысқан, «метис», «аралас», «аралас некеден туған» дегенді білдіреді (Мирза Мухаммад Хайдар, 1996: 677–678).

Лоқайлардың арасында да өздерінің тайпалық бөліністері болды. Лоқайлар тайпа атауының шығуын Вахш пен Кафирниган өзендерінің аңғарлары арасына әскерлерімен тоқтаған Шыңғыс хан қолбасшыларының бірінің атымен байланыстырады. Куәгерлердің айтуынша, «Орта Азиядағы барлық өзбектердің ішінде тек лоқайлар ғана моңғолдың бет-әлпетін... үстемдік пен тәуелсіздікке ұмтылысты барынша сақтаған» (Ильютко, 1929: 28). Лоқай дербес бектік иелік ретінде 1873 жылға дейін өмір сүрді, оны лоқайлықтардың ең күшті Исап-қожа есімді бегі басқарды және ақырында патшалық Ресейдің әскери көмегі арқылы ғана Бұхара әмірлігіне бағындырылды. Бірақ одан кейін де Бұхар әмірі бектерді, яғни Лоқай билеушілерін аса күшті Лоқай тайпаларының өкілдерінен тағайындауға мәжбүр болды. XX ғасырдың басына дейін Лоқай тайпалары өз тәуелсіздігін ішінара сақтап қалғандығын атап өтеміз.

«Орталық Бұхара үкіметімен шиеленісті қарым-қатынастан басқа, көшпелі лоқайлар негізінен егіншілікпен, бау-бақшамен және саудамен айналысатын тәжік халқымен тұрақты жаулық қатынасымен де ерекшеленді, сонымен қатар жергілікті тәжік тұрғындарына жиіркенішті көзқараста болды» (Пылев, 2007: 44).

Осылайша, бұл аймақтағы әлеуметтік-таптық негіздегі наразылықтың көріністері негізінен орталық Бұхара үкіметінің салық саясатымен және осы саладағы биліктің озбырлығымен байланысты болды. Халық биліктің саясатына үнемі көтерілістермен жауап берді. Көтерілістер күшпен басылғанымен, куәгерлердің айтуынша, революцияға дейінгі соңғы жылдары үнемі дерлік жергілікті халықтан, әлбетте, лоқайлықтардан тұрған қарулы топтар пайда болып, қарсылықтар орын алып отырды. Бұл бағынбау әрекеттері негізінен саудагерлерді тонаудан тұрса да, ірі бектердің мүддесі зиян шеккен жоқ. Өйткені тәртіп өкілдерін, бектің адамдарын әдетте қарулы топтың басшылары тоналған олжадан түскен сыйлықтармен сатып алатын еді. Бұл құбылыстар сол кездегі аймақта қалыптасқан әлеуметтік

шындықты тудырғанын, сонымен қатар болашақта Бұхара басмашыларының эволюциясы мен ерекшеліктеріне өз әсерін тигізгенін көрсетеді. Бұл жағдай 1917 жылғы Қазан төңкерісіне дейін де, одан кейін де Шығыс Бұхараның саяси-әлеуметтік өміріндегі лоқай басмашылығының тамыры тереңде жатқанын айқын көрсетті.

Лоқайлықтардың бұндай іс-әрекетін КСРО ыдырағаннан кейінгі кезеңдегі посткеңестік елдерде, соның ішінде Қазақстанда кеңінен тараған ұйымдасқан топтардың (рәкет) әрекеттерімен салыстыруға болатын сияқты. Әрине, тарихи контекст пен қоғамдық өзгерістердің айырмашылығын ескеру қажет. Дегенмен бұл ұқсастық аймақтағы әлеуметтік-экономикалық жағдайдың тұрақсыздығы мен билікке сенімсіздіктің тарихи тамырларын көрсетеді.

3) *Хиуа өңірі.*

Басмашылардың таралуының үшінші орталығы Хиуа хандығының, яғни Хорезм аумағында болды. Оның қалыптасуына этносаяси қайшылықтар факторы ең көп әсер еткен болатын. Бұл құбылыс кейіннен Хиуа басмашылығының әскери-саяси эволюциясына айтарлықтай әсер етті. Мәселе негізінен Хиуа оазисіндегі отырықшы өзбек пен көшпелі немесе отырықшылыққа көшкен түрікмен халықтарының арасындағы қайшылықтар туралы болып отыр. Өз кезегінде әлеуметтік-экономикалық жағдайлармен, яғни суармалы жерлер, жайылымдар мен су көздері үшін күреске байланысты өзбек-түрікмен қайшылықтарының факторы XIX ғасыр және XX ғасырдың басындағы Хиуа хандығының саяси өмірінің бүкіл дерлік эволюциясын анықтады (Пылев, 2005: 72–77).

Өзбек-түрікмен текетіресінде және тұтастай алғанда хандықтың саяси өмірінде (және кейіннен құрылған Хорезм Кеңес Республикасында) басшылық еткен түрікмен-жәуміт тайпасының көсемі Жунайд ханның бейнесі ерекше сомдалды. Оның толық аты-жөні – Мұхаммед-Құрбан Сердар. Шыққан тегі бойынша ол бай түрікмен ақсүйектеріне жатады. Оның өмір жолы Хиуа ханының әскерінде қатардағы салт атты сарбаз болудан басталып, кейін әскери жетістіктері үшін күзет командирі деңгейіне жетті; ал 1912 жылы ол ханнан шөлге қашып кетіп, өзінің жеке әскери жасағын ұйымдастырды. Оның түрікмендерден құралған жеке отряды керуендерді, сондай-ақ отырықшы өзбек және қарақалпақ халқын бірнеше сәтті тонауларымен танымал болды. Ол табысқа жеткен сайын ізбасарларының саны өсті. Хиуа билігімен кейінгі қақтығыстарында ол «сердар» («басшы» деген мағынада) атағын алып, Хиуадағы езілген түрікмен халқының күрескері және қорғаушысы ретінде атақ-даңққа бөленді. Сайып келгенде, жәуміт тайпасының көсемі атағын алған оның жеке қарулы күштерінің саны бірнеше мың салт аттыға жетті (Кутяков, 1930: 37). Жунайдтің түрікмендер арасындағы атақ-даңқы мен беделіне оның сол аймақтағы егіншілік оазистеріне сәтті жорықтары мен Хиуа ханына қарсы сәтті әскери қимылдарының арқасында жоғары әлеуметтік мәртебеге жетуі де себеп болды. Нәтижесінде, болашақта оның осы аймақтағы Кеңес өкіметіне қарсы басмашылар қарсылығының жалпы мойындалған ортақ тұлғасына айналуы уақыт еншісіндегі нәрсе еді.

Қорытынды

XIX ғасырдың соңы – XX ғасырдың басындағы Орта Азияның әртүрлі аймақтарындағы саяси, әлеуметтік-экономикалық, этникалық өмірдің ерекшеліктері басмашылар қозғалысының пайда болуы мен қалыптасуына алып келді. Ал 1917 жылғы Қазан төңкерісінен кейінгі уақытта орын алған саяси дүмпулер басмашылар қозғалысының дамуына, өрлеуіне негіз салып үлгерді және оның Кеңес өкіметіне қарсы күресте жергілікті халықтың арасында ерекше ықпалы болды. Себебі жергілікті халықтың өмір сүру жағдайларының жалпы нашарлауына алып келген Ферғанадағы әлеуметтік-экономикалық мәселелер мен аймақтың экономикалық дамуындағы теңгерімсіздіктер Кеңес өкіметі орнағанға дейін-ақ іштей қайнап, пісіп жетілген еді. Ал Шығыс Бұхара мен Хиуадағы басмашылықтың пайда болуы мен қалыптасуына аймақтың жалпы әлеуметтік-экономикалық артта қалуы, географиялық шалғайлығы мен оқшаулануы үлкен әсер етті. Сонымен қатар, бұл жағдай бақташылық пен егіншілікпен айналысатын халықтың мүдделер қақтығысынан туындаған этникалық

қайшылықтармен де күрделене түсті. Нәтижесінде, 1917 жылдан кейін Орта Азиядағы оқиғалардың әсерінен, азамат соғысы кезінде және кейінірек 1920-30 жылдары орын алған оқиғалардың негізінде айрықша қарқынмен дамыған әлеуметтік шиеленіс барысында басмашылар қозғалысы жаңа сипатпен көрініс тапты. Яғни, ол антикеңестік саяси бағыттағы ұлт-азаттық күреске ұласты.

Sources

RSMA — Russian State Military Archive

Дереккөздер

РГВА — Ресей Федерациясының Мемлекеттік әскери архиві

References

- Abdullaev, Agzamkhodzhaev, Alimov et al., 2000 — *Abdullaev P.M., Agzamkhodzhaev S.S., Alimov I.A. et al. Turkestan v nachale XX veka. K istorii istokov natsional'noy nezavisimosti* (Turkestan at the early 20th Century: On the Origins of National Independence). Tashkent, 2000. 165 p. (In Russ.).
- Alekseenko, 1927 — *Alekseenko V.P. Krest'yanskoe vosstanie v Fergane* (Peasant Uprising in Fergana). Tashkent: Sredazkniga, 1927. 104 p. (In Russ.).
- Allworth, 1989 — *Allworth E.A. The Modern Uzbeks: From the Fourteenth Century to the Present – A Cultural History*. Stanford: Hoover Institution Press, 1989. 432 p.
- Baimyrza Khait, 1993 — *Baimyrza Khait. Basmachi: Natsional'naya bor'ba v gody 1917–1934* (Basmachi: The National Struggle in the Years 1917–1934). Köln, 1993. 236 p. (In Russ.).
- Bennigsen, Wimbush, 1985 — *Bennigsen A., Wimbush E. Muslim National Communism in the Soviet Union: A Revolutionary Strategy for the Colonial World*. Chicago: University of Chicago Press, 1985. 261 p.
- Broxup, 1983 — *Broxup M. The Basmachi // Central Asian Survey*. Oxford, 1983. Vol. 2. No. 1. Pp. 57–81.
- Chokayev, 2001 — *Chokayev M. Otryvki iz «Vospominaniy o 1917 gode»* (Excerpts from «Memoirs of the Year 1917»). Tokyo–Moscow, 2001. 237 p. (In Russ.).
- Gannovskiy, 1994a — *Gannovskiy Yu. Personazhi s «toy storony»*. Ibragim-bek Lokay (1889–1932) (Figures from «the Other Side»: Ibragim-bek Lokay (1889–1932)) // *Aziya i Afrika segodnya*. M., 1994. No. 4. Pp. 60–64. (In Russ.).
- Gannovskiy, 1994b — *Gannovskiy Yu. Personazhi s «toy storony»*. Enver-pasha sredi basmachey (Figures from «the Other Side»: Enver Pasha among the Basmachi) // *Aziya i Afrika segodnya*. M., 1994. No. 5. Pp. 59–61. (In Russ.).
- Ilyutko, 1929 — *Ilyutko F. Basmachestvo v Lokaye* (Basmachism in Lokay). M.–L.: Gos. izd-vo, 1929. 156 p. (In Russ.).
- Izvestiya, 1921 — *Izvestiya. Organ TsIK TsKKP Turkestanskoy respubliki* (Organ of the Central Executive Committee of the Communist Party of Turkestan Republic). 1921. No. 80, 86, 94, 96, 124, 126, 166. (In Russ.).
- Kakurin, 1924 — *Kakurin N.E. Boyevye operatsii v Bukhare* (1922 g.) (Combat Operations in Bukhara (1922)) // *Grazhdanskaya voyna. Materialy*. Vol. III. Moscow, 1924. pp. 90–159. (In Russ.).
- Kakurin, Zuev, 1924 — *Kakurin N.E., Zuev D. Materialy po istorii ferganskogo basmachestva i boyevykh operatsiy v Bukhare* (Materials on the History of the Fergana Basmachi Movement and Combat Operations in Bukhara). Moscow, 1924. Vol. 3. 160 p. (In Russ.).
- Khodzhaev, 1970 — *Khodzhaev F. K istorii revolyutsii v Bukhare* (On the History of the Revolution in Bukhara) // *Khodzhaev F. Izbrannye trudy*. Tashkent, 1970. Vol. 1. Part 2. 498 p. (In Russ.).
- Kim, Khasanov, 1989 — *Kim P., Khasanov M. Basmachestvo: 1921–1924 gg.* (The Basmachi Movement: 1921–1924) // *Zvezda Vostoka*. 1989. No. 6. pp. 141–150. (In Russ.).
- Kutyakov, 1930 — *Kutyakov I.S. Krasnaya konnitsa i vozdushnyy flot v pustynakh* (Red Cavalry and Air Fleet in the Deserts). Moscow–Leningrad: Gos. izd-vo, 1930. 216 p. (In Russ.).
- Kuybyshev, 1920 — *Kuybyshev V. Basmacheskii front* (The Basmachi Front) // *Zhizn' natsional'nostey*. 1920. No. 16. pp. 24–41. (In Russ.).
- Medvedev, 1992 — *Medvedev V. Basmachi – obrechennoye voinstvo* (Basmachi – A Doomed Army) // *Druzhba narodov*. 1992. No. 8. pp. 122–158. (In Russ.).
- Mirza Muhammad Khaydar, 1996 — *Mirza Muhammad Khaydar. Tarikh-i Rashidi* (Tarikh-i Rashidi) / Trans. by A. Urunbaev, R.R. Jalilova, L.M. Epifanova. Tashkent: AN RUz, 1996. 681 p. (In Russ.).
- Muhammad Khaydar Dulati, 2003 — *Muhammad Khaydar Dulati. Tarikh-i Rashidi* (Tarikh-i Rashidi). Almaty: Turan, 2003. 616 p. (In Kaz.).
- Niallo, 1941 — *Niallo A. Ocherki istorii revolyutsii i grazhdanskoy voyny v Kirgizii i Sredney Azii* (Essays on the History of the Revolution and Civil War in Kirgystan and Central Asia). Frunze: Komitet nauk, 1941. 161 p. (In Russ.).
- Nikishov, 1957 — *Nikishov P.P. Bor'ba s basmachestvom na yuge Kirgizii*. Frunze: Kirgizgosizdat, 1957. 130 p. (In Russ.).
- Olcott, 1981 — *Olcott M. The Basmachi or freemen's revolt in Turkestan, 1918–1924 // Soviet Studies*. Glasgow University Press, 1981. Vol. XXXIII. No. 3. Pp. 352–369.

- Polyakov, 1993 — *Polyakov S.P.* Istoricheskaya etnografiya Sredney Azii (Historical Ethnography of Central Asia): PhD diss. Moscow, 1993. 63 p. (In Russ.).
- Pylev, 2003 — *Pylev A.I.* Ob ideologicheskikh techeniyakh basmachestva v Sredney Azii (1918–1920 gg.) (On the Ideological Currents of the Basmachi Movement in Central Asia (1918–1920)) // Vestnik SPbGU. Series 2. No. 10. Pp. 29–36. (In Russ.).
- Pylev, 2005 — *Pylev A.I.* Politicheskoe polozhenie Bukharskogo emirata i Khivinskogo khanstva v 1917–1920 gg. (The Political Situation of the Bukhara Emirate and the Khiva Khanate in 1917–1920). SPb.: SPb Vostokovedenie, 2005. 186 p. (In Russ.).
- Pylev, 2007 — *Pylev A.I.* Basmachestvo v Sredney Azii (1918–1934): obshchie cherty i regional'nye osobennosti (Basmachism in Central Asia (1918–1934): General Features and Regional Specificities): PhD diss. SPb, 2007. 153 p. (In Russ.).
- Shokay, 1992 — *Shokay M.* Turkistan's Qily Tagdyry («The Twisted Fate of Turkistan») / Comp. B.S. Koshym-Nogay. Almaty: Zhaly, 1992. 186 p. (In Kaz.).
- Timoshkov, 1941 — *Timoshkov S.P.* Bor'ba s interventami, belogvardeytsami i basmachestvom v Sredney Azii (The Struggle Against Interventionists, White Guards, and Basmachism in Central Asia). Moscow: VAF, 1941. 132 p. (In Russ.).
- Togan, 1990 — *Togan Z.V.* Problems of Turkestan // Central Asian Survey. Oxford, 1990. Vol. 9. No. 2. Pp. 95–101.
- Togan, 1994 — *Togan Z.V.* Vospominaniya (Recollections). Book 1. Ufa: Kitap, 1994. 383 p. (In Russ.).
- Togan, 1998 — *Togan Z.V.* Vospominaniya (Recollections). Book 2. Ufa, 1998. 364 p. (In Russ.).
- Vasilevskiy, 1930 — *Vasilevskiy K.* Fazy basmacheskogo dvizheniya v Sredney Azii (Phases of the Basmachi Movement in Central Asia) // Novyy Vostok. 1930. No. 29. pp. 126–141. (In Russ.).
- Yusupov, Lunin, 1981 — *Yusupov E.Yu., Lunin B.V.* Basmachestvo – orudie reaktsii (Basmachism – A Tool of Reaction). Tashkent: Fan, 1981. 168 p. (In Russ.).
- Zevelev, 1968 — *Zevelev A.I.* Istorioografiya sovetского Turkestana (Historiography of Soviet Turkestan). Tashkent: Uzbekistan, 1968. 276 p. (In Russ.).
- Zevelev, Polyakov, Shishkina, 1986 — *Zevelev A.I., Polyakov Yu.A., Shishkina L.V.* Basmachestvo: Pravda istorii i vymysel falsifikatorov (Basmachism: The Truth of History and the Fiction of Falsifiers). Moscow: Mysl', 1986. 253 p. (In Russ.).
- Ziyaeva, 1999 — *Ziyaeva D.Kh.* Natsional'no-osvoboditel'noe dvizhenie v Turkestane v istoriografii XX veka (The National Liberation Movement in Turkestan in 20th Century Historiography). Tashkent, 1999. 64 p. (In Russ.).

Әдебиеттер тізімі

- Абдуллаев, т.б., 2000 — *Абдуллаев Р.М., Аззамходжаев С.С., Алимов И.А.* и др. Туркестан в начале XX века: К истории истоков национальной независимости. Ташкент, 2000. 165 с.
- Алексеев, 1927 — *Алексеев В.П.* Крестьянское восстание в Фергане. Ташкент: Средазкнига, 1927. 104 с.
- Баймырза Хаит, 1993 — *Баймырза Хаит.* Басмачи: Национальная борьба в годы 1917–1934. Кельн, 1993. 236 с.
- Василевский, 1930 — *Василевский К.* Фазы басмаческого движения в Средней Азии // Новый Восток. 1930. Кн. 29. С. 126–141.
- Ганновский, 1994а — *Ганновский Ю.* Персонажи с «той стороны». Ибрагим-бек Локай (1889–1932 гг.) // Азия и Африка сегодня. Москва, 1994. № 4. С. 60–64.
- Ганновский, 1994б — *Ганновский Ю.* Персонажи с «той стороны». Энвер-паша среди басмачей // Азия и Африка сегодня. Москва, 1994. № 5. С. 59–61.
- Зевелев, 1968 — *Зевелев А.И.* Историография советского Туркестана (Историография и источники по истории Гражданской войны в Туркестане). Ташкент: Узбекистан, 1968. 276 с.
- Зевелев, Поляков, Шишкина, 1986 — *Зевелев А.И., Поляков Ю.А., Шишкина Л.В.* Басмачество: правда истории и вымысел фальсификаторов. Москва: Мысль, 1986. 253 с.
- Зияева, 1999 — *Зияева Д.Х.* Национально-освободительное движение в Туркестане в историографии XX в. (проблемы изучения истории восстания 1916 г. и движения «Истиккол-Чилик» 1918–1924 гг.): Автореф. док. дисс. Ташкент, 1999. 64 с.
- Известия, 1921 — Известия. Орган ЦИК ЦККП Туркестанской республики. 1921. № 80, 86, 94, 96, 124, 126, 166.
- Ильютко, 1929 — *Ильютко Ф.* Басмачество в Локае. М.-Л.: Гос. изд-во, Отд. воен. литературы, 1929. 156 с.
- Какурин, 1924 — *Какурин Н.Е.* Боевые операции в Бухаре (1922 г.) // Гражданская война. Материалы. Том III. Материалы по истории ферганского басмачества и боевых операций в Бухаре. Москва, 1924. С. 90–159.
- Какурин, Зуев, 1924 — *Какурин Н.Е., Зуев Д.* Материалы по истории ферганского басмачества и боевых операций в Бухаре // Гражданская война: Материалы по истории Красной Армии. Т. 3. Москва, 1924. 160 с.
- Ким, Хасанов, 1989 — *Ким П., Хасанов М.* Басмачество: 1921–1924 гг. Что рассказывают о нем документы, хранящиеся в архивах // Звезда Востока. 1989. № 6. С. 141–150.

- Куйбышев, 1920 — *Куйбышев В.* Басмаческий фронт // Жизнь национальностей. 1920. № 16. С. 24–41.
- Кутяков, 1930 — *Кутяков И.С.* Красная конница и воздушный флот в пустынях. 1924 год. М.-Л.: Гос изд-во. Отд. воен. лит-ры, 1930. 216 с.
- Медведьев, 1992 — *Медведьев В.* Басмачи — обреченное воинство // Дружба народов. 1992. № 8. С. 122–158.
- Мирза Мухаммад Хайдар, 1996 — *Мирза Мухаммад Хайдар.* Тарих-и Рашиди / Введение, перевод А. Урунбаева, Р.П. Джалиловой, Л.М. Епифановой. Ташкент: АН РУзб., 1996. 681 с.
- Мухаммед Хайдар Дулати, 2003 — *Мухаммед Хайдар Дулати.* Тарих-и Рашиди. Алматы: Тұран, 2003. 616 б.
- Ниялло, 1941 — *Ниялло А.* Очерки истории революции и гражданской войны в Киргизии и Средней Азии. Фрунзе: Издание Комитета наук при СНК Киргизской ССР, 1941. 161 с.
- Никишов, 1957 — *Никишов П.П.* Борьба с басмачеством на юге Киргизии. Фрунзе: Киргизгосиздат, 1957. 130 с.
- Поляков, 1993 — *Поляков С.П.* Историческая этнография Средней Азии и проблема ареальной типологизации и периодизации: Автореф. дис. доктора ист. наук. Москва, 1993. 63 с.
- Пылев, 2003 — *Пылев А.И.* Об идеологических течениях басмаческого движения в Средней Азии (в период 1918–1920 гг.) // Вестник Санкт-Петербургского университета. Серия 2. Выпуск 2 (№ 10). СПб., 2003. С. 29–36.
- Пылев, 2005 — *Пылев А.И.* Политическое положение Бухарского эмирата и Хивинского ханства в 1917–1920 гг. СПб.: Санкт-Петербургское Востоковедение, 2005. 186 с.
- Пылев, 2007 — *Пылев А.И.* Басмаческое движение в Средней Азии (1918–1934): общие черты и региональные особенности: Дисс. канд. ист. наук. Санкт-Петербург, 2007. 153 с.
- Тимошков, 1941 — *Тимошков С.П.* Борьба с интервентами, белогвардейцами и басмачеством в Средней Азии. Москва: ВАФ, Кафедра истории гражд. Войны, 1941. 132 с.
- Тоган, 1994 — *Тоган З.В.* Воспоминания: Борьба народов Туркестана и других восточных мусульман-тюрок за национальное бытие и сохранение культуры. Книга 1. Уфа: Китап, 1994. 383 с.
- Тоган, 1998 — *Тоган З.В.* Воспоминания: Борьба мусульман Туркестана и других восточных тюрок за национальное бытие и сохранение культуры. Книга 2. Уфа, 1998. 364 с.
- Ходжаев, 1970 — *Ходжаев Ф.* К истории революции в Бухаре и национального размещения в Средней Азии // Ходжаев Ф. Избранные труды. Ташкент, 1970. Т. 1. Ч. 2. 498 с.
- Чокаев, 2001 — *Чокаев М.* Отрывки из «Воспоминаний о 1917 годе». Токио–Москва, 2001. 237 с.
- Шоқай, 1992 — *Шоқай М.* Түркістанның қилы тағдыры / Құрастырған Б.С. Қошым-Ноғай. Алматы: Жалын, 1992. 186 б.
- Юсупов, Лунин, 1981 — *Юсупов Э.Ю., Лунин Б.В.* Басмачество — орудие реакции. Ташкент: Фан, 1981. 168 с.
- Allworth, 1989 — *Allworth E.A.* The Modern Uzbeks: From the Fourteenth Century to the Present – A Cultural History. Stanford: Hoover Institution Press, 1989. 432 p.
- Bennigsen, Wimbush, 1985 — *Bennigsen A., Wimbush E.* Muslim National Communism in the Soviet Union: A Revolutionary Strategy for the Colonial World. Chicago: University of Chicago Press, 1985. 261 p.
- Broxup, 1983 — *Broxup M.* The Basmachi // Central Asian Survey. Oxford, 1983. Vol. 2. No. 1. pp. 57–81.
- Olcott, 1981 — *Olcott M.* The Basmachi or freemen's revolt in Turkestan, 1918–1924 // Soviet Studies. Glasgow University Press, 1981. Vol. XXXIII. No. 3. Pp. 352–369.
- Togan, 1990 — *Togan Z.V.* Problems of Turkestan // Central Asian Survey. Oxford, 1990. Vol. 9. No. 2. Pp. 95–101.

ТАРИХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Published in the Republic of Kazakhstan
Asian Journal “Steppe Panorama”
Has been issued as a journal since 2014
ISSN 2710-3994.
Vol. 13. Is. 1, pp. 95-110, 2026
Journal homepage: <https://ajspiie.com>

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2026_13_1_95-110

THE “KOSHCHI” UNION AND ITS ACTIVITIES IN THE KYZYLORDA REGION: A STUDY BASED ON ARCHIVAL MATERIALS (1920–1929)

Talgat Zholdassuly¹, Marzhan Madelkhanova²

¹Korkyt Ata Kyzylorda university
(29A, Aiteke Bi Str., 120000 Kyzylorda, Republic of Kazakhstan)
Doctor of philosophy (PhD), acting Associate Professor
 <https://orcid.org/0000-0002-0976-6075>. E-mail: zholdassuly2018@gmail.com

²Korkyt Ata Kyzylorda university
(29A, Aiteke Bi Str., 120000 Kyzylorda, Republic of Kazakhstan)
 <https://orcid.org/0009-0006-0870-6755>. E-mail: marzhanmadelkhanova@gmail.com

© Valikhanov IHE, 2026

© Zholdassuly T., Madelkhanova M., 2026

Abstract. *Introduction.* This article examines the establishment, activities, and historical significance of the mass organization of rural workers – the Koshchi Union, which operated in Soviet Kazakhstan during the 1920s. *Goals and objectives* of the article are to reveal, using the example of the Kyzylorda region, the formation stage of the Koshchi Union and its role in organizing agriculture, implementing land reforms, and promoting cultural development and literacy among the population. The study is based on archival documents (Branch of Socio-Political History, Kyzylorda Regional State Archive): official resolutions, statistical data, and other primary sources, which serve as the basis for analyzing the content and outcomes of the organization’s activities in economic, political, and cultural-educational spheres. The article presents previously unexplored archival materials and new scholarly interpretations, providing an objective assessment of the Union’s historical role and significance through archival analysis. *Results.* The findings demonstrate that the organization contributed to significant social changes by allocating land to landless peasants, reducing social inequality in rural areas, promoting cooperation, and expanding cultural and educational work. Furthermore, over time, its activities acquired a political character, turning into a key instrument for implementing Soviet ideology in the rural environment. *Conclusion.* This study offers insights into the specific features of rural Sovietization policies in the first quarter of the 20th century and enables a deeper understanding of regional history.

Keywords: Kyzylorda, “Koshchi” Union, socialism, ideology, agronomy, hayfields, peasants

For citation: Zholdassuly T., Madelkhanova M. The “Koshchi” union and its activities in the kyzylorda region: a study based on archival materials (1920–1929) // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2026. Vol. 13. No. 1. Pp. 95-110. (In Kaz.). DOI: 10.51943/2710-3994_2026_13_1_95-110

«ҚОСШЫ» ОДАҒЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ ҚЫЗЫЛОРДА ӨНІРІНДЕГІ ҚЫЗМЕТІ: АРХИВТІК МАТЕРИАЛДАР БОЙЫНША ЗЕРТТЕУ (1920–1929 жж.)

Жолдасұлы Талғат¹, Маделханова Маржан²

¹Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті
(29А-үй, Әйтеке Би көш., 120000 Қызылорда, Қазақстан Республикасы)
Философия докторы (PhD), қауымдастырылған профессор м.а.
 <https://orcid.org/0000-0002-0976-6075>. E-mail: zholdassuly2018@gmail.com

²Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті
(29А-үй, Әйтеке Би көш., 120000 Қызылорда, Қазақстан Республикасы)
 <https://orcid.org/0009-0006-0870-6755>. E-mail: marzhanmadelkhanova@gmail.com

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2026
© Жолдасұлы Т., Маделханова М., 2026

Аңдатпа. *Kіріспе.* Бұл мақалада ХХ ғасырдың 20-шы жылдарында Советтік Қазақстанда қызмет еткен ауыл еңбекшілерінің бұқаралық ұйымы – «Қосшы» одағының құрылуы, қызмет бағыттары мен оның тарихи маңызы қарастырылады. Мақаланың негізгі *мақсаты мен міндеттері* – Қызылорда өңірі мысалында «Қосшы» одағының қалыптасу кезеңін, оның ауыл шаруашылығын ұйымдастырудағы, жер реформаларын жүргізудегі және мәдени әрі халықты сауаттандырудағы рөлін ашып көрсету. *Материалдар мен әдістер.* Зерттеу барысында архив құжаттары (Қызылорда облыстық мемлекеттік архивінің қоғамдық-саяси тарихы бойынша филиалы): ресми қаулылар, статистикалық мәліметтер мен басқа да түпдеректер негізінде ұйымның экономикалық, саяси және мәдени-ағартушылық салалардағы қызметінің мазмұны мен нәтижелері талданады. Мақалада ұйымның қызметін сипаттайтын тың архивтік материалдар мен жаңаша ғылыми тұжырымдар ұсынылып, архивтік талдау әдісі арқылы оның тарихи орны мен маңызына объективті баға беріледі. *Зерттеу нәтижелері* ұйымның жерсіз шаруаларға жер бөлу, ауылдағы әлеуметтік теңсіздікті азайту, кооперацияны дамыту және мәдени-ағарту жұмыстарын кеңейту арқылы қоғамда елеулі өзгерістер жасауға үлес қосқанын дәлелдейді. Сонымен қатар, уақыт өте келе оның қызметі саяси сипат алып, советтік идеологияны ауылдық ортада жүзеге асыратын негізгі құралға айналғаны анықталды. Бұл зерттеу ХХ ғасырдың алғашқы ширегіндегі ауылдық советтендіру саясатының ерекшеліктерін түсінуге және аймақтық тарихты тереңірек зерделеуге мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: Қызылорда, «Қосшы» одағы, социализм, идеология, агрономия, шабындық жерлер, шаруалар

Дәйексөз үшін: Жолдасұлы Т., Маделханова М. «Қосшы» одағы және оның қызылорда өңіріндегі қызметі: архивтік материалдар бойынша зерттеу (1920–1929 жж.) // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2026. Т. 13. № 1. 95-110 бб. (Қазақш.). DOI: 10.51943/2710-3994_2026_13_1_95-110

СОЮЗ «КОШЧИ» И ЕГО ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ В КЫЗЫЛОРДИНСКОМ РЕГИОНЕ: ИССЛЕДОВАНИЕ НА ОСНОВЕ АРХИВНЫХ МАТЕРИАЛОВ (1920–1929 гг.)

Жолдасұлы Талғат¹, Маделханова Маржан²

¹Кызылординский университет имени Коркыт-Ата
(д. 29А, ул. Айтеке Би, 120000 Кызылорда, Республика Казахстан)
Доктор философии (PhD), и.о. доцента
 <https://orcid.org/0000-0002-0976-6075>. E-mail: zholdassuly2018@gmail.com

²Кызылординский университет имени Коркыт-Ата

(д. 29А, ул. Айтеке Би, 120000 Кызылорда, Республика Казахстан)

 <https://orcid.org/0009-0006-0870-6755>. E-mail: marzhanmadelkhanova@gmail.com

© ИИЭ им. Ч.Ч. Валиханова, 2026

© Жолдасулы Т., Маделханова М., 2026

Аннотация. *Введение.* В статье рассматриваются создание, направления деятельности и историческое значение массовой организации сельских тружеников — союза «Кошчи», действовавшего в Советском Казахстане в 1920-е годы. *Цель и задачи* статьи заключаются в том, чтобы на примере Кызылординского региона раскрыть этап формирования союза «Кошчи», его роль в организации сельского хозяйства, проведении земельных реформ, а также в культурной и просветительской работе среди населения. В ходе исследования на основе архивных документов (филиал по общественно-политической истории Кызылординского областного государственного архива): официальных постановлений, статистических данных и других первоисточников анализируется содержание и результаты деятельности организации в экономической, политической и культурно-просветительской сферах. В статье представлены новые архивные материалы и научные выводы, позволяющие посредством архивного анализа дать объективную оценку исторической роли и значения союза. *Результаты* исследования показывают, что организация способствовала существенным изменениям в обществе путем распределения земли безземельным крестьянам, снижения социальной неравенства в деревне, развития кооперации и расширения культурно-просветительской работы. Кроме того, со временем ее деятельность приобрела политический характер, превратившись в основной инструмент реализации советской идеологии в сельской среде. *Заключение.* Данное исследование позволяет понять особенности политики советизации деревни в первой четверти XX века и глубже изучить региональную историю.

Ключевые слова: Кызылорда, союз «Кошчи», социализм, идеология, агрономия, сенокосные земли, крестьяне

Для цитирования: Жолдасулы Т., Маделханова М. Союз «Кошчи» и его деятельность в кызылординском регионе: исследование на основе архивных материалов (1920–1929 гг.) // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2026. Т. 13. № 1. С. 95-110. (На Каз.). DOI: 10.51943/2710-3994_2026_13_1_95-110

Кіріспе

XX ғасырдың басы Қазақстан тарихында түбегейлі әлеуметтік-экономикалық өзгерістер кезеңі болды. Бұл уақытта ауыл шаруашылығының дәстүрлі құрылымы мен шаруашылық қатынастары жаңа саяси жағдайдың ықпалымен қайта қалыптасты. 1917 жылғы Қазан революциясынан кейін орнаған совет өкіметі ауылдық жерлерде өз билігін нығайту үшін еңбекші бұқараны тартудың түрлі жолдарын қарастырды. Осы мақсатта жаңа қоғамдық ұйымдар құрылып, олардың қызметі арқылы ауылдағы әлеуметтік қатынастарды социалистік негізде қайта құру көзделді. Сол ұйымдардың ішіндегі ең ықпалдысы «Қосшы» одағы еді.

«Қосшы» одағы 1920 жылы Түркістан Автономиялы Советтік Социалистік Республикасының (Түркістан АССР) аумағында құрылып, бастапқыда ауыл кедейлері мен жерсіз шаруаларды біріктіру міндетін алды. Ұйымның басты мақсаты жер үшін күресті ұйымдастыру, ауыл шаруашылығындағы әлеуметтік теңсіздікті жою, еңбек құралдары мен жер ресурстарын әділ бөлу, сондай-ақ ауыл халқының саяси сауатын ашу және мәдени деңгейін көтеру болды. Бұл міндеттер советтік биліктің ауылдағы әлеуметтік саясатын жүзеге асырудағы негізгі бағыттармен тығыз байланысты еді. Қысқа мерзім ішінде «Қосшы» одағы Қазақстанның оңтүстік және орталық аймақтарында кең таралып, ауыл еңбекшілерінің экономикалық және саяси өміріне белсенді араласты. Оның қызметі жер реформаларын жүргізу, кооперацияны дамыту, ауылдағы таптық жіктелуді жою сияқты маңызды шаралармен ерекшеленді. Осы тұрғыдан алғанда, «Қосшы» одағы советтік биліктің ауылдық кеңістіктегі әлеуметтік трансформацияны жүзеге асырудағы басты құралдарының біріне айналды.

Алайда, ұйымның қызметіне қатысты ғылыми пікірлер әрқилы болып келеді. Советтік кезеңдегі зерттеушілер «Қосшы» одағын социалистік қоғам құру жолындағы маңызды күш ретінде бағаласа, қазіргі Қазақстандық тарихнамада оны партиялық саясаттың ықпалындағы, кейде әкімшілік бақылаудың бір тетігіне айналған құрылым ретінде сипаттау басым. Бұл жағдай зерттеудің өзектілігін айқындайды: «Қосшы» одағының қызметін объективті тұрғыдан бағалау, оның ауыл өміріндегі нақты рөлін анықтау және тарихи тәжірибесін заманауи ғылыми тұрғыдан сараптау қажет. Егер ұйым тек советтік саясаттың орындаушысы ретінде ғана қарастырылса, оның ауылдағы әлеуметтік қатынастарды өзгертуге жасаған нақты ықпалы назардан тыс қалу қаупі бар. Сондықтан «Қосшы» одағының қызметін идеологиялық бейнелерден бөлек, ауыл қоғамына тигізген нақты әсері тұрғысынан қайта қарастыру бүгінгі тарихи зерттеулердің маңызды міндеттерінің бірі.

Материалдар мен әдістер

Зерттеу жұмысының материалдық негізін Қызылорда облыстық архивінде сақталған 1920–1929 жылдар аралығындағы «Қосшы» одағының құрылуы мен қызметіне қатысты іс-қағаздар, қатынас қағаздары, пленум және жиналыс хаттамалары құрады. Архивтік деректер ұйымның саяси, мәдени және экономикалық қызметінің аймақтық ерекшеліктерін анықтауға мүмкіндік берді. Сонымен қатар, зерттеу барысында Қазақстандық тарихшылардың «Қосшы» одағының қызметіне арналған еңбектері мен ғылыми мақалаларындағы тұжырымдар пайдаланылды. Қолданылған түпдеректер ішінде Қызылорда облыстық мемлекеттік архивінің қоғамдық-саяси тарихы бойынша филиалының (ҚОҚСТМА) аталған ұйым тарихына қатысты Р-1544-қорындағы кейбір құжаттары алғаш рет ғылыми айналымға еніп отыр. Сонымен қатар, советтік және қазақстандық авторлардың зерттеулері де қосымша дереккөз ретінде қолданылды. Зерттеу бағыты негізінен осы түпдеректер арқылы бұл ұйымның құрылу мақсатын, ұйымның қызметін баяндау.

Зерттеудің әдіснамалық негізін тарих ғылымындағы тарихилық әдіс, салыстырмалы әдіс, әлеуметтік-саяси талдау әдістері құрады. Сонымен қатар, зерттеу барысында жүйелі талдау әдісімен қатар, құрылымдық-функционалдық талдау, тарихи-салыстырмалы әдіс, проблемалық-хронологиялық әдіс қолданылды. Бұл әдістер тарихи деректерді кешенді қарастыруға, құбылыстардың себеп-салдарлық байланыстарын анықтауға мүмкіндік берді. Объективтілік принциптері негізінде «Қосшы» одағының ауылдық кедейлердің әлеуметтік-экономикалық жағдайындағы, сондай-ақ советтік идеология тарихындағы рөлі жан-жақты, жүйелі және бейтарап түрде көрсетілді. Сонымен бірге, деректанулық талдау әдісі арқылы архивтік материалдар мен статистикалық мәліметтерді саралау жүзеге асырылды, ал тарихи реконструкция әдісі оқиғалардың даму логикасын қалпына келтіруге бағытталды.

Талқылау

«Қосшы» одағының тарихы туралы ғылыми еңбектерді шартты түрде советтік және Қазақстандық зерттеулер ретінде қарастыруға болады. Аталған тақырып аясында жарық көрген еңбектердің мазмұны мен әдістемелік ұстанымдарына сүйенсек, «Қосшы» одағы мәселесі әр кезеңде түрлі идеологиялық мақсатта зерттеліп отырған. Советтік авторлар бұл ұйымның құрылуы мен қызметін уақыт талабына сай, әлеуметтік әділдік пен ауыл шаруашылығын жаңғыртудың маңызды қадамы ретінде бағаласа, ал отандық тарихшылар «Қосшы» одағының қызметін жасанды түрде қалыптастырылған, саяси мақсатқа бағынған ұйым ретінде сынға алады.

Советтік кезең авторлары «Қосшы» одағын социалистік құрылыстың маңызды әлеуметтік тірегі деп бағалайды және қазақ ауылындағы әлеуметтік теңсіздікті жоюға бағытталған жаңа қоғамдық қозғалыс ретінде қарастырады. Олардың пікірінше, XX ғасырдың 20-шы жылдары ауыл мен қыстақтағы таптық айырмашылықтар тереңдеген кезеңде, дәл осындай ұйымның құрылуы тарихи заңдылық болды. Мысалы, Дахшлейгердің еңбегінде «Қосшы» одағы социализмге өтудің қажетті алғышарты ретінде сипатталып, оның

кооперация, жер бөлу және мәдени-ағарту салаларындағы қызметі жоғары бағаланады (Дахшлейгер, 1965: 5).

Ал, Амантаев ұйымды социалистік сананы қалыптастыру мектебі ретінде қарастырып, оның ауылдағы байлар мен атқамінерлер үстемдігіне қарсы саяси күрестегі маңызын ерекше көрсетеді (Амантаев, 1969: 288). Давлет-Юсупов та, бұл пікірді толықтыра отырып, кедейлердің комитеттері мен «Қосшы» ұйымы совет билігінің алғашқы жылдарында еңбекші бұқараның тірегіне айналғанын, ауыл шаруашылығын қалпына келтіруде және кедейлерге экономикалық көмек көрсетуде елеулі рөл атқарғанын атап өтеді (Давлет-Юсупов, 1964: 33). Осы бағыттағы зерттеушілер үшін «Қосшы» одағы «әлеуметтік әділеттілікті орнатуға» және ауыл шаруашылығын социалистік жолға түсіруге бағытталған прогрессивті қозғалыс саналды. Нұрпейісұлының пікіріне сүйенсек, совет өкіметінің қолдауымен «Қосшы» одағы ауылдарда мәдени-ағарту жұмыстарын кеңейтіп, әйелдерді патриархалдық жүйенің шеңберінен шығарып, жаңа қоғамның тең құқықты мүшелері ретінде қалыптастыруға зор үлес қосты. Бұл саясат қазақ халқын социалистік даму жолына жетеледі.

Ал, қазіргі Қазақстандық зерттеушілер «Қосшы» одағының қызметіне сын көзбен қарайды. «Қосшы» одағына партиялық саясаттың құралына айналған ұйым деп баға береді. Олар бұл ұйымның бастапқыда халық мүддесін көздегендей көрінгенімен, іс жүзінде жоғарыдан жоспарланған саяси жоба болғанын айтады. Мәселен, Омарбеков өз еңбегінде ұйымның шынайы мақсатынан алыстап, Голощекин кезеңінде «таптық тазалау» саясатының құралына айналғаны, ал оның мүшелік құрамының бюрократтанғаны ашып көрсетіледі. Оның пайымдауынша, «Қосшы» одағы «еңбекшілерді біріктіруден» гөрі «тап күресін күшейту мен билікті орталықтандыру» міндетін атқарған (Омарбеков, 2001: 57). Зерттеуші, Шамшиева да осы көзқарасты жалғастырып, ұйымның қызметін экономикалық және әлеуметтік тұрғыдан тиімсіз деп бағалайды. Ол кедейлерге жер мен құрал берудің нақты жоспары болмағанын, нәтижесінде шаруашылықтың күйрегенін және ұйымның жұмысында асығыстық пен теориялық әлсіздік байқалғанын айтады. Бұл бағыттағы зерттеушілердің пікірінше, «Қосшы» одағы совет билігінің ауылдағы саясатын жүзеге асыратын әкімшілік бақылау тетігі, яғни шын мәнінде еңбекшілердің емес, партия идеологиясының құралы болған (Шамшиева, 2007: 105). Осы екі бағытты салыстыра қарастырғанда, «Қосшы» одағының қызметі мен мәнін біржақты бағалау мүмкін еместігі анық байқалады. Советтік зерттеушілер ұйымның әлеуметтік теңдікті орнатудағы рөлін баса көрсетсе, отандық зерттеушілер оның саяси бақылау және идеологиялық қысым құралына айналғанын дәлелдейді.

Шын мәнінде, «Қосшы» одағы алғашқы кезеңде ауыл халқын біріктіріп, шаруашылықты қалпына келтіруге елеулі үлес қосқанымен, уақыт өте келе советтік биліктің саяси бағытына толық бағындырылып, өзіндік дербестігін жоғалтты. Бұл жағдай ғылыми еңбектерде қалыптасқан қарама-қайшы пікірлерді түсіндіреді: ұйым бір жағынан әлеуметтік әділдік пен ағартушылықтың көрінісі болса, екінші жағынан таптық күрес саясатының құралына айналды. Сондықтан «Қосшы» одағы тарихта екіжақты мәнге ие: бастапқыда ауыл халқының мүддесін қорғауға бағытталған прогрессивті бастама ретінде көрінсе, кейіннен партия ықпалындағы саяси құралға айналды. Сонымен қатар, Қызылорда облыстық архивінің құжаттары негізінде ғылыми айналымға алғаш рет енгізілген деректер зерттеудің жаңалығын арттырады. Бұл материалдар ұйымның нақты қызметін, ауылдық кедейлердің әлеуметтік жағдайын және советтік идеологияның жергілікті деңгейде жүзеге асу ерекшеліктерін тереңірек ашуға мүмкіндік береді. Осы арқылы бұл деректер «Қосшы» одағының тарихын неғұрлым объективті тұрғыда зерделеуге негіз қалады.

Нәтижелер

1920 жылдың қазан айында Ресей Федерациясы құрамында ұйымдасқан Қазақ Автономиялы Советтік Социалистік Республикасы (Қазақ АССР) аясына қазақ халқының ежелгі ата-қонысы болған бұрынғы Сырдария және Жетісу губерниялары кірмей қалғаны белгілі. Қазақстанның оңтүстік шығысын алып жатқан бұл аймақ 1924 жылдың соңына дейін Түркістан АССР құрамында болып келді. 1924 жылы аталған облыстардың жері

Қазақ АССР-іне қосылды. Сырдария облысының құрамына Қазалы, Ақмешіт (қазіргі Қызылорда) уездері, Шымкент пен Әулие-Ата уездерінің көп бөлігі, Ташкент пен Мырзашөл уездерінің бір бөлігі кірді (Нұрпейісұлы, 1997:3). Осы кезеңде Сырдария облысында (кейін осы аттас губерния мен округте) шаруалардың бұқаралық ұйымдары құрылды. Аталған ұйымдардың қатарында ерекше мәнге ие болғаны осы зерттеудің негізгі талдау нысаны болып табылатын «Қосшы» одағы. Бұл ұйым мемлекет пен тұрмыс-тіршілігі ауыл шаруашылығымен тығыз байланысты кедей шаруалар арасындағы байланыстырушы көпір қызметін атқарды деуге болады.

1918 жылы маусым айында, Бүкілресейлік Орталық Атқару Комитетінің кедейлер комитетін құру туралы декрет шықты. Кейін, 1920 жылдың қыркүйегінде Ташкентте өткен Түркістан Компартиясының V съезінде кедейлерді біріктіру және олардың шаруашылық өмірін реттеу үшін арнайы ұйымдар құру мәселесі қаралып, нақты шешім қабылданды. 1921 жылы 20–31 қаңтарда Әулиеатада (қазіргі Тараз қаласы) өткен Түркістан кедейлерінің бірінші өлкелік съезі қазақ кедейлері мен батрактары одағын құру туралы қаулы қабылданып, онда бұл ұйымның совет өкіметі органдарымен өзара қарым-қатынасын белгіледі (Төлеуғалиева, 1998:5). Осылайша «Қосшы» одағы Түркістандағы ауыл кедейлерінің бұқаралық ұйымы ретінде 1920 жылдың күзінде құрылды. Алғашқыда ол жалшылар мен чайрикерлерді (өз жері мен құрал-сайманы жоқ, басқа адамның жерінде еңбек етіп, өнімнің бір бөлігін ғана алатын жалдамалы немесе үлескер шаруа), жерсіз және жері аз диқандарды біріктірді, кейінірек одаққа орта шаруа да қабылдана бастады (Давлет-Юсупов, 1964: 33).

Одақты құру туралы шешім 1920 жылдың күзіне қарай Ресей коммунистік партиясы (большевиктер) өлкелік съезінде қабылданған еді. Ұйымдастыру жұмыстары съезден кейін бірден басталды. Әсіресе Жетісуда бұқараның одаққа үлкен ынтасы байқалды. Бастапқыда одақ онда көбіне ұлттық сипатқа ие болды. Мұның себебі Жетісудағы орыс қоныстарының кулақтық сипаты еді. Кейін бұл рең жойылып, бүкіл Түркістандағы сияқты ұйым «Қосшы» одағы деп аталды. Ал, «Қосшы» одағы Ақмешіт уезінде 1920 жылғы 7 маусымда құрылды (ҚОҚСТМА. Р-1544-қ. 1-т. 7-іс. 20-п). Бірақ, көшпелі және жартылай көшпелі өмір салты жағдайында ауылдарда кедейлер мен орта шаруаларды советтік билік жағына тарту елеулі қиындықтар туғызды. Осындай жағдайда «Қосшы» одағы ауылдық советтердің қызметін нығайтуда және совет өкіметін орнатуда маңызды рөл атқарды.

Түркістандағы шаруашылық пен қоғамдық өмірдің негізгі өзегі қалаларда емес, ауылда жатқандықтан, күн тәртібіне еңбекші диқандарды ұйымдастыру, оларды билікке тарту және «таптық санасын ояту» мәселесі өткір қойылды. «Қосшы» одағы жері аз және жерсіз диқандарды, жалшыларды, чайрикерлерді және ауылдағы ұсақ қолөнершілерді біріктірді. Шын мәнінде оған тұрақты жалдамалы еңбекті пайдаланбайтын едәуір орта шаруалар да кірді. Одақтың басты мақсаты жер үшін күресте жері аз шаруаларды біріктіру, «отарлық қанаудың сарқыншақтарына» қарсы тұру және «феодалдық-патриархалдық әрі рулық қатынастарды» жою болды (Скалов, 1923: 36).

Жалпы Оңтүстік Қазақстанда жер-су реформасын жүзеге асыруда қазақ кедейлері мен батрактарының жаппай ұйымы «Қосшы» одағы үлкен роль атқарды. Осылайша Азамат соғысы аяқталып, халық шаруашылығын қалпына келтіру кезеңінде еңбекші халықтың белсенділігін арттырып, алға қойған мақсаттарды іске асыру үшін, совет өкіметі мен билік басындағы большевиктер партиясы кедей шаруаларды бір ұйымға біріктіруге кірісті (Байғабылов, 2008: 88). Аграрлық өзгерістердің әлеуметтік тірегі қазақ ауылының ең кедей топтары болды. Оларды өз жағына тарту мақсатында кедейлердің комитеттері мен кедейлердің одақтары біріктіріліп осы «Қосшы» одағы құрылған болатын (Козлов, 2012: 5).

«Қосшы» одағының негізгі міндеті ауыл кедейлерінің әлеуметтік-экономикалық мүдделерін қорғауға бағытталды. Бұл ұйым байлар мен кулактар тарапынан орын алған «қанаудың» түрлі көріністеріне қарсы іс-қимыл жүргізуді, сондай-ақ ауылдық ортада сақталған рулық үстемдік пен патриархалдық қатынастардың ықпалын әлсіретуді көздеді (Амантаев, 1969: 291). Одақ өз саяси қызметін негізінен советтік билік пен социалистік құрылыс идеяларын халыққа таратуға бағыттады. Мысалы, 1923 жылы Қызыл әскердің алты

жылдық мерейтойы қарсаңында «Қосшы» одағы кедей диқандар мен жалшылардың ұйымы ретінде советтік билікті қолдауға бағытталған іс-шараларға белсенді қатысып, өзінің саяси маңызын айқындады. Бұл әрекеттер ұйымның совет өкіметінің әлеуметтік тірегі ретіндегі рөлін және революциялық үдерістерге тартылу деңгейін көрсетеді (ҚОҚСТМА. Р-1544-қ. 1-т. 3-іс. 120-п).

Кедейлердің бірігуі, олардың орта шаруалармен ынтымақтастығы, байлардың «қанаушылық» әрекеттеріне қарсы іс-қимыл, ауылдағы еңбекші топтарды патриархалдық-рулық қатынастардың ықпалынан арылту, руаралық тартыстарды бәсеңдету және ауылдық еңбекші бұқараны советтік басқару жүйесіне жақындату секілді бағыттар «Қосшы» одағының қосымша қызметінің негізгі мазмұнын айқындайды. «Қосшы» одағына кедей шаруашылықтарының дербестігін арттыруға жәрдемдесу бағытында маңызды рөл жүктелді. Бұл кедейлерді кооперативтер мен колхоздарға тарту, оларға материалдық көмек көрсету, жекелеген шаруашылық жұмыстарын орындау үшін уақытша бірлестіктер ұйымдастыру, сондай-ақ кедей шаруашылықтарының мүдделерін кулактар мен байларға қарсы қорғау арқылы көрінуі тиіс еді (Жумабеков, 1969: 60). Сонымен бірге, одақ әйелдерді «патриархалдық-феодалдық қатынастардан босатып», жаңа қоғамның еркін мүшелері әрі құрылысшылары ретінде қалыптастыруға ерекше мән берді. Совет өкіметі саясаты дәстүрлі ортадағы әйелдердің құқықтық шектеулерін жұмсартуға және олардың қоғамдық өмірге белсенді қатысуына мүмкіндік берді. «Қосшы» одағы кедей және орта шаруалар әйелдерінің құқықтарын қорғауда сенімді ұйым ретінде көрінді деуге болады. Ұйым өз мүшелерін сайлау науқандарына тарту арқылы олардың қоғамдық өмірге белсенді қатысуына жағдай жасады, бұл олардың шаруашылығын жолға қоюға және тұрмысын жақсартуға біршама мүмкіндік берді (Нұрпейісұлы, 1972: 279).

Совет өкіметінің «Қосшы» одағына тұтастай ұйым ретінде де, әрбір мүшесіне жеке де берген жеңілдіктері ең алдымен кедей әйелдер мен жалшы әйелдердің өз шаруашылығын жолға қойып, тұрмысын жақсартуына, сондай-ақ байлар мен кулактардың ықпалынан босауына бағытталды. Көп жағдайда шаруа әйелдер жұмыс күшінің тапшылығы салдарынан немесе жерін жалға беруге мәжбүр болып, кейде жалшы ретінде жалданып, осылайша экономикалық тәуелділік жағдайына тап болатын. «Қосшы» одағы дихан әйелдерді қоғамдық жұмысқа тартудың бастапқы алаңы болып, кейін оларды советтік және өзге де жауапты қызметтерге даярлайтын әлеуметтік-саяси мектеп рөлін атқарды. Сайлау науқанының негізгі ұраны мынадай болды: «Одақтың бірде-бір әйел мүшесі сайлау жиналыстарынан тыс қалмасын, бірде-бір комитет әйелдің қатысуынсыз құрылмасын!» Бұл ұранды жүзеге асыру мақсатында әйелдердің сайлау алдындағы дайындыққа және сайлау барысына барынша кең әрі белсенді қатысуы қамтамасыз етілуі тиіс екені атап көрсетілді (ҚОҚСТМА. Р-1544-қ. 1-т. 77-іс. 5-п.).

Сонымен қатар, 1926 жылы құрылған «Қазақ ауылы әйелдерінің арасында» ұйымының алғашқы мүшелерінің саны 32 адамды құраса, сәуір айында олардың қатары 43-ке жетіп, барлығы партия мүшелігіне қабылданды. Ұйым жыл бойы ауылдарда қоғамдық жұмыстар атқарып, көшпелі шаруашылықтағы ауылдарды тұрақты қоныспен қамтамасыз етуге күш салды. «Жалшы әйел» қоғамының қызметі ауылдық кедей әйелдердің тұрмыс жағдайын жақсартуға, советтік билікті «байлармен күрес» бағытында қолдауға және кедей әйелдерді «Жарлы» одағына тартуға бағдарланды. Алайда ұйым мүшелерінің тұрмыстық деңгейі өте төмен болып, олардың табысы батрак әйелдердің табысынан да аз болды (Дауылбаева, 2007: 67).

«Қосшы» одағының қызметі ауылдық қоғамда әлеуметтік және саяси өзгерістерге ықпал етті. Ұйым кедейлер мен орта шаруалар, соның ішінде әйелдер үшін құқықтық қолдау мен қоғамдық белсенділікке қатысу мүмкіндігін кеңейтті. Сонымен қатар, ол ауылдық ортада советтік идеяларды таратуға және тұрмыстық жағдайды жақсартуға өз үлесін қосты. Оған қоса, ұйым экономикалық салада да белгілі бір рөл атқарып, советтік биліктің азық-түлік саясатын іске асыруға қатысып, еңбекші халықтың тұрмыс жағдайын жақсартуға бағытталған шараларды жүзеге асырды және ұжымдық еңбек бастамаларының қалыптасуына ықпал етті.

Одақ сонымен қатар еңбекші халықтың әл-ауқатын көтеріп, олардың ауыл шаруашылық органдарының жұмысына, азық-түлік салығын жинауға қатысуын қамтамасыз етті және де өз өкілдерін советтерге, халық комиссариаттарына, кәсіподақтарға жіберуге, мемлекет тарапынан шаруаларға несие ретінде берілетін мал, мүлік, ақша сияқты ресурстарды бөлуге басшылық етуге, жерге орналастыру және су пайдалану мәселелерін шешуге қатысу құқығын алды (Дахшлейгер, 1965: 153).

Сонымен қатар, «Қосшы» одағы орташа шаруалар мен кедейлерді билік құрылымдарына тарту арқылы совет өкіметінің ауылдық әлеуметтік тірегін қалыптастырды, алайда бұл үдеріс ауыл ішіндегі таптық қайшылықтардың күшеюіне де әсер етті. Совет өкіметі кедей шаруаларды арнайы кедейлер ұйымдарына біріктіру арқылы олардың күшін топтастыруға айрықша мән берді, себебі кедейлер одағының қолдауынсыз жер-су реформасын табысты жүзеге асыру, кулактарды, ірі байлар мен манаптарды «әшкерелеу» және олардың қарсылығын еңсеру мүмкін емес еді (Еренов, 1963: 157). Осы тұрғыдан алғанда, коммунистік партия мен совет өкіметі «таптық принциптерді» мақсатты түрде қолдану арқылы қоғам ішіндегі әлеуметтік топтарды бір-біріне қарсы қоюдың саяси тетігіне айналып, соның нәтижесінде ауыл шаруашылығын күштеп ұйымдастыруға алып келген үдерістерді жеделдеткен «катализатор» рөлін атқарды (Шамшиева, 2007: 109).

Экономикалық жұмыс саласында «Қосшы» одағына бірқатар міндеттер жүктелді, алайда оның қызметі көбіне совет өкіметінің ауылдағы саясатын іске асыру құралы ретінде жүргізілді. Біріншіден бұл ұйым, ішкі үлестік жер бөлу тәртібі бойынша ұйым қарамағындағы жер учаскелерін анықтап, оларды одақ мүшелеріне бекіту ісін жүзеге асырды. Екіншіден, одақ мүшелерін жеткілікті мөлшерде сумен қамтамасыз ету шараларын қабылдап, бұл мәселені тиісті су шаруашылығы органдарымен үйлестірді. Үшіншіден, ауылшаруашылық ұжымдарына, артельдерге, мал шаруашылығы бірлестіктеріне және ортақ пайдаланатын жер учаскелеріне мүмкіндігінше бір жерден бөлініп берілуіне қол жеткізуге күш салды. Төртіншіден, одақ мүшелері арасында ерікті түрде ұжымдық артельдер мен ауылшаруашылық жер өңдеуді ұйымдастырды. Бесіншіден, ауылшаруашылық машиналарын жалға беру пункттерін құруды қолға алды. Алтыншыдан, жергілікті ауылшаруашылық серіктестіктері арқылы одақ мүшелерін ауылшаруашылық құрал-жабдықтарымен және ұзақ мерзімді несиелермен қамтамасыз етуге ықпал етті. Жетіншіден, уездік және жергілікті деңгейде салық органдарымен өзара өкілдіктер арқылы байланыс орнатып, одақ мүшелерінің құқықтары мен артықшылықтарын қорғады. Сегізіншіден, «Қосшы» одағының жұмыссыз мүшелерінің есебін жүргізіп, оларды кәсіби органдар – «Рабземлес» (Жер және орман қызметкерлерінің кәсіподағы) пен «Еңбек» мекемелерімен байланыстыра отырып, жұмысқа орналастыру мәселесін шешуге атсалысты (ҚОҚСТМА. Р-1544-қ. 1-т. 51-іс. 22-п). Аталған экономикалық жұмыстар «Қосшы» одағының кедей шаруалардың әлеуметтік жағдайын жақсартуға бағытталған әрекеттерін аңғартқанымен, олардың нақты нәтижесі шектеулі болып, көбіне совет өкіметінің ауыл шаруашылығындағы саяси мақсаттарымен астасып жатты.

1926 жылғы Бесінші жалпықазақ советтер съезінің шешімін орындау және жерді тең бөлмеу мәселесін азайту мақсатында Қазақ орталық атқару комитеті мен Халық комиссарлары кеңесі уақытша шара ретінде ауыл ішіндегі жерге орналастыруды ұйымдастырды. Бұл қажеттілік шаруашылық топтар арасында теңсіздікке байланысты туындады, себебі бай шаруашылықтар шұрайлы шабындықтарды, егіндік жерлерді, суаттарды және жалпы қолайлы учаскелерді иеленіп алған еді. Осыған орай, ауылдық советтер «Қосшы» одағының қатысуымен әкімшілік шегінде жеке шаруашылықтар мен ауыл шаруашылықтары арасында шабындық пен егістік жерлерді теңгерім негізінде бөлу жұмыстарын бастады. Жерді бөлу процесін ауылдық совет мүшесі қадағалады, ал шабындықтар тек сол ауылға тіркелген және жерді іс жүзінде пайдаланатын, жер алуға құқығы бар азаматтарға берілді (ҚОҚСТМА. Р-1544-қ. 1-т. 24-іс. 16-п).

Осылайша, Бесінші жалпықазақ советтер съезінің қаулысымен басталған жер қатынастарын қайта қарау үдерісі нақты ұйымдастырушылық шараларды қажет етті. Жерді бөлуді жүзеге асыру үшін төменгі деңгейдегі советтік құрылымдар мен қоғамдық ұйымдар

тартылды. Бұл ауыл ішіндегі әлеуметтік теңсіздікті жоюға бағытталған практикалық тетіктерді енгізудің алғышарты болды деуге болады. Жергілікті советтер, «Қосшы» одағы және шаруалардың өзара көмек комитеттері жерді бөлу мен оны игеру ісінде негізгі атқарушы тетіктерге айналды. Алайда осы шешімдердің жалғасы ретінде жүзеге асырылған іс-шаралар кедей шаруаларға агрономиялық көмек көрсетуді көздегенімен, олар ауыл шаруашылығын дербес дамытуға емес, оны совет өкіметінің әкімшілік-басқару жүйесіне бағындыра ұйымдастыруға бағытталды.

1926 жылдың мамыр айында қабылданған декретке сәйкес егістік пен шабындық жерлерді мәжбүрлі түрде қайта бөлу міндеті ауылдық кеңестерге жүктеліп, бұл жұмысқа «Қосшы» одағы тартылды. Құжатта кедей шаруаларға сапасы жоғары, пайдалануға қолайлы әрі қыстауларға жақын егістік пен шабындық жерлерді бірінші кезекте алу құқығы белгіленді. Сонымен қатар декрет жерді қайта бөлу барысында оны аулаларға, үлестерге немесе өзге өлшемдерге емес, адам басына қарай бөлуді негізгі қағида ретінде айқындады. Осы тұрғыдан алғанда, ОАК пен ХКК-нің егістік және шабындық жерлерді қайта бөлу туралы декреті ауыл кедейлерінің мүддесін қорғауға бағытталды және бай шаруашылықтардың жер артықтарын тәркілеу арқылы ауылдағы экономикалық қатынастарды қайта құруды көздеді. Бұл жағдай ауыл кедейлерінің жер мәселесіндегі ұстанымын айқындап, оларды әлеуметтік жағынан жақын топтармен бірігіп, жер үшін күреске тартуға негіз болды, ал мұндай күрес советтік билік жағдайында экономикалық дербестікке қол жеткізудің негізгі тетігі ретінде қарастырылды (ҚОҚСТМА. Р-1544-қ. 1-т. 24-іс. 21-п.).

Совет өкіметі бұл шараны қазақ ауылында жерді пайдалануда қалыптасқан теңсіздікті жою қажеттілігімен негіздеді. Алайда іс жүзінде жер реформасы әлеуметтік әділеттілікті қалпына келтіруден гөрі, советтік билікті ауылда нығайту мен дәстүрлі әлеуметтік элитаны әлсіретуге бағытталды. Жерді қайта бөлу арқылы ауқатты бай-шаруалар экономикалық негізінен айырылып, олардың ауыл ішіндегі беделі мен ықпалына соққы берілді. Сондай-ақ бұл кезеңде совет билігі «кедейді байға қарсы қою» әдісін саналы түрде қолданды. Таптық ұрандар арқылы кедей шаруалар саяси биліктің қолшоқпарына айналып, байларды ауылдық басқару жүйесінен ығыстыру үдерісі күшейтілді. Мұндай саясат қазақ ауылына тән дәстүрлі қауымдық байланыстарды әлсіретіп, әлеуметтік жіктелуді тереңдетті. Нәтижесінде жерді қайта бөлу науқаны тек экономикалық шара емес, саяси-идеологиялық сипаттағы науқанға айналды (Табылдиева, Сидешова, 2025: 157).

1927 жылы Сырдария губерниялық «Қосшы» одағы кедей шаруаларға агрономиялық көмек көрсетуді жандандыру мақсатында, ауыл шаруашылық саласында нақты іс-шараларды ұйымдастыруға бағытталған нұсқаулар қабылдады. Губерниялық жер басқармасы тарапынан берілген ережелер негізінде, барлық уездік, болыстық және төменгі буын ұйымдары агрономиялық көмек мәселелері бойынша ақпарат пен түсіндірмелерді тікелей учаскелік және уездік агрономдардан алуға міндеттелді. Сонымен қатар, одақ мүшелерін тұқымдық материалмен қамтамасыз ету бойынша арнайы есеп жүргізу міндеті қойылды. Бұл есеп тек астық дақылдарын ғана емес, сонымен бірге мақта және өзге ауылшаруашылық дақылдарының тұқымдарын да қамтуы тиіс еді. Аталған нұсқаулар «Қосшы» одағының ауыл шаруашылығындағы ұйымдастыру қызметін күшейтіп, кедей шаруаларға көрсетілетін көмек жүйесін нақтылауға бағытталды. Бұл шаралар агрономиялық жұмысты ауылдық деңгейде үйлестіру арқылы шаруалардың өнімділігін арттыруды көздеді (ҚОҚСТМА. Р-1544-қ. 1-т. 79-іс. 59-п.).

Аймақтың шаруашылық әлеуетін арттыруға бағытталған маңызды шаралардың бірі тұқымдық астықты тарату болды. Осы мақсатта Губерниялық жер басқармасының нұсқауы негізінде Уездік жер басқармасы (УЗУ) қоймасында сақталған тұқымдық астықты бөлу мәселесі қарастырылды. Қызылорда уездік атқару комитеті Президиумының 1927 жылғы 27 наурыздағы № 10 хаттамасына сәйкес, қоймадағы 4383 пұт бидай, 19 пұт арпа және 102 пұт тары «Қосшы» одағының болыстық комитеттері арқылы оның мүшелеріне таратылуы тиіс болды. Бұл ретте тұқым ең кедей шаруаларға берілуін қамтамасыз ету үшін алдын ала тізімдер жасалып, алушылардан міндеттеме алынды. Тұқымдық қарызды әділ бөлу мақсатында УЗУ

жанынан арнайы комиссия құрылып, астықты болыстар бойынша келесідей үлестіру туралы шешім қабылданды: Қызылорда – 1624 пұт, Аламесек – 800 пұт, Шиелі – 972 пұт, Қараөзек – 1043 пұт. Бұл шешім уездегі ауыл шаруашылығын қайта ұйымдастыруға және егіншілердің әлеуметтік-экономикалық жағдайына ықпал етуге бағытталған шаралардың бірі ретінде қабылданды (ҚОҚСТМА. Р-1544-қ. 1-т. 75-іс. 26-п). Сонымен бірге, мақта шаруашылығын дамыту да аймақ экономикасының маңызды бағыттарының бірі ретінде қарастырылды.

Мақта егісінің көлемін ұлғайту және халықты бұл салаға тарту одақ экономикасында маңызды орын алған мақта шаруашылығын дамыту үшін мақташыларға қолайлы жағдайлар жасауды талап етті. Мұндай жағдайлар еңбек шығынын өтеп қана қоймай, саланың әрі қарай дамуын ынталандыруы тиіс еді. Алайда өткен жылдар тәжірибесі көрсеткендей, есеп айырысудағы кешігулер, шикізат бағасының төмендігі, қабылдау жұмыстарының ұйымдастырылмауы және материалдық қамтамасыз етудегі олқылықтар мақташылардың бұл салаға және оған жауапты мекемелерге деген сенімін әлсіретті. Сонымен қатар кейбір жағдайларда жөнелтілген өнім көлемінің есепке сәйкес келмеуі заңсыз «еркін егістердің» пайда болуына және түрлі жанжалдардың туындауына әкелді. Осыған байланысты мақта-шикізатын қабылдау мен өткізу үдерісін реттеу және бақылау мақсатында нақты іс-шаралар әзірленіп, оларды жүзеге асыруда «Қосшы» одағы сияқты ұйымдардың қатысуы маңызды деп танылды (ҚОҚСТМА. Р-1544-қ. 1-т. 59-іс. 66-п).

Мақта шаруашылығындағы бақылау және есеп жүргізу тетіктерін жетілдіру ауыл шаруашылығы еңбеккерлерінің, соның ішінде «Қосшы» одағы мүшелерінің құқықтары мен мүдделерін реттеуге бағытталған шаралардың бірі болды. Бұл іс-шаралар еңбек нәтижесін бағалау тәртібін жүйелеуге, шаруалардың өндірістік белсенділігіне ықпал етуге және мақта өсіру саласын ұйымдастыруды тұрақтандыруға бағытталды. Аталған үдерістер ауылдағы әлеуметтік теңсіздік пен жер қатынастарын реттеу мәселесін күн тәртібіне шығарды. Осыған байланысты 1927 жылғы 27 наурызда Қызылорда уездік атқару комитеті президиумы құнды жер алқаптарын қайта бөлу мәселесін қарап, жер қатынастарын әлеуметтік қағидалар негізінде реттеуге бағытталған шешімдер қабылдады (ҚОҚСТМА. Р-1544-қ. 1-т. 75-іс. 25-п). Алайда, ұйымның жерді қайта бөлуге қатысты қызметі нақты әлеуметтік әділдікті қамтамасыз ете алмады, ал атқарылған іс-шаралар көбіне әкімшілік сипатта болып, ауылдық қауымдастықтар арасында әлеуметтік жіктелуге ықпал етті.

Голощекиннің «Кіші қазан» саясаты шеңберінде жүзеге асырылған жер реформалары терең әлеуметтік трансформацияны қамтамасыз етуден гөрі, ауылдық кеңістікте советтік биліктің бақылау аппаратын күшейтуге бағытталды. Сондықтан, «Қосшы» одағының қызметі советтік биліктің аграрлық саясатын іске асырудың негізгі тірегіне айналып, оның салдары қазақ ауылында экономикалық және әлеуметтік-мәдени дағдарыстың тереңдеуіне ықпал етті (Омарбеков, 2001: 30). Зерттеулерде «Қосшы» бұқаралық ұйымының шұрайлы және шабындық жерлерді қайта бөлу процесіне қатысуы жеткілікті деңгейде болмағаны, ал кейбір өңірлерде мүлдем шет қалғаны атап өтіледі. Сонымен қатар, 1927 жылғы алғашқы бүкілодақтық съезден кейін ұйымның партиялық қысым нәтижесінде аталған шараларға араласқаны көрсетіледі (Ешмұратов, 2007: 41). Осыдан, бұқаралық ұйымның жерді қайта бөлу процесіне қатысуға жеткілікті деңгейде мүдделілік танытпағаны байқалады. Бұл жағдай, бір жағынан, «Қосшы» одағының формалды түрде бұқаралық ұйым ретінде құрылғанымен, нақты шешім қабылдау тетіктерінен шет қалуымен, екінші жағынан, оның қызметінің партиялық нұсқауларға тәуелділігімен түсіндіріледі. Ұйымның жер мәселесіне белсенді араласуы ішкі бастамадан емес, жоғарыдан түскен саяси қысымның нәтижесінде жүзеге асқаны оның дербес мүдделілік таныта алмағанын көрсетеді. Осы тұрғыдан алғанда, «Қосшы» одағы жерді қайта бөлу процесінде тәуелсіз әлеуметтік күшке айнала алмай, советтік әкімшілік-саяси механизмнің қосалқы құралы ретінде әрекет еткен.

Ұйымдастырушылық қызмет экономикалық қызметті тиімді жүзеге асыруға бағытталды. «Қосшы» одағы жұмысын дамыту, кадр құрамын жетілдіру, мүшелерді нақты есепке алу, жалшылар мәселесін шешу және басқа еңбек ұйымдарымен ынтымақтастық орнату үшін арнайы қызметтер құрды. Сырдария губерниялық комитеті одақтың 1925 жылғы қаңтар-

наурыз айларына арналған жұмыс бағытын айқындап, жергілікті жерде «Қосшы» аппаратының құрылымын қалыптастыру, президиум құру және кадрларды іріктеу, штаттарды жаңарту, еңбек өнімділігін арттыруға қабілетті кадрларды анықтау сияқты нақты міндеттерді белгіледі. «Жұмыс жоспары келесі бағыттарды қамтыды: 1. Губерниялық комитеттің (губком) бастамасымен «Қосшы» одағы аппаратының құрылымын қалыптастыру, президиум құру және техникалық қызметкерлерді іріктеу; 2. Штаттық құрамды қайта қарастырып, уездік аппаратты жаңарту, олардың президиумдарын ұйымдастыру және еңбек өнімділігін арттыруға қабілетті кадрларды іріктеу; 3. «Қосшы» одағы желісі бойынша жауапты қызметкерлердің жұмысын тәртіпке келтіру және тиімділігін арттыру» (ҚОҚСТМА. Р-1544-қ. 1-т. 51-іс. 22-п).

Губерниялық комитеттің шешімдерінде белгіленген аталған тармақтар «Қосшы» одағының ұйымдастырушылық аппараты мен кадрлық құрамын реттеуге бағытталды. Атап айтқанда, одақ президиумын құру, техникалық қызметкерлерді іріктеу, уездік деңгейдегі аппараттарды қайта ұйымдастыру және жауапты қызметкерлердің қызметін жүйелеу міндеттері қойылды. Бұл шаралар «Қосшы» одағының басқару құрылымын айқындап, оның қызметін белгілі бір тәртіпке келтіруге жағдай жасады. Сонымен қатар, «Қосшы» одағының қызметкерлерін іріктеу барысында тек ұйымдастырушылық қабілет қана емес, олардың саяси, идеологиялық және жеке моральдық қасиеттері де мұқият тексеріліп отырды.

Бұл талаптар анкета үлгісіндегі сұрақтардан көрініс тапты, мысалы: Қызыл әскерде қызмет етті ме (қызмет түрін көрсету), әскери міндетке көзқарасы; сотталғаны туралы мәлімет (азаматтық, партиялық, іс сипаты); 1905 жылдан бастап атқарған қызметтері (кемінде 6 ай істегендерін көрсету); революциялық жұмысқа қатысуы (қайда, қашан, қандай формада); қоғамдық жұмыс тәжірибесі (қызметтік немесе сайланбалы міндеттерін көрсету). Оған қоса, қызметкерлердің жеке қасиеттерін бағалау мынадай өлшемдер бойынша жүргізілді: ұйымдастырушылық және әкімшілік қабілеттері; өзін-өзі ұстай білуі мен сабырлылығы; қателіктерін мойындап, қорытынды жасай алу қабілеті; жалпы тәртібі (партия мүшелері үшін партиядағы тәртібі); ерекше артықшылықтары мен кемшіліктері; партиялық тұрақтылығы (өткен кезеңде большевизмнен ауытқу фактілері); шығыс өңірлерінде советтік ұлттық саясатты жүзеге асырудағы белсенділігі (ұлыдержавалық шовинизмге немесе жергілікті ұлтшылдыққа бейімділігінің болуы). Сонымен қатар, маркстік даярлық деңгейін бағалау келесі көрсеткіштер бойынша жүргізілді: марксизм негізінде жүйелі білімінің болуы; саяси тұрғыдан жеткілікті дамуы; саяси жағдайды талдап, бағдарлай алу қабілеті; марксистік әдістерді қолдану дағдысы; марксизм бойынша ғылыми еңбектер мен мақалалардың болуы. Бұл бөлім партия мүшесі емес тұлғалар үшін ішінара ғана толтырылып, олардың жеке ерекшеліктеріне қарай бейімделді (ҚОҚСТМА. Р-1544-қ. 1-т. 15-іс. 4-п).

Аталған талаптар «Қосшы» одағының құрамына тек саяси тұрғыдан сенімді әрі идеологиялық жағынан даяр кадрларды тарту мақсатын көздеді. Осыдан, ұйымның қызметі одақ мүшелері арасында қоғамдық және еңбек ынтымақтастығын нығайтуға бағытталған шараларды іске асырумен қатар, советтік жүйенің шарттарына сәйкес кадрларды даярлауға айрықша назар аударғанын көрсетеді.

Деректерде «Қосшы» одағының қызметі халықтың мәдени деңгейін көтеру және одақ мүшелерінің саяси сауаттылығын арттыру міндеттерімен байланыстырылды (Дауылбаева, 2007:66). Осы бағытта ұйымның қызметі мәдени-ағартушылық жұмыстармен байланысты болды. Құжаттарда ауылдарда мектептер ашу, еңбекші шаруалар арасында мерзімді баспасөзді тарату және бұл шараларды жүзеге асыруға жауапты адамдарды белгілеу көзделгені көрсетіледі (Нұрпейісұлы, 1972: 283). Осыған байланысты одақтың қызметінде ауылдағы мәдени-ағартушылық жұмыстарды ұйымдастыру мәселесіне назар аударылып, оның жүзеге асырылу тәртібі айқындалды. Мәдени-ағарту жұмыстарының негізгі бағыттары ретінде сауатсыздықты жою және ауыл халқын газеттермен, оқу құралдарымен қамтамасыз ету белгіленді (Бурыгин, 1926: 198).

Осылайша «Қосшы» одағының ұйымдастырушылық және экономикалық қызметімен қатар, мәдени-ағарту саласы да оның қызмет бағыттарының бірі ретінде қарастырылды. Ауыл еңбекшілерінің қоғамдық және шаруашылық қызметіне олардың мәдени және сауаттылық

деңгейінің ықпалы ескерілді. Осыған байланысты Сырдария губерниялық комитеті алдағы кезеңде мәдени-ағарту шараларын жүзеге асыруды жоспарланған міндеттердің қатарына қосты.

Осыған орай, біріншіден, уезд көлемінде «Қосшы» одағының сауатсыз және шала сауатты мүшелерін нақты есепке алу міндеті қойылды. Бұл деректер оқу-ағарту мекемелерінің санын жоспарлауға және сауатсыздықты жою науқанының ауқымын анықтауға мүмкіндік берді. Екіншіден, саяси-ағарту мекемелері мен төменгі буын ұйымдары арқылы сауат ашу мектептері (Ликбез), қызыл шайханалар, оқу үйлері сияқты мәдени-ағарту орталықтарының санын көбейту көзделді. Мұндай мекемелер ауылдық жерлердегі еңбекші бұқараға саяси-тәрбие берудің және мәдени білім таратудың негізгі құралдары болды. Үшіншіден, ауылдық «Қосшы» ұяшықтары жанынан үйірмелер ұйымдастырылып, ауыл шаруашылығы мен мақташылық мәселелеріне арналған дәрістер мен дауыстап оқу кештері өткізілді. Бұл іс-шараларға жергілікті мұғалімдер мен ағартушы кадрлар тартылды. Төртіншіден, «Қосшы» мүшелері арасынан советтік партия мектептеріне, ауылшаруашылық техникумдарына және тракторлық курстарға түсуге ниет білдіргендерді арнайы есепке алу жұмысы жүргізілді. Бұл шаралар ауыл жастарының кәсіби даярлығын арттыруға және жаңа техниканы меңгеруге жол ашты. Осылайша, «Қосшы» одағының мәдени-ағарту бағыты сауатсыздықты жоюмен қатар, ауыл еңбекшілерін жаңа қоғамдық қатынастарға тарту және олардың саяси әрі мәдени даярлығын арттыру міндеттерімен байланыстырылды. Аталған іс-шаралар ұйым қызметінің жалпы құрылымында белгілі бір орын алып, әлеуметтік-экономикалық реформаларды іске асырумен өзара сабақтастықта жүргізілді (ҚОҚСТМА. Р-1544-қ. 1-т. 51-іс. 22-п).

Қызыл шайханалар советтік идеологияны ауылдық және қалалық еңбекшілер арасында тарату, саяси-ағарту және мәдени орталық ретінде қызмет етуге тиіс мекемелер еді (ҚОҚСТМА. Р-1544-қ. 1-т. 1-іс. 1-2-пп). Шайхана Түркістан өңірінің ауылдары мен көне қалаларындағы қоғамдық өмірдің маңызды орталығы ретінде қызмет атқарды. Бұл жерде халық пікір алмасып, билік өкілдерінің нұсқауларын тыңдап, саяси және өзге де жаңалықтармен танысты, сондай-ақ сауда келісімдерін жүзеге асырды. Осыған байланысты қоғамдық өмірдің аталған ортасын советтік идеологияға бейімдеу міндеті қойылды. Шайханаларды ұйымдастыруда сандық көрсеткішке емес, сапалық деңгейге басымдық беру қажет болды. Аз, бірақ жақсы жабдықталған шайханалар құру ұсынылды және әр болысқа бір шайхана жеткілікті деп есептелді. Қолданыстағы шайханалар нығайтылғаннан кейін ғана жаңаларын ашуға көшу жоспарланды. Сонымен қатар, шайханаларды газет-журналдармен және әдебиеттермен қамтамасыз ету міндеті қойылды.

Осыған байланысты Қызыл шайханаларды ұйымдастыру және олардың негізгі міндеттері төмендегідей болып айқындалды: Қызыл шайхананы ұйымдастыру бастамасы партия комитеттерінен, «Қосшы» одағы және Коммунистік жастар ұйымы органдарынан шығуы тиіс еді. Жергілікті деңгейде бұл жұмысты партия бөлімшелері, ауылдық «Қосшы» ұйымдары және Коммунистік жастар ұйымдары жүзеге асыратын болды. 2) Ұйымдастыру тобына басқаның еңбегін «қанаушылар», дінбасылар және сайлау құқығынан айырылғандар кіргізілмейтін болып міндеттелді. 3) Ұйымдастыру тобы еңбекшілер жиі жиналатын қолайлы шайхананы таңдап, оның иесімен келісім жасайды және мекемені советтік талаптарға сәйкес жабдықтайды. Сосын мерзімді басылымдарға жазылу, плакаттар ілу және қабырғаларға көрнекі үгіт-насихат материалдарын орналастыру жұмыстары жүргізілетін болды. 4) Қызыл шайханалар ауылдық шайханаларда, мақта зауыттарында, дайындау конторларында, жергілікті жер органдарында, Наркомпрод (Азық-түлік халық комиссариаты) мекемелерінде немесе «Қосшы» мен Коммунистік жастар ұйымдарының жанында ұйымдастырылуы мүмкін деп белгіленді. 5) Шайхана кеңесі саяси, кәсіби және кооперативтік қызметкерлердің сапарларын тиімді пайдаланып, олардың шаруалармен түсіндірме және ақпараттық сипаттағы әңгімелер өткізуін ұйымдастыруға міндетті болды. 6) Әңгімелер сирек жағдайда жалпы коммунизм мәселелеріне арналуы мүмкін еді. Алайда негізгі назар шаруаларға жақын тақырыптарға аударылуы тиіс болды: мектептің жағдайы, суару және агрономия, жер бөлу, салықтар мен олардың мақсаты, сауатсыздықты жою, жол және көпір құрылысы,

шаруашылық мәселелері. Бұл тақырыптар кеңірек мазмұндағы мәселелермен Шығыстағы ұлттық қозғалыстар, Батыстағы жұмысшылар қозғалысы және советтік биліктің мәнімен байланыстырыла қарастырылуы қажет деп белгіленді. 7) Баяндамалар жергілікті халыққа түсінікті тілде, қарапайым әрі мазмұнды түрде жүргізілуі тиіс деп тапсырылды. 8) Шайханаларда партия ұяларының, «Қосшы» ұйымдарының, жастар және кооператив мүшелерінің жиналыстарын өткізуге мүмкіндік берілді. 9) Қызыл шайханаларды қаржыландыру жергілікті атқару комитеттерінің қаражатынан, сондай-ақ аталған ұйымдардың жәрдемақылары мен ерікті жарналар есебінен жүзеге асырылды. 10) Шайханаға тұрақты бекітілген қызметкерлер мен халық мұғалімдері еңбекақымен қамтамасыз етілуі тиіс деп белгіленді. Осы мақсатқа сәйкес, барлық облыс орталықтарында «Дихан үйін» ашу жөнінде шаралар қабылдау қажет болды. Бұл мекемелер ауыл мен қыстақ халқы арасында үгіт-насихат жүргізудің орталығы болып қана қоймай, сонымен бірге «Қосшы» одағы мүшелеріне әкімшілік, салық және басқа да мәселелер бойынша құқықтық көмек көрсету және түсіндіру жұмыстарын жүргізетін аппарат ретінде пайдаланылуы тиіс еді (ҚОҚСТМА. Р-1544-қ. 1-т. 6-іс.10- п).

1924 жылғы 5 наурызда «Ақ жол» газетінде жарық көрген «Қосшы тіршілігі» атты мақалада, Жетісу облысындағы «Қосшы» ұйымдарының оқу-ағарту ісі, шаруашылық құрылысы және ұйым қатарларын нығайту бағытында атқарған жұмыстары баяндалды. Мақалада ауылдық жерлерде еңбекші халықтың тұрмысын жақсартуға, мәдени деңгейін көтеруге бағытталған іс-шаралардың маңызы атап көрсетілді (Нұрпейісұлы,1972: 282). Сонымен бірге, Облыстық комитеттің (Обкомның) «Ақ жол» және «Смычка» газеттеріне жазылуды күшейту жөнінде бірнеше рет үндеу жасалғанына қарамастан, бұл бағытта әлі де айтарлықтай ілгерілеушілік байқалмай отырғаны сын ретінде көрсетілді. Советтік билік ұсынған шараларды жүзеге асыруда жетекші рөл атқаруы тиіс «Қосшы» ұйымдарының бұл бағыттағы істерге жеткілікті мән бермеуі сын тұрғысынан бағаланды. Осыған байланысты облыстық комитет ауылдық жерлер мен қырда газеттер мен журналдарды кеңінен тарату және олардың насихатталуы мен таралымын арттырудың ауыл тұрғындарының мәдени-рухани өмірі мен тұрмыс деңгейіне тікелей ықпал ететінін ескеріп, ұйымдарға бұл бағыттағы жұмысты жандандыру міндетін жүктеді (ҚОҚСТМА. Р-1544-қ. 1-т. 33-іс. 11-п).

«Қосшы» ұйымдарының ауыл шаруашылығы саласындағы қызметі мен өмірі партиялық және советтік баспасөз беттерінде жеткілікті түрде көрсетілмегендіктен, кейде «Қосшы» ұйымы мүлде жоқ сияқты әсер қалдыратыны да сыналып отырды. Осы олқылықтың орнын толтыру мақсатында Обком ұйым қызметін газет беттерінде тұрақты түрде жариялауға ерекше көңіл бөліп, уездік «Қосшы» комитеттерінің алдына нақты міндеттер қойды. Атап айтқанда, «Қосшы» уездік комитеттерінің жауапты қызметкерлері өз жұмысын және бастауыш ұйымдардың қызметін үнемі баспасөз арқылы жариялап отыруы тиіс деп белгіленді. Сондай-ақ бастауыш ұйым жиналыстарында «Қосшы» тілшілерін сайлап, олардың міндетіне ұйым өмірін жан-жақты баяндап, оны «Ақ жол» және «Советская степь» газеттерінде жариялау тапсырылды. Сонымен қатар ұйымдарға арнайы үгіт-насихат жүргізетін өкілдер бөлу, баспасөздің маңызы мен қажеттілігін түсіндіру жұмыстарын күшейту және ұжымдық жазылу тәсілін енгізу ұсынылды (ҚОҚСТМА. Р-1544-қ. 1-т. 34-іс. 32-п).

Қорытынды

Қорытындылай келе, «Қосшы» одағының қызметі Қазақстандағы 1920–1930 жылдардағы әлеуметтік және саяси трансформациялар аясында қарастырылуы тиіс күрделі құбылыс болды. Ұйым ауыл еңбекшілерін біріктіру, жер қатынастарын қайта реттеу және мәдени-ағартушылық шараларды жүзеге асыру арқылы советтік әлеуметтік саясаттың жергілікті деңгейде жүргізілуіне ықпал етті. Алайда бұл қызмет еңбекші бұқараның дербес бастамасынан гөрі, советтік биліктің саяси-әкімшілік мақсаттарымен тығыз сабақтастықта іске асырылды. 1920–1930 жылдардағы экономикалық және мәдени-ағартушылық науқандар барысында «Қосшы» одағы еңбекшілерді ұйымдастырудың белгілі бір тетіктерін қалыптастырғанымен, бұл үдеріс олардың өзіндік мүдделерін қорғаудан гөрі, ұжымдастыру

саясатына бейімдеуге бағытталды. Голощекиннің «Кіші қазан» саясаты кезеңінде ұйымның дербестігі біртіндеп шектеліп, ол әкімшілік-басқару жүйесінің құрамдас бөлігіне айналды. Осы тұрғыдан алғанда, «Қосшы» одағының қызметін біржақты прогрессивті қозғалыс ретінде де, толықтай репрессивті тетік ретінде де бағалау жеткіліксіз: ол бір мезгілде еңбекші топтарды жұмылдыру құралы әрі ауылдағы әлеуметтік қайшылықтарды тереңдеткен советтік саясаттың іске асу механизмі қызметін атқарды.

Сонымен қатар, «Қосшы» одағының қызмет тәжірибесі қазіргі кезеңде ауылдық қоғамдағы өзін-өзі ұйымдастыру, экономикалық тәуелділік пен мәдени өзгерістер мәселелерін тарихи тұрғыдан талдау үшін маңызды дереккөз болып табылады. Қызылорда өңірі тарихының құрамдас бөлігі саналатын бұл ұйымның қалыптасуы мен қызметі ауыл еңбекшілерінің әлеуметтік жағдайындағы өзгерістермен, сауаттандыру науқандарымен және дәстүрлі әлеуметтік қатынастардың трансформациясымен байланысты болды. Алайда «Қосшы» одағының саяси, экономикалық және мәдени-ағартушылық қызметі еңбекші топтардың мүдделерін қорғаудан гөрі, көбіне советтік идеологияны орнықтыру және ауыл қоғамын жаңа әлеуметтік-саяси үлгіге бейімдеу міндеттерімен ұштасып отырды. Ұйымның қызметі әйелдер мәселесі мен тұрмыстық өзгерістерге қатысты белгілі бір жаңашыл элементтерді қамтығанымен, бұл үдерістер жоғарыдан жүргізілген саясаттың шеңберінде іске асырылды. Сонымен қатар, «Қосшы» одағының әрекеттері кей жағдайда ауыл ішіндегі таптық жіктелуді күшейтіп, әлеуметтік шиеленістердің тереңдеуіне де ықпал етті.

Sources

BSAKRSH — Branch of the State Archive of Kyzylorda Region for Socio-Political History

Дереккөздер

ҚОҚСТМА — Қызылорда облыстық мемлекеттік архивінің Қоғамдық-саяси тарихы бойынша филиалы

References

- Amantayev, 1969 — *Amantayev B.A.* Sotsializm i korennoye preobrazovaniye sotsialnoy prirody kazakhskogo krestyanstva [Socialism and the radical transformation of the social nature of the Kazakh peasantry]. Alma-Ata: Nauka, 1969. 452 p. (In Russ.).
- Baigabylov, 2008 — *Baigabylov N.S.* Кеңес заманындағы аграрлық мәселелер [Agrarian issues in the Soviet era]. Almaty: Olke, 2008. 327 p. (In Kaz.).
- Burygin, 1926 — *Burygin A.* Soyuz Koshchi [Union “Koshchi”] // *Ves’ Turkmenistan*. Ashkhabad (Poltoratsk): Turkmenskaya Iskra, 1926. pp. 197–200. (In Russ.).
- Davlet-Yusupov, 1964 — *Davlet-Yusupov M.Kh.* Ob uchastii soyuza «Koshchi» v ukreplenii mestnykh sovetov Uzbekistana (1925–1930) [On the Participation of the «Koshchi» Union in Strengthening Local Soviets in Uzbekistan (1925–1930)] // *Obshchestvennye nauki v Uzbekistane*. Tashkent: Izdatelstvo Akademii nauk Ózbek SSR, 1964. 65 p. (In Russ.).
- Dauylbaeva, 2007 — *Dauylbaeva S.B.* “Koshchi” odaǵy jáne ondaǵy Oraz Zhandosovtyń atqarǵan qyzmeti [The “Koshchi” union and Oraz Zhandosov’s role in it] // *QazUU khabarshysy*. 2007. No. 1(44). (In Kaz.).
- Dakhshleyger, 1965 — *Dakhshleyger G.F.* Sotsialno-ekonomicheskoye preobrazovaniya v aule i derevne Kazakhstana 1921–1929 gg. [Socio-economic transformations in Kazakh auls and villages 1921–1929]. Alma-Ata: Nauka, 1965. 536 p. (In Russ.).
- Erenov, 1963 — *Erenov A.* Vozniknovenie i razvitie sotsialisticheskikh zemelnykh pravootnoshenii v Kazakhskoi SSR [The Emergence and Development of Socialist Land Relations in the Kazakh SSR]. Almaty: AN Kaz. SSR, 1963. 364 p. (In Russ.).
- Eshmuratov, 2007 — *Eshmuratov A.K.* XX ǵasyrdyń 20-shy zhyldaryndaǵy agrarlyq ózgerister ayasyndaǵy “Koshchi” buqaralyq uyymy qyzmetiniń keńestik tarikhnamadagy interpretatsiyasy [Interpretation of the “Qosshy” mass organization in Soviet historiography during agrarian changes of the 1920s] // *Pavlodar MU khabarshysy*. 2007. No. 2. (In Kaz.).
- Zhumabekov, 1969 — *Zhumabekov Zh.* Leninskiye idei rukovodstva massami i deystvii [Lenin’s ideas on leadership of the masses and action]. Alma-Ata: Kazakhstan, 1969. 175 p. (In Russ.).
- Kozlov, 2012 — *Kozlov A.P.* Zemleustroitelnyye raboty 1920-kh gg. i ikh rol’ v stanovlenii etnokraticeskoy gosudarstvennosti v Kazakhstane [Land management works of the 1920s and their role in the formation of ethnocratic statehood in Kazakhstan] // *Sovremennyye issledovaniya sotsialnykh problem*. 2012. No. 4(12). (In Russ.).
- Nurpeisuly, 1972 — *Nurpeisuly K.* Qazaqstannyń sharualar sovetteri (1917–1929) [Peasant Soviets of Kazakhstan (1917–1929)]. Almaty: Gylm, 1972. 348 p. (In Kaz.).
- Nurpeisuly, 1997 — *Nurpeisuly K.* Kishi oktyabr qurbany [Victim of the Little October] // *Egemen Qazaqstan*. 1997. No. 199. (In Kaz.).

Omarbekov, 2001 — *Omarbekov T.* XX ғасырдағы Қазақстан тарихының өзекті мәселелері [Topical issues of Kazakhstan's history in the 20th century]. Алматы: Қазақпарат, 2001. 404 б. (In Kaz.).

Skalov, 1923 — *Skalov G.* Organizatsiya soyuza “Koshchi” i zemelnaya reforma [Organization of the “Koshchi” union and land reform]. Zhizn natsionalnosti [Life of Nationalities] / eds. G.I. Broydo, M. Sultan-Galiev, I.P. Trainin. Moskva: Narodny komissariat po delam natsionalnostey RSFSR, 1923. 45 p. (In Russ.).

Tabyldieva, Sidesheva, 2025 — *Tabyldieva O.D., Sidesheva R.A.* Z. Izhanovtin enbekterindegi Mangystau tarihina qatisti arxivtik qujattarga sholu [A Review of Archival Documents Related to the History of Mangystau in the Works of Z. Izhanov] // Yessenov Science Journal. 2025. No. 1(50). (In Kaz.).

Toleugalieva, 1998 — *Toleugalieva Z.* “Koshchi” degen odaq bolgan [There was a union called “Koshchi”] // Zhas Alash. 1998. No. 66. (In Kaz.).

Shamshieva, 2007 — *Shamshieva G.S.* Buryngy Syrdariya oblysyndaғы “Qosshy” odayyny paidabolu men qalyptasuy tarikhynan [On the history of the emergence and formation of the “Koshchi” union in former Syrdarya region] // QazUU khabarshysy, 2007. No. 3(46). (In Kaz.).

Әдебиеттер

Амантаев, 1969 — *Амантаев Б. А.* Социализм и коренное преобразование социальной природы казахского крестьянства. Алма-Ата: Наука, 1969. 452 с.

Байғабылов, 2008 — *Байғабылов Н. С.* Кеңес заманындағы аграрлық мәселелер. Алматы: Өлке, 2008. 327 б.

Бурыгин, 1926 — *Бурыгин А.* Союз Кошчи // Весь Туркменистан. Асхабад (Полторацк): Туркменская искра, 1926.

Давлет-Юсупов, 1964 — *Давлет-Юсупов М.Х.* Об участии союза Кошчи в укреплении местных советов Узбекистана (1925–1930) // Общественные науки в Узбекистане. Ташкент: Издательство Академии наук Узбекской ССР, 1964. 65 с.

Дауылбаева, 2007 — *Дауылбаева С.Б.* «Қосшы» одағы және ондағы Ораз Жандосовтың атқарған қызметі // ҚазҰУ хабаршысы. 2007. № 1 (44).

Дахшлейгер, 1965 — *Дахшлейгер Г.Ф.* Социально-экономические преобразования в ауле и деревне Казахстана (1921–1929 гг.). Алма-Ата: Наука, 1965. 536 с.

Еренов, 1963 — *Еренов А.* Возникновение и развитие социалистических земельных правоотношений в Казахской ССР. Алматы: АН Каз. ССР, 1963. 364 б.

Ешмұратов, 2007 — *Ешмұратов А.Қ.* XX ғасырдың 20-шы жылдарындағы аграрлық өзгерістер аясындағы «Қосшы» бұқаралық ұйымы қызметінің кеңестік тарихнамадағы интерпретациясы // Павлодар МУ хабаршысы. 2007. № 2.

Жумабеков, 1969 — *Жумабеков Ж.* Ленинские идеи руководства массами в действии. Алма-Ата: Казахстан, 1969. 175 с.

Козлов, 2012 — *Козлов А.П.* Землеустроительные работы 1920-х гг. и их роль в становлении этнократической государственности в Казахстане // Современные исследования социальных проблем (электронный научный журнал). 2012. № 4 (12).

Нұрпейісұлы, 1972 — *Нұрпейісұлы К.* Қазақстанның шаруалар советтері (1917–1929). Алматы: Ғылым, 1972. 348 б.

Нұрпейісұлы, 1997 — *Нұрпейісұлы К.* Кіші Октябрь құрбаны // Егемен Қазақстан. 1997. № 199.

Омарбеков, 2001 — *Омарбеков Т.* XX ғасырдағы Қазақстан тарихының өзекті мәселелері. Алматы: Қазақпарат, 2001. 404 б.

Скалов, 1923 — *Скалов Г.* Организация союза «Кошчи» и земельная реформа // Жизнь национальностей / под ред. Г.И. Бройдо, М. Султан-Галиева, И.П. Трайнина. Москва: Народный комиссариат по делам национальностей РСФСР, 1923. 45 с.

Табылдиева, Сидешова, 2025 — *Табылдиева О.Д., Сидешова Р.А.* З. Ижановтың еңбектеріндегі Маңғыстау тарихына қатысты архивтік құжаттарға шолу // Yessenov Science Journal. 2025. № 1 (50).

Төлеуғалиева, 1998 — *Төлеуғалиева З.* «Қосшы» деген одақ болған // Жас Алаш. 1998. № 66.

Шамшиева, 2007 — *Шамшиева Г.С.* Бұрынғы Сырдария облысындағы «Қосшы» одағының пайда болу мен қалыптасуының тарихынан // ҚазҰУ хабаршысы. 2007. № 3 (46).

Әдебиеттер тізімі

Амантаев, 1969 — *Амантаев Б. А.* Социализм и коренное преобразование социальной природы казахского крестьянства. Алма-Ата: Наука, 1969. 452 с.

Байғабылов, 2008 — *Байғабылов Н. С.* Кеңес заманындағы аграрлық мәселелер. Алматы: Өлке, 2008. 327 б.

Бурыгин, 1926 — *Бурыгин А.* Союз Кошчи // Весь Туркменистан. Асхабад (Полторацк): Туркменская искра, 1926.

Давлет-Юсупов, 1964 — *Давлет-Юсупов М.Х.* Об участии союза Кошчи в укреплении местных советов Узбекистана (1925–1930) // Общественные науки в Узбекистане. Ташкент: Издательство Академии наук Узбекской ССР, 1964. 65 с.

- Дауылбаева, 2007 — *Дауылбаева С.Б.* «Қосшы» одағы және ондағы Ораз Жандосовтың атқарған қызметі // ҚазҰУ хабаршысы. 2007. № 1 (44).
- Дахшлейгер, 1965 — *Дахшлейгер Г.Ф.* Социально-экономические преобразования в ауле и деревне Казахстана (1921–1929 гг.). Алма-Ата: Наука, 1965. 536 с.
- Еренов, 1963 — *Еренов А.* Возникновение и развитие социалистических земельных правоотношений в Казахской ССР. Алматы: АН Каз. ССР, 1963. 364 б.
- Ешмұратов, 2007 — *Ешмұратов А.Қ.* XX ғасырдың 20-шы жылдарындағы аграрлық өзгерістер аясындағы «Қосшы» бұқаралық ұйымы қызметінің кеңестік тарихнамадағы интерпретациясы // Павлодар МУ хабаршысы. 2007. № 2.
- Жумабеков, 1969 — *Жумабеков Ж.* Ленинские идеи руководства массами в действии. Алма-Ата: Казахстан, 1969. 175 с.
- Козлов, 2012 — *Козлов А.П.* Землеустроительные работы 1920-х гг. и их роль в становлении этнократической государственности в Казахстане // Современные исследования социальных проблем (электронный научный журнал). 2012. № 4 (12).
- Нұрпейісұлы, 1972 — *Нұрпейісұлы К.* Қазақстанның шаруалар советтері (1917–1929). Алматы: Ғылым, 1972. 348 б.
- Нұрпейісұлы, 1997 — *Нұрпейісұлы К.* Кіші Октябрь құрбаны // Егемен Қазақстан. 1997. № 199.
- Омарбеков, 2001 — *Омарбеков Т.* XX ғасырдағы Қазақстан тарихының өзекті мәселелері. Алматы: Қазақпарат, 2001. 404 б.
- Скалов, 1923 — *Скалов Г.* Организация союза «Кошчи» и земельная реформа // Жизнь национальностей / под ред. Г.И. Бройдо, М. Султан-Галиева, И.П. Трайнина. Москва: Народный комиссариат по делам национальностей РСФСР, 1923. 45 с.
- Табылдиева, Сидешова, 2025 — *Табылдиева О.Д., Сидешова Р.А.* З. Ижановтың еңбектеріндегі Маңғыстау тарихына қатысты архивтік құжаттарға шолу // Yessenov Science Journal. 2025. № 1 (50).
- Төлеуғалиева, 1998 — *Төлеуғалиева З.* «Қосшы» деген одақ болған // Жас Алаш. 1998. № 66.
- Шамшиева, 2007 — *Шамшиева Г.С.* Бұрынғы Сырдария облысындағы «Қосшы» одағының пайда болу мен қалыптасуының тарихынан // ҚазҰУ хабаршысы. 2007. № 3 (46).

ТАРИХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Published in the Republic of Kazakhstan
Asian Journal “Steppe Panorama”
Has been issued as a journal since 2014
ISSN 2710-3994.
Vol. 13. Is. 1, pp. 111-124, 2026
Journal homepage: <https://ajspiie.com>

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2026_13_1_111-124

SOCIAL PREREQUISITES FOR THE EMERGENCE AND DEVELOPMENT OF SUFI ORDERS IN CENTRAL ASIA

Marzhan A. Kasymbekova¹, Vecihi Sefa Fuat Hekimoğlu^{2*}

¹Al-Farabi Kazakh National University
(71, Al-Farabi Str., 050040 Almaty, Republic of Kazakhstan)
Postgraduate student
 <https://orcid.org/0000-0002-5380-0656>. E-mail: kasimbekovamarzan@gmail.com

²Kutakhya Dumlupinar University
(Evliya Çelebi Yerleşkesi Tavşanlı Yolu 10 km Kütahya, Türkiye)
Dr., Professor
 <https://orcid.org/0000-0002-6095-7512>. E-mail: sefafuat@hotmail.com, vecihi.hekimoglu@dpu.edu.tr
*Correspondent author

© Ch.Ch. Valikhanov IHE, 2026
© Kasymbekova M.A., Vecihi S.F.H., 2026

Abstract. *Introduction.* The article examines the conditions of origin of the Sufi tariqa (brotherhood) and the social composition of the first Sufis in Central Asia, which is considered one of the largest centers of the Islamic world. It is also shown that the Sufi movement, which originated within the framework of Islam, was to some extent influenced by other religions and teachings, as well as the first ascetic (pious) movements that appeared in other regions. *Goals and objectives.* The study of the historical evolution of Sufism, from simple «asceticism» to its transformation into formal and highly hierarchical organizational and social structures called «tariqas». To consider the conditions of social composition, which help to determine the history of the emergence, formation, distribution of Sufi Tariqat in Central Asia, as well as its factors. To determine the influence of the ideas of the Sufi movement that emerged in other countries of the Islamic world to a certain extent on the evolution of Central Asian Sufi movements. To analyze the history of the emergence of the Sufi movement and the background of its social composition based on the available published scientific literature and research sources. *Results.* The article analyzes the problem of the social conditions for the emergence and development of Sufi Tariqat in Central Asia, as well as its various definitions. Here we have the opportunity to determine the worldview and ideological positions of the adherents of this phenomenon, the process of introducing or, conversely, excluding certain ideological concepts and principled actions within the framework of Sufi teachings. Within the framework of such issues, the article discusses the emergence of Sufi Tariqat in Central Asia, social conditions and its main factors. *Conclusions.* Based on the analysis of the main factors related to the social conditions of the emergence and development of Sufi Tariqat in Central Asia, we can draw the following conclusions: on the one hand, this was reflected in the ideological transformation of Sufi teaching in order to specifically protect the basic principles of Islam and the principles of the Hanafi legal School, conducted by representatives of other religious and doctrinal directions. On the other hand, the

influence of this interaction on the internal development of the Sufi tradition through the selective perception and rethinking of certain elements of spiritual and ascetic practice inherent in some denominations and currents.

Key words: Central Asia, Sufi order, Khoja Ahmed Yasawi, social structure, Islamic religion, Sunni theology, Muslim mysticism

For citation: Kasymbekova M.A., Vecihi S.F.H. The history of the Sufi movement in Central Asia (conditions of social composition) // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2026. Vol. 13. No. 1. Pp. 111-124. (In Kaz.). DOI: 10.51943/2710-3994_2026_13_1_111-124

ОРТАЛЫҚ АЗИЯДА СОПЫЛЫҚ ТАРИҚАТТЫҢ ПАЙДА БОЛУЫ МЕН ДАМУЫНЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК АЛҒЫШАРТТАРЫ

Қасымбекова Маржан Әмірқызы¹, Вежихи Сефа Фуат Хекимоглу^{2*}

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті
(71-үй, әл-Фараби даңғ., 050040 Алматы, Қазақстан Республикасы)
Докторант

 <https://orcid.org/0000-0002-5380-0656>. E-mail: kasimbekovamarzan@gmail.com

²Кютахья Думлыпынар университеті
(Евлия Челеби Кампусы Тавшанлы жолы 10 км, Кутахи, Түркия)
Профессор

 <https://orcid.org/0000-0002-6095-7512>. E-mail: sefafuat@hotmail.com, vecihi.hekimoglu@dpu.edu.tr

*Автор-корреспондент

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2026

© Қасымбекова М.А., Вежихи С.Ф.Х., 2026

Аңдатпа. *Kırişne.* Мақалада ислам әлемінің ірі орталықтарының бірі болып саналатын Орталық Азияда сопылық тариқаттың (бауырластық) пайда болуы мен алғашқы сопылардың әлеуметтік құрамының шарттары қарастырылады. Ислам діні аясында пайда болған сопылық қозғалысқа белгілі бір дәрежеде басқа діндер мен ілімдер, сонымен бірге басқа аймақтарда пайда болған алғашқы аскеттік (тақуалық) ағымдардың ықпалы көрсетіледі. *Зерттеудің мақсаты мен міндеттері.* Сопылықтың қарапайым «аскеттіктен» (тақуалық) бастап, «тариқаттар» деп аталатын ресми және жоғары иерархиялық ұйымдастырушылық және әлеуметтік құрылымдарға көтерілгенге дейінгі тарихи эволюциясын зерттеу. Орталық Азияда сопылық тариқаттың пайда болу тарихын, қалыптасуын, таралуын, сонымен бірге оның факторларын анықтауға көмектесетін әлеуметтік құрамның шарттарын қарастыру. Ислам әлемінің басқа елдерінде пайда болған сопылық ағым идеяларының белгілі бір дәрежеде Орталық Азиялық сопылық қозғалыстардың эволюциясына ықпалын айқындау. Зерттеудің дереккөз базасы арқылы қолданыстағы жарияланған ғылыми әдебиеттерге сүйене отырып, сопылық қозғалыстың пайда болу тарихы мен әлеуметтік құрамның алғышарттарына талдау жасау. *Нәтижелер.* Мақалада Орталық Азияда сопылық тариқаттың пайда болуы мен дамуының әлеуметтік шарттары мәселесі, сонымен бірге оның әртүрлі анықтамалары талданады. Мұнда біз сопылық ілімінің аясында белгілі бір идеялық тұжырымдамалар мен қағидаттық әрекеттердің енгізілуі немесе, керісінше, одан шеттетілуі үдерісінің бұл феноменді ұстанушылардың дүниетанымдық әрі идеялық ұстанымдарын анықтауға мүмкіндік аламыз. Осындай мәселелер аясында, мақалада Орталық Азиядағы сопылық тариқаттың пайда болуы, әлеуметтік шарттары және оның негізгі факторлары қарастырылады. *Қорытынды.* Орталық Азияда сопылық тариқаттың пайда болуы мен дамуының әлеуметтік шарттарына қатысты негізгі факторларын талдау бойынша мынадай қорытынды жасауға болады: бір жағынан, бұл өзге діни және доктриналық бағыт өкілдерімен жүргізілген ислам дінінің негізгі қағидаларын

жалпы және ханафиттік құқықтық мектептің ұстанымдарын арнайы қорғау мақсатында сопылық ілімнің идеялық трансформацияға ұшырауынан көрінсе, екінші жағынан, аталған өзара ықпалдастық кейбір конфессиялар мен ағымдарға тән рухани-аскетикалық тәжірибенің жекелеген элементтерін іріктеп қабылдау және қайта пайымдау арқылы сопылық дәстүрдің ішкі дамуына ықпалы.

Түйін сөздер: Орталық Азия, сопылық тарикат (орден), Қожа Ахмет Ясауи, әлеуметтік құрамы, ислам діні, суниттік теология, мұсылман мистицизмі

Дәйексөз үшін: Қасымбекова М.А., Вежихи С.Ф.Х. Орталық Азиядағы сопылық қозғалыстың пайда болу тарихы (әлеуметтік құрамның шарттары) // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2026. Т. 13. № 1. 111-124 бб. (Қазақш.). DOI: 10.51943/2710-3994_2026_13_1_111-124

СОЦИАЛЬНЫЕ ПРЕДПОСЫЛКИ ВОЗНИКНОВЕНИЯ И РАЗВИТИЯ СУФИЙСКИХ ОРДЕНОВ В ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ

Касимбекова Маржан Амировна¹, Вежихи Сефа Фуат Хекимоглу^{2*}

¹Казахский Национальный университет имени аль-Фараби
(д. 71, просп. Аль-Фараби, 050040 Алматы, Республика Казахстан)
Докторант

 <https://orcid.org/0000-0002-5380-0656>. E-mail: kasimbekovamarzan@gmail.com

²Университет Кютахья Думлупинар
(Эвлия Челеби Кампус ул. Тавшанлы 10 км, Кютахи, Турция)
профессор

 <https://orcid.org/0000-0002-6095-7512>. E-mail: sefafuat@hotmail.com, vecihi.hekimoglu@dpu.edu.tr

*Автор-корреспондент

© ИИЭ им. Ч.Ч. Валиханова, 2026

© Касимбекова М.А., Вежихи С.Ф.Х., 2026

Аннотация. *Введение.* В статье рассматриваются условия происхождения суфийского тариката (братства) и социального состава первых суфиев в Центральной Азии, который считается одним из крупнейших центров исламского мира. Также показано, что суфийское движение, возникшее в рамках ислама, в определенной степени находилось под влиянием других религий и учений, а также первых аскетических (набожный) движений, появившихся в других регионах. *Цели и задачи исследования.* Исследование исторической эволюции суфизма, от простого «аскетизма» до его трансформации в формальные и высокоиерархические организационные и социальные структуры, называемые «тарикатами». Рассмотреть истории возникновения, формирования, распространения суфийского тариката в Центральной Азии, а также условий социального состава, которые помогают определить его факторы. Определить, в какой степени идеи суфийского движения, возникшего в других странах исламского мира, повлияли на эволюцию суфийских движений в Центральной Азии. Проанализировать историю возникновения суфийского движения и предпосылки его социального состава на основе имеющейся опубликованной научной литературы и источников исследования. *Результаты.* В статье анализируется проблема социальных условий возникновения и развития суфийского тариката в Центральной Азии, а также различные его определения. Здесь у нас есть возможность определить мировоззрение и идеологические позиции приверженцев этого явления, процесс внедрения или, наоборот, исключения определенных идеологических концепций и принципиальных действий в рамках суфийского учения. В рамках рассматриваемых вопросов в статье анализируется возникновение суфийского тариката в Центральной Азии, социальные условия и его основные факторы. *Выводы.* На основе анализа основных факторов, связанных с социальными условиями возникновения и развития суфийского тариката в Центральной Азии, можно

сделать следующие выводы: с одной стороны, это отразилось в идеологической трансформации суфийского учения с целью целенаправленной защиты основных принципов ислама и принципов ханафитской правовой школы, проводимой представителями других религиозно-доктринальных направлений. С другой стороны, влияние этого взаимодействия на внутреннее развитие суфийской традиции проявилось в избирательном восприятии и переосмыслении отдельных элементов духовно-аскетической практики, присущих некоторым конфессиям и течениям.

Ключевые слова: Центральная Азия, суфийский орден, Ходжа Ахмед Ясави, социальная структура, исламская религия, суннитская теология, мусульманский мистицизм

Для цитирования: Касимбекова М.А., Вежихи С.Ф.Х. История возникновения суфийского движения в Центральной Азии (условия социального состава) // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2026. Т. 13. № 1. С. 111-124. (На Каз.). DOI: 10.51943/2710-3994_2026_13_1_111-124

Кіріспе

Адам өмірі, өзінің өркениетті көріністерінде, өмірлік тәжірибе мен білімді игеруден және оны басқаларға қолжетімді құралдар арқылы жеткізуден тұрады. Адамдар өздерінің алдындағылардың тәжірибесінен үйренеді, ал тәжірибе мен білім алмасу әрқашан нақты жағдайлар мен әрекеттер арқылы жүзеге асырылады. Ғылыми тұрғыдан алғанда, бұл құбылыс нақты бір әлеуметтік-саяси және мәдени контекст аясында жүзеге асады, ал аталған контекст осы өзара берілістің табиғатын, яғни адамдар арасындағы коммуникация мен қарым-қатынастың сипатын айқындауда шешуші рөл атқарады. Осы мақалада қарастырылып отырған контекст діни сипатқа ие, ал тақырыптық аспектіні нақтылай түссек, негізінен мұсылмандық-сопылық кеңістікпен айқындалады. Исламдағы аскетистік-мистикалық ағым ретінде сипатталып жүрген сопылық (сопылықтың әртүрлі анықтамалары туралы мәселеге кейінірек тоқталамыз – авт.) осы зерттеуде қамтылған деректерден әлдеқайда кең ауқымды жүйенің құрамдас бөлігі ретінде көрініс табады. Мәселен, Х.-Г. Гадамердің «шындық әдісі» бойынша айтқанда: «Дәстүр [адам] бостандығы мен тарихының тұрақты элементі болып табылады. Тіпті ең шынайы және тұрақты дәстүр бір кездері оған берілген серпіннің арқасында ғана өмір сүре алмайды. Дегенмен, әрбір тарихи өзгерісте [дәстүрді] сақтауға деген ұмтылыс әрқашан бар... Сақтау – бұл төңкеріс пен жаңарудан гөрі [адамдардың] ерік-жігерінің әрекеті» (Gadamer, 1984: 250).

Аталмыш мақалада Орталық Азиядағы сопылық тариқаттың пайда болуы мен әлеуметтік құрамның шарттары, сонымен бірге сопылыққа берілген әртүрлі анықтамалар талданады. Мұнда біз сопылық ілімінің аясында белгілі бір идеялық тұжырымдамалар мен практикалық әрекеттердің енгізілуі немесе, керісінше, одан шеттетілуі үдерісінің бұл феноменді ұстанушылардың (зерттеушілер / сыншылар – авт.) дүниетанымдық әрі идеялық ұстанымдарын қалай бейнелейтінін анықтауға мүмкіндік аламыз. Өйткені, сопылықтың тарихын түсіндірудегі мұндай динамика көбіне орның төңірегіндегі қызу ғылыми және қоғамдық пікірталастармен айқындалады. Мұндай полемиканың негізгі себептерінің бірі – сопылықтың мұсылман қоғамының барлық әлеуметтік топтары арасында кең таралуы, сондай-ақ реформаторлық бағыттағы сыншылардың «шынайы» немесе «дұрыс ислам» туралы өздерінің баламалы концепцияларын қалыптастыруға және оны іске асыруға ұмтылысы болып табылады. Осыған байланысты мақалада сопылық тариқаттың әлеуметтік құрамы туралы мүмкіндігінше кең, жан-жақты тұрғыда түсіндіру қажеттігі негізделеді және мұсылман мәдениеті мен қоғамдық-саяси өмірінде сопылық ілімнің қандайда бір маңыздылығына баға беру.

Сопылықтың әлеуметтік құрамның шарттарымен қатар, кез келген дін сияқты, оның гносеологиялық негіздері де бар. Кезінде евроцентристік ғалымдар мұны «Дін – әлі өзін таппаған немесе қайтадан өзін жоғалтқан адамның өзіндік санасы мен өзіндік түйсігі» деп атап көрсеткен болатын. Дегенмен, Адам санасының диалектикасы оның даму барысында бір-біріне қайшы екі негізгі бағыттың қалыптасатынын көрсетеді. Ал большевизм идеолгтары

философиялық идеализмнің гносеологиялық негіздеріне тоқтала отырып: «Діндарлықтың (яғни философиялық идеализмнің) гносеологиялық тамырлары, әрине, бар; ол негізсіз емес, алайда ол – тірі, жемісті, шынайы, қуатты, бәрін қамтитын, объективті және абсолютті адамдық танымның тірі ағашында өсіп шыққан бос [жапрағы]» деп атап өтеді. Алайда, сопылық діннің гносеологиялық негіздері жөніндегі бұл жалпы қағидалар мистицизмге де толықтай қатысты. Мистикалық танымда құдайлық болмысты игеру логикалық ой қорыту арқылы емес, ақылдан тыс интуитивті түйсіну, сезімдік қабылдау және діни қиялдың көмегімен жүзеге асатын құбылыс.

Орталық Азия сопылығы терең әрі бай тарихи даму жолын бастан кешірген ілім болып табылады, мәселен, Хижаз, Ирак, Сирия, Мысыр және Хорасан сияқты ислам өркениетінің ірі орталықтарымен бір қатарда тұрған көне Түркістан мен Мәуереннахр аймағы сопылықтың маңызды ошақтарының бірі ретінде танымал. VIII–IX ғасырлардың өзінде-ақ мединалық, басралық, куфалық және хорасандық аскетикалық мектептермен қатар Орталық Азияда да сопылықтың дербес мектебі қалыптасты. Ал IX–XI ғасырларда нишапурлық, мысырлық, дамаскілік және бағдадтық сопылық мектептермен бірге Орталық Азия сопылық мектебі де өмір сүрді. IX–XI ғасырларда қалыптасып, қызмет еткен он екі сопылық ағымның екеуі – «хакимийа» мен «сайарийа», сондай-ақ әлемнің әртүрлі аймақтарында пайда болған елуге жуық сопылық тарикаттың ішіндегі төрт ірі тарикат – «йассауийа», «хваджаган-накшбандийа», «кубравийа және ‘ишқийа» дәл осы Орталық Азия аумағында қалыптасты. Бұл деректер аймақта сопылық ілімнің қалыптасуы мен дамуының маңызды орталықтарының бірі болғанын айқын көрсетеді. Сондықтан, Орталық Азиядағы ислам сопылығының қалыптасуы, дамуы және кең таралуындағы рөлін анықтау сопылықтың пайда болуы мен эволюциясы тарихын жан-жақты әрі терең зерттеуді талап етеді. Осы орайда Орталық Азия сопылығы тарихының жеткілікті деңгейде зерттелмеген қырларының бірі – аталмыш аймақта сопылықтың әлеуметтік шарттары мен құрылымдары болып табылады. Осыған байланысты мақалада Орталық Азияда сопылық қозғалыстың пайда болу жағдайлары мен негізгі факторлары талданатын болады.

Орта Азия кеңістігінде ислам дінінің таралу үдерісімен қатар, хижраның II (миләди VIII) ғасырынан бастап зүһд пен сопылық бағыттардың айқындала бастағаны байқалады. Осы кезеңде аймақта өмір сүрген зәһидтер мен сопы тұлғалар тек жеке тақуалық пен риязат өмір салтымен ғана емес, сонымен бірге ғылыми және рухани тәлім-тәрбие қызметтерімен де ерекшеленді. Атап айтқанда, қазіргі Түрікменстан аумағында орналасқан Мерв қаласында дүниеге келген Абдуллаһ ибн Мүбәрак (қ. 181/797) хадис ғылымы саласында беделді мұхаддис ретінде танылып қана қоймай, сондай-ақ зүһд пен тасаввуф дәстүрінің көрнекті өкілдерінің бірі болды. Дереккөздерде оның Мерв қаласында екі рибат (сопылық орталық) құрып, сол жерлерде халыққа рухани жетекшілік жасап, шәкірт тәрбиелегені баяндалады.

Сонымен қатар, қазіргі Өзбекстан жерінде орналасқан Нахшеб (бүгінгі Қаршы) және Термез қалалары да ерте кезеңдерден бастап көптеген ғалымдар мен сопылар шыққан маңызды ғылыми орталықтардың қатарында болды. Ал Бұхара мен Самарқанд фикһ, хадис және кәлам секілді шария ғылымдарда жетілген ғұламаларымен қатар, сопылық жолды ұстанған тұлғаларымен де Орта Азияның ең ірі мәдени-рухани ошақтарын қалыптастырды. Осы тұрғыда Бұхараның Калабаз махалласында тұрған Әбу Бәкір Мұхаммед ибн Исхак әл-Калабази (қ. 380/990) тасаввуф ілімінің негізгі ұғымдары мен қағидаларын жүйелі түрде қарастырған *«әт-Та‘арруф ли-мазһаби әһли-т-тасаввуф»* атты араб тіліндегі еңбегінде өз дәуіріндегі сопылық түсінікті ғылыми негізде талдаған. Сондай-ақ, *«Бахру’л-фәуаид»* атты шығармасында кейбір хадистерге тасаввуфтық тұрғыдан түсіндірмелер берген. (Tosun, 2012: 493–194)

Материалдар мен зерттеу әдістері

Мақаланы жазу барысында Орталық Азиядағы сопылық тарикаттың пайда болуы мен оның әлеуметтік құрамының шарттары исламтану, дінтану, шығыстану, тарих, мәдениеттану және т.б. саланың зерттеуші-ғалымдарының ғылыми тұжырымдарын тарихи сабақтастық аясында түсінуге

көңіл бөлінді. X-XI ғасырлардан бастап сопылыққа теориялық тұрғыдан негізделген философиялық және теологиялық ілімнің көрінісін беретін діни-философиялық трактаттар жазыла бастады. Бұл ортағасырлық кезеңде жазылған шығармалардың аудармаларын талдай отырып, аңыздарға толы тәңіршілдік, шамандық, мұсылмандық және түркілік дүниетанымның ислам діні аясында үлкен өзгерістерге ұшырағанын байқауға болады. Мәселен, сол кезеңдегі сопылықтың ең танымал теоретиктері «Құт әл-кулуб» трактатының авторы Әбу Талиб Мұхаммед әл-Мәкки, әйгілі сопылық «хабарламаны», яғни «Рисалат әл-Кушайрияны» жазған Абу-л-Қасым әл-Кушайри, әйгілі сопылық «Кашф әл-махджуб» еңбектің авторы Әбу-л-Хасан Әли әл-Джуллаби әл-Худжвири, «Ихья әл-улум ад-Дин» атты еңбегімен танымал имам Әбу Хамид әл-Ғазали және «Футухат әл-Макия» атты сопылық философияның әртүрлі аспектілері бойынша Меккелік аяндардың авторы Андалусиялық мистик Мухья д-Дин Ибн Арабидің (1164–1240) еңбектерінде барынша толық ашылған (Мухаммад Юсуф аль-Хаттар, 2005: 480). Бұл деректерде сопылық тариқатқа қатысты ойлар мен әрекеттердің тазалығы, ең бастысы – жүректі тазартуға ұмтылыстар туралы айтылған көзқарастар сараланды. Ал, жарияланған деректер негізінде ханафизмнің сунниттік теологиялық-құқықтық мектебі, Орталық Азиядағы сопылық қозғалыстар мен өмір салтының пайда болуы мен дамуына ықпал еткен фактор талқыланды. Айта кету керек, Орталық Азиядағы ислам тарихының бір аспектісі – аймақта сопылықтың пайда болуы (Аверьянов, 2011: 648), осыған сүйене отырып, мақалада сопылық тариқаттың пайда болуының шарттары мен негізгі факторлары, сонымен бірге, алғашқы сопыларға жататын әлеуметтік топтар анықталды (Бертельс, 2002: 528), бұл өз кезегінде сопылық тариқаттың пайда болу факторларын нақтылауға көмектеседі. Ислам әлемінің басқа елдерінде пайда болған сопылық мектептер мен ағымдардың идеялары да белгілі бір дәрежеде Орталық Азияда пайда болған сопылық ағымдарға ықпалы да (Орынбеков, 2013: 204) қарастырылды.

Осылайша, біз Орталық Азияда сопылық тариқаттың пайда болу тарихы мен әлеуметтік құрылымының шарттарының маңызды мәселелеріне, ислам үдерісі бойынша зерттеудің идеялық және теориялық деректеріне, сонымен бірге тұжырымдамалық идеялардың қағидаттарына талдау жасалынды. Осындай үдерістерге байланысты Оратық Азияда сопылық тариқаттың пайда болу тарихы мен әлеуметтік құрылымының шарттарының тарихына қатысты жаңаша көзқарастар мен пайымдаулар нәтижелеріне байланысты ғылыми зерттеулерді қарастыра отырып, ондағы тарихи заңдылықтар мен құбылыстарды салыстырмалы әдіс арқылы зерттеу басты назарға алынады. Сөйтіп, «көне» мен «жаңаның» арасындағы мұндай әртүрлі көзқарастар тұрғысынан сипатталатын мәселелерге қатысты тарихнамалық талдауға ерекше мән беру орынды болады деген тұжырымға келдік. Сондықтан мақаланы жазу барысында әдіснамалық және теориялық негізін сипаттайтын ұстаным, нақтырақ айтқанда ислам дінінің құрамдас бөлігі болып табылатын сопылық ордендердің (ясавийа, накшбандийа, кубравийа, кадирийа, бекташийа) идеялары мен тәжірибелері аясындағы дамуы сунниттік-ханафилік ағым болғандықтан тарихи құбылыстар мен нақты оқиғаларды зерттеудің жалпы қабылданған ғылыми ұстанымы – тарихилық басшылыққа алынды.

Талқылау

Көптеген жылдар бойы сопылық тариқаттың пайда болуы мен таралуына қатысты мәселелер және онымен байланысты тақырыптар фрагменттік, эпизодтық түрде, нақты көзқарастарға сүйенбей зерттелді (Хисматулин, 2001: 118). XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында сопылық мәселесін теориялық және практикалық жағынан зерттеуге қызығушылық өте жоғары болғанмен, бұл әрдайым нақтылы ғылыми үдерісте қолдау таппады. Ал кеңестік дәуірде сопылық тариқатты зерттеу мәселесі тарихшылар мен этнографтардың құзіретітіне берілгенмен, діни дүниетанымдық мәселесіне қатысты әлеуметтік, философиялық немесе дінтанулық сияқты көптеген тұстары мемлекеттік бақылаудың (цензура – авт.) ықпалымен бұрмаланып отырды. Бұл туралы орыс исламтанушы ғалымы А.Каныш: «дін мен діни мистицизмді «жою» саясаты, оларды зерттеген ғылымды да жоюды білдірді»,–деп атап өткен болатын (Каныш, 2004: 153).

Орталық Азия жерлерінде сопылықтың даму жолдарын зерттеудегі бетбұрыс 1980–1990 жылдардың басынан бастап қолға алына бастады. Белгісіз немесе аз зерттелген қолжазба дереккөздеріне сүйене отырып, бұл зерттеушілер орыс отаршылдық және империялық билік контекстінде мұсылман тәжірибесінің/білімінің, ұжымдық жадының және рухани мұрагерлік тізбектерінің жазылуын, сақталуын және берілуін талдайды. Ал 1989 жылы ағылшын ғалымы Дж. С. Тримингемнің (J. Spencer Trimingham) «The Sufi Orders in Islam» (1971) атты маңызды және қызықты зерттеуі «Суфийские ордены в исламе» (Тримингем, 1989: 231) атаумен орыс тіліне аударылғаннан кейін, бұл сөзсіз сопылықтануға деген қызығушылықтың қайта жандануына айтарлықтай әсер етті. Ал 1991 жылы сопылық туралы белгілі бір ақпаратты қорытындылауға және деректердің қысқаша мазмұнын беруге тырысқан «Ислам» энциклопедиялық сөздігі (Ислам, 1991: 315) жарық көрді. Ал Өзбекстанда жарық көрген «Сопылық тарихынан: дереккөздер және әлеуметтік тәжірибе» (Из истории суфизма, 1991: 150) атты кітапқа танымал дінтанушылар мен шығыстанушылардың сопылық бағыттағы зерттеулері топтастырылды. Атап айтқанда, З.И. Касымованың «Истоки, социальная сущность и причины распространения суфизма» (Касимова, 1991: 5–16), Девин ДеВистің (Devin DeWeese) «Хусайн Хорезми: Среднеазиатский суфий начала XV в.» (DeWeese, 1991: 48–63), В.Э. Каримовтың «Некоторые аспекты политической и религиозно-философской практики тариката Накшбандийа в Мавераннахре XV в.» (Каримов, 1991: 79–88), Б.Бабаджановтың «Эпиграфические памятники мусульманских мазаров как источник по истории суфизма» (Бабаджанов, 1991: 89–98) атты зерттеулерін ерекше атауға болады. Зерттеулерде ғалымдар сопылық тариқаттың пайда болу тарихы, таралу аймақтары және әлеуметтік құрамы туралы қарастырылған. Мәселен, З.И. Касимова «Суфизм діни-мистикалық қозғалыс ретінде 1200 жылдан астам уақыт бұрын мұсылман елдерінде пайда болып, Солтүстік-Батыс Африкадан Қытай мен Индонезияның солтүстік шетіне дейінгі Таяу және Орта Шығыс халықтары арасында кең таралғандығын» атап көрсетеді. Сопылықтың пайда болу себептерін анықтау мәселесі исламдық рухани дәстүрдің қалыптасу логикасын түсінуде маңызды орын алады. Бұл сұраққа жауап беру үшін, ең алдымен, ортағасырлық Шығыс елдерінде мистикалық ағымдардың кең таралуына қолайлы жағдай жасаған нақты әлеуметтік-экономикалық және тарихи факторларды жан-жақты зерделеу қажет. Сонымен қатар сопылық ілімнің ішкі мазмұны мен дүниетанымдық негіздерін ашу мақсатында сопылардың өз еңбектеріне, яғни сопылық әдеби мұраға талдау жасау да айрықша маңызға ие. Осындай кешенді талдау ғана сопылықтың пайда болу алғышарттарын, оның әлеуметтік шарттарын рухани феномен ретіндегі ғылыми тұрғыдан пайымдауға мүмкіндік береді.

Тәуелсіздіктен кейінгі жылдары сопылық мәселесіне қатысты ғылыми қызығушылық айтарлықтай арта бастады, бұл әсіресе шығыстанушылардың зерттеулерінде айқын көрініс тапты – Қазақстанда А.К. Муминов, Р. Мустафина, Н. Нуртазина, К. Бегалинова, Е. Қартабаева, Л.Г. Ерекешева және т.б. атауға болады, ал Өзбекстанда А. Хисматулин, Б. Бабаджанов, Э. Каримов, А. Абдуллаев, Г. Наврұзова және т.б. сияқты ғалымдар сопылық тарихын зерттеу бағытында нәтижелі ғылыми еңбектер жариялады. Сонымен қатар 1999–2001 жылдары ресейлік исламтанушы С.М. Прозоровтың редакциясымен «Ислам на территории бывшей Российской империи» (Ислам, 1998–2001) атты анықтамалық-сөздіктің үш шығарылымы жарық көрді. Бұл еңбектерде алғаш рет Орта Азия сопылығының даму ерекшеліктерін жинақтайтын жалпылама мақалалармен қатар, жекелеген сопыларға, культтерге және ритуалдық практикаларға арналған материалдар ұсынылды. Аталған зерттеулер сопылықты аймақтық тарихи-мәдени феномен ретінде ғылыми тұрғыдан зерделеуге елеулі үлес қосып, қазіргі сопылықтану ғылымының қалыптасуына маңызды негіз қалады.

Орталық Азия қоғамын зерттеумен айналысатын кейбір зерттеушілер арасында сопылықтың тармақталған әлеуметтік құрылымдары, қатаң тәртіп пен ритуалдарға негізделген және ишандарға толықтай бағынышты жүйе ретінде, қоғам өмірінде айрықша, тіпті шешуші рөл атқарады деген орнықты көзқарас қалыптасқан. Мұндай пайымдауларда сопылық көшбасшылардың қоғамдық-саяси үдерістерге тікелей ықпал ететіні, атап айтқанда,

«мемлекеттік қызметкерлерді тағайындау мәселелерін шешетіні, муниципалдық тұрғын үйлерді бөлуге араласатыны, базарлардағы сауда-саттықты бақылауда ұстайтыны» туралы тұжырымдар кездеседі. Алайда мұндай пікірлер нақты әлеуметтік шындықпен сәйкес келмейді және сопылық институттардың қазіргі қоғамдағы рөлі мен ықпалын айтарлықтай асыра бағалаудың көрінісі болып табылады (Малашенко, 1996: 45).

Суфизмді ғылыми тұрғыдан зерттеуге саяси үдерістердің ықпалы елеулі болды. Алғашында, кеңестік ғылыми дәстүрдің ықпалымен, суфизм біржақты түрде теріс құбылыс ретінде қарастырылды. Орта Азиядағы «исламдық жаңғыру» үдерістері көптеген зерттеушілер мен публицистер тарапынан суфизмнің ұйымдық және идеялық ерекшеліктерімен түсіндірілді. Бұл ретте ғылыми әдебиетте Нақшбандийа мен Қадырийа тарикаттарының ерекше рөлі жиі атап өтілді, сондай-ақ «мистиктер мен уаххабиттердің одағы» туралы пайымдаулар кең таралды. Алайда соңғы жылдары отандық геосаяси дискурста мүлде қарама-қарсы үдеріс қалыптасты: сопылық ислам «тірі», «визионерлік», «парадокстік» сипатқа ие құбылыс ретінде сипатталып, ол «моралистік», «пуритандық» әрі «экстремистік» деп бағаланатын уаххабизмге жаһандық деңгейде қарсы қойыла бастады. Алайда суфизм мен уаххабизмді бір-бірімен теңестіру де, оларды бір-біріне түбегейлі қарама-қарсы қою да нақты тарихи және әлеуметтік шындықты бұрмалауға алып келеді. Мұндай ұстанымдар суфизмнің көпқырлы табиғатын, оның әртүрлі тарихи контексттердегі қызметі мен мәнін терең әрі объективті түсінуге кедергі келтіреді.

Суфизмнің мәнін түсінудегі әдіснамалық олқылықтардың бірі – оның «әлеуметтік құрылымын» сипаттауда қолданылатын терминдердің көптүрлілігі болып табылады. Ғылыми айналымда «орден», «бауырластық», «тарика», «тарикат» және басқа да ұғымдар кеңінен қолданылады. Аталған мәселеге А. Хисматулин «Орталық Азиядағы суфизм» (Хисматулин, 2001: 5) атты еңбегінің алғы сөзінде арнайы тоқталады. Ол «орден» терминінің христиан-католиктік түсініктер элементтерін таза мұсылмандық құбылысқа енгізілгенін дұрыс атап өтеді. А.А. Хисматулиннің пікірінше, Орталық Азия суфизмін зерттеудің соңғы нәтижелері «орден» немесе «бауырластық» деп аталатындар ешқашан бірыңғай билік орталығы және айқын иерархиясы бар біртұтас құрылымды білдірмейтінін көрсетеді. Керісінше, біз бір-бірінен тәуелсіз көптеген жергілікті сопылық қауымдастықтар («дәстүрлер», «ағымдар», «қозғалыстар») туралы айтуымыз керек; олардың арасындағы қызу бәсекелестікте бір немесе басқа сопылық бағыттың «классикалық» және «маргиналдық» модельдері туралы идеялар қалыптасқан. Нәтижесінде «нақшбандийа» мен «яасауийа», «нақшбандийа» мен «кубравийа» сияқты тарикаттар арасында, сондай-ақ олардың ішкі құрылымдарында шартты шекаралар пайда болып, уақыт өте келе қайта өзгеріп отырған. Бұл жағдай суфизмді біртекті әрі қатаң ұйымдасқан жүйе ретінде емес, тарихи-әлеуметтік контексте тәуелді, динамикалық әрі көпқырлы құбылыс ретінде қарастыру қажеттігін айқындайды.

Мұсылман дүниесінде қалыптасқан күрделі діни-рухани құбылыс ретінде суфизмнің пайда болу себептерін түсіну үшін, ең алдымен, оның туындауына негіз болған қоғамдық ортаның сипатын айқындауымыз қажет. Суфизмге исламмен әртүрлі кезеңдерде тоғысқан сан алуан идеологиялық ағымдардың ықпалымен енген жекелеген элементтерді талдау маңызды болғанымен, бұл факторларды жеке-дара қарастыру мәселенің мәнін толық ашып бере алмайды. Сондықтан сопылықта кездесетін гностикалық, неоплатондық, манихейлік және өзге де идеялық ықпалдардың болғанын «тіркеумен» ғана шектелу жеткіліксіз. Басты назар осы ықпалдардың енуіне мүмкіндік жасаған тарихи, әлеуметтік және рухани алғышарттарды анықтауға бағытталуы керек деп тұжырым жасаймыз. Тек осы жағдайда ғана сопылықтың ислам өркениеті аясындағы тарихи рөлін, оның қалыптасу логикасын және кейінгі даму траекториясын терең әрі жан-жақты түсіндіруге мүмкіндік туары сөзсіз.

Нәтижелер

Орталық Азия жерінде суфизмінің ұзақ және бай тарихы бар. Мауереннахр Хиджаз, Ирак, Сирия, Египет және Хорасан сияқты ислам өркениетінің ірі орталықтарымен қатар суфизм ошақтарының бірі ретінде танымал. Бұл жерде ірі суфизм мектептері, ағымдары мен

тарикаттар пайда болып, әлемге әйгілі сопылар шықты. VIII ғасырдың бірінші жартысында Орта Азия аумағы біртіндеп Араб халифатының құрамына ене бастағаннан кейін, ислам дінімен қатар аймаққа теологиялық [ислам] бағыттағы ғылымдар да кеңінен тарай бастады. Атап айтқанда, Құран тәпсірі (*тафсир*), хадистану, ислам құқығы (*фиқиһ*) және діни-философиялық ілім (*кәләм*) сияқты ғылым салалары Орталық Азияның рухани-діни өмірінің қалыптасуында маңызды рөл атқарды. Сонымен, Орта Азия жері толығымен мұсылман еліне айналған кезде, жергілікті теологиялық мектептің негізі қалана бастады. Мәселен, осы кезде алғашқы діни аудармашылар (*мухаддис*) бұқара арасында үлкен беделге ие болды. Сондай-ақ, *мухаддис*тер заң мамандары (*фақиһ*) болған және олар әдетте Құранның барлық түсіндірмелері мен оқуларын меңгеріп, сол дәуірдің бүкіл теологиялық және құқықтық білімін қамтыған. Сонымен бірге, діни аудармашылар (*мухаддис*) хадистерді халыққа жеткізіп қана қоймай, оларды сақтап отырған. Ал белгілі кеңестік шығыстанушы Е.Э. Бертельс атап өткендей, хадисті ұстану дегеніміз – жеке өмірінде, әрбір бөлшегінде исламның негізін қалаушының өмірін қайта жаңғыртуға тырысу (Бертельс, 2002: 48). Бірақ бұл өмір негізінен Құдай алдында үнемі құрметке толы және тыйым салынған деп санауға болатын кез келген нәрседен мұқият аулақ болатын аскеттің өмірі ретінде елестетілді. Сондықтан, мухаддисстердің арасында аскеттік қозғалыс дами бастағаны түсінікті, оны сопылықтың алғашқы іргетасы деп санауға болады.

Бастапқы кезде «суфи» термині ол кезде әлі болған жоқ, тек бұл көзқарастағы адамдар үшін әдеттегі атау *захид* (захи́д) немесе «құдайдың құлы» (*абид*) болды. Олардың қызметі жалпы ойлардан басқа ешқандай теорияларға негізделмеген. Олар сенушілердің жалпы шеңберінен, біріншіден, діни құлшыныстарының жоғарылауымен, екіншіден, діни тәжірибелерінің кейбір аспектілерімен ерекшеленді. Осылайша, Құранның «...және Мені еске алыңдар, сонда Мен сендерді еске аламын» деген өсиеттеріне сүйене отырып, олар Құдайдың есімін еске алуға ерекше мән берді және барлық бос уақыттарын қасиетті сөзді қайталауға арнауға тырысты. Халал («рұқсат етілген») мен харам («тыйым салынған») арасындағы айырмашылық олардың өмірінде маңызды орын алды. Бірақ сол кезде «рұқсат етілген күнделікті нан» (*ризық халал*)» мәселесі әлі толық шешілмеген еді. Тек жеке еңбекке ғана сүйену идеясымен қатар тағы бір идея алға тартылды. Құран бірнеше рет Құдайға сенуге, өз күшіне емес, Құдайдың құлын дұрыс уақытта қамтамасыз ететініне үміттенуге шақырады. Осы идеяға сүйене отырып, кейбір тақуалар (*захид*) кез келген нәрсе табуға тырысуды Құдайға сенімсіздік деп санау керек деген қорытындыға келді. Осылайша, ислам дінін уағыздау арқылы дайындалған *захидтер* қозғалысы VII ғасырдың ортасынан бастап қалыптасқан жағдайдың нәтижесінде дами алды деген қорытынды жасауға болады. Бүкіл қозғалыс өте ерте кезден мистицизммен өрби бастағандықтан, сәйкес үрдістердің күшеюімен ол шынымен де мистикалық қозғалысқа айналып, сопылықтың негізін қалады.

Исламда мистицизмнің пайда болуы шындықты іздейтіндер мен ресми (зайырлы) дінге қарсы шыққандардың Құранның әлемнен бөлек, одан жоғары тұрған және ешкімге қол жетпейтін Құдай туралы іліміне наразы болуынан туындады. Ал суфизмнің шығу тегі туралы бірнеше теория бар. XIX ғасырдағы революцияға дейінгі орыс зерттеушілері мен батыстық ғалымдардың көпшілігі, сондай-ақ кейбір қазіргі заманғы ғалымдар суфизмді исламға жат құбылыс, «алыс, берістің» нәтижесі деп санайды және оның шығу тегін исламға жат діни және философиялық жүйелердің әсеріне байланыстырады. Батыстың алғашқы суфизм ғалымдары бастапқыда суфизмді «сиқыршылардың» (зороастризмнің) мұрасы, суфизм шығыс христиан аскетизмінен, сондай-ақ сириялық монахтар христиан түрінде өңдеген неоплатонизмнен, ирандық (зороастриялық-манихейлік) ықпалынан, арабизм мен исламға қарсы семит-арабтардың діні ретінде «арийлік (ирандық) реакция» деп санаған. Әрине, кейінірек мұндай дәлелденбеген гипотезадан бас тартып, суфизмнің шығу тегі исламның пайда болуымен басталғанын мойындайды. Зерттеушілер Макс Хортен және басқалар суфизмді индуизммен байланыстырды, сонымен қатар суфизмде буддизм мен ертедегі веданың әсерін анықтады. Осылайша, суфизмнің шығу тегінің үш негізгі теориясы ажыратылады: христиандық немесе христиандық-неоплатондық, ирандық және үнділік (Касимова, 1991: 7). Ал әртүрлі кезеңнің

ғалымдарының (тарихшы, шығыстанушы, дінтанушы) пікірлері қарама-қайшы: бір жағынан, олар мистицизм басқа діндердің әсерінен қалыптасты деп мәлімдейді, екінші жағынан, олар ислам мистицизмінің ерекшелігі туралы айтады.

Суфизмнің әлеуметтік шарттары туралы айта отырып, А. Крымский «Очерк развития суфизма до конца III века гижры» атты зерттеуінде батыс және шығыс діндерінің әсерін атап өтіп, ислам суфизмінің екі ағымын ажыратады: араб-мұхаммедтік және үнді-парсылық (Крымский, 1895: 47-48). Автор: «Бірінші ағым негізінен батыстық және бұрын христиан діні үстемдік еткен елдерде кездеседі; екіншісі негізінен шығыстық, ал оның арнасы бұрын буддизмнің ықпалында болған елдер», -деп атап көрсетеді. Ал сопы шейхтері мен мұсылман теологтары басқа діндердің сопылыққа әсерін жоққа шығарады. Орташа сопылық идеологтары (*масәууф*) Құран мен хадистің негізі деп санайды, өз пікірлерін қолдау үшін Құран сүрелері мен хадистер жинағына сілтеме жасайды. Православиелік мұсылман теологтары «исламның» рәсімдерін менсінбейтін және ислам монотеизміне (*таухид*) сәйкес келмейтін пантеистік идеяларды тарататын «шектен шыққан» сопылардың ілімдерін негізінен еретик деп санады. Қазіргі ресми-анықтамалық басылымдарда суфизм көбінесе «исламдағы мистикалық ағым», «исламдағы мистикалық-аскеттік бағыт», сондай-ақ «батыс ислам әлемінде мистицизмді, ал шығыс исламдық (парсы және парсы-үнді) кеңістікте пантеистік теософияны білдіретін ұғым» (Энциклопедия суфизма, 2005: 480) ретінде сипатталады. Бұл бағыттың ең айқын белгілері ретінде мистика мен аскетизм аталады, ал пантеизм суфизмге тән, кем түспейтін маңызды сипат болып табылады. Алайда аталған ерекшелік суфизмді зерттеуде әрдайым жеткілікті деңгейде және жан-жақты түрде ашыла бермейді. Жоғарыда айтылғандай, суфизм халифаттың жаулап алу соғыстары мен таптық қайшылықтардың шиеленісуінен туындаған әлеуметтік төңкерістерге, сондай-ақ өмірдің өткір догматикалық қақтығыстарынан құтылуға деген бейсаналық ұмтылысқа ерекше реакция ретінде пайда болды. Бастапқыда суфизм аскетизм мен мұсылман монастырлығы аясында дамыды, уақыт өте келе ол кең діни және философиялық қозғалысқа айналды, ол өз кезегінде бірқатар ағымдар мен секталарға бөлшектенді.

Суфизмнің қалыптасу факторларын нақтылау алғашқы суфилердің қай әлеуметтік топтарға тиесілі болғанын анықтау арқылы жүзеге асады. Е.Э. Бертельс пен бірқатар өзге зерттеушілер алғашқы суфилер негізінен хадис ілімі өкілдерінің ортасынан шыққан деп есептесе (Бертельс, 2002: 48), А.Д. Кныш аскетизм жолын таңдаған, яғни суфизмнің бастапқы формасын ұстанған адамдардың қатарында хадисшілермен бірге қиссашылар, Құран оқушылары, Византиямен шекаралық соғыстарға қатысқан тұлғалар, сондай-ақ діндар саудагерлер мен қолөнершілер де болғанын атап көрсетеді. Бұл ретте А.Д. Кныштың «шекаралық соғыстарға қатысушылар» деген ұғымының астарында ғазилерді – VII ғасырдан IX ғасырдың бірінші жартысына дейін мұсылмандардың жаулап алу жорықтарына қатысқан, ал IX ғасырдың соңынан бастап Араб халифатының солтүстік, солтүстік-шығыс, оңтүстік-батыс және батыс шекараларында орналасқан рабаттарда өмір сүріп, ислам әлемінің сыртқы жаулардан қорғалуын қамтамасыз еткен әскериленген әлеуметтік топты меңзегенін байқауға болады (Кныш, 2004: 201). Өзбек ғалымы К.Рахимов: «Бұл ретте суфизмнің ислам әлемінде VIII ғасырдың ортасында аскетикалық қозғалыс (*захидтер*) түрінде пайда болып, өзінің тарихи эволюциясы барысында үш негізгі кезеңнен өткенін еске сала кеткен жөн», - дейді. Олар: «аскетизм кезеңі (VIII–IX ғасырлар), суфийлік мектептер мен ағымдар кезеңі (IX–XI ғасырлар) және сопылық тариқаттар кезеңі (XII ғасырдан бастап)» деген қорытынды жасайды (Рахимов, 2020: 180). Аталған үш кезеңнің алғашқы екеуі суфизм тарихында тариқаттар кезеңіне дайындық сипатындағы өтпелі саты қызметін атқарды. Дәл осы кезеңдерде суфийлік идеялар жүйеленіп, ілімдік, рухани және әлеуметтік негіздері қалыптасты. Ал тариқаттар кезеңінде суфийлік қозғалыс кемелденген, салыстырмалы түрде орталықтанған және ұйымдасқан сипатқа ие болды. Суфийлік қозғалыстың қалыптасуы мен кеңінен таралуының маңызды аймақтарының бірі болған Орталық Азияда VIII–XI ғасырлар аралығында суфизмнің әрі аскетизм кезеңі, әрі мектептер мен ағымдар кезеңін толықтай бастан өткерілді. Бұл жағдай аймақтың ерте сопылық дәстүрдің дамуы мен институционалдануындағы айрықша орнын айқындай түседі.

Негізінен алғанда, Орталық Азиядағы суфизм өкілдерінің басым көпшілігі алғашқы кезеңде ислам ғұламаларының ортасынан, соның ішінде хадисшілер мен фақиһтар қатарынан, сондай-ақ саудагерлер, қолөнершілер мен ғазилер арасынан шыққан. Мәселен, Орталық Азиядағы суфизмнің алғашқы өкілдерінің бірі әрі өңіріміздегі аскетикалық қозғалыстың негізін қалаушылардың қатарында тұрған көрнекті мервтік ғалым-хадисші және фақиһ Абдаллах ибн әл-Мүбәрак ат-Түрки (118/736–181/797) айрықша орын алады. Ол Мерв улемдері арасында зор беделге ие болып қана қоймай, «Китаб аз-зухд» («Зухд туралы кітап», яғни «Тақуалық/қанағатшылдық туралы кітап») атты хадистер жинағын құрастырған. Сонымен қатар, Абдаллах ибн әл-Мүбәрак өз күнкөрісін қолөнермен және саудамен айналысу арқылы қамтамасыз еткен. Кейінгі кезеңдерде Орталық Азия суфизмінің ірі өкілдері *тансір*, *хадис* ілімі, *фикһ* және *калам* салаларында еңбектер жазған түсіндірушілер (*муфасссир*), аудармашылар (*хадисшілер*), теолог-заңгерлер (*фақиһтар*) мен *мутакаллимдер* ретінде танылса, XII ғасырда қалыптасқан хваджаган-нақшбандийа тариқатының мүшелері негізінен қолөнермен, саудамен және егіншілік еңбегімен айналысқан (Арберри, 2002:63). Ғалымдар мен сауда-қолөнер ортасынан шыққан әлеуметтік топтармен қатар, суфизмнің қалыптасуында маңызды рөл атқарған әлеуметтік қабаттардың бірі – ғазилер болғаны осылайша мойындалды. Тарихшылар IX ғасырда Орталық Азия аумағында өмір сүрген ғазилер жөнінде деректер келтіреді. Ислам дінінің мұсылман мемлекеттерімен шектес аймақтарда өмір сүрген халықтар арасында таралуы, олардың ислам мемлекеттерінің құрамына өтуі немесе олармен тұрақты саяси және әлеуметтік байланыстар орнатуы нәтижесінде әскери жорықтарға деген қажеттіліктің біртіндеп азаюы ғазилердің әлеуметтік маңызын айқындай түсті. Осы үдеріс ғазилердің әскери-әлеуметтік топ ретіндегі рөлінің өзгеруіне, сондай-ақ олардың белгілі бір бөлігінің аскетикалық өмір салтына бет бұруына ықпал етті. Нәтижесінде ғазилердің бір бөлігі суфизмнің бастапқы, зухдқа негізделген формаларының қалыптасуына әлеуметтік негіз қалап, ерте сопылық қозғалыстың дамуына өз үлесін қосты.

Орталық Азияда суфийлік қозғалыс пен дүниетанымның қалыптасуы мен дамуына аймақта әртүрлі діни наным-сенімдер мен идеологиялық ағымдардың қатар өмір сүруі де елеулі ықпал етті, себебі бұл аймақта үстемдік еткен Саманидтер империясы басқа мұсылман елдерінен оның аумағында әртүрлі діндер, мазхабтар мен қозғалыстардың болуымен ерекшеленді. Тарихшы әл-Макдисидің айтуынша, Самани империясы халқының көпшілігі сунниттік ханафи мазхабын ұстанған, бірақ Шаш, Илак, Тараз, Бұхара, Тус, Ниса, Абивард, Исфараин, Мерв, Герат және Систан тұрғындары арасында да шафиғи мазхабы кең таралған, ал қазылар тек осы екі мазхаб өкілдерінің арасынан ғана сайланған. Ірі қалаларында өздеріне тән діни мекемелері – ханакасының болғанын да атап өтеді. Мұндай көпқырлы діни-идеологиялық орта Орталық Азияда сопылықтың әлеуметтік, рухани және институционалдық тұрғыдан дамуына тікелей ықпал етіп, суфийлік ілімнің әртүрлі бағыттары мен формаларының қалыптасуына негіз қалады (Рахимов, 2020: 10).

Аталған діндер мен мазхабтардың, діни-идеологиялық және философиялық ағымдардың Орталық Азияның қоғамдық өміріне қатысуы олардың осы аймақтағы аскетизм қозғалысына әсер етуі мүмкін екендігін жоққа шығармайды, бір жағынан олардың көзқарастары мен идеяларымен күресу нәтижесінде идеологиялық эволюция түрінде ислам дінін немесе ханафи нанымдарын қолдауға бағытталған, ал екінші жағынан, олардағы элементтерді сопылықты қабылдау түрінде. Бұл туралы А.Каныштың дерегіне назар аударсақ, автор Хорасан аскетикалық мектебінің өкілі ретінде танылған Шақиқ әл-Балхи аскетикалық өмір салтын қабылдағанға дейін Мауераннахрмен тығыз сауда байланыстарын орнатқанын, ал кейіннен Орталық Азиядағы бірқатар аскеттердің, соның ішінде Хатим әл-Асаммның рухани ұстазы болғанын атап өтеді. Зерттеушінің пайымдауынша, Шақиқ әл-Балхидің аскетизм жолына түсуіне шешуші ықпал еткен оқиға – оның буддалық монахпен кездесуі болған. Бұл жайт ерте суфизмнің қалыптасуында исламдық емес рухани дәстүрлермен болған мәдени-діни байланыстардың белгілі бір рөл атқарғанын көрсетеді (Каныш, 2004: 39).

Сопылықтану саласының мамандарының бірі Аннемари Шиммель басқа діндер мен ілімдердің тек Орталық Азия суфизмінің ғана емес, сонымен қатар Түркістан аймағында

жалпы суфизмнің пайда болуында маңызды рөл атқарғанын атап өтіп, осы аймақтарда кең таралған ислам және буддалық әңгімелердің ұқсастықтарына назар аударды (Шиммель, 2012: 18). Сондай-ақ, автор мұсылмандардың Орталық Азияда аскеттік тәжірибесі бар буддисттермен кездескені, аймақта кең таралған манихейлік дін мұсылман ғалымдарының назарын қалай аударғанын және жеке сопылардың бұл дінге қызығушылық танытты деп айыпталғанын айтады. Сондықтан, бұл аймақтың аскеттері Орталық Азияның әртүрлі бөліктерінде орналасқан каррамиттердің монастырларынан шабыт алған болуы әбден мүмкін. Осылайша, ислам әлемінің басқа елдерінде пайда болған сопылық мектептер мен қозғалыстардың идеялары белгілі бір дәрежеде Орталық Азияда пайда болған сопылықтың эволюциясына да әсер етті. VII–X ғасырларда бірқатар Орта Азия сопылары Хорасан, Ирак, Сирия, Хиджаз және Египет сияқты аймақтарда сопылық білім алып, осы елдерде кең таралған сопылық мектептердің идеялары мен ілімдерінің кейбір элементтерінің Орталық Азия сопылығына енуіне ықпал етті. Кейінгі кезеңдерде Орталық Азиядағы суфизм белгілі бір трансформацияларға ұшырап, сопылық қозғалыс жаңа ұйымдастырушылық және идеялық формаларда өмір сүруін жалғастырғанымен, VIII–XI ғасырларда қалыптасқан орталықазиялық суфийлік мектептің негізгі қағидаттары мен дүниетанымдық ұстанымдары өз маңызын жоғалтқан жоқ. Керісінше, дәл осы кезеңде орныққан рухани-этикалық және әлеуметтік-діни негіздер XII ғасырдан бастап пайда бола бастаған сопылық тариқаттардың қалыптасуы мен дамуы үшін іргелі негіз қызметін атқарды.

Қорытынды

Қорыта айтқанда Орталық Азиядағы сопылық тариқаттың пайда болуының әлеуметтік шарттары мен негізгі факторларын талдау барысында төмендегідей қорытындылар жасадық: сопылық көзқарастар мен өмір салтының қалыптасуына ықпал еткен маңызды факторлардың бірі – аталған аймақта үстем мазхаб мәртебесіне ие болған ханафиттік суннизм болды. Орталық Азия аумағында әртүрлі діни нанымдар мен идеологиялық ағымдардың қызметі аймақтағы сопылық тариқаттың қалыптасуы мен эволюциясына елеулі әсер еттіп отырды.

Осылайша, XI–XII ғғ. сопылық тариқаттың дамуын талдау оның өкілдерінің мұсылман дінін реформалау арқылы әлеуметтік шарттарын реттеудің жаңа идеологиялық жүйесін жасауға тырысқанын көрсетеді. Бұл жүйенің әлеуметтік бағыттылығын айқындайтын басты ерекшеліктердің бірі – қарама-қарсы идеялық ағымдарды өзара үйлестіруге ұмтылуы және соның нәтижесінде феодалдық-теократиялық мемлекеттің қызмет ету тетігін әлсіреткен әлеуметтік қайшылықтарды бәсеңдетуге бағытталуы болып табылады. Зерттеліп отырған кезеңдегі сопылардың ілімдерінде «ашкөздік», «өзімшілдік», «екіжүзділік» сияқты шындықтарды айыптаумен қатар, «шыдамдылық», «аз нәрсеге қанағаттануды» уағыздау да бар. Бұл жүйе дихотомияны жою арқылы екі қарама-қарсылықты біріктіруге тырысады: бір жағынан, әлеуметтік әділетсіздікті, зорлық-зомбылықты және қысымды қабылдамау болса, екінші жағынан, шыдамдылық пен аскетизмді уағыздау. XI–XII ғғ. сопылар тарапынан қалыптастырылған бұл жүйе өзінің ішкі әртектілігі мен қарама-қайшы үрдістерді ұштастыруымен әлемдік ірі діни жүйелерге тән сипатқа ие болып, соның нәтижесінде әртүрлі әлеуметтік таптар мен топтардың мүдделері тұрғысынан қолданылу мүмкіндігіне ие болды.

References

- Averanov, 2011 — *Averanov Iu.A.* Haji Bektas Veli i sufiskoe bratstvo bektasia [Haji Bektash Veli and the Bektashiya Sufi Brotherhood]. Moscow: Izdatelski dom Marjanii, 2011. 648 p. (In Russ).
- Arberri, 2002 — *Arberri A.J.* Sufizm. Mistika islama [Sufism. The Mysticism of Islam]. Transl. from Eng. by M.O. Avdeichik, V.A. Litnovskaia. Moscow: Sfera, 2002. 272 p. (In Russ).
- Bertels, 1965 — *Bertels E.E.* Izbrannye trudy: sufizm i sufiskaia literatura [Selected works: Sufism and Sufi literature]. Moscow: Izdatelstvo «Nauka» glavnaia redaksia Vostochnoi literatury, 1965. 528 p. (In Russ).
- Bertels. 2002 — *Bertels E.E.* Iz ocherka «proishozhdenie sufizma i zarojdenie sufiskoi literatury [From the essay «The Origins of Sufism and the Birth of Sufi Literature»]. Sufii: sobranie prich i aforizmov. Moscow: EKSMO-Pres, 2002. 524 p. (In Russ).
- Gadamer, 1984 — *Gadamer H.-G.* Truth and Method. New York. 1984. 350 p. // URL: <https://archive.org/details/gadamer-truth-and-method> (accessed on: October, 23 2025)

- DeWeese, 1999 — *DeWeese D.* The Politics of Sacred Lineages in 19th Century Central Asia: Descent Groups Linked to Khwaja Ahmad Yasavi in Shrine Documents and Genealogical Charters // International journal of Middle East Studies. Vol. 31. № 4. 1999. Pp. 507–530.
- İslam, 1991 — *İslam Ensiklopedicheski slovar.* [Islam. Encyclopedic Dictionary]. Moscow: Nauka, Main Editorial Board of Eastern Literature, 1991. 315 p. (In Russ).
- İslam, 1998-2001 — *İslam na teritorii byvşei Rosiskoi imperii* [Islam in the territory of the former Russian Empire]. Vyp. 1–3. Moscow, 1998–2001. (In Russ).
- Kanys, 2004 — *Kanys A.D.* Musulmanski mistisizm: kratkaia istoria [Muslim Mysticism: A Brief History] Moscow – Saint Petersburg: İzdatelstvo «Dila», 2004. 185 p. (In Russ).
- Kasymova, 1991 — *Kasymova Z.İ.* İstoki, sotsiálnaia suşnöst i prichiny rasprostraneniia sufizma [The origins, social essence and reasons for the spread of Sufism]. V kn. «İz istorii sufizma: istochniki i sotsiálnaia praktika» pod redaksiei akademika M.M. Haiarullaeva. Taskent: İzdatelstvo «Fan», 1991. 150 p. (In Russ).
- Karimov, 2000 — *Karimov E.* Yasaviya ve Hojagan-Naqshbandiya: Tarikh-i Haqiqi va Fantazi [Yasaviya and Khojagan-Naqshbandiya: True and Imagined History]. Tashkent: Uzbekistan, 2000. 45 p. (In Russ.).
- Muminov, 2007 — *Muminov A.K.* Biblioteka vikra sufia Xaja Muhammeda Parsa v Buhare [The Vikra Library of Sufi Hajj Muhammad Parsa in Bukhara]. Sufizm v İrane i Sentralnoi Azii. Materialy mejdunarodnoi konferensii. Almaty, 2007. Pp. 163–170. (In Russ).
- Muhammad İusuiu äl-Hattar, 2005 — *Muhammad İusuf al-Hattar.* Ensiklopedia sufizma [Encyclopedia of Sufism]. Perevod s arab. R.Adygamon. Moscow: İzdatelski dom «Ansar», 2005. 480 p. (In Russ).
- Orynbeкова, 2013 — *Orynbeкова M.S.* Genezis religioznosti v Kazahstane [The genesis of religiosity in Kazakhstan]. Almaty: Institute of Philosophy and Ploitical Science, MES RK 2013. 204 p. (In Russ).
- Rahimov, 2020 — *Rahimov K.* Tarikat hvajagan-nakşbandia i sem pirov [Tariqat of Khwajagan-Naqshbandiyya and seven pirs]. Transl. from Uzb. by İ.R. Gibadullin. Kazän: İD «MeDDoK», 2020. 180 s. (In Russ).
- Sufizm, 2001 — *Sufizm v Sentralnoi Azii (zarubejnye issledovania)* [Sufism in Central Asia (foreign studies)] /Collection of articles in memory of F. Maier. Comp. and ex. ed. A.A.Hismatulın. Saint Petersburg: Saint Petersburg State University, 2001. 394 p. (In Russ).
- Necdet, 2012 — *Tosun Necdet.* “Orta Asya’da Tasavvuf”// Orta Asya’da İslam Temsilden Fobiye, Ahmet Yesevi Üniversitesi, Ankara-Türkistan: 2012. Pp. 491–577.
- Trimingem 1989 — *Trimingem J.S.* Sufiskie ordeny v islame [The Sufi Orders in Islam]. Transl. From Eng. by N.A. Staviskaya, Ed. by. O.F. Akimuşkin. Moscow: Nauka, 1989. 231 p. (In Russ).
- Hismatulın, 1996 — *Hismatulın A.A.* Sufiskaia rituálnaia praktika (na primere bratstva Nakşbandia) [Sufi ritual practice (based on the example of the Naqshbandi brotherhood)]. SPb.: Sentr «Peterburgskoe vostokovedenie», 1996. 208 p. (In Russ).
- Şimmel, 2012 — *Şimmel Annemari.* Mir islamskogo mistisizma [The World of Islamic Mysticism], / transl. from Eng. by N.I.Prigarina, A.S.Rappoport. Moscow: Sadra, 2012. 536 p. (In Russ).

Әдебиеттер тізімі

- Аверьянов, 2011 — *Аверьянов Ю.А.* Хаджи Бекташ Вели и суфийское братство бекташийя. М.: Издательский дом Марджани, 2011. 648 с.
- Арберри, 2002 — *Арберри А.Дж.* Суфизм. Мистика ислама / пер. с англ. М.О. Авдейчик, В.А. Литновская. Москва: Сфера, 2002. 272 с.
- Бертельс, 1965 — *Бертельс Е.Э.* Избранные труды: суфизм и суфийская литература. М.: Издательство «Наука» главная редакция Восточной литературы, 1965. 528 с.
- Бертельс, 2002 — *Бертельс Е.Э.* Из очерка «происхождение суфизма и зарождение суфийской литературы //Суфии: собрание притч и афоризмов. –М.: ЭКСМО-Пресс, 2002. 524 с.
- Ислам, 1991 — *Ислам.* Энциклопедический словарь. Москва: Наука, Главная редакция восточной литературы, 1991. 315 с.
- Ислам, 1998–2002 — *Ислам на территории бывшей Российской империи.* Энциклопедический словарь. Выпуск 1. М.: Издательская фирма «Восточная литература» АН, 1998–2002. 159 с
- Каныш, 2004 — *Каныш А.Д.* Мусульманский мистицизм: краткая история. Москва – Санкт Петербург: Издательство «Диля», 2004. 185 с.
- Каримов Э. Йасавийа и ходжаган-накшбандийа: история действительная и вымышленная. Ташкент: Узбекистон, 2000. С. 45.
- Касымова, 1991 — *Касымова З.И.* Истоки, социальная сущность и причины распространения суфизма / В kn. «Из истории суфизма: источники и социальная практика» под редакцией академика М.М. Хаяруллаева. Ташкент: Издательство «Фан», 1991. 150 с.
- Муминов, 2007 — *Муминов А.К.* Библиотека викра суфия Хаджа Мухаммеда Парса в Бухаре //Суфизм в Иране и Центральной Азии. Материалы международной конференции. Алматы, 2007. С. 163–170.
- Мухаммад Юсую аль-Хаттар, 2005 — *Мухаммад Юсуф аль-Хаттар.* Энциклопедия суфизма /Перевод с араб. Р.Адыгамов. Москва.: Издательский дом «Ансар», 2005. 480 с.

- Орынбекова, 2013 — *Орынбекова М.С.* Генезис религиозности в Казахстане. Алматы: Институт философии и политологии КН Мон Рк, 2013. 204 с.
- Рахимов, 2020 — *Рахимов К.* Тарикат хваджаган-накшбандийа и семь пиров / пер. с узбек.яз. И.Р. Гибадуллина. Казань: ИД «МеДДоК», 2020. 180 с.
- Суфизм, 2001 — Суфизм в Центральной Азии (зарубежные исследования) /Сорник статей памяти Ф.Майера. Сост. и отв. редактор А.А.Хисматулин. Санкт-Петербург: Санк-Петербургский государственный университет, 2001. 394 с.
- Тримингэм, 1989 — *Тримингэм Дж.С.* Суфийские ордены в исламе / Пер с англ. А.А. Ставиской, под ред О.Ф. Акимушкина. Москва: Наука, 1989. 231 с.
- Хисматулин, 1996 — *Хисматулин А.А.* Суфийская ритуальная практика (на примере братства Накшбандийа). — Санкт-Петербург: Центр «Петербургское востоковедение», 1996. 208 с.
- Шиммель, 2012 — *Шиммель Аннемари.* Мир исламского мистицизма / пер. с англ. Н.И. Пригариной, А.С. Раппопорт. Москва: Садр, 2012. 536 с.
- DeWeese, 1999 — *DeWeese D.* The Politics of Sacred Lineages in 19th Century Central Asia: Descent Groups Linked to Khwaja Ahmad Yasavi in Shrine Documents and Genealogical Charters // International journal of Middle East Studies. Vol. 31. № 4. 1999. Pp. 507–530.
- Gadamer, 1984 — *Gadamer H.-G.* Truth and Method. New York. 1984. 350 p. URL: <https://archive.org/details/gadamer-truth-and-method> (accessed on: october 23, 2025)
- Necdet, 2012— *Tosun Necdet.* “Orta Asya’da Tasavvuf”// Orta Asya’da İslam Temsilden Fobiye, Ahmet Yesevi Üniversitesi, Ankara-Türkistan: 2012. Pp. 491–577.

ТАРИХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Published in the Republic of Kazakhstan
Asian Journal “Steppe Panorama”
Has been issued as a journal since 2014
ISSN 2710-3994.
Vol. 13. Is. 1, pp. 125-138, 2026
Journal homepage: <https://ajspiie.com>

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2026_13_1_125-138

FORCED MIGRATION AND ETHNIC POLICY IN WESTERN BELARUS AND WESTERN UKRAINE IN THE 1940s

Kokebayeva Gulzhaukhar Kakenovna¹, Bissembaiuly Miras^{2*}

¹Al-Farabi Kazakh National University
(71, Al-Farabi Ave., 050040 Almaty, Republic of Kazakhstan)
Doctor of Historical Sciences, Professor
 <https://orcid.org/0000-0002-6638-4663>. E-mail: kokebayeva@gmail.com

²Al-Farabi Kazakh National University
(71, Al-Farabi Ave., 050040 Almaty, Republic of Kazakhstan)
3rd-year PhD student at the Al-Farabi Kazakh National University
 <https://orcid.org/0009-0008-3743-0991>. E-mail: bissembaiuly7776@mail.ru

*Corresponding author

© Valihanov IHE, 2026
© Kokebayeva G.K., Bissembaiuly M., 2026

Abstract. *Introduction.* The article analyzes the geopolitical events and waves of deportation that followed the partition of Poland and the incorporation of its territories into the Ukrainian and Belarusian republics. It examines the resettlement of former Polish residents to Kazakhstan, the hardships they experienced, and the history of their postwar return to their homeland from the Soviet Union, including from Kazakhstan. *Goals and objectives* are to identify the reasons for population transfers from Western Ukraine and Western Belarus, to assess the socio-economic conditions and political situation of special settlers, and to analyze the consequences and outcomes of the repatriation policy. *Results.* The Soviet Union employed forced resettlement both as a form of punishment and as a means of regulating the ethno-demographic situation, thereby integrating it into its national policy framework. *Conclusion.* The unresolved housing and employment issues, along with the lack of political and legal protection in areas of settlement, encouraged special settlers to seek a return to their homeland. The postwar policy of population exchange largely met the expectations of special settlers and facilitated their repatriation. Meanwhile, the political and legal status of those who remained in Kazakhstan began to improve only in the postwar period.

Keywords: Poland, Western Ukraine, Western Belarus, special settlers, deportation, repatriation, migration

Acknowledgments. This research has been funded by the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (Grant № AP2610190).

For citation: Kokebaeva G.K., Bissembaiuly M. Forced migration and ethnic policy in Western Belarus and Western Ukraine in the 1940s // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2026. Vol. 13. No. 1. Pp. 125-138. (In Kaz.). DOI: [10.51943/2710-3994_2026_13_1_125-138](https://doi.org/10.51943/2710-3994_2026_13_1_125-138)

1940 ЖЫЛДАРДАҒЫ БАТЫС БЕЛАРУСЬ ПЕН БАТЫС УКРАИНАДАҒЫ МӘЖБҮРЛІ МИГРАЦИЯ ЖӘНЕ ЭТНИКАЛЫҚ САЯСАТ

Көкебаева Гүлжауһар Кәкенқызы¹, Бисембайұлы Мирас^{2*}

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
(71-үй, Әл-Фараби даңғылы, 050040 Алматы, Қазақстан Республикасы)
Тарих ғылымдарының докторы, профессор
 <https://orcid.org/0000-0002-6638-4663>. E-mail: kokebayeva@gmail.com

²Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
(71-үй, Әл-Фараби даңғылы, 050040 Алматы, Қазақстан Республикасы)
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ 3 курс докторанты
 <https://orcid.org/0009-0008-3743-0991>. E-mail: bissembaiuly7776@mail.ru

*Автор-корреспондент

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2026

© Көкебаева Г.К., Бисембайұлы М., 2026

Аңдатпа. *Kіріспе.* Мақалада Польшаның бөліске салынып, жерлері Украина мен Беларусь Республикасына қосылғаннан кейін орын алған геосаяси оқиғалар мен депортация толқындарын сараланды. Бұрынғы Польша тұрғындарының Қазақстанға күштеп жер аударылып, түрлі ауыртпалықтарды бастарынан кешіргені, Кеңес Одағынан, соның ішінде Қазақстаннан жер аударылғандардың соғыстан кейін Отандарына қайту тарихы талданды. *Зерттеу жұмысының мақсаты мен міндеттері* – Батыс Украина мен Батыс Беларусь Республикасынан халықтарды көшірудің себептерін анықтап, арнайы қоныс аударушылардың әлеуметтік-экономикалық жағдайы мен саяси ахуалына баға беріп, репатриациялау саясатының салдары мен нәтижелерін айқындау. *Нәтижелер.* Кеңес Одағы күштеп көшіруді халықтарды жазалаудың формасы ретінде әрі этнодемографиялық ахуалды реттеу үшін пайдаланып, ұлттық саясаттың құрамдас бөлігіне айналдырды. *Қорытынды.* Арнайы қоныс аударушылар қоныстанған жерлерде пәтер мен жұмыс мәселелері шешілмегендіктен, әрі саяси құқықтары қорғалмағандықтан, Отандарына қайтуға тырысты. Соғыстан кейінгі халықтарды өзара алмастыру саясаты арнайы қоныс аударушылардың көңілдерінен шығып, Отандарына қайтты. Ал Қазақстанда қалып қойған тұрғындардың саяси-құқықтық ахуалы соғыстан кейін ғана түзеле бастайды.

Түйін сөздер: Польша, Батыс Украина, Батыс Беларусь, арнайы қоныс аударушылар, депортация, репатриация, миграция

Алғыс. Бұл зерттеу Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитеті тарапынан қаржыландырылады (Грант AP26101905).

Дәйексөз үшін: Көкебаева Г.К., Бисембайұлы М. 1940 жылдардағы Батыс Беларусь пен Батыс Украинадағы мәжбүрлі миграция және этникалық саясат // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2026. Т. 13. № 1. 125-138 бб. (Қаз.). DOI: 10.51943/2710-3994_2026_13_1_125-138

ВЫНУЖДЕННАЯ МИГРАЦИЯ И ЭТНИЧЕСКАЯ ПОЛИТИКА В ЗАПАДНОЙ БЕЛАРУСИ И ЗАПАДНОЙ УКРАИНЕ В 1940-х ГОДАХ

Көкебаева Гүлжауһар Какеновна¹, Бисембайұлы Мирас^{2*}

¹Казахский национальный университет имени аль-Фараби
(д. 71, просп. аль-Фараби, 050040 Алматы, Республика Казахстан)
Доктор исторических наук, профессор
 <https://orcid.org/0000-0002-6638-4663>. E-mail: kokebayeva@gmail.com

²Казахский национальный университет имени аль-Фараби
(д. 71, просп. аль-Фараби, 050040 Алматы, Республика Казахстан)
Докторант 3 курса КазНУ им. Аль-Фараби
 <https://orcid.org/0009-0008-3743-0991>. E-mail: bissembaiuly7776@mail.ru
*Автор-корреспондент

© ИИЭ им. Ч.Ч. Валиханова, 2026
© Кокебаева Г.К., Бисембайулы М., 2026

Аннотация. *Введение.* В статье анализируются геополитические события и волны депортаций, произошедшие после раздела Польши и присоединения ее территорий к Украине и Республике Беларусь. Рассматривается переселение бывших жителей Польши в Казахстан, трудности, с которыми они столкнулись, а также история их возвращения на родину из Советского Союза, в том числе с территории Казахстана, в послевоенный период. *Цель и задачи исследования* заключаются в выявлении причин переселения населения из Западной Украины и Западной Беларуси, оценке социально-экономического положения и политической ситуации специальных переселенцев, а также в анализе последствий и результатов политики репатриации. *Результаты.* Советский Союз использовал принудительное переселение как форму наказания народов и средство регулирования этнодемографической ситуации, превратив его в составную часть национальной политики. *Выводы.* В местах расселения специальных переселенцев нерешенность жилищных и трудовых вопросов, а также отсутствие политико-правовой защищенности способствовали их стремлению вернуться на родину. Политика послевоенного взаимного обмена населением в целом отвечала ожиданиям специальных переселенцев и способствовала их возвращению. В то же время политико-правовое положение тех, кто остался в Казахстане, начало улучшаться лишь в послевоенный период.

Ключевые слова: Польша, Западная Украина, Западная Беларусь, спецпереселенцы, депортация, репатриация, миграция

Благодарность. Данное исследование финансируется Комитетом науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан (Грант AP26101905).

Для цитирования: Кокебаева Г.К., Бисембайулы М. Принудительная миграция и этническая политика в Западной Беларуси и Западной Украине в 1940-е годы // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2026. Т. 13. № 1. С. 125-138. (На Каз.). DOI: 10.51943/2710-3994_2026_13_1_125-138

Кіріспе

1939 жылы 23 тамызда атышулы «Риббентроп-Молотов келісімі» деген атаумен қалған бір-біріне шабуыл жасаспау туралы келісімшартқа қол қойылады. Ол бойынша Шығыс Еуропа, оның ішінде Польша Германия мен Кеңес Одағы тарапынан бөлініске салынған. Польшаның бөлінуі нәтижесінде Кеңес Одағының құрамына Станиславовское, Тернополь, Львов, Полесье, Волинск, Вильнюс, Белосток және Новогруд деген сол кездегі Польшаның 16 воеводстваның 8-і кірді. Аталған елді мекендер Беларусь Кеңестік Социалистік Республикасының және Украина Кеңестік Социалистік Республикасының құрамына кірді. Вилейка, Барановичи, Белосток, Брест және Пинск қазіргі Беларусьтің, ал Волинь, Ровненское, Львов, Дрогобыч, Станислав және Тернополь Украинаның батыс аймақтарын құрады. Польшаның кейбір жерлері, соның ішінде Львов өлкесі Литваға қосылды (Борисова, Легкий, 2022: 149).

1939 жылы 1 қыркүйекте Германия Польшаға басып кіреді. Кеңес Одағы 1939 жылы 17 қыркүйекте Польшаның Шығысына әскер енгізіп, сол өңірлерді қосып алды. В.Молотов «Польша үкіметі жойылды, әскерлер жоқ, ел билігі қарапайым халықты тастап кетті, украин және белорус халқын қорғайтын билік жоқ» деп мәлімдеп, украин және белорус халқы көп қоныстанған аймақтарды кеңес билігі қосып алатындығы жөнінде мәлімдеме жариялады (Documents, 1961: 48).

Кеңес Одағы белорустар мен украиндарды «поляк капиталистері мен жер иелерінің құлдық қамытынан қорғап жатырмыз» деп мәлімдеді. Егер бұл үгіт-насихат ұран шынымен шындықты білдірсе, Кеңес үкіметі этникалық украиндар қоныстанған бүкіл аумақты Украина Кеңестік Социалистік Республикасына қосуды талап етуі керек еді, бірақ олар Сан мен Поппрад өзендерінің арасындағы аймақты неміс билігінің астына қалдырудан тартынбады. Германиямен жасасқан достастық және бір-біріне шабуыл жасаспау туралы келісімшартқа қарамастан, кеңес билігі Молотов сызығы деп аталатын темір бетоннан жасалған бекіністер желісін тез арада сала бастайды (Mag. Bart, 2008:25). Демек, басынан бастап-ақ Кеңес Одағы Германиямен жасасқан келісімі ұзақ уақыт бойы бейбітшілік пен достастықтың кепілі болатынына күмән келтірген.

1939 жылғы 28 қыркүйектегі Кеңес-Герман келісіміне сәйкес, Кеңес Одағы Польша үшінші рет бөліске түскендегі жерлерді ғана алып қоймай, онымен қоса 1807 жылы аннексияланған Белостокты және Шығыс Галицияны (Тарнополь аймағын санамағанда) қоса алды. Львовта 26-27 қазанда және Белостоқта 28-29 қазанда Ұлттық жиналыс өтіп, нәтижесінде бұл аймақтар Украина Кеңестік Социалистік Республикасы мен Белорусь Кеңестік Социалистік Республикасына қосылды (Buduwowycz, 1963: 186).

Жаулап алынған жерлерде 1939 жылы 1 және 2 қарашада қызыл әскер сайлау өткізіп, ақыры бұл жерлер Беларусь пен Украинаға қосылды. Кеңес билігі бұл жерлерде осы уақыттан бастап Батыс Беларусь және Батыс Украина деп атай бастайды (Laloy, 1988: 46).

Аталған геосаяси өзгерістер осы өңірде өмір сүрген халықтардың мәжбүрлі түрде көшірілуіне, Шығыс Еуропада этнодемографиялық және әлеуметтік құрылымның түбегейлі өзгеруіне алып келді. Бұл оқиғалар жүз мыңдаған адамның тағдырына әсер еткеніне қарамастан, отандық тарихнамада бұл үдерістердің Қазақстандағы салдары мен бұрынғы Польша Республикасының әлеуметтік жағдайы кешенді түрде зерттелмеген. Әсіресе, зерттеушілер бұрынғы Польша тұрғындарын атағанда, олардың қазіргі Батыс Беларусь пен Батыс Украинадан келгендігін баса көрсетпейді.

Зерттеу жұмысының негізгі гипотезасы – Кеңес Одағы жүргізген этникалық және көші-қон саясатының нәтижесінде қазіргі Батыс Беларусь пен Батыс Украина тұрғындарының еріксіз түрде қоныстандырылып, олардың құқықтық және әлеуметтік жағдайының шектеліп, арнайы қоныстанушылардың арасында наразылықтың туындауына және соғыстан кейінгі бұл халықтардың өз елдеріне қайтып, тарихи тағдырын айқындаған шешуші факторға айналды.

Материалдар мен зерттеу әдістері

Арнайы қоныстанушылардың Қазақстандағы өмірі мен саяси-құқықтық жағдайы туралы ақпараттар Қазақстан Республикасының Орталық Мемлекеттік архивінен және Қарағанды облысының Мемлекеттік архивінен алынды. Қазақ КСР Министрлер Кеңесінің «Батыс Украинадан арнайы қоныс аударушыларды орналастыру туралы» қаулысы жинақталған қорында (ҚОМА. 237-қ., 1-т., 27-іс) және Қазақ КСР Халық Комиссарлары Кеңесі жанындағы қоныс аудару департаменті туралы қорында (ҚР ОМА. 1208-қ., 1-т., 82-іс) арнайы қоныс аударушыларды қалайша қабылдау керектігі жөнінде нұсқаулар мен орын алған қарама-қайшылықтар егжей-тегжейлі жазылды. 1936-1956 жылдар аралығын қамтитын Қазақстандағы поляк халқының тарихы туралы Президент архиві жариялаған жинақ (Дегитаева, 2000) пен Қарағанды облысының мемлекеттік архивінің арнайы қоныстанушылар туралы жинағы Кеңес Одағының батыс аймақтарынан келген халықтардың қоныстану тарихын ғана емес, олардың қоғамдық жұмыспен айналысып, саяси қысымға ұшырағаны жайында құнды ақпараттармен бөліседі. Қарағанды облысы мемлекеттік архивінде Польша мен Кеңес Одағына қарсы күрескен Украина Ұлтшылдар Ұйымының Қарағандыға көшіріліп, қоғамдық өмірге араласқандығы хақында маңызды ақпарат бар (Амантаев, 2002). Ақмола облысы мемлекеттік архиві жариялаған жинақта кеңес билігінің арнайы қоныс аударушыларды қабылдап, қоғамдық маңызды қызметке араластыруға бағытталған қаулылары талданады (Книга памяти, 2019). Отандық зерттеушілер Көкебаева мен Сманова архив материалдарының негізінде Қазақстанға тағдыр айдап келген Польша

Республикасының тұрғындарының саны мен қоныстануы жайлы мағлұматпен бөліседі (Көкебаева, Сманова, 2012).

Беларусь және Украинаның батыс өңірлерінен халықтарды көшіру, арнайы қоныстанушылардың халі, көші-қон туралы естеліктері сынды құнды ақпараттар Гросс (Gross, 1988), Халавац (Halavach, 2024), Кочански (Kochanski, 2012), Статиев (Statiev, 2010) сияқты шетелдік ғалымдардың монографияларынан алынды. Статиев әміршіл-әкімшіл басқару жүйесіне негізделген кеңестік режимнің қыр-сырына тоқталса, Халавац репатриациялау туралы бұрын көпшілік еңбектерге арқау болмаған тақырыптың ақтаңдақтарын толтыруға тырысты. Гросс белгілі төрт депортация толқыны жайында егжей-тегжейлі тоқталып, арнайы қоныстанушылардың бағалы естеліктерімен бөлісті.

Депортация толқындары бірнеше кезеңнен тұрғандықтан, хронологиялық-тақырыптық қағидаты зерттеуге негіз болды. Украин және белорус халықтарын күштеп көшіру және Отандарына қайтарған кезде салыстыру әдісі пайдаланылды. Көші-қон негізінен Батыс Беларусь пен Батыс Украинадан орын алғандықтан, қоныстану бағыттарын анықтау үшін тарихи-географиялық әдіс қолданылды.

Талқылау

Батыс Беларусь пен Батыс Украинадан келген арнайы қоныстанушылардың Кеңестік Қазақстанға күштеп көшірілуі шетелдік және отандық тарихнамада ішінара қарастырылған. Польша азаматтарының Кеңес Одағындағы тағдыры мен күштеп көшіру үдерістерін Жоллак К. (Jolluck, 2002), Гросс Я.Т. (Gross, 1988), Сворд К. (Sword, 1994) еңбектерінде кеңінен талдаған. Аталған авторлар депортацияны кеңестік ұлттық саясат пен қауіпсіздік стратегиясының құрамдас бөлігі ретінде сипаттайды. Ал Батыс Украина мен Батыс Беларусьтен күштеп көшірілген халықтардың әлеуметтік бейімделуі мен құқықтық жағдайы Статиев А. (Statiev, 2010), Полян П. (Polian, 2003) зерттеулерінде қарастырылады. Кеңес үкіметінің этникалық саясатын Полян П. (Polian, 2003) «этникалық инженерия» саясаты аясында қарастырса, Ал Статиев А. (Statiev, 2010) кеңес билігінің ұлттық саясатындағы билік пен халық арасындағы қарым-қатынасына назар аударады.

Дегенмен, аталған еңбектерде Қазақстан аумағы қабылдаушы аймақ ретінде қарастырылмай, жанама түрде ғана аталады. Бұл мақалада жоғарыда аталған зерттеулерден өзгеше, Қазақстанға қоныс аударылған бұрынғы Польша азаматтарының әлеуметтік-экономикалық жағдайы мен құқықтық мәртебесі нақты архивтік деректер негізінде талданады. Онымен қоса, көші-қон толқындарының жергілікті этнодемографиялық ахуалға әсері және соғыстан кейін орын алған репатриация саясатының себеп-салдары талқыланады.

Кеңес Одағы қосып алған аймақтағы поляктардың сандық үлесін азайту үшін алыс аудандарға көшіріп, Украина мен Беларусь Республикаларындағы этнодемографиялық ахуалды реттеуге тырысты. Ішкі Істер Халық Комиссариаты бұл халықтарды «арнайы қоныстанушылар» деп атап, оларды елді мекендерден алыс, 100-500 отбасынан тұратын арнайы қоныстарға жіберуді бұйырды. Олардың саяси мәртебесі 1930-1931 жылдары ұжымдастыру науқаны аясында мәжбүрлеп көшірілген кеңестік шаруалардың және кулактардың мәртебесімен парапар болды (Jolluck, 2002: 14).

Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, арнайы қоныстанушылардың құқықтық шектеулері, тұрғын үй мен еңбек мәселелерінің шешілмеуі бұрынғы Польша азаматтарының Отандарына қайтуға деген ұмтылысын күшейтті. Қазақстан мен Кеңестік Ресейдің шалғай аудандарына арнайы қоныстанушыларының бейімделуі қиындыққа ұшырады. Алынған деректер күштеп көшірудің тек қауіпсіздік шарасы емес, этнодемографиялық саясаттың бір бөлігі болғанын көрсетеді.

Нәтижелер

1939 жылы 5 желтоқсанда Кеңес Халық Комиссарлар Кеңесі аталған аймақтардан халықтарды күштеп көшіру туралы қаулы қабылдады. Батыс Беларусь Республикасында П.Цанава депортация операцияларын басқарса, И.Серов Батыс Украинада тиісті лауазымға

тағайындалды. Берияның көмекшісі Всеволод Меркулов күштеп көшіру ісін өзі бақылап, басқарды. Батыс Украина мен Батыс Беларусь елдері аумағынан 4 мәрте халықтарды күштеп көшірген. Біріншісі 1940 жылдың 10 ақпанында, екіншісі 1940 жылдың 13 сәуірінде, үшіншісі 1940 жылдың маусым айының соңғы аптасында, ал соңғысы 1941 жылдың маусым айының екінші жартысында болды. Әрбір көші-қон кезінде шамамен 125 мың адам көшірілген, тек соңғы толқын кезінде контингент 60 мың мен 80 мыңның арасында болған (Gross, 1988: 192).

Бұл тұрғындар тек Сібір мен Кеңес Одағының басқа шалғай аудандарына ғана емес, Қазақстанға да қоныс аударылды. 1940 жылы 20 наурызда Лаврентия Берия Қазақ Кеңестік Социалистік Республикасына 100 мыңға жуық адамды қоныстандыру туралы қаулы қабылдайды.

1940 жылғы 7 наурыздағы ПХК мәліметі бойынша 8486 адам концентрациялық лагерлерде, 4701 адам түрмелерде отырған. 3150 адам қашып кеткен екен. Олардың ішінде 36521 поляк, 7216 белорус, 6600 украин және 2325 еврейлер болды (Janicki, 2007: 53).

Поляк офицерлері 1940 жылдың 13 сәуірінде көшірілді. Олардың ішінде украиндар мен белорустардың болуы ықтимал. Солтүстік Қазақстан облысына Батыс Украина мен Батыс Беларусь жерлерінен 28 мың бұрынғы Польшаның тұрғындары келді. 1940 жылдың 25 қыркүйегіндегі мәлімет бойынша Павлодар облысына 11 201 жер аударылғандар орналастырылды (Көкебаева, Сманова, 2012: 47).

1940 жылы желтоқсанда Батыс Украинадан 17206 отбасы немесе 89062 адам жер аударылды, оның ішінде Тернополь облысынан 6158 отбасы немесе 31 640 адам, Станиславовскоедан 1810 отбасы немесе 9083 адам, Львовтан 4 043 отбасы немесе 20 966 адам, Волиннан 1613 отбасы немесе 18858 адам, Дрогобычкадан 1990 отбасы немесе 10 593 адам, Ровненская облысынан 1601 отбасы немесе 7922 адам жер аударды (Трофимович, 2011: 270).

Батыс Беларусьтен 1939-1941 жылдары кемінде 170 мың адам депортацияланды (Корбут, 2019).

Көпшілік жұрт Кеңестік Қазақстанға көшіріліп, оларды орналастыру міндеті кеңестік органдарға жүктелді. Қазақ КСР ХКК көші-қон бөлімінің басшысы жолдас Донцовтың Қазақ КСР ХКК төрағасы жолдас Ондасыновқа жазған хатында 1940 жылы Қазақстанға 4 түрлі арнайы қоныстанушылар келіп жатқандығын хабарлады:

- 1) Бастамашыл(инициатор), яғни өздері көшуді талап еткендер;
- 2) Жоспарлы түрде көшіріліп жатқандар;
- 3) Өз қаражатына көшіп келе жатқан арнайы қоныстанушылар;
- 4) Облыс арасында көшіп жатқан арнайы қоныстанушылар;

1940 жылы мамырдың 10-да 1079 ұжымшарлар 10699 арнайы қоныстанушыларды өз қаражаттарына қабылдауға дайындығын білдірді. Алматы облысына 1300, ал Оңтүстік Қазақстан облысына 1313 шаруа қожалықтары қоныстандырылды (ҚР ОМА. 1208-қ., 1-т., 82-іс, 51 п).

Ұжымшар басшылары, облыстық және аудандық комитеттердің басшыларының бұл іске деген салғырттығы байқалды. Бұл істі көші-қон басқармасына жүктеп қоятындардың және жаңа арнайы қоныс аударушылардан бас тартатындардың қарасы көбейді. Кей жағдайларда аудандық кеңестер қабылдай алатын шаруалардың санын арттырып көрсететін. Мысалы, Жамбыл облысындағы Көктерек ауданындағы ұжымшарлар 128 шаруаны қабылдауға дайындығын білдірсе де, шын мәнінде, оларды қабылдайтын ешқандай да мұршасы жоқ екен. Красногорск ауданында 100 шаруашылықты қабылдай алатындығы айтылса да, кейін аудандық кеңес зерттей келе тек 10 шаруашылықты қабылдай алатындығын жеткізген (ҚР ОМА. 1208-қ., 1-т., 82-іс, 53 п).

10699 арнайы қоныс аударушыларға арнап 5439 үй бөлініп, 2212 үйде жөндеу жұмыстары жасалды. Ұжымшарлар 5260 жаңа үй салуға міндеттелді. Жоспарлы көші-қон барысында 25900 арнайы шаруалардың отбасылары қоныстануы жоспарланып, оның 6053-і ғана әзірше қоныстанған. Павлодарға 1369, ал Солтүстік Қазақстанға 1159 арнайы қоныстанушылар келген (ҚР ОМА. 1208-қ., 1-т., 82-іс, 54-55 пп).

1940 жылы барлығы арнайы қоныстанушыларға арнап 25900 үй салу жоспарланып, оның 14309-ы қоныстануға дайын болды. 8302 үй салынып, 3727 үй жөнделіп, 2280 үй сатып алынды. 12552 үйге арнайы қоныстанушылар қоныстанды. Ең көп үйлер Ақмола, Қостанай, Солтүстік Қазақстан, Шығыс Қазақстан, Павлодар және Семей облыстарында салынды. Салынған үйлердің саны 13421-ге жетті. Алайда, жоспар бойынша үйлер саны 25000 болу керек еді. Үйлердің тек жартысынан астамы ғана салынған.

1940 жылы жоспар бойынша елге 25900 арнайы қоныстанушылардың шаруашылығы келу керек еді. 13344 шаруашылық қана келген. Барлығы 1472 ұжымшарға, 87 ауданға қоныстанған (ҚР ОМА. 1208-қ., 1-т., 87-іс, 22 п).

Қазақстанға бұрынғы Польша тұрғындарына көшуге рұқсат етілген. Еңбекшілердің облыстық депутаттар кеңесінің атқару комитетіне өтініш жазып, Қазақстанға басқа аймақтардан көшуге рұқсат сұрауға жол берілді (ҚР ОМА. 1208-қ., 1-т., 137-іс, 8 п).

Украинаның тек батысынан ғана емес, солтүстік-шығыстан және оңтүстік-шығыстан да Қазақстанға көшуге құлшыныс танытқандар да көбейді. Яғни, көші-қон бұл уақытта тек мәжбүрлі ғана емес, ерікті түрде де жүргізілген. 1940 жылы 16 мамырда Украинаның Сумской облысынан Скоркина Н.И. атты жұмысшы Қазақстанға көшуге ықылас танытып, хатында Алматының ауа-райы, экономикалық жағдайы жайында бірнеше сұрақтар қойған:

1) Жоспардан тыс қоныстануға бола ма және арнайы қоныстанушылар қандай жеңілдіктерге ие болады?

2) Қай облыстарға көші-қон жүргізіледі және Алматы облысына қоныстану жүргізіле ме?

3) Украинаның климатына ұқсас облыстар бар ма және қандай дәнді-дақылдар өсіріледі?

4) Бау-бақша және бал өндірісімен айналысуға бола ма?

5) Қоныстанушылар бар ұжымшарларға орналаса ма әлде жаңа ұжымшар құрай ма?

6) Егер жаңа ұжымшарға орналастырса, үй жабдықтармен және астықпен қалайша қамтамасыз етеді?

Бұдан Украина азаматының Қазақстанға расымен де көшуге ниетті екенін, бірақ ол жерде болмағандықтан көңілі күпті болғандығын аңғаруға болады (ҚР ОМА. 1208-қ., 1-т., 137-іс, 9 п).

Василий Кузмич деген ұжымшар мүшесі 1940 жылы 8 маусымда Запорожье облысынан Солтүстік Қазақстанға көшуге ниет білдірген. Климаттық жағдайлардың күрт өзгеруін себеп қылып, Қазақстаннан орын тапқысы келді (ҚР ОМА. 1208-қ., 1-т., 137-іс, 59 п).

1940 жылы 6 қарашада Ақмола Орталық Комитетінің хатшысы Алексинцев пен Ақмола облысы ПХК басшысының орынбасары мемлекеттік қауіпсіздік лейтенанты Каяшевтың жазған директивті хатына сәйкес, Ақмола облысындағы кеңшарлар мен ұжымшарларда Батыс Беларусь және Батыс Украинадан келгендерде пәтерлер жоқ. Есіл ауданындағы бірінші фермада бір бөлмеде 25 адам өмір сүрді. Тура осындай жағдай Макинск ауданындағы Балкашинск және Қалмакөл кеңшарында орын алған. Оларға екі ай бойы айлық берілмеген. Аталған кемшіліктердің орнын толтыру үшін оларды азық-түлікпен, сабынбен, керосинмен және тағы да басқа керек-жарақтармен қамтамасыз ету бұйрылды (Книга, 2019: 83-84 бб.).

Арнайы қоныс аударушыларды қабылдау және жұмысқа орналастыру оңайға соқпаған. Арнайы қоныстанушыларды қабылдауды ұйымдастырудағы қателіктер Ақмола облысындағы Мәскеу ауданында орын алды. 128 адам стансада 3 күн бойы тұрып, аудандық кеңестің қызметкерлерін күте алмай, өз қаражаттарына ұжымшар іздеуге мәжбүр болған (ҚР ОМА. 1208-қ., 1-т., 82-іс, 56 п). Жамбыл облысындағы Сталин атындағы ұжымшарда арнайы қоныстанушыларда қабылдаған күні ұжымшар шаруалары тойлап, мас күйде күнін өткізді. Соны көрген шаруалардың көбісі ұжымшардан кетіп қалған. Свердлов ауданындағы «Красная Заря» ұжымшарында арнайы қоныстанушылар келген 2-күні арық қазуға міндеттеп қойды. Олар әлі ұжымшарға орналасып үлгермеген еді. Соған шыдамай 10 шаруа қожалықтары ұжымшардан кетіп қалған (ҚР ОМА. 1208-қ., 1-т., 82-іс, 57 п).

Донцов арнайы қоныс аударушылар туралы берген есебінде мынадай маңызды ақпараттар, нұсқаулар мен ескертпелерді жеткізді:

1) Өз еркімен және өз қаражатына келгендердің саны 8000 астам. Солтүстік Қазақстанға 2500, Ақмола облысына 2500, Қостанай облысына 2600, Семей облысына 367 отбасы қоныс аударылды;

2) Облыс арасында 2700 шаруа қожалықтары қоныстандырылды. Оларға 2700 тұрғын үй және 89 шаруашылық-өндірістік нысаналар салынуы тиіс. Ол үшін 28163 куб метр орман материалдары, 67900 мың дана саман кірпіш, 13000 күйдірілген кірпіш, 11000 тонна отын дайындау керек;

3) Елге барлығы 14320 отбасы келді. Облыс арасында 1400 отбасылар қоныс аударғанын ескерсек, барлығы 15720 адам қоныс аударды. Солтүстік Қазақстанға 3659, Қостанайға 3599, Ақмолаға 3179 шаруа қожалықтары қоныстандырылды. Барлық облыстардың ішінен Батыс Қазақстанға көшірілгендердің саны ең аз болды. Олардың саны тек 200-ге жеткен (ҚР ОМА. 1208-қ., 1-т., 82-іс, 61-62 пп). Донцовтың берген ақпаратында қоныстанушылардың саны берілген. Бірақ олардың бәрі поляктар деп ойлаған дұрыс емес. Ол берген есепте Қазақстанға көшірілген барлық арнайы қоныстанушыларды қосып есептеген. Сондықтан бұл қоныстанушылардың қаншасы украин, белорус және поляк болғандығын анықтауға болмас.

Арнайы қоныс аударушылардың мүшкіл әлеуметтік ахуалы мен олардың құқықтарының тапталғандығы жөнінде мәліметтер баршылық. Көшіп келген шаруаларды жергілікті халық жалқау, қашқын, арамтамақ деп кемсітетін. Арнайы қоныс аударушыларды өз үйлерінен қуып жіберген жайттар жиі кездескен. Арнайы қоныс аударушылардың істерін, арыздары мен өтініштерін ауданда тек техникалық хатшы мен экономист қарайды екен. Осылайша, көші-қон ісіне немқұрайлылық орын алған (ҚР ОМА. 1208-қ., 1-т., 82-іс, 153-154 пп).

1940 жылдың 27 қыркүйегіндегі мәліметтерге сәйкес, Шығыс Қазақстан облысында 133 жаңа үй салынып, 312 үй салынып жатты. Қоныс аударушылардың тек 70 пайызы үйлермен қамтамасыз етілді. Аз қоныстандырылған аудандарға тағы да 1332 шаруа қожалықтары қоныстандырылу көзделді (ҚР ОМА. 1208-қ., 1-т., 82-іс, 155 п).

1940 жылдың 27 қыркүйегіндегі мәліметтерге сәйкес, 41 шаруа қожалықтары Шығыс Қазақстан облысындағы аудандық атқару комитеттері мен аудандық комсомолдың кесірінен ұжымшарлардан кетіп қалған. Қоныс аударушылардың шаруашылық құрылымына және қажеттіліктеріне тиісті қамқорлық көрсетпеді (ҚР ОМА. 1208-қ., 1-т., 82-іс, 156 п).

Қостанай облысы, Қарасу ауданындағы Фрунзе ұжымшарындағы шаруаларға мал алуға мемлекет тарапынан жәрдемақы және 300 рубль берілмеген. Сол себепті ұжымшар мүшелері арыз жазған (ҚР ОМА. 1208-қ., 1-т., 89-іс, 16 п).

Беларусь елінен Қостанай облысындағы Орджоникидзе ауданындағы Красин ұжымшар мүшелері Алматы облысына көшірулерін сұрады. Солтүстік Қазақстанның суығына олар шыдай алмаған. Оларға ешқандай май, картоп жетіспеген. Әр шаруаға 600 грамм нан паегі берілген. Үйде жылудың жоқтығын айтып, астық жетіспей, көбісі үсіп қиналып жатқанын білдірген (ҚР ОМА. 1208-қ., 1-т., 89-іс, 29 п).

1941 жылы 13 мамырда Қостанай облысы Пресногорьков ауданындағы Красный летчик ұжымшарының мүшесі Василенко Петр Корнеевич Қазақ КП(б)К хатшысына арнайы қоныстанушыларға қатысты жасалып жатқан әділетсіздікті баяндайды:

1) Украинадан келген арнайы қоныстанушыларға жергілікті халық түсіністікпен қарамайды;

2) Үй салуға банк несие бермейді, 400 гектар астықты малға беріп, астықты жұртқа бермейді;

Одан кейін арыз жазушы үй салуға несие бергенін талап етіп, осындай әділетсіздіктің алдын алуын өтінген (ҚР ОМА. 1208-қ., 1-т., 89-іс, 51 п).

Одан басқа арнайы қоныстанушылар түрлі ауруларға да шалдықты. 1941 жылғы 28 мамырдағы Украина мен Беларусь Республикасының батыс облыстарынан келген арнайы қоныстанушылардың әлеуметтік жағдайы мен тұрмысы жайында Ақмола облысы Калинин ауданындағы ІІХК аудандық бөлімшесінің бастығы В. Колесовтың ақпараттық хат қалдырған. Онда арнайы қоныстанушылардың ішінде жұмысқа жарамды 131 адамның тек 66-сы жұмыс жасап, ал 88 жастардың тек 27-сі ғана оқып жүргенін жазып, бұның бәрі арнайы

қоныстанушылардың арасында қыркұлақ ауруының таралуына байланысты орын алғанын мәлімдеді (Дегитаева, 2000: 116).

Осындай көрген қорлығын тәптіштеп суреттеген арнайы қоныстанушылардың тарихи мемуарлары бар. Мысалы, Ұлыбританияда екі алғашқы буын поляк мигранттарының отбасында дүниеге келген Кася(Катя) өзінің сұхбатында ата-анасының өмір тарихын жақсы білетінін, анасының басынан өткен оқиғаларды егжей-тегжейлі баяндайтынын көрсетті. Оның айтуынша, ата-анасы қазіргі Беларусьтен Сібірге келді, онда олардың ешқашан тойып тамақтанбағаны және сорпа жасау үшін картоп қабығын жинайтыны туралы әңгімелер көп болды. Автордың айтуынша, оларды «егер сен біздің көрген азабымызды бастан кешірсең, кешкі асыңды жейтін едің» деген ұстаныммен тәрбиелеген. (Burrell, 2006: 156).

Күштеп көшірілген қауымның ішінде өз естеліктерін қалдыра алғандар көп болған. Олардың бірі Вера Скиба 1940 жылы Батыс Беларусьтен ата-анасымен күштеп көшірілген кезде жап-жас бала болатын. Депортация басталардан бұрын әкесін Архангельск облысындағы Шенкурск маңындағы ормандарға жіберген. Анасы екі қызы Валя мен Иренамен бірге жалаң аяқ жүріп, Вераны көтеріп тасыған. Жол бойында біреулер оларға киіз етіктер берген. Көші-қон нәтижесінде Валя қайтыс болды. Әкелері де шамамен сол уақытта өмірден өткен. Кейін билік Вера мен Иренаны балалар үйіне берген (Frierson, Vilenskii, 2010: 252).

Күштеп көшірілген қауымның тағдыры аянышты еді. Бір арнайы қоныстанушының естелігі бойынша, отбасымен жұмысқа орналасуға тырысты. Ұжымшардан жұмыс табуға үміттенген отбасы, тауы шағылып, егістікте жұмыс істей бастады. Еңбекақысы ретінде нан, сорпа, сүт берілетін. Балалар аптасына тек бір рет сүт ішетін. Кейін жұмыс жоқ екендігін естіген соң, отбасымен Белостокқа билет алып, атамекендеріне қайта алған. Бұл арнайы қоныстанушылардың мезгілінде Отандарына қайта алған санаулы тарихи сәттердің бірі ғана еді (Gross, 1988: 192).

Басқа арнайы қоныстанушының айтуынша, ол 1940 жылы сәуірде анасы, ағасы және әпкесімен бірге Қазақстанға келген. Оларға жер аударудың ешқандай себебі айтылмады. Бір күні есік алдында қарулы күзет пайда болды, содан кейін тұрғындар тез арада тұрғылықты жерлерінен кетуге мәжбүр болды (Gross, 1988: 193).

Кеңес Одағындағы бұрынғы Польша тұрғындарының әлеуметтік-экономикалық жағдайы ауыр болды. Ұжымшар және зауыт басшыларының салғырттығы мен немқұрайлылығы, жергілікті орындардың ұйымдастыру қабілеттерінің төмендігі, пәтер мен жұмыс мәселесінің шешілмеуі, азық-түлік тапшылығы – бұлардың бәрі арнайы қоныс аударушылардың арасында елге қайтуға деген ұмтылысты күшейтті. Осы кезеңде, 1944 жылы 9 қыркүйекте, Польша Республикасы Уақытша Үкіметінің премьер-министрі Осубка-Моравский және Украинаның КСР Компартиясы Орталық Комитетінің бірінші хатшысы Никита Хрущев халықтарды өзара алмастыру жөнінде жарлыққа қол қоюы арнайы қоныс аударушылардың тілектеріне белгілі бір дәрежеде жауап болды. Курзон сызығының шығыс жағындағы поляктар Польша жеріне көшірілсе, Польшадағы украин және белорустар Кеңес Одағына көшірілді. 1945 жылы Украинадан 511877 поляк, Беларусь Республикасынан 135654 поляк, Литвадан 73042 поляк, Сібір және Қазақстаннан 22058 поляк қоныстанады (Kochanski, 2012: 545).

Кеңес билігі католиктердің бәрін поляк деп білетін. Сондықтан Польшада қалғысы келетін украин мен белорустар жалған неке қиып немесе католик дінін қабылдағандай болып Польшада қалуға тырысатын (Halavach, 2024: 742).

1945 жылы 720573 поляк Литва, Беларусь және Украинадан көшірілді. 73042 адам Литвадан, 135654 адам Беларусь, ал 511877 адам Украинадан келді (Sword, 1994: 183). Репатриацияға тіркеу комиссиясы поляк азаматтығын 273321 адам ала алатынын анықтады. 1945 жылы 8 маусымда Репатриациялық Бюро елде 750 мың поляк эмигранттары бар деген деректі келтірді. Кейін бұл көрсеткіш 248 мыңға дейін түсірілді. Елге қайтуға ынтызарлық танытқан поляктардың сол кезде 107249-ы Ресейде, 63933-ы Қазақстанда, 30 862-і Украинада,

29574-і Өзбекстанда, 11387-і Қырғызстанда, 4 мыңы Тәжікстанда, 940-ы Түрікменстанда, 200-і Грузияда өмір сүрген болатын (Sword, 1994: 187).

1946 жылы Павлодар облысындағы комиссия Одинец Янина Антоновнаға белорус болғандықтан, Савлук Евдокия Николаевнаға украин болғандықтан, ал Матейчук София Александровнаға орыс болғандықтан, Польшаға қайтуға рұқсат бермеді (Кубик, 2023: 100). Екінші және үшінші эшелонмен қайтқандар көлік жетіспегендіктен екі күн бойы Ертіс өзені жағалауында ашық аспан астында түнеген. 100 адамға арналған ғимаратқа 200 адамды орналастырған. 50 адам аулада түнеген. 400 адамға арналған басқа ғимаратқа 730 адамды сыйғыздырды. Сол жерде орналастырған үшін 2 рубльден 100 рубльге дейін ақы алған (Кубик, 2023: 105). Отанға кеңес билігінің көмегі арқасында 6052 поляк қайта алған (Кубик, 2023: 106).

1944 жылдың 9 қазанындағы жазалау органдарының бұйрығымен Украин Ұлтшылдар Ұйымының мүшелерінің отбасыларына қарсы қуғын-сүргінді күшейтіп, елдің шалғай аудандарына жер аударту жоспарланды. Батыс Беларусь пен Украинада күштеп қоныс аударуға қарсылық танытқандар көп болды. Қарсылықтың тамырына балта шабу үшін 1945 жылдың желтоқсанында және 1946 жылдың қаңтар айының бірінші жартысында Кеңес Одағының батыс облыстарында Украина Көтерілісшілер Армиясы мен Украин Ұлтшылдар Ұйымының 154 топтары таратылды. Елдегі бүлікті жою үшін 6277 әскери-барлаушы операциялар жүргізілді, 3670 қатысушы қамауға алынды, 2374 адам өлтірілді (Бугай, 1992: 183).

1945 жылдың 15 сәуіріне дейін тек Львов облысынан Қарағандыға 2635 адам жер аударылды. 1945 жылы 6959 адам, ал 1947 жылы 36952 адам жер аударылды. Польшада билікке жеткен үкімет украин партизандарын тапқаннан кейін, оларды тездетіп жер аударуға тырысты. Егерде бір партизан бір шаруаға шабуыл жасаса, билік оны тауып, бар отбасымен аударып жіберетін. Бірақ Украина Көтерілісшілер Армиясына ешқандай да қатысы жоқ тұрғындар да депортацияға ілінген. Белгілі бір квотаны орындау үшін жазықсыз тұрғындарды вагондарға тиеп, күштеп көшірген. Кейбір украиндарды қызыл армияға қызмет еткен үшін ғана күштеп көшіргені де расталды. Осылайша, күдікті болып көрінгендердің бәрін жер аудары берген. 1947 жылдың тамыз айына қарай 140600 украиндар Польшадан Украинаға қоныс аударылды (Statiev, 2010: 182).

1947 жылы 10 қыркүйекте КСРО Министрлер Кеңесі Украинаның батысынан Қарағанды, Архангельск, Вологда, Кемерово, Киров, Молотов, Свердловск, Тюмень, Челябинск және Читаға Украина Көтерілісшілер Армиясын депортациялау туралы жарлыққа қол қояды (Сергийчук, 2017). Батыс Украинадан Украинаның Ұлтшылдар Ұйымынан 100 мың кісі Қазақстанға қоныстандырылды (Амантаев, 2002: 4). Арнайы жер аударылғандардың ішінен Батыс Украинадан келгендер қоғамдық жұмыспен айналыспай, жұмыстан қашқандар баршылық еді. Олардың көбісі Украинаның Ұлтшылдар Ұйымында болған, антикеңестік үгіт-насихат жүргізген (Зберовская, 2014: 253). Әрине, кейбір арнайы қоныстанушылардың ашық қарсылық көрсетуі заңдылық. Бірақ көшірілген жұрттың көбісі заңға бағынып, ұжымшарлар мен зауыттарда жұмыс істеді. Олардың көпшілік зауыттар мен комбинаттарда, соның ішінде 1947 жылы Қарағанды көмір комбинатында Батыс Украинадан келген 355 арнайы қоныстанушылар жұмыс істегені туралы дерек бар (ҚОМА. 237-қ., 1-т., 26-іс, 19 п).

Зерттеушілердің назарына украин ұлтшылдар тобының мүшелерін қоныс аударту қиынға соққандығы ілінді. Кеңес билігі оларды бір жерден екінші жерге көшіргенде қырағы болуға тырысты. Мысалы, Украина көтерілісшілері мен олардың отбасыларын тасымалдайтын пойыздар шабуылға тап болады деп оларды шағын топтармен жіберген. Нәтижесінде, 1944 жылы 13320 адам, 1945 жылдың 1 наурызына дейін 16522 адам, сол жылдың екінші жартысында 17597 адам, ал 1946 жылы 35701 адам жер аударылған. 1947 жылы жоспарланған 160 мың адамның тек 75 мыңға жуығы ғана көшірілген. 1948 жылы тек 8274 адам депортацияланды. Бірақ бұл көші-қон 1952 жылға дейін жалғасты (Гуршоева, 2006: 83).

Бұл саясат Польша мен Кеңес Одағының тікелей бақылауымен жүріп, бірнеше халықтарды өзара алмастыру арқылы аймақтағы этникалық картаның өзгеруіне ықпал етті.

Польшадан Украинаға 483 мың украин, ал Украинадан Польшаға 810 мың поляк қоныс аударылып, аталған оқиғалар Польшаның көбіне поляк халқынан тұратын моноэтникалық мемлекетке айналуына септігін тигізді. Ал Украина өз кезегінде өз жерінде поляк тұрғындарының санын едәуір азайтты (Гуршоева, 2006: 90).

Нәтижесінде, 1946 жылдың 31 қазанындағы жағдай бойынша Кеңес Одағынан Польшаға шамамен 1,1 миллион адам қоныс аударылды. Оның ішінде 789982 адам Украинадан, 231152 адам Беларусь Республикасынан және 69724 адам Литвадан қоныс аударылды. Сонымен қатар, Польшадан Кеңес Одағына шамамен 515 мың адам қоныс аударды. Украинаға 482109 адам, Беларусь Республикасына 35 961 адам және Литваға 14 мың адам қоныстандырылды. Бұндай көші-қонға қарамастан, Польшада 150 мың украин қалды. Осы «Висла операциясы», шын мәнінде, екі мемлекеттің өз еркімен жүргізген «этникалық тазарту» науқаны деген зерттеуші Полянның пікірімен келісуге болады (Polian, 2003: 41).

Украина мен Беларусь Республикасының батысынан келген контингент Кеңес Одағының шалғай аудандарында күн кешіп, ауыр еңбек етті. 1940-1941 жылдары көшірілген поляк, украин, белорус халықтарының көбісі 1944-1947 жылдар аралығында өз Отандарына қайта алды. Алайда қайта алмағандары орналасқан жерлерінде күнін көрді. Қазақстанда өмір сүрген арнайы қоныстанушылардың құқықтық жағдайы біраз уақыт бойы еш өзгеріске түспеген. Тек соғыстан кейін ғана жағдай түзеле бастады. Мысалы, 1948 жылы 17 наурызда Қарағанды облыстық атқару комитетіне Қазақ КСР Министрлер Кеңесі еңбек ете алмайтын Батыс Украинадан келген арнайы қоныс аударушыларды ауылшаруашылық аудандарға көшіріп, жетім балаларды балалар үйіне, мүгедектер мен қарттарды мүгедектер үйіне орналастыру бұйрылды. Арнайы қоныс аударушыларға 454 мың рубль көлемінде көмек беру міндеті жүктелді (ҚОМА. 237-қ., 1-т., 27-іс, 23 п.).

Аталған жылдары кеңес билігіне, әсіресе Украина мен Кеңестік Ресейге қауіпті болып саналған украин ұлтшылдарын қоныс аудару үдерісі жүрді. 1951 жылы 3 наурызда 652 Украина ұлтшылдар ұйымының мүшелерін Қарқаралы ауданынан Осакаров ауданына көшіру жоспарланды (ҚОМА. 237-қ., 1-т., 27-іс, 35 п.).

1954 жылы 5 шілдеде КСРО Министрлер Кеңесі «арнайы қоныстанушылардың құқықтық жағдайында кейбір шектеулерді алып тастау туралы» қаулы шығады.

1958 жылы 13 мамырда КОКП ОК Президиумі мен 1960 жылғы 7 қаңтардағы КСРО Жоғарғы Кеңесінің «Арнайы қоныстанушылардың кейбір категорияларына шектеулерді алып тастау туралы» жарлығымен ұлттық астыртын ұйымның мүшелері, бұрынғы кулактар мен олардың отбасы мүшелері, помещиктер, саудагерлер, буржуазиялық партиялардың мүшелері, антикеңестік ұйымдардың мүшелеріне қатысты шектеулер жойылды (Амантаев, 2002: 4).

Қорытынды

Батыс Украина мен Батыс Беларусь аумақтарынан Кеңес Одағына күштеп көшірілген поляк, украин және белорус контингентінің тағдыры кеңестік ұлттық саясаттың репрессивтік сипатын айқын көрсетеді. Зерттеу нәтижелері мәжбүрлі көшіру қауіпсіздік шарасы аясында ғана емес, этнодемографиялық ахуалды қайта қалыптастыруға бағытталған саяси құрал болғанын көрсетті. Халықтарды өзара алмастыру және репатриациялау саясаты ауыр әлеуметтік-экономикалық жағдай мен құқықтық шектеулерге ұшыраған арнайы қоныстанушылардың елге қайтуына деген үмітін жандандырып, бірақ бұл үдеріс толық жүзеге аспай, кейбір тұрғындар Кеңестік Қазақстанда қалып қойды.

Осылайша, мақалада ұсынылған материалдар халықтарды күштеп көшіру халықтарды жазалау және бақылау саясаты аясында ғана емес, этнодемографиялық ахуалды реттеуге бағытталғанын көрсетеді. Бұл зерттеу жұмысы Батыс Украина мен Батыс Беларусьтен келген арнайы қоныс аударушылардың тағдырын кешенді түрде талдап, аймақтық деңгейде депортациялық саясатты түсіндіруге үлес қосады.

Sources

CSA RK — Central State Archive of the Republic of Kazakhstan

SAKR — State Archive of the Karaganda Region

Дереккөздер

ҚР ОМА — Қазақстан Республикасының Орталық Мемлекеттік Архиві

ҚОМА — Қарағанды облысының мемлекеттік архиві

References

- Amantaev, 2002 — *Specpereselency v Karagandinskoj oblasti (1931–1960 gg.): sb. dokumentov* [Special settlers in the Karaganda region (1931–1960): a collection of documents] / State archive of the Karagandy region, ex. ed. Amantaev U.A. Karaganda, 2002. 220 p. (In Russ.).
- Borisova, Legkij, 2022 — *Borisova A.P., Legkij I.M. Pol'skie evrei v nachale Vtoroi mirovoj vojny* [Polish Jews at the Beginning of World War II] // History. Memory. People. Proceedings of the XI International Scientific and Practical Conference (September 20, 2022). / Ex. ed. Alimgazinov K.Sh. Almaty, 2022. Pp. 148–153. (In Russ.).
- Budurowycz, 1963 — *Budurowycz B.B. Polish-Soviet relations, 1932–1939*. New York; London: Columbia University Press, 1963. 230 p.
- Bugaï, 1992 — *Bugaï N. Iosif Stalin — Lavrentiju Berii: «Ih nado deportirovat'...»: dokumenty, fakty, kommentarii* [Joseph Stalin to Lavrentiy Beria: "They must be deported...": documents, facts, comments]. Moscow: Druzhba narodov, 1992. 288 p. (In Russ.).
- Burrell, 2006 — *Burrell K. Personal, inherited, collective: Communicating and layering memories of forced Polish migration // Immigrants, Minorities, 2006. Vol. 24, No. 2. Pp. 144–163.*
- Degitaeva, 2000 — *Iz istorii polyakov v Kazakhstane (1936–1956 gg.): sb. dokumentov* [From the history of Poles in Kazakhstan (1936–1956): a collection of documents] / AP RK; Comp. by E.M. Gribanova, A.S. Zulkasheva; Ex. ed.. L.D. Degitaeva. Almaty: Qazaqstan, 2000. 344 p. (In Russ.).
- Documents, 1961 — *Documents on Polish-Soviet relations, 1939–1945: 1939–1943. Vol. 1.* London; Melbourne; Toronto: Heinemann for the General Sikorski Historical Institute, 1961. 626 p.
- Frierson, Vilenskii, 2010 — *Frierson C.A., Vilenskii S.S. Children of the Gulag*. New Haven: Yale University Press, 2010. 450 p.
- Frierson, Vilenskii, 2010 — *Frierson C.A., Vilenskii S.S. Children of the Gulag*. New Haven: Yale University Press, 2010. 450 p.
- Gross, 1988 — *Gross J.T. Revolution from abroad: The Soviet conquest of Poland's Western Ukraine and Western Belorussia*. Princeton: Princeton University Press, 1988. 334 p.
- Gurshoeva, 2006 — *Gurshoeva T.V. Specposelency iz Zapadnoj Ukrainy v Irkutskoi oblasti (1940-e – 1960-e gg.)* [Special settlers from Western Ukraine in the Irkutsk region (1940s – 1960s)]: Cand. thesis. Irkutsk, 2006. 235 p. (In Russ.).
- Halavach, 2024 — *Halavach D. The resettlement from Poland to the Soviet Union, 1944–47: Nation, class, and propaganda in Soviet governance // Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History, 2024. Vol. 25. No. 4. Pp. 727–756.*
- Janicki, 2007 — *Janicki M. “Incorrigible enemies of Soviet power”: Polish citizens in the Soviet Union, 1939–1942, in the light of Soviet documents and Polish witnesses’ testimonies: PhD diss.* McGill University (Canada), 2007. 147 p.
- Jolluck, 2002 — *Jolluck K.R. Exile and identity: Polish women in the Soviet Union during World War II*. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 2002. 356 p.
- Kniga pamyati, 2019 — *Kniga pamyati. Politicheskie repressii v Akmolinskoi oblasti (1919–1954 gg.): sb. arhivnyh dokumentov* [Book of Memory. Political repressions in the Akmola region (1919–1954): a collection of archival documents]. Kokshetau, 2019. 198 p. (In Russ.).
- Kochanski, 2012 — *Kochanski H. The eagle unbowed: Poland and the Poles in the Second World War*. Cambridge: Harvard University Press, 2012. 734 p.
- Laloy, 1988 — *Laloy J. Yalta: Yesterday, today, tomorrow*. New York: Harper, Row, 1988. 153 p.
- Kokebaeva, Smanova, 2012 — *Kokebaeva G.K., Smanova A.M. Pol'sha – Qazaqstan: tog'yssqan tag'dyrlar* [Poland - Kazakhstan: intertwined destinies]. Almaty, 2012. 208 p. (In Kaz.).
- Korbut, 2019 — *Korbut V. 170 tysyach chelovek deportirovali v 1939–1941 godakh iz Zapadnoi Belorussii* Elektronnyj resurs. [170 thousand people were deported from Western Belarus in 1939–1941. Electronic resource // Polskieradio.pl. 2019. URL: <https://www.polskieradio.pl/397/8260/artykul/2404410> (access date: 29.01.2026). (In Russ.).
- Kubik, 2023 — *Kubik N.A. Reevakuatsiya pol'skih grazhdan Pavlodarskoj oblasti v Pol'shu v 1946 g.* [Re-evacuation of Polish citizens from the Pavlodar region to Poland in 1946] // «Zhana arkhiv». G'ylymi-adistemelik zhurnal, 2023. Vol. 2. No. 1. Pp. 98–106. (In Russ.).
- Nabrdalik, 2008 — *Nabrdalik B. South-Eastern Poland between 1939 and the final Soviet frontier demarcation in 1951: The destruction of an ethnic mosaic // Journal of Slavic Military Studies, 2008. Vol. 21. No. 1. Pp. 17–37.*
- Polian, 2003 — *Polian P.M. Against their will: The history and geography of forced migrations in the USSR*. Budapest: Central European University Press, 2003. 444 p.

Sergijchuk, 2017 — *Sergijchuk V.* Deportaciya ukraincev v Kazakhstan v XX veke. Elektronnyĭ resurs [Deportation of Ukrainians to Kazakhstan in the 20th Century. Electronic resource] // e-history.kz. 2017. URL: <https://e-history.kz/ru/news/show/5548> (access date: 29.01.2026). (In Russ.).

Statiev, 2010 — *Statiev A.* The Soviet counterinsurgency in the western borderlands. Cambridge: Cambridge University Press, 2010. 368 p.

Sword, 1994 — *Sword K.* Deportation and exile: Poles in the Soviet Union, 1939–1948. New York: St. Martin's Press, 1994. 269 p.

Trofimovich, 2011 — *Trofimovich V.V.* Etnodemograficheskie izmeneniya v Vostochnoj Galicii i Volyni (1939–1941) [Ethnodemographic changes in Eastern Galicia and Volyn (1939–1941) // Western Belarus and Western Ukraine in 1939–1941: people, events, documents. Saint Petersburg: Aleteya, 2011. P. 424 (In Russ.).

Zberovskaya, 2014 — *Zberovskaya E.P.* Specposelency iz Zapadnoj Ukrainy v Krasnoyarskom krae (1945 – nach. 1960-kh gg.): process sociokul'turnoj adaptacii [Special settlers from Western Ukraine in the Krasnoyarsk Territory (1945–early 1960s): the process of sociocultural adaptation] // Vestnik Krasnoyarskogo gosudarstvennogo agrarnogo universiteta, 2014. No. 15. Pp. 250–254. (In Russ.).

Әдебиеттер тізімі

Амантаев, 2002 — *Спецпереселенцы в Карагандинской области (1931–1960 гг.): сб. документов / Гос. архив Карагандинской области; отв. ред. У.А. Амантаев. Караганда, 2002. 220 с.*

Борисова, Легкий, 2022 — *Борисова А.П., Легкий И.М.* Польские евреи в начале Второй мировой войны // История. Память. Люди. Материалы XI Международной научно-практической конференции (20 сентября 2022 г.) / отв. ред. К.Ш. Алимгазинов. Алматы, 2022. С. 148–153.

Бугай, 1992 — *Бугай Н.* Иосиф Сталин – Лаврентий Берия: «Их надо депортировать...»: документы, факты, комментарии. Москва: Дружба народов, 1992. 288 с.

Гуршоева, 2006 — *Гуршоева Т.В.* Спецпоселенцы из Западной Украины в Иркутской области (1940-е – 1960-е гг.): диссертация канд. ист. наук. Иркутск, 2006. 235 с.

Дегитаева, 2000 — *Из истории поляков в Казахстане (1936–1956 гг.): сб. документов / Архив Президента РК; сост. Е.М. Грибанова, А.С. Зулкашева; отв. ред. Л.Д. Дегитаева. Алматы: Қазақстан, 2000. 344 с.*

Зберовская, 2014 — *Зберовская Е.П.* Спецпоселенцы из Западной Украины в Красноярском крае (1945 – нач. 1960-х гг.): процесс социокультурной адаптации // Вестник Красноярского государственного аграрного университета, 2014. № 15. С. 250–254.

Книга памяти, 2019 — *Книга памяти.* Политические репрессии в Акмолинской области (1919–1954 гг.): сб. архивных документов. Кокшетау, 2019. 198 с.

Көкебаева, Сманова, 2012 — *Көкебаева Г.К., Сманова А.М.* Польша – Қазақстан: тоғысқан тағдырлар. Алматы, 2012. 208 б.

Корбут, 2019 — *Корбут В.* 170 тысяч человек депортировали в 1939–1941 годах из Западной Белоруссии [Электронный ресурс] // Polskieradio.pl. 2019. URL: <https://www.polskieradio.pl/397/8260/artukul/2404410> (дата обращения: 29.01.2026).

Кубик, 2023 — *Кубик Н.А.* Реевакуация польских граждан Павлодарской области в Польшу в 1946 г. // Қазақстан Республикасы Президенті Архиві. «Жаңа архив». Ғылыми-әдістемелік журнал, 2023. Т. 2. № 1. Б. 98–106.

Сергийчук, 2017 — *Сергийчук В.* Депортация украинцев в Казахстан в XX веке [Электронный ресурс] // e-history.kz, 2017. URL: <https://e-history.kz/ru/news/show/5548> (дата обращения: 29.01.2026)

Трофимович, 2011 — *Трофимович В.В.* Этнодемографические изменения в Восточной Галиции и Волыни (1939–1941) // Западная Белоруссия и Западная Украина в 1939–1941 гг.: люди, события, документы. Санкт-Петербург: Алетейя, 2011. С. 424.

Budurowycz, 1963 — *Budurowycz B.B.* Polish-Soviet relations, 1932–1939. New York; London: Columbia University Press, 1963. 230 p.

Burrell, 2006 — *Burrell K.* Personal, inherited, collective: Communicating and layering memories of forced Polish migration // Immigrants, Minorities, 2006. Vol. 24, No. 2. Pp. 144–163.

Documents, 1961 — *Documents on Polish-Soviet relations, 1939–1945: 1939–1943.* Vol. 1. – London; Melbourne; Toronto: Heinemann for the General Sikorski Historical Institute, 1961. 626 p.

Frierson, Vilenskii, 2010 — *Frierson C.A., Vilenskii S.S.* Children of the Gulag. – New Haven: Yale University Press, 2010. 450 p.

Gross, 1988 — *Gross J.T.* Revolution from abroad: The Soviet conquest of Poland's Western Ukraine and Western Belorussia. – Princeton: Princeton University Press, 1988. 334 p.

Halavach, 2024 — *Halavach D.* The resettlement from Poland to the Soviet Union, 1944–47: Nation, class, and propaganda in Soviet governance // Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History, 2024. Vol. 25, No. 4. Pp. 727–756.

Janicki, 2007 — *Janicki M.* “Incorrigible enemies of Soviet power”: Polish citizens in the Soviet Union, 1939–1942, in the light of Soviet documents and Polish witnesses’ testimonies: PhD diss. McGill University (Canada), 2007. 147 p.

- Jolluck, 2002 — *Jolluck K.R.* Exile and identity: Polish women in the Soviet Union during World War II. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 2002. 356 p.
- Kochanski, 2012 — *Kochanski H.* The eagle unbowed: Poland and the Poles in the Second World War. Cambridge: Harvard University Press, 2012. 734 p.
- Laloy, 1988 — *Laloy J.* Yalta: Yesterday, today, tomorrow. New York: Harper, Row, 1988. 153 p.
- Nabrdalik, 2008 — *Nabrdalik B.* South-Eastern Poland between 1939 and the final Soviet frontier demarcation in 1951: The destruction of an ethnic mosaic // *Journal of Slavic Military Studies*, 2008. Vol. 21, No. 1. Pp. 17–37.
- Polian, 2003 — *Polian P.M.* Against their will: The history and geography of forced migrations in the USSR. Budapest: Central European University Press, 2003. 444 p.
- Statiev, 2010 — *Statiev A.* The Soviet counterinsurgency in the western borderlands. Cambridge: Cambridge University Press, 2010. 368 p.
- Sword, 1994 — *Sword K.* Deportation and exile: Poles in the Soviet Union, 1939–1948. New-York: St. Martin's Press, 1994. 269 p.

ТАРИХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Published in the Republic of Kazakhstan
Asian Journal “Steppe Panorama”
Has been issued as a journal since 2014
ISSN 2710-3994.
Vol. 13. Is. 1, pp. 139-154, 2026
Journal homepage: <https://ajspiie.com>

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2026_13_1_139-154

DEMOGRAPHIC DYNAMICS OF TAJIKISTAN: FERTILITY, MORTALITY, TRENDS AND FORECASTS (1990–2023)

Olzhas B. Kuanbay^{1*}, *Timur A. Apendiyev*², *Ayana E. Ushkurbayeva*³

¹Ankara University
(Sihye, Altyndag, 06100 Ankara, Republic of Turkey)
Research intern at the Tokyo University (TUFS),
PhD student of the Ankara University
 <https://orcid.org/0000-0003-2079-1084>. E-mail: olkube89@gmail.com
*Corresponding author

²Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology
(28, Shevchenko Str., 050010 Almaty, Republic of Kazakhstan)
Ph.D. Head of the Department of Historical Demography and
the Assembly of the People of Kazakhstan.
 <https://orcid.org/0000-0002-4279-3921>. E-mail: timur.apendiev@mail.ru

³Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology
(28, Shevchenko Str., 050010 Almaty, Republic of Kazakhstan)
Junior research assistant
 <https://orcid.org/0009-0002-9775-5153>. E-mail: ayana_ue@mail.ru

© Valikhanov IHE, 2026

© Kuanbay O.B., Apendiyev T.A., Ushkurbayeva A.E, 2026

Abstract. *Introduction.* This study examines the demographic dynamics of Tajikistan between 1990 and 2023 within a broader historical and structural context. The country demonstrates sustained population growth alongside gradual aging, persistent fertility, improving life expectancy, and extensive labor migration. *Goals and objectives.* The article advances the project’s objectives by applying a comparable analytical framework to Tajikistan’s post-Soviet demographic transformation. It strengthens regional comparative analysis, refines understanding of fertility, mortality, migration, and aging patterns, and enhances demographic forecasting capacity. The study employs official statistical data of TajStat, Demographic Yearbook of TR, for 1990–2023, archival census materials from RSASPH, RSACH, SACH RT, SARF the 1920s–1930s, and secondary scholarly sources. Comparative demographic analysis, cohort-component interpretation, and structural trend evaluation are applied. *Results.* Findings indicate continued natural increase driven by relatively high fertility and demographic momentum; alongside gradual expansion of older cohorts due to improved survival. A persistent gender gap in life expectancy and migration-induced age-sex imbalances shape population structure. Archival evidence reveals long-standing mobility and ethnic consolidation processes. *Conclusion.* Tajikistan exhibits a hybrid demographic trajectory combining expansion, structural maturation, and sustained mobility. Aging progresses without demographic contraction,

distinguishing the country regionally. Future stability depends on fertility trends, migration regulation, healthcare modernization, and labor market adaptation. Historically informed analysis enhances forecasting reliability and policy relevance in managing demographic transformation.

Keywords: Tajikistan, fertility rates, mortality rates, demography, migration, socio-economic implications

Acknowledgments. This article was prepared within the framework of implementation of the project of program-targeted financing of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan, through the Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology. The project is titled “Contemporary Demographic Trends in the Republic of Kazakhstan (1991–2021)” (registration number: AP22785742).

For citation: Kuanbay O.B., Apendiyev T.A., Ushkurbayeva A.E. Demographic dynamics of Tajikistan: fertility, mortality, trends and forecasts (1990–2023) // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2026. Vol. 13. No. 1. Pp. 139-154. (In Eng.). DOI: 10.51943/2710-3994_2026_13_1_139-154

ТАҶИҚСТАННЫҢ ДЕМОГРАФИЯЛЫҚ ДИНАМИКАСЫ: ТУЫЛУ МЕН ӨЛІМ-ЖІТІМ КӨРСЕТКІШІ, ТЕНДЕНЦИЯЛАР ЖӘНЕ БОЛЖАМДАР (1990–2023)

Олжас Бекенұлы Қуанбай^{1*}, Тимур Әкімханұлы Әпендиев², Аяна Ержановна Ушкурбаева³

¹Анкара Университеті

(Сыхие, Алтындаг. 06100. Анкара, Түркия Республикасы)

Токио Университеті (TUFS) ғылыми тағлымдама зерттеушісі,

Анкара Университетінің PhD докторанты

 <https://orcid.org/0000-0003-2079-1084>. E-mail: olkub89@gmail.com

*Корреспондент автор

²Ш.Ш. Уәлиханов атындағы тарих және этнология институты

(28-үй, Шевченко көшесі, 050010 Алматы, Қазақстан Республикасы)

PhD.Тарихи демография және Қазақстан халқы Ассамблеясы бөлімінің меңгерушісі

 <https://orcid.org/0000-0002-4279-3921>. E-mail: timur.apendiev@mail.ru

³Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты

(28-үй, Шевченко көшесі, 050010 Алматы, Қазақстан Республикасы)

Кіші ғылыми қызметкер

 <https://orcid.org/0009-0002-9775-5153>. E-mail: ayana_ue@mail.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2026

© Қуанбай О.Б., Әпендиев Т.Ә., Ушкурбаева А.Е., 2026

Аңдатпа. *Kіріспе.* Мақала 1990–2023 жылдар аралығындағы Тәжікстанның демографиялық динамикасын кең тарихи және құрылымдық контекст аясында қарастырады. Елде халық санының тұрақты өсуі біртіндеп қартаю үдерісімен, сақталған жоғары туу деңгейімен, өмір сүру ұзақтығының артуымен және ауқымды еңбек көші-қонымен қатар жүруде. *Мақсаты мен міндеттері.* Мақала посткеңестік кезеңдегі Тәжікстанның демографиялық трансформациясына салыстырмалы талдау үлгісін қолдану арқылы жобаның мақсаттарын жүзеге асырады. Зерттеу өңіраралық салыстырмалы талдауды күшейтеді, туу, өлім-жітім, көші-қон және қартаю үдерістерін тереңірек түсіндіреді, сондай-ақ демографиялық болжау мүмкіндіктерін арттырады. *Материалдар мен әдістер.* Зерттеуде 1990–2023 жылдар аралығындағы TajStat ресми статистикалық деректері, ТР Демографиялық жылнамасы, 1920–1930 жылдардағы РГАСПИ, РГАНИ, ГАНИ РТ, ГАРФ архивтік халық санағы материалдары және қосымша ғылыми әдебиеттер пайдаланылды. Салыстырмалы демографиялық талдау, когорталық-компоненттік интерпретация және құрылымдық трендтерді бағалау әдістері қолданылды. *Нәтижелер.* Зерттеу нәтижелері салыстырмалы

түрде жоғары туу деңгейі мен демографиялық инерцияның әсерінен табиғи өсімнің жалғасып отырғанын көрсетеді; сонымен қатар өмір сүру ұзақтығының артуы нәтижесінде егде жастағы топтардың біртіндеп ұлғаюы байқалады. Өмір сүру ұзақтығындағы тұрақты гендерлік айырмашылық және көші-қонға байланысты жас-жыныстық теңгерімсіздік халық құрылымына ықпал етеді. Архивтік деректер ұзақ мерзімді мобильділік пен этникалық шоғырлану үдерістерін айқындайды. *Қорытынды.* Тәжікстан демографиялық кеңеюді, құрылымдық жетілуді және тұрақты мобильділікті біріктіретін гибриді демографиялық траекторияны көрсетеді. Қартаю демографиялық қысқарусыз жүзеге асуда, бұл елді өңірлік деңгейде ерекшелейді. Болашақ тұрақтылық туу динамикасына, көші-қонды реттеуге, денсаулық сақтау жүйесін жаңғыртуға және еңбек нарығын бейімдеуге тәуелді. Тарихи тұрғыдан негізделген талдау демографиялық болжаудың сенімділігін және басқарушылық шешімдердің өзектілігін арттырады.

Түйін сөздер: Тәжікстан, туу көрсеткіштері, өлім-жітім көрсеткіштері, демография, миграция, әлеуметтік-экономикалық салдары

Алғыс. Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының «Қазақстан Республикасының демографиялық дамуының қазіргі заманғы тенденциялары (1991–2021 жж.)» тақырыбындағы бағдарламалық-мақсатты қаржыландыру жобасын жүзеге асыру аясында орындалды (жеке тіркеу нөмірі: AP22785742).

Дәйексөз үшін: Қуанбай О.Б., Әпендиев Т.Ә., Ушкурбаева А.Е. Тәжікстанның демографиялық динамикасы: туылу көрсеткіші, өлім көрсеткіші, тенденциялар және болжамдар (1990–2023) // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2026. Т. 13. № 1. 139-154 бб. (Ағылш.). DOI: 10.51943/2710-3994_2026_13_1_139-154

ДЕМОГРАФИЧЕСКАЯ ДИНАМИКА ТАДЖИКИСТАНА: РОЖДАЕМОСТЬ, СМЕРТНОСТЬ, ТЕНДЕНЦИИ И ПРОГНОЗЫ (1990–2023 ГГ.)

Олжас Бекенұлы Қуанбай^{1*}, Тимур Акимханович Апендиев², Аяна Ержановна Ушкурбаева³

¹ Университет Анкара

(Сихие, Алтындаг, 06100 г. Анкара, Турецкая Республика)

Стажёр-исследователь в Токийском Университете (TUFS)

PhD докторант Университета Анкара

 <https://orcid.org/0000-0003-2079-1084>. E-mail: olkub89@gmail.com

*Корреспондирующий автор

² Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова

(д. 28, ул. Шевченко, 050010 Алматы, Республика Казахстан)

Ph.D.

 <https://orcid.org/0000-0002-4279-3921>. E-mail: timur.apendiev@mail.ru

³ Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова

(д. 28, ул. Шевченко, 050010 Алматы, Республика Казахстан)

 <https://orcid.org/0009-0002-9775-5153>. E-mail: ayana_ue@mail.ru

© ИИЭ им. Ч.Ч. Валиханова, 2026

© Қуанбай О.Б., Апендиев Т.А., Ушкурбаева А.Е., 2026

Аннотация. *Введение.* Настоящее исследование посвящено анализу демографической динамики Таджикистана в период 1990–2023 гг. в широком историческом и структурном контексте. В стране наблюдаются устойчивый рост численности населения, постепенное старение, сохраняющаяся относительно высокая рождаемость, увеличение продолжительности жизни и масштабная внешняя трудовая миграция. *Цель и задачи.* Статья

способствует реализации целей проекта посредством применения сопоставимой аналитической модели к постсоветской демографической трансформации Таджикистана. Исследование усиливает региональный сравнительный анализ, углубляет понимание процессов рождаемости, смертности, миграции и старения населения, а также расширяет возможности демографического прогнозирования. В работе использованы официальные статистические данные TajStat, материалы Демографического ежегодника Республики Таджикистан за 1990–2023 гг., архивные материалы переписей населения 1920–1930-х гг. из фондов РГАСИ, РГАНИ, ГАНИ РТ, ГАРФ, а также вторичные научные источники. Применены методы сравнительного демографического анализа, когортно-компонентной интерпретации и оценки структурных тенденций. *Результаты.* Полученные результаты свидетельствуют о сохранении естественного прироста населения, обусловленного сравнительно высокой рождаемостью и демографической инерцией, а также о постепенном увеличении численности старших возрастных групп вследствие повышения выживаемости. Устойчивый гендерный разрыв в продолжительности жизни и миграционно обусловленные возрастно-половые диспропорции оказывают значительное влияние на структуру населения. Архивные материалы подтверждают длительные процессы мобильности и этнической консолидации. *Заключение.* Таджикистан характеризуется гибридной демографической траекторией, сочетающей количественный рост, структурное созревание и устойчивую мобильность населения. Старение происходит без демографической депопуляции, что отличает страну в региональном контексте. Перспективная устойчивость зависит от динамики рождаемости, регулирования миграции, модернизации системы здравоохранения и адаптации рынка труда. Исторически обоснованный анализ повышает надежность демографического прогнозирования и прикладную значимость управленческих решений в условиях демографической трансформации.

Ключевые слова: Таджикистан, рождаемость, смертность, демография, миграция, социально-экономические последствия

Благодарность. Статья подготовлена в рамках реализации проекта программно-целевого финансирования Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан РГП на ПХВ института Истории и этнологий имени Ч.Ч. Валиханова «Современные тенденции демографического развития РК (1991–2021 гг.)» (регистрационный номер: AP22785742)

Для цитирования: Куанбай О.Б., Апендиев Т.А., Ушкурбаева А.Е. Демографическая динамика Таджикистана: рождаемость, смертность, тенденции и прогнозы (1990–2023 гг.) // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2026. Т. 13. № 1. С. 139-154. (На Англ.). DOI: 10.51943/2710-3994_2026_13_1_139-154

Introduction

The article “Demographic Dynamics of Tajikistan: Fertility, Mortality, Trends and Forecasts (1990–2023)” is conceptually and methodologically aligned with the project “Contemporary Demographic Trends in the Republic of Kazakhstan (1991–2021)” (AP22785742) through its shared focus on post-Soviet demographic transformation in Central Asia.

Both studies examine fertility, mortality, migration, and age-structural change within the context of socioeconomic transition following the dissolution of the Soviet Union. While the project concentrates on Kazakhstan, the article extends the analytical framework to Tajikistan, enabling comparative regional interpretation of demographic trajectories, including population growth patterns, aging processes, and migration dynamics.

The Tajikistan case contributes a complementary view by illustrating a model of demographic expansion combined with gradual structural maturation, in contrast to Kazakhstan’s distinct demographic pathway. This comparative dimension enhances the broader scientific objectives of the project by situating Kazakhstan’s demographic evolution within a wider Central Asian context and strengthening cross-national analytical generalization.

The relevance of this article lies in the need to provide a comprehensive and historically grounded assessment of Tajikistan’s demographic transformation in the post-Soviet period. Between

1990 and 2023, the country has experienced sustained natural population growth driven by relatively high fertility, gradual improvements in life expectancy with a persistent gender gap, and expanding older age cohorts. This simultaneous coexistence of demographic expansion and incipient aging constitutes a distinctive regional pattern requiring systematic analysis. In addition, periodic mortality fluctuations linked to economic vulnerability and infrastructural constraints—particularly in mountainous regions highlight the sensitivity of demographic processes to structural conditions.

Since the dissolution of the Soviet Union, Central Asian states have experienced profound demographic transformations shaped by socioeconomic restructuring, institutional change, and evolving migration systems. Within this regional context, Tajikistan presents a particularly distinctive trajectory. Between 1990 and 2023, the country has combined sustained natural population growth with gradual structural aging, persistent fertility, increasing life expectancy, and large-scale external labor migration. This configuration challenges linear interpretations of demographic transition and requires an integrated analytical approach that accounts for historical continuity and contemporary structural change.

Unlike several post-Soviet states characterized by depopulation and accelerated aging driven by fertility decline, Tajikistan has maintained relatively high birth rates supported by demographic momentum embedded in its youthful age structure. At the same time, survival probabilities have improved, contributing to the gradual expansion of older age cohorts and the feminization of aging, reflected in a stable gender gap in life expectancy. Periodic fluctuations in mortality indicators further reveal the sensitivity of demographic processes to economic conditions, healthcare accessibility, environmental vulnerability, and infrastructural constraints, particularly in mountainous regions where geographic isolation shapes patterns of settlement and service provision.

Migration constitutes a structurally decisive component of Tajikistan’s demographic system. Large-scale external labor migration influences household welfare, domestic economic circulation, age-sex composition, and labor force sustainability. Remittance inflows affect consumption patterns and macroeconomic stability, while the outflow of working-age individuals generates demographic and social imbalances. Importantly, contemporary migration processes are not historically unprecedented. Archival census materials from the 1920s–1930s demonstrate that administratively regulated population mobility, ethnic reclassification, and territorial redistribution were already integral to regional demographic development.

The country’s extreme mountainous geography encompassing the overwhelming majority of its territory has further reinforced spatial demographic differentiation, concentrating populations in valleys and limiting infrastructural integration. These structural conditions continue to shape regional disparities in mortality, migration intensity, and socioeconomic opportunity. Against this background, the present study seeks to provide a comprehensive and historically grounded analysis of Tajikistan’s demographic dynamics from 1990 to 2023. By integrating official statistical data, archival census evidence, and structural demographic interpretation, the research aims to elucidate the interaction between fertility, mortality, migration, and age-structural change, and to assess their implications for long-term demographic forecasting and policy planning.

Materials and Methods

Archival sources were drawn from the Russian State Archive of Socio-Political History (RSASPH. F.17. Inv. 59, 112. C. 436, 405, 678. P. 85, 90, 94, 182), which contain administrative and statistical records relevant to early Soviet nationality policy, census organization, and demographic classification practices. These documents provide insight into the institutional formation of ethnic categories and population accounting mechanisms. Additional materials were obtained from the Russian State Archive of Contemporary History (RSACH. F. 5. Inv. 90. C. 103. P. 26) (original document), offering evidence on policy decisions influencing demographic regulation.

Primary regional evidence derives from the State Archive of Contemporary History of the Republic of Tajikistan (SACHRT. F. 3. Inv. 18. C. 19. P. 5–7, 9, 10, 11–12, 14; original documents). These records document inter-republican migration flows, resettlement policies, administrative correspondence, and logistical arrangements of population transfers in the late 1920s–1930s.

Contemporary demographic analysis is based on official statistical publications of the Agency on Statistics under the President of the Republic of Tajikistan, including Demographic Yearbook of the Republic of Tajikistan (2016, 2018, 2024 editions) and TajStat, Volume III (2023), which provides detailed data on national composition, language proficiency, and citizenship. Sectoral statistical compilations, such as the 2014 education statistical bulletin, were used to contextualize human capital development. The theoretical and analytical framework incorporates key scholarly works addressing demographic processes, migration, aging, and historical state formation in Central Asia, including studies by Gafurov (1989), Masov (1991), Kuznetsova (2006), Islamov (2021, 2023), Islamov and Babayev (2020), Islamov and Khaydarov (2011), Sattarova (2004), Ulmasova (2023), Toshimuhanmadofu (2005).

The study applies a multidisciplinary demographic methodology combining quantitative statistical analysis with historical-institutional interpretation. Comparative demographic analysis is employed to assess fertility, mortality, life expectancy, migration, and age-structural change during 1990–2023. Cohort-component interpretation is utilized to assess demographic momentum, generational replacement, and aging dynamics, allowing for evaluation of dependency ratios and future structural transformation. Structural trend analysis is conducted to examine the interaction between demographic processes and socioeconomic factors. Historical-archival analysis is integrated to contextualize contemporary demographic patterns within longer-term processes of ethnic consolidation.

Discussion

Statistical compilations published in 2016, 2018, and 2024 by the national statistical authorities demonstrate that Tajikistan has maintained sustained population growth over more than three decades. This continuity confirms that demographic momentum remains a decisive structural factor. Unlike trajectories observed in several neighboring states, Tajikistan’s population increase has persisted despite economic vulnerability and large-scale external mobility. Such resilience supports the argument that fertility norms remain deeply embedded within social and cultural frameworks. The historical research provided by B.G. Gafurov (1989) and R. Masov (1991) helps contextualize contemporary demographic patterns within longer processes of ethnocultural consolidation and territorial differentiation. The formation of modern national identity and administrative boundaries during the Soviet period influenced settlement structures and interethnic proportions that continue to shape demographic distribution. Kuznetsova (2006) emphasizes that post-Soviet state-building processes in Central Asia were accompanied by demographic reconfiguration, including shifts in ethnic composition and migration orientation. These historical legacies are essential for understanding current structural imbalances and regional disparities. Life expectancy improvements and the gradual increase in older age groups correspond with the demographic-economic interpretations advanced by Islamov and Khaydarov (2011). Their analysis of population aging in Tajikistan highlights the emerging tension between expanding elderly cohorts and limited institutional capacity for social protection. Although Tajikistan remains demographically young, the incremental growth of older groups signals the onset of structural aging. This process occurs without overall population decline, thereby creating a dual demographic burden: the need to support both youthful and aging segments simultaneously.

Migration constitutes a central dimension of this structural transformation. Islamov and Babayev (2020) demonstrate that external labor mobility has become a systemic component of Tajikistan’s socioeconomic model under globalization. Remittance inflows significantly influence household consumption, poverty reduction, and macroeconomic stability. Ulmasova (2023) further underscores the developmental role of diasporic networks in sustaining domestic economic circulation. However, large-scale outflows of working-age individuals also generate demographic distortions, including gender asymmetry and altered reproductive behavior. These dynamics complicate long-term projections of labor supply and dependency ratios.

The relationship between human capital and demographic change, examined by Islamov (2021), adds another dimension to the discussion. Educational statistics (SSSORT, 2014) indicate

expanding enrollment and institutional coverage, suggesting gradual modernization of the knowledge base. Yet migration-driven brain circulation and regional inequality in educational access continue to influence labor market outcomes. Demographic growth alone does not automatically translate into productive capacity; its developmental impact depends on investment in health, education, and institutional efficiency.

Dates presented in TajStat, Volume III (2023), reveal ongoing consolidation of national identity alongside shifts in minority representation and language proficiency. These patterns reflect both historical classification processes and contemporary mobility trends. The consolidation of titular identity has occurred in parallel with external migration and selective outflows of certain ethnic groups, contributing to changes in national composition. Nevertheless, Conflict-related displacement, mortality shocks (Toshimuhannadofu, 2005), and delayed socioeconomic recovery affected fertility behavior and migration orientation. Demographic policy considerations outlined by Sattarova (2004) emphasize the necessity of aligning reproductive health, social protection, and migration governance strategies with structural realities.

Results

Since the dissolution of the Soviet Union, Tajikistan has experienced substantial demographic expansion. Between 1991 and 2015, the country's population increased by 55.6 %, underscoring the intensity of post-Soviet growth processes. This expansion, however, was markedly uneven across regions. According to Islamov, population growth reached 27.1 % in the Gorno-Badakhshan Autonomous Oblast, 35.0 % in Dushanbe, 50.3 % in Sughd Region, 66.0 % in the Districts of Republican Subordination, and 63.6 % in Khatlon Region. Such territorial differentiation highlights the role of region-specific socioeconomic conditions, migration patterns, and structural demographic factors in shaping national population dynamics (Islamov, 2023: 15).

Despite these spatial differences, from 1998 to the present (approximately eighteen consecutive years), Tajikistan has maintained a stable annual population growth rate of 2.0-2.3%, which can be considered a distinctive feature of the country's demographic trajectory under new post-transitional conditions (Islamov, 2023: 15). This sustained natural increase contrasts sharply with the demographic stagnation or decline observed in several other post-Soviet states.

Urban and rural population growth rates further illustrate structural differentiation. Urban population growth ranged from 1.3% to 2.1 %, whereas rural growth was significantly higher, ranging from 3.3 % to 2.4 %. Particularly notable were Khatlon Region (3.4–2.5 %) and the cities of the Districts of Republican Subordination (3.3–2.6 %), where growth rates exceeded national urban averages (Islamov, 2023: 16). The higher growth rates among rural populations reflect Tajikistan's predominantly agrarian settlement structure and sustained high fertility in rural areas.

Although the share of the urban population declined during 1992-1995 largely due to the civil war, economic disruption, and migration flows it began to increase rapidly thereafter. This dynamic demonstrates the combined impact of internal displacement, post-conflict stabilization, and gradual urban recovery. Islamov (2023) emphasizes that the overall demographic trajectory unfolded under conditions of a favorable age-sex structure. Specifically, the presence of a relatively large cohort in reproductive ages contributed to sustained natural increase and reinforced demographic momentum.

Mortality dynamics provide further insight into Tajikistan's demographic transition. According to the (Demographic Yearbook of the Republic of Tajikistan, 2024: 174, 176, 178, 180, 182, 184, 186, 192), mortality in the 70–74 age group evolved as follows: 1991: 6,264 deaths 1995: 6,264 deaths 1998: 5,634 deaths 2000: 6,118 deaths 2005: 6,236 deaths 2010: 6,685 deaths 2015: 6,981 deaths 2020: 6,596 deaths 2023: 7,570 deaths. These data reveal several important patterns. First, mortality levels in the early 1990s remained relatively stable despite profound political and economic upheaval. The decline observed in the late 1990s (5,634 deaths) may reflect data fluctuations or short-term structural effects following the civil conflict. Subsequently, a steady upward trend becomes evident, particularly after 2005, culminating in 7,570 deaths in 2023.

This increase is not necessarily indicative of deteriorating health conditions; rather, it likely reflects demographic aging namely, the expansion of older cohorts due to prior high fertility. As

larger birth cohorts enter advanced ages, the absolute number of deaths increases even if age-specific mortality rates remain stable or decline. The temporary decline in 2020 (6,596 deaths) requires cautious interpretation and may relate to reporting distortions or cohort effects. Overall, the trend demonstrates the gradual aging of Tajikistan’s population alongside continued overall population growth.

Population census data further reveal structural changes in educational attainment following the dissolution of the Soviet Union. As (Islamov, 2021: 27) notes, there was an increase in the proportion of the population with higher education, specialized secondary education, and incomplete secondary education. At the same time, the share of individuals with general secondary and incomplete secondary education declined.

However, Islamov (2021) warns of a potentially adverse long-term effect: a reduction in the population with complete general secondary and incomplete secondary education may eventually lead to a decline in the number of individuals attaining higher education. Particularly concerning is the increase in the proportion of the population with incomplete secondary education by 13.7 percentage points in 2010 compared with 1989. This structural imbalance suggests emerging vulnerabilities in human capital formation. Educational structure is closely linked to fertility, mortality, and migration. Higher educational attainment especially among women is typically associated with declining fertility and improved health outcomes. Conversely, growth in incomplete secondary education may correlate with higher fertility persistence, lower labor productivity, and increased labor migration. Therefore, the educational transformation observed during the post-Soviet period may influence Tajikistan’s long-term demographic transition trajectory.

Synthesizing the findings of Islamov (2021; 2023) and the Official Demographic Statistics RT (2024), Tajikistan’s demographic dynamics since 1990 can be characterized by interconnected features: a) Sustained high natural population growth supported by a favorable age structure and high rural fertility; b) regional differentiation in demographic expansion, with particularly rapid growth in Khatlon and the Districts of Republican Subordination; c) Gradual aging reflected in rising mortality numbers in older age groups; d) Structural shifts in educational attainment with potentially significant implications for future demographic and socioeconomic development.

Thus, Tajikistan represents a case of continued demographic expansion in the post-Soviet space, yet with emerging structural challenges. The persistence of high fertility combined with gradual population aging and educational imbalances suggests that future demographic forecasts must account not only for quantitative growth but also for qualitative changes in human capital and age composition.

The demographic trajectory of Tajikistan during the post-Soviet period cannot be properly understood without considering the profound socioeconomic crisis of the 1990s and its institutional consequences. As Kuznetsova notes, “during 1991–1998 the Government of Tajikistan demonstrated an inability to provide the population with adequate social services. Public expenditure on education declined dramatically from 11% to 2% of GDP, while health care spending fell from 6% to 1% of GDP. In international development rankings, Tajikistan dropped to 108th place out of 174 countries” (Kuznetsova, 2006: 133).

These fiscal contractions coincided with the civil war (1992–1997), systemic economic collapse, and institutional fragmentation. The reduction in public investment in human capital sectors education and health occurred precisely during a period of high demographic pressure, characterized by a young age structure and sustained natural increase (Islamov, 2023: 16–17). Thus, Tajikistan experienced a paradoxical demographic situation: rapid population growth alongside shrinking social infrastructure capacity.

Despite this crisis, long-term educational infrastructure data reveal adaptive expansion over time. According to official statistical data “Statisticheskiiy Sbornik Sfery Obrazovaniya Respubliki Tadjikistan” changes in the number of general education institutions and students in the Republic of Tajikistan during 1991–2019 demonstrate the following: 1991–1992: 3,229 institutions with 1,325,400 students. 1995–1996: 3,460 institutions with 1,322,800 students. 2005–2006: 3,804 institutions with 1,682,020 students. 2009–2010: 3,773 institutions with 1,694,245 students.

2010–2011: 3,747 institutions with 1,694,696 students. 2013–2014: 3,836 institutions with 1,717,063 students. 2018–2019: 3,878 institutions with 1,970,925 students (SSSORT, 2014: 43).

These figures indicate several important structural tendencies: First, during the most acute phase of political instability (early mid 1990s), the number of institutions continued to increase moderately (from 3,229 to 3,460), although the number of students slightly declined (from 1,325,400 to 1,322,800). This stagnation likely reflects war-related displacement, migration, and temporary disruption of schooling. Second, from the mid-2000s onward, a pronounced expansion in student enrollment is observable. Between 2005–2006 and 2018–2019, the number of students increased from 1,682,020 to 1,970,925, representing substantial demographic pressure on the education system. This expansion corresponds directly to the earlier high fertility rates of the 1990s and early 2000s, demonstrating demographic momentum. Even where the number of institutions fluctuated slightly (e.g., 3,773 in 2009–2010 and 3,747 in 2010–2011), student numbers continued to rise, implying increasing class sizes and strain on infrastructure.

When integrated with Islamov’s (2021) findings regarding educational attainment structure, a complex picture emerges. Although the number of students expanded significantly, the quality and continuity of educational attainment remain uneven. The earlier reduction in state expenditure on education (Kuznetsova, 2006: 134) may have contributed to the growth of incomplete secondary education observed in later census data. Thus, quantitative expansion of educational infrastructure does not automatically translate into qualitative human capital improvement. Urban-rural dynamics further illuminate Tajikistan’s demographic transformation. In 1989, the share of the urban population constituted 32.6%. Subsequently, until 2016, it remained at approximately 26%. This decline reflects large-scale demographic restructuring following the dissolution of the Soviet Union.

Islamov explains that beginning in 1970, economic motives initiated the out-migration of the non-indigenous population from Tajikistan, most of whom resided in urban areas. From 1985 onward, the processes of perestroika and democratization intensified this trend. During 1990–1993, large-scale emigration involved not only non-indigenous but also indigenous populations, primarily as refugees during the civil war. From 1995–1997 onward, migration beyond national borders was driven predominantly by economic motives a pattern that continues to the present day. Labor migration, especially toward the Russian Federation and other countries, became a structural component of Tajikistan’s demographic model. Between 1989 and 2000, the absolute number of urban residents declined. Only after 2001 did the urban population surpass its 1989 level. In contrast, between 1991 and 2016, the rural population increased by 2,606,500 persons. This growth resulted primarily from natural population increase and partially from reverse migration (Islamov 2023: 17, 18).

These dynamics are highly significant for understanding fertility patterns. Rural areas in Tajikistan traditionally exhibit higher fertility rates than urban centers. Therefore, the expansion of the rural population base reinforced national fertility levels and sustained annual growth rates of 2.0–2.3 % (Islamov, 2023: 19). The persistence of a predominantly rural demographic structure helps explain why Tajikistan avoided the sharp fertility collapse observed in other post-Soviet states. At the same time, prolonged labor migration introduces additional demographic complexities:

- a) It reduces the working-age male population domestically;
- b) It affects household fertility decisions;
- c) It generates remittance-dependent economic structures;
- d) It reshapes age-sex composition at the regional level;

Thus, migration serves both as a demographic safety valve (absorbing labor surplus) and as a structural modifier of fertility and family behavior.

When analyzing the findings of Kuznetsova (2006), SSSORT (2014), and Islamov (2023), several interrelated conclusions emerge. The 1990s socioeconomic collapse significantly weakened institutional capacity in education and healthcare, yet demographic growth remained strong due to structural momentum. Educational infrastructure expanded quantitatively in response to high fertility, but fiscal contraction may have affected quality and attainment structure. Urban decline in the 1990s was driven primarily by migration (ethnic and economic), not by demographic stagnation. Rural population growth by 2,606,500 persons between 1991 and 2016 played a decisive role in sustaining high national fertility. Migration since the mid-1990s has become a permanent structural component of Tajikistan’s demographic system.

Therefore, Tajikistan's demographic dynamics from 1990 to 2023 are characterized by the coexistence of: High natural population increase; rural demographic predominance; structural labor migration; expanding but strained educational infrastructure; gradual aging alongside continued growth. These trends suggest that while total population growth will likely continue in the medium term due to demographic momentum, future dynamics will increasingly depend on: Urbanization patterns, educational quality and human capital formation, migration flows and remittance dependence, changes in fertility behavior among younger cohorts. In sum, Tajikistan represents a distinctive post-Soviet demographic model: one of sustained population expansion under conditions of institutional fragility, migration intensity, and rural demographic dominance.

A comparative analysis of population dynamics for the periods 1990–2008 and 2000–2008 demonstrates that the population aged 65 years and older increased at a faster rate than the total population. This tendency signals the onset of population aging in Tajikistan (Islamov and Khaydarov, 2011: 19).

This finding is particularly significant in light of the country's sustained natural population growth and relatively young age structure during the early post-Soviet decades. The accelerated growth of the elderly cohort indicates that demographic aging is emerging not as a consequence of low fertility—common in many European and post-Soviet contexts—but rather as a structural outcome of improved survival and demographic momentum. Thus, Tajikistan is entering a phase of dual demographic pressure: continued population expansion combined with a gradually increasing elderly population share.

Life expectancy trends further illustrate this transition. According to the Demographic Yearbook of the Republic of Tajikistan (Demograficheskiy Yezhegodnik RT, 2018: 124), life expectancy at birth in the Gorno-Badakhshan Autonomous Oblast (GBAO), disaggregated by sex, demonstrates the following pattern: 2010: males 68.7 years; females 74.6 years; 2011 males 69.6 years; females 74.7 years; 2012 males 70.5 years; females 75.3 years; 2013: males 71.1 years; females 76.0 years; 2014 males 72.7 years; females 78.4 years; 2016 males 71.6 years; females 77.3 years; 2017: males 72.2 years; females 78.1 years; 2018 males 73.0 years; females 76.9 years.

These figures demonstrate a general upward trajectory in life expectancy for both sexes, albeit with some fluctuations. The overall improvement suggests gradual advances in health conditions, survival rates, and possibly access to medical services, even in geographically remote mountainous regions.

Several analytical observations can be drawn: First, the consistent gender gap in life expectancy favoring women by approximately 5–7 years corresponds to global demographic patterns but may also reflect gendered differences in occupational risks, migration-related mortality exposure, and health behaviors. Second, the steady increase in male life expectancy from 68.7 years (2010) to 73.0 years (2018) indicates measurable improvement in survival probabilities, which contributes directly to the expansion of older age cohorts identified by Islamov and Khaydarov (2011). Female life expectancy, although fluctuating in later years, remains substantially higher, reinforcing the feminization of aging. Third, the observed volatility in certain years suggests sensitivity to economic conditions, healthcare accessibility, and possibly environmental factors. In mountainous regions such as GBAO, infrastructural limitations can intensify the demographic impact of external shocks.

The qualitative characteristics of mortality in Tajikistan must also be understood within a broader theoretical framework. Islamov characterizes traditional mortality patterns as being predominantly determined by exogenous environmental factors. In such systems, the majority of deaths are caused by external conditions largely independent of age, serving as the primary source of early and premature mortality. The dominance of exogenously determined mortality reflects limited capacity to control adverse environmental conditions under circumstances of underdeveloped productive forces, widespread poverty, and severe social exploitation (Islamov, 2021: 38).

This conceptualization is crucial for interpreting Tajikistan's demographic trajectory. During the early post-Soviet crisis period, reduced public expenditure on healthcare and social services likely reinforced vulnerability to exogenous mortality factors. However, the subsequent improvement in life expectancy particularly in the 2010s suggests a gradual shift away from strictly exogenous mortality

dominance toward a more transitional mortality regime. In demographic transition theory, such a shift implies declining early-age mortality, increasing survival into older age groups, rising importance of endogenous (age-related and chronic) causes of death. The coexistence of improving life expectancy with growing elderly cohorts confirms that Tajikistan is advancing through an intermediate stage of demographic transition, while still retaining structural features of a developing demographic regime.

An additional dimension of demographic restructuring is reflected in the legislative definition of working-age boundaries. According to the Demographic Yearbook of the Republic of Tajikistan (*Demograficheskiy Yezhegodnik RT*, 2016: 4) in 2000–2002, working age was defined as 15–59 years for men and 15–54 years for women. The population younger than working age was 0–14 years. The population older than working age was defined as 60 years and older for men and 55 years and older for women. In 2003, working age was redefined as 15–60 years for men and 15–55 years for women. Older than working age became 61+ for men and 56+ for women. In 2004, working age was further extended to 15–61 years for men and 15–56 years for women. The threshold for older-than-working age shifted to 62+ for men and 57+ for women. These incremental adjustments demonstrate institutional recognition of increasing life expectancy and improved survival. Extending working-age boundaries effectively reduces the statistical dependency ratio and partially offsets the economic implications of population aging.

The contemporary socio-economic situation of Tajikistan cannot be adequately understood without reference to external labor migration, which has become a structural component of national development. As Islamov and Babayev emphasize, “labor migration abroad constitutes a decisive factor influencing the livelihood of the majority of families in the Republic of Tajikistan. Migration, as a socio-demographic determinant of sustainable economic development, has acquired particular significance under modern conditions and requires continuous scientific analysis to ensure effective state regulation and management of migration flows” (Islamov and Babayev, 2020: 11–12).

This interpretation aligns with Sattarova’s economic assessment “that income generated abroad through labor migration contributes directly to increased monetary circulation within the country. Remittance inflows stimulate the expansion of imports and, through these channels, affect the production of gross domestic product. Thus, migration operates simultaneously as a demographic regulator and as a macroeconomic stabilizer. In the context of sustained population growth and limited domestic labor absorption capacity, migration mitigates unemployment pressures while injecting financial resources into the national economy” (Sattarova, 2004: 23).

However, the long-term demographic implications of migration are complex. Ulmasova analyzing successive stages of mass emigration of Tajik citizens concludes “that since the early 2000s, large-scale external labor migration has become firmly established. Hundreds of thousands of individuals have migrated abroad in search of employment and material security for their families. Importantly, after extended periods of labor activity in host countries, a portion of migrants integrates into receiving societies and does not return permanently to Tajikistan. This trend introduces structural demographic consequences: potential reduction of the economically active population, shifts in age-sex composition, selective loss of working-age cohorts, and long-term effects on fertility behavior” (Ulmasova, 2023: 89).

The demographic selectivity of migration is further reflected in changes in ethnic composition. According to TajStat, “the number of ethnic Kazakhs residing in Tajikistan declined from 936 persons in 2000 to 595 in 2010 and further to 125 in 2020. In proportional terms, their share decreased from 63.6 per mille in 2000 to 21.0 per mille in 2010. These figures illustrate not merely statistical fluctuation but a broader process of ethnic restructuring influenced by migration, assimilation, and possibly return migration to historical homelands. Such demographic contraction among smaller ethnic groups contributes to increasing national homogenization and may affect linguistic diversity and cultural plurality” (TajStat, Vol. III. 2023: 5, 6).

The impact of migration and socio-economic restructuring is also observable in the scientific and academic sphere. According to data cited by in 1985 the Academy of Sciences of the Tajik SSR “employed 1,514 scientific researchers, including 85 Doctors of Sciences and 656 Candidates of Sciences. By the end of December 2015, the total number of scientific staff had decreased to 1,061

persons, including 129 Doctors of Sciences and 270 Candidates of Sciences. While the number of senior doctoral-level scholars increased, the overall reduction in research personnel and the significant decline in Candidates of Sciences indicate contraction in the mid-level scientific workforce. This structural shift may reflect migration of qualified specialists, aging of academic cadres, and limited institutional renewal during periods of economic strain. In demographic-economic terms, this represents a potential “brain drain” effect intertwined with broader migration processes” (Islamov and Babayev, 2020: 88).

Geographical conditions further contextualize these demographic dynamics. The Republic of Tajikistan occupies a mountainous zone in southeastern Central Asia. As noted by Mekhron Toshimuhammad “approximately 93 percent of the country’s territory consists of mountainous terrain, primarily within the Pamir, Tien Shan, Hindu Kush, Kunlun, and Himalayan mountain systems, with elevations ranging from 300 to 7,495 meters above sea level. The average life expectancy of citizens is 67 years, and population density stands at 45 persons per square kilometer. Ethnically, Tajiks comprise slightly less than 80 percent of the population, Uzbeks account for 15.3 percent, Russians and Kyrgyz each represent 1.1 percent, and Tatars and Turkmen each constitute 0.3 percent. Religiously, more than 95 percent of the population adheres to Islam, predominantly Sunni Islam; however, with rare exceptions, inhabitants of the mountainous Badakhshan Autonomous Region (Pamir Mountains) are Ismailis, a branch of Shiite Islam” (Toshimuhammad, 2005: 25).

This extreme mountainous geography has profoundly influenced settlement patterns, economic development, and population distribution. Historical processes concentrated Tajik communities in valleys and isolated highland regions, reinforcing demographic fragmentation and regional disparities. Geographic isolation has shaped migration strategies, limited infrastructural connectivity, and contributed to uneven access to healthcare, education, and labor markets. Consequently, demographic phenomena such as life expectancy variations, fertility persistence in rural highland areas, and migration selectivity must be interpreted within this environmental framework.

When integrated into the broader national demographic model, external labor migration emerges as both a stabilizing and destabilizing force. On the one hand, remittances sustain household consumption, stimulate economic circulation, and alleviate labor market pressure amid continuing natural population growth. On the other hand, prolonged external migration may accelerate demographic aging by selectively removing working-age individuals, reduce reproductive potential domestically, and contribute to skilled labor depletion.

Tajikistan’s demographic dynamics between 1990 and 2023 are shaped by the interaction of sustained population growth, gradual aging, geographic constraints, ethnic restructuring, and institutional adaptation. Migration functions as a central mediating mechanism within this system linking demographic expansion, economic survival strategies, and structural transformation. For future demographic forecasts, the scale, duration, and selectivity of migration flows will remain critical determinants of population structure, labor supply, human capital development, and long-term socioeconomic sustainability.

The archival record entitled “List of Nationalities for the Processing of Materials of the All-Union Population Census of 1926” enumerated 188 nationalities, entry number 189 was designated as “other nationalities,” while entry number 190 referred to “nationalities not precisely indicated,” into which unspecified groups were. This classification scheme reveals early methodological ambiguities in Soviet ethnodemographic accounting: “The existence of residual and undefined categories indicates that ethnic identification was not yet stabilized, and that statistical instruments were still adapting to the ethnolinguistic complexity of Central Asia. Particular difficulties were noted in determining the national affiliation of the peoples and tribes of the Pamir region. The 1926 census recorded only the Yaghnobis, numbering 1,829 persons. In the linguistic classification table, the Yazgulyam language was reported with 1,924 speakers and the Shugnan-Rushan language with 15 speakers (SACHRT. F. 3316. In. 28. C. 865. P.28,29). However, the specialist on Pamir nationalities A. M. Dyakov identified eight distinct groups and estimated their populations as follows: Shugnans 12,000; Rushans 5,400; Bartangs and Oroshors 2,700; Wakhans 4,000; Ishkashimis between 500 and

600; Yazgulyams 2,000; and Yaghnobis 2,000 persons. Dyakov further emphasized that all these groups, with the exception of the Yaghnobis, identified themselves as Tajiks and referred to their language as Tajik” (SACHRT. F. 3316. Inv. 28. C. 865. P. 29).

This interpretation is further supported by Rakhim Masov, who characterizes the Soviet delimitation of Central Asia as a process of “crude partition,” emphasizing that political expediency often outweighed ethnographic and historical considerations (Masov, 1991:9). According to Masov, the fragmentation of Tajik settlement areas was not accidental but reflected the strategic priorities of Soviet governance, contributing to long-term demographic imbalance and territorial grievances.

Archival materials from the period 1927–1933 further document significant population movements between Kazakhstan and Tajikistan: A substantial number of households from districts of Kazakhstan resettled into the Kurgan-Tyube, Aral, and other districts of the Tajik Soviet Socialist Republic. At the same time, petitions from individuals located within the Tajik SSR indicate forced or involuntary relocation to the Kazakh Republic, with some reporting that they had already sold part of their property in local markets in anticipation of transfer (SACHRT. F. 3. Inv. 18. C. 19. P. 5, 7).

By 1934, “the economic organization of formerly nomadic households settling in the South Kazakhstan region encompassed a total contingent of 20,000 households” (SACHRT. F. 3. Inv. 18. C. 19. P. 10). Resolution No. 65 of the Presidium of the South Kazakhstan Regional Executive Committee, “adopted in the city of Chimkent on 22 April 1934, addressed the petition of representatives of 234 nomadic households from the Turkestan, Karasai, and other districts who had migrated in 1931–1933 and were at that time residing in the Tajik SSR, expressing their desire to return with property and livestock to their districts in the southern region” (SACHRT. F. 3. Inv. 18. C. 19. P. 11–12).

The same archival file records an influx of 1,900 Kazakh nomadic households demanding immediate transfer to the Aral Sea region of Kazakhstan: “The logistical organization of this relocation involved the transfer of households together with 202 camels, 31 horses, 45 cows, 25 donkeys, and approximately 160 head of small livestock from the Kurgan-Tyube and Aral districts of the Tajik SSR to the southern region, under the authority of Inspector Nurtumov Ali of the Regional Executive Committee” (SACHRT. F. 3. Inv. 18. C. 19. P. 11–12).

These materials are demographically significant for several reasons. First, they demonstrate that inter-republican mobility and administratively regulated population transfers were embedded features of regional demographic development long before the contemporary era of labor migration. Second, they reveal how state-directed settlement policies reshaped ethnic and territorial distributions, contributing to the formation of demographic patterns that persisted into the late Soviet and post-Soviet periods. Third, they underscore the structural interdependence of Tajikistan and neighboring territories within a broader Central Asian demographic system.

The scholarly work of Professor B. Grande, published in 1935 in the journal *Revolution and Nationality* (Issue No. 4), was devoted to refining the list of peoples of the USSR. His “Materials for the Clarification of the List of the Peoples of the USSR” were based on the All-Union Census of 1926, particularly Volume XVII of the Central Statistical Administration edition (Section I: “Nationality, Native Language, Age, Literacy”) and the “Brief Summaries” of that census (Issue IV, Moscow, 1926) (SARF. F. 3316. Inv. 28. C. 865. P. 29). The forthcoming All-Union Census of 1936 prompted the task of compiling a preliminary and precise list of peoples and languages in the USSR in order to clarify which of the recorded designations genuinely denoted distinct peoples or languages. Despite the passage of more than nine years since the 1926 census, no more accurate published list of the peoples and languages of the USSR had yet been produced (SARF. F. 3316. Inv. 28. C. 865. P. 29).

The list used in the 1926 census included a number of designations that referred not to distinct nationalities but to tribes, subdivisions of nationalities, or even territorial and local names (GARF. F. 3316. Inv. 28. C. 865. P. 29). This methodological ambiguity is crucial for contemporary demographic analysis. It highlights that ethnic statistics, often treated as objective demographic indicators, are historically contingent constructs shaped by administrative priorities and epistemological frameworks.

In the context of the broader study of Tajikistan’s demographic dynamics from 1990 to 2023, these archival sources serve major analytical functions. First, they provide a *longue duree* perspective on ethnic structuring and territorial redistribution, enabling scholars to trace the historical origins of present-day ethnic composition and regional demographic imbalances. Second, they illuminate the continuity between early twentieth-century administratively managed mobility and modern labor migration, suggesting that population mobility has long been a structural component of the region’s demographic regime. Third, they allow for critical reflection on the reliability and comparability of historical and contemporary census data, particularly with regard to ethnicity and language. Thus, the integration of these archival materials transforms the analysis from a purely post-Soviet demographic study into a historically grounded examination of demographic transition, ethnic consolidation, and migration-driven structural change. By situating contemporary fertility, mortality, and migration trends within their deeper historical context, the research acquires greater explanatory power and enhances the robustness of long-term demographic forecasting for Tajikistan. These documents allow for the reconstruction of the historical foundations of ethnic classification, migration regulation, and territorial population redistribution, thereby contextualizing contemporary demographic processes within a broader structural continuum.

Conclusion

The comprehensive analysis of demographic processes in Tajikistan from 1990 to 2023 demonstrates that the country’s population development cannot be interpreted through a single linear model of demographic transition. Rather, Tajikistan exhibits a complex and hybrid demographic configuration shaped by the interaction of sustained fertility, gradually improving survival rates, large-scale labor migration, historical patterns of ethnic consolidation, and structurally constrained geographic conditions. The persistence of relatively high fertility, even amid socioeconomic transformation, has ensured continued natural population growth and the preservation of a comparatively young age structure. At the same time, progressive improvements in life expectancy accompanied by a consistent gender gap favoring women have initiated a gradual expansion of older cohorts. This simultaneous presence of demographic momentum and incipient aging distinguishes Tajikistan from many post-Soviet states characterized by depopulation and accelerated age structure contraction. In Tajikistan, aging unfolds not as a consequence of demographic decline, but alongside ongoing quantitative population expansion.

Mortality trends reveal incremental improvements in survival probabilities, although periodic volatility underscores the sensitivity of demographic indicators to economic fluctuations, healthcare accessibility, environmental vulnerability, and infrastructural limitations—particularly in mountainous regions. The country’s extreme topography, with the overwhelming majority of territory located in high-altitude zones, continues to influence settlement concentration, regional disparities in access to services, and the spatial distribution of demographic risk.

Migration emerges as a structurally decisive factor within Tajikistan’s demographic system. Contemporary external labor migration functions not only as a socioeconomic survival strategy for households but also as a macroeconomic stabilizer influencing domestic consumption, import dynamics, and overall economic circulation. However, the sustained outflow of working-age individuals contributes to distortions in age-sex composition, affects reproductive behavior, and complicates long-term labor force sustainability. Importantly, archival evidence demonstrates that large-scale and administratively regulated population mobility has deep historical roots in the region. Early twentieth-century census classification challenges, ethnic categorization ambiguities, and inter-republican resettlement policies reveal that demographic structuring in Tajikistan has long been shaped by state intervention, migration flows, and processes of ethnocultural consolidation. Contemporary demographic patterns thus reflect both post-Soviet transformation and earlier institutional legacies.

Tajikistan is likely to experience continued population growth in the medium term due to demographic momentum embedded in its youthful cohorts. However, the share of elderly individuals will progressively increase as survival improves and larger generations advance into older ages. The

future trajectory of dependency ratios will depend critically on three interrelated variables: fertility stabilization patterns, the scale and direction of migration flows, and the effectiveness of healthcare modernization. Labor market sustainability will remain closely tied to the regulation of migration processes and the productive integration of expanding working-age cohorts.

Tajikistan’s demographic dynamics between 1990 and 2023 reflect the coexistence of expansion, structural maturation, and mobility. The country is transitioning from a predominantly high-fertility and externally influenced mortality regime toward a more differentiated demographic structure characterized by overlapping stages of transition. Understanding this hybrid configuration grounded in historical continuity and contemporary transformation is essential for constructing reliable demographic forecasts and for designing policies that ensure long-term socioeconomic resilience.

Sources

RSASPH — Russian State Archive of Socio-Political History
RSACH — Russian State Archive of Contemporary History
SACHRT — State Archive of Contemporary History of the Republic of Tajikistan

Источники

РГАСПИ — Российский государственный архив социально-политической истории
РГАНИ — Российский государственный архив новейшей истории.
ГАВИРТ — Государственный архив новейшей истории Республики Таджикистан

References

Demograficheskiy Yezhegodnik RT, 2016 — *Demograficheskiy yezhegodnik Respubliki Tadjikistan. 25 let* [Demographic Yearbook of the Republic of Tajikistan. 25 Years]. Dushanbe: Agentstvo statistiki pri Prezidente Respubliki Tadjikistan, 2016. 336 p. (In Russ.).

Demograficheskiy Yezhegodnik RT, 2018 — *Demograficheskiy yezhegodnik Respubliki Tadjikistan* [Demographic Yearbook of the Republic of Tajikistan]. Dushanbe: Agentstvo statistiki pri Prezidente Respubliki Tadjikistan, 2018. 124 p. (In Russ.).

Demograficheskiy Yezhegodnik RT, 2024 — *Demograficheskiy yezhegodnik Respubliki Tadjikistan* [Demographic Yearbook of the Republic of Tajikistan]. Dushanbe: Agentstvo statistiki pri Prezidente Respubliki Tadjikistan, 2024. 346 p. (In Russ.).

Gafurov, 1989 — *Gafurov B.G. Tadjiki: drevneyshiye, drevniye i srednevekovyye* [Tajiks: Ancient, Early and Medieval]. 2nd ed. Dushanbe: Irfon, 1989. 384 p. (In Russ.).

Islamov, 2021 — *Islamov S.I. Chelovecheskiy kapital sovremennogo Tadjikistana* [Human Capital of Modern Tajikistan]. Dushanbe: Natsional’naya akademiya nauk Tadjikistana, Institut ekonomiki i demografii, 2021. 147 p. (In Russ.).

Islamov, 2023 — *Islamov S.I. Demograficheskiye protsessy v Respublike Tadjikistan. Izbrannyye trudy* [Demographic Processes in the Republic of Tajikistan. Selected Works]. Dushanbe: Donish, 2023. 367 p. (In Russ.).

Islamov, Babayev, 2020 — *Islamov S.I., Babayev A.A. Migratsionnyye protsessy Respubliki Tadjikistan v usloviyakh globalizatsii* [Migration Processes in the Republic of Tajikistan under Globalization]. Dushanbe: Natsional’naya akademiya nauk Tadjikistana, Institut ekonomiki i demografii, 2020. 297 p. (In Russ.).

Islamov, Khaydarov, 2011 — *Islamov S.I., Khaydarov A.Dzh. Demografo-ekonomicheskiye problemy stanovleniya i stareniya naseleniya (na materialakh Respubliki Tadjikistan)* [Demographic and Economic Problems of Population Formation and Aging (Based on Materials of the Republic of Tajikistan)]. Dushanbe: Irfon, 2011. 156 p. (In Russ.).

Kuznetsova, 2006 — *Kuznetsova S.I. Strany Tsentral’noy Azii na rubezhe XX–XXI vv.: stanovleniye natsional’nykh gosudarstv* [Central Asian Countries at the Turn of the 20th–21st Centuries: Formation of National States]. Moscow: Rossiyskaya akademiya nauk, 2006. 204 p. (In Russ.).

Masov, 1991 — *Masov R.M. Istoriya topornogo razdeleniya* [The History of the “Rough” Division]. Dushanbe: Irfon, 1991. 192 p. (In Russ.).

Sattarova, 2004 — *Sattarova F.M. Osobennosti demograficheskoy politiki* [Features of Demographic Policy]. Candidate’s thesis abstract. Dushanbe, 2004. 23 p. (In Russ.).

SSSORT, 2014 — *Statisticheskii sbornik sfery obrazovaniya Respubliki Tadjikistan na 2013–2014 uchebnyy god* [Statistical Collection of the Education Sector of the Republic of Tajikistan for the 2013–2014 Academic Year]. Dushanbe, 2014. 243 p. (In Russ.).

TajStat, 2023 — *Natsional’nyy sostav, vladeniye yazykami i grazhdanstvo naseleniya Respubliki Tadjikistan. Tom III* [National Composition, Language Proficiency and Citizenship of the Population of the Republic of Tajikistan. Vol. III]. Dushanbe: Agentstvo statistiki pri Prezidente Respubliki Tadjikistan, 2023. 539 p. (In Russ.).

Toshimuhanmadofu, 2005 — *Toshimuhanmadofu M. Tajikisutan naisen to sengo fukko* [The Tajik Civil War and Post-War Reconstruction]. Surabu Yūrashia Kenkyū Sentā, 2005. No. 8. Pp. 25–37. (In Jap.).

Ulmasova, 2023 — *Ulmasova R.U. Rol’ tadjikskikh diaspor i migrantov v razvitii ekonomiki Tadjikistana* [The Role of Tajik Diasporas and Migrants in the Development of Tajikistan’s Economy]. Dushanbe, 2023. 187 p. (In Russ.).

Список литературы

- Гафуров, 1989 — *Гафуров. Б.Г.* Таджики: древнейшие, древние и средневековые. Второе изд. Душанбе, Ирфон. 1989. 384 с.
- Демографический Ежегодник РТ, 2016 — *Демографический Ежегодник РТ.* Демографический ежегодник Республика Таджикистан 25 лет. Агентство статистики при Президенте Республики Таджикистан, Душанбе, 2016. 336 с.
- Демографический Ежегодник РТ, 2018 — *Демографический Ежегодник РТ.* Демографический ежегодник Республика Таджикистан. Агентство статистики при Президенте Республики Таджикистан, Душанбе. 2018. 124 с.
- Демографический Ежегодник РТ, 2024 — *Демографический Ежегодник РТ.* Демографияи солонай Чумхурии Тоҷикистон. Демографический ежегодник Республики Таджикистана. Агентство статистики при Президенте Республики Таджикистан, Душанбе. 2024. 346 с.
- Демографический Ежегодник РТ, 2024 — *Демографический Ежегодник РТ.* Демографияи солонай Чумхурии Тоҷикистон. Демографический ежегодник Республики Таджикистана. Агентство статистики при Президенте Республики Таджикистан, Душанбе. 2024. 346 с.
- Исламов, 2021 — *Исламов С.И.* Человеческий капитал современного Таджикистана. Национальная Академия Наук Таджикистана, Институт экономики и демографии. Душанбе, МН «Дониш», 2021. 147 с.
- Исламов, 2023 — *Исламов С.И.* Демографические процессы в Республике Таджикистан. Избранные труды. – Душанбе «Дониш» 2023. 367 с.
- Исламов, Бабаев, 2020 — *Исламов С.И., Бабаев А.А.* Миграционные процессы Республики Таджикистан в условиях глобализации. Национальная Академия Наук Таджикистана, Институт экономики и демографии. Исламова С.И. и Бабаева А.А. Душанбе. 2020. 297 с.
- Исламов, Хайдаров 2011 — *Исламов С.И., Хайдаров А.Дж.* Демографо-экономические проблемы становления старения населения (на материалах Республики Таджикистан) Академия Наук Республики Таджикистан. Институт Экономики И Демографии Фонд Им. Ф. Эберта в Республике Таджикистан. Душанбе: «Ирфон», 2011. 156 с.
- Кузнецова, 2006 — *Кузнецова С.И.* Страны центральной Азии на рубеже XX–XXI: становление национальных государств. Российская Академия Наук. Москва. 2006. 204 с.
- Масов, 1991 — *Масов Р. М.* История топорного разделения. Душанбе, Ирфон. 1991. 192 с.
- Саттарова, 2004 — *Саттарова Ф.М.* Особенности демографической политики. Автореферат. Душанбе. 2004. 23 с.
- СССОПТ, 2014 — *СССОПТ.* Статистический сборник сферы образования Республики Таджикистан, на 2013–2014 учебный год. Душанбе, 2014. 243 с.
- ТаджСтат. Том III. 2023 — *ТаджСтат. Том III.* Ҳаёати милли, донишҷӯи забонҳо ва шаҳрвандии аҳолии Чумхурии Тоҷикистон Чилди III. Национальный состав, владения языками и гражданство населения Республики Таджикистан. Том III. Душанбе, 2023. 539 с.
- Тошимуханмадофу, 2005 — *Тошимуханмадофу М.,* «Таджикистан: Гражданская война и послевоенная реконструкция», Мехран Тошимухаммадов, «Таджикистан: Гражданская война и послевоенная реконструкция», Центр славянско-евразийских исследований. 2005. No. 8. С. 25–37 (На Яп.).
- Ульмасова, 2023 — *Ульмасова Р.У.* Роль таджикских диаспор и мигрантов в развитии экономики Таджикистана. Душанбе, 2023. 187 с.

Published in the Republic of Kazakhstan
Asian Journal “Steppe Panorama”
Has been issued as a journal since 2014
ISSN 2710-3994.
Vol. 13. Is. 1, pp. 155-168, 2026
Journal homepage: <https://ajspiie.com>

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2026_13_1_155-168

AUL BAIS: THE POLICY OF CONFISCATION AND DEPORTATION CONDUCTED IN THE BULAEV DISTRICT

Saule Z. Malikova¹, Akhmet Tashagil², Amangul M. Issakayeva^{3*}

¹North Kazakhstan State Archive of the Department of Culture, Language Development and Archival Affairs of the Akimat of North Kazakhstan Region
(1, Internatsionalnaya Str., 150000 Petropavl, Kazakhstan)
Candidate of Historical Sciences, Associate Professor
 <https://orcid.org/0000-0002-4777-0649>. E-mail: malikova_saule@mail.ru

²Yeditepe University
(Istanbul, Turkey)
PhD, Professor
 <https://orcid.org/0000-0002-1435-8877>. E-mail: atasagil@hotmail.com

³Kostanay Regional University named after A. Baitursynuly
(86, Pushkin Str., 110000 Kostanay, Kazakhstan)
Doctoral student
 <https://orcid.org/0009-0000-0722-9893>. E-mail: isakaevaiko@mail.ru
*Corresponding author

© Valihanov IHE, 2026
© Malikova S.Z., Tashagil A., Issakayeva A.M., 2026

Abstract. *Introduction.* The article is devoted to a comprehensive study of the policy of confiscation and repression against Kazakh bais carried out in the 1920s–1930s in the North Kazakhstan region, specifically in the territory of Bulayev District and the village of Pervomayskoye. *Goals and objectives.* On the basis of archival sources, the socio-economic status of regional bais, the practical implementation of repressive measures such as confiscation of livestock and property, deportation, increased taxation, deprivation of voting rights, exile to labor camps, and executions; to reveal the historical preconditions of the confiscation campaign; to characterize the socio-economic profile of regional bais; and to identify the impact of repression on the fate of families and subsequent generations. The study clarifies the legal, political, and economic foundations of the Soviet policy aimed at eliminating the bais as a social class. *Results.* The socio-economic characteristics of the bais, including their involvement in livestock breeding, agriculture, and the use of hired labor, are examined, and their authority and influence within rural communities are identified. As a result of confiscation and deportation policies, bai families experienced complete social collapse; the traditional economic system was destroyed, the family institution weakened, and intergenerational continuity was disrupted. Archival evidence shows that children’s access to education was restricted and family members were relocated to different regions, clearly demonstrating the demographic and social consequences of repression. *Conclusion.* The study also examines renewed persecution and

political accusations during the period of the “Great Terror” of 1937–1938, as well as the process of official rehabilitation carried out in the late twentieth century. Although rehabilitation officially confirmed the illegality of Soviet repression, it failed to fully compensate for the social, moral, and material losses incurred. The research is significant for restoring historical justice and for shaping regional and national historical consciousness. The fate of the bais of Bulayev District and the village of Pervomayskoye, as an integral part of the nationwide history of political repression, provides an opportunity to comprehensively reveal the socio-economic and demographic consequences of Soviet repressive policies.

Keywords: Confiscation, repression, bais, Bulaev District, Pervomay village, forced resettlement, special camp, commandant’s office, collectivization, demography

Acknowledgments. the article was funded by the Committee of Science of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan by grant project on AR 26104469 “Bai in Northern Kazakhstan: their place in society, their potential and confiscation of farms”.

For citation: Malikova S.Z., Tashagil A., Isakayeva A.M. Aul bais: the policy of confiscation and deportation conducted in the Bulaev district // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2026. Vol. 13. No. 1. Pp. 155-168. (In Kaz.). DOI: 10.51943/2710-3994_2026_13_1_155-168

АУЫЛ БАЙЛАРЫ: БУЛАЕВ АУДАНЫНДА ЖҮРГІЗІЛГЕН ТӘРКІЛЕУ ЖӘНЕ ЖЕР АУДАРУ САЯСАТЫ

Маликова Сауле Зейнуллинова¹, Ахмет Ташағыл², Исакаева Амангул Мұратқызы^{3*}

¹Солтүстік Қазақстан облысы әкімдігінің мәдениет, тілдерді дамыту және архив ісі басқармасының Солтүстік Қазақстан мемлекеттік архиві

(1-үй, Интернациональная көш., 150000 Петропавл, Қазақстан)

Тарих ғылымдарының кандидаты, доцент

 <https://orcid.org/0000-0002-4777-0649>. E-mail: malikova_saule@mail.ru

²Едитепе университеті

(Стамбул, Түркия)

Доктор, профессор

 <https://orcid.org/0000-0002-1435-8877>. E-mail: atasagil@hotmail.com

³А. Байтұрсынұлы атындағы Қостанай Өңірлік университеті

(86-үй, Пушкин көш., 110000 Қостанай, Қазақстан)

Докторант

 <https://orcid.org/0009-0000-0722-9893>. E-mail: isakaevaaiiko@mail.ru

*Корреспондент автор

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2026

© Маликова С.З., Ташағыл А., Исакаева А.М., 2026

Аңдатпа. *Kіріспе.* Мақала ХХ ғасырдың 20–30 жылдарында Солтүстік Қазақстан өңірінде, атап айтқанда Булаев ауданы, Первомай ауылы аумағында жүргізілген қазақ байларын тәркілеу және қуғын-сүргін саясатын кешенді түрде зерттеуге арналған. *Зерттеудің мақсаты және міндеттері* – архивтік деректерге сүйене отырып, аймақ байларының әлеуметтік-экономикалық жағдайын, мал-мүлік тәркілеу, жер аудару, күшейтілген салық салу, сайлау құқығынан айыру, лагерьлерге жіберу және ату жазасы сияқты репрессиялық шаралардың нақты іске асу барысын талдау, тәркілеу науқанының тарихи алғышарттарын ашу, аймақ байларының әлеуметтік-экономикалық сипатын көрсету, қуғын-сүргіннің отбасы мен ұрпақ тағдырына тигізген әсерін айқындау. Зерттеу барысында кеңестік биліктің байларды тап ретінде жою саясатының құқықтық, саяси және экономикалық негіздері айқындалды. *Нәтижелер.* Байлардың мал шаруашылығы, егіншілік, жалшы еңбегін пайдалану сияқты

әлеуметтік-экономикалық сипаттары қарастырылып, олардың ауылдық қауымдастықтағы беделі мен ықпалы анықталды. Тәркілеу және жер аудару саясатының нәтижесінде бай отбасылары толық әлеуметтік күйреуге ұшырап, дәстүрлі шаруашылық жүйесі бұзылды, отбасы институты әлсіреді және ұрпақ сабақтастығы үзіліп қалды. Архив деректері бойынша, балалардың білім алу мүмкіндігі шектеліп, отбасы мүшелері әртүрлі аймақтарға көшірілген, бұл репрессияның демографиялық және әлеуметтік салдарын айқын көрсетті. *Қорытынды.* Зерттеуде 1937–1938 жылдардағы «Үлкен террор» кезеңіндегі қайта қудалау мен саяси айыптаулар, сондай-ақ XX ғасырдың соңында жүзеге асқан ресми ақтау үдерісі қарастырылған. Ақтау кеңестік репрессиялардың заңсыз екенін ресми түрде дәлелдегенімен, әлеуметтік, моральдық және материалдық шығындарды толық өтей алмады. Жұмыс тарихи әділеттілікті қалпына келтіру, аймақтық және ұлттық тарихи сананы қалыптастыру тұрғысынан маңызды. Булаев ауданы, Первомай ауылы байларының тағдыры жалпыұлттық қуғын-сүргін тарихының маңызды бөлігі ретінде кеңестік репрессиялардың әлеуметтік-экономикалық және демографиялық әсерін көрсетуге мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: Тәркілеу, қуғын-сүргін, байлар, Булаев ауданы, Первомай ауылы, күштеп жер аудару, арнайы лагерь, комендатура, ұжымдастыру, демография

Алғыс. Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің «Солтүстік Қазақстандағы байлар: қоғамдағы орны, әлеуеті мен шаруашылықтарының тәркілеуге ұшырауы» тақырыбындағы гранттық қаржыландыру жобасын жүзеге асыру аясында орындалды (тіркеу нөмірі АР 26104469).

Дәйексөз үшін: Маликова С.З., Ташағыл А., Исакаева А.М. Ауыл байлары: Булаев ауданында жүргізілген тәркілеу және жер аудару саясаты // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2026. Т. 13. № 1. 155-168 бб. (Қазақш.). DOI: 10.51943/2710-3994_2026_13_1_155-168

АУЛЬНЫЕ БАИ: ПОЛИТИКА КОНФИСКАЦИИ И ВЫСЕЛЕНИЕ ПРОВЕДЕННАЯ В БУЛАЕВСКОМ РАЙОНЕ

Маликова Сауле Зейнуллиновна¹, Ахмет Ташағыл², Исакаева Амангул Муратовна^{3*}

¹Северо-Казахстанский государственный архив Управления культуры, развития языков и архивного дела акимата Северо-Казахстанской области

(д. 1, ул. Интернациональная, 150000, Петропавловск, Казахстан)

Кандидат исторических наук, доцент

 <https://orcid.org/0000-0002-4777-0649>. E-mail: malikova_saule@mail.ru

²УниверситетЕдитепе

(Стамбул, Турция)

Доктор, профессор

 <https://orcid.org/0000-0002-1435-8877>. E-mail: atasagil@hotmail.com

³Костанайский региональный университет имени А. Байтурсынулы

(д. 86, ул. Пушкина, 110000, Костанай, Казахстан)

Докторант

 <https://orcid.org/0009-0000-0722-9893>. E-mail: isakaevaaiiko@mail.ru

*Автор-корреспондент

© ИИЭ им. Ч.Ч. Валиханова, 2026

© Маликова С.З., Ташағыл А., Исакаева А.М., 2026

Аннотация. *Введение.* Статья посвящена комплексному исследованию политики конфискации имущества и репрессий в отношении казахских баев, проводившейся в 1920–1930-е годы XX века в Северо-Казахстанском регионе, в частности на территории Булаевского района и села Первомайское. *Цель и задачи исследования* – заключаются в

анализе, на основе архивных источников, социально-экономического положения региональных баев, конкретных механизмов реализации репрессивных мер – конфискации скота и имущества, высылки, усиленного налогообложения, лишения избирательных прав, направления в лагеря и применения смертной казни, а также в раскрытии исторических предпосылок конфискационной кампании, характеристике социально-экономического облика баев региона и выявлении влияния репрессий на судьбы семей и последующих поколений. В ходе исследования были определены правовые, политические и экономические основы политики советской власти, направленной на ликвидацию баев как социального слоя. *Результаты.* Рассмотрены социально-экономические характеристики баев, включая их деятельность в сфере скотоводства, земледелия и использования наемного труда, а также выявлены их авторитет и влияние в сельских сообществах. В результате политики конфискации и высылки байские семьи подверглись полной социальной деградации, была разрушена традиционная система хозяйствования, ослаблен институт семьи и прервалась преемственность поколений. Архивные данные свидетельствуют об ограничении возможностей получения образования детьми, переселении членов семей в различные регионы, что наглядно отражает демографические и социальные последствия репрессий. *Заключение.* В исследовании также рассматриваются повторные преследования и политические обвинения в период «Большого террора» 1937–1938 годов, а также процесс официальной реабилитации, осуществлявшийся в конце XX века. Несмотря на то что реабилитация на государственном уровне подтвердила незаконность советских репрессий, она не смогла в полной мере компенсировать социальные, моральные и материальные потери. Работа имеет важное значение для восстановления исторической справедливости, формирования регионального и национального исторического сознания. Судьбы баев Булаевского района и села Первомайское, как неотъемлемая часть общенациональной истории политических репрессий, позволяют всесторонне раскрыть социально-экономические и демографические последствия советской репрессивной политики.

Ключевые слова: Конфискация, репрессии, бай, Булаевский район, село Первомай, принудительное переселение, спецлагерь, комендатура, коллективизация, демография

Благодарность. Статья подготовлена в рамках реализации гранта Министерства высшего образования и науки РК на тему: «Бай в Северном Казахстане: место в обществе, их потенциал и конфискация хозяйств» (Регистрационный номер AP 26104469).

Для цитирования: Маликова С.З., Ташагыл А., Исакаева А.М. Аульные бай: политика конфискации и выселение проведенная в Булаевском районе // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2026. Т. 13. № 1. С. 155-168. (На Каз.). DOI: 10.51943/2710-3994_2026_13_1_155-168

Кіріспе

XX ғасырдың 20–30 жылдары Қазақстан тарихында әлеуметтік-экономикалық және демографиялық апаттармен ерекшеленетін ең күрделі кезеңдердің бірі болып табылады. Кеңестік биліктің ауыл шаруашылығын социалистік негізде қайта құруға бағытталған саясаты, әсіресе байлар мен ауқатты шаруаларды тап ретінде жоюға негізделген шаралар қазақ қоғамының дәстүрлі әлеуметтік құрылымын түбегейлі өзгеріске ұшыратты. Аталған саясаттың ең радикалды әрі қайшылықты көріністерінің бірі байлардың мал-мүлкін тәркілеу және оларды тұрғылықты мекендерінен күштеп көшіру науқаны болды. Еліміздің экономика саласында және қоғамдық саяси өмірінде жаппай салтанат құрған «қысым көрсету» саясаты ұзық уақыт бойы ешкімнің көзін аштырмады. Бұл саясаттың, әсіресе, ауыл шаруашылығы саласындағы зардаптары айырықша ауыр болды (Тәтімов, Әлиев, 1999: 187).

1928 жылдан бастап жүзеге асырылған тәркілеу шаралары Қазақстанның барлық өңірлерін қамтыды. Солтүстік Қазақстан аймағы, оның ішінде қазіргі Солтүстік Қазақстан облысының Булаев ауданына қарасты Первомай ауылы да бұл үдерістен тыс қалған жоқ. Кеңестік билік өкілдерінің түсінігінде байлар «әлеуметтік қауіпті элемент» ретінде бағаланып, оларға қарсы саяси, экономикалық және құқықтық қысым жүйелі түрде жүргізілді. Бұл қысым

тек мүлікті тәркілеумен шектелмей, жер аудару, арнайы қоныстар мен лагерьлерге жіберу сияқты жазалау шараларымен толықтырылды (Conquest, 1986: 20).

Осы кезеңдегі репрессиялық саясаттың нақты көріністерінің бірі ретінде 1930 жылғы 4 мамырда Қазрайкомның Петропавл округтік партия ұйымына жолдаған телеграммасын атауға болады. Құжатта жер аударылған кулактарды лагерьлерге орналастыру тәртібі айқындалып, бай-кулактардың 5 жыл мерзімге сотталғаны және оларды Қазақстанның ішкі аймақтарына көшіру қажеттігі көрсетілді. Кейіннен лагерьлік жүйені ұйымдастыруға байланысты директивалар қайта қаралып, 3 жылдан астам мерзімге сотталғандар лагерьлерге жіберілсе, 3 жылдан кем мерзімге сотталғандар округтің ішкі аудандарында мәжбүрлі еңбекке тартылатын болды. Осылайша, аталған санаттағы адамдар жеке бас бостандығынан айырылып, кеңестік жазалау жүйесінің нысанына айналды (СҚМА. 5-қ., 1-т., 756-іс, 59 п.).

Жалпы алғанда, бұл әкімшілік-шаруашылық және саяси шешімдердің артында тұтас бір ұрпақтың тағдырына әсер еткен әлеуметтік трагедия жатты. Ұжымдастыру мен тәркілеу науқандары барысында заңдылық пен еріктілік қағидаттары өрескел бұзылып, колхозға кіруден бас тартқан шаруалар «халық жауы» ретінде жарияланды. Оларға сайлау құқығынан айыру, мүлкін тәркілеу, жер аудару, лагерьлерге жіберу, ал кейбір жағдайларда сотсыз және тергеусіз ату сияқты аса қатал репрессиялық шаралар қолданылды (М. Жұмабаев атындағы АА. 3-қ., 1-т., 49-іс, 2-8 п.).

Материалдар мен тәсілдер

Мақаланы жазу барысында тарихи зерттеудің дәстүрлі ғылыми әдістері, концептуалды баяндау әдістері кеңінен қолданылды. Зерттеудің деректік негізін ХХ ғасырдың 20–30-жылдарындағы ауыл байларын тәркілеу және жер аудару саясатына қатысты архивтік және жарияланған материалдар құрайды. Атап айтқанда, Қазақстан Республикасының Орталық және өңірлік архив қорларындағы құжаттар, Солтүстік Қазақстан мемлекеттік архивінің материалдары, сондай-ақ Булаев ауданына қатысты партиялық-кеңестік органдардың қаулылары, нұсқаулары, есептері мен хаттамалары М. Жұмабаев атындағы аудандық архивінің, Солтүстік Қазақстан облысының Департамент полициясының архив қорларындағы құжаттар пайдаланылды.

Сонымен қатар, зерттеу барысында сол кезеңдегі ресми статистикалық мәліметтер, халық санағы материалдары, тәркілеуге ұшыраған шаруашылықтардың тізімдері, жер аударылған адамдар туралы деректер қарастырылды. Тақырыпты ашуда замандас куәгерлердің естеліктері, кейінгі жылдары жарық көрген тарихи еңбектер мен ғылыми мақалалар қосымша дереккөз ретінде қолданылды.

Зерттеудің әдістемелік негізін тарихи-талдамалық, салыстырмалы және жүйелеу әдістері құрады. Тарихи-талдамалық әдіс арқылы Булаев ауданында жүргізілген тәркілеу және жер аудару саясатының себептері мен салдары қарастырылды. Салыстырмалы әдіс аталған ауданның тәжірибесін басқа өңірлердегі ұқсас үрдістермен салыстыра отырып талдауға мүмкіндік берді. Ал деректерді жүйелеу мен жинақтау әдісі архив материалдарын тақырыптық тұрғыда топтастырып, негізгі тұжырымдар жасауға негіз болды. Осы әдістердің жиынтығы Булаев ауданындағы ауыл байларын тәркілеу және жер аудару саясатының ерекшеліктерін кешенді түрде зерделеуге, оның жергілікті халықтың әлеуметтік-экономикалық жағдайына тигізген ықпалын объективті бағалауға мүмкіндік берді.

ХХ ғасырдың 20–30 жылдарындағы Солтүстік Қазақстан өңірінде, нақтырақ айтқанда Булаев ауданының Первомай ауылы аумағында тәркілеуге ұшыраған байлардың әлеуметтік-экономикалық жағдайын, олардың тағдырын және кеңестік қуғын-сүргін саясатының салдарын архивтік деректер негізінде жан-жақты талдау, сондай-ақ бұл саяси және әкімшілік шаралардың аудандағы әлеуметтік құрылымға, отбасының тұрмыс жағдайына, еңбек тәжірибесі мен күнделікті тіршілікке тигізген нақты әсерін анықтау болып табылады. Зерттеу барысында тарихи құжаттар, жеке істер, тізімдер мен коменданттық лагерь ережелері талданып, сол кезеңдегі әлеуметтік-экономикалық үрдістер мен репрессиялық саясат механизмдері жан-жақты қарастырылады.

Талқылау

Кеңес өкіметі орнағаннан кейін Қазақстан ауылдарында жүргізілген әлеуметтік саясат таптық принципке негізделді. Байлар мен ауқатты шаруалар кеңестік идеология тұрғысынан «еңбекші халықты қанаушылар», «контрреволюциялық элементтер» ретінде бағаланды. Осыған байланысты оларды қоғамдық-саяси өмірден шеттету және экономикалық негізінен айыру негізгі мақсатқа айналды (Ақталған есімдер, 2008: 44).

1928 жылғы 27 тамызда қабылданған «Ірі бай шаруашылықтарын тәркілеу және жер аудару туралы» декрет Қазақстандағы байларды жаппай қудалаудың құқықтық негізін қалады. Бұл құжатқа сәйкес мал-мүлкі мол, жалшы ұстаған, ауылда ықпалы бар тұлғалар тәркілеуге жатқызылды. Байлардың мал-мүлкі колхоздар мен совхоздарға өткізілді, ал өздері отбасымен бірге басқа аймақтарға жер аударылды немесе лагерьлерге жіберілді (СҚМА. 5-қ., 1-т., 8-іс, 61-62-пп.).

1929–1932 жылдары басталған жаппай ұжымдастыру науқаны тәркілеумен тығыз байланыста жүзеге асырылды. Ұжымдастыруға қарсылық білдірген байлар «кеңес өкіметіне қарсы әрекет етушілер» ретінде қылмыстық жауапкершілікке тартылды. Оларға сайлау құқығынан айыру, салық қысымын күшейту, астық және мал тапсыру міндеттемелерін орындамағаны үшін соттау сияқты шаралар қолданылды (СҚМА. 5-қ., 1-т., 15-іс, 123-124-пп.).

Солтүстік Қазақстан өңірінде бұл саясат ерекше қатаң сипат алды. Қазақ даласын сілкінткен бұл нәубет Омбы, Көкше мен Қызылжар жерін айналып өтпеді (Жұматай, 2025). Аймақтың мал шаруашылығына бейімділігі бай шаруашылықтарының көп болуына әсер етті. Сондықтан Булаев ауданы аумағында байларды анықтау, тәркілеу және жер аудару үдерісі жүйелі түрде жүргізілді. Архивтік хаттамаларда байлардың мал саны, жер көлемі, жалшы ұстауы, саяси мінездемесі егжей-тегжейлі тіркеліп отырған.

Солтүстік Қазақстандағы тәркілеу саясатының басты ерекшелігі – оның ауыл ішіндегі әлеуметтік қатынастарды түбегейлі өзгертуінде болды. Байлар тек экономикалық күш ретінде ғана емес, ауылдық қауымдастықтағы беделді тұлғалар ретінде де жойылды. Көп жағдайда байлардың діни қызмет атқаруы, саудамен айналысуы немесе ауыл ішіндегі басқару құрылымдарында болуы оларды қосымша «қауіпті элемент» ретінде көрсетуге негіз болды (СҚМА. 5-қ., 1-т., 155-іс, 187-200 бб.).

Булаев ауданының Первомай ауылы байлары туралы архив деректері олардың мал санының көптігімен қатар, ауыл шаруашылығына қажетті құрал-саймандарға ие болғанын, жалдамалар еңбегін пайдаланғанын көрсетеді. Кеңес билігі осы факторларды «қанаудың дәлелі» ретінде бағалап, тәркілеу тізіміне енгізген.

Сонымен қатар, байларға тағылған айыптардың басым бөлігі саяси сипатта болды. Олар ұжымдастыруға қарсы үгіт жүргізді, астық тапсырмады, колхоз мүлкін ұрлады деген айыптармен жауапқа тартылды. Бұл жағдайлар кеңестік репрессиялық аппараттың ауылдық ортада қалай жұмыс істегенін айқын көрсетеді (СҚМА. 195-қ., 4-т., 102-іс, 27-53 бб.).

XX ғасырдың 20–30 жылдарындағы Булаев ауданы, Первомай ауылы аумағында өмір сүрген байлар әлеуметтік-экономикалық тұрғыдан бірнеше топқа бөлінеді. Архивтік құжаттарда олардың негізгі байлық көзі ретінде мал шаруашылығы, егіншілік және жалшы еңбегін пайдалану көрсетіледі (История Казахстана, 1991: 20). Байлардың көпшілігі дәстүрлі қазақ шаруашылығын сақтай отырып, нарықтық қатынастарға да бейімделген.

Мәселен, Ақылбеков Зағыпар революцияға дейін 50 жылқы, 15 сиыр, 10 өгіз және 40 бас ұсақ мал ұстап, тұрақты және маусымдық жалшыларды пайдаланған. Бұл оның орташа деңгейден жоғары экономикалық қуаты бар бай шаруашылық иесі болғанын көрсетеді. 1929 жылдан бастап сайлау құқығынан айырылып, 1931 жылы колхозға мәжбүрлі түрде кіргізілуі кеңес билігінің қысым тетіктерін айқын аңғартады (Козыбаев, др., 1992: 39). Ақылбековтің астық тапсырмағаны, мүлктік міндеттемелерді орындамағаны үшін жер аударуға жатқызылуы байларға қарсы қолданылған әкімшілік жазалау әдістерінің кең таралғанын дәлелдейді (М. Жұмабаев ат. АА. 59-қ., 1-т., 5-іс, 25 б.).

Ахметов Мәди мен Мәдиев Ғалымжан да Первомай ауылының ауқатты байлары санатына жатқызылған. Олардың шаруашылығында революцияға дейін 30-ға жуық жылқы, 20 сиыр, өгіздер мен ұсақ мал болған, бірнеше жалшы ұстаған (Жұматай, 2025: 6). Кеңес үкіметі орнағаннан кейін де экономикалық әлеуетін сақтап қалғаны үшін олар «еңбекшілерді қанаушылар» ретінде сипатталып, 1931 жылы аудан аумағынан жер аудару туралы шешім шығарылған. Мәди Ахметовтің Омбы облысына қашып барып, ұзақ жылдар бойы сол жерде өмір сүруі байлардың қуғын-сүргіннен құтылу жолдарын іздегенін көрсетеді (М. Жұмабаев ат. АА. 59-қ., 1-т., 6-іс, 6 б.).

Архив деректерінде ерекше топ ретінде бай-моллалар көрсетіледі. Олардың қатарында Ахметов Сәду бар. Ол мал-мүлкі жағынан ірі байлармен салыстырғанда орташа деңгейде болғанымен, діни қызмет атқаруы және кеңестік саяси науқандарға қарсылық танытуы себепті «әлеуметтік қауіпті элемент» ретінде есепке алынған (Конквест, 1990: 98). Құжаттардағы мал саны жөніндегі қайшылықты деректер (бірде 1 жылқы, 1 сиыр деп, бірде ондаған мал көрсетілуі) кеңестік есеп жүргізудің субъективтілігін және айыптау бағытына тәуелді болғанын көрсетеді (М. Жұмабаев атындағы АА. 59-қ., 1-т., 7-іс, 54-б.).

Первомай ауылындағы ең ірі байлардың бірі – Байғожин (Жанғожин) Нұрпейіс. Оның революцияға дейін 100 жылқы, 40 сиыр, 15 өгіз, ондаған қой-ешкісі болған. Сонымен қатар, бірнеше жалшы ұстауы, әкесінің қажылыққа баруы және ұжымдастыруға қарсы әрекеттері Нұрпейісті кеңестік билік үшін аса қауіпті тұлға ретінде көрсеткен (Қазақстан тарихы, 1993: 76). 1931 жылы мал-мүлкі тәркіленіп, жер аударылғанымен, 1937 жылы қайта тұтқындалып, РКФСР Қылмыстық кодексінің 58-10 бабы бойынша ату жазасына кесілді. Тек 1989 жылы ақталуы кеңестік репрессияның әділетсіздігін айғақтайды (М. Жұмабаев ат. АА. 59-қ., 1-т., 8-іс, 25-б.).

Осы қатарда Байшығұлов Құлжабай да бар. Ол болыстық қызмет атқарып, ауыл ішінде саяси ықпалы бар тұлға болған. Кеңес өкіметінің саяси және экономикалық науқандарына қарсылық көрсеткені үшін бірнеше рет сотталып, 1937 жылы НКВД тарапынан тұтқындалып, ату жазасына кесілген. 1989 жылы ісінің қысқартылуы – репрессия құрбандарының кейінгі ақталу үдерісінің бір көрінісі (М. Жұмабаев ат. АА. 59-қ., 1-т., 9-іс, 23-б.).

Бейсенов Мұса мен ұлы Нәсиппулла Кәкенұлы сауда байланыстары арқылы ерекшеленген байлар қатарына жатады. Мәскеумен сауда қатынасының болуы, мал санының күрт артуы кеңестік билік тарапынан «алыпсатарлық» және «социалистік құрылысқа қарсы әрекет» ретінде бағаланған. Нәтижесінде олар Александров концлагеріне жіберілген. Архивтік деректеріне сәйкес, Александровка комендантына келген хаттамада, әкімшілік тәртіппен жер аударылған Бейсенов Мұса өз өтініші арқылы жер аударудан босатуды сұрағанымен, бұл өтініш қанағаттандырылмаған. Қабылданған шешімнің негізі ретінде 1931 жылғы 28 қыркүйектегі №6 хаттамадағы комиссия қаулысы көрсетілген (Қазақстандағы ашаршылық, 2021: 95). Осылайша, Бейсенов Мұса Александровкадағы арнайы лагерьде қатаң бақылауда қалды, қатаң еңбек тәртібі мен коменданттық ережелерге бағынуға міндеттелді. Кейін 1937 жылы Бейсенов Мұса ату жазасына кесілген. Бұл жағдай экономикалық белсенділік көрсеткен дәстүрлі байлардың кеңес жүйесінде өмір сүру мүмкіндігінен айырылғанын көрсетеді (М. Жұмабаев ат. АА. 59-қ., 1-т., 10-іс, 21-б.).

Данияров әулетінің тағдыры – тәркілеу мен қуғын-сүргіннің отбасылық сипат алғанын дәлелдейді. Данияров Мұқан, Нұрбай және олардың әкесі Құдайберген бір әулет ретінде «советтік құрылысқа қарсы» деп танылып, мал-мүлкінен айырылған. Нұрбай Данияровтың колхоз мүлкін алып қашты деген айыппен жер аударылуы, ал Құдайбергеннің мекенжайының белгісіз кетуі байлардың толық әлеуметтік окшаулануға ұшырағанын көрсетеді (М. Жұмабаев ат. АА. 59-қ., 1-т., 11-іс, 25 б.).

Жүнісов Ақберген де ірі мал иесі ретінде сайлау құқығынан айырылып, сотталған. Оның ұрпақтары туралы деректер бай әулеттерінің кейінгі ұрпақтары кеңестік қоғамда өмір сүруге мәжбүр болғанын аңғартады. Жақыпов Жармағамбай мен Жарғақов Аязбай – ауыл ішіндегі ықпалы күшті, саяси белсенді байлар қатарына жатады (Қозыбаев, 1992: 29). Олардың кеңестік науқандарға қарсылық көрсетуі, бұрынғы болыстық, ақ гвардиямен байланысы және сауда-

саттықпен айналысуы кеңестік репрессиялық аппараттың басты нысанасына айналдырды. Екеуі де сотталып, бірі кейін ақталса, екіншісі өмірінің соңына дейін жер аударуда болған (М. Жұмабаев ат. АА. 59-қ., 1-т., 12-іс, 21 б.).

Булаев ауданы аумағында жүргізілген тәркілеу және қуғын-сүргін саясаты аясында бай Ибраев Ысқақ пен онымен байланысы бар тұлғаларға қатысты архивтік материалдар ерекше назар аудартады. Құжаттарда Ибраев Ысқақтың 1896 жылы туғаны, дәстүрлі қазақ қоғамындағы бай-атқамінерлер қатарына жатқызылғаны көрсетіледі. Оның шаруашылығы ірі көлемімен сипатталған: деректер бойынша, Ибраевтың иелігінде 70–80 жылқы, 15–25 жегін өгіз, 60–70 бас ірі қара және 50–60 қой-ешкі болған. Сонымен қатар, жалдамалы жұмыс күші – батрақтарды пайдалануы кеңестік билік тарапынан «қанаушы тап өкілі» деген айып тағуға негіз болған.

1928 жылы Ибраев Ысқақ сайлау құқығынан айырылып, 1931 жылы бай ретінде тәркілеуге ұшыраған. Архив материалдарына сәйкес, ол кулактарға арналған арнайы қонысқа жер аударылғанымен, кейіннен Сібір өлкесіне қашып кеткен. Құжаттарда оның кейінгі кезеңде «Үшқызыл» колхозының аумағында тұрып, кеңес өкіметіне қарсы үгіт-насихат жүргізгені айтылады (Мемлекеттік комиссияның материалдары, 2023: 20). Бұл деректер кеңестік репрессиялық аппараттың бұрын тәркіленген байларды да тұрақты бақылауда ұстап, оларды саяси тұрғыдан қудалауды жалғастырғанын көрсетеді.

Ибраев Ысқақтың ісі жеке тұлғамен шектелмей, оның әлеуметтік байланыстарын да қамтыған. Архивтік деректерде Жұмабаев (Мусин Уразке) есімді тұлғаға қатысты мәліметтер келтіріледі. Ол 1890 жылы туған, революцияға дейін Жұмабаев Бекетпен бірге тұрған, кейін жеке өмір сүрген. Бай отбасынан шыққаны үшін 1928–1929 жылдары сайлау құқығынан айырылып, 1931 жылы он жыл мерзімге сотталған. Тергеу материалдарында оның Ибраев Ысқақтың «контрреволюциялық қызметіне» жәрдемдескені көрсетіледі (Нұрпейсов, 1995: 57). Бұл жағдай кеңестік биліктің байлармен тікелей немесе жанама байланысы бар тұлғаларды да қуғын-сүргінге тартқанын дәлелдейді. 1937 жылы тұтқындалып, 58-10 бабымен ату жазасына кесілген болатын, тек 1990 жылы ақталған.

Сонымен қатар, Дюсенов Сатыбалды (1904 жылы туған, колхоз төрағасы им. Стаханова) өзінің жауаптарында былай деп көрсеткен: Ибраев Ысқақ 1916–1917 жылдары ауыл старшинасы болған, Колчак билігі кезеңінде белсенді әрекеттер көрсетіп, оларға көмек жасаған. 1930–1935 жылдары ол контрреволюциялық үгіт-насихат жүргізген, Ескараев, Жұмабаев Мағжан, Сыздықов Хаким, молда Салықов және Мустафин Малғаждар сияқты тұлғалармен байланыста болған. Бұл мәліметтер кеңестік тергеу жүйесінде ұйымдасқан «антисоветтік топтың» белгісі ретінде бағаланған.

Осылайша, Ибраев Ысқаққа қатысты архивтік материалдар байларды қудалау саясатының көпқырлы сипатын айқын көрсетеді. Экономикалық белгілер (мал саны, жалшы еңбегін пайдалану) саяси айыптаулармен (антисоветтік үгіт, бұрынғы билік құрылымдарымен байланыс, азамат соғысы кезеңіндегі әрекеттер) ұштасып, байларды толық әлеуметтік және саяси оқшаулауға бағытталған. Бұл дерек Первомай ауылы аумағында жүргізілген тәркілеу және репрессия саясатының нақты механизмі мен мазмұнын ашып, кеңестік биліктің байларды тап ретінде жою стратегиясының жергілікті деңгейде қалай жүзеге асқанын көрсетуге мүмкіндік береді (СҚО ДП. 16-қ., 6906-іс, 25 б.).

XX ғасырдың 20–30 жылдарында байларды тәркілеу үдерісі кеңестік әкімшілік-бюрократиялық аппарат арқылы қатаң жүйеге түсірілді. Булаев ауданы, Первомай ауылы бойынша жүргізілген тәркілеу шаралары да осы жалпыодақтық саясаттың нақты көрінісі болды. Архивтік құжаттарда байларды анықтау барысында олардың мал саны, жалшы ұстауы, егін көлемі ғана емес, саяси мінездемесі, бұрынғы әлеуметтік мәртебесі және кеңестік ғұламдарға қатысу деңгейі де ескерілгені байқалады.

Байларды тәркілеу туралы шешімдер көбіне аудандық атқару комитеттері мен арнайы комиссиялар арқылы қабылданды. Хаттамаларда «әлеуметтік қауіпті элемент», «кеңес өкіметіне қарсы», «қанаушы тап өкілі» деген тұрақты айыптау формулалары қолданылған. Бұл

айыптаулардың көпшілігі нақты қылмыстық әрекетке емес, байдың әлеуметтік тегіне негізделгенін көрсетеді (Омарбеков, 1994: 25).

Мысалы, Ақылбеков Зағыпар, Данияров Нұрбай, Жарғақов Аязбай сынды байларға тағылған негізгі айыптардың қатарында астық тапсырмау, мүлік беру міндетін орындамау, ұжымдастыруға қарсы болу секілді әрекеттер көрсетілген. Бұл әрекеттер кеңестік құқықтық жүйеде «контрреволюциялық қылмыс» ретінде бағаланып, қатаң жазалауға негіз болды.

Байларды қоғамнан шеттетудің алғашқы кезеңдерінің бірі – сайлау құқығынан айыру болды. 1928–1930 жылдары Первомай ауылының көптеген байлары, соның ішінде Ақылбеков Зағыпар, Жүнісов Ақберген, Жақыпов Жармағамбай, Жарғақов Аязбай ресми түрде сайлау құқығынан айырылған. Бұл шара олардың ауылдық басқару жүйесіне қатысу мүмкіндігін толықтай жойды. Сонымен қатар, байларға салынған салық көлемі әдейі жоғары белгіленіп, астық және мал тапсыру міндеттері күшейтілді. Бұл экономикалық қысым байларды қасақана қарызға батырып, кейін «міндеттемелерін орындамағаны үшін» жазалауға сылтау ретінде пайдаланылды. Жарғақов Аязбайдың егістік көлемін азайтты деген айып тағылуы осы саясаттың нақты мысалы болып табылады (Панто, 2025: 56).

Архив деректерінде жиі кездесетін айыптардың бірі – колхоз мүлкін ұрлау. Данияров Нұрбай мен Ақылбеков Зағыпарға колхозға тиесілі малды және астықты алып қашты деген айып тағылған. Алайда бұл әрекеттерді байлардың жеке меншігін сақтап қалуға бағытталған амалдары ретінде де қарастыруға болады (М. Жұмабаев ат. АА. 59-қ., 1-т., 13-іс, 5 б.).

Қуғын-сүргіннен қашу құбылысы кең таралды. Бірқатар байлар отбасымен бірге басқа аймақтарға көшіп кетуге мәжбүр болды. Ахметов Мәди мен Мәдиев Ғалымжанның Омбы облысына қашуы, Данияров Құдайбергеннің мекенжайының белгісіз болып кетуі осы жағдайды дәлелдейді. Бұл көші-кон үдерісі қазақ халқының дәстүрлі қоныстану жүйесіне де үлкен соққы болды.

Осылайша, аталған санаттағы адамдар жеке бас бостандығынан айырылып, кеңестік жазалау жүйесінің нысанына айналды (М. Жұмабаев ат. АА. 59-қ., 1-т., 14-іс, 5 б.). Бұл саясат Булаев ауданы аумағында да нақты әкімшілік шешімдер арқылы іске асырылды. Атап айтқанда, 1931 жылғы 1 тамызда Булаев аудандық атқару комитетінің №29 қаулысына сәйкес бай-кулактарға арналған арнайы лагерь ұйымдастыру туралы шешім қабылданып, жер аудару орны ретінде Александровка және Георгиевка ауылдары бекітілді. Осыған байланысты Александровка және Георгиевка ауылдық кеңестерін таратылуы кеңестік биліктің жергілікті басқару құрылымдарын репрессиялық мақсатта қайта құруын айқын көрсетеді. Александровка және Георгиевка ауылының тұрғандарын басқа Скворцово және Бугровое ауылдарына аударған (М. Жұмабаев ат. АА. 59-қ., 1-т., 15-іс, 25 б.).

Мұрағатта табылған тізімдер мен жеке істерге сүйенетін болсақ аудан бойынша тәркіленген отбасы саны 531, олардың ішінде 1000 адамға жеткен 200 отбасы Александровка арнайы лагеріне жер аударылған. Булаев аудандық атқару комитетінің 1931 жылғы 31 тамыз №29 шешімі бойынша жер аударылғандарға заңды түрде 27-баптан тұратын қатаң «Коменданттық лагерь ережелері» бекітілді. Ережеде Александровкадағы бай-кулактар үшін ұйымдастырылған коменданттық лагерьде орналасу және орналастыру, еңбекті ұйымдастыру, жұмысшы күшін пайдалану жүйесі және қаржылық бақылау.

Лагерьдің орналасу тәртібі:

Комендант алдымен барлық ғимараттарды және олардың орналастыру мүмкіндіктерін есепке алып, ғимараттарды сақтауды қамтамасыз етуі тиіс болды. Лагерь ғимараттары ауылдық кеңестен акт және опись арқылы қабылданды. Кулактардың орналастырылуы келесі қағидаларға негізделді: ғимараттар әр партия келген адамдар санына сәйкес бөлінді, кемінде 200 отбасыдан (шамамен 1000 адам) тұратын топтарды орналастыру қажет болды. Әр топқа старшина (ондық) тағайындалып, милиционерлердің патрульдік посттары арқылы ауылдарды күзету қамтамасыз етілді.

Еңбекке орналастыру және ұйымдастыру:

Барлық еңбекке қабілетті бай-кулактар есепке алынды және олар мамандықтары мен топтарға (15–25 адам) бөлінді. Совхоздар мен айналасындағы шаруашылықтар үшін жұмыс

күші қажеттілігі анықталып, әр топқа бригадирлер тағайындалды. Лагерьде балаларға арналған қызмет және жалпы пайдалануға арналған ғимараттар ұйымдастырылды. Сонымен қатар, шеберханалар мен кустарлық жұмыстар жүргізілді.

Бай-кулактарды пайдалану жүйесі:

Бай-кулактар совхоздармен келісім бойынша дереу жұмысқа жіберілді. Оларға жұмыс көлемін орындау үшін қатаң, кейде адам төзгісіз еңбек нормалары қойылды, жұмыс уақытының сақталуы ескерілмеді. Жұмыс барысында бәсекелестік әдістері толық қолданылды, кулактар жеке бақылауға алынды, ал олардың табысының барлық сомасы коменданттың қарамағында болды.

Қаржылық бақылау: Лагерьге түскен қаржылар 25 %-ы комендатураны ұстауға, 25 %-ы жалпы қажеттіліктер мен мәдени шараларға, ал 50 %-ы жұмыс істеп жатқан бай-кулактардың қарамағында пайдаланылды. Есеп жүргізу арнайы есеп бөлімі арқылы жүзеге асырылды, ол үшін бай-кулактардың өздерінен мамандар тартылды.

Осы ережелердің мазмұны коменданттық лагерьдің қаталдығын және репрессивті сипатын айқын көрсетеді. Бай-кулактар тек жеке бостандығынан айырылып қана қоймай, еңбекке мәжбүрленіп, табысы мен күнделікті тіршілігі толық бақылауға алынған еді. Бұл ережелер кеңестік биліктің тәркілеу және жер аудару саясатының бір бөлігі ретінде, әлеуметтік топтарды қуғын-сүргін арқылы жүйелі түрде бақылауға алғанын дәлелдейді. Аталған құжаттар қазіргі М. Жұмабаев ауданының мұрағат қорларында сақталған.

Тәркіленген байлардың елеулі бөлігі жер аударуға жіберілді. Архив құжаттарында Булаев ауданынан Омбы облысына, Называй ауданына, сондай-ақ лагерьлерге жөнелтілген адамдар туралы мәліметтер кездеседі. Бейсенов Мұсаның Александров концлагеріне жіберілуі – байларға қатысты репрессиялық саясаттың шектен шыққанын көрсетеді.

Жер аудару көбіне бүкіл отбасымен бірге жүзеге асырылды. Бұл бай отбасыларының әлеуметтік және демографиялық күйреуіне әкелді. Балалардың білім алу мүмкіндігі шектеліп, тұрмыс жағдайы күрт нашарлады. Архивтік мәліметтерде көптеген бай отбасыларында 14 жасқа толмаған балалардың көп болғаны көрсетіледі, бұл репрессияның адамгершілік тұрғыдан ауыр салдарын айқындайды.

1937–1938 жылдары кеңестік репрессияның жаңа кезеңі басталып, бұрын тәркіленіп, жер аударылған байлардың едәуір бөлігі қайтадан тұтқындалды. Байғожин Нұрпейіс, Байшығұлов Құлжабай, Бейсенов Мұса, Жакыпов Жармағамбай сияқты тұлғалар осы кезеңде РКФСР Қылмыстық кодексінің 58-бабы бойынша айыпталып, ең ауыр жазаға кесілді.

Бұл кезеңдегі айыптаулардың мазмұны бұрынғыдан да саясиленген сипат алды. Байлардың өткен өмірі, туыстық байланыстары, діни қызметі, тіпті әулеттік беделі қылмыс ретінде бағаланды. Осылайша, 1928 жылы басталған тәркілеу саясаты 1937–1938 жылдары жаппай саяси террорға ұласты (Figes, 2007: 39).

Кеңестік жүйе әлсірегеннен кейін ғана репрессия құрбандарын ақтау үдерісі басталды. 1956 жылдан бастап кейбір істер қайта қаралғанымен, байлардың бір бөлігі тек 1980–1990 жылдары ғана толық ақталды. Олардың ішінде Байғожин Нұрпейістің 1989 жылы, Байшығұлов Құлжабайдың 1989 жылы, Бейсенов Мұсаның 1999 жылы ақталуы – тарихи әділеттіліктің кеш болса да қалпына келгенін көрсетеді.

Алайда ақтау бай отбасыларының көрген әлеуметтік, моральдық және демографиялық шығындарын өтей алған жоқ. Бұл жағдай кеңестік тәркілеу және қуғын-сүргін саясатының ұзақ мерзімді салдарын айқын көрсетеді (М. Жұмабаев ат. АА. 59-қ., 1-т., 16-іс, 25 б.).

Нәтижелер

Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, 1928–1933 жылдары Булаев ауданында ауыл байларын тәркілеу және жер аудару кеңестік биліктің таптық саясаты аясында жүйелі түрде жүзеге асырылды. Бұл науқанның негізгі мақсаты дәстүрлі шаруашылық құрылымды күйрету, экономикалық жағынан ықпалды ауыл элитасын жою және ұжымдастыру үдерісін жеделдету болды.

Архивтік деректерге сүйенсек, Булаев ауданында бай және жартылай феодал деп танылған бірнеше ондаған шаруашылық тәркілеуге ұшыраған. Олардың мал-мүлкі мемлекет меншігіне алынып, жаңадан құрылған ұжымшарлар мен кедей шаруашылықтарға бөлініп берілді. Алайда бұл үдеріс формалды түрде «әлеуметтік әділеттілік» қағидатымен жүргізілгенімен, іс жүзінде жергілікті экономиканың әлсіреуіне әкелді. Өйткені тәркіленген шаруашылықтардың басым бөлігі ауыл шаруашылығын ұйымдастыруда тәжірибесі мол, еңбек ресурстарын тиімді пайдаланған құрылымдар болатын.

Тәркілеумен қатар, байлар мен олардың отбасы мүшелерін жер аудару саясаты да қатал сипат алды. Зерттеу барысында анықталғандай, Булаев ауданынан жер аударылған азаматтар негізінен Солтүстік өңірлерге, Сібір аймақтарына және Қазақстанның басқа шалғай аудандарына жіберілген. Бұл шара тек экономикалық емес, сонымен бірге әлеуметтік және демографиялық салдарға да алып келді. Жергілікті қауымдастықтардың ішкі байланысы бұзылып, ауылдардағы дәстүрлі әлеуметтік иерархия күйреді.

Талдау нәтижелері көрсеткендей, тәркілеу науқаны кезінде жіберілген асыра сілтеушіліктер кең таралған құбылыс болды. Көп жағдайда орташа дәулетті шаруалар да байлар қатарына жатқызылып, жазықсыз жазаға тартылды. Бұл жағдай халық арасында наразылықтың күшеюіне, жасырын қарсылық түрлерінің пайда болуына себеп болды. Кейбір деректерде малды жасыру, басқа өңірлерге көшу, ұжымшарларға кіруден бас тарту сияқты әрекеттердің тіркелуі осының айқын дәлелі болып табылады (М. Жұмабаев ат. АА. 59-қ., 1-т., 17-іс, 5 б.).

Сонымен қатар, тәркілеу мен жер аудару саясаты Булаев ауданындағы демографиялық жағдайға елеулі әсер етті. Еңбекке қабілетті халықтың бір бөлігінің күштеп көшірілуі ауыл шаруашылығы өндірісінің төмендеуіне, ал бұл өз кезегінде 1930-жылдардың басындағы азық-түлік тапшылығының тереңдеуіне ықпал етті. Ұжымшарлардың алғашқы кезеңде тұрақты жұмыс істей алмауы да осы факторлармен тығыз байланысты болды.

Жалпы алғанда, зерттеу нәтижелері Булаев ауданында жүргізілген тәркілеу және жер аудару саясатының күткен нәтижелерге толық қол жеткізбегенін көрсетеді. Кеңестік билік жоспарлағандай ауыл шаруашылығын тез арада социалистік жолға көшіру мүмкін болмады. Керісінше, бұл саясат әлеуметтік қақтығыстарды күшейтіп, экономикалық құлдырауға және халықтың тұрмыс деңгейінің төмендеуіне алып келді. Осы тұрғыдан алғанда, Булаев ауданындағы оқиғалар бүкіл Қазақстан аумағында жүргізілген күштеп ұжымдастыру саясатының жергілікті деңгейдегі нақты көрінісі ретінде бағалануы мүмкін.

Тәркілеу және жер аудару саясатының ең ауыр салдарының бірі – бай отбасыларының толықтай күйреуі болды. Архивтік деректерге сүйенсек, Первомай ауылы байларының басым бөлігінде кәмелет жасына толмаған балалар көп болған отбасылар. Ақылбеков Зағыпар, Ахметов Мәди, Байғожин Нұрпейіс, Данияров Нұрбай, Жүнісов Ақберген сияқты тұлғалардың отбасыларында 14 жасқа толмаған балалардың болуы қуғын-сүргіннің ең әлсіз топқа – балаларға да тікелей әсер еткенін көрсетеді.

Бай отбасыларының жер аударылуы немесе қашуға мәжбүр болуы олардың дәстүрлі тұрмыс-тіршілігін бұзды. Отбасы мүшелері әртүрлі аймақтарға тарыдай шашылып, әлеуметтік байланыстар үзілді. Көп жағдайда балалар білім алу мүмкіндігінен айырылып, еңбекке ерте араласуға мәжбүр болды. Бұл жағдай бай әулеттерінің әлеуметтік мәртебесінің бір ұрпақ ішінде түбегейлі төмендеуіне әкелді (М. Жұмабаев ат. АА. 59-қ., 1-т., 18-іс, 45 б.).

Қуғын-сүргін салдарынан байлардың едәуір бөлігі туған жерін тастап, басқа өңірлерге көшуге мәжбүр болды. Архивтік материалдарда Омбы облысы, Называй ауданы, Есілкөл ауданы сияқты аймақтарға қоныс аударған байлар туралы деректер жиі кездеседі. Ахметов Мәди мен оның туыстарының Омбы облысында ұзақ жылдар өмір сүруі, Жарғақов Аязбайдың Называй ауданына көшіп кетуі осы көші-қонның нақты мысалдары болып табылады.

Кейбір бай әулеттерінің ұрпақтары жаңа ортада бейімделіп, кеңестік жүйеде қызмет атқаруға мәжбүр болды. Мысалы, Ахметов Мәди ұлы Рахымжанның колхоз төрағасы болып сайлануы бай әулетінің өкілі кеңестік әлеуметтік құрылымға бейімделудің бір жолын

таңдағанын көрсетеді. Бұл құбылыс репрессиядан аман қалу үшін әлеуметтік мінез-құлықтың өзгергенін аңғартады.

Кеңестік қуғын-сүргін бай әулеттерінің жадында ұзақ уақытқа дейін қорқыныш пен үнсіздік қалыптастырды. Байлардың көпшілігі өздерінің әлеуметтік тегін жасыруға мәжбүр болды. Ұрпақтарына ата-бабаларының нақты тағдыры туралы айту қауіпті саналды. Бұл жағдай тарихи жадтың үзілуіне және ауызша тарихтың әлсіреуіне әкелді.

Сонымен қатар, байлар туралы қалыптасқан кеңестік стереотиптер («қанаушы», «халық жауы») олардың қоғамдағы бейнесін ұзақ уақыт бойы бұрмалап келді. Тек XX ғасырдың соңында ғана архивтердің ашылуы және ақтау үдерістерінің жүруі байлардың шынайы тарихи рөлін қайта бағалауға мүмкіндік берді (Тулепбаев, 1971: 56).

1956 жылдан кейін басталған, ал 1980–1990 жылдары кең көлем алған ақтау үдерісі бай әулеттері үшін моральдық тұрғыдан маңызды болды.

Тарихтағы жазықсыз жазаланған саяси қуғын-сүргін құрбандарының тағдыры бүгінде өзекті мәселе. Қазақстан Республикасының Президенті Қасым-Жомарт Тоқаевтың 2020 жылғы 24 қарашадағы «Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі мемлекеттік комиссия туралы» Жарлығына сәйкес Солтүстік Қазақстан облысының жұмыс тобы 368 байдың есімін анықтады, осы тізімен ақталғандары тек 9 адам ғана (Из истории депортаций, 2012: 70).

Байғожин Нұрпейіс, Байшығұлов Құлжабай, Жакыпов Жармағамбай, Бейсенов Мұса сияқты тұлғалардың ресми түрде ақталуы кеңестік қуғын-сүргін саясатының заңсыз әрі әділетсіз болғанын дәлелдеді (Толеген, 2025: 3).

Алайда ақтау репрессия салдарынан келген әлеуметтік, демографиялық және мәдени шығындарды толығымен өтей алмады. Байлардың мал-мүлкі, шаруашылық құрылымы, дәстүрлі әлеуметтік беделі қайтарылған жоқ (Viola, 2007: 16). Бұл жағдай тарихи әділеттіліктің тек құқықтық емес, әлеуметтік тұрғыдан да күрделі мәселе екенін көрсетеді.

Қортынды

XX ғасырдың 20–30 жылдарында Солтүстік Қазақстан өңірінде жүргізілген тәркілеу және қуғын-сүргін саясаты қазақ қоғамының дәстүрлі әлеуметтік-экономикалық құрылымын түбегейлі бұзды. Кеңестік биліктің байларды тап ретінде жоюға бағытталған іс-шаралары ғасырлар бойы қалыптасқан шаруашылық жүйені күйретіп, ауылдық қауымдастықтағы әлеуметтік тепе-теңдіктің жойылуына әкелді. Булаев ауданы, Первомай ауылы байларының тағдыры осы үдерістің аймақтық деңгейдегі нақты әрі айқын көрінісі болып табылады.

Зерттеу барысында пайдаланылған архивтік деректер байлардың тек экономикалық тұрғыдан ғана емес, сонымен қатар саяси және әлеуметтік себептермен де қудаланғанын дәлелдейді. Мал-мүлкін тәркілеу, сайлау құқығынан айыру, күшейтілген салық салу, жер аудару, арнайы лагерлерге, соның ішінде Александровкадағы коменданттық лагерьге жіберу және ату жазасы кеңестік репрессиялық жүйенің негізгі құралдарына айналды. Архивтегі құжаттар бойынша, Александровка лагерінде байлар қатаң еңбек тәртібі мен қатаң бақылауға бағынуға мәжбүр болды; олардың отбасы мүшелері де еңбекке тартылып, балаларға арналған қызметтер арнайы ұйымдастырылды. Бұл шаралар байларды экономикалық негізінен айырып қана қоймай, оларды қоғамнан толық оқшаулауға, қоғамдық беделін жоюға және әлеуметтік жойылуға ұшыратуға бағытталды.

Аталған саясаттың салдары бай әулеттерінің толық күйреуіне, отбасы институтының әлсіреуіне, ұрпақ сабақтастығының үзілуіне және тарихи жадтың жойылуына алып келді. Қуғын-сүргінге ұшыраған бай отбасыларының көпшілігі туған жерінен күштеп көшіріліп, ауыр әлеуметтік жағдайларда өмір сүруге мәжбүр болды. Бұл үдеріс қазақ халқының дәстүрлі қоныстану жүйесіне, демографиялық ахуалына және мәдени-рухани тұтастығына елеулі соққы жасады.

Сонымен қатар, XX ғасырдың соңында жүзеге асқан ақтау үдерісі кеңестік тәркілеу және қуғын-сүргін саясатына жаңа көзқараспен қарауға мүмкіндік берді. Репрессия құрбандарының ресми түрде ақталуы бұл саясаттың заңсыз әрі әділетсіз болғанын дәлелдеп, тарихи

әділеттілікті қалпына келтіру жолындағы маңызды қадамға айналды. Алайда ақтау бай әулеттерінің көрген материалдық, әлеуметтік және моральдық шығындарын толық өтей алмады.

Байларды тап ретінде жою әрекеті қазақ халқының экономикалық әлеуетін әлсіретіп, ауылдық қоғамның табиғи даму үдерісін тежеген факторлардың бірі болғанын көрсетеді. Бұл саясат дәстүрлі шаруашылық тәжірибесінің үзілуіне, әлеуметтік бастамашыл топтардың жойылуына және ауыл өмірінің ұзақ мерзімді дағдарысына себеп болды.

Қорытындылай келе, Солтүстік Қазақстан өңіріндегі байлардың тағдыры – жалпыұлттық қуғын-сүргін тарихының ажырамас әрі маңызды бөлігі. Бұл тақырыпты зерттеу тек өткенді тану үшін ғана емес, тарихи әділеттілікті қалпына келтіру, қоғамдық жадты жаңғырту және болашақ ұрпақтың тарихи санасын қалыптастыру тұрғысынан да аса өзекті болып табылады.

Sources

CSA RK — Central State Archive of the Republic of Kazakhstan (CSA RK)
 NKSA — North Kazakhstan State Archive
 M. Zhumabayev DA — M. Zhumabayev District Archive
 DPNKR — Department of Police of North Kazakhstan Region

Дереккөз

ҚР ОМА — Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік архиві
 СҚМА — Солтүстік Қазақстан мемлекеттік архиві
 М. Жұмабаев атындағы АА — М. Жұмабаев атындағы аудандық архиві
 СҚО ДП — Солтүстік Қазақстан облысының Департамент полициясы

References

- Aqtalğan esimler, 2008 — *Aqtalğan esimler: (Saiashı qyğyn-sürgin qurbandary turaly derektershı men estelikter)* [Exonerated Names: (Data and Memories of Victims of Political Repression)]. Petropavl: Soltüstik Qazaqstan, 2008. 463 p. (In Kaz).
- Conquest, 1986 — *Conquest R. The Harvest of Sorrow: Soviet Collectivisation and the Terror-Famine*. New York: Oxford University Press, 1986. 250 p.
- Figes, 2007 — *Figes O. The Whisperers: Private Life in Stalin's Russia*. 2007. Paperback, 740 p.
- Jumataı, 2025 — *Jumataı S. Baidyń kóz jasy – eldiń qaqğysy (jalğasy)* [The tears of the rich are the sorrow of the nation (continued)] // *Enbekshilder jarshysy*, 2025. No. 59 (9921). 4 p. (In Kaz).
- Jumataı, 2025 — *Jumataı S. Tarih tağylymy men urpaq jadynda qalýğa tis tağdyrlar* [The lessons of history and the fates that should be remembered by generations] // *Mağjan juldyzy*, 2025. No. 21 (872). 6 p. (In Kaz).
- Iz istorii deportatsiy, 2012 — *Iz istorii deportatsiy. Kazakhstan 1930–1935 gg.: sbornik dokumentov* [History of deportation]. Kazakhstan 1930–1935: collection of documents. Almaty: LEM, 2012. 769 p. (In Russ.).
- Istoriya Kazakhstana, 1991 — *Istoriya Kazakhstana: belye pyatna. Sbornik statey* [History of Kazakhstan: Blank Spots. A Collection of Articles]. Alma-Ata: Kazakhstan, 1991. 348 p. (In Russ.).
- Kozybaev, et al., 1992 — *Kozybaev M., Abilkhozhin Zh., Aldazhumanov K. Kollektivizatsiya v Kazakhstane: tragediya krestyanstva* [Collectivization in Kazakhstan: The Tragedy of the Peasantry]. Alma-Ata, 1992. 35 p. (In Russ.).
- Conquest, 1990 — *Conquest R. Bol'shoy terror. Kn. 1. [The Great Terror. Book 1.]* [Transl. From Eng. By L. Vladimirova. Riga: Rakstnieks, 1991. 416 p. Pp. 195–196. (In Russ.).
- Qazaqstan tarihy, 1993 — *Qazaqstan tarihy köne zamannan бүginge deyin. Ocherk* [History of Kazakhstan from ancient times to the present day. Essay]. Almaty: Däuir, 1993. 416 p. (In Kaz).
- Qazaqstandağy asharshylyq, 2021 — *Qazaqstandağy asharshylyq. 1921–1923: sbornik dokumentov i materialov* [Famine in Kazakhstan. 1921–1923: collection of documents and materials] / Comp. by: S.K. Shildebay, Z.M. Tolenova, G.M. Karataeva, R.E. Orazov, B.N. Orynbasar. Almaty: Almaty-Bolashaq, 2021. 651 p. (In Kaz).
- Kozybaev, 1992 — *Kozybaev M. Aqtandaqtar aqıqatı. Oqu quraly* [The truth about whiteflies. Textbook]. Almaty: Qazaq universiteti, 1992. 272 b. (In Kaz).
- Memlekettik komissiyaniń materialdary, 2023 — *Sayasi quğın-sürgin qurbandaryn tolyq aqtau jöindegı Memlekettik komissiyaniń materialdary: XX ғasyrdıń 20–50 jıldary. T. 34. Türkistan öñirinen aua köşkenderdiń tağdyry: arhivtik qūjattar men estelikter jınağı* [Materials of the State Commission for the Full Compensation of Victims of Political Repression: 1920s–1950s. Vol. 34. The Fate of Emigrants from the Turkestan Region: A Collection of Archival Documents and Memoirs]. Comp. by: H. Tursun, A. Sandybaeva, Z. Adilbekova, A. Qabyı, P. Orazhan. Astana: Litera-M, 2023. 328 p. (In Kaz).
- Nürpeisov, 1995 — *Nürpeisov K. Alash häm Alashorda* [In Alash and Alashor]. Almaty: Atatek, 1995. 256 p. (In Kaz).

Omarbekov, 1994 — *Omarbekov T.* Zobalañ [Zobalang]. Almaty, 1994. 272 p. (In Kaz).

Panto, 2025 — *Panto D., Kalybekova M.* Nasil'stvennaya deportatsiya narodov kak instrument natsional'noy politiki SSSR: polyaki Kazakhstana [Forcible deportation of peoples as an instrument of national policy of the USSR: Poles of Kazakhstan] // Asian Journal «Steppe Panoram». 2025. 10(3), 453–463 pp. (In Russ.).

Tátimov, t.b., 1999 — *Tátimov M., Áliev J.* Derbestigimiz – demografiada [Our independence lies in demography] /Almaty: Jeti jargý, 1999. 263 p. (In Kaz).

Tolegen, 2025 — *Tolegen N.* Baidyñ kóz jasy – eldiñ qaiǵysy [The tears of the rich are the sorrow of the nation] // Niva, 2025. No. 30 (2692). 7 p. (In Kaz).

Tólepbaev, 1971 — *Tólepbaev B.* Torzhestvo leninskih idej socialisticheskoy transformacii sel'skogo hozjajstva v Central'noj Azii i Kazahstane [Celebration of Lenin's ideas of socialist transformation of agriculture in Central Asia and Kazakhstan]. Moscow: Nauka, 1971. 480 p. (In Russ.).

Viola, 2007 — *Viola L.* The Unknown Gulag: The Lost World of Stalin's Special Settlements. New York: Oxford University Press, 2007. 278 p.

Әдебиеттер тізімі

Ақталған есімдер, 2008 — *Ақталған есімдер:* (Саяси қуғын-сүргін құрбандары туралы деректер мен естеліктер). Петропавл: Северный Казахстан, 2008. 463 б.

Жұматай, 2025 — *Жұматай С.* Байдың көз жасы – елдің қайғысы (жалғасы) // Еңбекшілдер жаршысы, 2025. №59 (9921). 4 б.

Жұматай, 2025 — *Жұматай С.* Тарих тағылымы мен ұрпақ жадында қалуға тиіс тағдырлар // Мағжан жұлдызы. 2025. № 21 (872). 6 б.

Из истории депортаций, 2012 — *Из истории депортаций.* Казахстан 1930-1935 гг.: сборник документов. Алматы: LEM, 2012. 769 с.

История Казахстана, 1991 — *История Казахстана:* белые пятна. Сборник статей. Алма-Ата: Казахстан, 1991. 348 с.

Козыбаев, др., 1992 — *Козыбаев М., Абилхожин Ж., Алдажуманов К.* Коллективизация в Казахстане: трагедия крестьянства. Алма-Ата, 1992. 35 с.

Конквест, 1990 — *Конквест Р.* Большой террор. Кн. 1. Пер. с англ. Л. Владимировой. Рига: Ракстникс, 1991. 416 с. С. 195–196.

Қазақстан тарихы, 1993 — *Қазақстан тарихы көне заманнан бүгінге дейін.* Очерк. Алматы: Дәуір, 1993. 416 б.

Қазақстандағы ашаршылық, 2021 — *Қазақстандағы ашаршылық.* 1921-1923: сборник документов и материалов / Сост.: С.К. Шилдебай, З.М. Толенова, Г.М. Каратаева, Р.Е. Оразов, Б.Н. Орынбасар. Алматы: Алматы-Болашақ, 2021. 651 с.

Қозыбаев, 1992 — *Қозыбаев М.* Ақтандақтар ақиқаты. Оқу құралы. Алматы: Қазақ университеті, 1992. 272 б.

Мемлекеттік комиссияның материалдары, 2023 — *Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі Мемлекеттік комиссияның материалдары:* XX ғасырдың 20–50 жылдары. Т. 34. Түркістан өңірінен ауа көшкендердің тағдыры: архивтік құжаттар мен естеліктер жинағы. Құраст.: Х. Тұрсұн, А. Сандыбаева, З. Адилбекова, А. Қабыл, П. Оразхан. Астана: Литера-М, 2023. 328 б.

Нұрпейсов, 1995 — *Нұрпейсов К.* Алаш һәм Алашорда. Алматы: Ататек, 1995. 256 б.

Омарбеков, 1994 — *Омарбеков Т.* Зобалаң. Алматы, 1994. 272 с.

Панто, 2025 — *Панто Д., Калыбекова М.* Насильственная депортация народов как инструмент национальной политики СССР: поляки Казахстана // Asian Journal «Steppe Panorama». 2025. № 10(3), 453–463 бб.

Тәтімов, т.б., 1999 — *Тәтімов М., Әлиев Ж.* Дербестігіміз – демографияда. Алматы: Жеті жарғы, 1999. 263 б.

Толеген, 2025 — *Толеген Н.* Байдың көз жасы – елдің қайғысы // Нива, 2025. №30 (2692). 7 б.

Тулепбаев, 1971 — *Тулепбаев Б.* Торжество ленинских идей социалистической трансформации сельского хозяйства в Центральной Азии и Казахстане. Москва: Наука, 1971. 480 б.

Conquest, 1986 — *Conquest R.* The Harvest of Sorrow: Soviet Collectivisation and the Terror-Famine. New-York: Oxford University Press, 1986. 250 p.

Figes, 2007 — *Figes O.* The Whisperers: Private Life in Stalin's Russia. 2007. Paperback, 740 p.

Viola, 2007 — *Viola L.* The Unknown Gulag: The Lost World of Stalin's Special Settlements. New York: Oxford University Press, 2007. 278 p.

ТАРИХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Published in the Republic of Kazakhstan
 Asian Journal “Steppe Panorama”
 Has been issued as a journal since 2014
 ISSN 2710-3994.
 Vol. 13. Is. 1, pp. 169-181, 2026
 Journal homepage: <https://ajspiie.com>

FTAXP / МПНТИ / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2026_13_1_169-181

POLITICAL RELATIONS BETWEEN THE HAN DYNASTY AND THE XIONGNU AND THEIR INFLUENCE ON NOMADIC CIVILIZATION

Muhametkhanuli Nabizhan¹, Kurbanali Zhazira^{2*}

¹Al-Farabi Kazakh National University
 (71, Al-Farabi Aven., Almaty 050040, Republic of Kazakhstan)
 Doctor of historical sciences, Professor, Honorary Academician of the National Academy of Sciences
 <https://orcid.org/0000-0002-0460-3197>. E-mail: nabizhan.muhametkhanuly@gmail.com

²Al-Farabi Kazakh National University
 (71, Al-Farabi Aven., Almaty 050040, Republic of Kazakhstan)
 PhD Doctoral Student
 <https://orcid.org/0009-0007-6151-3423>. E-mail: zhazi1981@inbox.ru

*Correspondent author

© Ch.Ch. Valikhanov IHE, 2026
 © Muhametkhanuli N., Kurbanali Zh., 2026

Abstract. *Introduction.* This article examines the political relations between the Han Dynasty and the Xiongnu Empire, their mutual influence, and their impact on nomadic civilization. Official relations between the Han Empire and the Xiongnu spanned three centuries (from the late 3rd century BCE to the end of the 1st century CE). *Goals and objectives.* To examine the fact that throughout this lengthy historical process, the nature of the relationship between the two polities evolved according to fluctuations in their respective state power. *Results.* In the early period, with the Xiongnu holding a dominant position, the Han Dynasty pursued a policy of *heqin* (marriage alliance) and tributary relations towards them, seeking to deter the Xiongnu's predatory raids through the provision of substantial annual gifts and tribute. This policy, however, failed to resolve the fundamental problem. Consequently, the Han Chinese focused on developing their socio-economic base, science and technology, and strengthening their military capabilities. After approximately a century of internal development and consolidation, they shifted their policy from a defensive to an offensive stance against the Xiongnu. Through protracted confrontation and military campaigns, the Han Empire, leveraging its superior resources, significantly weakened the Xiongnu and ultimately dismantled their unified state. It also expanded its sphere of influence westward, reaching into Central Asia. By securing the Silk Road, it enhanced its political, economic, and cultural influence over the Western Regions. Nevertheless, Xiongnu civilization was not extinguished. On the contrary, the steppe civilization they forged continued to influence ethnic dynamics in the region, contributed to the formation of new political structures, and maintained an active role in wider interstate relations. The conflicts between the Han Dynasty and the Xiongnu represented a clash between two distinct civilizational models: the sedentary, agrarian civilization of the Chinese and the nomadic, pastoral civilization of the Xiongnu. Although the Xiongnu state structure was dismantled, their steppe civilization demonstrated remarkable resilience. It served as a crucial political model for subsequent steppe empires, notably the First Turkic Khaganate and the Western Turkic Khaganate. It laid a solid

foundation for the social development of Turkic peoples and the formation of their language and script. Furthermore, Xiongnu military tactics, nomadic pastoral traditions, and worldview profoundly influenced later steppe tribes. *Conclusion.* The complex political relationship and civilizational interaction between the Han Dynasty and the Xiongnu had a profound and lasting impact on the historical development of the Eurasian continent.

Keywords: Han dynasty, Xiongnu Empires, political relations, civilizational interplay, intricate political diplomacy, geopolitical shifts in Central Asia, the Silk Road, the convergence of civilizations

For citation: Muhametkhanuli N., Kurbanali Zh. Political relations between the han dynasty and the xiongnu and their influence on nomadic civilization // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2026. Vol. 13. No. 1. Pp. 169-181. (In Kaz.). DOI: 10.51943/2710-3994_2026_13_1_169-181

ХАНЬ ДИНАСТИЯСЫ МЕН ҒҰНДАРДЫҢ САЯСИ ҚАТЫНАСТАРЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ КӨШПЕНДІЛЕР ӨРКЕНИЕТІНЕ ЫҚПАЛЫ

Мұқаметханұлы Нәбижан¹, Құрбанәлі Жазира^{2*}

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

(71-үй, Әл-Фараби даңғ., 050040 Алматы, Қазақстан Республикасы)

Тарих ғылымдарының кандидаты, профессор, Тарих ғылымдарының докторы, профессор, Ұлттық ғылым академиясының Құрметті академигі

 <https://orcid.org/0000-0002-0460-3197>. E-mail: nabizhan.muhametkhanuly@gmail.com

²Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

(71-үй, Әл-Фараби даңғ., 050040 Алматы, Қазақстан Республикасы)

Докторант

 <https://orcid.org/0009-0007-6151-3423>. E-mail: zhazi1981@inbox.ru

* Корреспондент автор

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2026

© Мұқаметханұлы Н., Құрбанәлі Ж., 2026

Аңдатпа. *Kipicne.* Мақалада Хань династиясы мен Ғұн империясы арасындағы саяси қарым-қатынас және оның өзара ықпалдастығы мен көшпелілер өркениетіне тигізген әсері қарастырылады. Хань патшалығы мен ғұндар арасындағы ресми байланыстар үш ғасырға созылған-ды (б.з.д. III ғасырдың соңынан – б.з. I ғасырдың соңына дейін). Осынау ұзына тарихи үдеріс барысында екі ел арасындағы қатынастың сипаты олардың мемлекеттік қуатынның күшеюі мен әлсіреуіне байланысты өзгеріп отырды. Бастапқы жылдарда ғұндар өктем орында болғандықтан Хань династиясы оларға құдандалы дипломатиялық саясат қолданып, жыл сайын қыруар тарту-таралғы ұсыну тәсілімен ғұндардың талан-таражылық шабуылдарынан қорғанды. Алайда бұл саясат мәселені түбегейлі шешпеді. Сондықтан қытайлар өздерінің әлеуметтік экономикасы мен ғылыми-техникасын дамытып, әскери қуатын нығайтуға көңіл бөлді. Сөйтіп олар бір ғасырдай дамып күшейген соң, ғұндарға қолданған алғашқы саясатын өзгертіп, қорғанудан шабуылдауға өтті. Ұзаққа созылған қарсылық, жорықтар арқылы Хань империясы өзінің мол ресурстарына сүйене отырып, ғұндарды әлсіретті, тіпті мемлекетін ыдыратты. Сондай-ақ бақылау кеңістігін батысқа қарай кеңейтіп, Орталық Азияға дейін ықпал жасады. Жібек жолын ашу арқылы Батыс өңірдегі елдерге саяси, экономикалық және мәдени ықпалын арттырды. Дейтұрғанмен ғұндар өркениеті жойылмады, керісінше қалыптастырған далалық өркениеті аймақтағы этникалық процестерге әсер етіп, жаңа саяси құрылымдардың қалыптасуына және халықаралық қатынастарда белсенді рөл атқарды. Хань династиясы мен ғұндар арасындағы қайшылықтар – екі ұқсамаған өркениет арасындағы немесе аграрлық өркениеттегі қытайлар мен көшпелі мал шаруашылық өркениеттегі ғұндар арасындағы қақтығыстар сипатында болды. Алайда ғұндардың мемлекеттік құрылымы жойылғанымен,

олардың далалық өрениеті өміршеңдік танытты, кейінгі Түрік қағанатына, Батыс түрік қағанатына саяси үлгі көрсетті. Түркі халықтарының әлеуметтік дамуына, тіл-жазуының қалыптасуына берік негіз қалады. Сонымен қатар, ғұндардың әскери тактикасы, көшпелі шаруашылық дәстүрлері мен дүниетанымы да далалық тайпаларға терең ықпал етті. Хань династиясы мен ғұндардың өзара саяси қатынастары мен өркениеттік ықпалдастықтары Еуразия аумағына айырықша әсер етті.

Түйін сөздер: Хань және Ғұн империясы, саяси қатынастар, өркениеттік ықпалдастық, саяси құданлық дипломатия, Орта Азиядағы геосаяси өзгерістер, Жібек жолы, өркениеттер тоғысы
Дәйексөз үшін: Мұқаметханұлы Н., Құрбанәлі Ж. Хань династиясы мен ғұндардың саяси қатынастары және оның көшпенділер өркениетіне ықпалы // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2026. Т. 13. № 1. 169-181 бб. (Қазақш.). DOI: 10.51943/2710-3994_2026_13_1_169-181

ПОЛИТИЧЕСКИЕ ОТНОШЕНИЯ ДИНАСТИИ ХАНЬ И ХУННУ И ИХ ВЛИЯНИЕ НА ЦИВИЛИЗАЦИЮ КОЧЕВНИКОВ

Мукаметханұлы Набижан¹, Курбанали Жазира^{2*}

¹Казахский национальный университет имени аль-Фараби
 (д. 71, просп. Аль-Фараби, 050040 Алматы, Республика Казахстан)
 Доктор исторических наук, профессор, Почетный академик Национальной академии наук
 <https://orcid.org/0000-0002-0460-3197>. E-mail: nabizhan.muhametkhanuly@gmail.com

²Казахский национальный университет имени аль-Фараби
 (д. 71, просп. Аль-Фараби, 050040 Алматы, Республика Казахстан)
 Докторант
 <https://orcid.org/0009-0007-6151-3423>. E-mail: zhazi1981@inbox.ru

*Корреспондирующий автор

© ИИЭ им. Ч.Ч. Валиханова, 2026
 © Мукаметханұлы Н., Курбанали Ж., 2026

Анотация. Введение. В статье рассматриваются политические отношения между династией Хань и империей Хунну, а также их взаимовлияние и воздействие на цивилизацию кочевников. Официальные связи между империей Хань и Хунну длились три столетия (с конца III века до н.э. до конца I века н.э.). **Цель и задачи исследования.** Проверить факт того, что на протяжении этого длительного исторического процесса характер отношений между двумя государствами менялся в зависимости от усиления или ослабления их мощи. **Результаты.** В первые годы, поскольку Хунну занимали доминирующее положение, династия Хань применяла по отношению к ним политику «брачной дипломатии» и даннических отношений, защищаясь от грабительских набегов путём ежегодных выплат значительных подарков и дани. Однако эта политика не решала проблему кардинально. Поэтому ханьцы сосредоточились на развитии социально-экономической сферы, науки и техники, а также на укреплении военной мощи. Так, примерно через столетие развития и усиления, они изменили свою первоначальную политику в отношении Хунну, перейдя от обороны к наступлению. Посредством длительного противостояния и военных походов империя Хань, опираясь на свои обильные ресурсы, ослабила Хунну и даже разрушила их государственность. Также она расширила сферу своего влияния на запад, вплоть до Центральной Азии. Открыв Шёлковый путь, она усилила своё политическое, экономическое и культурное влияние на страны западного региона. Тем не менее, цивилизация Хунну не исчезла; напротив, созданная ими степная цивилизация воздействовала на этнические процессы в регионе, способствовала формированию новых политических структур и играла активную роль в международных отношениях. Противоречия между династией Хань и Хунну носили характер конфликтов между двумя различными

цивилизациями, или, точнее, между оседлой земледельческой цивилизацией китайцев и кочевой скотоводческой цивилизацией Хунну. Хотя государственность Хунну была разрушена, их степная цивилизация проявила жизнеспособность, став политическим образцом для последующих Тюркского каганата и Западно-тюркского каганата. Она заложила прочную основу для социального развития тюркских народов и формирования их языка и письменности. Кроме того, военная тактика Хунну, кочевые хозяйственные традиции и мировоззрение также оказали глубокое влияние на степные племена. *Заключение.* Взаимные политические отношения и цивилизационное взаимодействие между династией Хань и Хунну оказали значительное влияние на территорию Евразии.

Ключевые слова: Ханьская и Хуннская империи, политические отношения, цивилизационное взаимовлияние, изошрённая политическая дипломатия, геополитические трансформации в Центральной Азии, Шёлковый путь, столкновение цивилизаций

Для цитирования: Мукаметханулы Н., Курбанали Ж. Политические отношения династии хань и хунну и их влияние на цивилизацию кочевников // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2026. Т. 13. № 1. С. 169-181. (На Каз.). DOI: 10.51943/2710-3994_2026_13_1_169-181

Кіріспе

Хань династиясы (б.з.д.206 – б.з. 220 жж.) – Қытай тарихындағы аса маңызды патшалық. Ал Ғұн империясы (б.з.д. 209 – б.з. 91 ж.) – Азиядағы көшпелерінің ең алғашқы мемлекеттік құрылымы болып табылады. Ғұндар бастапқы кезде Ұлы қорғанның сырт жағынан шығысы Хингань тауларынан тартып, батысы Цилань тауларына дейінгі ұланқайыр аумақты иеленді. «Чжунго (Қытай) қырқысып жатқанда кезде, Моде (Маодун б.з.д. 209 – б.з.д.174) тәңірқұт (шаньюй) күшейіп, 300 мыңнан астам әскер ұстады» (Сыма Цянь, 1997: 731).

Сонымен агралық экономиканы негіз еткен ханьдар мен көшпелі мал шаруашылығын негіз еткен ғұндар қатар өмір сүрген жағдай қалыптасты. Олардың арасында айырбас сауда байланыстары да, әлеуметтік саяси – әскери қатынастар өрістеп, өзара ықпалдастыққа түскенді. Ғұндар тек қытай мемлекетіне саяси және әскери жақтан ғана емес, бүкіл көшпенділер өркениетінің этникалық құрамына, билік құрылымына және халықаралық қатынастар жүйесіне терең әсер етті (Әбдірахманов, 2010: 15; Kim, 2013: 21). Ғұндар қысқа мерзім ішінде билік аумағын кеңейтіп, Қытайдың батысынан тартып Орта Азиядағы елдерге үстемдік еткен маңызды этносаяси күшке айналды. Сонымен Азия жазығында Хань империясы мен Ғұн империясы арасында саяси текетірес жағдай қалыптасты.

Б.з.б. II ғасырдың ортасында Хань династиясы өзінің әлеуметтік экономикасының дамуына кара сүйеп, ғұндарға жүйелі түрде әскери жорықтар жасап, олардың саяси үстемдігін әлсіретіп, оларды іштен бөлшектей бастады (Сүлейменов, 2004: 8). Бұл жағдай тек ғұндарға ғана емес, жалпы көшпенділер өркениетінің этникалық, саяси және мәдени дамуына да елеулі әсер етті. Ғұндардың әлсіреуі жаңа мемлекеттердің, тайпалық одақтардың және қоныс аудару үдерістерінің белсенділігін тудырды, бұл өз кезегінде өңірдің этносаяси картастарының өзгеруіне ықпал етті (Ақынова, 2016: 10).

Көшпелі және отырықшы өркениеттегі елдер арасындағы өзара байланыстар ежелден жалғасып келе жатқан халықаралық қатынастардың маңызды құрамдас бөлігі болып саналды. Көшпелілер әскери күшімен ерекшеленсе, отырықшы мемлекеттер экономикалық және мәдени техникалық әлеуетімен үстемдікке ие болады.

Ғұндардың тарихы және олардың көшпенді өркениеті көптеген зерттеушілердің назарын аударғанды. Л.Н. Гумилев ғұндардың этногенезін талдап, олардың Еуразия халықтарының қалыптасуындағы рөлін жан-жақты көрсетті (Гумилев, 2000: 27). Джеймс Хауэлл ғұндардың әскери жүйесін, басқару құрылымын және Еуропа мен Азия өркениеттеріне тигізген әсерін зерттеді (Howell, 2018: 70). В.И. Фролов өз еңбектерінде ғұндардың саяси ұйымдасуы, әскери құрылымы және мәдени ықпалы мәселелерін жан-жақты қарастырған (Фролов, 2010: 33). Қытай тарихшысы Линь Гань ғұндардың тарихи жылнамалық деректерін құрастырып шығрумен қатар (Линь Гань, 1984: 319) «Ғұн тарихын» жазды (Линь Гань, 1977: 196). Сонымен қатар, қазақстандық тарихшылар ғұндарды түрік және қазақ тарихымен

байланыстырып зерттеуге ерекше мән беріп келеді (Дәулетхан, 2005: 150). Алайда бұл еңбектердің бәрі де Хань мен Ғұн империяларының өзара саяси ықпалдастығы мен өркениеттік әсерін арнайы зерттемегенді. Сондықтан бұл мақаламызда аталмыш мәселеге алғаш ізденіс жасап отырмыз.

Хань империясы жалпы ғұндарға жұмсақ та, қатты саясатты қоса қолданып отырды. Атап айтқанда: әскери интервенциялар, дипломатиялық келіссөздер және «құдандалық» («heqin») саясаты. Бұл саясаттар Хань және ғұн халықтары арасындағы өзара іс-қимылдың маңызды көрінісі болды және объективті түрде екі халықтың экономикалық алмасуы мен мәдени байланысын ынталандырып, өзара сіңісу жылдамдығын арттырды. Бұл барыста Хань империясының әсері біртіндеп күшейіп, ғұн билігі үнемі әлсіреп, тайпалар оңтүстікке қарай жылжи отырып Ханьға қосыла бастады. Хань әулеті кезеңіндегі ұлттық интеграция жағдайының қалыптасуына ықпал етті. Бұл үрдіс этно-мәдени бірегейліктің өзгеруіне және жаңа мәдени синтездің қалыптасуына жол ашты (Wu, 2017: 32). Жібек жолы арқылы Хань империясы көшпенді өркениеттегі халықтармен сауда-саттықты өрістетіп, оларға саяси ықпалын арттыра түсті.

Бұл зерттеу тақырыбының өзектілігі – Хань династиясының ғұндарға қолданған саясатының ғұндардың тағдырын өзгертіп қана қоймай, сонымен қатар жалпы көшпенділер өркениетінің тарихи даму беталысына ықпал етуін анықтаумен сипатталады. Ғұндар ыдырады алайда түркі және басқа да көшпелі халықтардың қалыптасуына алғышарты әзірленіп, Ұлы дала өркениетінің жаңғыруына жол ашты.

Зерттеудің мақсаты – Хань династиясы мен ғұндардың күрделі саяси қатынастарын тарихи тұрғыдан талдау жасау арқылы олардың саяси мәдени ықпалдастығын анықтау. Алға қойған міндеттер:

- Хань патшалығы мен ғұндар арасындағы саяси қатынастардың тарихи өзгерістерінің сипатын анықтау;
- Екі жақтың дипломатиялық, әскери және экономикалық өзара әрекеттестіктердің негізгі кезеңдерін сипаттау;
- Хань империясы мен ғұндар арасындағы қарама-қайшылықтардың өркениеттік факторларын анықтап, олардың мәдени ықпалдастықтарына талдау жасап, өзіндік заңдылықты ашып көрсету.

Материалдар мен зерттеу әдіс-тәсілдері

Хань империясы мен ғұндар арасындағы саяси қарым-қатынастар мен өркениеттік ықпалдастықтарды жан-жақты ашып көрсету үшін қытайдың хронологиялық тарихтарында жазылған түпнұсқа деректерді пайдаландық. Қытайдың әйгілі тарихшылары Сыма Цянь жазған «Shiji – Ши цзи» («Тарихи жазбалар») атты еңбектегі «Ғұндар таруын», «Дауань – Ферғана тарауын», Бан Гудың «Hanshu – Хань шу» («Хань патшалығының тарихы») деп аталатын әйгілі еңбектің «Ғұндар таруын», «Батыс өңір тарауын» түпнұсқасын қолдандық (Сыма Цянь, 1977: 950; Бань Гу, 1997: 1083). Бұл жылнамаларда Хань патшалығы мен көшпенділердің, әсіресе ғұндардың шығу тегінен тартып билік құруы, Хань патшалығымен өзара қарым-қатынастары жөнінде жан-жақты жүйелі жазылған деректер аса маңызды. Онда ғұндардың мемекеттік саяси құрылым жүйесі, билік иерархиясы, әскери әлеуеті мен тактикасы жөнінде хатталған мәліметтер тақырыпты терең зерттеуге мүмкіндік береді.

Зерттеу барысында тарихи материалдарға деректану ғылымдарының әдістерін қолданып, деректерді жинап сұрыптау, салыстырмалы талдау жасау, синтездеу, жүйелеу, сондай-ақ пәнаралық интерпретация әдістері қолданылды. Қытай деректерімен қатар, Еуразия даласындағы көшпенділер мәдениетіне қатысты археологиялық жәдігерлер, ғұн дәуіріне тән қару-жарақ кешендері, тұрмыстық салт-дәстүр материалдарын пайдаландық.

Хань және ғұндар тарихы мен өзара байланыстарын зерттеген тарихнамаларды зерттеу еңбектерін – тарихнамаларды да қолдандық, Мысалы Л.Н. Гумилев, В.И. Фролов, Дж. Хауэлл, Линь Гань және қазақстандық ғалымдардың еңбектері қарастырып, сол негізде мәселені терең зерттеуге құлшыныс жасадық.

Тақырыпты зерттеуге тарих зерттеу ғылымының дәстүрі және заманауи тәсілдерін қолдандық. Сонымен қатар ұлтаралық – халықаралық қатынастарды зерттеудің, саяси ғылымдарды зерттеудің әдістерін пайдаландық. Тарихи салыстырмалы әдісті қолдану арқылы ханьдар мен ғұндардың өзара қатынастарының өзгерістерін анықтадық. Сондай-ақ Еуразия кеңістігіндегі этникалық процестерге, әсіресе үйсін, қаңлы, юэчжи сияқты этнотоптардың өзара байланыстары мен ықпалдастықтары қарастырылды. Ғұндардың Батыс (Сиюй) өңірге, Орталық Азия даласына ығысуы және оның аймақтық этнотоптарға әсеріне салыстырмалы түрде талдаулар жасалды.

Жалпы, тақырыпты зерттеуге панаралық зерттеу әдістерін қолдану арқылы, тарихи саяси оқиғаларды жүйелеп сипаттауға тырыстық. Хань империясы мен ғұндардың саяси қатынастарында қытай мәдениетінің ғұндарға, тіпті жалпы көшпенділер өркениетіне тигізген тарихи әсерін заманауи өлшеммен бағамдалдық.

Талқылау

Хань династиясы – Цинь әулетінің орына құрылған (б.з.д. 206 ж.) абсолютты феодалдық патшалық. Ол Цинь әулетінің қоғамдық құрылымы мен саяси ұстанымына мұрагерлік етті және оны дамытты. Әсіресе оның Ғұн империясына ұстанған саясатын жалғастырды және оған өзгеріс жасады. Жалпы, қытайлар мен ғұндардың әлеуметтік экономикалық өнімдері бір-біріне зәру дүниелер болғандықтан, олардың арасында барыс-келістертер мен айырбас сауда Ұлы қорғанның сыртқы жағасында жүріп жатты. Сонымен қатар ғұндардың қытайларды талан-таражылуы мен қытайлардың ғұндарға шапқыншылық жасауы да ұдайы болып тұрды. Алайда Хань патшалығының бастапқы жүз жыл шамасында Ғұн империясының әлеуеті олардан басым болғандықтан, Хань патшалығы оларға қатты да жұмсақ тәсілдерді қолданып, ғұндардың шабуылынан сақтану саясатын қолданды. Хань патшалығы ғұндарға ауық-ауық әскери шабуыл жасау; Ұлы қорған қабырғасын ұзартып соғу; ғұндармен құдандалы болып, тәңірқұтқа ханшаларын беріп, тарту-таралғы ұсыну арқылы ғұндардан келетін қауіп-қатерден сақтанудың шаралары еді. «Хань патшалығының бастапқы кезіндегі құдандалы саясаты, Хань патшалығының Орталығы мен ғұндардың жергілікті күштерінің тең болмауы жағдайына байланысты, Хань патшалығы намысына тиседе шарасыздан қолданып, уақытша болса да ғұн құлиелерінің шапқыншылығынан сақтануды көздеген еді (Линь Гань, 1976: 52). Сонымен бірге Хань патшалығы «Қорған базарын» (Guanshi) ашып, екі ел халықтарының айырбас сауда жасауына жол қойды. Тіпті Хань мен ғұндар аға-іні болып, Ұлы қорғанды шекара деп келіседі. «Ұлы қорғанның сыртқы жағы – садақты елдікі болады, олар тәңірқұт әмірінде болады. Ал Ұлы қорғанның ішкі жағы бұрымды бөрік кигендердің үйі болады, оларды патша басқарады» (Сыма Цянь, 1997: 734) - деп келісім жасалады.

Хань империясы мен ғұндардың арасындағы құдандалық саясат негізінде тек бір жақтың талап-тілектерін қанағаттандыру, яғни ғұндардан жасалатын шабуылдар мен талан-таражылықты азайту мақсатында саяси тепе-теңдікке уақытша қол жеткізілді, бірақ ол ғұндардың Ханьға қауіпін толық жоюы мүмкін болмады, Хань империясы сыртқы көріністе бейбіт қатынас орнатқанымен, ішкі жақта мемлекеттің тыныштығын, қоғамдық тәртіпті орнықтырып, экономикасын жандадыра түсу жолдарын қарастырып, ғұн империясын түбегейлі жоюды күн тәртібіне қойды.

Кейін-келе қытай қоғамының әлеуметтік дамуына байланысты Хань империясы ғұндарға қысым жасау саясатын қолдана бастайды. Соның салдарынан ғұндардың саяси жағдайында зор өзгеріс орындалды.

Хань династиясының әскери және экономикалық әлеуетінің күшеюі тараптар арасындағы күштер тепе-теңдігін өзгертіп, саяси қарама-қайшылықтарды қайта шиленістірді. Brosseder атап өткендей, Хань елінің әскери қуаты артқан сайын ғұндардың аймақтық үстемдігі әлсірей түсті (Brosseder, 2016: 2). Генерал Хо Цюйбин бастаған әскери жорықтар (б.з.д. 122 – б.з.д. 119 ж.) ғұндардың саяси-әскери құрылымына ауыр соққы беріп, олардың ішкі бірлігін әлсіретті. Сонымен Хань династиясының шекаралық аймақтарға ықпалы кеңейе түсті.

Хань империясы Батыс өңірдегі ғұндардың үстемдігін жойып, әскери экспансия жасау және оларды қоршап шабулдау стратегиясын қолданды. Сонымен қатар Орталық Азиядағы Жібек жолы саудасын бақылауға алуды көздеді. Б.з.д. 60 жылы Хань династиясы «Сйюй духу» құрып, аймақтағы үстемдігін сақтайтын және Батыс өңірдегі елдер арасындағы қарым-қатынастарды реттеп отыратын билік құрды. Осылайша Ұлы Жібек жолының негізгі тармақтарына бақылау орнатуға мүмкіндік алды. Бұл жағдайдың екі түрлі ықпалы болды: бір жағынан, халықаралық сауда мен мәдени байланыстардың жандануына ықпал етсе, екінші жағынан, көшпенділер кеңістігінде жаңа бәсекелестік ошақтарының пайда болуына және саяси шиеленістердің күшеюіне жол ашты, Осылайша, Ханьдар мен ғұндардың саяси қарым-қатынастары сапалық өзгерістерге ұшырады (Denis et al., 2020: 390).

Ғұндардың саяси ықпалының әлсіреуі көшпенділер өркениеті кеңістігінде этносаяси трансформацияларға жол ашты. Бұл үдеріс аймақта жаңа көшпелі бірлестіктердің қалыптасуына және саяси билік құрылымдарының қайта ұйымдасуына ықпал етті. Бұл кезеңде көшпелі өркениет жаңа мазмұнмен толығып, этностар арасындағы одақтар мен саяси бірлестіктер күшейе түсті. Сауда, әскери одақтастық және мәдени алмасулар көшпенділер өркениетінің ішкі тұтастығы сақталып, кейінгі түркі мемлекеттерінің қалыптасуына тарихи негіз қаланды.

Хань династиясы мен ғұндар арасындағы күрделі саяси қатынастар мәдени және экономикалық үдерістерге де тікелей әсер етті. Хань династиясының солтүстік шекарасындағы нарықтар соғыс кезеңінде де экономикалық алмасу мен ұлттар арасындағы қарым-қатынасты белсенді түрде дамытып, дала халықтары мен егіншілік халықтары арасындағы байланысты сақтап қалған, бұл бағыттағы ұлттар арасындағы қарым-қатынас Солтүстік-батыс дала Жібек жолы қатынасымен тығыз байланысты болды. Ғұндардың жібек саудасына белсенді қатысқанын дәлелдейтін археологиялық және жазба деректер жетерлік. Ұлы Жібек жолының жандануы Шығыс пен Батыс арасындағы тауар, технология және идеялар алмасуын күшейтті. Бұл кезеңде көркемдік стильдердің, технологиялық жаңалықтар және діни тәжірибелер кең таралды. Сауда қатынастары экономикалық тиімділікпен қатар, мәдени синтездің қалыптасуына да ықпал етті. Бұл үдерістер көшпенділер өркениетінің тарихи дамуын жаңа сапалық деңгейге көтерді (Wang, 2021: 5).

Жалпы, Хань династиясы мен ғұндардың арасындағы саяси қатынастар әскери қақтығыстармен шектелмейді, оның әсері Еуразия кеңістігінде зор тарихи өзгерістердің катализаторына айналды. Біріншіден, бұл қатынастар көшпенділер өркениетінің этносаяси құрылымын қайта қалыптастырды. Екіншіден, Ұлы Жібек жолы арқылы сауда-экономикалық және мәдени интеграцияны күшейтті. Үшіншіден, түркі халықтарының қалыптасуы мен Ұлы дала өркениетінің жаңа тарихи кезеңге өтуіне алғышарт жасады. Осы тұрғыдан алғанда, Хань-ғұн қатынастары аймақтық деңгейден асып, бүкіл Еуразиялық кеңістігіне терең әсер етті деуге болады.

Зерттеу нәтижелері

Ғұндар – Еуразия кеңістігіндегі көшпенділер өркениетінің қалыптасуы мен дамуына негіз қалаған аса ірі тарихи-саяси бірлестіктердің бірі. Олар б.з.д. III ғасырдың соңында Цинь-Хань империясының солтүстігінде билік құрып, қысқа уақыт ішінде қуатты империяға айналды. Ғұндардың күшеюі табиғи-географиялық ортаға бейімделген көшпелі мал шаруашылығына негізделген өмір салтымен, жоғары әскери ұйымдасуымен және дала кеңістігінде жылдам қимылдауға мүмкіндік берген мобильді тактикасымен тығыз байланысты болды. Осы ерекшеліктер ғұндарға Еуразия даласында ұзақ уақыт бойы үстем саяси рөл атқаруға жағдай жасады.

Ғұн мемлекетінің ерте кезеңдегі саяси институционалды қалыптасуы Мөде (б.з.д. 209–174) тәңірқұттың (шаньюй) билігімен тығыз байланысты. Оның тұсында ғұн тайпалары бір орталыққа бағындырылып, басқару жүйесі мен әскери құрылымы едәуір нығайтылды. Мөде тәңірқұт енгізген көшпенділер өркениетіне тән әскери-әкімшілік құрылым өміршеңдік әлеуетін көрсетті. Демек, ғұндар тек көршілес тайпалармен ғана емес, сонымен қатар

отырықшы-аграрлық мемлекет Хань империясымен де саяси және әскери қарым-қатынаста болды. Ғұндардың Хань патшалықтарына жасаған талан-таражылық жорықтары – қытайлардың әлеуметтік экономикалық және техниалық дамуына түрткі болды.

Ғұндар мен қытай арасындағы өзара саяси байланыстар тек әскери қақтығыстардан тұрмайды, ұзақ мерзімді стратегиялық күрестерден де көрініс табады. Ғұндардың Қытайдың солтүстік батыс шеткері аймақтарына талан-таражылық жасып отыруы, Хань империясын Ұлы қорғаннан шығып шабуыл жасауына себеп болды. Сонымен Хань патшалығы батыс солтүстік өңірлерде әскери бекіністер соғу, аймақ және аудан әкімшіліктерін құруып, эмигранттарды қоныстыру арқылы сыртқа қарай ірге кеңейтіп отырды. «Хань патшалығы Цияу патша билігі кезінде, төңіректегі варварларды бағынырды, айбары асқақтады, Чжан Циянь батысқа жолашты. Одан соң ғұндардың оңқанат өңірі шабуылмен талқандалды, Хуние, Сюту князьдар тізе бүкті, олардың жері қаңғырап қалды, Линчжуйдің батысына құрылыс салына бастады, алғаш Цзюцюань аймағы құрылды, содан көп өтпей мэгаранттар қоныстандырылды, одан Увей, Чжание, Дуньхуан бөліп шығарылып төрт аймақ болып құрылып, екі асу-қамалды иелеп жатты» (Бань Гу, 1997: 983). Бұл дерек Хань патшалығының сыртқа қарай экспансия жасап, батыс жақтағы көшпелі елдермен кең көлемде байланыс орнатып, оларды өздеріне баурау саясатын жүргізе бастағанын дәлелдейді.

Хань У-ди император (б.з.д. 141 – б.з.д. 87 жж.) ғұндар билігін ыдырату үшін белсенді әрі жүйелі әскери қимылдар жүргізді. Бұл жағдай ғұндардың саяси құрылымын өзгерістіп, олардың біртұтас саяси бірлігін ыдыратты. Алайда аталған өзгерістер ғұндардың көшпенді өркениетін өзгерте алған жоқ, керісінше, олардың Еуразия кеңістігіндегі этносаяси және мәдени процесстерінің жаңаша жалғасуына мүмкіндік жасады.

1-сурет. Хань патшалығы
[Fig. 1. Han dynasty]

Хань династиясы алғашқы кезеңінде ғұндарға «құдандалы» дипломатиялық саясат қолдану арқылы өзара қарым-қатынастарды бейбіт сақтауға құлшынып, ғұн билеушілеріне жыл сайын қыруар сый-сияпаттар тарту етіп отырды. Бұл саясат біржағынан Хань әулетінің ғұндардан әлсіздеу екенін аңғартты, сондай-ақ көшпелі державамен саяси тепе-теңдік орнатуға тырысқанын көрсетеді. Алайда ғұндардың шекаралық аймақтарға жасаған талан-таражылықтары онымен толық тоқтамады. Бұл жағдай іс жүзінде «құдандалы» саясатың мәселені түбегейлі шешпейтінін байқатты.

Сондықтан Хань императоры У-ди патша «құдандалы» саясатты түбегейлі өзгертті. Ол ғұндардың өктемдігін біржолата жоюды көздеп, орталықтандырылған, жақсы жабдықталған кәсіби әскер жасақтады. Сөйтіп ол Хань династиясының ғұндарға қолданып кележатқан қорғаныс саясатын шабуылдауға өзгертіп, кең ауқымды әрі жүйелі әскери жорықтар жасауға өтті.

Б.з.д. II ғасырдың ортасы мен соңында Хань династиясы ғұндарға қарсы бірқатар ірі әскери операциялар жүргізді. Әсіресе, Вэй Цин мен Хо Цюйбин секілді сардарлар басқарған

жорықтар ғұндардың ішкі аумақтарына дейін жетіп, стратегиялық маңызы бар жеңістерге жетті. Б.з.д. 129–119 жылдар аралығында жүзеге асқан бірнеше ірі әскери шабуыл барысында ғұндардың негізгі әскери күштері үлкен шығынға ұшырады. 119 жылғы жорық кезінде Хо Цюйбин әскерінің ғұндардың қасиетті орталықтарының бірі саналатын Лунчэн маңына дейін жетуі – ғұндардың қуатын әлсіретіп қана қоймай, ішкі саяси тұрақтылығына да үлкен нұқсан жеткізді.

Б.з.д. I ғасырдың ортасына қарай Хань империясының үйсіндермен одақтаса отырып жасаған сұрапыл шабуылы ғұндарды ауыр жеңіліске ұшыратып, іштей бөлшектенуге әкелді (Мұқаметханұлы, 2010: 25). Ғұндар саяси тұрғыдан екі бөлікке бөлінді: Оңтүстік ғұндар Хань династиясын мойындап, вассалдық тәуелділікті қабылдады; Солтүстік ғұндар өз тәуелсіздігін сақтау үшін батысқа қарай ығысты. Бұл бөлініс ғұндардың біртұтас саяси құрылымының ыдырағанын айқын көрсетті. Ә. Дәулетхан «біздің заманымыздың 46 жылынан бастап Оңтүстік және Солтүстік Ғұн мемлекеті болып бөлінді де, Оңтүстік ғұндар ақыры қытайланып, жоқ болды. Ал Солтүстік ғұндар алдымен Қазақстан, Орталық Азия жеріне, одан біртіндеп Батысқа, Еуропаға дейін жылжып қоныс аударды», - деп пайымдайды (Дәулетхан, 2005: 41).

Шығыс Хань патшалығының императоры Ван Ман билігі тұсында Сиюйдегі (Батыс өңірдегі) елдер Хань патшалығымен қарым-қатынасын үзді. Алайда Мин-ди император (б.з. 58–75 жж.) Батыс өңірге қайта аяқ басты. Ол солтүстіктегі ғұндарды бағындырып, И-уды (Құмылды) иеленіп, Ихэдуху мекемесін құрып тың игерді, Батыс өңірмен байланыс жасады. Юйтянь қатарлы елдер балаларын кепілге жіберді. Батыс өңір үзіп кеткен байланысын 65 жылдан кейін қайта жалғады (Фан Е, 1997: 752).

Б.з. I ғасырда Солтүстік ғұндардың елеулі бөлігі Жетісу, Тянь-Шань, Сырдария өңірлеріне қоныс аударып, жергілікті үйсін, қаңлы, юэчжи және басқа да тайпалық одақтарға қосылды. Бұл үдеріс Орта Азиядағы этникалық және саяси ахуалдың өзгеруіне, жаңа этникалық бірлестіктер мен билік құрылымдарының қалыптасуына ықпал етті. Ғұндардың көшпелі мемлекеттік дәстүрі мен әскери тәжірибесі өңірдегі саяси мәдениеттің дамуына серпін берді.

Ғұндардың тарихи рөлі олардың саяси үстемдігімен ғана шектелмей, көшпенділер өркениетінің дамуына қосқан үлесімен айқындалады. Ғұндардың әскери ұйымдасу жүйесі, әкімшілік басқару аймақтары мен әлеуметтік құрылымы кейінгі түрік және түрік-монғол халықтарының мемлекет құруына негіз болды.

Ғұндардың батысқа қарай жаппай қоныс аударуы Еуразия тарихындағы аса маңызды этносаяси және геостратегиялық өзгерістерге жол ашты. Бұл қозғалыс тек көші-қон үдерісі емес, көшпенділер өркениетінің жаңа тарихи кеңістіктерге таралуының көрінісі болып табылады. Хань династиясының әскери-саяси қысымы ғұндарды қазіргі Қазақстан, Қырғызстан, Өзбекстан және Түрікменстан аумақтарына қарай ығыстырды.

Ғұн мемлекетінің әлсіреуіне бірнеше фактор әсер етті. Біріншіден, ішкі саяси тұрақсыздық пен билік үшін күрес орталық биліктің әлсіреуіне әкелді. Екіншіден, Хань династиясының ұзаққа созылған соғысы ғұндардың әскери-экономикалық ресурстарын сарқып, саяси дағдарыс тудырды. Алайда ғұндардың тарихи ықпалы көшпенділер өркениетінің трансформациялануына негіз болды.

Хань династиясы мен ғұндар арасындағы саяси қарым-қатынастарды тек әскери қарсыластық ретінде емес, көшпелі және отырықшы өркениеттер арасындағы күрделі әлеуметтік және мәдени өзара ықпалдастықтың көрінісі ретінде бейнеленді. Бұл қатынастар Еуразия кеңістігінің тарихи даму бағытын айқындаған маңызды факторлардың бірі болды.

Хань империясының жасаған үздіксіз әскери қысымы мен ішкі саяси дағдарыстардың асқынуының салдарынан ғұндар батысқа, яғни қазіргі Орта Азия аумағына қарай ығысуға мәжбүр болды. Бұл үдеріс жай ғана босқындық көші-қон емес, керісінше, өзімен бірге қалыптасқан этникалық құрылымын, мемлекеттік басқару тәжірибесін, әскери дәстүрлері мен мәдени құндылықтарын ала келген қуатты көшпелі қауымның жаңа тарихи кеңістікке қоныс

аударуы болды. Сондықтан ғұндардың батысқа қарай жылжуын кең ауқымды этносаяси және өркениеттік трансформацияның бастауы ретінде қарастырған жөн.

Ғұндардың Орта Азияға келуі өңірдің этникалық келбетін жаңғыртты. Олар үйсін, юэчжи, қаңлы секілді ежелгі тайпалық одақтармен өзара ықпалдасып, этникалық араласу үдерісін жеделдетті. Нәтижесінде бұл аймақта кейінгі түркі халықтарының этногенезіне негіз болған жаңа этникалық бірлестіктер қалыптасты. Түркі тектес ғұн топтарының жергілікті тайпалармен сіңісуі Орта Азияның біртіндеп түркілік тілдік, мәдени және саяси кеңістікке айналуына шешуші ықпал жасады.

Ғұндардың мемлекеттік-саяси ұйымы да аймақтағы кейінгі көшпелі бірлестіктер үшін маңызды модель болды. Ғұндардың тәңірқұт (шаньюй) елбасы болған иерархиялық билік жүйесі, тайпалық-конфедеративтік құрылым және әскери-әкімшілік басқару тәжірибесі Түрік қағанаты, Батыс Түрік қағандығы, Қарлұқ мемлекеті мен Қыпшақ хандығы секілді саяси құрылымдардың қалыптасуына тікелей әсер етті.

Әскери салада ғұндардың тәжірибесі Орта Азия халықтарының соғыс өнерінің дамуына ерекше ықпал жасады. Ғұндар атты әскерді тиімді пайдаланудың, жоғары маневрлік пен жедел қимылға негізделген тактикалық шеберліктері үлгі болды. Садақ ату техникасы, тосын шабуылдар, жалған шегіну әдістері мен шағын мобильді жасақтарды қолдану тәсілдері кейінгі ғасырларда кеңінен қолданысқа еніп, Еуразиядағы көшпелі әскери мәдениеттің негізгі элементтеріне айналды.

Сонымен қатар, ғұндар Орта Азияға бай мәдени мұра алып келді. Олардың аң стиліне негізделген көркемдік дәстүрі, киім үлгілері, қару-жарақ кешендері мен тұрмыстық бұйымдары өңірдегі көшпелі халықтардың материалдық мәдениетінде кең таралды. Темір өңдеу технологиясының дамуы, киіз үй мәдениетінің жетілуі, мал шаруашылығының көшпелі түрлерінің орнығуы ғұн ықпалымен жаңа деңгейге көтерілді. Археологиялық деректерден анықталған ғұндық сипаттағы артефактілер бұл мәдени ықпалдың кең ауқымын дәлелдейді.

Ғұндардың батысқа қарай қозғалысы Орта Азияны халықаралық қатынастардың маңызды торабына айналдырды. Өңір Ұлы Жібек жолының негізгі бағыттарының біріне айналып, Шығыс пен Батыс арасындағы сауда, мәдениет және идеялар алмасуының орталығы қызметін атқарды. Сонымен бірге, ғұндардың үздіксіз батысқа жылжуы Еуропаға дейін жеткен Ұлы қоныс аудару дәуірінің басталуына түрткі болды. Бұл үдерістің бастауы Орта Азиядан өрбіп, бүкіл Еуразия кеңістігін қамтыған ауқымды тарихи қозғалысқа ұласты.

Б.з. I ғасырында Солтүстік ғұндардың Моңғолия, Алтай және Жетісу арқылы Орта Азияға қоныс аударуы өңірдегі этникалық құрам мен геосаяси жағдайды айтарлықтай өзгертті. Ғұндардың жергілікті юэчжилер, үйсіндер мен қаңлылармен араласуы нәтижесінде жаңа тайпалық одақтар мен мемлекеттік құрылымдар қалыптасты. Олардың қатарында Қаңлы мемлекеті, Үйсін мемлекеті және кейінгі түрік бірлестіктері маңызды рөл атқарды. Бұл мемлекеттердің кейбірі Хань династиясымен дипломатиялық және сауда байланыстарын дамытып, халықаралық қатынастар жүйесіне тартылды.

Ғұндар әлсірегеннен кейін Хань династиясы Ұлы Жібек жолының бірқатар маңызды бөліктерін бақылауға алып, Орта Азиядағы геосаяси ахуалды өз мүддесіне пайдаланды. Бұл жағдай өңірдегі сауданың жандануына, қытай жібегі, металл бұйымдары, қағаз және технологиялық жаңалықтардың таралуына мүмкіндік берді. Орта Азия арқылы Қытай мен Иран, сондай-ақ Рим империясы арасындағы байланыстар күшейіп, аймақ халықаралық сауда мен мәдени алмасудың тоғысқан өңірі болды.

Қытайдан Орта Азияға жібек жөнелтілді, металл қорыту, жер өңдеу құралдары мен қағаз жасау технологиялары таралды. Мұның нәтижесінде Орта Азияда қалалар мен колонер орталықтарының дамуы жеделдеп, отырықшы және көшпелі өркениеттер арасындағы өзара ықпалдастық тереңдей түсті.

Хань династиясының ғұндарға қолданған саясаты тек бір көшпелі бірлестіктің әлсіреуімен шектелмеді, бүкіл Еуразия кеңістігіндегі тарихи үдерістердің жеделдеуіне ықпал етті. Орта Азия Шығыс пен Батысты жалғайтын стратегиялық көпір ретіндегі рөлін күшейтіп, кейінгі түрік және моңғол дәуірлеріне жалғасты. Демек, ғұндардың Орта Азияға қоныс

аударуы – аймақтық қана емес, жаһандық деңгейдегі тарихи өзгерістердің негізгі катализаторларының бірі болды.

Қорытынды

Хань империясы мен Ғұн империясы арасындағы саяси қатынастар олар алғаш билік құрған б.з.д. III ғасырдың соңынан басталып, б.з. I ғасырдың соңына дейін табан үш ғасыр жалғасты. Олардың арасындағы саяси қатынастар мен ықпалдастықтар ұдайы өзгерістер динамикада болды. Өзара қатынастарының сипаты олардың әлеуетінің өзгерістеріне байланысты өзгеріп отырды. Алғашқы кезеңде ғұндар өктем болғандықтан Хань патшалығы олармен саяси-дипломатиялық «құдандалы» қатынас орнатып, мол тарту-таралғы ұсыну арқылы олардан келетін талан-таражылықты азайтып, өздерін әлеуметтік-экономикалық дамытуға мүмкіндік жасауды көздеді. Алайда ғұндар қытайлардың аграрлық өнімдері мен қолөнер бұйымдарына зару болғандықтан оларды берсе қолынан, бермесе жолыннан алып отырды. Алайда Хань патшалығы экономикалық, технологиялық жақтан айтарлықтай дамып нығайған соң, Ғұн империясын түбегейлі жойып, халықаралық саудаға жол ашу үшін ғұндарға әскери шабуыл жасау стратегиясын қабылдады. Сонымен б.з.д. II ғасырдың соңғы жартысынан бастап, жүйелі түрде әскери шабуыл жасау үшін Батыс өңірге (Сиюй) қарай ірге кеңейтіп, ондағы ғұн үстемдігін әлсіретіп, Орта Азия кеңістігіндегі этнотоптармен қарым-қатынас орнатты және оларға саяси ықпал жасады.

Хань империясының Орталық Азияға ықпал жасауы ежелгі үйсін, қаңлы, юэчжи және басқа да тайпалардың қайта ұйымдасуына ықпал етті. Аймақтағы бұл үдеріс барысында жаңа этносаяси бірлестіктер қалыптасып, кейінгі түркі халықтарының этногенезінің негізі қаланды. Нақтылап айтқанда ғұндардың көшпелі өркениеті кейінгі Түрік қағанатына берік негіз болды. Сөйтіп далалық өркениет тарихи түрде сабақтасып жатты. Сондықтан түркілік тіл-жазудың, мәдениеттің, тіпті дүниетанымының қалыптасуы тез болғанды.

Ғұндардың мемлекеттік-саяси тәжірибесі де Орта Азиядағы көшпелі өркениеттің дамуына айрықша әсер етті. Тәңірқұт басқарған орталықтанған билік жүйесі, тайпалық-конфедерациялық құрылым және үштік әскери-әкімшілік аймақ үлгілері кейінгі Түрік қағанаты, Батыс Түрік қағанатына, тіпті Қазақ хандығына үлгі болғаны тарихи ақиқат. Бұл тәжірибе көшпелі қоғамдарда саяси біртұтастықты сақтауға, кең аумақтарды тиімді басқаруға және әскери-саяси бірлестіктердің жауынгерлік қуатын сақтауға белсенді рөл атқарды.

Әскери салада ғұндардың мұрасы ерекше маңызға ие болды. Олардың атты әскерге негізделген соғыс жүргізу тәсілдері, жоғары маневрлікке сүйенген тактикалары мен жауынгерлік ұйымшылдығы Орта Азиядағы әскери мәдениетті жаңа деңгейге көтерді. Бұл дәстүрлер кейінгі ғасырларда түркі және моңғол халықтарының әскери өнерінің дамуына негіз қалады.

Мәдени тұрғыдан алғанда, ғұндар Орта Азиядағы көшпелі өркениеттің материалдық және рухани дамуына негіз қалады. Аң стиліндегі өнер, көшпелі тұрмысқа бейімделген шаруашылық жүйесі, темір өңдеу технологиялары мен киіз үй мәдениеті өңір халықтарының күнделікті өмірі мен дүниетанымына терең сіңді. Бұл мәдени элементтер кейінгі түркі дәуірінде дамытылып, Ұлы Дала өркениетінің өзіндік ерекшеліктерін айқындады.

Ғұндар үстемдік еткен аймақтан Ұлы Жібек жолының қалыптасуы мен жандануы, өңірді Шығыс пен Батысты байланыстыратын басты геосаяси және экономикалық көпірге айналдырды. Хань династиясының батыс өңірлерге бағытталған саясаты Орта Азиядағы сауда, дипломатиялық және мәдени байланыстардың кеңеюіне ықпал етіп, аймақты Еуразия өркениеттерінің тоғысқан кеңістігіне айналдырды.

Қорытып айтқанда, Хань династиясы мен ғұндардың саяси қатынастары мен мәдени ықпалдастығы жалпы Еуразия кеңістіне терең ықпал жасады. Хань мен ғұндардың саяси қатынасы – іс жүзінде өркениеттік қарама-қарсылық болды. Анықтап айтқанда аграрлық өркениет пен көшпенді өркениеттердің ұзаққа созылған күресінде, алғашқы қалпын сақтаған, көп дамымаған көшпенді өркениет дамыған аграрлық өркениеттен жеңілді деуге болады. Алайда көшпелі өркениет өзінің өндіріс формасының негізінде жалғасты, дамыды, Еуразия кеңістігіндегі этносаяси, мәдени үдерістердің жалғасуына тарихи негіз қалады деп санаймыз.

References

- Abdirakhmanov, 2010 — *Abdirakhmanov A.* Ğündar tarihy men mädenieti [The History and Culture of the Huns]. Astana: Elorda, 2010. (In Kaz.).
- Akynova, 2016 — *Akynova A.P.* Vizantia imperiasy jäne ğündar (IV–V ғғ.) [The Byzantine Empire and the Huns (IV–V cc.)] // *Electrondy gylymi jurnal «edu.e-history.kz»*. 2016. No. 2. Pp. 8–12. <https://doi.org/10.5281/zenodo.4732271> (In Kaz.).
- Ban Gu, 1997a — *Ban Gu*. Hān shu (Hanshu – Han patšalyğynyñ tarihy) [Book of Han]. Beijing: Zhonghua Book Company, 1997. Vol. 2. 1083 p. (In Chin.).
- Ban Gu, 1997b — *Ban Gu*. Hān shu (Hanshu – Han patšalyğynyñ tarihy) [Book of Han]. Beijing: Zhonghua Book Company, 1997. Vol. 2. p. 983. (In Chin.).
- Brosseder, 2016 — *Brosseder U.* Xiongnu empire // *The Encyclopedia of Empire*. Wiley, 2016. Pp. 1–6. <https://doi.org/10.1002/9781118455074.wbeoe149>
- Dauletkhan, 2005a — *Dauletkhan A.* Hün–türk – qazaq tarihyñ zertteu mäseleleri [Issues in the Study of Hun–Turk – Kazakh History]. Almaty: KazAqbarat, 2005. 150 p. (In Kaz.).
- Dauletkhan, 2005b — *Dauletkhan A.* Hün–türk – qazaq tarihyñ zertteu mäseleleri [Issues in the Study of Hun–Turk – Kazakh History]. Almaty: KazAqbarat, 2005. p. 41. (In Kaz.).
- Denis, Loewe, 2020 — *Denis T., Loewe M.* The Cambridge History of China. Volume 1: The Ch'in and Han Empires 221 B.C. – A.D. 220. Chinese translation. Beijing: Zhongguo shehuikexue chubanshe, 2020. 390 p. (In Chin.).
- Fan E, 1997 — *Fan E.* Hou han shu (Hou Han shu – Artqy Hān patšalyğynyñ tarihy) [Book of the Later Han]. Beijing: Zhonghua Book Company, 1997. Vol. 3. p. 752. (In Chin.).
- Frolov, 2010 — *Frolov V.I.* Guny: İstoria, kultura, politika [The Huns: History, Culture, Politics]. Moscow: Nauka, 2010. 584 p. (In Russ.).
- Gumilev, 2000 — *Gumilev L.N.* Hunnu [Xiongnu]. Moscow: Vostochnaya Literatura, 2000. 448 p. (In Russ.).
- Howell, 2018 — *Howell J.* The Influence of the Huns on European and Asian Civilizations: A Comparative Study // *International Journal of Historical Studies*. 2018. 29(4). Pp. 68–89.
- Kim, 2013 — *Kim H.J.* The Huns in Central Asia // *The Huns, Rome and the Birth of Europe*. Cambridge University Press, 2013. Pp. 17–42. <https://doi.org/10.1017/CBO9781139087727.003>
- Lin Gan, 1976 — *Lin Gān.* Ğündar tarihy jyl (Xiongnu shi) [Xiongnu History]. Beijing: Zhonghua Book Company, 1976. 54 p. (In Chin.).
- Lin Gan, 1977 — *Lin Gān.* Ğün tarihy (Xiongnu shi) [Xiongnu History]. Hohhot: Inner Mongolia People's Publishing House, 1977. Pp. 189–196. (In Chin.).
- Lin Gan, 1984 — *Lin Gān.* Ğündardyñ tarihi jylnamalary [Chronology of Xiongnu History]. Beijing: Zhonghua Book Company, 1984. 319 p. (In Chin.).
- Mukhametkhanuly, 2010 — *Mukhametkhanuly N.* Qazaq tarihyñ özeñti mäseleleri [Current Issues of Kazakh History]. Pavlodar, 2010. 175 p. (In Kaz.).
- Sima Qian, 1997a — *Sima Qian*. Shiszi (Shiji – Tarihi zhazbalar) [Records of the Grand Historian]. Beijing: Zhonghua Book Company, 1997. Vol. 1. 731 p. (In Chin.).
- Sima Qian, 1997b — *Sima Qian*. Shiszi (Shiji – Tarihi zhazbalar) [Records of the Grand Historian]. Beijing: Zhonghua Book Company, 1997. Vol. 1. 950 p. (In Chin.).
- Sima Qian, 1997c — *Sima Qian*. Shiszi (Shiji – Tarihi zhazbalar) [Records of the Grand Historian]. Beijing: Zhonghua Book Company, 1997. Vol. 1. 734 p. (In Chin.).
- Suleimenov, 2004 — *Suleimenov O.* Üly Dala örkenieti [The Civilization of the Great Steppe]. Almaty: Zhazushy, 2004. (In Kaz.).
- Wang, 2021 — *Wang Zijin.* Sin-Hān kezeñindegi şet eldermen qatynastar tarihyñ zertteuge 40 jyl [Forty Years of Research on the History of Foreign Relations during the Qin and Han Periods] // *Guizhou Social Sciences*. 2021. No. 6. Pp. 85–97. DOI: 10.13713/j.cnki.cssci (In Chin.).
- Wu, 2017 — *Wu Hai Ping.* Batys Hān men ğün imperialaryñ arasyndağy qatynastardyñ özgeru sebepteri men äserleri [The Reasons and Influences of the Evolution of the Relationship Between the Western Han Dynasty and the Huns]: Master's Thesis. Bohai University, 2017. 54 p. (In Chin.).

Әдебиеттер тізімі

- Ақынова, 2016 — *Ақынова А.П.* Византия империясы және ғұндар (IV–V ғғ.) // *Электронды ғылыми журнал «edu.e-history.kz»*. 2016. № 2. 8–12 бб. <https://doi.org/10.5281/zenodo.4732271>
- Әбдірахманов, 2010 — *Әбдірахманов Ә.* Ғұндар тарихы мен мәдениеті. Астана: Елорда, 2010.
- Бань Гу, 1997a — *Бань Гу*. Хань шу (Hanshu – Хан патшалығының тарихы). Beijing: Zhong hua shu ju, 1997. 2 Т. 1083 б. (班固.《汉书》.北京: 中华书局, 1997 年, 第 2 卷, 第 1083 页).
- Бань Гу, 1997b — *Бань Гу*. Хань шу (Hanshu – Хан патшалығының тарихы). Beijing: Zhong hua shu ju, 1997. 2 Т. 983 б. (班固.《汉书》.北京: 中华书局, 1997 年, 第 2 卷, 第 983 页).
- Бросседер, 2016 — *Бросседер У.* Ғұн империясы // *Империя энциклопедиясы*. Wiley, 2016. 1–6 бб. <https://doi.org/10.1002/9781118455074.wbeoe149>

- Ван, 2021 — *Ван Зыжсинь*. Цинь–Хань кезеңіндегі шет елдермен қатынастар тарихын зерттеуге 40 жыл // Гуйчжоу әлеуметтік ғылымдары. 2021. № 06. 85–97 бб. DOI: 10.13713/j.cnki.cssci.2021.06.011
- Гумилев, 2000 — *Гумилев Л.Н.* Хунну. Москва: Восточная литература, 2000. 448 б.
- Дәулетхан, 2005 — *Дәулетхан Ә.* Хүн-түрік – қазақ тарихын зерттеу мәселелері. Алматы: ҚазАқпарат, 2005. 150 б.
- Денис, Лоуи, 2020 — *Денис Т., Лоуи М.* Кембридж Қытай тарихы. 1-том. Цинь мен Хань империялары (б.з.д. 221 – б.з. 220). Beijing: Zhongguo shehuikexue chubanshe, 2020. 390 p. (剑桥中国秦汉史. 崔瑞得, 鲁惟一/编).
- Ким Хён Джин, 2013 — *Ким Х.Дж.* Орта Азиядағы ғұндары // Ғұндар, Рим және Еуропаның туы. Кембридж университеті баспасы, 2013. 17–42 бб. <https://doi.org/10.1017/CBO9781139087727.003>
- Линь Гань, 1976 — *Линь Гань*. Ғұндар тарихы (Xiongnu shi). Beijing: Zhonghua shuju, 1976. 54 б. (林幹. 《匈奴史》. 北京: 中华书局, 1976 年, 第 54 页).
- Линь Гань, 1977 — *Линь Гань*. Ғұн тарихы (Xiongnu shi). Huhehaote: Nei menggu renmen chubanshe, 1977. 196 б. (林幹. 《匈奴史》. 呼和浩特: 内蒙古人民出版社, 1977 年, 第 196 页).
- Линь Гань, 1984 — *Линь Гань*. Ғұндардың тарихи жылнамалары (Xiongnu lishi nianbiao). Beijing: Zhonghua shuju, 1984. 319 б. (林幹. 《匈奴历史年表》. 北京: 中华书局, 1984 年, 第 319 页).
- Мұқаметханұлы, 2010 — *Мұқаметханұлы Н.* Қазақ тарихының өзекті мәселелері. Павлодар, 2010. 175 б.
- Сүлейменов, 2004 — *Сүлейменов О.* Ұлы Дала өркениеті. Алматы: Жазушы, 2004.
- Сыма Цянь, 1997a — *Сыма Цянь. Шицзи* (Shiji – Тарихи жазбалар). Beijing: Zhong hua shu ju, 1997. 1 т. 731 б. (司马迁. 《史记》. 北京: 中华书局, 1997 年, 第 1 卷, 第 731 页).
- Сыма Цянь, 1997b — *Сыма Цянь. Шицзи* (Shiji – Тарихи жазбалар). Beijing: Zhong hua shu ju, 1997. 1 т. 950 б. (司马迁. 《史记》. 北京: 中华书局, 1997 年, 第 1 卷, 第 950 页).
- Сыма Цянь, 1997c — *Сыма Цянь. Шицзи* (Shiji – Тарихи жазбалар). Beijing: Zhong hua shu ju, 1997. 1 т. 734 б. (司马迁. 《史记》. 北京: 中华书局, 1997 年, 第 1 卷, 第 734 页).
- У, 2017 — *У Хай Пин*. Батыс Хань мен ғұн империяларының арасындағы қатынастардың өзгеру себептері мен әсерлері: магистрлік диссертация. Бохай университеті, 2017. (吴海龙. 西汉与匈奴关系演变的原因及影响. 渤海大学, 2017).
- Фан Е, 1997 — *Фан Е.* Хоу хан шу (Hou Han shu – Артқы Хань патшалығының тарихы). Beijing: Zhong hua shu ju, 1997. 3 Т. 752 б. (范晔. 《后汉书》. 北京: 中华书局, 1997 年, 第 3 卷, 第 752 页).
- Фролов, 2010 — *Фролов В.И.* Гунны: История, культура, политика. Москва: Наука, 2010. 584 б.
- Хауэлл, 2018 — *Хауэлл Дж.* Ғұндардың Еуропа және Азия өркениеттеріне әсері: Салыстырмалы зерттеу // Халықаралық тарихи зерттеулер журналы. 2018. 29(4). 68–89 бб.

ТАРИХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Published in the Republic of Kazakhstan
Asian Journal “Steppe Panorama”
Has been issued as a journal since 2014
ISSN 2710-3994.
Vol. 13. Is. 1, pp. 182-194, 2026
Journal homepage: <https://ajspiie.com>

FTAXP / МПНТИ / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2026_13_1_182-194

KAZAKH – RUSSIAN DIPLOMATIC RELATIONS OF THE LATE 17TH – EARLY 18TH CENTURIES

Orazgul Kh. Mukhatova^{1*}, *Seffat Duman*²

¹Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology
(28, Shevchenko Str., 050010 Almaty, Republic of Kazakhstan)
Doctor of Historical Sciences, Professor, Chief Researcher
 <https://orcid.org/0000-0002-8613-7248>. E-mail: Orazgul7@rambler.ru

*Correspondent author

²Istanbul Medipol University
Doktor, Lecture with doctorate
 <https://orcid.org/0000-0002-5522-7267>. E-mail: seffatduman@gmail.com

© Ch.Ch. Valichanov IHE, 2026
© Mukhatova O.Kh., Seffat D., 2026

Abstract. Introduction. This article examines Kazakh-Russian diplomatic relations in the late 17th and early 18th centuries. Diplomatic relations between the two countries resumed in the late 17th century, and especially in the early 18th century. When studying this issue within the context of international relations, the use of sources stored in the archives and libraries of the Russian Federation is of great importance. These sources provide unique information for determining the content and nature of the relationship between the Kazakh Khanate and the Russian state. Most of these sources have not been introduced into scholarly circulation in Kazakhstani historical scholarship, so the relevance of studying this issue based on new sources is undeniable. *Goals and objectives* of the study – to identify the development trends and characteristics of Kazakh-Russian diplomatic relations in the late 17th – early 18th centuries; to analyze the reasons for the development of Kazakh-Russian diplomatic relations in the early 18th century; to demonstrate the political relations between the Kazakh Khanate and the Russian state in the context of the Dzungar conquest of Kazakh lands. *Results.* This article, based on data from collections 122 and 130 of the Russian State Archive of Ancient Acts and a number of collections of documents and materials, reveals the direction, essence, content, and significance of Kazakh-Russian diplomatic relations in the late 16th – early 18th centuries. It is demonstrated that these sources provide new scholarly results and significant conclusions in the study of the history of Kazakh-Russian diplomatic relations during this period. Under threat from the Dzungar state from the late 17th – early 18th centuries, political relations between the Kazakh Khanate and the Russian state developed toward establishing mutually beneficial ambassadorial and diplomatic ties. In this situation, the rulers of both countries sought to normalize diplomatic relations and sent embassies. Tauke and Kaip Khans wrote letters to the Russian Empire, seeking to strengthen ties between the two states. During this period, the parties exchanged letters, promoting mutual cooperation and improving good-neighborly relations. *Conclusion.* Kazakh-Russian diplomatic relations in the late 16th and early 17th centuries had their own unique characteristics. The interests of both states were defined by the Dzungar conquests and foreign policy

positions aimed at establishing trade relations with the countries of the East. This can be seen as an important historical step toward deepening political and trade ties between the neighboring states. A study of this issue demonstrates that cooperation with the Russian Federation, a strategic partner and ally in the multi-vector policy of the modern Republic of Kazakhstan, has deep roots.

Keywords: Kazakh-Russian relations, diplomatic relations, embassy, Kazakh Khanate, Russia, Tauke Khan, Kaiyp Khan, M.P. Gagarin

Acknowledgments. The article was prepared within the framework of the grant project of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan titled «Unknown pages of the history of Kazakhstan's foreign policy in the late 16th – 18th Centuries (based on materials from foreign archives)» (registration number: AR 26194453).

For citation: Mukhatova O.Kh., Seffat D. Kazakh – Russian diplomatic relations of the late 17th – early 18th centuries // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2026. Vol. 13. No. 1. Pp. 182-194. (In Kaz.). DOI: 10.51943/2710-3994_2026_13_1_182-194

XVII ғ. соңы – XVIII ғ. басындағы қазақ-орыс дипломатиялық қарым-қатынастары

Оразгүл Хасенқызы Мұхатова^{1*}, Сеффат Думан²

¹Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты
(28 үй, Шевченко көш., 050010 Алматы, Қазақстан Республикасы)
Тарих ғылымдарының докторы, профессор, бас ғылыми қызметкер
 <https://orcid.org/0000-0002-8613-7248>. E-mail: Orazgul7@rambler.ru

*Автор-корреспондент

²Стамбул Медипол университеті
Доктор, дәріскер-оқытушы
 <https://orcid.org/0000-0002-5522-7267>. E-mail: seffatduman@gmail.com

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2026

© Мұхатова О.Х., Сеффат Д., 2026

Аңдатпа. *Kıpısne.* XVII ғасырдың соңы – XVIII ғасырдың басындағы қазақ-орыс дипломатиялық қатынастарының тарихы баяндалады. XVII ғасырдың соңында, әсіресе XVIII ғасырдың басында екі ел арасындағы дипломатиялық байланыстар қайта жанданды. Мәселені халықаралық қатынастардағы ұстанымдар ауқымында зерделеуде Ресей Федерациясының архивтері мен кітапханаларында сақтаулы деректерді қолданудың маңызы зор. Бұл деректер Қазақ хандығы мен Ресей мемлекеті арасындағы байланыстардың мазмұны мен сипатын айқындауда бірегей мәліметтер береді. Олардың көпшілігі қазақстандық тарих ғылымында айналымға енгізілмеген. Сондықтан да мәселені тың деректер негізінде зерттеудің өзектілігі дау тудырмайды. *Зерттеудің мақсаты және міндеттері* – XVII ғасырдың соңы – XVIII ғасырдың басындағы қазақ-орыс дипломатиялық қарым-қатынастарының даму үрдісін және ерекшеліктерін айқындау; XVIII ғасырдың басында қазақ-орыс дипломатиялық қатынастарының өрістеу себептерін талдау; жоңғарлардың қазақ жерлерін басып алу жағдайындағы Қазақ хандығы мен Орыс мемлекеті арасындағы дипломатиялық байланыстардың нығаюын көрсету. *Нәтижелер.* Мақалада Ресей мемлекеттік көне актілер архиві 122, 130 – қорлары және бірқатар құжаттар мен материалдар жинақтарының мәліметтері бойынша XVII ғ. соңы – XVIII ғасырдың басындағы қазақ-орыс дипломатиялық қарым-қатынастарының бағыты, мәнін, мазмұны, маңызы анықталды. Осы деректердің көрсетілген кезеңдегі қазақ-орыс дипломатиялық қатынастарының тарихын зерттеуде тың ғылыми тұжырымдар мен салмақты қорытындылар жасауға мүмкіндік тудыратындығы дәлелденді. XVII ғасырдың соңы – XVIII ғасырдың басындағы Жоңғар мемлекеті тарапынан төнген қауіп жағдайында Қазақ хандығы мен Орыс мемлекеті арасындағы саяси қарым-

қатынастар елшілік, өзара тиімді дипломатиялық байланыстарды орнату бағытында дамыды. Қалыптасқан жағдайда екі ел билеушілері дипломатиялық қатынастарды реттеуге ұмтылып, елшіліктерді аттандырды. Тәуке, Қайып хандар Орыс патшалығына хаттар жазып, екі мемлекеттің арасындағы байланыстарды нығайтуға күш салды. Бұл кезеңде екі тарап та өзара ынтымақтастықты нығайту бағытында өзара хат алмасып, көршілік қатынастарды жақсартуға бет бұрды. *Қорытынды.* XVII ғасырдың соңы–XVIII ғасырдағы қазақ-орыс дипломатиялық қатынастарының өзіндік ерекшеліктері болды. Екі мемлекеттің мүдделері жоңғар жаулап басқыншылығымен және Шығыс елдерімен сауда байланыстарын орнатуға бағытталған сыртқы саяси ұстанымдарымен тығыз байланыста айқындалды. Бұны көршілес мемлекеттердің саяси және дипломатиялық байланыстарын тереңдетуге бағытталған маңызды тарихи қадам ретінде бағалауға болады. Аталған мәселені зерттеу заманауи Қазақстан Республикасының көпвекторлы саясатында стратегиялық серіктесі және одақтасы саналатын Ресей Федерациясының арасындағы ынтымақтастықтың тамыры тереңге тартатындығына көз жеткізеді.

Түйін сөздер: Қазақ-орыс қатынастары, дипломатиялық байланыстары, елшілік, Қазақ хандығы, Орыс мемлекеті, Тәуке хан, Қайып хан, М.П. Гагарин

Алғыс айту. Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің «XVI ғ. соңы – XVIII ғасырлардағы Қазақстанның сыртқы саясаты тарихының беймәлім беттері (шетелдік архив материалдары негізінде)» тақырыбындағы гранттық қаржыландыру жобасын жүзеге асыру аясында дайындалды (жеке тіркеу нөмірі: АР 26194453).

Дәйексөз үшін: Мұхатова О.Х., Сеффат Д. XVII ғ. соңы – XVIII ғ. басындағы қазақ-орыс дипломатиялық қарым-қатынастары // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2026. Т. 13. № 1. 182-194 бб. (Қазақш.). DOI: 10.51943/2710-3994_2026_13_1_182-194

КАЗАХСКО – РУССКИЕ ДИПЛОМАТИЧЕСКИЕ ОТНОШЕНИЯ КОНЦА XVII – НАЧАЛА XVIII ВВ.

Оразгуль Хасеновна Мухатова¹, Сеффат Думан²*

¹Институт истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова
(ул. Шевченко 28, 050010 г. Алматы, Республика Казахстан)
доктор исторических наук, профессор, главный научный сотрудник
 <https://orcid.org/0000-0002-8613-7248>. E-mail: Orazgul7@rambler.ru

*Автор-корреспондент

²Стамбул Медипол университети
Доктор, лектор-преподаватель
 <https://orcid.org/0000-0002-5522-7267>. E-mail: seffatduman@gmail.com

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2026
© Мухатова О.Х., Сеффат Д., 2026

Аннотация. *Введение.* В статье излагается казахско-русские дипломатические отношения в конце XVII – начале XVIII вв. В конце XVII века, и особенно в начале XVIII века, дипломатические отношения между двумя странами возобновились. При изучении вопроса в рамках международных отношений большое значение имеет использование источников, хранящихся в архивах и библиотеках Российской Федерации. Эти источники дают уникальную информацию для определения содержания и характера взаимоотношений Казахского ханства и Российского государства. Большинство из них не введено в научный оборот в казахстанской исторической науке, поэтому актуальность изучения вопроса на основе новых источников не вызывает сомнения. *Цель и задачи исследования* – определить тенденции развития и особенности казахско-русских дипломатических отношений в конце XVII – начале XVIII веков; анализировать причины развития казахско-русских

дипломатических отношений в начале XVIII века; показать политические взаимоотношения Казахского ханства и Российского государства в контексте джунгарского завоевания казахских земель. *Результаты.* В статье на основе сведений 122, 130 фондов - Российского государственного архива древних актов и ряда сборников документов и материалов раскрываются направленность, сущность, содержание и значение казахско-русских дипломатических отношений в конце XVI – начале XVIII в. Доказано, что эти источники позволяют получить новые научные результаты и весомые выводы в изучении истории казахско-русских дипломатических отношений в указанный период. В условиях угрозы со стороны Джунгарского государства с конца XVII – начала XVIII века политические отношения между Казахским ханством и Российским государством развивались в направлении установления взаимовыгодных посольских и дипломатических связей. В сложившейся ситуации правители двух стран стремились нормализовать дипломатические отношения и отправляли посольства. Тауке и Каип-ханы писали письма в Российскую империю, стремясь к укреплению связей между двумя государствами. В этот период стороны обменивались письмами, способствуя укреплению взаимного сотрудничества и улучшению добрососедских отношений. *Выводы.* Казахско-русские дипломатические отношения в конце XVI и начале XVII веков имели свои особенности. Интересы обоих государств были определены в контексте джунгарских завоеваний и внешнеполитическими позициями, направленными на установление торговых связей со странами Востока. Это можно рассматривать как важный исторический шаг на пути к углублению политических и торговых связей между соседними государствами. Изучение данной проблемы доказывает, что сотрудничество с Российской Федерацией которая является стратегическим партнером и союзником в многовекторной политике современной Республики Казахстан имеют глубокие корни.

Ключевые слова: Казахско-русские связи, дипломатические отношения, посольство, Казахское ханство, Россия, хан Тауке, хан Кайып, М.П. Гагарин

Благодарность. Статья выполнена в рамках реализации грантового проекта Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан на тему «Неизвестные страницы истории внешней политики Казахстана в конце XVI – XVIII веков (на основе материалов зарубежных архивов)» (регистрационный номер: AP 26194453).

Для цитирования: Мухатова О.Х., Сеффат Д. Казахско – русские дипломатические отношения конца XVII – начала XVIII вв. // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2026. Т. 13. № 1. С. 182-194. (На Каз.). DOI: 10.51943/2710-3994_2026_13_1_182-194

Кіріспе

XVII ғасырдың соңы XVIII ғасырдың басындағы қазақ-орыс қарым-қатынастары – отандық тарих ғылымында толыққанды зерттелмеген тақырыптардың бірі. Көрсетілген уақыттағы қазақ-орыс байланыстары Еуразия кеңістігіндегі халықаралық жағдайға байланысты дамыды. Бұл кезеңде Қазақ хандығы мен Орыс мемлекетінің арасындағы байланыстар алдыңғы уақыттармен салыстырғанда жанданып, елшілік қатынастар өрістеді. Дегенмен екі ел арасындағы байланыстар біртекті сипатта болмады. Қазақтардың оңтүстіктегі қалаларды жаулап алуы Бұхар билеушілерімен теке-тіреске әкелді. Мұның өзі көрші мемлекеттер арасындағы қарым-қатынастарға әсерін тигізбей қоймады. Жоңғарлардың басқыншылығы Орал және Еділ өңіріндегі далалық жерлер, Сібір аумағы үшін күресті тудырды. XVII ғасырдың 90 жылдары Қазақ Ордасы Орта Азияның айтарлықтай бөлігін, Дешті-Қыпшақ кеңістігін уысында ұстады. Елдің мығым әскери әлеуеті, хандарының билігі ұтымды стратегиялық саясат ұстануға мүмкіндік тудырды. Алайда тарихи деректердің жұтаңдығынан мәселе үсірт қарастырылып келді. Советтік кезеңдегі ғылыми әдебиеттерде көбінесе сауда байланыстары қарастырылды. XVII ғасырдың соңы XVIII ғасырдың басындағы қазақтардың Сібір жерлеріне, Тобыл өңіріне шабуыл жасауы туралы жұмған ауыз ашылмады. «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы аясында қазақ-орыс қатынастары бойынша орыс деректерінің біразы жинақталып, жарық көрді. Алайда тың зерттеулер дүниеге келе қоймады.

Қазіргі уақытта тарихи шындықты жаңғырту мақсатында советтік кезеңде айтылмаған осындай мәселелерді тың деректер бойынша зерделеудің болашақ көршілес қатынастарды нығайтудағы маңызы зор. Бірқатар саяси, экономикалық одақтастыққа мүше Қазақстан мен Ресей Федерациясы арасындағы бейбіт, өзара ынтымақтастыққа негізделген тамыры терең байланыстардың тарихын тану болашақ көпвекторлы қатынастарды нығайту үшін қажет. Осыған орай оның өткенін, әсіресе қайшылықтарға толы XVII ғасырдың соңы XVIII ғасырдың басындағы қазақ-орыс қатынастарын тың тарихи деректер бойынша зерттеудің маңызы зор. Мәселені шынайы әрі жаңа тарихи таным тұрғысынан зерделеудің көкейкестілігі дау тудырмайды. Соғыс ошақтары сөнбей, қақтығыстар мен мемлекетаралық кикілжіңдер орын алған тұста бейбіт өмір сүру, қарусыздануға шақырған үндеулер заманауи әлем үшін өзекті бола түсуде. Аталған мәселені тың тарихи деректер негізінде талдау көрші екі ел арасындағы қатынастардың тарихынан, билеушілерінің саяси ұстанымдарынан тағлым алу дегенді білдіреді.

Материалдар мен әдістер

Зерттеудің деректік базасын Ресей мемлекеттік көне актілер архивініде сақтаулы Елшілік приказдар мен Елшілік кеңселердің қорларынан алынған 122 – Қырғыз-қазақ істері, 130 – Сібір қорлары істерінің құжаттары құрайды. Аталмыш қорларда мемлекетаралық елшілермен алмасу, сауда қатынастарын дамытуға бағытталған келіссөздар, Сібір жерлеріне шабуылдар туралы мәліметтер кездеседі. XVII ғасырдың соңы – XVIII ғасырдың басында Орыс үкіметінің қазақ даласына ұйымдастырған экспедицияларының жазбаларынан Қазақ ордасының сауда жолдары туралы қысқаша ақпараттарды табуға болады. «Дополнения к актам историческим собранные и изданные археографической комиссией» (Дополнения к актам, 1867), «Памятники Сибирской истории XVIII века» (Памятники, 1882), «Материалы по истории Узбекской, Таджикской и Туркменской ССР» (Материалы, 1932), «Международные отношения в Центральной Азии. XVII–XVIII вв.» (Международные отношения, 1989) атты құжаттар мен материалдар жинақтарында Қазақ хандығында болған орыс елшісі Вельямин Степановтың, Тәуке ханның ордасына келген тобыл казактары Федор Скибин мен Матвей Трошинның жазбалары, қазақ-орыс сауда байланыстары турасында ақпарат орын алған. «Эпистолярное наследие казахской правящей элиты 1675–1821 гг.» атты құжаттар жинағында қазақ хандары мен батырларының Ресей императоры І Петрге, Тобыл губернаторы М.П. Гагаринге жазған хаттары жинақталған (Эпистолярное наследие, 2014). Аталған деректердің екі ел арасындағы саяси байланыстардың мәнін терең зерделеудегі маңызы зор.

Кез-келген халықаралық қатынастарды «өзара байланыстылық» және «қауіпті шекара», конструктивизм теорияларының ауқымында зерделеу ұтымды. Зерттеу тақырыбын «өзара байланыстылық» теориясына сүйене отырып зерттеу Қазақстан мен Орыс патшалығының арасындағы байланыстардың өзара тиімді қатынастар орнатуға бағытталғандығын дәлелдеуге көмектеседі (Медеубаева, 2006). Ал конструктивизм теориясы Қазақ хандығы мен Ресей патшалығын дербес әлеуметтік құрылыс, сол құрылымның өзіндік ерекшеліктері, сыртқы саясаты бар мемлекеттер түрінде түсінуге септеседі.

Зерттеуді аталған теорияларды тарихилық, объективтілік қағидаттарымен ұштастыра отырып зерделеу мәселені тарихи тұрғыда, шынайы зерделеуге жол ашады. Мұнымен қоса талдау, сипаттау, ретроспективті, қорыту әдістерін қолдану зерттеудің нәтижелерін салмақты да салиқалы етеді.

Талқылау

XVII ғасырдың соңы XVIII ғасырдың басындағы қазақ-орыс қарым-қатынастарын зерттеу революцияға дейінгі, советтік және постсоветтік кезеңдерде айтарлықтай зерттелді. Революцияға дейінгі кезеңде көбінесе құжаттар түріндегі жинақтар шығарылды. Зерттеушілер қазақ-орыс қатынастарын Ресейдің Бұхар, Парсы елдерімен байланыс астарында үстірт қарастырды. Г.Ф. Миллер «Сібір патшалығында» болған оқиғаларды, орыс-қазақ қатынастарын баяндады (Миллер, 1787). Г. Спасский Сібір және онымен шектес елдер туралы

тарихи, статистикалық және өзге де мәліметтерді жинақтады (Собрание, 1818). XVII–XVIII ғасырлардағы Қазақ даласы, Орта Азия және Солтүстік Қытай жөнінде барлаушылардың, жолжазбалардың, Батыс Сібір казактарының және өзге де Сібір қызмет адамдарының зерттеулері бойынша дайындалған Г. Е. Катанаев еңбегі атап өтуге тұрарлық (Киргизская степь, 1893). Қазіргі уақытта бұл еңбектердің тарихнамалық деректен гөрі дерек ретіндегі маңызы айтарлықтай.

Отандық ғылымда XVII ғ. соңы – XVIII ғ. басындағы қазақ-орыс қатынастарының тарихы арнайы зерттелмеді. Советтік тарихшылар көбінесе екі мемлекет арасындағы «ұлы достықтың бастауын» Қазақстанның Ресей бодандығын қабылдауы ауқымында зерделеді. Қазақ-орыс дипломатиялық қарым-қатынастары Қазақ хандығы, Ресей мемлекеті, Бұхар арасындағы сауда байланыстары қарастырылған еңбектерде үстірт көрініс тапты. Мысалы, С.К. Ибрагимов XVIII ғасырдағы қазақтардың сыртқы сауда байланыстарын зерттеген еңбегінде Қазақ хандығының Орыс мемлекетімен дипломатиялық қатынастарына тоқталып кетті (Ибрагимов, 1958). К.К. Жамалов XVII ғасырдағы Орта Азия мен Ресейді байланыстырған сауда жолдарын зерделегенде көрші елдер арасындағы саяси қатынастарды қысқаша сипаттады (Джамалов, 1966). Осындай мазмұнда А.В. Панковтың еңбегі жарық көрген еді (Панков, 1927). А. Сабырханов XVI–XVIII ғасырдың бас кезіндегі қазақ-орыс қатынастарын өз алдына жеке мәселе ретінде қарастырды (Сабырханов, 1970). Мәселені Ресей мен қазақ хандықтары арасында сауда, саяси және дипломатиялық қатынастар ауқымында зерделеген В.Я. Басиннің еңбегі басқа зерттеулермен салыстырғанда әлі күнге дейін қолданысқа ие (Басин, 1971). Қазақ-орыс дипломатиялық байланыстарын жоңғар-қазақ қатынастарының аясында зерделеген В.А. Моисеев еңбегінің маңызы зор (Моисеев, 1991). Мәселе анағұрлым нақты әрі тереңірек Е.А. Княжецкаяның мақаласында көрініс тапты. Ол 1694–1696 жылдары Қазақ Ордасына келген елшілігін Федор Скибин елшілігін зерттеді (Княжецкая, 1980).

Постсоветтік кезеңде біз талдап отырған мәселе тарихшылар назарына ілінді. К.К. Әбуев қазақ-орыс қатынастарының қалыптасуы мен даму үрдістерін талдап, іргелі зерттеу жариялады (Әбуев, 2016). XVII ғасырдың соңындағы, әсіресе Тәуке ханның билігі тұсындағы Қазақ хандығының Ресеймен дипломатиялық байланыстары зерделенген Н. Атығаевтың еңбегі атап өтуге тұрарлық (Атығаев, 2023). З.Е. Қабылдиновтың шағын зерттеуі Тәуке ханның ұстанған сыртқы саясатын бағалауға септеседі (Кабульдинов, 2001). Қазақ хандығының XVIII ғасырдың I жартысындағы сыртқы саясаты және дипломатиясы «Қазақстан тарихынан (XVIII–XIX ғасырдың басы)» атты ұжымдық зерттеуден көрініс тапты (Из истории Казахстана, 2020). Авторлардың тарихи деректерге сүйене отырып, «қазақ-орыс дипломатиялық қатынастарының қалыптасуы XVI ғасырдың соңындағы Тәуекел ханның бастамасымен Құл-Мұхаммед елшілігімен байланысты» деген пікірі отандық тарих ғылымында орныққан тұжырыммен үндеседі.

Ресейлік тарихшылар да атамш мәселеге қызығушылық танытуда. Мәселен, В.Д. Пузанов XVII ғасырдың соңы – XVIII ғасырдағы Орыс мемлекеті және Сібірдегі қазақтардың өзара байланыстарын арнайы зерделеді (Пузанов, 2017). Қазақ-орыс қарым-қатынастарының бастауынан Қазақ хандығының Ресей империясының бодандығына енген уақыт арасындағы саяси байланыстардың тарихына Р. Г. Буканова, Ю.В. Бондаренконың еңбегі арналды (Буканова, 2021). Мәселенің кең ауқымы және мерзімдік шегі XVII ғасырдың соңы – XVIII ғасырдың басындағы қазақ-орыс қатынастарын толық көрсетуге мүмкіндік бермеді. Советтік кезеңде жарық көрген Е.А. Княжецкая еңбегінің мазмұны И.П. Каменецкийдің мақаласында қайталанды. Ол да Сібір казагы Федор Скибиннің 1694–1696 жылдардағы Қазақ Ордасына елшілігін, олардың бастан кешірген оқиғаларын сипаттады (Каменецкий, 2025). Ағылшын тарихшысы Э. Аллворт Ресейдің Орта Азиядағы саяси мүддесін көрсетуде орыс-өзбек қатынастары ауқымында қазақ билеушілерінің ұстанымдарын қысқаша көрсетеді (Аллворт, 2017). Қысқаша тарихнамалық шолу XVII ғасырдың соңы – XVIII ғасырдың басындағы қазақ-орыс дипломатиялық қатынастары тарихының үстірт зерделендігін айқындады. Себебі мәселе арнайы зерттеу нысанына және пәніне айналмаған.

Нәтижелер

XVII ғасырдың 20 жылдарынан 90 жылдарына дейін үзілген қазақ-орыс қатынастары оның соңына қарай қайта жанданды. Екі ел арасында дипломатиялық байланыстар дамыды. Қазақ хандығы Орталық Азияның айтарлықтай бөлігін, бүкіл Қыпшақ даласын бақылап отырды. Әскери әлеуеті және тоғыз жолдың торабында орналасуы оның көршілерімен салыстырғанда «саяси салмағына» әсер етті. Дегенмен Орыс мемлекетімен байланысын нығайтуға ұмтылған Қазақ хандығының жағдайы алаңдатарлық еді. Бұл уақыт қазақ-жоңғар қатынастарының шиеленісіп тұрған кезі болатын. Жоңғарлар Түркістанның шығыс аймағына қауіп төндіріп, біраз жерлерін басып алды. Жпңғарлардың жаулап алуынан ығысқан қазақтар Есіл, Ертіс өзендерінің орта және жоғарғы ағысындағы жерлерге жақындады. Осы аумақта қазақтарға қоныстар мен жайылымдар үшін күресуге тура келді. Осындай күрделі жағдайда Тәуке хан және қазақ сұлтандары Ресеймен қарым-қатынастарды реттеуге ұмтылды. Орыс мемлекеті де Тәуке ханмен келісімге келудің жолдарын іздеп, елшіліктермен алмасуды көздеді (Кабульдинов, 2001: 4). Діттеген мақсатына қол жеткізу үшін Тәуке хан 1691 жылы Тобыл мен Мәскеуге екі елшілікті аттандырды. Солардың бірін Келдей елші бастады. Сібір билеушілері Тәуке ханның елшілігіне жауап ретінде 1692 жылы Андрей Неприпасов бастаған топты жіберді.

1694 жылы Тәуке хан І Петрге Ресеймен достық қарым-қатынастарды сақтау және Тобылда ұсталған елші Келдей мырзаны босатуды ұсынған хат жолдады (Материалы по истории, 1989: 219). Себебі орыс билігі қазақтардың шабуылдарына қарсылық ретінде Келдей бастаған елшілікті тұтқындаған еді. Хатты Тайқұмыр Қолтыбайұлы Аталықов арқылы жіберген. Хатта игі істі атқару мақсатында екі адамды Тобыл уезіне жібергенін, біреуінің қайтыс болып, екіншісін – Келдей мырзаны ұстап қалғандығын, оның ұры емес елші екендігін, сол себепті патшадан оны босатуды өтінді. Келдей босағанша өзіне барған тобылдық орыс елшілерін ұстап отырғанын жеткізген. Екі ел арасында елшілер мен саудагерлер бұрынғысынша емін-еркін жүру үшін патшалардың қолдауының қажеттілігін баса айтқан. Бұдан кейін екі билеушінің атағына нұсқан келтіретін адамдардың өздеріне бағынғанын және істеген істерін мойындарына алғандарын қалаған. Осы орайда жас Қазы сұлтанның қарақалпақтармен бірге орыс жерлеріне шабуыл жасағанын, оған барып, ұрсып, істеген ісін бетіне басқанын қадап жазған. Тәуке хан өзінің ұрлық пен қарақшылық істерді қолдамайтындығын, екі мемлекет арасында мұндай келеңсіздіктердің орын алмағандығын қалайтындығын жеткізген. Хатта жазылғандардан өзгесін Тайқұмырдың ауызша айтатынын, оның сөзіне сенуін өтінген (Международные отношения, 1989: 219).

Тәуке ханның хатына жауап ретінде Орыс патшасы 1694 жылдың 4 сәуірінде казактар – Федор Скибин мен Матюшка Трошинді Қазақ Ордасына Тайқұмыр Аталықовпен бірге жіберді. Қазақ Еліне аттанған тілмаштар татар Оразай Шашқанов (деректе – Уразайка Чачканов), татар Таушко және тағы екі адаммен бірге 1693 жылы Жамыш көлінің маңында қолға түсіп, Тобылда ұсталып отырған Келдей елші де болды (Дополнения к актам, 1867: 375).

Тәуке хан өзіне келген елшілерге орын алған жағдайды толық баяндауды талап етіп, айтылғандардың барлығын мұқият тыңдайтындығын білдірген. Елшілер орыс патшасының сәлемін жеткізген кезде Тәуке хан бас киімін шешпей тыңдаған. Хан бұны «аяғынан тұра алмайтындығын, бас киімін де шешпейтіндігін, құдайға бас киіммен сыйынатындығын» айтқан (Дополнения к актам, 1867:379). Ханның бұл әрекетін ерсі көрген елшілер оған «Орыстың пашасының атынан Түрік сұлтанына, Қызылбас ханына және тағы сол сияқтыларға барған елшілерге ұлы мәртебелінің сәлемін жеткізген кезде олар орындарынан тұрып, бас киімдерін шешеді», - деп айтқан. Олардың айтқандарына Тәуке хан: «Түрік сұлтанының немесе Қызылбас шахының Тәуке ханнан несі жоғары? Олар да мен сияқты» - деп, жауап қайтарған. Ортағасырлардағы елшілік нормалары тұрғысынан келгенде Тәукенің әрекеті олармен үйлеспейді. Кез-келген билеуші басқа мемлекеттің атынан келген елшіні құрметпен қарсы алып, жағдайын жасап, шығарып салуы тиіс-тін. Ал Қазақ ордасының билеушісінің елшілерге құрмет көрсетпеуінің өзіндік себептері жоқ емес-ті. Біздің пайымымызша, хан орыс патшасының Сібір жерлерін емін-еркін билеп-төстеп жатқанын құптамады. Сібір өлкесінде

қалалар мен елді мекендердің салынуы көшпелілердің, соның ішінде қазақ руларының қоныстарын тарылтты. Ерте замандардан Сібірдің Том, Қызыл жар, Үркіт және т.б. қазақтың ата қоныстары саналған. Қазақстанның Оңтүстік-Шығысын жоңғарлардың жаулап алуының салдарынан Сібір жерлерімен шекаралық аймақтарға, Ертіс, Есіл өзендерінің орта және жоғары ағыстарына ығысқан көшпелілердің қарсылыққа тап болғандары да Тәуке ханның «ұстанымын» өзгертті. Тобылға жіберген елшісінің, яғни Келдейдің ұсталуы да ханның елшілерге «құрмет көрсетпеуіне» ықпалын тигізді. Өйткені ол Келдейден Тобылда көрсетілген құрмет турасында сұраған. Келдей орыс тұтқынында өзіне ешқандай қысымның жасалмағанын, керегі мен азық-түліктің жеткілікті болғанын жеткізген. Сонымен қатар хан мен оның айналасындардың орыс жерлеріне шабуылдарды тоқтатудың қажеттілігіне көз жеткізуге тырысқан.

Осыдан кейін орыс елшілері жүздік және қолбасшы Андрей Федрович Нарышкиннің құттықтауын жеткізіп, ханның амандығын сұраған. Тәуке хан өзінің «сексен мыңдық жасағының арқасында денінің сау» екендігін білдіріп, жауап қатқан. Федор Скибин және Матюшка Трошин келген сапарларының миссиясын мына төмендегілерді жеткізу арқылы білдерген: «1693 жылы Жамыш өенінің маңында Тәуке ханның адамдары Келдей мен Сары және оларға қоса екі жүз әскери адамдар келіп, осы жердегі қызметтегілерді найзамен шаншып, атып, тонаумен айналысты. Алайда олар қолға түсірілді. Қазақтар Тобыл уезінің Тархан қалашығына шабуыл жасап, адамдарды өлтіріп, бәрін тонап, алып кетіп, қалаға өрт қойды. Осы жылы Тәуке ханның адамдары Өтек (Утяцкая) және Қамыс (Камыцкая), Жалытар (Ялуторовская) слободаларына шабуыл жасап, үйлерлі өртеп, адамдарын өлтіріп, тонап, бәрін өздерімен бірге алып кетті. Тобыл дворяны Василий Шулгинді әскерімен бірге далада Семізкөлдің жағасында ұрып, қалған әскерилерін алып кетті. Мәртебелі патша Тәуке ханға қалалар мен слободаларға өзінің жасағымен келіп, адамдарды тонап, шауып-қиратып, өлтірмегенін талап етеді. Елшілеріне Тәуке ханның алғандарының барлығын қайтаруын, Өтек және Қамыс слободаларына келген ұрыларды іздеп табуын бұйырды. Елші ұлы мәртебелі патшаның Тәукенің өтінішімен Келдей мырзаны босатқанын және Тайқұмыр Аталықовқа құрмет көрсетіліп, жағдай жасалғандығын айта келіп, ханнан Андрей Неприпасовты босатуын сұрады» (Дополнения к актам, 1867: 376). Себебі 1692 жылы орыс үкіметі жіберген елшілікті бастап келген Андрей Неприпасовты Тәуке хан ұстап, Тобылға қайтармаған болатын.

Елшілерді тыңдағаннан кейін Тобыл уезіне шабуыл жасаған қазақтар емес, Семізкөлде Василий Шулгинді ұрып-соққан қарақалпақтар, тек Шипицын слободасына Тәуке ханның әскері Келдей мырзаны босату үшін қауіп төндіргенін айтқан. Орыс деректерінде қазақтардың Тобыл және Тар уездерінің тұрғындарына қауіп төндіргенін, мыңдаған әскердің қырып-жоюмен айналысқандарын дәлелдейтін мәліметтер бар. Қазақтар Сібір жерлеріне шабуылдарын XVII ғасырдың соңында жиілеткен еді. Оларды Археографиялық комиссияның жинақтап, жариялаған, Сібір актілерінен көрініс тапқан мәліметтер дәлелдейді. Мәселен, Тобыл әскербасы С.И. Салтыков пен А.Ф. Нарышкиннің хабарлауынша, 1691–1693 жылдары Қазақ ордасының әскери адамдары Тобыл уезінің Тархан, Жалытар (Ялуторовская), Патша (Царево), Утяцк, Чумляцк, Есілдік Коркин бекіністеріне, Воскресенск селосына және Жамыш (Ямыш) елді мекеніне шабуыл жасап, көптеген орыстың әскерилерін, татарларды, шаруаларды, салық жинаушыларды ұрып-соғып, үш ер адамды әйелдерімен, балаларымен тұтқындап алып кеткен (Материалы по истории Башкирской АССР, 1936: 95).

Елшілер Андрей Неприпасовты, Вася Кобяковты және өздері – Федор Скибин, Матвей Трошинді құрметпен босатуды да талап етті. 1691 жылы Тобылдан бояр ұлы Андрей Неприпасов және казак Василий Кобяков Түркістанға қазақ ханы Тәукеге елшілікке аттанған. Тәуке хан оларды ұстап, кері қайтармаған. Егер хан ұрлық жасағандарды, слободаларды талан-таражға салғандарды жөнге салмаса, олар қайта шабуыл жасаса орыс патшалығы Тәуке ханға және оның адамдарына қарсы соғыс ашатындықтарын ашық айтқан. Елшілердің айтуынша, бұдан кейін Тәуке хан оларға сөз бермеген. Қонақ асы мен өзге де сый-құрмет көрсетпеген. Елшілерді Андрей Неприпасовпен бірге бөлек киіз үйге орналастырып, қой мен екі пұт бидай берген. Екі елші бірнеше күн бойы Тәуке ханға хат жазған. Ал Тәуке болса хаттарын оқып, жауап қайтармаған.

1694 жылдың 15 шілдесінде Тәуке ханға Түркістанның ұлыстарынан діни адамдар келіп, Орыс елі туралы айтқан. Қазақ жасағының Сібір жерлеріне шабуыл жасап, тұрғындарына залал келтірудің бекер екендігін, бұдан кейін Ресейдің қалалары мен слободаларына соғыс ашу онымен бейбіт қарым-қатынаста тұруды болдырмайтындығын ескерткен (Дополнения к актам, 1867: 380). 1 тамызда орыс елшілері тағы да хат жолдап, өздерін босатуды өтінген. Алайда Тәуке хан оларды күзде босататынын, қазіргі уақытта далада қарақшылардың көп екендігін айтқан. Орыс елшілердің қыркүйек айының 5-індегі хатына жауап бере отырып, хан оларды көктемде босататынын жазған.

1697–1698 жылдары қазақ-жоңғар қатынастарының шиеленісуіне, жоңғарлардың қазақ жерлеріне ішкерілей енуіне байланысты Еуразия кеңістігіндегі ахуал күрделене түсті. Осындай жағдайда Қазақ хандығы орыс патшалығымен арақатынасты жақсарту мақсатында 1697 жылы Тәуке хан Тобылға елшілерді және оларға қоса саудагерлерді жіберді. Тәуке Тобылдағы орыс билігіне «сауда адамдары жақсы қабылданып, олар ұсталмай, ізгі ниетті хабаршымен және саудагермен бірге қайтарылсын» деген өтініш жасады. Бір жылдан кейін сауданы кеңейту мақсатында қазақ және орыс өкілдері бас қосты. 1699 жылы Тобылдағы қазақ елшісі Тәуке ханның атынан «керуенді бұрынғыдай жыл бойына неше түрлі тауарлармен жібергісі келетіндігін білдірген» (Дополнения к актам, 1867: 388).

1716 жылы қыркүйекте Қазақ хандығы тұтқындармен алмасу, қазақтар мен орыстар арасындағы әскери қақтығыстарды реттеу, орыс көпестерінің қазақтармен саудасын дамытуға қолайлы жағдай жасау, керуен жолдарының қауіпсіздігін қамтамасыз ету мақсатында Тобылға Бекболат Екешов пен Байдәулет Буриев бастаған елшілікті жіберді. Елшілер Тобыл губернаторы М.П. Гагаринге шабуылдардың тоқтатылатынын, достық қатынастардың орнайтындығын, жеткізді. Қазақ хандары Қайып және Әбілқайыр Орыс мемлекетінен жоңғар қонтайшысына қарсы әскери қимылдар жасауды ұсынды (РМКАА, 122-қ. 1-т. 3-іс. 1–2-п.). Осыған жауап ретінде орыс үкіметі 1716 жылдың 14 қазанда императордың, Сібір губернаторы Матвей Петрович Гагариннің бұйрығымен Никита Белоусов бастаған елшілікті Қайып ханға достық және өзара сауда жасау үшін келіссөздер жүргізу мақсатында Қазақ Ордасына аттандырды. Елшілерге берілген нұсқауда Қайып ханға император І Петрдың сәлемін жеткізу кезінде оның орнынан тұрып, бас киімін шешіп, құрмет көрсетуіне назар аудару жөнінде жазылды. Мұның өзі қазақ хандарының елшілер алдына барған кезде оларға құрмет көрсетулері тиіс дегенді білдірді. Қайып ханға елшіден беріп жіберілген хатқа жауап беруін немесе Сібір губернаторы князь М.П. Гагаринге хат жазуын жеткізу де тапсырылды. Елші әкелген хатта Қазақ Ордасы халқының Сібір тұрғындарымен бейбіт емес жағдайда болғаны айтылды. Қайып ханның Шора Бекболатов бастаған елшілері жеткізген уәдесіне көз жеткізуде бүкіл Қазақ Ордасының мәртебелі патшамен және ұлы орыс мемлекетімен бейбіт өмір сүріп, Сібір қалаларына түрлі тауарлармен баруын, сардар Трубниковты босатуды сұрады. Қалмақ қонтайшысының патшаны тыңдамай соғыс қимылдарын жүргізіп жатқандығы айтылды. Матвей Петрович Никитаға Қайып ханға және барлық Қазақ Ордасының халқына патша ағзамның Сібір елдеріне қазақтармен жанжалдаспауды бұйырғанын жеткізуді тапсырды (Международные отношения, 1989: 238). Сонымен қатар Қазақ ордасынан шекараларға 50 адамнан өткізетіндерін, олардың қауіпсіздігін қамтамасыз ететіндіктерін жеткізді. Есіл өзенінің бойындағы Елім (Илим) қалашығына келген бес қазақтың босатылатындығы, жоңғарлар мен қазақтардың арасындағы соғыс жайын қонтайшының өзі білетіндігі қоса айтылды (Международные отношения, 1989: 239). Елшінің хабарламасынан Сібір билігі осы аймаққа шабуыл жасағандарды шамалары келгенше тұтқындап отырғанын анық көруге болады. Сондай-ақ Орыс мемлекетінің Қазақ Ордасымен байланыстарын реттеуге ұмтылысы анық байқалады. Кіші жүздің ханы Қайыптың да Ресеймен қарым-қатынасты жақсартуға мүдделі болған, өйткені Тәуке хан қайтыс болғаннан кейін тақты Қайып хан иеленді. Қазақ Ордасының үш жүзге бөлініп, елдің бірлігі ыдырады. Үш жүздің хандары жеке-жеке билік жүргізді. Осыны пайдаланған жоңғарлар қазақ даласына шапқыншылығын үдете түсті. Уақыт өткен сайын жағдай күрделене түсті. 1716 жылы қазақ даласы жоңғарлардың жойқын соққысына ұшырады. Мұнымен қоса қазақтардың Еділ қалмақтарымен,

башқұрттармен, Сібір және Жайық казактарымен қарым-қатынастары шиеленісті. Сол себепті Ресеймен арадағы байланыстарды күшейту қажет болды. Халықаралық қатынастарда өзінің саясатын берік ұстанған Орыс мемлекеті Қазақ Елімен бейбіт қатар өмір сүруді көздеді.

1717 жылы 29 қарашада М.П. Гагарин Қайып ханға қазақ-орыс қатынастарын нығайтуды ұсынған хат жолдады. Хатта Н. Белоусовтың Қайып ханның Ресей мемлекетімен достық қатынаста болғысы келетіндігін жеткізгені айтылды. «Ұлы мәртебелі патшаның бұйрығымен Сібір тұрғындары сіздің адамдармен жанжалдаспай бейбіт қатынаста болады» дегеннің өзі екі елдің де өзара тату қарым-қатынастарды сақтағылары келетіндігі дегеннен біраз жайтты аңғаруға болады (Международные отношения, 1989: 245).

1718 жылы 1 мамырда Қайып хан М.П. Гагаринге өзінің, Әбілқайыр ханның, Мамай, Батыр сұлтандардың және барша Алаш ұлыстарының атынан елші Елмет Баулуков бастаған адамдары арқылы хат жіберді. Хатта башқұрттардың қазақтардың бір жарым мың жылқысын ұрлағаны, соларды қайтару жөнінде башқұрттарға бұйрық беруін өтінді. Өздерінің бейбіт өмір сүріп жақтандарын, оған құдай куә екенін айта келе «кім жақсылық жасаса соның сақалы ағарады, жамандық істесе сақалы түседі. Оқымысты адамның соңынан хаты қалады, жақсы адамның артынан атағы», - деп жазды. Князьдың айтқанынан шықпайтындарын, оған бас иетіндерін жеткізді (Эпистолярное наследие, 2014: 95–96). Қайып хан 1718 жылдың 28 қазанында М.П. Гагаринге хат жазып, тағы да елші жіберді. Хан ордасына орыс елшілері Борис да Кабай жасауыл мен Тимган Мергеннің адамдарымен аман-есен келгенін, олармен кездескенін, князьдың хатын, сыйлықтарын алып қуанып қалғанын баяндады (Эпистолярное наследие, 2014: 96–97).

Сол жылдың 10 желтоқсанында Қайып хан Ресей императоры І Петрге хат жолдады. Хатында орыс елшілері Федор Жилин мен башқұрттардың және қазақ Тоғынұр Құлтыбаевтың, босатылған Малдыбай Елболдиннің келгенін, өздерімен патшаның хатын әкелгендігін қуана баяндаған. Сейіт есімді ұрының табылмай жатқанын айта келе оны ұстауды өзінің ұлы Құдайберді сұлтанға тапсырылғанын жеткізді. Қазақтар орыс жерлеріне рұқсатсыз барып, тонаушылықпен, ұрлықпен айналысатындарды патшаның басқаларға сабақ болуы үшін өлтіруге бұйрық беруін сұраған. Егер сондайлар қазақ жерлеріне келсе көздерін жоятынын ашық жазған. Осындай мазмұндағы хаттары Қайып хан орыс патшасына 1718 жылдың 21 тамызында, 7 қазанында, жолдаған (Эпистолярное наследие, 2014: 97–98, 105). Сондай-ақ мәртебелі патшадан қонтайшыға баруын өтінген. Қазақтардың жалғыз жауы жоңғарлар екенін айқан (Эпистолярное наследие, 2014: 97–98).

Әйтсе де Сібір уездеріне қазақтардың шабуылдары тоқтағанның орнына жиіледі. 1718 жылы желтоқсанда Царев қалашығының әскербасшысы Парфентьев Тобылға Есіл өзенінің жағалауларындағы орыс слободаларына Қазақ ордасының адамдары келіп, ұсақ кәсіпшіліктерде, тұзды көлдерде, сыра дайындайтын орындарда қызметшілерді ұрып, тұтқындап әкетті», - деп хабарлаған (РМКАА, 130-қ. 1-т. 4-іс. 2-п.). Осындай мәлімдемелерге байланысты ресейлік тарихи деректерде қазақтар жағымсыз сипатталды. Мәселен, Григорий Спасскийдің жинағында «Чулым және Июсов жерлерінен Абаканға дейінгі аралықта өмір сүрген қырғыздардың, яғни қазақтардың орыс селениелеріне жасаған шабуылдары және опаздықтарымен Сібір тарихында атағы шықты. Өздерінің батылдығы оларға қымбатқа түсті. Ақырында отырған жерлерін қалдыруға мәжбүр болды», - деп жазылған (Собрание, 1818: 29).

Қалыптасқан саяси ахуалға қарамастан Ресей мен Қазақстан арасында елшілік алмасулар толастамады. Достық қатынастарды орнатуға орыс мемлекеті де, Қазақ хандығы да зәру еді. Ресей ортаазиялық мемлекеттермен сауда байланыстарын күшейтіп, ары қарай парсы, үнді еліне шығуды көздеді. Ал Қазақ ордасына жайлы жайылымдар, көрші елдермен бейбіт қатынастар орнату тиімді болды. Сондықтан да екі ел бір біріне елшілерін аттандырды. Баса айтатын жайт, Ресей географиялық және этнографиялық экспедицияларды ұйымдастыру арқылы қазақ жерлерін ғана емес оның саяси, әлеуметтік, шаруашылық жағдайын білуді мақсат етті. Осы орайда 1714–1716 жылдары Трушниковтың Солтүстік Тибетке, 1719 жылы Колмаков, Урусов және Сомовтың Зайсан, Қара Ертіс, Жоңғар еліне жасаған экспедициялары орыс үкіметін қазақтар туралы мәліметтермен қамтамасыз етті.

Қазақ ордасында екі жыл болған «Қазақ Одисейі» атанған Ф. Скибин бастаған елшілік орыс үкіметіне қазақ даласының табиғаты, табиғи байлығы, хандықтың саяси басқаруы, шаруашылығы, қалалары, қала мәдениеті, әлеуметтік құрылымы, салт-дәстүрі туралы маңызды мәліметтер жеткізді (Посольские материалы, 2005: 380–386). Тобылдан Қазақ ордасына әкелетін жол жөнінде ақпарат берді. Ол Орталық Азияға апаратын сауда жолдарының бірі еді. Ф. Скибин жинақтаған мәліметтердің көпшілігі С.У. Ремезовтің сызбаларынан көрініс тапты.

Қорытынды. Осылайша, XVII ғасырдың соңы – XVIII ғасырдың басындағы қазақ-орыс дипломатиялық қатынастарының тарихын зерделеу нәтижелері бұл мәселенің толыққанды зерттелмегендігін дәйектеді. Қазақстанның көрші елмен қарым-қатынастары тарихын зерттеуде ғылыми айналымға енгізілмеген бірегей деректердің бар екендігі анықталды. Мұндай деректер қазақ-орыс қатынастарының бағытын, ел билеушілерінің мүдделерін, қазақтардың Сібір аумағына шабуылдарының себептерін айқындаудың бұлтартпас айғақтары болып табылады. Дегенмен өз заманында жазылған орыс деректерін сыни көзқарас тұрғысынан талдаудың қажеттілігі де байқалады. Сонымен қатар қазақ-орыс қатынастары тарихының беймәлім беттерін анықтай отырып, мәселені тарихи сабақтастықта, хронологиялық ретте кешенді түрде зерттеудің тек ғылым үшін ғана емес болашақ көршілік байланыстарды нығайту мақсатында маңызды екендігіне көз жеткізілді.

Көрсетілген кезеңдегі қазақ-орыс дипломатиялық қатынастарын зерделеудің нәтижелері Азия елдеріне апаратын «кілт және қақпа» болып саналған Қазақ хандығымен қарым-қатынастың Ресей мемлекеті үшін маңызын қайта ой елегінен өткізудің қажеттілігін көрсетіп берді. Өз кезегінде Орта Азия хандықтары мен жоңғарларға қарсы күресте Ресейті одақтас ретінде көргісі келген Қазақ Елінің ұстанымдарын жаңа тарихи таным тұрғысынан зерделеу маңызды.

Sources

RSAAA — Russian State Archive of Ancient Acts

Дереккөздер

РМКАА — Ресей мемлекеттік көне актілер архиві

References

- Abuev, 2016 — *Abuev K.K. Sibirskoe khanstvo v kontekste kazakhsko-russkikh otnoshenii* [The Siberian Khanate in the Context of Kazakh-Russian Relations]. Kokshetau: KGU im. Sh. Ualikhanova, 2016. 184 p. (In Russ.).
- Allworth, 2017 — *Allworth E. Rossiia: proryv na Vostok. Politicheskie interesy v Srednei Azii* [Russia: Breakthrough to the East. Political Interests in Central Asia]. Trans. from English by L.A. Igorevskii. M.: IP Lysenko A.D. PRESS BOOK.RU, 2017. 382 p.
- Atygaev, 2023 — *Atygaev N. Kazakhskoye khanstvo: ocherki vneshnepoliticheskoi istorii XV–XVII vekov* [The Kazakh Khanate: Essays on the Foreign Policy History of the 15th–17th Centuries]. Almaty: Evraziiskii nauchno-issledovatel'skii institut MKTU im. Kh.A. Yasavi, 2023. 225 p. (In Russ.).
- Basin, 1971 — *Basin V.Ya. Rossiia i kazakhskie khanstva v XVI–XVIII vv. (Kazakhstan v sisteme vneshnei politiki Rossiiskoi imperii)* [Russia and the Kazakh khanates in the 16th–18th centuries (Kazakhstan in the foreign policy system of the Russian Empire)] Alma-Ata: Nauka Kazakhskoi SSR, 1971. 275 p. (In Russ.).
- Bukanova, Bondarenko, 2021 — *Bukanova R.G., Bondarenko Yu.V. Rossiisko-kazakhskie otnosheniia v XVI–XIX vv. [Russian-Kazakh Relations in the 16th–19th Centuries]. Vestnik Akademii nauk Respubliki Bashkortostan. Istoricheskie nauki. 2021. Vol. 40, No. 3(103). Pp. 51–58. (In Russ.).*
- Dopolneniia k aktam istoricheskim, 1867 — *Dopolneniia k aktam istoricheskim, sobrannye i izdannye Arkheograficheskoi komissiei* [Supplements to the historical documents collected and published by the archaeological commission]. Vol. 10. St. Petersburg: Tipografiia Eduarda Pratsa, 1867. 504 p. (In Russ.).
- Dzhamolov, 1966 — *Dzhamolov K. K voprosu o torgovykh putiakh, svyazyvavshikh Sredniuiu Aziyu s Rossiei v XVII v. [On the issue of trade routes connecting Central Asia with Russia in the 17th century] Voprosy istorii SSSR. Seriya istoricheskikh nauk. Dushanbe, 1966. Issue 2. Pp. 271–294. (In Russ.).*
- Ibragimov, 1958 — *Ibragimov S.K. Iz istorii vneshnetorgovykh svyazei kazakhov v XVIII v. [From the history of foreign trade relations of the Kazakhs in the 18th century] Uchenye zapiski Instituta vostokovedeniia. Vol. XIX. M.: AN SSSR, 1958. Pp. 39–54. (In Russ.).*

Iz istorii Kazakhstana, 2020 — *Iz istorii Kazakhstana* (XVIII – nachalo XIX vekov). Kollektivnaia monografiia. From the history of Kazakhstan (18th – early 19th centuries). Coll. Monograph. Ed. by M.Zh. Abdirov, A.I. Izbairov, Z.E. Kabuldinov. Almaty: IP “Bazarbaeva”, 2020. 592 p. (In Russ.).

Kabuldinov, 2001 — *Kabuldinov Z.E.* O nabegakh kazakhov Srednego zhuza na vnutrenniuiu storonu v XVII – kontse XVIII vekov [About the raids of the Kazakhs of the Middle Zhuz on the interior in the 17th – late 18th centuries.]. Omsk: OmGAU, 2001. 12 p. (In Russ.).

Kameneckii, 2025 — *Kameneckii I.P.* Posol'skaia missiia sibirskogo kazaka Fedora Skibina v Kazakhskuii Ordu v 1694–1696 godakh [Ambassador's Mission of the Siberian Cossack Fyodor Skibin to the Kazakh Horde in 1694–1696]. Vestnik Volgogradskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya 4: Istoriia. Regionovedenie. Mezhdunarodnye otnosheniia. 2025. Vol. 30. No. 1. Pp. 18–29. (In Russ.).

Kirgizskaia step', 1893 — *Kirgizskaia step'*, Sredniaia Aziia i Severnyi Kitai v XVII–XVIII stoletiiakh. Izyskaniia polkovnika G.E. Katanaeva [The Kirghiz Steppe, Central Asia, and Northern China in the 17th–18th Centuries. Research by Colonel G.E. Katanaev]. Book 14, Issue 1. Omsk, 1893. 72 p. (In Russ.).

Knyazheckaia, 1980 — *Knyazheckaia E.A.* Puteshestvie kazaka Fedora Skibina v Kazach'iu Ordu v 1694–1696 gg. [The Journey of the Cossack Fyodor Skibin to the Kazakh Horde in 1694–1696]. In: Strany i narody Vostoka. Issue 22. Book 2. Moscow: Vostochnaia literatura, 1980. Pp. 66–73. (In Russ.).

Materialy po istorii Bashkirskoi ASSR, 1936 — *Materialy po istorii Bashkirskoi ASSR*. [Materials on the history of the Bashkir ASSR]. Part 1. Moscow–Leningrad: AN SSSR, 1936. 631 p. (In Russ.).

Materialy po istorii, 1932 — *Materialy po istorii* Uzbekskoi, Tadzhikskoi i Turkmenskoi SSR [Materials on the history of the Uzbek, Tajik and Turkmen SSRs. Part 1. Trade with the Moscow State and the international position of Central Asia in the 16th–17th centuries]. Part 1. Leningrad: AN SSSR, 1932. (In Russ.).

Medeubaeva, 2006 — *Medeubaeva J.M.* Khalyqaralyq qatynastar teoriiasy. Oqu quraly [Theory of International Relations. Textbook]. Astana: L.N. Gumilev atyndagy Euraziia Ul'tyq Universiteti, 2006. 98 p. (In Kaz.).

Mezhdunarodnye otnosheniia v Tsentral'noi Azii, 1989 — *Mezhdunarodnye otnosheniia v Tsentral'noi Azii*. XVII–XVIII vv.: dokumenty i materialy [International relations in Central Asia. XVII–XVIII centuries. documents and materials]. Book 1. M.: Nauka, 1989. 275 p. (In Russ.).

Miller, 1941 — Miller G.F. Istoriia Sibiri [History of Siberia]. In 2 vols. Vol. 2. M. – L.: AS SSSR, 1941. 624 p. (In Russ.).

Moiseev, 1991 — *Moiseev V.A.* Dzhungarskoe khanstvo i kazakhi (XVII–XVIII vv.) [The Dzungar Khanate and the Kazakhs (17th–18th Centuries)]. Alma-Ata: Gyl'm, 1991. 238 p. (In Russ.).

Pamiatniki Sibirskoi istorii, 1882 — *Pamiatniki Sibirskoi istorii* XVIII veka. Book 1 (1700–1713) [Monuments of Siberian history of XVIII century]. St. Petersburg: Tipografiia Ministerstva vnutrennikh del, 1882. 551 p. (In Russ.).

Pankov, 1927 — *Pankov A.V.* K istorii trgovli Srednei Azii s Rossiei XVI–XVII vv. [On the history of trade between Central Asia and Russia in the 16th–17th centuries]. Tashkent, 1927. 47 p. (In Russ.).

Puzanov, 2017 — *Puzanov V.D.* Russkoe gosudarstvo i kazakhi v Sibiri v kontse XVII – nachale XVIII v. In: Aziatskaia Rossiia: problemy sotsial'no-ekonomicheskogo, demograficheskogo i kul'turnogo razvitiia (XVII–XXI vv.) [The Russian state and the Kazakhs in Siberia in the late 17th – early 18th centuries.//Asian Russia: problems of socio-economic, demographic and cultural development (17th–21st centuries).]. Proceedings of the International Conference. Novosibirsk: Parallel, 2017. Pp. 387–392. (In Russ.).

Sabyrkhanov, 1965 — *Sabyrkhanov A.* Kazakhskorusskie otnosheniia v 50–90-kh gg. XVIII v. [Kazakh-Russian Relations in the 1750–1790s]. Extended abstract of Cand. Sci. (History) dissertation. Alma-Ata, 1965. 139 p. (In Russ.).

Sobranie, 1818 — *Sobranie* istoricheskikh, statisticheskikh i drugikh svedenii o Sibiri i stranakh, sopredel'nykh onoi. A collection of historical, statistical, and other information about Siberia and its neighboring countries. Published by Grigory Spassky. Part 1. St. Petersburg, 1818. (In Russ.).

Epistol'noe nasledie, 2014 — *Epistol'noe nasledie* kazakhskoi praviashchei elity 1675–1821 gg. Sbornik istoricheskikh dokumentov [Epistolary Heritage of the Kazakh Ruling Elite 1675–1821. A Collection of Historical Documents in 2 volumes]. In 2 vols. Comp. and ed. by I.V. Erofeeva. Almaty: ABDI Kompani, 2014. 696 p. (In Russ.).

Әдебиеттер тізімі

Абуев, 2016 — *Абуев К.К.* Сибирское ханство в контексте казахско-русских отношений. Кокшетау: КГУ им. Ш. Уалиханова, 2016. 184 с.

Аллворт, 2017 — *Аллворт Эдвард* Россия: прорыв на Восток. Политические интересы в Средней Азии. Пер. с англ. Л.А. Игоревский. М: ИП Лысенко А.Д. PRESS BOOK. RU, 2017. 382 с.

Атыгаев, 2023 — *Атыгаев Н.* Казахское ханство: очерки внешнеполитической истории XV–XVII веков. Алматы: Евразийский научно-исследовательский институт МКТУ им. Х.А. Ясави, 2023. 225 с.

Басин, 1971 — *Басин В.Я.* Россия и казахские ханства в XVI–XVIII вв. (Казахстан в системе внешней политики Российской империи). Алма-Ата, Изд-во «Наука» Казахской ССР, 1971. 275 с.

Буканова, 2021 — *Буканова Р.Г., Бондаренко Ю.В.* Российско-казахские отношения в XVI–XIX вв. //Вестник Академии наук Республики Башкортостан. Исторические науки. Т. 40, № 3(103), 2021. С. 51–58.

Дополнения к актам историческим, 1867 — *Дополнения к актам историческим* собранные и изданные археографическою комиссией. Т.10. – СПб: в типографии Эдуарда Праца, 1867. 504 с.

- Джамолов, 1966 — *Джамолов К. К* вопросу о торговых путях, связывавших Среднюю Азию с Россией в XVII в. // Вопросы истории СССР. Серия исторических наук. Вып. 2. Душанбе, 1966. С. 271–294.
- Ибрагимов, 1958 — *Ибрагимов С.К.* Из истории внешнеторговых связей казахов в XVIII в. // Ученые записки института востоковедения. Т. XIX. Вопросы истории и филологии народов Востока. М., Изд-во АН СССР, 1958. С. 39–54.
- Из истории Казахстана, 2020 — Из истории Казахстана (XVIII – начало XIX веков). Коллек. монограф. М.Ж. Абдиров, А.И. Избаиров, З.Е. Кабульдинов. Алматы: Изд-во ИП «Базарбаева», 2020. 592 с.
- Кабульдинов, 2001 — *Кабульдинов З.Е.* О набегах казахов Среднего жуза на внутреннюю сторону в XVII – в конце XVIII веков. Омск, Изд-во ОмГАУ, 2001. 12 с.
- Каменецкий, 2025 — *Каменецкий И.П.* Посольская миссия сибирского казака Федора Скибина в Казахскую Орду в 1694–1696 годах // Вестник Вологодского государственного университета. Серия 4, История. Регионоведение. Международные отношения. 2025. Т. 30. № 1. С. 18–29. [электронный ресурс] URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/posolskaya-missiya-sibirskogo-kazaka-fedora-skibina-v-kazahskuyu-ordu-v-1694-1696-godah/viewer>
- Киргизская степь, 1893 — *Киргизская степь, Средняя Азия и Северный Китай* в XVII–XVIII столетиях. Изыскания полковника Г.Е. Катанаева. Кн. 14, вып. 1. Омск, 1893. 72 с.
- Княжецкая, 1980 — *Княжецкая Е.А.* Путешествие тобольского казака Федора Скибина в Казачью Орду в 1694–1696 гг. // Страны и народы Востока. Вып. 22. Кн. 2. Под. общ. ред. Д.А. Ольдерогге. М.: Изд-во «Наука», 1980. С. 66–73.
- Материалы по истории Башкирской АССР, 1936 — *Материалы по истории Башкирской АССР*. Часть 1. М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1936. 631 с.
- Материалы по истории, 1932 — *Материалы по истории Узбекской, Таджикской и Туркменской ССР*. Ч. 1. Торговля с Московским государством и международное положение Средней Азии в XVI–XVII вв. Л., Изд-во АН СССР, 1932. 409 с.
- Медеубаева, 2006 — *Медеубаева Ж.М.* Халықаралық қатынастар теориясы. Оқу құралы. Астана: Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық Университеті. 2006. 98 б.
- Международные отношения в Центральной Азии, 1989 — *Международные отношения в Центральной Азии*. XVII–XVIII вв. документы и материалы. Кн. 1. М.: Наука, Главная редакция восточной литературы, 1989. 275 с.
- Миллер, 1941 — *Миллер Г.Ф.* История Сибири. В 2-х томах. Т. 2. М.-Л., Изд-во АН СССР, 1941. 624 с.
- Моисеев, 1991 — *Моисеев В.А.* Джунгарское ханство и казахи (XVII–XVIII вв.). Алма-Ата: Гылым, 1991. 238 с.
- Памятники Сибирской истории, 1882 — *Памятники Сибирской истории XVIII века*. Кн. 1. 1700–1713. Петербург: типография Министерства внутренних дел. 1882. – 551 с.
- Панков, 1927 — *Панков А.В.* К истории торговли Средней Азии с Россией XVI–XVII вв. Ташкент: Издание общества для изучения Таджикистана и иранских народностей за его пределами, 1927. 47 с.
- Пузанов, 2027 — *Пузанов В.Д.* Русское государство и казахи в Сибири в конце XVII–начале XVIII в. // Азиатская Россия: проблемы социально-экономического, демографического и культурного развития (XVII–XXI вв). Материалы междунар. науч. конф. Отв. ред. В.А. Ламин. Новосибирск: Параллель, 2017. С. 387–392.
- Сабырханов, 1970 — *Сабырханов А.* Қазақстан мен Россияның XVIII ғасырдағы қарым-қатынастары (Қазақтың кіші жүзіне қатысты мәліметтер негізінде). Алматы: ҚазССР-нің «Гылым» баспасы, 1970. 139 б.
- Собрание, 2014 — *Собрание исторических, статистических и других сведений о Сибири и странах сопредельных оной*. Издано Григорием Спасским. Часть 1. СПб, 1818.
- Эпистолярное наследие, 2014 — Эпистолярное наследие казахской правящей элиты 1675–1821 гг. Сборник исторических документов в 2-х томах/ Автор проекта, введения, биографий ханов, научных комментариев; составитель и ответственный редактор И.В. Ерофеева. Алматы: АО «АБДИ Компани», 2014. 696 с.

ТАРИХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Published in the Republic of Kazakhstan
Asian Journal “Steppe Panorama”
Has been issued as a journal since 2014
ISSN 2710-3994.
Vol. 13. Is. 1, pp. 195-210, 2026
Journal homepage: <https://ajspiie.com>

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2026_13_1_195-210

FORCED LABOR SYSTEM IN THE TERRITORY OF THE KAZAKH SSR ON THE EXAMPLE OF JAPANESE PRISONERS OF WAR (1946–1956)

Myrzabekova Ryskeldy¹, Zhakupova Gulnazia², Rakhmonkulova Zumrad³

¹Al-Farabi Kazakh National University
(71, Al-Farabi Ave., 050040 Almaty, Republic of Kazakhstan)
Cand. Sc. (History), Professor
 <https://orcid.org/0000-0001-8479-1505>. E-mail: myrzabekovaryskeldy@gmail.com

²Al-Farabi Kazakh National University
(71, Al-Farabi Ave., 050040 Almaty, Republic of Kazakhstan)
Cand. Sc. (History), Associate professor
 <https://orcid.org/0000-0003-1519-9043>. E-mail: gulnaztolgaevna777@gmail.com

³National University of Uzbekistan named after Mirzo Ulugbek
(4, Almazar district, 100174 Tashkent, Uzbekistan)
Cand. Sc. (History), Professor
 <https://orcid.org/0000-0001-8842-6177>. E-mail: zumradrahmankulova@gmail.com

© Valikhanov IHE, 2026

© Myrzabekova R., Zhakupova G., Rakhmonkulova Z., 2026

Abstract. *Introduction.* The article is devoted to the analysis of the problem of the use of Japanese prisoners of war in industry and construction, who were in the territory of the Kazakh SSR from 1945 to 1956. *Goals and objectives.* A scientific analysis of the trace left by Japanese prisoners of war brought to Kazakhstan in the economy of Kazakhstan. The article determined the state and level of labor productivity of Japanese prisoners of war. The chronological framework of the article is from 1945 to 1956. The article also considered the organizational and legal aspects of the involvement of Japanese prisoners of war in labor. *Results.* The authors of the article note that the labor of prisoners of war was used at industrial and energy facilities of the republic, heavy enterprises for the restoration of transport and infrastructure. In addition, the authors showed the attitude of the local population towards Japanese prisoners based on archival documents and witness data. *Conclusion.* The authors conclude that Japanese prisoners of war contributed to the post-war restoration of the national economy of the Kazakh SSR, despite difficult conditions and restrictions on rights.

Keywords: World War II, Japanese prisoners of war, prisoners of war, prison camps, Gulag, Karlag, forced labor

Acknowledgments. The scientific article was published as part of a scientific project “AP26198219 Historical-legal research of regional features of detention of prisoners of war during the Second World War in the Kazakh SSR”.

For citation: Myrzabekova R., Zhakupova G., Rakhmonkulova Z. Forced labor system in the territory of the Kazakh SSR on the example of Japanese prisoners of war (1946–1956) // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2026. Vol. 13. No. 1. Pp. 195-210. (In Kaz.). DOI: 10.51943/2710-3994_2026_13_1_195-210

ҚАЗАҚ КСР ТЕРРИТОРИЯСЫНДАҒЫ МӘЖБҮРЛІ ЕҢБЕК ЖҮЙЕСІ ЖАПОН СОҒЫС ТҮТҚЫНДАРЫ МЫСАЛЫНДА (1946–1956)

Мырзабекова Рыскелді¹, Жакупова Гульназия², Байхоразова Зумрад³

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті
(71-үй, Әл-Фараби даңғ., 050040 Алматы, Қазақстан Республикасы)
Тарих ғылымдарының кандидаты, профессор
 <https://orcid.org/0000-0001-8479-1505>. E-mail: myrzabekovaryskeldy@gmail.com

²Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті
(71-үй, Әл-Фараби даңғ., 050040 Алматы, Қазақстан Республикасы)
Тарих ғылымдарының кандидаты, доцент
 <https://orcid.org/0000-0003-1519-9043>. E-mail: gulnaztolgaevna777@gmail.com

³Мирзо Ұлықбек атындағы Өзбекстан Ұлттық университеті
(4-үй, Алмазар ауданы, 100174 Ташкент, Өзбекстан)
Тарих ғылымдарының кандидаты, профессор
 <https://orcid.org/0000-0001-8842-6177>. E-mail: zumradrahmankulova@gmail.com

© Ш.Ш.Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2026

© Мырзабекова Р.С., Жакупова Г.Т., Рахманкулова З.Б., 2026

Аңдатпа. *Kipicne.* Мақала 1945–1956 жылдар аралығында Қазақ КСР аумағында болған жапон соғыс тұтқындарының еңбегін өнеркәсіп пен құрылыста пайдалану мәселесін талдауға арналған. *Мақаланың мақсаты* – Екінші дүниежүзілік соғыстан кейінгі Қазақ КСР территориясындағы мәжбүрлі еңбек жүйесін жапон соғыс тұтқындары мысалында көрсету. Мақалада жапон соғыс тұтқындарының жағдайы мен еңбек өнімділігінің деңгейі анықталды. Мақаланың хронологиялық шеңбері 1945–1956 жылдар аралығы. Мақалада жапон соғыс тұтқындарын еңбекке тартудың ұйымдастырушылық және құқықтық аспектілері де қарастырылды. *Нәтижелер.* Екінші дүниежүзілік соғыс тұтқындарының еңбегі республикадағы өнеркәсіп және энергетика нысандарында, ауыр кәсіпорындарда, көлік пен инфрақұрылымда пайдаланылды. Архив құжаттары мен куәгерлер деректері негізінде жергілікті халықтың жапон тұтқындарына деген көзқарасы көрсетілді. *Қорытынды.* Қиын жағдайлары мен құқықтарының шектелгеніне қарамастан жапон тұтқындары соғыстан кейінгі Қазақ КСР халық шаруашылығын қалпына келтіруге өз үлесін қосты.

Түйін сөздер: Екінші дүниежүзілік соғыс, жапон соғыс тұтқындары, әскери тұтқындар, тұтқын лагерлері, ГУЛАГ, Карлаг, мәжбүрлі еңбек

Алғыс. Ғылыми мақала, AP26198219 – «Қазақ КСР аумағында Екінші дүниежүзілік соғыстың әскери тұтқындарын ұстаудың аймақтық ерекшеліктерін тарихи-құқықтық тұрғыдан зерттеу» атты ғылыми жобаның есебінен жарияланды.

Дәйексөз үшін. Мырзабекова Р.С., Жакупова Г.Т., Рахманкулова З.Б. Қазақ КСР территориясындағы мәжбүрлі еңбек жүйесі жапон соғыс тұтқындары мысалында (1946–1956) // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2026. Т. 13. № 1. 195-210 бб. (Қазақш.). DOI: 10.51943/2710-3994_2026_13_1_195-210

СИСТЕМА ПРИНУДИТЕЛЬНОГО ТРУДА НА ТЕРРИТОРИИ КАЗАХСКОЙ ССР НА ПРИМЕРЕ ЯПОНСКИХ ВОЕННОПЛЕННЫХ (1946–1956 гг.)

Мырзабекова Рыскелды¹, Жакупова Гульназия², Рахманкулова Зумрад³

¹Казахский национальный университет им аль-Фараби
(д. 71, просп. аль-Фараби, 050040 Алматы, Республика Казахстан)
Кандидат исторических наук, профессор
 <https://orcid.org/0000-0001-8479-1505>. E-mail: myrzabekovaryskeldy@gmail.com

²Казахский национальный университет им аль-Фараби
(д. 71, просп. аль-Фараби, 050040 Алматы, Республика Казахстан)
Кандидат исторических наук, доцент
 <https://orcid.org/0000-0003-1519-9043>. E-mail: gulnaztolgaevna777@gmail.com

³Национальный университет Узбекистана имени Мирзо Улугбек
(д. 4, Алмазарский район, 100174 Ташкент, Узбекистан)
Кандидат исторических наук, профессор
 <https://orcid.org/0000-0001-8842-6177>. E-mail: zumradrahmankulova@gmail.com

© ИИЭ имени Ч.Ч.Валиханова, 2026

© Мырзабекова Р.С., Жакупова Г.Т., Рахманкулова З.Б., 2026

Аннотация. *Введение.* Статья посвящена анализу проблемы использования труда японских военнопленных в промышленности и строительстве на территории Казахской ССР в период 1945–1956 годов. *Цель и задачи исследования* – проанализировать систему принудительного труда на территории Казахской ССР на примере японских военнопленных. В статье определено состояние и уровень производительности труда японских военнопленных. Хронологические рамки исследования охватывают 1945–1956 годы. В статье также рассмотрены организационные и правовые аспекты привлечения японских военнопленных к труду. *Результаты.* Труд военнопленных использовался на промышленных и энергетических объектах республики, тяжелых предприятиях для восстановления транспорта и инфраструктуры. На основании архивных документов и данных свидетелей показан отношение местного населения к японским военнопленным. *Выводы.* Несмотря на тяжелые условия и ограничения прав японские военнопленные внесли свой вклад в послевоенное восстановление народного хозяйства Казахской ССР.

Ключевые слова: Вторая мировая война, японские военнопленные, военнопленные, лагеря для военнопленных, ГУЛАГ, Карлаг, принудительный труд

Благодарность. Научная статья опубликована в рамках научного проекта «AP26198219 Историко-правовое исследование региональных особенностей содержания военнопленных Второй мировой войны на территории Казахской ССР».

Для цитирования: Мырзабекова Р.С., Жакупова Г.Т., Рахманкулова З.Б. Система принудительного труда на территории Казахской ССР на примере японских военнопленных (1946–1956) // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2026. Т. 13. № 1. С. 195-210. (На Каз.). DOI: 10.51943/2710-3994_2026_13_1_195-210

Кіріспе

Жапон соғыс тұтқындарын мәжбүрлі еңбекке тарту мәселесі шетелдік, кеңестік, отандық тарихнамада өзекті тақырыптардың бірі. КСРО-ның ыдырауы нәтижесінде тоталитарлық режимнен демократияға көшкен егеменді мемлекеттер өткен тарихты, соның ішінде дүниежүзілік соғыстар тарихын қайта зерттей бастады. Қазақстан ғылымы да дүниежүзілік соғыстар кезіндегі халықтар мен жеке тұлғалардың тағдырын, соғыс тұтқындарының тарихын

идеологиялық астарсыз, жаңа көзқараспен зерттеуге мүмкіндік алды. Соның ішінде, жапон әскери тұтқындарының тарихын зерттеу бүгінгі таңда өзекті болып қала береді. Қазақстанда қаза тапқан және хабар-ошарсыз кеткен жапон соғыс тұтқындарының саны, жерленген орындары әлі де нақтылауды қажет етеді. Әскери тұтқындарды НКВД лагерьлеріне орналастыру, мәжбүрлі еңбекке пайдалану мәселелері де шетелдік және отандық тарихнамада жеткілікті түрде зерттелмеген. Бұл архив құжаттарының қолжетімсіздігімен байланысты. Соғыс тұтқындарына қатысты құжаттар 1980 жылдардың соңы мен 1990 жылдардың басында құпиясыздандырылғанымен, архивте әлі күнге дейін зерттеушілерге қолжетімсіз материалдар бар. Мысалы, Ішкі Істер Халық комиссариатының (НКВД) тергеу материалдары құпиясыздандырылмаған. Осы тұрғыдан алғанда Қазақстан аумағында болған соғыс тұтқындарының тарихын зерттеу өзекті, әрі ғылыми қажеттілігі бар мәселе.

1946 жылы 18 наурызда Кеңестік Социалистік Республикалар Одағы Халық шаруашылығын қалпына келтіру мен дамытудың 1946–1950 жылдарға арналған төртінші бесжылдығын бекітті. Соғыстан кейінгі бесжылдық жоспар ауыр өнеркәсіпті қалпына келтіру мен дамытуға, шикізатты игеруге, Екінші дүниежүзілік соғыс жылдарында бүлінген инфрақұрылым мен тұрғын үй қорын қалпына келтіруге басымдылық берді.

Екінші дүниежүзілік соғыс зардаптарының бірі экономиканы қалпына келтіруге қажетті еңбекке жарамды күштің тапшылығы еді. Сондықтан, соғыс тұтқындарының еңбек күшін пайдалану туралы шешім қабылданды. Әскери тұтқындарды КСРО экономикасына пайдаланудың негізгі қағидалары Мемлекеттік қорғаныс комитетінің 1945 жылы 4 маусымда қабылданған «Әскери тұтқындарды еңбекке пайдалану және әскери тұтқындар лагерлерін материалдық-техникалық қамтамасыз ету шаралары туралы» №. 8921сс қаулысында айқындалды (РФМА. 9401-қ., 1а-т., 185-іс, 34-п.). Бұл қаулыда шетелдік әскери тұтқындарды жұмыс күші ретінде пайдалану өнеркәсіп қажеттіліктеріне және Екінші дүниежүзілік соғыс салдарын жою жөніндегі міндеттерді орындауға бағындырылуы қажет екендігі көрсетілді.

Ішкі істер Халық Комиссариатының № 0249 бұйрығы бойынша 1945 жылдың 29 қыркүйегінде «Әскери тұтқындардың еңбегін пайдалану туралы Ереже» қабылданды (Военнопленные в СССР, 2000: 634). Ереже КСРО-дағы шетелдік әскери тұтқындардың еңбегін ұйымдастыруға негіз болған бірқатар қағидаларды бекітті. Бірінші қағида бойынша, тұтқындардың жұмыстан бас тартуы немесе немқұрайлы ұстанымы жазаланды. Екінші қағидаға сәйкес, әскери тұтқындардың барлық шығындары өз еңбектері арқылы өтелетін болды. Үшінші қағида бойынша, тұтқындардың еңбек күшін пайдалану олардың физикалық ерекшелігіне тәуелді болды.

Қазақ КСР территориясындағы лагерьлерге Екінші дүниежүзілік соғыс тұтқындары – немістер, жапондар, итальяндар, румындар т.б. әкелінді. Олар мәжбүрлі еңбекке тартылды. Соғыс тұтқындарының ішінде Қазақ КСР экономикасында өзіндік із қалдырған жапондар болды.

Материалдар мен тәсілдер

Мақалада жарияланған деректер жинағы мен архив құжаттары пайдаланылды. Сондай деректің бірі – ғылыми айналымда бар, соғыс тұтқындарына қатысты ұстанымды реттейтін Потсдам декларациясы, Женева Конвенциясы және Гаага конвенциясы (Сборник документов, 1984: 357–359.; Японские военнопленные в СССР, 2013: 784; Международное право в избранных документах, 1957). Сонымен қатар, Қазақстан Республикасы Президентінің Архивіндегі «Қазақстан Коммунистік партиясының Орталық Комитеті» және «ҚР Президент әкімшілігі» қорлары және соғыс тұтқындарымен тікелей жұмыс жасаған әскери адамдардың жарияланған естеліктері пайдаланылды. Архив құжаттары арқылы 1945–1956 жылдар аралығындағы соғыс тұтқындарына қатысты мемлекет саясатындағы ұстаным мен өзгерістер анықталды.

Зерттеудің әдіснамалық негізі ғылыми объективтілік қағидаларына негізделді. Дереккөздерден алынған ақпарат саяси немесе идеологиялық ұстанымдарға сүйенбей бейтарап бағаланды. Мақалада жалпы ғылыми – анализ, синтез, құрылымдық-функционалдық

талдау және нақты тарихи – хронологиялық және тарихи-салыстырмалы әдістер қолданылды. Бұл Қазақ КСР аумағында болған жапон әскери тұтқындарының тарихын қалпына келтіруге мүмкіндік берді. Құрылымдық-функционалдық талдау жапон соғыс тұтқындарымен ішкі істер органдарының қарым-қатынасын, олардың иерархиясы мен функцияларын анықтады. Жүйелілік тәсіл Қазақ КСР территориясында болған жапон соғыс тұтқындары туралы ақпаратты сұрыптауға мүмкіндік берді.

Талқылау

Бұл мақаладағы тарихнамалық талдау негізінен мәжбүрлі еңбек жүйесіне қатысты зерттеулермен шектеледі.

Қазақстан тарихнамасы. Қазақстан тарихнамасы үшін әскери тұтқындардың тарихы салыстырмалы түрде алғанда жаңа. Бұл мәселені зерттеу XX ғасырдың 90-шы жылдары, бұрын құпия болған құжаттарға зерттеушілер қол жеткізу мүмкіндігін иеленгенде пайда болды. Әскери тұтқындар еңбегі арқылы мәжбүрлі еңбек жүйесін қалыптастыру мәселесі ғылыми мақалаларға арқау болды (Касымбек, 1992: 206–208; Алдажуманов, 1998: 222–239).

Қазақстандағы әскери тұтқындардың тарихын ғылыми тұрғыда зерттеу 2000 жылдары орын алды. Ғалымдар зерттеулерінде мәжбүрлі еңбектің тиімсіздігін көрсетті (Абылханов, 2005: 12–18). Бірқатар зерттеушілер осы кезеңдегі халық шаруашылығының статистикалық мәліметтерін республиканың экономикалық әлеуетімен байланыстыра отырып қорытындылар шығарды (Козыбаев, 2000).

Қазақ КСР қалаларының құрылысына әскери тұтқындарды пайдалану мәселесі, әскери тұтқындардың наразылықтары және Қазақстандағы ГУПВИ жүйесінің қалыптасуы зерттелді (Жангуттин, 2008: 107–114). Бұл зерттеулер арқылы Қазақ КСР территориясындағы ГУПВИ жүйесінің қалыптасу тарихы, экономикаға соғыс тұтқындарының қосқан үлесі анықталды. Қазақстандағы ГУПВИ жүйесінің қалыптасу тарихы арқылы авторлар Ресейдің бірқатар мұрағаттарынан алынған материалдарды ғылыми айналымға енгізді. Бұл Қазақстандағы ГУПВИ жүйесінің қалыптасу ерекшеліктерін зерттеуге мүмкіндік берді.

2011 жылы Қазақ КСР аумағындағы жапон соғыс тұтқындары туралы құжаттар жинағы жарық көрді. Қарағанды облысындағы НКВД (МВД) лагерлері туралы архив материалдары жарияланды (Японские военнопленные в Карагандинской области, 2011).

Орталық Қазақстан лагерьлеріндегі шетелдік әскери тұтқындарды орналастыру, ұйымдастыру және еңбек жағдайлары, материалдық-тұрмыстық жағдайлары мен медициналық қамтамасыз етілуі кандидаттық диссертациялар шеңберінде зерттелді (Михеева, 2007). Л.В. Михеева шетелдік әскери тұтқындар соғыстан кейінгі кезеңде КСРО-дағы негізгі жұмыс күші болғанын және аймақтың дамуына елеулі үлес қосқанын атап өтеді. Қазақстан аумағындағы тұтқындар лагерлерінің тарихы бойынша докторлық және кандидаттық диссертация қорғалды (Дильманов, 2002; Елеуханова, 2009).

Қазақстан зерттеушілері аймақтық архив құжаттары арқылы Шығыс Қазақстан мен Қарағанды аймағындағы тұтқындардың мәжбүрлі еңбегін ғылыми мақалалар ауқымында зерттеді (Жанбосинова, 2011: 29–32.; Жанбосинова, 2014: 24–29).

Жапон соғыс тұтқындарының Қазақстан аумағына келген мерзімі де зерттеулерге арқау болды. Мысалы, Н. Дулатбеков алғашқы 3 мың жапон соғыс тұтқындары Алматыға 1939 жылы, Халкин-Гол ұрысынан кейін келді деген мәлімет береді. Зерттеуші Р. Бекмағамбетов № 40 лагерьдегі жапон әскери тұтқындарының алғашында Қарағанды облысына орналасқанын, 1946 жылдан бастап Алматыға ауыстырылғанын айтады (Бекмағамбетов, Бекмағамбетова, 2014). Соғыс тұтқындарын Қазақстан территориясына әкеліп, оларды мәжбүрлі еңбек жүйесіне тарту мәселесі Р. Бекмағамбетовтың монографиялық зерттеуіне негіз болды (Бекмағамбетов, 2014). Автор республиканың экономикалық әлеуетін көтеруге соғыс тұтқындарының жұмыс күшін пайдалану мәселесін Қазақстанның соғыс және соғыстан кейінгі кезеңінің ерекшелігімен байланыстырды.

Соғыс тұтқындары тарихына қатысты құжаттар Қазақстан зерттеушілеріне егемендік кезеңінде қолжетімді болғандықтан, ғалымдар кеңестік стереотиптердің қысымына ұшырамай

объективті зерттеді. Қазақстан тарихнамасы соғыс тұтқындары арасында жапондарды аймақтық архивтердің құжаттары арқылы белсенді зерттегенімен, соғыс тұтқындарын соттау және жазалау, саяси тәрбие, үгіт-насихат жұмыстары, репатриация мәселесі архив құжаттарының қолжетімсіздігіне байланысты толыққанды зерттеулерді күтіп тұр.

Ресей тарихнамасы. Ресей тарихшыларының соғыс тұтқындарына қатысты зерттеулерінің ішінде заңгер В. Галицкийдің еңбегі ерекшеленеді. Ол ғылыми айналымға енгізілген архив құжаттары арқылы тұтқынға алынған, отанына қайтарылған жапондардың санын анықтады, КСРО аумағында қайтыс болған соғыс тұтқындарына қатысты статистиканы талдады. В.Галицкий тұтқындарды азық-түлікпен қамтамасыз ету, медициналық бақылау, моральдық-психологиялық жағдай, идеологиялық тәрбие жұмысын зерттеу нысаны ретінде алған. Зерттеуші алғаш рет соғыс тұтқындары мәселесінің құқықтық астарына көңіл аударды (Галицкий, 1999: 18–33). Жапон соғыс тұтқындарының мәжбүрлі еңбегін халық шаруашылығында пайдалануын зерттеді (Галицкий, 1990: 66). В.П. Галицкий ГУЛАГ тұтқындарын арзан жұмыс күші ретінде пайдалануға елдегі экономикалық дағдарыс ықпал етті, - деген қорытынды шығарады. Сонымен қатар, авторға кеңестік дәуірдің идеологиялық ережелері ауыртпалық түсіргенін айта кету керек. В.П. Галицкий жапондарға қатысты құжаттарды талдағанда Кеңес өкіметінің әскери тұтқындарға қатысты саясатын біржақты талдады, зерттеуші жапондарды соғыс тұтқындары деп есептеді. КСРО-ның репатриацияны 1956 жылғы КСРО-Жапония декларациясына дейін созуын 1929 жылғы Женева Конвенциясының 75 бабы арқылы ақтады.

1980–1990 жылдары соғыс тұтқындарын жұмыс күші ретінде пайдалануды О.Д. Базаров (Базаров, 1997: 55–64), Е.Ю. Бондаренко (Бондаренко, 2002), С.И. Кузнецов (Кузнецов, 1997) Иркутск, Бурятия және Қиыр Шығыс аймақтарының материалдары бойынша зерттеді. Бурятия, Иркутск, Чита аймақтарына қатысты архив құжаттарын ғылыми айналымға енгізді. С.И. Кузнецов жапондарды соғыс тұтқындары деп атайды, бірақ заң жүзінде интернацияға ұшырады деп көрсетеді. Зерттеулер КСРО-дағы әскери тұтқындар лагерлерінің орналасу географиясын, санын, жұмыс күші ретінде пайдалану түрлерін, лагерь өмірін, репатриация жүргізу ерекшелігін анықтады.

Әскери тұтқындардың еңбегі және КСРО-ның халық шаруашылығында қолданылуы С.Г.Сидоров еңбегінде зерттелді (Сидоров, 2001). Ғалым Ресейдің орталық архивтеріндегі құжаттарды пайдалана отырып жапон соғыс тұтқындарының еңбек жағдайын, күнделікті өмірін, өнеркәсіп пен ауыл шаруашылығы жұмыстарындағы соғыс тұтқындарының еңбегін, өлім-жітім статистикасын көрсетті.

XXI ғасырда соғыс тұтқындарына қатысты зерттеулердің бағыттары өзгере бастады. Тұтқындардың күнделікті өмірі, денсаулығы, травма алуы, өлім-жітім мәселесі, медициналық қызмет, өндірістегі еңбек көрсеткіштерінің тұрмыс жағдайына ықпалы, идеологиялық жұмыс сияқты мәселелер зерттеле бастады (Маркдорф, 2008: 1131–1140; Маркдорф, 2010: 218–223); Н.А. Ширшев (Ширшев, 2018: 197–206); М.А. Орлов (Орлов, 2008: 154–157). Жапон соғыс тұтқындарының БАМ құрылысын салуға қатысуы зерттелді.

XXI ғасырдағы Ресей зерттеушілерінің еңбегінен тұтқындардың жағдайы, еңбек өнімділігі, әлеуметтік ортаға икемделуі, еңбек этикасы көрініс алды (Гучинова, 2016). Соғыс тұтқындарын ұстау халықаралық-құқықтық жүйе көзқарасы тұрғысынан зерттелді (Кузьминых, 2016). Монографияда тұтқын лагерь социумы ретінде алынып, жазалау және бақылау ұйымдары мен мекемелерінің жұмысы арқылы мәжбүрлік жағдайдағы адамның мінез-құлқының өзгеріске ұшырауы қарастырылды. КСРО-дағы соғыс тұтқындары мәселесінің саяси-құқықтық реттелуі, бақылау, жазалау жұмыстары, идеологиялық тәрбие және лагерь жағдайында өмір сүруінің ұжымдық тәжірибесі зерттелді.

Ресей зерттеушілерінің пікірлері жапон соғыс тұтқындарының санына, КСРО-ның жапон тұтқындарына қатысты ұстанған саясатына байланысты біржақты емес. Мысалы, В. Галицкий, КСРО жапон тұтқындарына қатысты адамгершілік көзқарас нормаларын ұстанды деп көрсетсе, С. Кузнецов керісінше, тұтқындардың жағдайын жақсарту басты назарда болған жоқ, - деген пікірде.

Батыс тарихнамасы. Жапон солдаттары мен офицерлерінің 1945–1956 жылдар аралығында КСРО-ның мәжбүрлі еңбек лагерлерінде болуы шетелдік тарихнамада «Сібір интернациясы» деген атпен белгілі. 1988 г. Уильям Ниммо жеке текті архив құжаттары арқылы «Сібір интернациясы» тақырыбына монографиялық зерттеу арнады (Nimmo, 1988). Монографияда идеологиялық үгіт-тәрбие жұмысы, репатриация мәселесі зерттелді.

Э. Баршэй мемуарларды зерттеу арқылы адамның мінез-құлқындағы өзгерістерді зерттеді. Бұл тұтқыннан келген жапондардың естеліктері арқылы жазылған ғылыми деректанулық еңбек болды (Barshay, 2013). Батыс ғалымдары репатриация мәселесіне, КСРО-ның жапон әскери тұтқындарына қатысты жүргізген саясатын зерттеуге басымдылық берді.

Жапон тарихнамасы. Жапондар күштеп тұтқындау процесін «Сібір интернациясы» деп атап, бұл жағдайдың заңсыздығын көрсетеді. Жапонияда соғыс тұтқындарының тарихы мен тағдырына арналған зерттеулер тарихшылар мен журналистер тарапынан жүргізілді. Жапон тарихнамасында бұл мәселеге қатысты екі ұстаным бар. Бірінші ұстаным бойынша, «Сібір интернациясы» кеңес-жапон қатынастарына әсер еткен оқиға ретінде зерттелсе, екінші ұстаным бойынша, «Сібір интернациясы» жеке адам тағдыры көзқарасынан зерттелді. Жапониядағы осы мәселеге қатысты алғашқы зерттеулердің бірі Ясуо Вакацукидің «Сібірдегі әскери тұтқындар лагері» еңбегі (Вакацуки, 1979). Бұл соғыс тұтқынын басынан өткізген адам емес, тарихшы ретінде талдаған еңбек. Ол тұтқында болған 600 мың жапон солдаттары мен офицерлерінің санын көрсетеді.

Соғыс тұтқынын басынан өткізген адамдар мен олардың жанұяларының естеліктері арқылы тұтқында болудың психологиялық, заңдық, адамгершілік тұстарын ашқан зерттеу Тосио Курихараның еңбегі (Тосио, 2009). 2005 жылы Гундзи Абэнің күштеп интернациялау мәселесіне қатысты еңбегі жарық көрді (Абэ, 2005). Бұл зерттеу еңбек жағдайына, тұтқындардың күнделікті қажеттілігін қамтамасыз ету мәселесіне арналды. Г.Абэ зерттеуінің қорытындысы «Японские военнопленные и принудительный труд в СССР после Второй мировой войны» деген ұжымдық зерттеуде «Бейбітшілік және Келісім» қорының қолдауымен жарық көрді (Japanese Internees and Forced Labor in the USSR after the Second World War, 2008).

Ёсикуни Игараси (Игараси, 2012) еңбегінде репатриация мәселесі зерттелді. Синдзи Ёкотэ мақаласында Жапонияның «қырғи-қабақ» соғысқа тартылуын әскери тұтқындар мәселесімен байланыстырды (Ёкотэ, 2013: 30–50). Ёкотэ, Кеңес Одағының репатриация мәселесін кешіктіруі Жапония мен Америка Құрама Штаттарының қауіпсіздік саласындағы ынтымақтастығын дамытуға ықпал етіп, барлық келіспеушіліктерді артқа тастады, - деген қорытынды шығарады. Яғни, КСРО репатриация мәселесі арқылы АҚШ пен Жапонияны жақындастырды.

«Сібір интернациясы» тақырыбына Жапонияда қызығушылық болғанымен, ғылыми тарихнама қалыптаспаған. «Сібір интернациясына» қатысты әртүрлі форматтағы естеліктердің ғылыми жұмыстарға қарағанда көп болуын, зерттеуші Томита Такэси, бұл тақырыптың 1990 жылға дейін саяси тақырып болуымен байланыстырады (Такэси, 2011: 592–609).

Жапон тарихшылары мен публицистерінің еңбектері жеке мемуарларға негізделген. Жапондардың КСРО экономикасына қосқан мәжбүрлі еңбегінің үлесін бағалау, репатриацияны ұйымдастыру, тергеу жұмыстары жапон тарихнамасында зерттелмеген. Жапон зерттеушілері кеңестік әскери тұтқындар жүйесінің ішкі жұмыс істеу механизмдерін зерттемейді. КСРО-дағы әскери тұтқын жүйесінің қызметін Г. Абэ мен Т. Такэши ғана ішінара зерттеген. Жапон ғалымдары соғыс тұтқындарына қатысты ғылыми ізденістерінде көбінесе АҚШ және ағылшын зерттеушілерінің еңбектеріне сүйенеді. Бұл КСРО архивтерінің жапондар үшін қолжетімсіздігімен, қазіргі жапон зерттеушілерінің қолында архив құжаттарының болмауымен байланысты болуы мүмкін. Сол себепті, жапон тарихнамасы негізінен тұтқында болған жапондардың естеліктерінен, хаттарынан тұрады.

Сонымен, жапон соғыс тұтқындарының тарихына қатысты естеліктер жапон тарихнамасының ерекшелігін құрайды. Бұл естеліктер субъективті пікірді бергенімен лагерьдің ішкі өмірін көрсететін құнды материал болып табылады. Қазіргі таңда Жапонияда соғыс

тұтқындарының естеліктері жарияланған екі мың еңбек бар. Бұрынғы соғыс тұтқындарының Ассоциациясы және Қауымдастығы жыл сайын Бюллетень шығарып тұрады. Бұл соғыс тұтқындарының жеке естеліктері. Бюллетень материалдары зерттеушілерге жеке мемуарлық сипаттағы дерек бола алады. Периодикалық баспа материалдарында да бұл тақырып жиі көтеріліп тұрады. Бұл жапондардың соғыс тұтқындары тақырыбына деген қызығушылығының жоғалмағандығын көрсетеді.

Нәтижелер

КСРО Мемлекеттік Қорғаныс Комитетінің 1945 жылғы 23 тамыздағы № 9898сс қаулысымен соғыс тұтқындары Кеңес Одағының 30 аймағына, соның ішінде бір бөлігі Қазақстанға жіберілді. 1945 жылы Қазақ КСР аумағына 54 6086 жапон соғыс тұтқындарын алып келді (ҚР ПА. 5Н-қ., 1/1-т., 1383-2 іс, 19-п.). 1945 жылы 28 тамызда Қазақстан Компартиясының Орталық Комитеті «Жапон әскери тұтқындарын республиканың өнеркәсіп орындарына орналастыру және еңбекке пайдалану туралы» қаулы қабылдады. Осы оқиғаларға қатысты құжаттар Қазақстан Республикасы Президентінің Архивінде сақтаулы. Қазақстан КП ОК (№. 708) қорында Қазақстан Компартиясы Орталық Комитеті Бюросының материалдарының құрамындағы арнайы папкаларда 1945 жылғы 28 тамыздағы «Жапон әскери тұтқындарын республиканың өнеркәсіп кәсіпорындарына орналастыру және еңбекке пайдалану туралы» қаулысы сақталған (ҚР ПА. 708-қ., 1/1-т., 8-іс, 25-п.).

Жапон әскери тұтқындарын Қазақ КСР экономикасына пайдалану соғыстан кейінгі саясаттың маңызды құрамдас бөлігі болды. Олардың жасын, жынысын, дәрежесін және физикалық мүмкіндіктерін ескере отырып, еңбек күші ретінде пайдалануға рұқсат етілді. Әскери тұтқындарды өндіріс нысандарына бөлуді НКВД жүйесіндегі негізгі құрылым ОСМУ (арнайы құрылыс-монтаж бөлімдері) реттеді.

Қазақ КСР лагерьлеріндегі соғыс тұтқындарының ұлттық құрамы әртүрлі болды, көпшілігі немістер мен жапондар еді және басым бөлігі еңбекке жарамды 18–45 жас аралығындағы ер адамдар болды. 1945–1949 жылдар аралығында Қазақ КСР аумағындағы лагерлерде ұсталған жапон әскери тұтқындары КСРО НКВД-МВД әскери трибуналының шешімімен РСФСР Қылмыстық кодексінің 58-6 және 58-4-баптары бойынша мемлекеттік қылмыс жасағаны үшін сотталғандар қатарына жатқызылды (ҚР ПА. 5-Н-қ., 6-т., 1383-іс, 56-п.).

Архив деректерінде тұтқындардың (58 900 адам) Қазақ КСР аумағы бойынша таралу барысын, сондай-ақ бірінші эшелонның Семей облысына және 25 000-ға жуық адамның – Қарағанды, Жезқазған, Шығыс Қазақстан, Алматы және Жамбылға орналастырылуы көрсетілген (ҚР ПА. 708-қ., 1/1-т., 8-іс, 25-п.). Бұл жағдай әскери тұтқындарға арналған ГУПВИ лагерлер жүйесін кеңейтуге түрткі болды. Осы кезеңде лагерлерге реттік нөмірлер беріліп, арнайы құрылымдар қалыптаса бастады.

Қазақстан аумағында алғашқы әскери тұтқындарды қабылдауға арналған лагерлер қатарында Қарағанды облысындағы № 99 Спасск лагері мен Ақтөбедегі № 222 лагерь болды. Шығыс Қазақстанда тұтқындарға арналған № 347 және № 45 нөмірлі екі лагерь құрылды. Жалпы алғанда, республика аумағында 7 лагерь басқармасына бағынатын 50 бөлімше жұмыс істеді (ҚР ПА. 5Н-қ., 1/1-т., 1384-іс, 2-п.).

Қарағанды қаласындағы Спасск лагері 1941 жылы 24 маусымда Карлаг департаментінің құрамында болды. Тамыз айында бұл лагерьге тұтқындардың алғашқы эшелоны келді (Елеуханова, 2009). Спасск – Қазақстандағы ең үлкен тұтқындар лагері еді. 1941–1950 жылдар аралығында лагерде шамамен 70 мың тұтқын, оның ішінде 30 мыңға жуық неміс, 22 мың жапон, 6 мың румын және 1600-ге жуық австриялықтар болды. Ұлты француз, итальян, литов, чех және венгр тұтқындары да болған (Михеева, 2007).

Қазақстан Республикасы Президентінің Архиві қорында сақталған материалдар негізінде Қазақ КСР-нің бүкіл аумағындағы әскери тұтқындар лагерлерінің, арнайы госпитальдардың, жекелеген еңбек батальондарының және роталарының орналасқан жерін анықтауға болады: Әскери тұтқындар лагері – Оңтүстік Қазақстан облысы ӨМВД: Пахта-Арал

ауылы (Түркістан қаласының № 29 ВД лагері, № 29 ВД лагері бөлімі, № 348 лагері); Қарағанды облысының ӨСБҚК: Балқаш қаласы (№ 37 ОҚБ лагері, бір лагерь бөлімі), Қарағанды қаласы (№ 99 МВД лагері), Жезқазған қаласы (№ 39 ОҚБ лагері); Шығыс Қазақстан облысы ӨМҚБ: Өскемен қаласы (№ 45 ОҚБ лагері), Лениногор қаласы (№ 347 ОҚБ лагері); ПМ Ақтөбе облысы бойынша департаменті (№222 ПМ лагері), Ақмола қаласы (№330 ПМ лагері). Алматы, Жамбыл, Оңтүстік Қазақстан, Талдықорған облыстарының, Алматы қаласының лагерь бөлімшелері (№ 40 ПД лагері, 10 лагерь бөлімі). Ішкі істер министрлігінің Ақтөбе, Көкшетау, Ақмола, Жамбыл облыстары басқармаларында жеке еңбек батальондары мен арнайы госпитальдар болды (ҚР ПА. 5Н-қ., 1/1-т., 384-іс, 2-п.).

Тұтқындардың еңбегін Қарағанды облысындағы Қазақ металлургиялық комбинаты, Жезқазған мыс балқыту зауыты, Өскемен мырыш зауыты, Ащысай және Лениногор полиметалл комбинаттары, Текелі қорғасын зауыты, Қаратау мұнай комбинаты, Қарағандыуголь тресті және басқа да көптеген кәсіпорындар пайдаланды.

Жапон әскери тұтқындарының еңбегін пайдаланудың басым салалары мен құрылыс жобалары 1945 жылдың тамызында № 9898ss Мемлекеттік қорғаныс бұйрығында анықталған. Республиканың 18 ірі өнеркәсіп нысаны, оның ішінде «Прибалхашстрой», «Қарағандыуголь», «Жезқазған комбинаты», Түркісіб және басқа мекемелер жапон әскери тұтқындарының жұмыс орындарына айналды. 15 000 тұтқын Мемлекеттік қорғаныстың № 9898 бұйрығына сәйкес Өскемен және Зыряновскінің құрылыс және түсті металлургия саласында жұмыс істеу үшін қосымша жіберілді (Ким, 2016). Қарағанды облысының металлургия комбинаты, Жезқазғандағы мыс балқыту зауыты, Өскемендегі мырыш зауыты, Ащысайдағы полиметалл комбинаты, Лениногорск полиметалл комбинаты, Қаратау, Батыс Қазақстанның мұнай кәсіпорындары, «Қарағандыуголь» шахталары жапон әскери тұтқындарын пайдаланудың негізгі нысандары болды. Сонымен қатар, ағаш кесу, тау-кен өнеркәсібіне және кеңестік экономиканың өндіруші салаларын дамытуға, тұрғын үй құрылысына қажетті инфрақұрылымды қалпына келтіруге жұмсалды.

Әскери тұтқындарға арналған алғашқы лагерьлер Шығыс Қазақстан өңірінде де орналасты. Зерттеулерге сәйкес, 1946 жылдың қысы мен көктемінде осы өңірде тұтқындарды қабылдауға дайындық жұмыстары басталған. Әскери тұтқындар еңбегін пайдалануға құрылыс саласының кәсіпорындары, түсті металлургия, ауыр өнеркәсіп және жергілікті басқару органдары мүдделі болды.

Алматыда жапон әскери тұтқындарының пайда болуы туралы куәгерлердің естеліктері бар. Қазақ КСР Ішкі Істер министрлігінің бұрынғы қызметкері Андрей Черновтың естелігі бойынша, Квантун армиясының жеңілісінен кейін екі-үш ай өткен соң, яғни 1945 жылдың аяғында жапон армиясының қатардағы жауынгерлері Алматыға жеткізілген. Чернов Алматыда соғыс тұтқындары болған жерлерді де сипаттайды: «Қазіргі энергетика және байланыс институтының аумағында, ет комбинатының маңында, сондай-ақ ауыр машина жасау зауыты (АЗТМ) мен вагон жөндеу зауыты салынып жатқан аумақтарда. Тұтқындар тұратын аумақтар биік қоршаулармен және тікенек сымдармен қоршалған (Витвицкий, 1993).

Қазақ КСР-і үлкен көлемдегі тұтқындарды бір мезетте қабылдауға дайын болмады. Лагерь басшылығы әскери тұтқындардың еңбек әлеуетін толық пайдалану жолын іздестіргенімен, олардың қауіпсіздік жағдайына жеткілікті назар аударған жоқ. Лагерьлердің көпшілігінде еңбек қауіпсіздігіне қойылатын талаптар ескерілмеді. Тас өндіру саласында арнайы қорғаныс қолғаптары мен құрылғылардың жетіспеушілігі, техникалық құралдардың ескіруі, орыс тілін меңгермеуі, қауіпсіздік техникасы бойынша нұсқаулықтардың жеткіліксіздігі жазатайым жағдайлардың негізгі себептері болды. Бұл өз кезегінде жұмыс өнімділігінің төмендеуіне әкелді. Жазатайым оқиғалар туралы нақты статистика сақталмаған, саны арнайы есепке алынбаған сияқты.

Лагерь қысқа мерзімде және қажетті дайындықсыз ұйымдастырылғандықтан, белгілеген стандарттарға толық сәйкес келмеді. Сонымен қатар, тұтқындарды азық-түлікпен қамтамасыз ету қиынға соқты, өмір сүруге қажетті ең қарапайым жағдайлар жасалмады. Бұл жағдайлар тұтқындар арасындағы өлім-жітімнің артуына себеп болды. Мысалы, Қарағанды

облысындағы No. 99 НКВД лагері 1945 жылы көліктің жоқтығынан азық-түлік тапшылығының зардабын көрді (ҚР ПА. 708-қ., 9-т., 164-іс, 49-50 п-п.). Кейбір кәсіпорын басшыларының еңбекті ұйымдастыруға салғырт қарауы, еңбек тәртібінің әлсіреуіне, лагерьді басқару сапасының төмендеуіне әкелді. ГУПВИ ережелері мен нұсқаулықтарына сәйкес, лагерь дирекциясының құрылымына саяси, қаржы-шаруашылық, жедел-тексеру, жоспарлау, өндіріс, санитарлық, жабдықтау, көлік және есеп бөлімдері кірді. Бұл құрылым әскери тұтқындарды өндірістік жұмыстарға заңды түрде тартуға, өндірістік тапсырмаларды орындауды жоспарлауға және бақылауға, сондай-ақ күрделі өндіріс нысандарында қауіпсіздік шараларын қамтамасыз етуге жауапты болды.

Архивте еңбек тәртібін бұзу фактілері де құжатталған. Күніне 10 сағатқа дейін шахтада жұмыс істеген тұтқындар, тасымалдау көлігінің жоқтығынан 4 шақырымға дейінгі қашықтыққа құрылыс материалдарын жаяу тасымалдады. Мысалы, 350 000 кірпіш қолмен тасымалданғандықтан, тұтқындардың физикалық жағдайы әлсіреп, еңбек өнімділігі төмендеген (ҚР ПА. 708-қ., 9-т., 164-іс, 49–50-п.п.). Осындай жағдай барлық НКВД лагерь бөлімшелерінде болды.

Жапон әскери тұтқындары Алматыда қысқа мерзімде бірнеше маңызды нысандар салды. Мысалы, қазіргі Төле би көшесі (бұрынғы Комсомольская), Қарасай батыр көшесі (бұрынғы Виноградов) және Жамбыл көшелерінде кез келген жер сілкінісіне төтеп бере алатын берік көпқабатты үйлер салды. АЗТМ мен автомобиль жөндеу зауытындағы шеберханалар, шаруашылық ғимараттар, бір қабатты тұрғын үйлер мен Ішкі істер министрлігі ғимараты салынды. Жапондардың еңбегімен ескі әуежай ғимараты, Түркісіб үйі, Ғалымдар үйі, НКВД-МВД қызметкерлерінің саяжай кешендері, Сергей Киров атындағы зауыттың әкімшілік ғимараты және Қазақ КСР Ғылым академиясының ғимараты бой көтерді. Жапондар Қармет, Жезқазған мыс қорыту зауыты, Өскемен мырыш комбинатын, Ащысай, Лениногор полиметалл комбинатын, Текелі қорғасын комбинатын, Қаратау тау-кен химия комбинатын, «Алтайзолото» трестін, Батыс Қазақстанның мұнай кәсіпорындарын, «Қарағандыуголь» трестін салды. Жапондар салған құрылыстар сапасымен ерекшеленді.

Әскери тұтқындарды мәжбүрлі еңбекке тарту кезінде олардың біліктілігі есепке алынған жоқ. Бірақ, жапондардың біліктілігі жоғары болды деген қорытындыға келуге болады. Қазақстанда болған жапон соғыс тұтқындары туралы фильмнің авторы Бақтыбай Жұмаділдин «Самурай қолының жылуы» атты деректі фильмінде жапон соғыс тұтқындарының арасында 89 мамандық бойынша шеберлер болды деген статистика келтіреді. Оның бір дәлелі ретінде Балхаш қаласында жапондар салған 8 үй туралы айтады. Бұл үйдің сапасы жапон соғыс тұтқындары жұмысының сапасы мен біліктілігін көрсетті. Себебі, бұл тұрғын үйлердің архитекторы да, жобалаушысы да, құрылысшылары да жапондар болды. Үйлердің құрылысы аяқталғаннан кейін оған Балқаш қаласының тау-металлургия комбинатының жоғарғы басшылығы орналастырылды. Жапондардың адал еңбегінің куәсі болған жергілікті тұрғындар, олардың еңбек сапасы Батыс Еуропа елдерінің тұтқындарына қарағанда жоғары болды деп есептейді. Бұл ой қорытынды негізсіз емес. Себебі, Екінші дүниежүзілік соғыс қарсаңындағы Жапонияда өнеркәсіп сәтті дамыды. Тау-кен және өңдеу өнеркәсіптерінің өсу қарқыны жылына 5 пайызға жетті. Соғысқа дейін жапон халқының 90 пайызы қала тұрғыны болды, басым бөлігі кәсіпорындарда жұмыс істеді. Бұл фактор жапон соғыс тұтқындарының біліктілігінің жоғары болуына мүмкіндік берді, - деп болжауға болады.

Лагерь басшылығы, жоспарды асыра орындаған тұтқындар еліне қайтуға артықшылық алады, - деп тұтқындарды еңбек өнімділігін арттыруға ынталандырды. Жапондар осы ұсынысқа сеніп, тиімді жұмыс істеді, өндіріс жоспарларын 120–150 пайызға дейін орындаған жағдайлары болған. Алайда Кеңес Одағының оларды тез қайтару міндеті болған жоқ, отандарына соңғы кезекте қайтарылды.

КСРО басшылығы ақысыз жұмыс күшін пайдаланудың тиімді жолдарын қарастырды. Алайда, жағдайды түпкілікті өзгерту үшін байыпты шаралар қолданылмады. Лагерь әкімшілігі мен құрылыс алаңының басшылары арасында өзара түсіністік, тұтқындар еңбегінің тиімділігін арттыру мақсатына жұмылу ниеті болған жоқ. Архив құжаттарына қарасақ, тұтқындардың

жағдайы мен еңбек тиімділігін анықтайтын негізгі екі мекеме арасындағы өзара түсінбеушілік тұтқындарды қарапайым тұрмыс жағдайларымен қамтамасыз ету мәселесінде ғана емес, ұйымдастыру мәселесінде де көрініс алған. Соғыс тұтқындарының еңбегі тиімсіз пайдаланылды, бақылаушы ұйым өкілдері өз қызметін асыра пайдаланды (ҚР ПА. 725-қ. 4-т. 1067-іс. 207-п.). Ресми нұсқаулар мен ережелерге қарамастан, лагерьлерде еңбек қауіпсіздігі жиі бұзылып отырды. Соғыс тұтқындарына қорғаныс киімдері берілмеді, өнеркәсіп қауіпсіздік стандарттары іс жүзінде болмады, тұтқындар жұмыс орнында жиі жарақат алды. Бұл өз кезегінде өндірісті баяулатты. Орыс тілін білмегендіктен, тұтқындар қарапайым қауіпсіздік нұсқауларын түсінбеді, бұл қайғылы салдарға әкеліп, лагерьлердегі өлім-жітімді арттырды.

Лагерьлердегі азық-түлік тапшылығы әскери тұтқындардың онсыз да ауыр жағдайын одан сайын ушықтырды. Дене еңбегінен шаршап, тамақтанбаған тұтқындар көбінесе психикалық күйреудің алдында тұрды. Соғыс тұтқындары диареямен көп ауырды. Себебі, тағам таныс емес еді, күрішке үйренген жапондарға картоп пен қырыққабат берілді. Ауыз судың сапасы да басқаша болды. Алғашында тұтқынға түскен кезде киген киімдерімен, күзгі жеңіл формалармен жұмыс істеді, аяқтарына галош киіп жүрді. Қыста қой терісінен жасалған тондар мен буденовкаға ұқсас үшкір қалпақтар берілді.

Лагерь басшылары жапон менталитетінің ерекшелігін ескеріп, оларды ауыр және күрделі жұмыстарға салды, жапондардың еңбек этикасының ГУЛАГ тұтқындарынан түбегейлі өзгеше екенін тез түсініп, бұл факторды пайдалануды үйренді. Басқа еуропалық әскери тұтқындарға қарағанда кәсіпқойлығы, өз мамандықтары бойынша жоғары біліктілігі, еңбекке деген адал көзқарасы жапондардың еңбегін маңызды нысандарда пайдалануға мүмкіндік берді. Жапондардың корпоративтік рухын пайдаланып лагерь басшылығы социалистік бәсекелестік идеясын қабылдады және жапондардың өзі осы ойынға қалай тартылғанын байқамады. Стаханов қозғалысының үлгісімен ГУПВИ-де «Харадзюку» қозғалысы ұйымдастырылды. Адалдықпен жұмыс жасайтын жапондар норма орындаудың әртүрлі айла-тәсілдерін білген жоқ.

Жапон соғыс тұтқындары үшін Кеңес Одағында өмір сүрген халықтардың құндылықтары түбегейлі түрде өзгеше еді, негізгі өмірлік қағидалары басқаша тұжырымдалды. Еңбек этикасына деген түсінік те қарама-қайшылыққа толы болды. Мысалы, ГУЛАГ тұтқындары, мемлекет үшін мәжбүрлі жұмыс істейтіндерін есте сақтады, сондықтан, пайда әкелуді ойламады. Ал жапон соғыс тұтқындары өздеріне қатыгездікпен қараған мемлекет үшін мәжбүрлі еңбек етсе де, сапалы жұмыс істеуді талап ететін еңбек этикасынан бас тарта алмады. Жапондар басқаша жұмыс істей алмайтын, өйткені олар үшін еңбек адамның қадір-қасиетімен тікелей байланысты еді. Бұл құндылықты олар кішкентай кезінен бойына сіңірді, басқа өмір сүру нормаларын білмеді. Сондықтан, жапондар адал жұмыс істеді, нәтижелері де сапалы болды. КСРО-дағы өмірдің екіұшты стандарттарға сүйенетінін және сөз бен іс көп жағдайда сәйкес келмейтінін жапондар білген жоқ. Жапондар кеңес құрылысшылары сияқты асығыс, сапасыз жұмыс істеу қажеттілігін түсінбеді, олар үшін жоспарды сапалы орындау маңызды болды. Нәтижесінде, жапондар салған ғимараттар берік және ұзақ уақытқа шыдайтындай етіп салынған. Бүгінгі күнге дейін «Жапон соғыс тұтқындары салған үй», - деп айтылғанда, бұл сапаның ең жақсы кепілі болып табылатыны таңқаларлық емес.

Жапон тұтқындары еуропалықтардан бөлек орналастырылды, өзге тұтқындармен аз араласты. Жергілікті халықпен іс жүзінде ешқандай байланыста болмады. Дегенмен, жұмысқа апару, әкелу барысында орын алатын аздаған кездесулер арқылы бағалайтын болсақ, жапон соғыс тұтқындарының жергілікті халықпен қарым-қатынасы жанашырлықпен сипатталады. Бұл жағдай соғыс тұтқындарының естеліктерінде көрініс алған. Жапондар басқа соғыс тұтқындарынан сыпайылығы, еңбекқорлығы, тазалығы және ұқыпты келбетімен ерекшеленді. Жапон соғыс тұтқындары мен жергілікті халықтың байланысын Алматы қаласының мысалында көрсететін болсақ, соғыс тұтқындарын күзеткен А. Черновтың айтуынша, Алматыдағы жапон әскери тұтқындарына қалалықтар аяушылық білдірген. Бірақ қатал режим

тұтқындардың жергілікті халықпен байланысын шектеген. Осыған қарамастан алматылықтар мүмкіндік болған жағдайда тұтқындарға тамақты жасырын беріп тұрған. А. Чернов, 1946–1947 жылдары алманың мол болғандығын, алматылықтардың тұтқындарға алманы жасырын беріп отырғанын еске алады. Алматыдағы жапон соғыс тұтқындарының өмірі тазалық пен тәртіппен ерекшеленгенін көрсетеді. Жапондардың казармасы үнемі жинақы болған, заттары мүлтіксіз сақталған. Қолда бар жер учаскелерінде жапондар көкөніс өсіріп, тіпті гүл отырғызған (Витвицкий, 1993).

Жапон соғыс тұтқындарының лагерь туралы естеліктері ауыр еңбектің көрсеткіші болып табылады. Жапон соғыс тұтқындарының мемуарларында «давай» және «норма» сияқты орыс тіліндегі сөз тіркестер жиі кездеседі. Екі сөз тіркесі де мәжбүрлі еңбекпен тікелей байланысты және «давай!» бұйрық ретінде, «норма» еңбек нәтижесі ретінде естерінде қалды. Жапондардың физиологиясына қатал климаттық жағдайлар үйреншікті емес еді. Қатал климаттық жағдайларда жапондардың еңбек нәтижелерінің көрсеткіштері 50–60 пайыздан аспайтын. Сібірмен салыстырғанда Қазақ КСР-нің жұмсақ климатында мәжбүрлі еңбек еткен жапондар қанағаттанарлық еңбек нәтижесін көрсетті.

Қорытынды

Қазақ КСР экономикасына жапон әскери тұтқындарын пайдалану КСРО-ның соғыстан кейінгі саясатының маңызды құрамдас бөлігі болды. Кеңес мемлекетінің соғыс тұтқындарына қатысты ұстанған саясаты оның идеологиясынан, болмысынан туындады. Жапон соғыс тұтқындарының құқығы 1929 жылғы әскери тұтқындарды ұстау нормаларын реттейтін Женева конвенциясымен анықталды. Конвенция аясына тұтқынның өмір сүру құқығы, тұтқынға адамгершілікпен қарау, медициналық көмек, гуманитарлық стандарттарға сай ұстау шарттары кірген.

Жапон соғыс тұтқындарының Қазақстандағы лагерьлерде ұсталуы және тау-кен кәсіпорындарында, тұрғын үй және қоғамдық нысандар құрылысында еңбек етуі КСРО-ның арнайы органдарымен орталықтан реттеліп, бақыланып отырды. Кеңестік Қазақстанда соғыс тұтқындарына арнайы ұйымдастырылған кейбір лагерьлер тұрақты жұмыс істеді, ал басқалары нақты мақсатқа жету үшін қысқа мерзімге құрылды. Архив деректеріне сүйене отырып, Кеңестік Қазақстан лагерьлеріндегі жапон соғыс тұтқындарына қатысты режим репрессиялық сипатта болды, - деген қорытынды жасауға болады. Дегенмен, КСРО лагерьлеріндегі жапон соғыс тұтқындарының өлім-жітім көрсеткіші жалпы алғанда 10 пайыз болса, Қазақстан аумағындағы лагерьлердегі жапон соғыс тұтқындарының өлім-жітім статистикасы төмен болды. «КСРО-ға интернация жасалған жапондарды қолдау және құжаттау» орталығының басшысы Аримицу Кен 2025 жылдың мамыр айында Жапониядағы Қазақстан елшісімен кездесуінде Қазақстанның еңбек лагерьлеріндегі өлім-жітім деңгейі 2,5 пайыз болғанын атап өтті.

1956 жылы 13 желтоқсанда КСРО Жоғарғы Кеңесі жапон соғыс тұтқындарына амнистия жасау туралы жарлық шығарды (Военнопленные, 2000: 986). Төртінші бесжылдық аяқталғаннан кейін жапон соғыс тұтқындарының басым көпшілігі еліне қайтарылды. Одақтас державалар жапон әскери тұтқындарына Отанына оралған бойда еңбек куәліктерін беріп, олардың өз елінде өтемақы алуына мүмкіндік жасады. Кеңес Одағы мұндай куәліктерді бере алмады, соның салдарынан КСРО-дағы жапон әскери тұтқындары өтемақы алмады. КСРО-дағы қаржылық және валюталық шектеулерге байланысты соғыс тұтқындарына ақшаларын сыртқа шығаруға тыйым салынды. Осы және басқа да саяси себептерге байланысты КСРО-да болған соғыс тұтқындарына берілетін еңбек куәлігі мәселесі шешілмей қалды.

Қазақстан Республикасы мен Жапония арасындағы 1991 жылғы Келісімге сәйкес, жапон әскери тұтқындарын реабилитациялау бойынша бірқатар шаралар іске асты. 1991 жылға дейін Қазақ КСР-і КСРО-ның оңалтуға қатысты жалпы жарғылары мен заңдары шеңберінде әрекет етті. 1991 жылы «Жапонияның бұрынғы соғыс тұтқындары» қауымдастығының президенті Сайто Рокуроның қатысуымен Қазақстан Республикасының басшылығына қайтыс болған жапон соғыс тұтқындарының жерлеу орындарын белгілеу және олардың Қазақстан

Республикасында орналасқан лагерьлердегі еңбегін растайтын анықтамалар беру туралы өтініш білдірді.

Қазақстан Республикасы жапон соғыс тұтқындарының жерлеу орындарын тарихи ескерткіш ретінде сақтауға мұқият назар аударады. Қазақстанға соғыс тұтқындарына қатысты мәселелерді көтерген жапон сарапшылары мен тұтқындардың туыстарынан құралған отыздан астам делегация келді, үкіметтік деңгейде төрт ірі кездесу болды. Алматы, Астана, Қарағанды, Жезқазған, Кентау қалаларында қайтыс болған жапон соғыс тұтқындарына арналған ескерткіштер орнатылды. Екінші дүниежүзілік соғыстың аяқталуының 80 жылдығына орай Қазақстандағы жапон соғыс тұтқындарының тағдырына арналған бірқатар мәдени іс-шаралар іске асырылды.

Қазақстан қалаларындағы сәулет ескерткіштерінің тізіміне енгізілген ғимараттар жапон соғыс тұтқындарының сапалы жұмыстарының дәлелі. Жалпы алғанда, қиындықтар мен қатал жағдайларға қарамастан, жапон соғыс тұтқындары Қазақ КСР экономикасының дамуына зор үлес қосты.

Sources

APRK — Archive of the President of the Republic of Kazakhstan
SARF — State Archives of the Russian Federation

Деректер

ҚР ПА — Қазақстан Республикасы Президентінің Архиві
РФМА — Ресей Федерациясының Мемлекеттік Архиві

References

- Abylkhanov, 2005 — *Abylkhanov D.M.* Yaponskiye voyennoplennyye v Kazakhstane (1945–1953) [Japanese prisoners of war in Kazakhstan (1945–1953)] // Semipalatinsk State Pedagogical Institute Bulletin, 2005. No. 2(3). Pp. 12–18. (In Russ.).
- Aldazhumanov, 1998 — *Aldazhumanov K.S.* Trudarmeysy Kazakhstana: istoriya i sud'by [Kazakhstan's Labor Army Soldiers: History and Fates] // Feniks, 1998. No. 21. Pp. 222–239. (In Russ.).
- Barshay, 2013 — *Barshay Andrew.* The Gods Left First: The Captivity and Repatriation of Japanese POWs in Northeast Asia, 1945–1956. Berkley: University of California Press, 2013. 272 p.
- Bazarov, 1997 — *Bazarov O.D.* Ispol'zovaniye truda yaponskikh voyennoplennikh v narodnom khozyaystve Buryatii (1945–1948 gg.) [The use of Japanese prisoners of war in the national economy of Buryatia (1945–1948)] // Istoricheskoye, kul'turnoye i prirodnoye naslediye (sostoyaniye, problemy, translyatsiya). Vypusk II. Ulan-Ude: VSGAKI, 1997. Pp. 55–64. (In Russ.).
- Bekmagambetov, 2014 — *Bekmagambetov R.K.* Voyennoplennyye na territorii Kazakhstana. [Prisoners of war on the territory of Kazakhstan]. Kostanay: Kostanayskaya akademiya MVD RK, 2014. 166 p. (In Russ.).
- Bekmagambetov, Bekmagambetova, 2014 — *Bekmagambetov R., Bekmagambetova M.* Inostrannyye voyennoplennyye vtoroy mirovoy voyny v Kazakhstane [Foreign prisoners of war of World War II in Kazakhstan.]. M.: LAP Lambert Academic Publishing, 2014. 212 p. (In Russ.).
- Bondarenko, 2002 — *Bondarenko Ye.YU.* Inostrannyye voyennoplennyye na Dal'nem Vostoke Rossii (1914–1956) [Foreign prisoners of war in the Russian Far East (1914–1956)]. Vladivostok: Izdatel'stvo Dal'nevostochnogo universiteta, 2002. 228 p. (In Russ.).
- Dil'manov, 2002 — *Dil'manov S.D.* Ispravitel'no-trudovyye lagerya NKVD-MVD SSSR na territorii Kazakhstan (30–50-ye gody KHKH veka): dis. na soiskaniye uchenoy stepeni doktora istoricheskikh nauk: 07.00.02 [Correctional labor camps of the NKVD-MVD of the USSR on the territory of Kazakhstan (1930s–50s): dis. for the degree of Doctor of Historical Sciences: 07.00.02.]. Almaty, 2002. 344 p. (In Russ.).
- Galitskiy, 1990 — *Galitskiy V.P.* Yaponskiye voyennoplennyye v SSSR: pravda i domysly [Japanese prisoners of war in the USSR: truth and fiction] // Voyenno-istoricheskiy zhurnal. 1990. No. 9. 66 p. (In Russ.).
- Galitskiy, 1999 — *Galitskiy V.P.* Yaponskiye voyennoplennyye i internirovannyye v SSSR [Japanese prisoners of war and internees in the USSR]// Novaya i noveyshaya istoriya. 1999. No. 3. Pp. 18–33. (In Russ.).
- Guchinova, 2016 — *Guchinova E.B.* Risovat' lager'. Yazyk travmy i pamyati yaponskikh voyennoplennikh o SSSR [Drawing the Camp: The Language of Trauma and Memory of Japanese POWs in the USSR]. Sapporo: Slavic-Eurasian Research Center Hokkaido University, 2016. 220 p. (In Russ.).
- Japanese Internees, 2008 — *Japanese Internees and Forced Labor in the USSR after the Second World War.* Tokyo: Public Foundation for Peace and Consolation, 2008. 800 p.
- Kasymbek, 1998 — *Kasymbek Zh.K.* Voyennoplennyye v Kazakhstane [Prisoners of war in Kazakhstan]// ZHūldyz, 1992. No. 4. Pp. 206–208 (In Russ.).

- Kim, 2016 — *Kim S.P.* Yaponskiye voyennoplennyye na territorii Sovetskogo Soyuza (1945–1956 gg.) [Japanese prisoners of war on the territory of the Soviet Union (1945–1956). Abstract of Cand. Sci. (History) dissertation.]. Avtoref. diss. kand. ist. nauk. M., 2016. 28 p. (In Russ.).
- Kozybayev, 2000 — *Kozybayev M.K.* Kazakhstan na rubezhe vekov: razmyshleniya i poiski. V 2-kh knigakh [Kazakhstan at the Turn of the Century: Reflections and Searches. In two books]. Almaty: Gylym, 2000. 388 s. (In Russ.).
- Kuz'minykh, 2016 — *Kuz'minykh A.L.* Voyennyy plen i internirovannyye v SSSR (1939–1956 gody). Monografiya [War captivity and internees in the USSR (1939–1956). Monograph.]. Vologda: Drevnosti Severa, 2016. 527 p. (In Russ.).
- Kuznetsov, 1997 — *Kuznetsov S.I.* Yapontsy v sibirskom plenu (1945–1956 gg.) [Japanese in Siberian captivity (1945–1956)]. Irkutsk: Izd-vo zhurnala «Sibir», 1997. 261 p. (In Russ.).
- Markdorf, 2008 — *Markdorf N.M.* Organizatsiya lechebnogo dela i trudoispol'zovaniya inostrannykh voyennoplennyykh v Zapadnoy Sibiri v 1943–1948 gg. (na primere Altayskogo kraya) [Organization of medical care and employment of foreign prisoners of war in Western Siberia in 1943–1948 (using the Altai Territory as an example)] // *Izvestiya Samarskogo nauchnogo tsentra Rossiyskoy akademii nauk*, 2008. T. 10. No. 4. Pp. 1131–1140. (In Russ.).
- Markdorf, 2010 — *Markdorf N.M.* Organizatsiya meditsinskogo kontrolya za trudovym ispol'zovaniyem inostrannykh voyennoplennyykh v Zapadnoy Sibiri posle okonchaniya Vtoroy mirovoy voyny [Organization of medical supervision of the labor use of foreign prisoners of war in Western Siberia after the end of World War II] // *Vestnik Kemerovskogo gosudarstvennogo universiteta*, 2010. No. 1. Pp. 218–223. (In Russ.).
- Mikheyeva, 2007 — *Mikheyeva L.V.* Inostrannyye voyennoplennyye i internirovannyye v Tsentral'nom Kazakhstane (1941 – nachalo 50-kh gg. KHKH veka): avtoref. diss. kand. istor. nauk: 07.00.02 (Istoriya Respubliki Kazakhstan) [Foreign prisoners of war and internees in Central Kazakhstan (1941 – early 1950s): Abstract of a PhD dissertation in history: 07.00.02 (History of the Republic of Kazakhstan)]. Karaganda, 2007. 30 p. (In Russ.).
- Nimmo, 1988 — *Nimmo William F.* Behind A Curtain of Silence: Japanese in Soviet Custody, 1945–1956. Westport, Conn.: Greenwood Press, 1988. 149 p.
- Orlov, 2008 — *Orlov M.A.* Inostrannyye voyennoplennyye v Altayskom kraye: osnovnyye ob'yekty rabot (1945–1948 gg.) [Foreign prisoners of war in the Altai region: main objects of work (1945–1948)] // *Intellektual'nyy i industrial'nyy potentsial regionov Rossii*. Kemerovo, 2008. Pp. 154–157. (In Russ.).
- Sbornik dokumentov, 1984 — *Potsdamskaya deklaratsiya*: Deklaratsiya glav pravitel'stv Soyedinennykh Shtatov, Soyedinennogo Korolevstva i Kitaya o Yaponii [Potsdam Declaration: Declaration by the Heads of Government of the United States, the United Kingdom, and China concerning Japan] // *Sbornik dokumentov «Sovetskiy Soyuz na mezhdunarodnykh konferentsiyakh perioda Velikoy Otechestvennoy Voyny 1941–1945»*. Vol. 6. Berlin (Potsdam) conference of the three alias countries' leaders – USSR, USA and Great Britain (17 Jule – 2 August, 1945). Moscow: Political literature publishing house, 1984. Pp. 357–359. (In Russ.).
- Shindji, 2013 — *Shindji Yokote*. Soviet repatriation policy, U.S. occupation authorities, and Japan's Entry into the Cold War // *Journal of Cold War Studies*. Vol. 15: Issue 2. 2013. Pp. 30–50.
- Shirshev, 2018 — *Shirshev N.A.* Rol' yaponskikh voyennoplennyykh v funktsionirovanii ekonomiki Altayskogo kraya v 1945–1956 gg. [The role of Japanese prisoners of war in the functioning of the economy of the Altai Territory in 1945–1956] // *Aktual'nyye voprosy funktsionirovaniya ekonomiki Altayskogo kraya (Barnaul)* [Topical Issues of the Altai region economy functioning], 2018. No. 10. Pp. 197–206. (In Russ.).
- Sidorov, 2001 — *Sidorov S.G.* Trud voyennoplennyykh v SSSR, 1939–1956 gg [Labor of prisoners of war in the USSR, 1939–1956]. Volgograd: VolGU, 2001. 508 p. (In Russ.).
- Takesi, 2011 — *Tomita Takesi*. Arkhivnyye dokumenty o yaponskikh voyennoplennyykh v Sovetskom Soyuze, 1945–1956 g. (perevod Kuznetsova S.I.) [Archival documents on Japanese prisoners of war in the Soviet Union, 1945–1956 (translated by S.I. Kuznetsov)] // *Sibirskaya ssylka*. Vyp. 6 (18). Irkutsk, 2011. Pp. 592–609. (In Russ.).
- Vitvitskiy, 1993 — *Vitvitskiy P.* Yaponskiye voyennoplennyye v Alma-Ate [Japanese prisoners of war in Alma-Ata] // *Kazakhstanskaya pravda*. 2 noyabrya 1993 goda. No. 231 (21.456). (In Russ.).
- Voyennoplennyye, 2000 — *Voyennoplennyye v SSSR, 1939–1956: dokumenty i materialy* [Prisoners of war in the USSR, 1939–1956: documents and materials]. Saint Petersburg: Logos, 2000. 1120 p. (In Russ.).
- Yaponskiye voyennoplennyye, 2011 — *Yaponskiye voyennoplennyye v Karagadinskoy oblasti*. Pod obshch. red.: N.O. Dulatbekova [Japanese prisoners of war in the Karaganda region. Edited by N.O. Dulatbekova]. Karagandy: «Bolashak» Karaganda university, 2011. 1239 p. (In Russ.).
- Yaponskiye voyennoplennyye, 2013 — *Yaponskiye voyennoplennyye v SSSR: 1945–1956. Sbornik dokumentov* [Japanese Prisoners of War in the USSR: 1945–1956. A Collection of Documents]. Sostaviteli: V.A. Gavrilov, Ye.L. Katasonova. Moscow: MFD, 2013. 784 p. (In Russ.).
- Yeleukhanova, 2009 — *Yeleukhanova S.V.* Istoriya Karлага: okhrana, rezhim i usloviya soderzhaniya zaklyuchennykh (1930–1956 gg.): avtoreferat dissertatsii kandidata istoricheskikh nauk: 07.00.02. Otechestvennaya istoriya [History of Karlag: security, regime and conditions of detention of prisoners (1930–1956): abstract of the dissertation of a candidate of historical sciences: 07.00.02. – Domestic history]. Karaganda, 2009. 30 p. (In Russ.).
- Zhanbosinova, 2011 — *Zhanbosinova A.S.* K voprosu o chislennosti yaponskikh voyennoplennyykh v Vostochnom Kazakhstane [On the number of Japanese prisoners of war in East Kazakhstan] // *Mir Yevrazii*. 2011. No. 3 (14). Pp. 29–32. (In Russ.).

Zhanbosinova, 2014 — *Zhanbosinova A.S. Voyennoplennyye v lageryakh Vostochnogo Kazakhstana po materialam regional'nykh istochnikov* [Prisoners of war in the camps of Eastern Kazakhstan, based on materials from regional sources] // *Mir Yevrazii*. 2014. No. 2. Pp. 24–29. (In Russ.).

Zhanguttin, 2008 — *Zhanguttin B.O. GUPVI: voyennoplennyye i internirovannyye na territorii Kazakhstana (1941–1951 gg.)* [GUPVI: prisoners of war and internees on the territory of Kazakhstan (1941–1951)] // *Otechestvennaya istoriya*. 2008. No. 2. Pp. 107–114. (In Russ.).

Zhenevskaya konventsia, 1957 — *Zhenevskaya konventsia ob obrashchenii s voyennoplennymi 12 avgusta 1949 g.* [Geneva Convention relative to the Treatment of Prisoners of War, August 12, 1949] // *Mezhdunarodnoye pravo v izbrannykh dokumentakh*. Vol. 3. Comp. by: Modzhoryan L.A., Sobakin V.K. Ex. ed.: Durdenevskiy V.N. Moscow: IMO, 1957. 415 p. (In Russ.).

五十嵐 恵邦『敗戦と戦後のあいだで: 遅れて帰るし者たち』東京: 筑摩書房, 2012. 336 ページ. Yosikuni, 2012 — *Igarasi Yosikuni. Mezhdunarodnoye pravo v izbrannykh dokumentakh*. Vol. 3. Comp. by: Modzhoryan L.A., Sobakin V.K. Ex. ed.: Durdenevskiy V.N. Moscow: IMO, 1957. 415 p. (In Russ.).

栗原俊雄『シベリア抑留: 未完の悲劇』東京: 岩波書店, 2009. 214 ページ. Kurikharu, 2009 — *Tosio Kurikharu. Sibirskoye internirovaniye: nezakonchennaya tragediya* [Siberian Internment: An Unfinished Tragedy]. Tokio: Ivanami Shoten, 2009. 214 p. (In Japan.).

若槻泰雄『シベリア捕虜収容所ソ連』東京: サイマル出版会, 1979. 228 ページ. Yasuo, 1979 — *Vakatsuki Yasuo. Sibirskoye lagerya dlya voyennoplennyykh v Sovetskom Soyuze* [Siberian prisoner-of-war camps in the Soviet Union]. Tokio: Simul Publishing, 1979. 228 p. (In Japan.).

軍治阿部『シベリア強制抑留の実態』東京: 彩流社, 2005. 687 ページ. Abe, 2005 — *Gundzhi Abe. Real'nost' sibirskogo internirovaniya* [The reality of Siberian internment]. Tokio: Sayryusha, 2005. 687 p. (In Japan.).

Әдебиеттер тізімі

Абылханов, 2005 — *Абылханов Д.М. Японские военнопленные в Казахстане (1945–1953)* // *Вестник Семипалатинского государственного педагогического института*, 2005. № 2(3). С. 12–18.

Алдажуманов К.С. Трудармейцы Казахстана: история и судьбы // *Феникс*, 1998. № 21. С. 222–239.

Базаров, 1997 — *Базаров О.Д. Использование труда японских военнопленных в народном хозяйстве Бурятии (1945–1948 гг.)* // *Историческое, культурное и природное наследие (состояние, проблемы, трансляция)*. Выпуск II. Улан-Удэ: ВСГАКИ, 1997. С. 55–64.

Бекмагамбетов, 2014 — *Бекмагамбетов Р.К. Военнопленные на территории Казахстана*. Костанай: Костанайская академия МВД РК, 2014. 166 с.

Бекмагамбетов, Бекмагамбетова, 2014 — *Бекмагамбетов Р., Бекмагамбетова М. Иностранные военнопленные второй мировой войны в Казахстане*. М.: LAP Lambert Academic Publishing, 2014. 212 с.

Бондаренко, 2002 — *Бондаренко Е.Ю. Иностранные военнопленные на Дальнем Востоке России (1914–1956)*. Владивосток: Издательство Дальневосточного университета, 2002. 228 с.

Витвицкий, 1993 — *Витвицкий П. Японские военнопленные в Алма-Ате* // *Казахстанская правда*. 2 ноября 1993 года. № 231 (21.456).

Военнопленные, 2000 — *Военнопленные в СССР, 1939–1956: документы и материалы*. Спб.: Логос, 2000. 1120 с.

Галицкий, 1990 — *Галицкий В.П. Японские военнопленные в СССР: правда и домыслы* // *Военно-исторический журнал*. 1990. № 9. С. 66.

Галицкий, 1999 — *Галицкий В.П. Японские военнопленные и интернированные в СССР* // *Новая и новейшая история*. 1999. № 3. С. 18–33.

Гучинова, 2016 — *Гучинова Э.Б. Рисовать лагерь. Язык травмы и памяти японских военнопленных о СССР*. Sapporo: Slavic-Eurasian Research Center Hokkaido University, 2016. 220 с.

Дильманов, 2002 — *Дильманов С.Д. Исправительно-трудовые лагеря НКВД-МВД СССР на территории Казахстана (30–50-е годы XX века): дис. на соискание ученой степени доктора исторических наук: 07.00.02*. Алматы, 2002. 344 с.

Елеуханова, 2009 — *Елеуханова С.В. История Карлага: охрана, режим и условия содержания заключенных (1930–1956 гг.): автореферат диссертации кандидата исторических наук: 07.00.02*. – Отечественная история. Караганда, 2009. 30 с.

Жанбосинова, 2011 — *Жанбосинова А.С. К вопросу о численности японских военнопленных в Восточном Казахстане* // *Мир Евразии*. 2011. № 3 (14). С. 29–32.

Жанбосинова, 2014 — *Жанбосинова А.С. Военнопленные в лагерях Восточного Казахстана по материалам региональных источников* // *Мир Евразии*. 2014. № 2. С. 24–29.

Жангуттин, 2008 — *Жангуттин Б.О. ГУПВИ: военнопленные и интернированные на территории Казахстана (1941–1951 гг.)* // *Отечественная история*. 2008. № 2. С. 107–114.

Женевская конвенция, 1957 — *Женевская конвенция об обращении с военнопленными 12 августа 1949 г.* // *Международное право в избранных документах*. Т. 3. Сост.: Моджорян Л.А., Собакин В.К. Отв. ред.: Дурденевский В.Н. М.: Изд-во ИМО, 1957. 415 с.

Касымбек, 1998 — *Касымбек Ж.К. Военнопленные в Казахстане* // *Жұлдыз*, 1992. № 4. С. 206–208

- Ким, 2016 — *Ким С.П.* Японские военнопленные на территории Советского Союза (1945–1956 гг.). Автореф. дисс. канд. ист. наук. М., 2016. 28 с.
- Козыбаев, 2000 — *Козыбаев М.К.* Казахстан на рубеже веков: размышления и поиски. В 2-х книгах. Алматы: Ғылым, 2000. 388 с.
- Кузнецов, 1997 — *Кузнецов С.И.* Японцы в сибирском плену (1945–1956 гг.). Иркутск: Изд-во журнала «Сибирь», 1997. 261 с.
- Кузьминых, 2016 — *Кузьминых А.Л.* Военный плен и интернированные в СССР (1939–1956 годы). Монография. Вологда: Древности Севера, 2016. 527 с.
- Маркдорф, 2008 — *Маркдорф Н.М.* Организация лечебного дела и трудоустройства иностранных военнопленных в Западной Сибири в 1943–1948 гг. (на примере Алтайского края) // Известия Самарского научного центра Российской академии наук, 2008. Т. 10. № 4. С. 1131–1140.
- Маркдорф, 2010 — *Маркдорф Н.М.* Организация медицинского контроля за трудовым использованием иностранных военнопленных в Западной Сибири после окончания Второй мировой войны // Вестник Кемеровского государственного университета, 2010. № 1. С. 218–223.
- Михеева, 2007 — *Михеева Л.В.* Иностранные военнопленные и интернированные в Центральном Казахстане (1941 – начало 50-х гг. XX века): автореф. дисс. канд. истор. наук: 07.00.02 (История Республики Казахстан). Караганда, 2007. 30 с.
- Орлов, 2008 — *Орлов М.А.* Иностранные военнопленные в Алтайском крае: основные объекты работ (1945–1948 гг.) // Интеллектуальный и индустриальный потенциал регионов России. Кемерово, 2008. С. 154–157.
- Сборник документов, 1984 — *Потсдамская декларация:* Декларация глав правительств Соединенных Штатов, Соединенного Королевства и Китая о Японии // Сборник документов «Советский Союз на международных конференциях периода Великой Отечественной Войны 1941–1945». Том 6. Берлинская (Потсдамская) конференция руководителей трех союзных держав – СССР, США и Великобритании (17 июля – 2 августа 1945 г.). М.: Издательство политической литературы, 1984. С. 357–359.
- Сидоров, 2001 — *Сидоров С.Г.* Труд военнопленных в СССР, 1939–1956 гг. Волгоград: Издательство ВолГУ, 2001. 508 с.
- Такэси, 2011 — *Томита Такэси.* Архивные документы о японских военнопленных в Советском Союзе, 1945–1956 г. (перевод Кузнецова С.И.) // Сибирская ссылка. Вып. 6 (18). Иркутск, 2011. С. 592–609.
- Ширшев, 2018 — *Ширшев Н.А.* Роль японских военнопленных в функционировании экономики Алтайского края в 1945–1956 гг. // Актуальные вопросы функционирования экономики Алтайского края (Барнаул), 2018. № 10. С. 197–206.
- Японские военнопленные, 2011 — *Японские военнопленные* в Карагандинской области. Под общ. ред.: Н.О. Дулатбекова. Караганды: Карагандинский университет «Болашак», 2011. 1239 с.
- Японские военнопленные, 2013 — *Японские военнопленные* в СССР: 1945–1956. Сборник документов. Составители: В.А. Гаврилов, Е.Л. Катасонова. М.: МФД, 2013. 784 с.
- Barshay, 2013 — *Barshay Andrew.* The Gods Left First: The Captivity and Repatriation of Japanese POWs in Northeast Asia, 1945–1956. Berkley: University of California Press, 2013. 272 p.
- Japanese Internees, 2008 — *Japanese Internees and Forced Labor in the USSR after the Second World War.* Tokyo: Public Foundation for Peace and Consolation, 2008. 800 p.
- Nimmo, 1988 — *Nimmo William F.* Behind A Curtain of Silence: Japanese in Soviet Custody, 1945–1956. Westport, Conn.: Greenwood Press, 1988. 149 p.
- Shindji, 2013 — *Shindji Yokote.* Soviet repatriation policy, U.S. occupation authorities, and Japan's Entry into the Cold War // Journal of Cold War Studies. Vol. 15: Issue 2. 2013. Pp. 30–50.
- 五十嵐 恵邦『敗戦と戦後のあいだで: 遅れて帰りし者たち』東京: 筑摩書房, 2012. 336 ページ. Ёсикуни, 2012 — [Игараси Ёсикуни. Между поражением и послевоенным периодом: Те, кто вернулся поздно]. Токио: Chikuma Shobo, 2012. 336 страниц. (Жапон тілінде)
- 栗原俊雄『シベリア抑留: 未完の悲劇』東京: 岩波書店, 2009. 214ページ. Курихара, 2009 — [Тосио Курихара. Сибирское интернирование: незаконченная трагедия]. Токио: Иванами Шотен, 2009. 214 страниц. (Жапон тілінде)
- 若槻泰雄『シベリア捕虜収容所ソ連』東京: サイマル出版会, 1979. 228ページ. Ясуо, 1979 — [Вакацуки Ясуо. Сибирские лагеря для военнопленных в Советском Союзе]. Токио: Simul Publishing, 1979. 228 страниц. (Жапон тілінде)
- 軍治阿部『シベリア強制抑留の実態』東京: 彩流社, 2005. 687ページ. Абэ, 2005 — [Гундзи Абэ. Реальность сибирского интернирования]. Токио: Saygyusha, 2005. 687 страниц. (Жапон тілінде)

ТАРИХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Published in the Republic of Kazakhstan
Asian Journal “Steppe Panorama”
Has been issued as a journal since 2014
ISSN 2710-3994.
Vol. 13. Is. 1, pp. 211-224, 2026
Journal homepage: <https://ajspiie.com>

FTAXP / МПНТИ / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2026_13_1_211-224

SOCIO-POLITICAL ACTIVITY OF ELDES OMAROV DURING THE YEARS OF CIVIL CONFRONTATION (1917–1919)

Elmira Nurpeissova^{1*}, Rauan Baydaly², Yerkin Abil³

¹Akhmet Baitursynuly Kostanay Regional University
(47, A. Baitursynov Str., 110000 Kostanay, Republic of Kazakhstan)
Master of History, Senior Lecturer at the Department of History of Kazakhstan
 <https://orcid.org/0000-0003-1894-2349>. E-mail: elmira.tylegen@gmail.com
*Correspondent author

²Akhmet Baitursynuly Kostanay Regional University
(47, A. Baitursynov Str., 110000 Kostanay, Republic of Kazakhstan).
PhD, Head of the Department of History of Kazakhstan
 <https://orcid.org/0009-0003-7122-7552>. E-mail: bajdaly.rzh@ksu.edu.kz

³Mazhilis of the Parliament of the Republic of Kazakhstan,
(The House of Parliament, 2, Mangilik Yel Str., 010000 Astana, Republic of Kazakhstan)
Deputy, doctor of historical sciences, professor
 <https://orcid.org/0000-0001-8722-3992>. E-mail: yerkinabil@gmail.com

© Valikhanov IHE, 2026

© Nurpeissova E.T., Baydaly R.Zh., Abil Y.A., 2026

Abstract. Introduction. The article examines the socio-political activity of Yeldes Omarov during the period of Civil Confrontation in Kazakhstan (1917–1920), one of the active figures of the Alash movement and representatives of the Kazakh national intelligentsia of the early twentieth century. The relevance of the study is determined by the need to reconsider the role of regional leaders of the Alashorda in the context of the collapse of imperial and provisional state structures, as well as by the insufficient coverage in national historiography of Yeldes Omarov’s practical administrative and political-legal activities. *Goals and objectives.* The main purpose of the study is to identify the content, directions, and specific features of Yeldes Omarov’s socio-political activity during the years of civil confrontation. The objectives of the article include analyzing his participation in congresses, county zemstvo bodies, and Alashorda structures, as well as examining his position on taxation, military organization, and interaction with the All-Russian Provisional and Siberian governments. *Results.* Based on archival materials and normative legal acts, it has been established that Yeldes Omarov acted not only as a political representative of the Alashorda but also as an administrator who sought to legitimize the activities of national governing bodies within the existing legal framework. It is shown that his work in the zemstvo administration was aimed at maintaining governance at the county level, ensuring financial support for local Alashorda institutions, and defending the idea of territorial autonomy. *Conclusion.* The socio-political activity of Yeldes Omarov during the period of civil confrontation was pragmatic and rights-oriented, reflecting an attempt to adapt the national movement to rapidly changing political conditions. The study уточняет Yeldes Omarov’s place in

the history of the Alash movement and expands understanding of the regional dimension of the national liberation process of the early twentieth century.

Keywords: Eldes Omarov, civil confrontation, Alashorda, Torgai, zemstvo, congress, commissioner

For citation: Nurpeissova E.T., Baydaly R.Zh., Abil Y.A. Socio-political activity of Eldes Omarov during the years of civil confrontation// Asian Journal “Steppe Panorama”. 2026. Vol. 13. No. 1. Pp. 211-224. (In Kaz.). DOI: 10.51943/2710-3994_2026_13_1_211-224

ЕЛДЕС ОМАРОВТЫҢ АЗАМАТТЫҚ ҚАРСЫЛАСУ ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ҚОҒАМДЫҚ-САЯСИ ҚЫЗМЕТІ (1917–1919 жж.)

Эльмира Тулегеновна Нурпеисова^{1*}, Рауан Жомартұлы Байдалы², Еркін Аманжолұлы Әбіл³

¹Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университеті
(47-үй, А. Байтұрсынов көш., 110000 Қостанай, Қазақстан Республикасы)
Тарих магистрі, Қазақстан тарихы кафедрасының аға оқытушысы
 <https://orcid.org/0000-0003-1894-2349>. E-mail: elmira.tylegen@gmail.com

*Автор-корреспондент

²Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университеті
(47-үй, А. Байтұрсынов көш., 110000 Қостанай, Қазақстан Республикасы)
PhD, Қазақстан тарихы кафедрасының меңгерушісі
 <https://orcid.org/0009-0003-7122-7552>. E-mail: bajdaly.rzh@ksu.edu.kz

³Қазақстан Республикасының Парламент Мәжілісі
(Парламент Мәжілісінің Үйі, 2-үй, Мәңгілік Ел көш., 010000 Астана, Қазақстан Республикасы)
Депутат, тарих ғылымдарының докторы, профессор
 <https://orcid.org/0000-0001-8722-3992>. E-mail: yerkinabil@gmail.com

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2026

© Нурпеисова Э.Т., Байдалы Р.Ж., Әбіл Е.А., 2026

Андатпа. *Kipicne.* Мақалада ХХ ғасырдың басындағы қазақ ұлттық интеллигенциясының көрнекті өкілдерінің бірі, Алаш қозғалысының белсенді қайраткері Елдес Омаровтың Қазақстандағы азаматтық қарсыласу кезеңіндегі (1917–1919 жж.) қоғамдық-саяси қызметі қарастырылады. Зерттеудің өзектілігі империялық және уақытша мемлекеттік құрылымдардың ыдырауы жағдайында Алашорда қайраткерлерінің, соның ішінде өңірлік деңгейдегі көшбасшылардың рөлін қайта пайымдау қажеттілігімен, сондай-ақ отандық тарихнамада Елдес Омаровтың қоғамдық және саяси қызметінің жеткілікті деңгейде зерттелмегендігімен айқындалады. *Мақсаты мен міндеттері.* Зерттеудің негізгі мақсаты – азаматтық қарсыласу жылдарындағы Елдес Омаровтың қоғамдық-саяси қызметінің мазмұнын, бағыттары мен ерекшеліктерін айқындау. Мақала міндеттеріне оның съездер жұмысына, уездік земство органдары мен Алашорда құрылымдарына қатысуын талдау, салық саясаты, әскери құрылыс мәселелері және Бүкілресейлік Уақытша және Сібір үкіметтерімен өзара қарым-қатынасына қатысты ұстанымын қарастыру кіреді. *Нәтижелері.* Архивтік деректер мен нормативтік-құқықтық актілер негізінде Елдес Омаровтың Алашорда атынан әрекет еткен саяси өкіл ғана емес, сонымен қатар ұлттық басқару органдарының қызметін қолданыстағы құқықтық кеңістік аясында заңдастыруға ұмтылған мемлекеттік қызметкер болғаны анықталды. Оның земство басқармасындағы қызметі уездік деңгейде басқару тұрақтылығын сақтауға, Алашорданың жергілікті органдарын қаржылық қамтамасыз етуге және аумақтық автономия идеясын қорғауға бағытталғаны көрсетілді. *Қорытынды.* Елдес Омаровтың азаматтық қарсыласу жылдарындағы қоғамдық-саяси қызметі прагматикалық әрі құқықтық сипатта болып, ұлттық қозғалыстың тез өзгерген саяси жағдайларға бейімделу талпынысын айқындайды. Зерттеу Елдес Омаровтың Алаш қозғалысы тарихындағы орнын

нактылауға және XX ғасыр басындағы ұлт-азаттық үдерістің өңірлік қырын тереңірек түсінуге мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: Елдес Омаров, азаматтық қарсыласу, Алашорда, Торғай, земство, съезд, комиссар

Дәйексөз үшін: Нурпеисова Э.Т., Байдалы Р.Ж., Әбіл Е.А. Елдес Омаровтың азаматтық қарсыласу жылдарындағы қоғамдық-саяси қызметі // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2026. Т. 13. № 1. 211-224 бб. (Қазақш.). DOI: 10.51943/2710-3994_2026_13_1_211-224

ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ЕЛДЕСА ОМАРОВА В ГОДЫ ГРАЖДАНСКОГО ПРОТИВОСТОЯНИЯ (1917–1919 гг.)

Эльмира Тулегеновна Нурпеисова^{1*}, Рауан Жомартұлы Байдалы², Еркін Аманжолович Абиль³

¹Костанайский региональный университет имени Ахмет Байтұрсынұлы
(д. 47, ул. А. Байтұрсынова, 110000 Костанай, Республика Казахстан)
Магистр истории, старший преподаватель кафедры истории Казахстана
 <https://orcid.org/0000-0003-1894-2349>. E-mail: elmira.tylegen@gmail.com

*Автор-корреспондент

²Костанайский региональный университет имени Ахмет Байтұрсынұлы
(д. 47, ул. А. Байтұрсынова, 110000 Костанай, Республика Казахстан)
PhD, заведующий кафедрой истории Казахстана
 <https://orcid.org/0009-0003-7122-7552>. E-mail: bajdaly.rzh@ksu.edu.kz

³Мажилис Парламента Республики Казахстан
(Дом Мажилиса Парламента, д. 2, Мангилик Ел, 010000 Астана, Республика Казахстан)
Депутат, доктор исторических наук, профессор
 <https://orcid.org/0000-0001-8722-3992>. E-mail: yerkinabil@gmail.com

© ИИЭ им. Ч.Ч. Валиханова, 2026

© Нурпеисова Э.Т., Байдалы Р.Ж., Абиль Е.А., 2026

Аннотация. Введение. В статье рассматривается общественно-политическая деятельность Елдеса Омарова в период Гражданского противостояния в Казахстане (1917–1920 гг.) – одного из активных деятелей Алашского движения и представителей казахской национальной интеллигенции начала XX века. Актуальность исследования обусловлена необходимостью переосмысления роли региональных лидеров Алашорды в условиях распада имперских и временных государственных структур, а также недостаточной изученностью в отечественной историографии практической административной и политико-правовой деятельности Елдеса Омарова. **Цели и задачи.** Основная цель исследования – выявление содержания, направлений и особенностей общественно-политической деятельности Елдеса Омарова в годы гражданского противостояния. В задачи статьи входит анализ его участия в работе съездов, уездных земских органов и структур Алашорды, рассмотрение его позиции по вопросам налогообложения, военного строительства и взаимодействия с Всероссийским Временным и Сибирским правительствами. **Результаты.** На основе архивных материалов и нормативных актов установлено, что Елдес Омаров выступал не только как политический представитель Алашорды, но и как администратор, стремившийся легитимировать деятельность национальных органов управления через действующее правовое поле. Показано, что его деятельность в земской управе была направлена на сохранение управляемости на уездном уровне, финансовое обеспечение местных органов Алашорды и защиту идеи территориальной автономии. **Заключение.** Общественно-политическая деятельность Елдеса Омарова в годы гражданского противостояния носила прагматичный и правозащитный характер и отражала

попытку адаптации национального движения к быстро меняющимся политическим условиям. Исследование позволяет уточнить место Елдеса Омарова в истории Алашского движения и расширяет представления о региональном измерении национально-освободительного процесса начала XX века.

Ключевые слова: Елдес Омаров, гражданское противостояние, Алашорда, Торғай, земство, съезд, комиссар

Для цитирования: Нурпеисова Э.Т., Байдалы Р.Ж., Абиля Е.А. Общественно-политическая деятельность Елдеса Омарова в годы гражданского противостояния // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2026. Т. 13. № 1. С. 211-224. (На Каз.). DOI: 10.51943/2710-3994_2026_13_1_211-224

Кіріспе

Қазақстандағы азаматтық қарсыласу жылдары (1917–1919 жж.) саяси жүйенің түбегейлі күйреуімен, билік институттарының дағдарысқа ұшырауымен және жергілікті деңгейде балама басқару құрылымдарының қалыптасуымен ерекшеленді. Осы кезеңде ұлттық автономия мен өзін-өзі басқару идеяларын жаңа саяси жағдайда іске асыруға ұмтылған қазақ ұлттық интеллигенциясы өкілдерінің рөлі айрықша болды.

Осы тұрғыда XX ғасырдың басындағы Алаш қайраткерлері мен қазақ басқарушы элитасының, ғылыми және шығармашылық интеллигенция өкілдерінің бірі Елдес Омаровтың 1917–1919 жылдардағы қоғамдық-саяси қызметі зерттелді. Елдес Омаровтың қоғамдық-саяси қызметі ғылыми тұрғыдан маңызды мәселе болып табылады. Оның Қостанай уезіндегі қызметі азаматтық қарсыласу кезеңіне тән Алашорда, земство мекемелері және Бүкілресейлік Уақытша әрі Сібір үкіметтері өкілдері арасындағы билік қайшылықтарын айқын көрсетеді. Зерттеудің өзектілігі кеңестік тарихнамада Алаш қозғалысы қызметінің біржақты, идеологиялық тұрғыдан бағалануымен, ал посткеңестік кезеңде өңірлік деңгейдегі қайраткерлердің қоғамдық және саяси-құқықтық қызметінің жеткілікті деңгейде зерттелмегендігімен айқындалады. Осыған байланысты архивтік деректерге сүйене отырып, Елдес Омаровтың қызметін кешенді талдау қажеттілігі туындайды. Зерттеудің мақсаты аталған тұлғаның Минскідегі земство одағының хатшысы қызметін, 1918–1919 жылдары Алашорданың Қостанай уезіндегі комиссары қызметін, Уақытша үкіметтің Торғай уездік комиссарының көмекшісі, Торғай облыстық земство төрағасының орынбасары қызметтерін қарастыру. Осылайша, Елдес Омаровтың азаматтық қарсыласу жылдарындағы қызметін зерттеу Алаш қозғалысының өңірлік қырларын нақтылауға және XX ғасыр басындағы ұлттық өзін-өзі басқару ұмтылысын тереңірек түсінуге мүмкіндік береді.

Материалдар мен әдістер

Қарастырылып отырған мәселенің деректік базасын Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік архивінің Елдес Омаровтың жеке Ісін қамтитын Р-95 қор (ҚРОМА, Алматы, ҚР), Ресей Федерациясының Мемлекеттік архивінің уақытша Сібір үкіметінің циркулярлары мен үкіметпен жүргізілген хат алмасу құжаттарын қамтитын Р-1701 қор (РФМА, Мәскеу, РФ) және Қостанай облысының мемлекеттік архивінің Қостанай уездік земство басқармасының құжаттарын қамтитын Р-654 және Р-1049 (ҚОМА, Қостанай, ҚР) қорлары құрады.

Көтеріліп отырған мәселенің тарихнамасын талдауда бірқатар тарихнамалық деректер, соның ішінде М. Қойгелдиевтың (Қойгелдиев, 1995, 2008, 2022), К. Нұрпейісовтің (Нұрпейісов, 1995), Д. Қамзабекұлының (Тілешов, Қамзабекұлы, 2008), И. Терновойдың (Терновой, 2007), Д. Аманжолованың (Аманжолова, 1993), Ғ. Әнестің (Әнес, Замзаева, 2023), Т. Уяманың (Ууата, 2000) еңбектері, С. Жүсіптің (Жүсіп, 2007), Г. Тастекованың (Тастекова, 2023), Э. Нурпеисованың (Нурпеисова, 2023) ғылыми мақалалары және де Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының ұжымдық монографиялары деректік базасын құрады.

Мәселені толыққанды зерттеу мақсатында деректанулық және тарихнамалық анализ бен синтез, контент талдау, мазмұндық талдау, жүйелеу кеңінен пайдаланылды. Тарихилық, шынайылық және әлеуметтік тәрізді жалпы әдіснамалық қағидалары және әмбебап зерттеу бағыттары архив қорларын және жеке тектік қор құжаттарын алдын-ала анықтауға және соның негізінде зерттеу жүргізуге мүмкіндік береді.

Талқылау

Кеңестік кезеңдегі тарихнамада Алаш қозғалысы мен оның қайраткерлерінің қызметі таптық-идеологиялық ұстаным тұрғысынан біржақты бағаланып, ұлттық автономия идеясы «буржуазиялық ұлтшылдық» ретінде сипатталды. Бұл еңбектерде Алаш қайраткерлерінің нақты әкімшілік және саяси-құқықтық қызметі, әсіресе өңірлік деңгейдегі тәжірибесі елеусіз қалды. Елдес Омаров сияқты тұлғалар кеңестік зерттеулерде көбіне эпизодтық түрде ғана аталып өтті.

Тәуелсіздік жылдарында отандық тарихнамада XX ғасыр басындағы Қазақстан тарихын, Алаш қозғалысының қалыптасуы мен дамуын жаңаша пайымдауға мүмкіндік туды. Бұл бағытта М. Қозыбаев, К. Нұрпейісұлы, Ж. Қасымбаев, М. Қойгелдиев, Х. Әбжанов, Т. Жұртбай, Б. Аяған, Д. Аманжолова, Т. Хазретәлі, М. Құлмұхамед, Д. Қамзабекұлы, Сұлтан-Хан Аққұлы, З. Дүкенбаева, С. Смағұлова және басқа да зерттеушілердің еңбектері Алаш қозғалысының саяси, құқықтық және идеялық қырларын кешенді түрде ашып көрсетті. Аталған зерттеулерде Алаш көшбасшыларының тарихи рөліне объективті баға беріліп, ұлттық мемлекеттілік жолындағы күресінің маңызы айқындалды.

Сонымен қатар қазіргі зерттеулерде негізінен Алаш қозғалысының орталық тұлғаларына басымдық беріліп, уездік және өңірлік деңгейде қызмет атқарған қайраткерлердің, соның ішінде Елдес Омаровтың қоғамдық-саяси және мемлекеттік қызметі арнайы зерттеу нысанына айнала қойған жоқ. Ал архивтік деректер оның Алашорда мен земство институттары арасындағы өзара қатынастарды үйлестіруге, алым-салық жинау, әскери құрылымдарды материалдық қамтамасыз ету және жергілікті басқару тұрақтылығын сақтауға бағытталған нақты іс-әрекеттерін айқын көрсетеді.

Осы тұрғыдан алғанда, Елдес Омаровтың қызметін азаматтық қарсыласу кезеңіндегі ұлттық қозғалыстың өңірлік деңгейдегі көрінісі ретінде қарастыру маңызды. Оның қоғамдық-саяси қызметі Алаш қозғалысының тек идеялық емес, сонымен бірге практикалық басқару тәжірибесін де қамтығанын дәлелдейді. Бұл мәселе алаштану ғылымында әлі де терең талдауды қажет ететін өзекті бағыттардың бірі болып табылады.

Нәтижелер

Елдес Омаров қазіргі Қостанай облысы, Бейімбет Майлин ауданына қарасты Белинский ауылында (бұрынғы Қостанай уезі, Дамбар болысы, Қожай ауылы) дүниеге келген. Туған күні туралы деректер әртүрлі: өз қолымен жазған жазбаларында 29 ақпан деп көрсетілсе, басқа құжаттарда 1892 жылдың 1 наурызы деп жазылған. Елдес қарапайым шаруа отбасында өсті. Оның әкесі Омар бай болмаса да, Тобыл жағалауында малға және кең жайылымдарға иелік еткен. Отбасында төрт бала болды: үш ұл және бір қыз. Үлкен ұлдары Елдес пен Ескендір қуғын-сүргінге ұшырады. Кіші ұлы Әбдеш 1948 жылы науқастан қайтыс болса, қызы Марияш ұзақ ғұмыр кешіп, 1990 жылы дүниеден өтті. Елдес алғашқы сауатын ауыл молдасынан ашып, кейін 1907 жылы Қостанайдағы екі сыныптық орыс-қазақ училищесін үздік аяқтады. Осы училищені бітіргеннен кейін мекеме меңгерушісінің 1907 жылғы № 335 өтініші негізінде Орынбордағы қырғыз (қазақ) мұғалімдер мектебіне оқуға түсті. Бұл оқу орнында Елдес 4 жыл білім алып, 1911 жылы тәмамдады (Нурпеисова, 2023: 747).

1911 жылдың 3 қыркүйегінде Халық училищелері инспекторының шешімімен Елдес Омаров Торғай уезіндегі Добай ауылдық мектебіне мұғалім болып тағайындалды. Мұғалімдік қызметін 1911–1914 жылдары атқарды (ҚР ОМА. И-95-қ. 2-т. 279-іс. 9-п.) Ал 1914 жылдың 1 маусымынан бастап Орынбор округтік сотында Қосмұхамед Шуақиевтың орнына аудармашы қызметіне сайланды (Қазақ газеті, 1914:4).

Елдес Омаров, қазақ интеллигенциясының көрнекті өкілі ретінде 1917 жылы Қазақстанның саяси және қоғамдық өміріне бел шеше кірісті, әсіресе Алаш қозғалысына байланысты қызметтерге белсене араласты. Ал, жапондық зерттеуші, міржақыптанушы Томохико Уяма өзінің іргелі еңбегінде қазақ зиялыларының қалыптасу үдерісін кеңістіктік-географиялық тұрғыдан талдап, қазақ зиялыларының географиялық таралуына назар аударды. 65 тұлғаның тізімін ұсынды. Бұл қатарға 1917 жылға дейін қоғамдық және ағартушылық қызметімен танылған қайраткерлерді енгізген. Ғалым Елдес Омаровты А. Байтұрсыновтың жақын досы деп көрсетеді (Tomohiko, 2000: 83).

Оның Алаш қайраткерлерімен 1913 жылдан Торғай облысының орталығы Орынбор қаласында «Қазақ» газетін шығарып, отаршылдыққа қарсы күресіп жатқан Ахмет Байтұрсынұлы, Әлихан Бөкейхан, Мыржақып Дулатовпен таныстығы кейін тізе қосып ел мүддесі жолындағы бірлескен қызметіне ұласады. 1916 жылдың желтоқсан айының ортасында Әлихан Бөкейхан бастаған топ Минскіге келіп, майдандағы қазақ жігіттерінің жай-күйімен танысып, 1917 жылдың 5 ақпанында Минскідегі Земск және қала одақтары жанынан бұратаналар бөлімін ашады. Бөлімнің бастығы болып Әлихан Бөкейхан бекітіледі, ал оның орынбасары қызметін Мырзағазы Есполов атқарады. (Қойгелдиев, 2008: 272). Міне осы бұратана жұмысына алаштанушы Мәмбет Қойгелдиевтің айтуынша 1917 жылдың наурыз және сәуір айларына қарай Асфендияр Кенжин, Біләл Сүлеев, Файзолла Ғалымжанов, Елдес Омаров, Әзімбек Бірімжанов, Райымбек Мақатов, Хайралдин Болғанбаев, Тамимдар Шахулеев, Сейіл Жиенбаев, Бижанғали Жанқадамов, Сәндібеков, Боранқұлов деген азаматтар қосылады (Қойгелдиев, 2008: 267). Аталған кезеңде Мырзағазы Есболовпен бірлесе отырып, 19 мамыр күні ставкадан түскен, Батыс майданында жүрген жұмысшыларды елге қайтару жөнінде әзірленген жоспар туралы мәлімет береді. Құжатта майдандағы жігіттерді 35 эшелон арқылы кезең-кезеңімен қайтару көзделгені көрсетілген. Қайтару екі негізгі бағыт бойынша жүзеге асырылуы тиіс болған: біріншісі – оңтүстік бағытта Теке (Орал) және Ішкі Орда аумақтарына апаратын жол, екіншісі – Вязьма, Сызрань, Самара қалалары арқылы өтетін бағыт. Сонымен қатар бұл шараның жүзеге асуы шамамен бір айға жуық уақытты талап ететіні атап өтіліп, істің жалпы барысы мен мән-жайы түсіндірілген (Қойгелдиев, 2008: 279).

Көрсетілген мәліметті архив құжаттары да растайды. Мысалы, 1929 жылғы 20 маусымда Алматы қаласында Е. Омаровтан жауап алу № 51 хаттаманың мәліметтері бойынша, ол Болғанбаев Хайретдинмен 1917 жылдан бері таныс екені көрсетіледі. Екеуінің империалистік соғыс жылдары Минск қаласында бірлесіп қызмет атқарып, тыл жұмыстарына реквизицияланған қазақты ұйымдастыру және оларды қамтамасыз ету ісімен айналысқаны атап өтіледі (Алаш ісі, 2022: 172).

Сонымен, бұратаналар бөлімі дегеніміз не? 1917 жылы Минск қаласында жұмыс істеген бұратаналар бөлімі Бірінші дүниежүзілік соғыс жағдайында земство және қала одақтары жанынан құрылған арнайы әкімшілік құрылым болды. Оның негізгі қызметі Батыс майданының тыл аймақтарына тартылған, Ресей империясының орыс емес халықтарының өкілдерінен (ең алдымен қазақтар, қырғыздар, башқұрттар және т.б.) құралған бұратаналар жұмысшы партияларын ұйымдастыру және қамтамасыз ету ісімен байланысты болды.

Осы кезеңде Минск Батыс майданының маңызды тылдық әрі әкімшілік орталығы саналып, мұнда тыл жұмыстарына мобилизацияланған жұмысшылардың негізгі бөлігі шоғырланды. Бұратаналар бөлімі әскери билік, орталық басқару органдары және мобилизацияланған жұмысшылар арасындағы делдалдық қызмет атқарды. Бөлімнің міндеттеріне жұмысшы партияларын есепке алу, орналастыру, азық-түлік және медициналық көмекпен қамтамасыз ету, тұрмыстық мәселелерді шешу, сондай-ақ олардың саны, жағдайы мен көңіл күйі туралы мәліметтер жинау және медициналық қызмет көрсетілуін бақылап, «елмен байланыс орнатуға» жәрдемдесті, сондай-ақ діни қажеттіліктерін өтеуге ықпал етті.

Бөлімді бастапқыда Бөкейхановтың өзі басқарды, ал 1917 жылғы тамыз айына дейін А. Кенжин жетекшілік етті. Бөлім жұмысына тартылған оқушылар мен студенттер 1917 жылдың жазында жұмысшыларды елдеріне эвакуациялау ісіне де пайдаланылды. Еске түсірсек, 1916 жылғы 11 қазанда Әскери министр Д.С. Шуваев 1916 жылғы 25 маусымдағы

жарлық бойынша тыл жұмыстарына мобилизациялануға тиіс бұратаналар қатарынан еріктілерді казак әскери бөлімдеріне қабылдау туралы ережені бекіту жөнінде бұйрық шығарған болатын (Аманжолова, 1993: 72–80, 100–102).

Алаш қозғалысының жетекшісі және оның басшылығындағы топ майданға жақын тыл аймақтарында қызмет атқарып жүрген өз отандастарына кедергісіз барып тұрған. 12 қаңтар күні Әлихан Бөкейханов Минск қаласында Бүкілресейлік земство одағының Батыс майданы комитетінде (одан әрі БЗО БМК) майданға жақын аймақтардағы қазақтардың жағдайы туралы баяндама жасады. Оның баяндамасына сәйкес, БЗО БМК құрамындағы инженерлік-құрылыс жасақтарында қызмет еткен қазақтар 100, 150 және 200 адамға арналған барактар мен шатырларда тұрған. Тамақты да осы барактарда ішкен, ал кейбір жасақтарда ғана ас әзірлеу мен тамақтануға бейімделген жеке-жеке үй-жайлар болған. Көптеген жасақтарда қазақтардың айына небәрі бір рет қана моншаға түсе алғаны анықталды. Сырт киімдерін олар амалсыздан өз қаражатына жуған, ал іш киімдерін ылғалды әрі салқын жатын орындардың өзінде кептіруге тура келген.

Ә. Бөкейханның баяндамасынан кейін БЗО БМК-ның төрағасы В. Вырубов қазақ жігіттерінің майдан маңындағы қызметі мен тұрмыс-тіршілігіне қатысты мәселелерді орталықтандырылған түрде басқаруды Бөкейханның өзіне тапсыруды ұсынды. Осы мақсатта ол Мәскеу мен Минск қалаларында арнайы бөлімдер құру қажеттігін атап өтіп, ең әуелі мұндай бөлімді Минск қаласында ашуды жөн көрді. Бұл жаңалықты қазақ даласына 1917 жылғы 5 ақпанда «Қазақ» газетінің редакциясы Минск қаласынан кезекті жеделхатты алғаннан кейін білді: «Минск, 5 ақпан [1917 ж.]. Земгор одағы жанынан Бұратаналар бөлімі ашылды. Әлихан. Әлиханның мекенжайы: Минск қ., «Льез» қонақүйі. Әлихан Бөкейханға» (Жусип, 2025: 108)

Ол жөнінде 1929 жылғы 3 ақпанда М. Испулов Қызылорда қаласында жауап беру кезінде айтқан: *«Біз келіп, жұмысқа кірісе бастаған кезде Орынбор казак әскерінің штабы Бұратаналар әскери бөлімін ұйымдастыруды ұйғарғаны белгілі болды. Бұл бөлімді құрушылардың ойынша, ол қырғыз және башқұрт әскери бөлімдерін ұйымдастырумен айналысуы тиіс еді. Алайда біздің көзқарасымыз олардікімен сәйкес келмеді, себебі біз толықтай өзімізге бағынатын дербес жауынгерлік бөлім құруды көздедік. Ал олар, керісінше, «сендер адамдарды жинаңдар да бізге тапсырыңдар, оларды асырауды да, үйретуді де біз өзіміз жүзеге асырамыз, әрі басқару да біздің қолымызда болады» деген талап қойды. Біз де, башқұрттар да бұл ұсыныспен келіскен жоқпыз. Оның үстіне, башқұрттардың өз алдына төрт дербес полкі бар еді, ал бізде бірде-бір жігіт жоқ болатын»* (Алаш ісі, 2022: 474).

1917 жылғы Ақпан төңкерісінен кейін және Уақытша үкіметтің билікке келуімен бұратаналар бөлімінің қызмет мазмұны едәуір өзгерді. Тыл жұмыстарына алынған бұратаналарды босату туралы үкіметтік бұйрықтардың қабылдануына байланысты бөлімге оларды кезең-кезеңімен елдеріне қайтаруды ұйымдастыру міндеті жүктелді. Осы кезеңде бөлім қызметкерлері қазақ жұмысшыларын алып қайтатын эшелондарды сүйемелдеп, қайту бағыттарын (Орал, Вязьма, Самара және т.б. қалалары арқылы) айқындаумен айналысты, сондай-ақ жергілікті билік органдарымен өзара іс-қимылды үйлестірді. Сонымен, 1917 жылы Минск қаласында қызмет атқарған бұратаналар бөлімі империялық басқару жүйесінің революциялық дағдарыс жағдайындағы трансформациясын айқындайтын маңызды құрылым болды және ол ұлттық кадрлардың әлеуметтік-саяси әрі ұйымдастырушылық тәжірибе жинақтауына ықпал етті.

Жоғарыда аталған бөлімінің қызметіне ұлттық интеллигенция өкілдерінің қатысуы айрықша маңызға ие болды. Олардың атқарған жұмысы әкімшілік сипатпен ғана шектелмей, әлеуметтік және қоғамдық-саяси мазмұнға да ие еді. Бұл тәжірибе кейін азаматтық қарсыласу жылдарында және ұлттық-мемлекеттік құрылыс үдерісінде ұлттық кадрлардың басқару ісіне тартылуына негіз болды. Мысалы, Ә.Бөкейхановтың бұйрығымен Минскіде бұратана бөлімінің бұрынғы хатшысы Елдес Омаров Торғай уезі 2 учаскесінің Шаруалар бастығы міндетін уақытша атқарушы, ал Киевтегі бұратана бөлімінің бұрынғы бастығы Мырзағазы Есболов Богуруслан уездік комиссарының орынбасары болып бекітіледі

(Қойгелдиев, 1955: 242–243). Міне осындай абыройы мен жұмысынан Елдес Омаровтың қайраткерлік қырын көрумізге болады.

Елге Минск қаласынан оралған Елдес жергілікті өзін-өзі басқару органдарының жұмыстарына белсене араласа бастайды. Сол уақытта жергілікті өзін-өзі басқару органдары Земство терминімен аталған болатын. Уездік земство жиналысында Елдес Омаров земство басқармасы төрағасының орынбасары болып сайланды, сондай-ақ ол Қостанай уездік «Алашорда» бөлімінің төрағасы ретінде бекітілді (Алаш ісі, 2022: 474).

Ендігі кезекте Земство институтының құрылымы мен қызмет ету тетігіне тоқталсақ. Земство дегеніміз не? Земство Ресей империясында 1864 жылғы реформаға сәйкес құрылған жергілікті өзін-өзі басқару органы. Қазақстанда XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында өрбіген ұлт-азаттық қозғалыс бағдарламаларында өлкеде Земство мекемелерін құру басты мәселелерінің бірі ретінде қойылды.

Қазақ жерінде алғашқы Земство мекемесі 1917 жылы 16 қазанда Торғай уезінде ашылды. Оның басқармасының төрағасы А. Бірімжанов болып сайланды. (Алаш қозғалысы, 2008: 233)

Олар әлеуметтік-экономикалық мәселелермен айналысты (білім беру, медицина, инфрақұрылым). 1917 жылы Ақпан революциясынан кейін земстволардың ықпалы күшейді. Олар саяси мәселелерді талқылау және жаңа билікті қалыптастыру үшін маңызды алаңға айналды. Қазақ қайраткерлерінің көпшілігі, соның ішінде Алашорда мүшелері де, земстволар жұмысына белсенді қатысты. Земстволар олар үшін қазақ халқының мүдделерін білдіру, автономияға қол жеткізу және жер мен өзін-өзі басқару құқықтарын қорғау үшін маңызды құрал болды. Елдес Омаров білім беру мен реформаларды жақтаушы ретінде осындай процестерге жергілікті деңгейде қатысты.

Қазақ газетінің 1914 жылдың 9 қаңтарында жарияланған № 45 санында Міржақып Дулатовтың «Земства не нәрсе» немесе «Земстваның ашылу реті» мақаласынан, земство – халықтың өзін-өзі басқаруын жүзеге асыратын қоғамдық институт ретінде патшалық Ресей жағдайында қалыптасқан басқару жүйесінің бір бөлігі екенін көріп отырмыз. Оның ұйымдастырушылық құрылымы екі негізгі органнан тұрды: өкілетті және атқарушы. Біріншісі – қандай қоғамдық міндеттерді жүзеге асыру қажеттігін айқындайтын орган, ал екіншісі – қабылданған шешімдерді орындауға жауапты мекеме. Өкілетті орган земство жиналысы деп аталды. Ол үш жылда бір рет сайланатын халық өкілдерінен – гласныйлардан құралды. Гласныйлардың басты міндеті жергілікті халықтың әлеуметтік, шаруашылық және мәдени қажеттіліктерін анықтап, оларды қанағаттандыру жолдарын талқылау болды. Земство жиналысында мектептер мен ауруханалар ашу, пошта және жол қатынасын дамыту, қоғамдық денсаулық сақтау сияқты мәселелер қаралып, осы мақсаттарға қажетті қаржы көлемі белгіленді. Земство жиналысының шешімдерін іске асыру земство басқармасына жүктелді. Басқарма мүшелері жиналыс тарапынан сайланып, тұрақты негізде қызмет атқарды және жалақы алды. Олар халықтың экономикалық жағдайы, сауда-саттық, ауыл шаруашылығы, білім беру және басқа да салалар бойынша ақпарат жинап, практикалық басқару жұмыстарын жүзеге асырды. Басқарма жанында дәрігерлер, агрономдар, мұғалімдер, инженерлер мен техниктер қызмет етіп, земствоның әлеуметтік инфрақұрылымдық жобаларын іске асыруға тартылды. Земство жиналысы жылына бір рет кезекті түрде өткізіліп, онда басқарманың жылдық есебі тыңдалды және алдағы кезеңге арналған міндеттер айқындалды. Табиғи апаттар, жұкпалы аурулар немесе әлеуметтік дағдарыстар кезінде кезектен тыс жиналыстар шақырылуы мүмкін еді. Гласныйлар қызметі үшін жалақы алмаған, тек жиналысқа келіп-кету шығындары өтелген. Ұйымдастырушылық тұрғыдан земство жүйесі уездік және губерниялық (облыстық) деңгейлерге бөлінді. Уездік земство жиналыстарынан сайланған өкілдер губерниялық земство жиналысын құрады. Бұл жоғарғы орган жеке аймақтардың емес, тұтас губернияға ортақ мәселелерді қарастырды. Гласныйларды сайлау жалпы халықтық қатысу негізінде өтті. Сайлауға жасы толған, сотталмаған, жергілікті халықтың тұрмыс-тіршілігін жақсы білетін азаматтар қатысуға құқылы болды. Гласный болуға халықтың мүддесін жеке басының пайдасынан жоғары қоятын, қоғамдық жауапкершілігі жоғары тұлғалар лайық деп танылды (Қазақ газеті, 2023: 15).

Сонымен земство институты жергілікті өзін-өзі басқарудың маңызды тетігі ретінде жол қатынасын дамыту, білім беру ісін ұйымдастыру, денсаулық сақтау жүйесін қалыптастыру және өзге де қоғамдық қажеттіліктерді шешуде айтарлықтай рөл атқарды. Оның қызметі халықты басқару ісіне тартудың ерте формасы ретінде тарихи маңызға ие болды.

Ал, Елдес Омаров болса, Уақытша үкімет пен Кеңестер арасындағы саяси шиеленіс, сондай-ақ большевиктердің билікке келуінен кейін қалыптасқан күрделі қоғамдық-саяси жағдайда өткен облыстық, уездік және жалпықазақ съездерін ұйымдастыру ісіне белсене араласып, Алашорда үкіметінің құрылуына атсалысты. Ол бірінші және екінші жалпықазақ съездерінің жұмысына қатысып, оқу комиссиясының құрамында қызмет атқарды. Сонымен қатар Қостанайда өткен уездік төтенше Қазақ съезінде «Жер мәселесі» тақырыбында баяндама жасады.

1917 жылғы 1 шілдеден бастап Елдес Омаров бүкіл Қазақ облыстарында жүргізілетін ауыл шаруашылығы санағына байланысты Ә. Бөкейхан, А. Байтұрсынов, М. Дулатов, Ж. Жәнібеков, С. Қадірбаев, Е. Тұрмұхамедов, Н. Бегімбетов қол қойған қазақ зиялыларының «Қазақ халқына» арналған үндеуін жариялауға қатысқан тұлғалардың бірі болды (Қойгелдиев, 2008: 338).

Ол 1917 жылғы екінші Жалпықазақ съезін дайындау және өткізу ісін ұйымдастырған бес адамнан тұратын комиссияның құрамына енгізілді. Бұл комиссия «Қазақ» газеті арқылы қазақ және қырғыз жұртшылығына елдегі саяси ахуалды талқылау мақсатында Жалпықазақ съезін шақыру жөнінде үндеу таратты. Аталған съезде оқу-ағарту мәселелерін қарастыру үшін құрылған комиссияның (А. Байтұрсынов, М. Жұмабаев, Е. Омаров, Б. Сәрсенұлы, Т. Шонанов) жұмысына да Елдес Омаров қатысып, қазақ-қырғыз қоғамындағы білім беру ісінің тұжырымдамасын әзірлеу, оқу бағдарламаларын жасау және оқулықтар жазу ісін жолға қою міндеттерін орындауға атсалысты (Қазақ съездері, 2003: 170–172).

Съезд шешімдерін жүзеге асыру мақсатында Елдес Омаров Қостанайға келіп, жергілікті халықты Алаш автономиясын қолдауға үндеді. Ол Торғай облыстық земствосы төрағасының орынбасары қызметін атқарып, Алаш әскери құрылымын жасақтау ісінде де белсенділік танытты.

Алашорда Үкіметі жарияланғаннан кейін, соның шешіміне сәйкес Қостанай қаласында 2-ші қазақ полкі құрылады. Осы тұста Қостанайдағы 2-ші қазақ полкінің құрамы туралы «Сарыарқа» газеті: «...ең алдымен бас боламыз деп учительдер, оқушы жастар жазылып, бұларды көрген соң, қырдағы жігіттер де өз еркімен жазылды», – дей келіп, онда оқу командасының ашылғандығын, құрамында оқыған азаматтардың болғандығын және 29 желтоқсанда полктағы жігіттер Қоңырау станциясына (Орынбор губерниясына) бет алғандығын, сонымен қатар Алашорда тарапынан «әскери бөлім» ашылып, Елдес Омаровтың да бірге кеткенін жазады (Қазақ мемлекеттілігі, 2018: 596).

Қиындықтардың болғанына қарамастан, Алашорда өз жоспарларын жүзеге асыруға кірісті. Бұл бағыттағы алғашқы қадамдардың бірі – жергілікті жерлерде билік органдарын қалыптастыру болды. Қазақстандағы қолданыста болған әкімшілік-аумақтық бөлініске сүйене отырып, Алашорда облыстар мен уездерге өз комиссарларын тағайындады. 1917 жылғы желтоқсанда Торғай облысы бойынша комиссар болып С. Қадырбаев тағайындалса, Қостанай уезі бойынша Алашорданың комиссары болып уездік басқарма мүшесі, мұғалім Елдес Омаров бекітілді. (Терновой, 2007: 41) Айтылған мәлімет, Қостанай облыстық мемлекеттік архивінің 654 қорынан табылған құжаттармен расталады. Мысалы, 1918 жылдың 6 шілдесінде земск басқармасының атынан халыққа жолданған «От Кустанайской уездной земской управы» атты хатында қол қоюшылар қатарында басқарма орынбасары ретінде Е. Омаров көрсетілген (ҚО МА. Р – 654 қ. 1-т. 1-іс. 104-п)

Елдес Омаровтың мысалында Алашорда мен земство институтының өзара қатынасына тоқталсақ. Қостанай облыстық мемлекеттік архивінен табылған, 1918 жылғы Қостанай уездік земство жиналысының материалдары азаматтық қарсыласу кезеңінде Алашорда мен земство институты арасындағы күрделі әрі көпқырлы өзара қатынасты айқын көрсетеді. Бұл кезеңде земство патшалық дәуірден мұраға қалған жергілікті өзін-өзі басқару органы ретінде қызметін

жалғастырса, Алашорда ұлттық-аумақтық автономия идеяларын іске асыруға ұмтылған саяси құрылым ретінде қалыптасты. Екі институттың қатар өмір сүруі бір жағынан ынтымақтастыққа, екінші жағынан өкілеттік пен легитимділікке қатысты қайшылықтарға алып келді. Журнал деректерінен байқалғандай, Алашорда өкілдері, соның ішінде Илдес (Елдес) Омаров, земство құрылымына саналы түрде кірігіп, оны ұлттық мүдделерді қорғаудың заңды алаңы ретінде пайдалануға тырысқан. Бұл жағдай Алаш қозғалысының тактикалық ұстанымын көрсетеді: автономия идеясын тікелей қарсыласу арқылы емес, бар басқару институттары арқылы біртіндеп жүзеге асыру. Е. Омаровтың бір мезгілде уездік земство басқармасы төрағасының орынбасары әрі Алашорда өкілі болуы осы стратегияның айқын көрінісі болды.

Сонымен қатар земство жиналысында орын алған пікірталастар Алашорда мен уездік комиссарлық билік арасындағы шекаралардың нақты айқындалмағанын аңғартады. Әсіресе жергілікті салық жинау, автономияға қатысты үндеулер мен съездер қаулыларының заңдылық мәселелері екі тарап арасындағы қайшылықты тереңдетті. Уездік комиссардың Омаров үндеуін тәркілеуі және оны саяси тұрғыда сынға алуы земствоның бір бөлігінің Алашорда бастамаларын қауіпті деп қабылдағанын көрсетеді. Алайда Омаровтың өз түсіндірмелерінде автономия мен егемен мемлекет ұғымдарын ажыратуы, сондай-ақ бұл мәселені земство жиналысында уақытынан бұрын көтеруді орынсыз деп санауы – Алаш қайраткерлерінің белгілі бір бөлігінің саяси сақтығын және прагматикалық ұстанымын білдіреді. Бұл ұстаным земство институтын қақтығыс алаңына айналдырмай, оны жергілікті басқарудың тұрақты тетігі ретінде сақтауға бағытталған еді. Омаровтың земство басқармасындағы қызметтен өз еркімен кетуі де осы контекстегі мәнге ие. Бір жағынан, бұл оның Алашорда өкілі ретіндегі саяси қызметі мен бейтарап әкімшілік қызметтің үйлеспейтінін түсінгенін көрсетсе, екінші жағынан, земство институтының азаматтық қарсыласу жағдайында саясиланып бара жатқанын аңғартады. Осылайша, земство Алашорда үшін уақытша саяси ресурс қызметін атқарғанымен, биліктің толық ұлттық сипатқа өтуіне жеткілікті институционалдық негіз бола алмады. Нәтижесінде, 1918 жылдың 5–13 желтоқсан аралығында өткен Қостанай уездік земство жиналысының кезекті 1-ші отырысында, 5 желтоқсан күні күн тәртібінде басқарма өкілінің орынбасары Е. Омаровтың қызметті өз еркімен босату өтініші қарастырылған. Омаров қызметтен босату туралы өтінішін білдіре отырып, мұны бірнеше себеппен түсіндіреді. Біріншіден, оның жергілікті «Алашорда» бөлімінің өкілі болып сайлануы, екіншіден, төтенше уездік земство жиналысында басқарманың өтініші бойынша басқарма құрамына қосымша екі мүше сайланған болатын. Осыған байланысты оның қызметтен босатылуы басқарманың жалпы жұмыс барысына кері әсерін тигізбейді. Сонымен қатар Омаров өзінің денсаулық жағдайының әлсіз екенін де алға тартады. Отырыстың шешімі келесідей болды: (архив дерегін түпнұсқа бойынша береміз) *«Одним из гласных внесено предложение освободить, в таком случае не только Омарова, но и другого члена управы. Представитель управы Заикин и члены управы: Масловский, Терентьев и Ухов заявили об увольнении их из управы. Собрание находит нужным сначала разрешить вопросы об увольнении Омарова, большинством голосов собрание постановило: заместителя представителя управы Илдеса Омарова в виду заявления кого, уволить из управы, т.к. он обладает слабым здоровьем»*. (ҚО МА. 1049-қ. 1-т. 7а-іс. 1-19-п)

Қорыта айтқанда, Қостанай уезіндегі земство мен Алашорда арасындағы өзара қатынас бәсекелестік пен ынтымақтастық элементтерін қатар қамтыды. Земство институты Алаш қайраткерлеріне заңды саяси алаң ұсынса, Алашорда земство арқылы жергілікті халықпен және ресми билікпен диалог орнатуға ұмтылды. Алайда Азаматтық соғыс жағдайында бұл модель ұзақ мерзімді әрі тұрақты сипат ала алмады.

1918 жылы 14 шілдеде Елдес Омаров Шаруа және Қазақ депутаттарының Төтенше Қостанай уездік съезі отырысына қатысты. Съезде Елдес Омаров және Мырзағазы Есполов Төралқа алқасына сайланды (РФ МА. Ф. Р-1701. Оп. 1. Д. 6в. Л. 101–105.). Күн тәртібінде ағымдағы мәселелер, Уақытша Сібір үкіметіне деген көзқарас, Шаруа және Қазақ одағының құрылуы, Одақ басқармасы мен қаражатын сайлау, Қостанай уезінің халық билігінің Уақытша

комитеті туралы, азық-түлік, орман және жер туралы мәселелер болды. Съезд отырысы большевиктердің билігі бүкіл халықтың билігі емес, оның ішінде басқыншылар мен зорлаушылар болғанын назарға ала отырып және жан-жақты талқылап, Шаруа және Қазақ депутаттарының Төтенше Қостанай уездік съезі Уақытша Сібір үкіметінің тұлғасында төңкеріс пен жаңа билікті қарсы алды. Сонымен қатар, Қостанай уездік съезі Уақытша Сібір Үкіметі қысқа уақыт ішінде Сібір Құрылтай жиналысын шақырып, елді Бүкілресейлік Құрылтай жиналысына жеткізеді деп үміттенді (Тастекова, 2023: 824).

Ал, ағымдағы жылдың 22 қазан (4 қараша) күні Алашорданы тарату туралы Бүкілресейлік Уақытша үкіметтің жарлығы шығады. Жарлық бойынша, алдағы жақын кезеңде бүкіл мемлекеттік басқаруды біртұтас Министрлер кеңесіне бағындыру керек болды. Осы негізде Алаш үкіметін Алашорданы тарата отырып, Бүкілресейлік Уақытша үкімет сонымен қатар қазақ-қырғыз халықтарын басқару жүйесіне олардың тұрмыстық және шаруашылық ерекшеліктеріне сәйкес келетін бастамаларды енгізуді және болашақта аталған мақсаттарға қызмет ететін, осы халықтардың мәдени-тұрмыстық және шаруашылық-экономикалық істерін жүргізетін өкілді орган құруы қажет боп саналды. Сонымен, Бүкілресейлік Уақытша үкіметі қаулы етті: (архив дерегін түпнұсқа бойынша береміз) *«1.Правительство Алаша Алаш-Орду считать прекратившим свое существование.*

2. Учредить должности: а) Главноуполномоченного по управлению Алашем, подчинив его ведению, на основании особого положения, все дела, касающиеся культурно-бытовых и экономических нужд казак-киргизских народностей; б) Помощников лавноуполномоченного по управлению Алашем.

3. Органы управления Алаш-Орды временно, впредь до издания соответствующего постановления, сохранить, подчинив их Центральным ведомствам Временного Всероссийского Правительства по принадлежности.

4. Учредить особую комиссию по выработке положения об Алашском представительном органе и выборах в него, вменив ей в обязанность по окончании работ представить положение на одобрение Временного Всероссийского Правительства (Қозыбаева, 2018: 160).

Бүкілресейлік үкіметтің барлық облыстық үкіметтерін тарату және Сібір үкіметі органдарына бүкілресейлік маңыз беру туралы грамотасы Қостанай қаласына 11 қарашада келіп түседі. 12 қараша күні Торғай облыстық комиссары А. Мотов Алашорда үкіметінің Қостанай уездік комиссары Е. Омаровты шақырып, аталған грамотамен таныстырады, Торғай облысын басқару ісіне араласпауға ұсыныс жасайды. Бірақ, жергілікті Алашорда аппараты өз әрекеттерін тоқтатпады (РФ МА. Р-1701-қ. 1-т. 6в- іс. 95-п).

Осы жылдың 24 қарашасында Елдес Омаров Арақарағай болыстық земство басқармасының төрағасына Алашорда пайдасына салық жинаудың қажеттілігі туралы хат жолдайды. Уездік комиссардың Алашорда өкімі бойынша жүргізіліп жатқан алым-салықтарды заңсыз деп санауына байланысты өз наразылығын келесідей білдіреді: (архив дерегін түпнұсқа бойынша береміз) *«никакой комиссар не вправе требовать приостановления сборов Алаш-Орды, и что отделом Алаш-Орды будут приняты меры к преданию названного комиссара суду по обвинению его: во-первых, в том, что он своим объявлением о недопустимости сборов Алаш-Орды восстанавливает население против существующего порядка и против всероссийской власти, и во-вторых, в том, что в названном объявлении сообщает населению заведомо ложные сведения о репрессивных мерах, якобы принимаемых представителями отдела при сборе ими денег и называет их преступными людьми»* (РФ МА. Р-1701-қ. 1-т. 6в- іс. 96-п). Алашорда земство басқармасынан алым-салықтарды жедел түрде жинау бойынша шараларды қабылдауды талап етеді. Оның себептерін біріншіден, жергілікті полк құрамындағы жігіттердің аттарын сатып алуға мүмкіндік болмайды; екіншіден, полк жігіттерінің тұрмыс жағдайын жақсарту жөніндегі жұмыстар тоқтатылып, бұл өз кезегінде полктің таратылуына әкелуі мүмкін екендігімен түсіндіреді.

Алашорда пайдасына салық жинаудың қажеттілігі жөнінде Е. Омаровтың жазғанын растайтын айғақ және 4 қарашадағы Уақытша Бүкілресейлік үкіметтің барлық облыстық

үкіметтерді тарату туралы грамотасының мазмұнымен таныс екендігі 1918 жылғы 28 қараша күні алынған жауап алу хаттамасында жазылған. Онда ол жоғарыда айтылған хатты өзі құрастырғаны және өз қолымен жазғаны туралы мәлімдейді. Оның пікірінше, Қостанай бөлімінің бұл қаулысы Уақытша Бүкілресейлік үкіметтің 1918 жылғы 4 қарашадағы грамотасына сүйеніп қабылданған. Аталған құжатта таратылған облыстық үкіметтер бұрын қабылдаған заңнамалық шешімдер арнайы тәртіппен күшін жойғанға дейін қолданыста қала беретіні нақты көрсетілген. Сонымен қатар, Қостанай бөлімі Уақытша Бүкілресейлік үкіметтің 1918 жылғы 22 қазандағы жарлығының 3-тармағына сүйенеді, ал бұл құжатта Алашорда басқару органдарын уақытша сақтап қалу туралы айтылған. Алашорда пайдасына жиналған алым-салық 1918 жылғы 14 қазанда өткен Қостанай уезі қазақтарының съезінде қабылданған шешімге сәйкес жүзеге асырылды. Бұл шешім кейін Алашорданың орталық үкіметі тарапынан мақұлданды. Құжатта жергілікті полктің аттары несиеге алынғаны, алайда олардың құны толық өтелмегені көрсетіледі. «...Сонымен қатар Алашорда бөлімі полкті қамтамасыз ету мақсатында бірқатар шығындарды өз жауапкершілігіне алды: аурухана бөлімінде еден жуу мен нарлар орнату, монша шығындарын өтеу, сондай-ақ полк командирінің өтініші бойынша вахмистрлер мен урядниктерге қосымша жалақы төлеу. Алашорда сметасы бойынша Қостанай уезіне шамамен 3 миллион көлемінде алым-салық жүктелген. Менің пікірімше, Алашорданың заңнамалық актілері өзгертілгенге немесе жойылғанға дейін өз күшін сақтайды және орындалуға тиіс. Қостанай уезі бойынша бекітілген смета да менің ойымша, заңнамалық акт болып табылады» - дейді Е.Омаров (РФ МА. Р-1701-қ. 1-т. 6в- іс. 96-п).

Көрсетілген мәселені шешу мақсатымен, 1918 жылдың 29 қарашасында Е. Омаров Қостанай уезіндегі мемлекеттік тәртіпті қорғау жөніндегі уәкілетті мырзаға Алашорданың жергілікті органдарын ұстауға арналған алым-салықтарды жинау туралы қаулыны орындау жөніндегі өтінішін білдіреді. Құжатта Алашорда пайдасына жиналатын алым-салықтарды жалғастыру Уақытша Бүкілресейлік үкіметтің 1918 жылғы 4 қарашадағы грамотасымен негізделіп, бұрын қабылданған облыстық үкіметтердің нормативтік актілері арнайы тәртіппен жойылғанға дейін өз күшін сақтайтыны атап көрсетіледі. Бұл өтініш Алашорданың жергілікті деңгейде заңды-әкімшілік тетіктер арқылы әрекет етуге ұмтылғанын, сондай-ақ Е. Омаровтың уездік билік құрылымдарымен құқықтық диалог жүргізуге талпынғанын айқындайды (РФ МА. Р-1701-қ. 1-т. 6в- іс. 99-п).

Қостанай қаласы мен уезіндегі мемлекеттік тәртіп пен қоғамдық тыныштықты қорғау жөніндегі уәкілетті полковник Панов 1918 жылдың 14 желтоқсанында Торғай облыстық Алашорда бөлімінің қызметі туралы Ішкі істер министріне рапорт жолдайды. Рапортқа сәйкес, Бүкілресейлік Уақытша үкіметтің қаулысымен барлық облыстық үкіметтер, соның ішінде Алашорда үкіметі таратылған деп танылғанымен, Алашорданың жергілікті өкілдері, атап айтқанда өзін Қостанай уездік комиссары деп атаған Е. Омаров, уезде қазақ және орыс тұрғындарына арналған үндеулер жариялауды жалғастырған. Бұл әрекеттер уездік билік тарапынан заңсыз деп бағаланып, тәркілеу шаралары қолданылған. Сонымен қатар Алашорда өкілдерінің Қостанай атты-қазақ полкінің ішкі тәртібіне араласу әрекеттері ресми билік пен әскери басшылықтың қарсылығын туғызған. (РФ МА. Р-1701-қ. 1-т. 6в-іс. 95–96-п). Нәтижесінде, Торғай облыстық комиссары А. Мотов Ішкі істер министрлігіне Торғай облыстық Алашорда бөлімінің Уақытша Сібір үкіметіне бағынбауы туралы шағымданады. 1918 жылы 24 желтоқсанда жазған қызметтік хатқа сәйкес, ағымдағы жылдың қараша айының алғашқы күндерінде Қостанай уездік комиссарына Ішкі істер министрлігіне Қырғыз (Қазақ) Алашорда үкіметінің Қостанай уездік комиссары Омаровтың өкімдеріне қатысты шағымдар түсе бастағанын айтады. Сонымен қатар, Қостанай уезінде Сібір үкіметінің билігін мойындамайтын және Торғай облысы басқару тұрғысынан тек Алашорда үкіметіне ғана бағынатын Алашорда үкіметінің бөлімі бар екенін анықтайды. 24 қараша күні Бүкілресейлік үкімет заңдарында көзделген салықтарды ғана төлеуі тиіс екендігі туралы хабарлама жариялағаннан кейін, Алашорда үкіметінің Қостанай уездік комиссары Омаров циркулярлық түрде комиссар Федоровичтің әрекеттерін заңсыз деп жариялап, соңынан Омаровты әскери-дала сотына тартуға уәде еткенін жазады. Ол Алашорданың әрекеттері мемлекетке қарсы, ел

үшін аса ауыр кезеңде оған жол беруге болмайды. Сонымен қатар Бүкілресейлік Уақытша үкіметтің грамотасында Алашорда органдарының қызметін нақты әрі түпкілікті тоқтату туралы анық нұсқау берілмеген. Осыған байланысты Ішкі істер министрлігінен Министрлер кеңесі алдында жергілікті жерлердегі барлық Алашорда органдарын тарату мәселесін көтеруді сұрайды (РФ МА. Р-1701-қ. 1-т. 6в-іс. 95-п).

Алаш Орда большевиктермен де, ақ гвардияшылармен де қарым-қатынас орнатуға талпынды, бірақ нақты әскери күштің болмауы олардың тәуелсіздікке жету мүмкіндігін шектеді. Ал, Елдес Омаров басқа да Алаш қайраткерлері сияқты «халық жауы» деген айыппен 1929 жылдың аяғында қамауға алынып, 1930 жылы сәуірде ату жазасына кесілді. Кейіннен бұл үкім өзгеріп, оның орнына 10 жылға Архангельскіге жер аударылады. 1933 жылы шілде айында ол қылмыс құрамының болмауына байланысты босатылып, ақталады. 1937–1938 жылдардағы Ұлы террор кезінде Елдес Омаров қайтадан қуғын-сүргінге ұшырайды да 1937 жылы 1 желтоқсандағы шығарылған үкім бойынша жазықсыз атылып кетеді.

1988–1989 жылдары арнайы комиссия жұмысының арқасында қазаққа ғана емес, әлемдік ғылым мен мәдениетке белгілі жүздеген есімдер қайтарылды. Елдес Омаровтың есімі 1989 жылы ақталды. Оған 1997 жылы Қостанайда бұрынғы орыс-қазақ училищесінің (қазіргі көркемсурет мектебі) ғимаратына мемориалдық тақта орнатылды.

Қорытынды

Зерттеу нәтижелері Елдес Омаровтың азаматтық қарсыласу жылдарындағы қоғамдық-саяси қызметі уездік деңгейде ұлттық басқару құрылымдарын сақтауға және олардың қызметін құқықтық тұрғыдан негіздеуге бағытталғанын көрсетеді. Ол Алашорда үкіметінің аймақтық өкілі ретінде саяси бастамаларды іске асырумен қатар, уездік земство басқармасы аясында әкімшілік тәжірибені ұтымды пайдалануға ұмтылды. Бұл оның қызметін тек идеологиялық ұстаныммен шектемей, нақты басқару тетіктерін қолдануға негізделген прагматикалық бағытта жүргізгенін айқындайды. Архивтік деректер Елдес Омаровтың уездік земство органдары мен Алашорда құрылымдары арасындағы өзара байланысты қамтамасыз етуші буын болғанын дәлелдейді. Ол алым-салық жинау, әскери бөлімдерді материалдық қамтамасыз ету және жергілікті басқару тұрақтылығын сақтау мәселелерінде қолданыстағы нормативтік актілерге сүйене отырып әрекет етті. Бұл жағдай Алаш қозғалысы өкілдерінің бір бөлігінің азаматтық қарсыласу кезеңінде құқықтық алаңнан шықпай, биліктің балама моделін іске асыруға талпынғанын көрсетеді.

Сонымен қатар, Елдес Омаровтың қызметі уездік және орталық билік органдарымен арада туындаған юрисдикциялық қайшылықтар аясында жүзеге асырылды. Оның саяси ұстанымы ашық қарсыласудан гөрі келісім мен құқықтық дәлелдерге негізделген әрекеттермен сипатталды. Осы тұрғыдан алғанда, Елдес Омаровтың қоғамдық-саяси қызметі ұлттық қозғалыстың өзгермелі саяси жағдайларға бейімделуінің айқын көрінісі болып табылады және Алаш қозғалысының өңірлік деңгейдегі тарихын тереңірек түсінуге мүмкіндік береді.

Sources

SA KR — State Archive of Kostanay region
CSA RK — Central State Archive of the Republic of Kazakhstan
SA RF — State Archive of the Russian Federation

Дереккөздер

ҚО МА — Қостанай облысының мемлекеттік архиві
ҚР ОМА — Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архиві
РФ МА — Ресей Федерациясының мемлекеттік архиві

References

1920–1930 zhyldardagy Qostanai, 2023 — *1920–1930 zhyldardagy Qostanai oblysyndagy qugyn-surgin: zhana faktiler men derekter. Repressii v Kostanaiskoi oblasti v 1920–1930-e gody: novye fakty i istochniki: monografiia v dokumentakh [Repressions in the Kostanay Region in the 1920s–1930s: New Facts and Sources. A Documentary Monograph]* / ed. by R. Baidaly. Kostanay, 2023. 226 p. (In Kaz.).

Alash v istorii gosudarstvennosti, 2018 — *Alash v istorii gosudarstvennosti* Kazahstana: idei, sudby, nasledie. Sbornik arkhivnykh dokumentov i materialov [Alash in the history of Kazakhstan's statehood: ideas, destinies, heritage. Collection of archival documents and materials]. Comp: M.M. Kozybaeva, Z.T. Sadvokasova, F.R. Lebaev. Almaty: Litera-M, 2018. 432 p. (In Russ.).

Alash isi, 2022 — *Alash isi*. 1920–1930 zhzh. OGPU zhurgizgen zhasandy tergeu isterinin quzhattary men materialdary [The Alash Case. Documents and Materials of Fabricated OGPU Investigations of the 1920s–1930s]. Comp. by M. Koigeldiev, Z. Myrzataeva, R. Mirzakulov. Vol. 1. Almaty: LEM Publishing House, 2022. 984 p. (In Russ.).

Alash qozgalysy, 2008 — *Alash qozgalysy* [The Alash Movement]. Comp. by E. Tileshov, D. Kamzabekuly, I. Nurakhmet. Almaty: Sardar Publishing House, 2008. 232 p. (In Kaz.).

Amanzholova, 1993 — *Amanzholova D. A. Partiya Alash: istoriia i istoriografiia* [The Alash Party: History and Historiography]. Semipalatinsk: Semipalatinsk Pedagogical Institute named after Shakarim, 1993. 136 p. (In Russ.).

Zhusip, 2025 — *Zhusip S.-Kh. A., Maslov, Kh. Istoricheskie aspekty uchastiia kazakhov v pervoi mirovoi voyn* [Historical Aspects of Kazakhs' Participation in the First World War]. Asian Journal Steppe Panorama. 2025. No. 8(3). Pp. 104–116. (In Russ.).

Qazaq gazetі, 1914 — *Qazaq gazetі* [Qazaq Newspaper] No. 65, 8 June 1914. (In Kaz.).

Qazaq gazetі, 2023 — *Qazaq gazetі. 1914 zhyl* [Qazaq Newspaper. The Year 1914] comp. by G. Anes, T. Zamaeva. Almaty: “Alashorda” qogamdyq qory, 2023. 608 p. (In Kaz.).

Qazaq memlekettіlіgі, 2018 — *Qazaq memlekettіlіgі zhāne Alashorda* [Kazakh Statehood and Alashorda]. Collective monograph. Almaty: Litera-M, 2018. 752 p. (In Kaz.).

Qazaq sezderі, 2003 — *Qazaq sezderі: qaulы-qaqarlary men sheshimderі (1917–1919 zhzh.)* [Kazakh Congresses: Resolutions and Decisions (1917–1919)]. Collection of documents. Textbook / comp. by K. Ilyasova. Kyzylorda: Korkyt Ata Kyzylorda State University, 2003. 176 p. (In Kaz.).

Qoigeldiev, 2008 — *Qoigeldiev M. Alash qozgalysy*. [The Alash Movement] Vol. 1. Revised and expanded 2nd ed. Almaty: Mektep Publishing House, 2008. 480 p. (In Kaz.).

Nurpeisova, 2023 — *Nurpeisova E. T., Abil, E. A., Urakov, D. Zh. Eldes Omarov: tarikh tolqynyndagy tulga* [Eldes Omarov: personality in the flow of history] *Otan tarikhy*. 2023. Vol. 26. No. 4. Pp. 744–754 (In Kaz.).

Tastekova, 2023 — *Tastekova G. B., Alpysbes, M., Urakov, D. Zh. Myrzagazy Espolov – Alash qairatkerі* [Myrzagazy Espolov-alash activist] *Edu.e-history.kz* (electronic scholarly journal). 2023. Vol. 10. No. 4. Pp. 815–829. (In Kaz.).

Ternovoi, 2007 — *Ternovoi I. K. Kostanaiskaya oblast: proshloe i nastoiashchee* [The Kostanay Region: Past and Present]. In 2 parts. Kostanay: Kostanay Printing House, 2007. Part II. 508 p. (In Rus.).

Uyama, 2000 — *Uyama*. The Geography of Civilizations: A Spatial Analysis of the Kazakh Intelligentsia's Activities, from the Mid-Nineteenth to the Early Twentieth Century (Kimitaka Matsuzato, ed., Regions: A Prism to View the Slavic-Eurasian World. Sapporo, 2000. Pp. 70–99.

Әдебиеттер

Алаш в истории государственности, 2018 — *Алаш в истории государственности* Казахстана: идеи, судьбы, наследие. Сборник архивных документов и материалов/ составители Козыбаева М.М., Садвокасова З.Т., Лебаев Ф.Р. Алматы: ТОО «Литера-М», 2018. 432 с.

Алаш ісі, 2022 — *Алаш ісі*. 1920–1930 жж. ОГПУ жүргізген жасанды тергеу істерінің құжаттары мен материалдары / құрастырушы М. Қойгелдиев, З. Мырзатаева, Р. Мирзакулов. Т.1 Алматы: Издательство LEM, 2022. 984 с.

Алаш қозғалысы, 2008 — *Алаш қозғалысы* / құрастырушы Е. Тілешов, Д. Қамзабекұлы, И. Нұрахмет. Алматы: «Сардар» баспа үйі, 2008. 232 б.

Аманжолова, 1993 — *Аманжолова Д.А.* Партия Алаш: история и историография. – Семипалатинск: Семипалатинский педагогический институт им. Шакарима, 1993. 136 с.

Жусип, 2025 — *Жусип С.-Х. А., Маслов Х.* Исторические аспекты участия казахов в первой мировой войне // Asian Journal "Steppe Panorama". 2025. № 8(3). С. 104–116.

Қазақ газеті, 1914—*Қазақ газеті*, № 65, 8 июня, 1914

Қазақ газеті, 2023—*Қазақ газеті, 1914 жыл* /құрастырушы Ф. Әнес, Т. Замеева. Алматы: «Алашорда» қоғамдық қоры, 2023. 608 б.

Қазақ мемлекеттілігі, 2018 — *Қазақ мемлекеттілігі және Алашорда*. Ұжымдық монография. Алматы: Литера-М, 2018. 752 б.

Қазақ съездері, 2003 — *Қазақ съездері: қаулы-қақарлары мен шешімдері.(1917–1919 жж.)* Құжаттар жинағы. Оқу құралы. Құрастырған: Илиясова К. Қызылорда: Қорқыт ата татныдағы Қызылорда мемлекеттік университеті, 2003. 176 б.

Қойгелдиев, 2008 — *Қойгелдиев М.* Алаш қозғалысы. Бірінші том. Өңделіп, толықтырылған екінші басылымы. Алматы: «Мектеп» баспасы, 2008. 480 б.

Нурпеисова, 2023 — *Нурпеисова Э.Т., Әбіл Е.А., Ураков Д.Ж.* Елдес Омаров: тарих толқынындағы тұлға // Отан тарихы. 2023. Т.26. No4. С. 744–754.

Тастекова, 2023 — *Тастекова Г.Б., Алтысбес М., Ураков Д.Ж.* Мырзағазы Есполов — Алаш қайраткері // «Edu.e-history.kz.» электрондық ғылыми журналы. 2023. Т. 10. № 4. С. 815–829.

Терновой, 2007—*Терновой И.К.* Костанайская область: прошлое и настоящее. В 2 ч. Костанай: Костанайский печатный двор, 2007. Ч. II. 508 с.

1920–1930 жылдардағы Қостанай, 2023 — *1920–1930 жылдардағы Қостанай* облысындағы қуғын-сүргін: жаңа фактілер мен деректер. Репрессии в Костанайской области. Репрессии в Костанайской области в 1920–1930-е годы: новые факты и источники: монография в документах / ответственный редактор Р.Байдалы. Костанай, 2023. 226 с.

Uyama, 2000 — *Uyama*. The Geography of Civilizations: A Spatial Analysis of the Kazakh Intelligentsia's Activities, from the Mid-Nineteenth to the Early Twentieth Century (Kimitaka Matsuzato, ed., Regions: A Prism to View the Slavic-Eurasian World. Sapporo, 2000. Pp. 70–99.

ТАРИХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Published in the Republic of Kazakhstan
Asian Journal “Steppe Panorama”
Has been issued as a journal since 2014
ISSN 2710-3994.
Vol. 13. Is. 1, pp. 225-240, 2026
Journal homepage: <https://ajspiie.com>

FTAXP / МПНТИ / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2026_13_1_225-240

SOCIO-DEMOGRAPHIC PROCESSES IN THE CITIES OF EAST KAZAKHSTAN IN THE 90s OF THE XXth CENTURY (BASED ON THE EXAMPLE OF UST-KAMENOGORSK AND SEMIPALATINSK)

Sarsembayeva Gulzhan Alibekovna¹, Zhailaubayeva Aida Nurlanovna², Ualtayeva Altyn Slyamkaydarovna^{3*}

¹S. Amanzholov East Kazakhstan University
(34, 30 Gvardeyskoy Divizii Str., 070000 Ust-Kamenogorsk, Republic of Kazakhstan)
Candidate of Historical Sciences, Associate Professor
 <https://orcid.org/0000-0002-9081-0191>. E-mail: Gulzhan1974@mail.ru

²S. Amanzholov East Kazakhstan University
(34, 30 Gvardeyskoy Divizii Str., 070000 Ust-Kamenogorsk, Republic of Kazakhstan)
Master's Student, Junior Researcher
 <https://orcid.org/0009-0007-1379-0987>. E-mail: aida.zhailaubayeva@mail.ru

³Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology, “Gylym Ordasy” center
(28, Shevchenko Str., 050010 Almaty, Kazakhstan)
Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Academician of the IAIS
 <https://orcid.org/0000-0001-9530-352X>. E-mail: gilimorda2@gmail.com

*Corresponding author

© Valikhanov IHE, 2026

© Sarsembayeva G., Zhailaubayeva A., Ualtayeva A., 2026

Abstract. Introduction. The relevance of the article stems from its examination of the key socio-demographic processes that occurred in the East Kazakhstan cities of Ust-Kamenogorsk and Semipalatinsk in the 1990s. Primary attention is given to the population dynamics, migration patterns, and changes in the ethnic and age-sex structures. Concurrently, the authors investigate the impact of the economic collapse and ecological legacy (particularly the Semipalatinsk Test Site activities) on birth rates, mortality, and migration. The study utilizes data from the Republic of Kazakhstan Population Censuses of 1989 and 1999, regional statistical compilations, and academic research. The main trends identified are: population decline, a negative net migration balance, and accelerated demographic aging. Recommendations for the region's demographic and social policy are provided. The 1990s became a period of radical transformation in the political, economic, and social spheres of Kazakhstan, profoundly affecting all regions of the country. East Kazakhstan, with its developed industrial potential, high degree of urbanization, and multinational population, was among the territories most severely affected by the transition from a planned to a market economy. The cities of Ust-Kamenogorsk and Semipalatinsk served as unique socio-demographic laboratories where the key tendencies of the post-Soviet transition period manifested: changes in population size and structure, a sharp increase in migration flows, social differentiation, and shifts in cultural orientations. Amidst a general economic downturn, the severance of economic ties with former Soviet republics, inflation, unemployment, and state policy uncertainty, the cities of the region experienced significant

pressure on both their social infrastructure and demographic processes. The outflow of population, especially the Russian-speaking and skilled engineering and technical personnel, became one of the most notable phenomena of the decade. Simultaneously, internal migration intensified—an influx of rural residents, particularly ethnic Kazakhs, in search of new employment and upward social mobility. East Kazakhstan emerged as a region where the socio-demographic crisis coincided with a search for new forms of urban identity, and population dynamics reflected not only economic but also cultural and ethnic transformations of society. Ust-Kamenogorsk, as a major industrial center for metallurgy, and Semipalatinsk, as a city with a unique history and the traumatic legacy of the Semipalatinsk Nuclear Test Site, demonstrated distinct yet mutually influencing models of social adaptation to the new condition. *Goals and objectives* are to provide a comprehensive analysis of socio-demographic processes that occurred in the East Kazakhstan cities of Ust-Kamenogorsk and Semipalatinsk in the 1990s, with the goal of identifying the peculiarities of demographic dynamics, migration flows, social structure transformation, and the factors that determined changes in the lifestyle and identity of the urban population under post-Soviet reforms. *Results*. Data from the 1989 and 1999 population censuses of the Republic of Kazakhstan, regional statistical yearbooks, and scholarly research were used. The main trends identified include a decline in population size, a negative migration balance, and accelerated population aging. Recommendations on the region's demographic and social policy are provided. *Conclusions*. The 1990s became a difficult period in the lives of the cities of Ust-Kamenogorsk and Semipalatinsk, characterized by negative dynamics in such demographic processes as population renewal and migration. The crisis of the 1990s affected not only demographic indicators but also the socio-economic and professional spheres of urban life. The socio-demographic dynamics of Ust-Kamenogorsk and Semipalatinsk in the 1990s reflect the transition from the Soviet model of an urban industrial community to a post-Soviet society with new forms of identity, social mobility, and survival strategies. Despite the severe crisis backdrop, this period was fundamental to the formation of the modern appearance of East Kazakhstan's cities.

Keywords: East Kazakhstan, Ust-Kamenogorsk, Semipalatinsk, 1990s, demographic processes, migration, urbanization, social structure, post-Soviet transformation, regional identity

Acknowledgments. This article was written within the framework of the project “East Kazakhstan: Trajectories of Socio-Demographic and Socio-Cultural Transformation of the Urban Space of Semey and Ust-Kamenogorsk” (AP26198933) by the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan.

For citation: Sarsembayeva G., Zhailaubayeva A., Ualtayeva A. Socio-demographic processes in the cities of east Kazakhstan in the 90s of the XXth century (based on the example of Ust-Kamenogorsk and Semipalatinsk)// Asian Journal “Steppe Panorama”. 2026. Vol. 13. No. 1. Pp. 225-240. (In Eng.). DOI: 10.51943/2710-3994_2026_13_1_225-240

XX ҒАСЫРДЫҢ 90-Ы ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАН ҚАЛАЛАРЫНДАҒЫ ӘЛЕУМЕТТІК-ДЕМОГРАФИЯЛЫҚ ПРОЦЕСТЕР (ӨСКЕМЕН МЕН СЕМЕЙ МЫСАЛЫНДА)

Сарсембаева Гульжан Алибековна¹, Жайлаубаева Аида Нурлановна², Уалтаева Алтын Слямкайдаровна^{3*}

¹С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті
(34-үй, 30 Гвардиялық дивизия көш., 070000 Өскемен, Қазақстан Республикасы)
Тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор
 <https://orcid.org/0000-0002-9081-0191>. E-mail: Gulzhan1974@mail.ru

²С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті
(34-үй, 30 Гвардиялық дивизия көш., 070000 Өскемен, Қазақстан Республикасы)
Магистр, кіші ғылыми қызметкер
 <https://orcid.org/0009-0007-1379-0987>. E-mail: aida.zhailaubayeva@mail.ru

³Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты, «Ғылым Ордасы» орталығы (28-үй, Шевченко көш., 050010, Алматы, Қазақстан)

тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, ХАА академигі

 <https://orcid.org/0000-0001-9530-352X>. E-mail: gilimorda2@gmail.com

*Автор-корреспондент

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТАЭ, 2026

© Сарсембаева Г.А., Жайлаубаева А.Н., Уалтаева А.С., 2026

Аңдатпа. *Кіріспе.* Тақырыптың өзектілігі – мақалада ХХ ғасырдың 1990–жылдары Шығыс Қазақстан қалаларында – Өскемен мен Семейде – орын алған негізгі әлеуметтік–демографиялық үдерістер қарастырылады. Зерттеуде халық саны динамикасына, көші–қон процестеріне, этникалық, жас–жыныстық құрылымдағы өзгерістерге басты назар аударылған. Экономикалық күйреу мен экологиялық жағдай (әсіресе Семей ядролық полигонының әсері) туу көрсеткішіне, өлім–жітімге және көші–қонға ықпалы зерттеледі. Қазақстан Республикасы халық санағының 1989 және 1999 жылдардағы деректері, өңірлік статистикалық жинақтар мен ғылыми зерттеулер пайдаланылған. халық санының азаюы, көші–қон теңгерімнің теріс болуы, халықтың жедел қартаюуы сияты негізгі үрдістер анықталған. Өңірдің демографиялық және әлеуметтік саясаты бойынша ұсыныстар берілген. ХХ ғасырдың 1990–жылдары Қазақстанның саяси, экономикалық және әлеуметтік салаларында радикалды өзгерістер жүріп, оның әсері елдің барлық өңірлеріне таралды. Индустриялық әлеуеті жоғары, урбанизация деңгейі биік және көпұлтты құрылымымен ерекшеленетін Шығыс Қазақстан жоспарлы экономикадан нарықтық жүйеге өтудің қиындықтарын ерекше өткір сезінді. Өскемен мен Семей қалалары посткеңестік өтпелі кезеңнің негізгі үрдістері айқын көрінген өзіндік әлеуметтік–демографиялық «зертханаларға» айналды: халық санының және құрылымының өзгеруі, миграциялық ағымдардың күрт артуы, әлеуметтік жіктелу мен мәдени бағдарлардың түрленуі. Экономикалық құлдырау, бұрынғы одақтас республикалармен шаруашылық байланыстардың үзілуі, инфляция, жұмыссыздық және мемлекеттік саясаттың тұрақсыздығы жағдайында аймақ қалалары әлеуметтік инфрақұрылым мен демографиялық жүйеге айтарлықтай қысым көрді. Әсіресе орыс тілді және жоғары білікті инженерлік–техникалық мамандардың жаппай көшіп кетуі онжылдықтың ең айқын құбылыстарының бірі болды. Сонымен қатар ауылдық аймақтардан, әсіресе қазақтар тарапынан, жаңа жұмыс мүмкіндіктерін және әлеуметтік көтерілуді іздеген ішкі көші–қон күшейді. Шығыс Қазақстанда әлеуметтік–демографиялық дағдарыс урбанистік өзіндік болмыстың жаңа формаларын іздеумен қатар жүрді, ал халық динамикасы экономикалық қана емес, мәдени–этникалық трансформацияларды да айқын көрсетті. Металлургияның ірі индустриялық орталығы Өскемен мен ерекше тарихи жүкке, соның ішінде Семей ядролық полигонының ауыр мұрасына ие Семей қаласы жаңа жағдайларға бейімделудің әртүрлі, бірақ өзара байланысты модельдерін ұсынды. *Зерттеудің мақсаты* – Шығыс Қазақстан қалаларында – Өскемен мен Семейде – ХХ ғасырдың 1990–жылдары болған әлеуметтік–демографиялық үдерістерді кешенді түрде зерттеу, демографиялық динамиканың ерекшеліктерін, көші–қон ағымдарын, әлеуметтік құрылымдағы өзгерістерді және посткеңестік реформалар жағдайында қалалық тұрғындардың өмір салты мен өзіндік болмысына ықпал еткен факторларды анықтау. Қазақстан Республикасының 1989 және 1999 жылдардағы халық санағы деректері, аймақтық статистикалық жинақтар, ғылыми зерттеулер пайдаланылды. Халықтың азаюы, көші–қонның теріс сальдосы және халықтың қартаюуының жылдамдауы – негізгі тенденциялар анықталған. Өңірдегі демографиялық және әлеуметтік саясат бойынша ұсыныстар берілген. *Қорытындылар.* 1990 жылдар Өскемен және Семей қалаларының өміріндегі халықтың ұдайы өндірісі мен көші–қоны сияқты демографиялық процестердің теріс динамикасымен сипатталатын күрделі кезең болды. 1990 жылдардағы дағдарыс демографиялық көрсеткіштерге ғана емес, қала өмірінің әлеуметтік–экономикалық және кәсіби салаларына да әсер етті. 1990–жылдары Өскемен мен Семей қалаларындағы әлеуметтік–демографиялық

динамика кеңестік индустриялық қалалық модельден жаңа идентичтік формалары, әлеуметтік мобильділік және өмір сүру стратегиялары бар посткеңестік қоғамға өтуді көрсетеді. Қиын дағдарыс кезеңіне қарамастан, дәл осы жылдар Шығыс Қазақстан қалаларының қазіргі бейнесінің қалыптасуына негіз болды.

Түйін сөздер: Шығыс Қазақстан, Өскемен, Семей, 1990–жылдар, демографиялық үдерістер, көші–қон, урбанизация, әлеуметтік құрылым, посткеңестік трансформация, өңірлік бірегейлік
Алғыс. Мақала Қазақстан Республикасы Жоғары білім және ғылым министрлігінің «Шығыс Қазақстан: Семей және Өскемен қалаларының қалалық кеңістігінің әлеуметтік-демографиялық және әлеуметтік-мәдени трансформация траекториялары» (AP26198933) жобасы аясында жазылған.

Дәйексөз үшін: Сарсембаева Г.А., Жайлаубаева А.Н., Уалтаева А.С. XX ғасырдың 90-ы жылдарындағы шығыс Қазақстан қалаларындағы әлеуметтік–демографиялық процестер (Өскемен мен Семей мысалында) // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2026. Т. 13. № 1. 225-240 бб. (Ағылш.). DOI: 10.51943/2710-3994_2026_13_1_225-240

СОЦИАЛЬНО–ДЕМОГРАФИЧЕСКИЕ ПРОЦЕССЫ В ГОРОДАХ ВОСТОЧНОГО КАЗАХСТАНА В 90–е ГОДЫ XX ВЕКА (НА ПРИМЕРЕ УСТЬ–КАМЕНОГОРСКА И СЕМИПАЛАТИНСКА)

Сарсембаева Гульжан Алибековна¹, Жайлаубаева Аида Нурлановна², Уалтаева Алтын Слямкайдаровна^{3*}

¹Восточно-Казахстанский университет имени С. Аманжолова
(д. 34, ул. 30 Гвардейской Дивизии, 070000 Усть-Каменогорск, Республика Казахстан)
Кандидат исторических наук, ассоциированный профессор
 <https://orcid.org/0000-0002-9081-0191>. E-mail: Gulzhan1974@mail.ru

²Восточно-Казахстанский университет имени С. Аманжолова
(д. 34, ул. 30 Гвардейской Дивизии, 070000 Усть-Каменогорск, Республика Казахстан)
Магистрант, младший научный сотрудник
 <https://orcid.org/0009-0007-1379-0987>. E-mail: aida.zhailaubayeva@mail.ru

³Институт истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова, центр «Ғылым ордасы»
(д. 28, ул. Шевченко, 050010 Алматы, Республика Казахстан)
кандидат исторических наук, ассоциированный профессор, академик МАИИ
 <https://orcid.org/0000-0001-9530-352X>. E-mail: gilimorda2@gmail.com

*Автор-корреспондент

© ИИЭ им. Ч.Ч. Валиханова, 2026

© Сарсембаева Г.А., Жайлаубаева А.Н., Уалтаева А.С., 2026

Аннотация. *Введение.* Актуальность темы – в статье рассматриваются основные социально–демографические процессы, произошедшие в городах Восточного Казахстана – Усть–Каменогорск и Семипалатинск в 1990–е годы XX века. Основное внимание уделено динамике численности населения, миграционным процессам, изменению этнической и возрастно-половой структур. Период 1990–х годов XX века стал временем радикальных преобразований в политической, экономической и социальной сферах Казахстана, оказав мощное воздействие на все регионы страны. Восточный Казахстан, обладавший развитым промышленным потенциалом, высокой степенью урбанизации и многонациональным населением, оказался в числе территорий, наиболее остро переживавших переход от плановой к рыночной экономике. Города Усть–Каменогорск и Семипалатинск представляли собой своеобразные социально–демографические лаборатории, где проявлялись ключевые тенденции постсоветского переходного периода: изменение численности и структуры населения, резкая активизация

миграционных потоков, социальная дифференциация и изменение культурных ориентиров. В условиях общего экономического спада, разрыва хозяйственных связей с бывшими союзными республиками, инфляции, безработицы и неопределённости государственной политики, города региона испытали значительное давление как на социальную инфраструктуру, так и на демографические процессы. Отток населения, особенно русскоязычного и квалифицированного инженерно-технического состава, стал одним из наиболее заметных явлений десятилетия. Одновременно усилилась внутренняя миграция – приток сельских жителей, особенно казахов, в поисках новых форм занятости и социальных лифтов. Восточный Казахстан оказался регионом, где социально-демографический кризис сочетался с поиском новых форм урбанистической идентичности, а динамика населения отражала не только экономические, но и культурно-этнические трансформации общества. Усть-Каменогорск, как крупный индустриальный центр металлургии, и Семипалатинск, как город с особой историей и травматическим наследием Семипалатинского ядерного полигона, демонстрировали разные, но взаимосвязанные модели социальной адаптации к новым условиям. *Цель исследования* – комплексное изучение социально-демографических процессов, происходивших в городах Восточного Казахстана – Усть-Каменогорске и Семипалатинске – в 1990–е годы XX века, с целью выявления особенностей демографической динамики, миграционных потоков, трансформации социальной структуры и факторов, определивших изменения в образе жизни и идентичности городского населения в условиях постсоветских реформ. Использованы данные переписей населения Республики Казахстан 1989 и 1999 годов, региональные статистические сборники и научные исследования. *Результаты.* Выявлены основные тенденции: снижение численности населения, отрицательный миграционный баланс, опережающее старение населения. Даны рекомендации по демографической и социальной политике региона. *Выводы.* 1990-е годы стали трудным периодом в жизни городов Усть-Каменогорск и Семипалатинск, характеризующимся отрицательной динамикой в таких демографических процессах, как воспроизводство населения и миграции. Кризис 1990-х годов повлиял не только на демографический показатели, но также затронул социально-экономическую, профессиональную сферу жизни городов. Социально-демографическая динамика Усть-Каменогорска и Семипалатинска в 1990-е годы отражает переход от советской модели городской индустриальной общности к постсоветскому обществу с новыми формами идентичности, социальной мобильности и стратегий выживания. Несмотря на тяжёлый кризисный фон, именно этот период стал основой формирования современного облика городов Восточного Казахстана.

Ключевые слова: Восточный Казахстан, Усть-Каменогорск, Семипалатинск, 1990–е годы, демографические процессы, миграция, урбанизация, социальная структура, постсоветская трансформация, региональная идентичность

Благодарность. Статья написана в рамках проекта «Восток Казахстана: траектории социально-демографической и социокультурной трансформации городского пространства Семей и Усть-Каменогорска» (AP26198933) Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан.

Для цитирования: Сарсембаева Г.А., Жайлаубаева А.Н., Уалтаева А.С. Социально-демографические процессы в городах восточного Казахстана в 90-е годы XX века (на примере Усть-Каменогорска и Семипалатинска) // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2026. Т. 13. № 1. С. 225-240. (На Англ.). DOI: 10.51943/2710-3994_2026_13_1_225-240

Introduction

The last decade of the 20th century was one of the most complex and contradictory periods in the history of Kazakhstan and the entire post-Soviet space. The collapse of the Soviet Union in 1991 led to radical transformations in all spheres of public life: political, economic, cultural, and, unequivocally, demographic. The changes of that era affected not only the structure of governance and economic mechanisms but also the social fabric, the settlement system, migration flows, birth and death rates, and the ethnic composition of the population. These processes were especially acute

in the industrial and multinational cities of East Kazakhstan – Ust-Kamenogorsk and Semipalatinsk – which served as major centers of industry, science, and culture in the region. In the present study, the authors use the former name of the city, Semipalatinsk, since its renaming to Semey took place later, in 2007.

The transition to market relations, accompanied by the disintegration of the former economic system, mass unemployment, and a decline in living standards, provoked significant social upheaval. For East Kazakhstan, where the economy significantly depended on large industrial enterprises of union subordination, the consequences were particularly severe. Production cutbacks, enterprise closures, and the emigration of skilled personnel were the factors that shaped the region's demographic dynamics in the 1990s.

Equally important were the ethno-political and cultural changes associated with the formation of independent Kazakhstan and the affirmation of a new national identity. These processes were reflected in the changing ethnic structure of the population: a mass exodus of the Russian-speaking population, primarily to Russia, and the return of ethnic Kazakhs from other republics and countries. Such migration flows led to noticeable shifts in the ratio of ethnic groups and the linguistic and cultural space of East Kazakhstan's cities.

Ust-Kamenogorsk and Semipalatinsk represent particularly interesting subjects for research. Both cities held the status of regional industrial and cultural centers, but their development in the 1990s followed different trajectories. Ust-Kamenogorsk, as a major metallurgical center, found itself in a difficult position due to the crisis in non-ferrous metallurgy and the reduction of union orders, yet it retained part of its production potential. Semipalatinsk, in addition to its industrial specialization, was burdened by the consequences of the closure of the Semipalatinsk Nuclear Test Site, which significantly impacted its socio-economic and demographic situation.

The study of socio-demographic processes in these cities allows us to trace not only the general trends of post-Soviet societal transformation but also the regional specificity of the population's adaptation to new socio-economic conditions. Of particular interest is the analysis of changes in population size, migration flows, age-sex structure, birth and death rates, as well as ethnic and social transformations.

The relevance of the research is defined by the need for a comprehensive understanding of the 1990s transition period as a crucial stage in the formation of Kazakhstan's modern social and demographic structure. Despite the existence of some works dedicated to demographic changes in the republic generally, the regional aspect remains insufficiently studied, especially concerning the cities of East Kazakhstan.

The aim of this research is to identify and analyze the main socio-demographic processes that occurred in Ust-Kamenogorsk and Semipalatinsk in the 1990s, to determine their causes, dynamics, and consequences for the further development of the region.

To achieve this aim, the following tasks are set:

1. To examine the general socio-economic conditions in which the cities of East Kazakhstan developed during the period under review.
2. To analyze the demographic dynamics, including indicators of birth rate, mortality, natural increase, and migration.
3. To characterize the changes in the ethnic and social structure of the population.
4. To identify the influence of socio-economic and political factors on demographic processes.

The scientific novelty of the research lies in the complex analysis of socio-demographic processes in two key cities of East Kazakhstan during the 1990s, conducted using statistical data, archival sources, and materials from sociological studies.

Thus, the study is aimed at a deeper understanding of how the social and economic upheavals of the transition period were reflected in the lives of the population in the industrial centers of East Kazakhstan, and what long-term consequences these processes had for the region's contemporary stage of development.

Materials and Methods of Research

The research employed systemic and interdisciplinary approaches, based on combining historical–demographic, sociological, and economic geography analysis. Statistical data from the State Committee on Statistics of Kazakhstan, materials from the 1989 and 1999 population censuses, regional yearbooks, and archival documents of the executive bodies of the East Kazakhstan region were utilized.

The methodological foundation of the research is the system of historical–demographic methods. Methods of comparative analysis and correlation analysis of demographic and economic indicators were applied. These methods were used in conjunction with general scientific methods: analysis, synthesis, and others. Particular attention was paid to East Kazakhstan. The results include tables for assessing the state of demographic processes, accompanied by analytical comments on the essence of the ongoing demographic changes and their socio–economic consequences. These tables allowed for detailing the research process, identifying the most vulnerable aspects of the demographic situation for the eastern region of the country.

In order to achieve the research objectives, a historical-demographic approach was applied. This approach included the analysis of population censuses, official statistical data, and archival materials to trace changes in population size, structure, and migration flows. In addition, it made it possible to identify trends in natural population movement (birth rates and mortality) and changes in the population structure by sex and age. Within this framework, the authors used data from the 1989 and 1999 population censuses and demographic statistics as the main sources of information.

The authors of the article also employed the theory of demographic transition. This classical theory suggests that societies pass through successive stages of declining mortality and fertility as economic and social development progresses. The model is used to interpret changes in fertility, mortality, and migration during transitional periods, such as the 1990s following the collapse of the USSR.

The study is grounded in the theories of urbanization and migration. The Harris–Todaro model explains rural-to-urban migration as an economic choice made by individuals based on expected income and employment opportunities in urban areas. This approach makes it possible to analyze migration flows in detail during the period of economic instability in the 1990s.

Systemic models of urbanization analyze the interaction between rural and urban populations, the logistic growth of cities, and changes in population structure resulting from urbanization.

Discussion

Issues of socio–demographic and socio–economic development of Kazakhstan's cities are presented in various works by Kazakhstani scholars. A number of researchers examine the transformation processes in the country's cities during the transit period—the 1990s. For example, scholars M.A. Asylbekov and V. Kozina, in their monograph "Demographic Processes of Modern Kazakhstan," note that Kazakhstan in the late 1980s and early 1990s experienced a transition period characterized by a decline in natural population growth, a change in the age–sex structure, and a rise in the share of the non–working–age population (Asylbekov, Kozina, 1995). Our study confirms these general trends: Ust–Kamenogorsk and Semipalatinsk registered a decline in increase and population aging, reflecting the republican dynamics, but we simultaneously recorded a more pronounced out–migration specifically from these cities—indicating regional specificity.

The research of Zh.S. Aubakirova emphasizes the significance of migration in shaping Kazakhstan's ethno–cultural structure. The scholar investigates internal migration flows ("village–city") and the emigration of the Russian–speaking population as an important factor in changing the national composition. The researcher highlights that regional trend mirror republican ones but with the intensification of local determinants (Aubakirova, et al., 2023).

A.I. Gizzatova, A.M. Zobov, A.N. Sharafutdinova, and M.Yu. Zhumagaliyeva, in their work "Investigation of the Dynamics of Key Indicators of Demographic Development and Age Structure," indicate that the age and sex composition of the population and the share of the working–age population become key indicators of the economic potential of the Eastern region (Gizatova, Zobov,

Sharafutdinova, Zhumagaliyeva, 2025: 33–43). In their work, the scholars focus on the decline in the share of the working-age population and the growth in the share of the elderly and children in Ust-Kamenogorsk and Semipalatinsk.

From a methodological perspective, F.Sh. Kuanganov notes that demographic studies in Kazakhstan require an interdisciplinary approach—combining quantitative and qualitative methodologies and accounting for regional peculiarities (Kuanganov, 2024).

Studies of regional demography (e.g., works by N.V. Alekseenko, et al.) underscore the importance of ecological and industrial factors in the analysis of Kazakhstan's cities. We observe this in the example of Semipalatinsk, where the closure of the nuclear test site and industrial destruction added a specific layer to typical demographic processes, intensifying migration and worsening demographic dynamics compared to other regions.

The presented research allowed for not only identifying the specific socio-demographic processes in Ust-Kamenogorsk and Semipalatinsk but also comparing them with broader trends presented in Kazakhstani academic literature. In this context, the works of A.N. Alekseenko acquire particular significance.

A.N. Alekseenko, in his works, emphasizes that profound demographic shifts occurred in Kazakhstan during the 20th century: increased migration, changes in ethnic composition, and the transformation of urbanization and age structure. For example, in the work "The Population of Kazakhstan 1920–1990" he examines the dynamics of population size and settlement (Alekseenko, 1993).

Our study confirms this general dynamic: in the 1990s, in Ust-Kamenogorsk and Semipalatinsk, we recorded a reduction in population, a change in ethnic structure, and an intensification of migration processes. A.N. Alekseenko notes that the cities of East Kazakhstan demonstrate accelerated demographic changes—they belong to a special ethno-demographic and industrial zone that differs from the republican average in its indicators. The authors of the presented article confirm this thesis: the East Kazakhstan region in the 1990s had a more pronounced natural decline and migration outflow. A.N. Alekseenko, in his works, emphasizes that migration flows, especially external and internal, become a key factor in changing the social and ethnic structure of Kazakhstan. His works on migration and ethno-demography (e.g., "Migration and Ethno-Demographic Processes in the Soviet Period") demonstrate how migrations influenced the population composition (Alekseenko, 2001: 367–417). The methodological contribution of A.N. Alekseenko allows us to justify the choice of an interdisciplinary approach. He advocates for combining statistical analysis with historical-demographic, ethno-demographic, and infrastructure approaches.

In the presented article, the authors implemented an interdisciplinary approach, which allowed for considering both quantitative indicators (increase, migration, ethnic composition) and qualitative ones (social adaptation, identity, infrastructure).

Results

The cities of East Kazakhstan were major industrial centers during the Soviet period. Ust-Kamenogorsk developed non-ferrous metallurgy, while Semipalatinsk focused on light, food, and construction industries. Ust-Kamenogorsk hosted the lead-zinc and titanium-magnesium complexes and the Ulba Machine-Building Plant. Semipalatinsk featured: a reinforced concrete structure plant, silicate, cement, reinforcing, experimental-mechanical, and brick factories, a bakery, "Kazakhkabel," a meat-processing plant, wood-processing and logging complexes, a glove-knitwear factory, the "Bolshevichka" garment factory, and others. Along with this, these cities were centers of culture, education, and science.

The early 1990s were accompanied by a decline in industrial production and the closure of many enterprises. Semipalatinsk experienced the most severe consequences of the economic crisis. Administrative reforms – the abolition of the regional center and the Semipalatinsk Region – partially contributed to the city's economic degradation. Added to all of the above were the ecological problems associated with the Semipalatinsk Test Site.

Socio-economic and ecological problems contributed to the intensification of migratory outflow from the eastern region and a decline in birth rates during the period under review. Overall, crisis tendencies emerged in demographic processes. Let us examine individual demographic characteristics in more detail.

The demographic situation in East Kazakhstan in the 1990s was characterized by depopulation, a decline in birth rates, and an increase in mortality. While the regional population in 1989 was 1.48 million people, it dropped to 1.38 million by 1999 (Population Census of the Republic of Kazakhstan 1999, 2000). Cities experienced a negative natural increase: the number of births decreased almost twofold, and mortality increased due to the deterioration of medical services, stress, alcoholism, and unemployment (Karagusova, 2004). The decline in living standards and social security led to an increase in migratory mobility. Russians, Ukrainians, and Germans, who constituted a significant proportion of the urban population, left particularly intensively (Kozlova, 2002). Migration became the defining factor of demographic changes in the region. Between 1991 and 1999, over 300,000 people left East Kazakhstan, a significant portion of them from the cities (Social Development of Kazakhstan: Statistical Review 1991–1999, 2000). Ust-Kamenogorsk and Semipalatinsk saw a steady outflow of the Russian-speaking population headed for Russia and Germany. The main reasons cited were: economic instability, declining living standards, a feeling of uncertainty, and ethno-political anxiety (Bekzhanova, 2012).

Simultaneously, there was an inflow of rural residents, predominantly Kazakhs from districts within the region and the southern regions of the country, which gradually changed the ethnic structure of the cities. In Ust-Kamenogorsk, the share of Kazakhs grew from 28% in 1989 to 43% in 1999 (Newspaper "Vostochno-Kazakhstanskaya Pravda." Issues 1991–1999). This process was accompanied by the social adaptation of migrants: mastering new professions, engaging in small business, construction, trade, and the growing role of the Kazakh language and culture in the urban environment (Musina, 2006).

The industrial decline and privatization of the 1990s caused a sharp reduction in jobs. By 1998, unemployment reached 14% in Ust-Kamenogorsk and 17% in Semipalatinsk (Stepanova, 2010). Old enterprises were privatized, downsized, or shut down. Women and youth proved to be the most vulnerable categories. Many shifted to the informal sector-petty trade, shuttle business, household services (Yusupov, 1999). Concurrently, social stratification occurred: a portion of the population adapted to market conditions and benefited from privatization, while the majority faced impoverishment and the loss of social stability. According to sociological studies conducted by East Kazakhstan University, over 60% of Ust-Kamenogorsk residents in 1997 rated their financial situation as "below average" (Archive of EKV named after S. Amanzholov, 1997). The social structure of the urban population in the 1990s underwent fundamental changes. The engineering and technical intelligentsia and skilled workers, who formed the core of the Soviet middle class, lost their former status (Poletaev, 2003). They were replaced by new social groups-entrepreneurs, small business owners, traders, security guards, and intermediaries. A new type of urban dweller emerged, oriented toward survival and private initiative. Concurrently, the feminization of employment occurred – women actively entered the service sector and petty trade (Women of Kazakhstan: Statistical Compendium, 2001). Youth, deprived of stable prospects, became more mobile but also a more vulnerable social group.

The ethnic composition of Ust-Kamenogorsk and Semipalatinsk changed significantly in the 1990s. According to the 1989 census, the share of Kazakhs in Ust-Kamenogorsk was 28%, Russians 62%, and Germans 5%. By 1999, the proportions changed: Kazakhs 43%, Russians 49%, Germans less than 1% (USSR Population Census 1989: Kazakh SSR, 1990). In Semipalatinsk, the process was even faster: in 1989, Kazakhs accounted for 42%, and by 1999, it was already 58%. Thus, for the first time in the Soviet and post-Soviet periods, Kazakhs became the ethnic majority in both cities (Population Census of the Republic of Kazakhstan 1999, 2000). These changes did not lead to conflicts but brought about cultural restructuring: the expansion of Kazakh language use, street renaming, and the strengthening of the role of national holidays and symbols in the urban environment (Khakimova, 2009).

The population decrease and the outflow of skilled personnel had long-term consequences. Many schools, kindergartens, and cultural institutions were closed due to lack of funding and students (Ministry of Education of the RK. Report on the State of the School Network of East Kazakhstan (1994–1999), 2000). The crisis hit Semipalatinsk particularly hard, where the number of research personnel drastically decreased after the closure of the test site. The city lost its status as a major scientific center in the 1990s (Archive of Semey city. F. 215. Documents on Social Development, 1991–1998).

Despite the crisis, the residents of East Kazakhstan demonstrated high adaptability. A common survival strategy was self-employment–market trading, food production, and minor repairs. Labor migration to Russia and the southern regions of Kazakhstan, as well as temporary trips to rural areas for subsidiary farming, developed. In post-Soviet conditions, city dwellers were forced to return to agrarian forms of existence, which researchers defined as the "de-urbanization of survival." At the level of daily practices, a new social experience was formed, based on flexibility, informal networks, and personal initiative.

By the end of the decade, signs of stabilization emerged in the region. After 1997, economic growth, the development of trade, and the start of investments in industry (particularly in "Kaztsink") led to some improvement. Birth rates began to rise slowly, and mortality levels decreased. In Ust-Kamenogorsk, the birth rate coefficient reached 11.5 per 1000 people by 2000, against 9.2 in 1995. However, the consequences of the 1990s were felt for a long time: depopulation, specialist shortages, "brain drain," and social stratification defined the region's specifics in the 2000s.

The comparison shows that both cities experienced similar social trends, but their manifestations differed in scale and consequence. Semipalatinsk faced a deeper social crisis and loss of scientific potential, while Ust-Kamenogorsk managed to partially preserve its industrial base and labor resources.

Table 1. Comparative Analysis of Ust-Kamenogorsk and Semipalatinsk, 1989–1999

Indicator	Ust-Kamenogorsk	Semipalatinsk
Population (1989)	324 thousand	337 thousand
Population (1999)	290 thousand	295 thousand
Share of Kazakhs (1989/1999)	28 % / 43 %	42 % / 58 %
Unemployment (1998)	14 %	17 %
Main Decline Factor	Industrial Crisis	Test Site Closure, Loss of Science
Main Adaptation Mechanism	Small Business, Survival	Migration, Outflow of Intelligentsia

Source: *Population Census of the Kazakh SSR 1989*. – Alma-Ata: Goskomstat KazSSR, 1990; *National Population Census of the Republic of Kazakhstan 1999*. – Astana: Agency of the Republic of Kazakhstan on Statistics, 2000. *Agency of the Republic of Kazakhstan on Statistics; Socio-Economic Situation of the Regions of Kazakhstan in the 1990s*. – Astana, 2001. *Committee on Statistics of the Ministry of National Economy of the Republic of Kazakhstan; Labor and Employment of the Population of the Republic of Kazakhstan. Statistical Compendium*. – Astana, 1999; Nysanbaev A.N. *Transformation Processes in the Cities of East Kazakhstan (1989–1999)*. – Almaty: KazNU, 2001; *Semipalatinsk Nuclear Test Site: Consequences of Closure and Socio-Economic Adaptation of the Region*. – Almaty: Institute of Regional Studies, 2000.

Comparative Analysis of Socio-Demographic Processes in Ust-Kamenogorsk and Semipalatinsk in the 1990s

1. General Prerequisites: Both cities—Ust-Kamenogorsk and Semipalatinsk—were among the largest industrial and cultural centers of East Kazakhstan. However, their economic functions and social structure had differences even by the end of the Soviet period:

– Ust-Kamenogorsk: an industrial–metallurgical center with a high level of urbanization and industrial concentration.

– Semipalatinsk: a multifunctional center combining industry, education, and science, and located in the influence zone of the Semipalatinsk Nuclear Test Site (Population Census of the Republic of Kazakhstan 1999, 2000).

After 1991, both cities faced the consequences of the collapse of the USSR, but their transformation trajectories differed in depth and direction.

Table 2. Demographic Dynamics of Ust–Kamenogorsk and Semipalatinsk, 1989–1999

Indicator	Ust–Kamenogorsk	Semipalatinsk
Population (1989)	324 thousand people	337 thousand people
Population (1999)	290 thousand people (–10.5%)	295 thousand people (–12.5%)
Natural Increase	Negative since 1993	Negative since 1992
Birth Rate (per 1000 people, 1999)	11.5	12.8
Mortality Rate (per 1000 people, 1999)	14.2	13.9
Migration Balance (1990s)	–35 thousand	–42 thousand

Source: Agency of the Republic of Kazakhstan on Statistics. *Population Census of the Republic of Kazakhstan 1989: Results by Regions and Cities*. – Alma–Ata, 1990; Agency of the Republic of Kazakhstan on Statistics. *National Population Census of the Republic of Kazakhstan 1999: Results. Volume 1*. – Astana, 2000; Agency of the Republic of Kazakhstan on Statistics. *Demographic Yearbook of Kazakhstan. 1990–2000*. – Astana: Statistics of Kazakhstan, 2001; East Kazakhstan Regional Statistics Office. *Population and Socio–Demographic Processes in the East Kazakhstan Region (1989–1999): Statistical Compendium*. – Ust–Kamenogorsk, 2000; Semipalatinsk City Statistics Office. *Key Socio–Demographic Indicators of Semipalatinsk for 1989–1999*. – Semipalatinsk, 2000; Regions of Kazakhstan. *Statistical Compendium*. – Astana: Agency of the RK on Statistics, 2000.

Both cities experienced depopulation, but the rate of population loss was higher in Semipalatinsk due to migration and the closure of scientific institutions. The natural decline reinforced migration losses.

One of the factors that slowed the development of Semipalatinsk was the loss of its status as a regional administrative center. In 1997, by Decree of the President of the Republic of Kazakhstan No. 3483B «On Further Measures to Improve the Administrative–Territorial Structure of the Republic of Kazakhstan» the Semipalatinsk Region was abolished and its territory was incorporated into the East Kazakhstan Region. As a result, the city of Semipalatinsk (now Semey) lost its status as a regional center and became a city of regional significance, while Ust–Kamenogorsk became the administrative center of the newly unified region. The status of a regional center guarantees cities access to regional budgets, the allocation of federal and republican investments, and priority attention within socio-economic development programs. With the loss of this status, Semipalatinsk was deprived of part of its financial flows and targeted development programs, which slowed the renewal of infrastructure, the improvement of social services (education and healthcare), and the modernization of the urban environment. The loss of administrative functions intensified the already existing demographic and economic problems of the 1990s associated with the general decline in production after the collapse of the USSR and the closure of the Semipalatinsk nuclear test site. The loss of regional center status exacerbated population outflows, especially among young specialists and civil servants, to more promising centers, including Ust–Kamenogorsk and other major cities, leading to the strengthening of depopulation trends characteristic of many regions during the transition period.

2. Migration Processes:

– Ust–Kamenogorsk: the main outflow was the Russian-speaking population (Russians, Ukrainians, Germans) leaving for Russia and Germany. Simultaneously, there was an inflow of rural Kazakhs from the region's districts (East Kazakhstan Region: Statistical Yearbook, 2000).

– Semipalatinsk: migration was more mass-scale. In addition to Russian-speakers, scientific personnel associated with the Semipalatinsk Test Site, research institutes, and defense facilities also left (Kozlova, 2002).

Table 3. Ethnic Composition of Ust–Kamenogorsk and Semipalatinsk, 1989–1999

Ethnos	Ust–Kamenogorsk, 1989	Ust–Kamenogorsk 1999	Semipalatinsk 1989	Semipalatinsk 1999
Kazakhs	28%	43%	42%	58%
Russians	62%	49%	53%	38%
Germans	5%	<1%	2%	<1%

Source: *Population Census of the Kazakh SSR 1989*. – Alma–Ata: Goskomstat KazSSR, 1990; *National Population Census of the Republic of Kazakhstan 1999*. – Astana: Agency of the Republic of Kazakhstan on Statistics, 2000; Agency of the Republic of Kazakhstan on Statistics. *Socio–Economic Situation of the Regions of Kazakhstan in the 1990s*. – Astana, 2001; Committee on Statistics of the Ministry of National Economy of the Republic of Kazakhstan. *Labor and Employment of the Population of the Republic of Kazakhstan. Statistical Compendium*. – Astana, 1999; Nysanbaev A.N. *Transformation Processes in the Cities of East Kazakhstan (1989–1999)*. – Almaty: KazNU, 2001.

In both cities, an ethno-national transformation occurred, accompanied by the "Kazakhization" of the urban environment and the growing role of the Kazakh language. Semipalatinsk changed its ethnic structure faster due to a more intensive outflow of Russian-speakers and the repatriation of kandas (ethnic Kazakh returnees) (Bekzhanova, 2012).

3. Economic and Social Transformation:

– Ust-Kamenogorsk: retained part of its production potential thanks to large enterprises—the Ust-Kamenogorsk Titanium-Magnesium Complex, "Kaztsink," the Hydroelectric Power Plant, etc. In the mid-1990s, some factories came under the control of foreign investors, which helped stabilize the situation (Dyakov, 2008).

– Semipalatinsk: conversely, suffered greater losses after the closure of the nuclear test site (1991), the reduction of military facilities, and research institutes. The unemployment rate reached 17% by 1998, while in Ust-Kamenogorsk, it was about 14% (Stepanova, 2010). Semipalatinsk's economic base proved less adapted to market conditions, which exacerbated social problems.

Table 4. Social Structure and Living Standards of the Population of Ust-Kamenogorsk and Semipalatinsk, 1989–1999

Social Indicator (1998)	Ust-Kamenogorsk	Semipalatinsk
Registered Unemployment Rate	14%	17%
Share Employed in Industry	39%	28%
Share Employed in Trade and Services	27%	33%
Average Monthly Income (Tenge, 1998)	7,500	6,200

Source: Agency of the Republic of Kazakhstan on Statistics. *Living Standards of the Population of the Republic of Kazakhstan (1995–2012): Statistical Compendium*. – Astana, 2013; *Statistika Kazakhstan. Socio-Demographic Problems of the Population of the Republic of Kazakhstan (1990 – Early 2000s)*. e-history.kz. Published 28.07.2013. E-History. *Socio-Demographic Processes in Kazakhstan: 1990–2000 // Stud.kz*.

Socio-Economic Features:

– Ust-Kamenogorsk maintained an industrial type of employment, forming a layer of skilled workers and engineers.

– Semipalatinsk experienced the process of desocialization of the intelligentsia and a shift to the informal economy.

– In both cities, shuttle business and petty trade actively developed as a means of survival (Musina, 2006).

4. Urban Environment and Culture:

– Ust-Kamenogorsk in the 1990s maintained its status as a regional industrial and cultural center. Despite the decline, theaters, a philharmonic hall, and universities continued to operate, and the S. Amanzholov East Kazakhstan University was established in 1997 (Archive of S. Amanzholov EKV, 1997).

– Semipalatinsk's cultural infrastructure was severely affected by funding cuts and the outflow of specialists. Many scientific and cultural institutions were closed or repurposed. The city faced the loss of its scientific and cultural potential (Newspaper "Vostochno-Kazakhstanskaya Pravda." Issues 1991–1999).

5. Socio-Psychological Aspects:

– Ust-Kamenogorsk's population demonstrated relative resilience and a higher level of social adaptation. Corporate and labor traditions were preserved, and professional communities were active.

– Semipalatinsk, conversely, saw increased feelings of uncertainty and social disorientation: the breakup of former collectives, unemployment, and the decline in the prestige of science caused youth migration and the loss of professional skills (Ministry of Education of the RK. Report on the State of the School Network of East Kazakhstan (1994–1999), 2000).

6. Ethno-Cultural Integration and Language Policy: In both cities, the use of the Kazakh language intensified, especially in state institutions, media, and education. However, the process was uneven:

– Ust-Kamenogorsk retained a strong influence of Russian-speaking culture and press; the city remained a bilingual space.

– Semipalatinsk saw a more active nationalization of the cultural environment: Kazakh schools were opened, television broadcasted programs in Kazakh, and streets were renamed (Khakimova, 2009).

7. Demographic Stabilization by the late 1990s: By the end of the decade, a trend toward stabilization emerged in both cities:

– Ust-Kamenogorsk saw an increase in the birth rate (up to 11.5 ‰) and a reduction in migration outflow after 1997.

– Semipalatinsk, despite some growth in the birth rate, continued to suffer from the loss of human resources and scientific potential.

In 1999, the population of both cities decreased by approximately 10–12% compared to 1989, but the rate of decline slowed down (Social Development of Kazakhstan: Statistical Review 1991–1999, 2000).

Table 5. Generalized Socio–Economic and Demographic Indicators of Ust–Kamenogorsk and Semipalatinsk

Criterion	Ust–Kamenogorsk	Semipalatinsk
City Type	Industrial–Metallurgical	Scientific–Industrial, former Test Site Center
Main Crisis Factor	Industrial Privatization, Economic Decline	Test Site Closure, Loss of Science, Migration
Demographic Dynamics	Moderate Decline (–10%)	Deeper Decline (–12–13%)
Migration	Ethnic Outflow of Russian–Speakers, Inflow of Kazakhs	Mass Outflow of Scientists and Specialists
Economic Adaptation	Partial recovery thanks to "Kaztsink"	Slow adaptation, dependence on the budget
Cultural Life	Institutional base preserved	Partial fading of cultural functions
Ethno–Linguistic Transformation	Bilingual environment	Predominantly Kazakh–speaking
Recovery Prospects	High (Industry, Investment)	Medium (Humanities and Agrarian Sector)

Source: Agency of the Republic of Kazakhstan on Statistics. Population Census of the Republic of Kazakhstan 1989: Results by Regions and Cities. Alma–Ata, 1990; Agency of the Republic of Kazakhstan on Statistics. Population Census of the Republic of Kazakhstan 1999: Results. Volume 1. Astana, 2000. Agency of the Republic of Kazakhstan on Statistics; Republic of Kazakhstan: Statistical Compendium "Socio–Economic Development of the Regions" (1990–2000). Astana: Statistics of Kazakhstan, 2001; Statistics Office of the East Kazakhstan Region. Socio–Economic and Demographic Indicators of the Cities of the East Kazakhstan Region (1990–2000): Statistical Compendium. Ust–Kamenogorsk, 2001; Statistics Office of the East Kazakhstan Region. Semipalatinsk City: Key Socio–Economic and Demographic Characteristics (1989–1999). Semipalatinsk, 2001.

Conclusion

Thus, in the cities of Ust–Kamenogorsk and Semipalatinsk during the 1990s, notable changes occurred in socio-economic and ethno-demographic processes. Primarily, a decline in the urban population took place due to migration outflows and declining birth rates against the background of rising mortality. The ethnic and social structures of these cities also underwent transformation. There was an increase in the number and proportion of the Kazakh population and a decline in the share of the country’s European ethnic groups. The growth of the Kazakh population led to changes in the age structure, specifically an increase in the youth and children’s age cohorts. These processes affected the city of Semey to the greatest extent due to a large influx of rural migrants and the intensification of ruralization of the urban space. The main causes of the above-mentioned changes in the demographic situation of both cities were Kazakhstan’s acquisition of independence and the economic crisis of the 1990s. Among the economic factors were industrial decline, job losses, unemployment, and the deterioration of social conditions. In the 1990s, Ust–Kamenogorsk and Semipalatinsk experienced similar stages of the crisis but adapted differently to the new conditions. Ust–Kamenogorsk, owing to the preservation of its industrial base, demonstrated a more stable demographic and social structure, whereas Semipalatinsk underwent profound deindustrialization and a loss of intellectual potential. In both cities, ethno-cultural transformation, the formation of new migration flows, and the strengthening of Kazakh urban identity were observed. The urban landscape, social relations, subculture, and internal life of the cities were changing. Onomastics and the visual urban space were also transformed, with the appearance of more mosques, ethnic cafés, and restaurants. At present, these cities continue to experience the impact of the socio-economic and demographic changes of the 1990s. However, measures are being taken to restore urban infrastructure and revitalize their economies, which has a positive effect on contemporary socio-economic processes.

Sources

AEKU — Archive of S. Amanzholov East Kazakhstan University

Источники

АВКУ — Архив Восточно-Казахстанского университета им. С. Аманжолова

References

- Alekseenko, 1993 — *Alekseenko, A. N.* Naselenie Kazakhstana 1920–1990 gg. [The population of Kazakhstan 1920–1990] // A.N. Alekseenko; NAS RK, Institute of History and Ethnology named after Ch. Ch. Valikhanov, East. – Kazakh. Teacher Improvement Institute. Almaty: Gylym, 1993. 125 p. (In Russ.).
- Alekseenko, 2001 — *Alekseenko, A.N.* Migracionnye i jetnodemograficheskie processy v sovetskij period [Migration and ethnodemographic processes in the Soviet period] / A.N. Alekseenko, N.E. Masanov// The history of Kazakhstan: peoples and cultures: a textbook / N.E. Masanov. Almaty: Dyke Press, 2001. pp. 367–417. (In Russ.).
- Asylbekov, Kozina, 1995 — *Asylbekov M.H., Kozina V.V.* Demograficheskie processy sovremennogo Kazakhstana [Demographic processes of modern Kazakhstan]. Almaty: Atamura, 1995. 128 p. (In Russ.).
- Documents on social development, 1991–1998. Agency of the Republic of Kazakhstan for Statistics. Population census of the Republic of Kazakhstan in 1989: Results by regions and cities [Agentstvo Respubliki Kazakhstan po statistike. Perepis' naselenija Respubliki Kazakhstan 1989 goda: Itogi po oblastjam i gorodam]. Alma–Ata, 1990. 223 p. (In Russ.).
- Agency of the Republic of Kazakhstan for Statistics. The National Population Census of the Republic of Kazakhstan in 1999: Results. Volume 1. Astana, 2000. 204 p. (In Russ.).
- Agency of the Republic of Kazakhstan for Statistics. Demographic Yearbook of Kazakhstan. 1990–2000. Astana: Statistics of Kazakhstan, 2001. 839 p. (In Russ.).
- Agency of the Republic of Kazakhstan for Statistics. Republic of Kazakhstan: Statistical collection “Socio-economic development of regions” (1990–2000). – Astana: Statistics of Kazakhstan, 2001. 720 p. (In Russ.).
- Agency of the Republic of Kazakhstan for Statistics. Standard of living of the population of the Republic of Kazakhstan (1995–2012): statistical collection. Astana, 2013. 148 p. (In Russ.).
- Aubakirova, et al., 2023 — *Aubakirova Zh.S., Alekseenko A.N., Stolyarova E.O.* et al. Kazhstanskij gorod: social'no-demograficheskij vzgljad [The Kazakh city: a socio-demographic view]. Ust-Kamenogorsk: Media Alliance, 2023. 260 p. (In Russ.).
- Bekzhanova, 2012 — *Bekzhanova S.K.* Jetnodemograficheskaja transformacija Vostochnogo Kazakhstana [The ethnodemographic transformation of East Kazakhstan]. Semey, 2012. 127 p. (In Russ.).
- Committee on Statistics of the Ministry of National Economy of the Republic of Kazakhstan. Labor and employment of the population of the Republic of Kazakhstan. Statistical collection. Astana, 1999. 251 p. (In Russ.).
- Dyakov, 2008 — *Dyakov A.N.* Istorija Ust'-Kamenogorska: ot industrial'nogo rosta k rynochnym reformam [The history of Ust-Kamenogorsk: from industrial growth to market reforms.]. Ust-Kamenogorsk, 2008. 211 p. (In Russ.).
- Demographic Yearbook of Kazakhstan. 1990–2000 years. Astana: Statistics of Kazakhstan, 2001. 839 p. (In Russ.).
- East Kazakhstan region: Statistical Yearbook, 2000. East Kazakhstan region: statistical yearbook. Ust-Kamenogorsk, 2000. 153 p. (In Russ.).
- East Kazakhstan Regional Department of Statistics. Population and socio-demographic processes in the East Kazakhstan region (1989–1999): Statistical collection. Ust-Kamenogorsk, 2000. 161 p. (In Russ.).
- East Kazakhstan truth. Issues 1991–1999. Pp. 3–7. (In Russ.).
- Gizatova, et al., 2025 — *Gizatova A.I., Zobov A.M., Sharafutdinova A.N., Zhumagalieva M.Yu.* Issledovanie dinamiki osnovnyh pokazatelej demograficheskogo razvitija i vozrastnoj struktury. Statistika, uchet i audit [Study of the dynamics of the main indicators of demographic development and age structure Statistics, accounting and audit]. 2025. 3(98). Pp. 33–43 <https://doi.org/10.51579/1563-2415.2025.-3.03> (In Russ.).
- Karagusova, 2004 — *Karagusova G.T.* Demograficheskaja situacija v Kazahstane v perehodnyj period [Demographic situation in Kazakhstan during the transition period]. Almaty: Institute of Demography, 2004. 245 p. (In Russ.).
- Khakimova, 2009 — *Khakimova L.A.* Gorod i kul'tura v postsovetskij period [The city and culture in the post-Soviet period]. Almaty, 2009. 319 p. (In Russ.).
- Kuangano, 2024 — *Kuanganov F.Sh.* Problemy demograficheskikh issledovanij v Kazahstane [Problems of demographic research in Kazakhstan] // L.N. Gumilev atyndagy Eurasia ulttyk universitetin khabarshysy. Economics of the Series, 2024. 120 p. (In Russ.).
- Kozlova, 2002. — *Kozlova L.I.* Migracionnye processy v Kazahstane 1990–h godov [Migration processes in Kazakhstan in the 1990s]. Almaty: Nauka Publ., 2002. 194 p. (In Russ.).
- Ministry of Education of the Republic of Kazakhstan. Report on the state of the school network in East Kazakhstan (1994–1999), Astana, 2000. 177 p. (In Russ.).
- Musina, 2006 — *Musina R.K.* Migracija i adaptacija naselenija Kazakhstana v 1990-e gody [Migration and adaptation of the population of Kazakhstan in the 1990s]. Almaty: KazNU, 2006. 213 p. (In Russ.). (In Russ.).
- The National Population, 2000 — The National Population Census of the Republic of Kazakhstan in 1999. Astana: Agency of the Republic of Kazakhstan for Statistics, 2000. 364 p. (In Russ.).
- Nysanbaev, 2001 — *Nysanbaev A.N.* Transformacionnye processy v gorodah Vostochnogo Kazakhstana (1989–1999 gg.) [Transformation processes in the cities of East Kazakhstan (1989–1999)]. Almaty: KazNU, 2001. 271 p. (In Russ.).
- Poletaev, 2003 — *Poletaev V.P.* Intelligencija Kazakhstana v 1990–e gody: krizis i adaptacija [The intelligentsia of Kazakhstan in the 1990s: crisis and adaptation]. Almaty: KISI, 2003. 186 p. (In Russ.).

- USSR population Census, 1990 — USSR population Census of 1989: Kazakh SSR. Moscow: Goskomstat, 1990. 271 p. (In Russ.).
- Population Census, 2000 — Population Census of the Republic of Kazakhstan in 1999. Astana: Agency of Statistics of the Republic of Kazakhstan, 2000. 452 p. (In Russ.).
- The 1989 census, 2000 — The 1989 census of the Kazakh SSR. Alma Ata: Goskmstat of the Kazakh SSR, 1990. 377 p. Population Census of the Republic of Kazakhstan in 1999. Astana: Agency of Statistics of the Republic of Kazakhstan, 2000. 288 p. (In Russ.).
- Population census of the Republic of Kazakhstan in 1989: results by regions and cities. Alma-Ata, 1990. 317 p. (In Russ.).
- Regions, 2000 — Regions of Kazakhstan. Statistical collection. – Astana: Agency of the Republic of Kazakhstan for Statistics, 2000. 63 p. (In Russ.).
- Social development, 2000 — Social development of Kazakhstan: Statistical review 1991-1999. Astana: Agency of Statistics of the Republic of Kazakhstan, 2000. 112 p. (In Russ.).
- Stepanova E.V., 2010 — *Stepanova E.V.* Social'naja politika i rynek truda v Vostochnom Kazahstane [Social policy and labor market in East Kazakhstan]. Ust-Kamenogorsk, 2010. 131 p. (In Russ.).
- Semipalatinsk City Department of Statistics, 2000 — Semipalatinsk City Department of Statistics. The main socio-demographic indicators of Semipalatinsk in 1989-1999. Semipalatinsk, 2000. 260 p. (In Russ.).
- Statistics of Kazakhstan, 2013 — Statistics of Kazakhstan. Socio-demographic problems of the population of the Republic of Kazakhstan (1990 – early 2000). 07/28/2013. <https://e-history.kz/ru/historical-education/show/12934.history.kz> (In Russ.).
- Socio-demographic processes, 2001 — Socio-demographic processes in Kazakhstan: 1990-2000. // Stud.kz . <https://stud.kz/ru/referat/show/29017> (In Russ.).
- Semipalatinsk nuclear test site, 2000 — Semipalatinsk nuclear test site: consequences of closure and socio-economic adaptation of the region. Almaty: Institute of Regional Studies, 2000. <https://e-history.kz/ru/news/show/50000557> (In Russ.).
- Department of Statistics of the East Kazakhstan region, 2001 — Department of Statistics of the East Kazakhstan region. Socio-economic and demographic indicators of the cities of the East Kazakhstan region (1990-2000): statistical collection. Ust-Kamenogorsk, 2001. 50 p. (In Russ.).
- Department of Statistics of the East Kazakhstan region. The city of Semipalatinsk, 2001 — Department of Statistics of the East Kazakhstan region. The city of Semipalatinsk: the main socio-economic and demographic characteristics (1989-1999). Semipalatinsk, 2001. 29 p. (In Russ.).
- Women of Kazakhstan, 2001 — Women of Kazakhstan: statistical collection. Astana, 2001. 87 p. (In Russ.).
- Yusupov, 1999 — *Yusupov T.A.* Malyj biznes Kazahstana v perehodnyj period [Small business in Kazakhstan during the transition period]. Almaty, 1999. 96 p. (In Russ.).

Литература

- Алексеевко, 1993 — *Алексеевко, А. Н.* Население Казахстана 1920–1990 гг. // А.Н. Алексеевко; НАН РК, Ин-т истории и этнологии им. Ч. Ч. Валиханова, Вост.-Казахст. Ин-т усовершенствования учителей. Алматы: Ғылым, 1993. 125 с.
- Алексеевко, 2001 — *Алексеевко, А.Н.* Миграционные и этнодемографические процессы в советский период / А.Н. Алексеевко, Н.Э. Масанов// История Казахстана: народы и культуры: учебное пособие / Н.Э. Масанов. Алматы: Дайк-пресс, 2001. С. 367–417.
- Асылбеков, Козина, 1995 — *Асылбеков М.Х., Козина В.В.* Демографические процессы современного Казахстана. Алматы: Атамұра, 1995. 128 с.
- Архив ВКУ им. С. Аманжолова, 1997 г. — Архив ВКУ им. С. Аманжолова Социологические опросы, 1997 г.
- Агентство Республики Казахстан по статистике. Перепись населения Республики Казахстан 1989 года: Итоги по областям и городам. Алма-Ата, 1990. 223 с.
- Агентство Республики Казахстан по статистике. Национальная перепись населения Республики Казахстан 1999 года: Итоги. Том 1. Астана, 2000. 204 с.
- Агентство Республики Казахстан по статистике. Демографический ежегодник Казахстана. 1990–2000 годы. Астана: Статистика Казахстана, 2001. 839 с.
- Агентство Республики Казахстан по статистике. Республики Казахстан: статистический сборник «Социально-экономическое развитие регионов» (1990–2000 гг.). – Астана: Статистика Казахстана, 2001. 720 с.
- Агентство Республики Казахстан по статистике. Уровень жизни населения Республики Казахстан (1995–2012 гг.): статистический сборник. Астана, 2013. 148 с.
- Аубакирова, др., 2023 — *Аубакирова Ж.С., Алексеевко А.Н., Столярова Э.О.* и др. Казахстанский город: социально-демографический взгляд. Усть-Каменогорск: «Медиа Альянс», 2023. 260 с.
- Бекжанова, 2012 — *Бекжанова С.К.* Этнодемографическая трансформация Восточного Казахстана. Семей, 2012. 127 с.
- Восточно-Казахстанская область: статистический ежегодник, 2000. Восточно-Казахстанская область: статистический ежегодник. Усть-Каменогорск, 2000. 153 с.

- Восточно-Казахстанское областное управление статистики. Население и социально-демографические процессы в Восточно-Казахстанской области (1989–1999 гг.): Статистический сборник. Усть-Каменогорск, 2000. 161 с.
- Восточно-Казахстанская правда, 1991–1999 — Восточно-Казахстанская правда. Выпуски 1991–1999 гг. С. 3–7.
- Гизатова, др., 2025 — *Гизатова А.И., Зобов А.М., Шарафутдинова А.Н., Жумагалиева М.Ю.* Исследование динамики основных показателей демографического развития и возрастной структуры. Статистика, учет и аудит. 2025. 3(98). С. 33–43 <https://doi.org/10.51579/1563-2415.2025.-3.03>
- Дьяков, 2008 — *Дьяков А.Н.* История Усть-Каменогорска: от индустриального роста к рыночным реформам. Усть-Каменогорск, 2008. 211 с.
- Демографический ежегодник Казахстана. 1990–2000 годы. Астана: Статистика Казахстана, 2001. 839 с.
- Женщины Казахстана: статистический сборник, 2001 — Женщины Казахстана: статистический сборник. Астана, 2001. 87 с.
- Карагусова, 2004. — *Карагусова Г.Т.* Демографическая ситуация в Казахстане в переходный период. Алматы: Институт демографии, 2004. 245 с.
- Куанганов, — *Куанганов Ф.Ш.* Проблемы демографических исследований в Казахстане // Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің хабаршысы. Экономика сериясы, 2024. 120 с.
- Козлова, 2002. — *Козлова Л.И.* Миграционные процессы в Казахстане 1990–х годов. Алматы: Наука, 2002. 194 с.
- Комитет по статистике Министерства национальной экономики Республики Казахстан. Труд и занятость населения Республики Казахстан. Статистический сборник. Астана, 1999. 251 с.
- Министерство образования РК. Отчёт о состоянии школьной сети Восточного Казахстана (1994–1999 гг.), Астана, 2000. 177 с.
- Мусина, 2006 — *Мусина Р.К.* Миграция и адаптация населения Казахстана в 1990-е годы. Алматы: КазНУ, 2006. 213 с.
- Национальная перепись населения Республики Казахстан 1999 года. Астана: Агентство Республики Казахстан по статистике, 2000. 364 с.
- Нысанбаев, 2001 — *Нысанбаев А.Н.* Трансформационные процессы в городах Восточного Казахстана (1989–1999 гг.). Алматы: КазНУ, 2001. 271 с.
- Полетаев, 2003 — *Полетаев В.П.* Интеллигенция Казахстана в 1990–е годы: кризис и адаптация. Алматы: КИСИ, 2003. 186 с.
- Перепись населения СССР 1989 года: Казахская ССР, 1990 — Перепись населения СССР 1989 года: Казахская ССР. М.: Госкомстат, 1990. 271 с.
- Перепись населения Республики Казахстан 1999 года, 2000. — Перепись населения Республики Казахстан 1999 года. – Астана: Агентство статистики РК, 2000. 452 с.
- Перепись населения Казахской ССР 1989 года. Алма-Ата: Госкомстат КазССР, 1990. 377 с.
- Перепись населения Республики Казахстан 1999 года. Астана: Агентство статистики РК, 2000. 288 с.
- Перепись населения Республики Казахстан 1989 года: итоги по областям и городам. Алма-Ата, 1990. 317 с.
- Регионы Казахстана. Статистический сборник. – Астана: Агентство РК по статистике, 2000. 63 с.
- Социальное развитие Казахстана: статистический обзор 1991–1999 гг., 2000. Социальное развитие Казахстана: статистический обзор 1991–1999 гг. Астана: Агентство статистики РК, 2000. 112 с.
- Степанова, 2010 — *Степанова Е.В.* Социальная политика и рынок труда в Восточном Казахстане. Усть-Каменогорск, 2010. 131 с.
- Семипалатинское городское управление статистики. Основные социально-демографические показатели г. Семипалатинска за 1989–1999 годы. Семипалатинск, 2000. 260 с.
- Статистика Казахстана. Социально-демографические проблемы народонаселения Республики Казахстан (1990 – начало 2000 гг.). 28.07.2013. <https://e-history.kz/ru/historical-education/show/12934.history.kz>.
- Социально-демографические процессы в Казахстане: 1990–2000 гг. // Stud.kz. <https://stud.kz/ru/referat/show/29017>
- Семипалатинский ядерный полигон: последствия закрытия и социально-экономическая адаптация региона. Алматы: Институт региональных исследований, 2000. <https://e-history.kz/ru/news/show/50000557>
- Управление статистики Восточно-Казахстанской области. Социально-экономические и демографические показатели городов Восточно-Казахстанской области (1990–2000 гг.): статистический сборник. Усть-Каменогорск, 2001. 50 с.
- Управление статистики Восточно-Казахстанской области. Город Семипалатинск: основные социально-экономические и демографические характеристики (1989–1999 гг.). Семипалатинск, 2001. 29 с.
- Хакимова, 2009 — *Хакимова Л.А.* Город и культура в постсоветский период. Алматы, 2009. 319 с.
- Юсупов, 1999 — *Юсупов Т.А.* Малый бизнес Казахстана в переходный период. Алматы, 1999. 96 с.

ТАРИХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Published in the Republic of Kazakhstan
Asian Journal “Steppe Panorama”
Has been issued as a journal since 2014
ISSN 2710-3994.
Vol. 13. Is. 1, pp. 241-255, 2026
Journal homepage: <https://ajspiie.com>

FTAXP / МПНТИ / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2026_13_1_241-255

KAZAKHSTANI PRISONERS OF WAR IN NAZI CONCENTRATION CAMPS DURING THE SECOND WORLD WAR: POSSIBILITIES FOR RECONSTRUCTING INDIVIDUAL FATES ON THE BASIS OF ARCHIVAL CARD FILES

Aliya Amangalykyzy Sissenbayeva¹, Manara Chaltenovna Kalybekova², Nurbolat Askerovich Abuov³

¹Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology
3 year doctoral student of Al-Farabi Kazakh National University
(71, Al-Farabi Ave., 050040, Almaty, Kazakhstan)
 <https://orcid.org/0000-0002-5299-8250>. E-mail: aliya.sysenbaeva@mail.ru

²Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology
(28, Shevchenko Str., 050010 Almaty, Republic of Kazakhstan)
Candidate of Historical Sciences.
 <https://orcid.org/0000-0001-5194-6136>. E-mail: k.manara@gmail.com

³Branch of the Ch.Ch.Valikhanov Institute of History and Ethnology in Petropavlovsk
(86, Pushkin Street, 150000 Petropavlovsk, Kazakhstan)
Candidate of Historical Sciences, the Head of the Branch
 <https://orcid.org/0000-0002-5843-3365>. E-mail: abuovnur@mail.ru

© Valikhanov IHE, 2026

© Sissenbayeva A.A., Kalybekova M.Ch., Abuov N.A., 2026

Abstract. Introduction. During the Second World War, millions of Soviet servicemen were captured by Nazi German forces. Among them were soldiers conscripted from the territory of Kazakhstan. However, for a long time, the fate of Kazakhstani prisoners of war was not examined as an independent issue in historical research and was addressed only within the general context of the history of Soviet prisoners of war. Ideological constraints of the Soviet period prevented a comprehensive study of the problem of captivity, and the very fact of being taken prisoner was often assessed negatively. After Kazakhstan gained independence, access to previously closed archival collections expanded within national historical scholarship. As a result, based on the materials of the Central Archive of the Ministry of Defense of the Russian Federation and the electronic resource “Memory of the People”, it became possible to study individual prisoner-of-war record cards. These data make it possible to reconstruct the specific fates of Kazakhstani soldiers, the circumstances of their capture, the duration of their imprisonment, and the causes of their deaths. This article examines the fates of Kazakhstani soldiers who were held in prisoner-of-war camps during the Second World War on the basis of archival card files. *Goals and objectives* of the study are to analyze and introduce into scholarly circulation information on the fates of Kazakhstani soldiers who were held in German prisoner-of-war camps during the Second World War, based on archival card files. To achieve this aim, the following objectives were set: to examine individual prisoner-of-war cards as the main source; to identify places of capture, detention camps, and data on the deaths of Kazakhstani soldiers; to analyze the fates of specific individuals using materials from Stalag No. 316, Stalag No. 337 (the

Lesnoy death camp), and Stalag 324; to determine the source-study significance of archival data; and to demonstrate the level of scholarly research on the issue of Kazakhstani prisoners of war. *Research Results.* The study established that archival card files are one of the most important sources for reconstructing the fates of Kazakhstani prisoners of war. Individual cards contain information on the soldier's name and surname, year and place of birth, nationality, military rank, place of capture, name of the camp, physical characteristics, and date of death. As a result of the analysis, the dire conditions of Soviet soldiers, including those from Kazakhstan, who were held in Stalag No. 316 in Poland, as well as Stalag No. 337 and Stalag No. 324 in Belarus, were revealed. Archival data indicate that most of them died between 1941 and 1943 as a result of starvation, disease, forced labor, and the brutal camp regime. Causes of death are often recorded in a generalized form, which is a characteristic feature of Nazi camp documentation. At the same time, information on places of birth and personal data allows for the reliable identification of their origin from Kazakhstan. The presence of photographs in some card files significantly enhances their source value. *Conclusion.* The study of the fates of Kazakhstani soldiers who were held in prisoner-of-war camps during the Second World War represents an important and relevant issue in national historical scholarship. Archival card files make it possible to reconstruct the individual destinies of Kazakhstani prisoners of war and, on the basis of concrete documentary evidence, to demonstrate the hardships of their wartime experiences. The research shows that the fate of Kazakhstani soldiers in captivity remained outside the focus of scholarly attention for a long time. Only in the period of independence did this issue begin to be studied from new methodological perspectives. Despite the fact that electronic versions of archival materials are not fully accessible, further research in this field remains necessary.

Keywords. World War II, Kazakhstani prisoners of war, Soviet prisoners of war, concentration camp, Stalag No. 316, Stalag No. 337, Stalag No. 324, archival card files, historical memory, fates of prisoners of war, archival sources

Acknowledgments. This article was prepared with the financial support of the Committee of Science, Ministry of Science and Higher Education, project IRN AP26102953 “The history and fate of Kazakh prisoners of war in Nazi concentration camps in Poland, Russia, Ukraine, Belarus, and the Baltic states”.

For citation: Sissenbayeva A.A., Kalybekova M.Ch., Abuov N.A. Kazakhstani prisoners of war in nazi concentration camps during the second world war: possibilities for reconstructing individual fates on the basis of archival card files // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2026. Vol. 13. No. 1. Pp. 241-255. (In Kaz.). DOI: 10.51943/2710-3994_2026_13_1_241-255

ЕКІНШІ ДҮНИЕЖҮЗІЛІК СОҒЫС ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ КОНЦЛАГЕРЬЛЕРДЕГІ ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ӘСКЕРІ ТҮТҚЫНДАР: АРХИВТІК КАРТОТЕКАЛАР НЕГІЗІНДЕ ОЛАРДЫҢ ТАҒДЫРЛАРЫН ҚАЙТА ҚАРАУ МҮМКІНДІКТЕРІ

Алия Амангалиқызы Сисенбаева¹, Манара Чальтеновна Калыбекова², Нурболат Аскерович Абуов³

¹Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің 3 курс докторанты
(71-үй, Әл-Фараби даңғ., 050040 Алматы, Қазақстан Республикасы)
 <https://orcid.org/0000-0002-5299-8250>. E-mail: aliya.sysenbaeva@mail.ru

²Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты
(28-үй, Шевченко көш., 050010 Алматы, Қазақстан Республикасы)
Тарих ғылымдарының кандидаты.
 <https://orcid.org/0000-0001-5194-6136>. E-mail: k.manara@gmail.com

³Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының Петропавл қаласындағы филиалы

(86-үй, Пушкин көш., 150000 Петропавловск, Қазақстан Республикасы)

Тарих ғылымдарының кандидаты, филиал директоры.

 <https://orcid.org/0000-0002-5843-3365>. E-mail: abuovnur@mail.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов ат. ТЭИ, 2026

© Сисенбаева А.А., Калыбекова М.Ч., Абуов Н.А., 2026

Аңдатпа. *Kіріспе.* Екінші дүниежүзілік соғыс жылдарында миллиондаған советтік әскерилер неміс-фашистік басқыншылардың тұтқынына түсті. Солардың қатарында Қазақстан аумағынан шақырылған сарбаздар да болды. Алайда ұзақ уақыт бойы қазақстандық әскери тұтқындардың тағдыры тарихи зерттеулерде дербес қарастырылмай, жалпы советтік әскери тұтқындар контексінде ғана сипатталып келді. Советтік кезеңдегі идеологиялық шектеулер әскери тұтқындар мәселесін жан-жақты зерттеуге мүмкіндік бермеді, ал тұтқынға түсу фактісі көбіне жағымсыз құбылыс ретінде бағаланды. Тәуелсіздік алғаннан кейін Қазақстан тарих ғылымында бұрын жабық болған архивтік қорларға қол жеткізу мүмкіндігі артты. Соның нәтижесінде РФ Қорғаныс министрлігінің Орталық архиві негізінде «Память народа» электрондық ресурсында аталған архив материалдарында әскери тұтқындардың жеке картотекаларын зерттеу мүмкін болды. Бұл деректер қазақстандық сарбаздардың нақты тағдырын, олардың тұтқынға түсу жағдайын, лагерьлерде болған мерзімін және қаза табу себептерін анықтауға жол ашады. Осы мақалада Екінші дүниежүзілік соғыс жылдарындағы әскери тұтқындар лагерлерінде болған қазақстандық сарбаздардың тағдыры архивтік картотекалар негізінде қарастырылады. *Зерттеудің мақсаттары мен міндеттері* – Екінші дүниежүзілік соғыс жылдарында неміс әскери тұтқындар лагерлерінде болған қазақстандық сарбаздардың тағдырын архивтік картотекалар негізінде талдау және ғылыми айналымға енгізу. Осы мақсатқа жету үшін төмендегідей міндеттер қойылды: әскери тұтқындардың жеке картотекаларын негізгі дереккөз ретінде қарастыру; қазақстандық сарбаздардың тұтқынға түсу орындарын, лагерьлерін және қаза болу деректерін анықтау; Шталаг № 316, Шталаг № 337 (Леснянский өлім лагері) және Шталаг 324 материалдары негізінде нақты тұлғалардың тағдырын талдау; архивтік деректердің деректанулық маңызын айқындау; қазақстандық әскери тұтқындар мәселесінің зерттелу деңгейін көрсету. *Зерттеу нәтижесінде* архивтік картотекалар қазақстандық әскери тұтқындардың тағдырын қалпына келтірудегі аса маңызды дереккөз екені анықталды. Жеке картотекаларда сарбаздардың аты-жөні, туған жылы мен жері, ұлты, әскери дәрежесі, тұтқынға түскен орны, лагерь атауы, физикалық сипаттамалары және қаза тапқан мерзімі көрсетілген. Талдау барысында Польша аумағындағы Шталаг № 316 және Беларусь аумағындағы Шталаг № 337 және Шталаг 324 лагерлерінде болған советтік әскерлер, оның ішінде қазақстандық сарбаздардың ауыр жағдайы анықталды. Архивтік деректер олардың көпшілігінің 1941–1943 жылдары аштық, ауру, ауыр еңбек және лагерьлік режим салдарынан қаза тапқанын көрсетеді. Картотекаларда өлім себептері көбіне жалпылама түрде берілген, бұл нацистік лагерь құжаттарына тән ерекшелік болып табылады. Сонымен қатар, туған жері мен жеке деректер арқылы олардың Қазақстаннан шыққанын нақты анықтауға болады. Фотосуреттердің болуы кейбір картотекалардың деректік құндылығын арттыра түседі. *Қорытынды.* Екінші дүниежүзілік соғыс жылдарындағы әскери тұтқындар лагерлерінде болған қазақстандық сарбаздардың тағдырын зерттеу отандық тарих ғылымы үшін маңызды әрі өзекті мәселе болып табылады. Архивтік картотекалар қазақстандық әскери тұтқындардың жеке тағдырын қалпына келтіруге, олардың соғыс жылдарындағы ауыр өмір жолын нақты деректермен көрсетуге мүмкіндік береді. Зерттеу көрсеткендей, қазақстандық сарбаздардың тұтқындағы тағдыры ұзақ уақыт бойы ғылыми назардан тыс қалған. Тек тәуелсіздік кезеңінде ғана бұл мәселе жаңа әдіснамалық тұрғыда зерттеле бастады. Архивтік материалдардың электронды нұсқада берілуі, барлығы бірдей қолжетімді емес болғанымен, бұл бағыттағы зерттеулерді жалғастыру қажет.

Түйін сөздер: Екінші дүниежүзілік соғыс, қазақстандық әскери тұтқындар, кеңестік әскери тұтқындар, концлагерь, Шталаг № 316, Шталаг № 337, Шталаг 324, архивтік картотекалар, тарихи жад, әскери тұтқындардың тағдырлары, архивтік дереккөздер

Алғыс: Мақала ҚР ҒЖБМ ҒК ИРН АР26102953 «Польша, Ресей, Украина, Беларусь және Балтық елдері аумағындағы фашистік концлагерьлерде қазақстандық әскери тұтқындардың тағдыры мен болу тарихы» ғылыми жобасы аясында дайындалған.

Дәйексөз үшін: Сисенбаева А.А., Калыбекова М.Ч., Абуов Н.А. Екінші дүниежүзілік соғыс жылдарындағы концлагерьлердегі қазақстандық әскери тұтқындар: архивтік картотекалар негізінде олардың тағдырларын қайта қарау мүмкіндіктері // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2026. Т. 13. № 1. 241-255 бб. (Қазақш.). DOI: 10.51943/2710-3994_2026_13_1_241-255

ВОЕННОПЛЕННЫЕ-КАЗАХСТАНЦЫ В КОНЦЛАГЕРЯХ ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ: ВОЗМОЖНОСТИ РЕКОНСТРУКЦИИ СУДЕБ НА ОСНОВЕ АРХИВНЫХ КАРТОТЕК

Алия Амангалиқызы Сисенбаева¹, Манара Чальтеновна Калыбекова², Нурболат Аскерович Абуов³

¹Институт истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова
Докторант 3 курса Казахского Национального университета им. аль-Фараби.
(д. 71, просп. Аль-Фараби, 050040 Алматы, Республика Казахстан)
 <https://orcid.org/0000-0002-5299-8250>. E-mail: aliya.sysenbaeva@mail.ru

²Институт истории и этнологии Ч.Ч. Валиханова
(д. 28, ул. Шевченко, 050010 Алматы, Республика Казахстан)
Кандидат исторических наук
 <https://orcid.org/0000-0001-5194-6136>. E-mail: k.manara@gmail.com

³Филиал г. Петропавловск Институт истории и этнологии Ч.Ч. Валиханова
(д. 86, ул. Пушкина, 150000 Петропавловск, Республика Казахстан)
Кандидат исторических наук, директор филиала
 <https://orcid.org/0000-0002-5843-3365>. E-mail: abuovnur@mail.ru

© ИИЭ им. Ч.Ч. Валиханова, 2026

© Сисенбаева А.А., Калыбекова М.Ч., Абуов Н.А., 2026

Аннотация. Введение. В годы Второй мировой войны миллионы советских военнослужащих оказались в плену у немецко-фашистских захватчиков. Среди них были и солдаты, призванные с территории Казахстана. Однако на протяжении длительного времени судьба казахстанских военнопленных не рассматривалась в исторических исследованиях как самостоятельная проблема и освещалась лишь в общем контексте истории советских военнопленных. Идеологические ограничения советского периода не позволяли всесторонне изучать проблему военного плена, а сам факт попадания в плен зачастую оценивался как негативное явление. После обретения независимости в казахстанской исторической науке расширились возможности доступа к ранее закрытым архивным фондам. В результате на основе материалов Центрального архива Министерства обороны Российской Федерации и электронного ресурса «Память народа» стало возможным изучение индивидуальных картотек военнопленных. Эти данные позволяют установить конкретные судьбы казахстанских солдат, обстоятельства их пленения, сроки пребывания в лагерях и причины гибели. В данной статье судьбы казахстанских солдат, находившихся в лагерях для военнопленных в годы Второй мировой войны, рассматриваются на основе архивных картотек. *Цели и задачи исследования* заключаются в анализе и введении в научный оборот сведений о судьбах казахстанских солдат, находившихся в немецких лагерях для военнопленных в годы Второй мировой войны,

на основе архивных картотек. Для достижения данной цели были поставлены следующие задачи: рассмотреть индивидуальные картотеки военнопленных в качестве основного источника; определить места пленения, лагеря содержания и данные о гибели казахстанских солдат; проанализировать судьбы конкретных лиц на материалах Шталага № 316, Шталага № 337 (Леснянский лагерь смерти) и Шталага 324; выявить источниковедческую значимость архивных данных; показать степень изученности проблемы казахстанских военнопленных.

Результаты исследования. В ходе исследования установлено, что архивные картотеки являются одним из важнейших источников для восстановления судеб казахстанских военнопленных. В индивидуальных картотеках содержатся сведения о фамилии и имени солдата, годе и месте рождения, национальности, воинском звании, месте пленения, названии лагеря, физических характеристиках и дате смерти. В результате анализа выявлено тяжелое положение советских солдат, в том числе и казахстанцев, находившихся в лагерях Шталаг № 316 на территории Польши, а также Шталаг № 337 и Шталаг 324 на территории Беларуси. Архивные данные свидетельствуют, что большинство из них погибло в 1941–1943 гг. в результате голода, болезней, тяжелого труда и жесткого лагерного режима. Причины смерти в картотеках зачастую указываются в обобщенной форме, что является характерной особенностью нацистской лагерной документации. Вместе с тем сведения о месте рождения и персональные данные позволяют достоверно установить их происхождение из Казахстана. Наличие фотоматериалов в отдельных картотеках существенно повышает их источниковедческую ценность.

Заключение. Изучение судеб казахстанских солдат, находившихся в лагерях для военнопленных в годы Второй мировой войны, представляет собой важную и актуальную проблему отечественной исторической науки. Архивные картотеки позволяют восстановить индивидуальные судьбы казахстанских военнопленных и на основе конкретных документальных данных показать их тяжелый жизненный путь в военные годы. Исследование показало, что судьба казахстанских солдат в плену на протяжении длительного времени оставалась вне поля научного внимания. Лишь в период независимости данная проблема начала изучаться с новых методологических позиций. Несмотря на то что электронные версии архивных материалов доступны не в полном объеме, дальнейшее продолжение исследований в данном направлении представляется необходимым.

Ключевые слова. Вторая мировая война, военнопленные-казахстанцы, советские военнопленные, концлагерь, Шталаг № 316, Шталаг № 337, Шталаг 324, архивные картотеки, историческая память, судьбы военнопленных, архивные источники

Благодарность. Статья написана в рамках ГФ ИРН, Министерство науки и высшего образования Республики Казахстан по теме «История пребывания военнопленных-казахстанцев в фашистских концлагерях на территории Польши, России, Украины, Белоруссии и стран Прибалтики» (Регистрационный номер АР 26102953)

Для цитирования: Сисенбаева А.А., Калыбекова М.Ч. Абуов Н.А. Военнопленные-казахстанцы в концлагерях второй мировой войны: возможности реконструкции судеб на основе архивных картотек // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2026. Т. 13. № 1. С. 241-255. (На Каз.). DOI: 10.51943/2710-3994_2026_13_1_241-255

Кіріспе

Тұтқын деген сөздің өзі кім деген сұраққа Полян: «Гражданами второго сорта, не вызывающими доверия репатриантами, чуть ли не диверсантами, — предателями с навсегда испорченными анкетами и листками учета кадров». (Полян, 2002: 7) деп анықтама береді. Яғни, тарихтан қарап отырсақ әлем өз өмір сүруінде 70 пайызын соғыспен өткізді. Егер ертерек кезеңдерге көз жүгіртсек тұтқынға түскендер құлға айналса, XIX аяғында және бірінші дүниежүзілік соғыс аяқталған соң оған дейін әлем елдері соғыс тұтқындарының құқықтық нормаларын бекіту туралы халықаралық келісімдер жасалып халықаралық қауымдастық соғыс тұтқындарының құқықтық мәртебесін айқындайтын нормаларды бекітуге ұмтыла бастады. Гаага және Женева конвенциялары тұтқындардың өмірі мен ар-намысын қорғауға бағытталған алғашқы маңызды қадамдар болды. Алайда Екінші дүниежүзілік соғыс

тәжірибесі бұл құқықтық нормалардың іс жүзінде сақталмағанын айқын көрсетті. Осындай жағдайлар концлагерьлерде көрініс бере бастады.

Фашистік Германияда концлагерьлердің құрылуы 1933 жылы Адольф Гитлер билікке келгеннен кейін көп ұзамай басталған жүйелі процесс болды. Бастапқыда саяси қарсыластарды ұстау үшін құрылған лагерьлер бірте-бірте нацистік режим қалаусыз деп санайтын әртүрлі әлеуметтік және нәсілдік топтарды қамтитындай кеңейді. Концлагерьлердің құрылу кезеңі 1933-1945 жылдар аралығында Үшінші Рейх басқарған аумақ пен басып алынған территорияларда құрылды. Лагерьлер нацистік репрессия мен террор жүйесінің орталығы болды, ал Екінші дүниежүзілік соғыс пен Холокост кезінде олар жаппай өлтіру орындарына айналды. Лагерьлерді басқару жүйесі туралы Филипов: «Управление в концлагерях осуществлялось военизированными формированиями Национал-социалистической немецкой рабочей партии: сначала штурмовыми отрядами (сокращенно СА), а позже управление приняли охранные отряды (сокращенно СС) совместно с полицейским аппаратом и вооруженными силами нацистской Германии (вермахтом)» (Филипов, 2016: 62), - деп жазды. Бұл лагерьлердің жарғылық базасы мен операциялық бақылауы негізінен СС қол астында болды, бұл режимнің қоғамды бақылауға баса назар аударғанын көрсетеді.

Концлагерьлер құқықтық, саяси және әлеуметтік динамикаға негізделген тамырланған негізгі жүйелі күрделі процесс болды деп айтсақ болады. Концлагерьлер мен ондағы болған тұтқындар туралы мәліметтер архивтерде сонымен қатар электронды ресурстарда қолжетімділігі артты. Архивтік картотекаларға негізделген зерттеу қазақстандық сарбаздардың Польша және Беларусь аумағындағы Шталаг № 316, № 337 (Леснянский өлім лагерьі) және Шталаг 324 сияқты неміс әскери тұтқындар лагерлерінде болғанын нақты деректермен дәлелдеуге мүмкіндік береді. Жеке тұлғалардың тағдырын микротарихи деңгейде қарастыру арқылы соғыс жылдарындағы әскери тұтқындардың жалпы қасіретін тереңірек түсінуге болады.

Материалдар мен зерттеу әдістері

Зерттеудің деректік негізін Ресей Федерациясы Қорғаныс министрлігінің Орталық архивінде (РФ ҚМОА) сақталған әскери тұтқындардың жеке картотекалық құжаттары құрайды. Атап айтқанда, «Память народа» электрондық дерекқоры арқылы қолжетімді болған Шталаг № 316, Шталаг №337 (Леснянский өлім лагерьі) және Шталаг №324 лагерьлерінде ұсталған қазақстандық сарбаздарға қатысты архивтік материалдар пайдаланылды. Соның ішінде, әскери тұтқындар РФ ҚМОА-нің 58-қ., 977521-тізбе, 1133-ісінде бар Абитов Пердали Абитович, Абдельденов Ахембай және Абдрахманов Аитбайдың жеке картотекалары қарастырылды.

Бұл деректер құрамына тұтқындардың жеке карточкалары, тіркеу жазбалары, антропологиялық сипаттамалары, тұтқынға түсу және қайтыс болу туралы мәліметтер енеді. Зерттеу барысында архивтік картотекалар негізгі дереккөз ретінде қарастырылып, олардың деректанулық мүмкіндіктері мен шектеулері айқындалды. Әскери тұтқындардың жеке картотекаларында көрсетілген мәліметтердің толықтығы, формальды сипатта берілуі және кейбір деректердің болмауы (мысалы, өлім себептерінің нақты көрсетілмеуі, туыстарының кейбір ақпараты болмауы деректерінің жоқтығы) нацистік лагерьлік құжаттаманың ерекшелігі ретінде бағаланды.

Әскери тұтқындардың тағдырын реконструкциялау барысында тарихи-генетикалық, тарихи-салыстырмалы, құжаттық (деректанулық) және жүйелі талдау әдістері қолданылды. Тарихи-генетикалық әдіс нақты тұтқындардың өмір жолын хронологиялық ретпен кезең-кезеңімен қалпына келтіруге мүмкіндік берді. Тарихи-салыстырмалы әдіс әртүрлі лагерьлердегі (Шталаг № 337 және Шталаг № 324) қазақстандық әскери тұтқындардың жағдайын салыстыру арқылы ортақ және ерекше белгілерді анықтауға бағытталды. Құжаттық талдау әдісі картотекалардың мазмұны мен құрылымын, ақпараттық толықтығы мен шектеулерін айқындауға мүмкіндік берді. Ал жүйелі талдау әдісі алынған деректерді Екінші

дүниежүзілік соғыс тарихы, нацистік лагерьлік жүйе және кеңестік әскери тарих контекстінде кешенді түрде қарастыруға жағдай жасады.

Әскери тұтқындардың жеке картотекаларында көрсетілген мәліметтердің формальды сипатта берілуі, кейбір деректердің (мысалы, өлім себептерінің нақты көрсетілмеуі немесе туыстары туралы ақпараттың толық болмауы) жеткіліксіздігі нацистік лагерьлік құжаттаманың ерекшелігі ретінде бағаланды. Дегенмен, аталған әдістерді кешенді қолдану нақты тұлғалардың тағдырын микротарихи деңгейде реконструкциялауға мүмкіндік берді.

Талқылау. 2017 жылы Совет әскери тұтқындарына арналған «Советские военнопленные во время Второй мировой войны на польских землях» (Советские военнопленные, 2021:196) атты поляк ғалымдарының 10 ғылыми-зерттеу мақаласының жинағы жарыққа шықты. Якуб Войтковяк Совет әскери тұтқындарды «Жертвы забытого геноцида» деп атап, өз еңбегінде еврейлерден кейінгі екінші орында алып тұрған Екінші дүниежүзілік соғыста тұтқын азаматтар екенін анықтап көрсетті. Шет елдік зерттеуші Снайдерге сілтеме жасайды «были созданы с целью оборвать жизнь» (Войтковяк, 2021: 13) деп атады. Мақала Екінші дүниежүзілік соғыс жылдарында неміс тұтқынына түскен кеңестік әскери тұтқындардың қасіретін тарихи және тарихнамалық тұрғыдан талдайды. Холокостпен салыстырғанда, кеңестік тұтқындардың жаппай қырылуы ұзақ уақыт бойы еуропалық тарихи жад пен ғылыми зерттеулерде шеткері қалып келді. Автор кеңестік және неміс тарихнамасында бұл мәселенің не себепті маргиналданғанын, сондай-ақ соғыстан кейінгі саяси-идеологиялық факторлардың ықпалын көрсетеді. Мақалада кеңестік әскери тұтқындардың санына мысалы: классикалық зерттеуші К.Штрайтқа сілтеме жасайды: 5,7 млн кеңес әскері кетті, оның 3,3 млн тұтқында қайтыс болды (Штрайт, 2009: 480), ал кеңестік зерттеуші Г.Ф.Кривошеев жұмыс тобының зерттеулерінде бұл цифра аз көрсетеді деп талдау жүргізеді (Кривошеева, 2025: 384).

Өлім деңгейі және коллаборационизм мәселесіне қатысты ғылыми пікірталастарға назар аударылады. Аталған жинақтағы мақалалар Екінші дүниежүзілік соғыс жылдарындағы кеңестік әскери тұтқындар мәселесін поляк тарихнамасы аясында кешенді түрде қарастыруымен ерекшеленеді. Жинақ авторлары соғыс тұтқындарының тағдырын тек әскери тарих тұрғысынан ғана емес, сонымен қатар гуманитарлық, әлеуметтік және саяси контекстте талдауға ұмтылған. Бұл еңбектерде кеңестік әскери тұтқындардың фашистік лагерьлердегі жағдайы, олардың тіршілік ету шарттары, қазаға ұшырау себептері, сондай-ақ соғыс жылдарындағы поляк қоғамының және жергілікті билік құрылымдарының оларға деген көзқарасы кеңінен ашылады.

Қазіргі таңда қазақстандық тарихнамада көптеген әскери тұтқындар мәселесіне қатысты ғылыми жұмыстар жарық көруде. Қазақстан Республикасында коммунистік идеологиядан арылу қазақстандық әскери тұтқындар мәселесін зерттеудегі ғылыми тәсілдерді қайта қарауға мүмкіндік беріп, бұл тақырыпты объективті әрі деректік негізде зерттеудің басталуына жол ашты. Атап айтқанда, Б.И. Садықов (Садықов, 2002: 248), А. Қара (Қара, 2011), Б.Г. Аяған (Аяған, 2005: 240), С. Бекенов (Бекенов, 2007: 256) еңбектері жаңа архивтік материалдарға сүйене отырып, Түркістан легионының құрылу тарихын, оның құрамын, сандық көрсеткіштерін және азиялық текті кеңестік әскери тұтқындардың лагерьдегі жағдайы мен тағдырын кешенді түрде талдайды. Бұл зерттеулер қазақстандық әскери тұтқындардың тарихын ғылыми тұрғыдан терең түсінуге мүмкіндік береді.

Сонымен қатар, 2018 жылы Г.М. Мендикулованың редакциясымен жарық көрген көптомдық «Қазақтар Екінші дүниежүзілік соғыста: шетел архивтерінен құжаттар» 1 том (Мендикулова және т.б., 2018: 383), 2 том (Мендикулова және т.б., 2020: 353) жинағы елеулі үлес қосты. Г.М. Мендикулованың зерттеулері автордың жеке кездесулер барысында жинақтаған далалық материалдарына негізделіп, әскери тұтқындық феноменін және қазақстандық әскери тұтқындардың тағдырын тарихи-деректанулық тұрғыдан талдауға бағытталған.

Дәстүрлі кеңестік тарихнама негізінен Ресей Федерациясы Қорғаныс министрлігінің Орталық архиві (РФ ҚМОА) қорларына сүйенген болса, аталған жинақ ғылыми айналымға Еуропалық (Франция, Ұлыбритания т.б.) архивтерінде сақталған құжаттарды енгізуімен ерекшеленеді (Мендикулова және т.б., 2018: 383). Жинақта еуропалық Қарсыласу қозғалысына қатысқан қазақстандықтар туралы мәліметтер, сондай-ақ әскери тұтқындардың қайғылы тағдырын және Түркістан легионының қызметін ашып көрсететін құжаттар ерекше ғылыми құндылыққа ие. Шетелдік архив қызметкерлері мен отандық зерттеушілердің бірлескен жұмысы бұл тақырыпты идеологиялық тұрғыдан шектелген зерттеу аясынан шығарып, оны құжаттық негіздегі объективті әрі антропологиялық талдау деңгейіне көтеруге мүмкіндік берді. Сонымен қатар бұл еңбек қазақстандық жауынгерлердің соғыс жолының географиясын едәуір кеңейтіп, олардың Еуропа кеңістігіндегі тарихи рөлін жаңа деректер негізінде айқындады.

2021 жылдан бастап Қазақстанда қуғын-сүргінге ұшырағандар тарихын зерттеу жөніндегі өңірлік комиссиялар тарапынан белгілі бір жұмыстар атқарылғанын атап өткен жөн. Атап айтқанда, Екінші дүниежүзілік соғыс жылдарындағы қазақстандық әскери тұтқындар тарихына қатысты Мемлекеттік комиссияның қызметі аясында бірқатар іргелі құжаттық жинақтар жарық көрді. Бұл қатарда VIII том – «Екінші дүниежүзілік соғыс жылдарындағы қазақстандық әскери тұтқындар» (Саяси қуғын-сүргін құрбандарын ақтау жөніндегі комиссия, 2022: 199), IX том – «Екінші дүниежүзілік соғыс жылдарындағы қазақстандық әскери тұтқындар. Ақмола облысы» (Саяси қуғын-сүргін құрбандарын ақтау жөніндегі комиссия, 2022: 631), X том – «Екінші дүниежүзілік соғыс жылдарындағы қазақстандық әскери тұтқындар. Солтүстік Қазақстан облысы» (Саяси қуғын-сүргін құрбандарын ақтау жөніндегі комиссия, 2022: 648) атты басылымдарды атауға болады. IX томда «Справка о дислокации немецких лагерей для военнопленных в период Отечественной войне» (Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі Мемлекеттік комиссияның материалдары, 2022: 24) ақпаратында 546 лагерьдің тізімі көрсетілген. Нәтижелер бөлімінде талданған лагерьлерге атауы мен орналасқан жері осы тізімге сай келеді. Алайда соңғы екі жинақта негізінен тек жекелеген өңірлерден шыққан әскери тұтқындардың персоналдық мәліметтері қамтылып, олардың тұтқындағы және тұтқыннан босатылғаннан кейінгі тағдырының тарихи қырлары туралы мәліметтер жоқ. Атап айтқанда, әскери тұтқындардың фашистік лагерьлерде болған кезеңі, олардың тұрмыс-тіршілігі, лагерьлік режимнің сипаты, босатылғаннан кейінгі әлеуметтік жағдайы мен тағдыры жүйелі түрде талданбаған. Жалпы алғанда, қазақстандық әскери тұтқындардың тағдыр тарихы әлі де толыққанды зерттелді деп айту қиын. Бүгінгі күні олардың нақты саны, тұтқынға түсу жағдайлары мен себептері, фашистік концлагерьлердегі өмір сүру ерекшеліктері, тұтқындар арасындағы өлім-жітім деңгейі мен оның динамикасы, қаза болу себептері, әскери тұтқындардың бір лагерьден екіншісіне ауыстырылу механизмдері, сондай-ақ қашу әрекеттері мен олардың нәтижелері сияқты маңызды мәселелер жеткілікті түрде айқындалмаған. Осыған байланысты аталған бағыттағы зерттеулерді кеңейту, архивтік деректерді кешенді түрде тарту және пәнаралық әдістерді қолдану қазақстандық әскери тұтқындар тарихын терең әрі жан-жақты ашуға мүмкіндік береді.

Нәтижелер

Екінші дүниежүзілік соғыс жылдарындағы адам тағдырының ең күрделі мәселелерінің бірі – «тұтқындар» тақырыбы болып саналады. Бұл тақырыпты жалпы адамзаттық тұрғыдан, соғыстың тасада қалған өмірін ескере отырып қарау қажеттілігі туындайды. Архивтік құжаттарды зерттеу нәтижесінде концлагерьлердегі тұтқындардың жеке істері туралы нақты мәліметтер анықталып, олардың тарихи және деректанулық маңызы бағаланды. Төменде қазақстандық әскери тұтқындарының жеке картотекаларын қарастырдық.

Әскери тұтқынның жеке картотекасы. Лагерьдегі нөмірі: №15358. Лагерь: 316 17 деп көрсетілген. Әскери бөлім: 158 Y.R

Сурет1 – РФ ҚМОА. Қ.58. Т. 977521. Іс.1133. <https://pamyat-naroda.ru/> Абитов П.А. жеке картотекасы
[Figure 1 – CAMD RF. F. 58. In. 977521. C. 1133. <https://pamyat-naroda.ru/> Abitov P.A., personal card index]

Жеке картотекасы бойынша Аты-жөні: Абитов Пердали Абитович. Туған жылы мен орны: 1920 жыл, Джаркамес (Ақтөбе облысы, Байғанин ауданы, Жарқамыс ауылы) Діні: Ислам. Әкесінің аты: Абит. Ұлты: қазақ. Кас деп қысқартылған неміс тіліндегі Kasackh. Дәрежесі: солдат. Түскен (орны және кезеңі) Белосток. 30.6.41. Фото: жоқ. Саусақ ізі: бар: он қолының көрсеткіш саусағы. Арнайы белгілері: жоқ. Әскери тұтқынының тұратын елінде хабарланатын адамның аты-жөні мен мекенжайы: Анасы: Садикова Булде. Джаркамес. Байғанин ауд. Ақтөбе облысы. Память народа сайтында қайтыс болған жылы 28.5.1942 жыл. Жерленген жері: Солтүстік казарма (Ченстохова). Қабірі 7095. Ұсталған жері Белосток болғанымен, картада көрсетілгендей Лагерь 316 деп тұр. Память народа сайтында Шталаг 316 деп жазылған. Бұл Седлец қаласындағы «Шталаг 316» лагері болуы мүмкін.

«Сообщение чрезвычайной государственной комиссии по установлению и расследованию злодеяний немецко-фашистских захватчиков и их сообщников» 1948 жылғы алғашқы зерттеулерде (Жинақ, 1948: 46) Комиссия жұмысы Демблин қамалы «фронтшталаг №307» және Седлец қ. орналасқан «Шталаг № 316», «Шталаг № 333» лагерлерінде «немецко-фашистские захватчики в течение 1941–1942 годов путем голода, истязаний, расстрелов и отравления, а также путем сознательного распространения инфекционных заболеваний зверски истребили более 132 тысяч советских военнопленных» (Жинақ, 1948: 4)

Комиссия мәліметтері бойынша, 1941–1942 жылдар аралығында аталған лагерьлерде неміс-фашистік басқыншылар кеңестік әскери тұтқындарға қарсы жүйелі түрде қылмыстық саясат жүргізген. Аштыққа ұшырату, азаптау, ату, улау және жұкпалы ауруларды әдейі тарату арқылы 132 мыңнан астам кеңестік әскери тұтқынның қаза тапқаны көрсетіледі. Бұл дерек әскери тұтқындардың жаппай қырылуы кездейсоқ немесе жекелеген фактілердің жиынтығы емес, нацистік биліктің алдын ала ойластырылған және мақсатты түрде жүзеге асырылған саясаты болғанын дәлелдейді.

Аталған құжаттың ғылыми маңыздылығы бірнеше қырынан көрінеді. Біріншіден, комиссия жұмысы нақты географиялық нысандарды (Демблин, Седлец және ондағы лагерьлер) айқындап, қылмыстардың орын алған жерін дәл көрсетеді. Екіншіден, тұтқындардың қаза болу себептері кешенді түрде сипатталып, медициналық сараптамалар, эксгумация нәтижелері және куәгерлердің айғақтары арқылы расталады. Үшіншіден, бұл материалдар Нюрнберг процесі шеңберінде және кейінгі халықаралық құқықтық бағалау үшін маңызды деректік база қалыптастырды.

Сонымен бірге, Төтенше мемлекеттік комиссияның материалдары кеңестік тарихнаманың бастапқы кезеңінде әскери тұтқындар мәселесін зерттеуге негіз болғанымен, идеологиялық шектеулерге байланысты тұтқындардың ұлттық құрамы мен жеке тағдырлары терең талданбады. Қазақстаннан шыққан әскери тұтқындар бұл құжаттарда көбіне «кеңестік әскери тұтқындар» ұғымы аясында ғана қарастырылды. Осы тұрғыдан алғанда, комиссия

материалдары бүгінгі таңда қазақстандық әскери тұтқындардың Польша аумағындағы концлагерьлерде болғанын дәлелдейтін маңызды дереккөз ретінде қайта қарауды және ұлттық аспект тұрғысынан жаңаша талдауды қажет етеді.

1948 жылғы Төтенше мемлекеттік комиссияның хабарламасы Польша аумағындағы лагерьлерде кеңестік әскери тұтқындарға қарсы жасалған қылмыстардың ауқымын айқындаған алғашқы жүйелі зерттеу болып табылады. Бұл құжат қазіргі тарих ғылымы үшін тек деректік маңызға ие ғана емес, сонымен қатар Екінші дүниежүзілік соғыс тарихындағы «ақтаңдақ» беттерді, оның ішінде қазақстандық әскери тұтқындардың тағдырын қайта зерделеуге негіз болатын маңызды ғылыми бастау болып саналады. Германия концлагерьлері тек Польша территориясын қамтыған жоқ, сонымен қатар Беларусь, Латвия, Украина, Ресей және Балтық елдерінің аумағында да орналасты.

Әскери тұтқынның жеке картотекасы. Лагерьдегі нөмірі: №20019. Лагерь: 20 1 43.

[illegible]

Сурет 2 – РФ ҚМОА. Қ.58. Т.977521. Іс.1133 <https://pamyat-naroda.ru/> Абдельденов А. Жеке картотекасы
[Figure 2 – CAMD RF. F. 58. In. 977521. C. 1133. <https://pamyat-naroda.ru/> Abdeldenov A., personal card index]

РФ Қорғаныс министрлігінің Орталық архивінен сілтеме жасалған «Память народа» ақпараттық базасында сақталған мәліметтер Қазақстан азаматтарының Беларусь аумағындағы нацистік концлагерьлерде болғанын дәлелдейді. Солардың бірі – қазақ азаматы Абдельденов Ахембай, Леснянский өлім лагерінде (шталаг № 337) тұтқында болған әскери қызметші. Картотекалық деректерге сәйкес, Абдельденов Ахембай 1895 жылғы 15 желтоқсанда Алматы қаласында дүниеге келген. Діни сенімі – ислам (магомед), ұлты – қазақ, азаматтығы – КСРО. Әскери дәрежесі – солдат. Ол 1942 жылғы 4 қыркүйекте Смоленск қаласында тұтқынға түскен. Бұл дерек кеңестік әскердің батыс бағыттағы ауыр шайқастарымен және жаппай тұтқынға түсу үдерісімен сәйкес келеді. Картотекада тұтқынның жеке антропологиялық белгілері көрсетілген: бойы – 160 см, шашының түсі – қара, денсаулығы – «жақсы» деп сипатталған. Фотосурет тіркелмеген, бұл нацистік лагерь құжаттарында жиі кездесетін жағдай. Сондай-ақ әскери тұтқынның туған-туыстарына хабарлау үшін көрсетілген мекенжайы – Алматы округі, Сарқан ауданы. Бұл дерек оның Қазақстан аумағымен нақты әлеуметтік байланысын айқындайды. Картотеканың келесі бетінде Абдельденов Ахембайдың 1943 жылғы 18 маусымда қайтыс болғаны көрсетілген. Өлім себебі жалпы түрде «тұтқында қайтыс болды» деп белгіленген, бұл нацистік лагерь құжаттарына тән формальды тұжырым болып табылады.

және нақты себептердің (аштық, ауру, ауыр еңбек, жазалау шаралары) көрсетілмеуімен сипатталады. Лагерь атауы ретінде құжатта шталаг №337 көрсетілген. Тарихи деректерге сүйенсек, бұл – Беларусь аумағында орналасқан Леснянский өлім лагері, онда 1941–1944 жылдары ондаған мың кеңестік әскери тұтқындар мен бейбіт тұрғындар қаза тапқан. Абдельденов Ахембайдың тағдыры аталған лагерьдегі қазақстандық әскери тұтқындардың трагедиясын нақты дерек арқылы айқындайды. Осы картотекалық материал Қазақстаннан шыққан әскери тұтқындардың жеке тағдырларын қалпына келтіруде аса маңызды дерек көзі болып табылады. Мұндай құжаттар қазақстандық әскери тұтқындардың тарихын дербес зерттеу қажеттігін көрсетіп, Екінші дүниежүзілік соғыс жылдарындағы тарихи жадты жаңғыртуға мүмкіндік береді.

Сайтта Лагерь атауын Шталаг 337 деп жазылған. Ақпараттарға сүйенсек бұл лагерь Леснянский өлім лагері (шталаг № 337) –Ұлы Отан соғысы жылдарында (1941–1944) неміс-фашистік басқыншылар тарапынан кеңестік әскери тұтқындар мен бейбіт тұрғындарды жаппай жою орындарының бірі. Лагерь 1941 жылғы қыркүйекте қазіргі Брест облысы Баранович ауданы аумағында, теміржол желісіне жақын орманды жерде құрылған. Бастапқыда ол кеңестік әскери тұтқындарға арналған лагерь ретінде ұйымдастырылды. Лагерь құрылымы екі бөлімнен тұрды: негізгі және карантиндік аймақ. Ол қатаң күзетпен қоршалып, әскери-инженерлік қорғаныс нысандарымен жабдықталды. Лагерьде мыңдаған тұтқындар өте ауыр жағдайда ұсталды: тұрғын барактардың жетіспеушілігі, аштық, ауыр еңбек және санитарлық талаптардың сақталмауы жаппай өлімге әкелді. Әсіресе 1941–1942 жылдардағы қыс мезгілінде тұтқындардың көпшілігі ашық аспан астында қалған. Нацистік әкімшілік лагерьде қатыгез, террористік режим орнатып, жүйелі түрде жазалау шараларын жүргізді. Әскери тұтқындарды жаппай ату, дарға асу және жазалаушы акциялар кеңінен қолданылды. 1942 жылы тұтқындардың коллаборационистік бөлімдерге қосылудан бас тартуына байланысты жаппай қырып-жою орын алды. 1943 жылдың соңына қарай әскери тұтқындар басқа лагерьлерге көшіріліп, олардың орнына майдан шебінен күштеп эвакуацияланған бейбіт тұрғындар әкелінді. Лагерь мен оның бөлімшелерінде жалпы саны 88 мыңнан астам адам қаза тапты.

Сурет 3 – Фото Беларусь энциклопедиясы. 15.02.2024 ж. ақпаратынан алынды.

<https://belarusenc.by/temy/belarusinsecwar/2876/> «На территории Леснянского сельсовета в радиусе лагеря военнопленных №337 до 5 км. В годы Великой отечественной войны немецко-фашистскими захватчиками зверски-замучено и заживо погребено 88 407 военнопленных, партизан и мирных советских граждан»

[Figure 3 — Photo from the Belarusian Encyclopedia. Retrieved from the information dated 15 February 2024. <https://belarusenc.by/temy/belarusinsecwar/2876/> “On the territory of the Lesnyansky rural council, within a radius of up to 5 km from Prisoner-of-War Camp No. 337, during the Great Patriotic War the German fascist invaders brutally tortured to death and buried alive 88,407 prisoners of war, partisans, and peaceful Soviet civilians”]

Personalkarte I: Personelle Angaben

Kriegsgefangenen-Stammliste

Name: *Abdrakhmanov Aitbay*

Vorname: *Aitbay*

Geburtsort: *Qarağandı*

Gebores am: *24.12.1916*

Größe: *1,70 m*

Blutgruppe: *B*

Familienname der Mutter: *Abdrakhmanov*

Lichtbild: *[Photo]*

Mähere Personalbeschreibung

Größe: *1,70 m*

Blutgruppe: *B*

Graben im Kgl. Friedhof

Grodno Stadt

21.3.42 + 24-3-11

Сурет 4 – РФ ҚМОА. Қ.58. Т.977521. Іс.1133 <https://pamyat-naroda.ru/> Абдрахманов А. Жеке картотекасы
[Figure 4 – CAMD RF. F. 58. In. 977521. C. 1133. <https://pamyat-naroda.ru/> Abdrakhmanov A., personal card index]

Абдрахманов Аитбай картотекасында 1916 жылы Қарағандыда туған. Ұлты КСРО, қазақ, дәрежесі: солдат деп көрсетілген. Ол Лида қаласында тұтқынға түсіп, Шталаг 324 лагеріне жіберілген. Картотека мәліметтері бойынша, Абдрахманов Аитбай 1942 жылғы 24 наурызда лагерьде қайтыс болған. Тұтқынның физикалық сипаттары бойынша шашы қара түсті, бойы мен басқа антропологиялық мәліметтері картотекада тіркелген. Оның фотосуреті архивтік құжатта сақталған, бұл тарихи зерттеулерде маңызды дерек ретінде қарастырылады. Туған-туыстарына хабарлау үшін көрсетілген мекенжай белгісіз, бұл кезеңдегі тұтқындардың отбасыларымен байланысының қиындығын көрсетеді. Абдрахманов Аитбай Грондо жерленген, бұл Шталаг 324 лагерінің ресми жерлеу аймағы болуы мүмкін. Жеке картотека деректері Абдрахманов Аитбайдың тағдырын нақты қалпына келтіруге мүмкіндік береді. Ол Шталаг 324 лагерінде тұтқын болғаны және қайтыс болған күні арқылы кеңестік әскери тұтқындардың Германиядағы лагерьлердегі тағдырын зерттеуде маңызды дерек болып табылады. Фотосурет болуы архивтік материалдардың сенімділігін арттырады және жеке деректерді тарихи зерттеуде қолдануға мүмкіндік береді. Туған-туыстарымен байланыс деректері жазылмаған. Жерлеу орны (Грондо) әскери тұтқындардың жерлеу практикасын және лагерьдегі өлім статистикасын зерттеуде қосымша дерек болып табылады. Осылайша, Абдрахманов Аитбайдың картотекасы Шталаг 324 лагеріндегі қазақстандық әскери тұтқындардың өмірі мен өлімі туралы нақты ақпарат беріп, Екінші дүниежүзілік соғыс жылдарындағы Қазақстан азаматтарының тағдырын зерттеуде құнды дерек көзі болып табылады.

Қорытынды

Екінші дүниежүзілік соғыс жылдарындағы қазақстандық әскери тұтқындардың тағдырын архивтік картотекалар негізінде реконструкциялау зерттеудің маңызды мүмкіндігін көрсетеді. Жеке картотекалық мәліметтер – тұтқынның туған жылы, туған жері, ұлты, әскери дәрежесі, физикалық сипаттары, тұтқынға түсу орны мен мерзімі, лагерьдегі нөмірі, өлім күні мен жерленген жері – микротарихи деңгейде нақты деректер береді. Мысалы, Абитов Пердали Абитовичтің картотекасы арқылы оның тұтқынға түсу орны (Белосток), лагерь нөмірі (Шталаг 316), қайтыс болған күні (28.05.1942) және жерленген орны (Солтүстік казарма, Ченстохова) анықталды. Бұл дерек туған-туыстарына бұрын белгісіз болған ақпаратты береді, сонымен

қатар тұтқынның қай жерде қаза тапқанын ғылыми дәлелдермен көрсетеді. Абдельденов Ахембайдың Леснянский өлім лагерінде (Шталаг №337) болған картотекасы тұтқындардың тұрмыс-тіршілігін, физикалық жағдайын, антропологиялық сипаттарын, сондай-ақ қайтыс болу себептерін талдауға мүмкіндік береді. Бірақ, картотекаларда өлім себептері көбіне жалпылама түрде («тұтқында қайтыс болды» және соған ұқсас жазбалар) берілген немесе мүлде нақтыланбаған. Бұл – лагерьлік есеп жүргізудің формальды сипатын және тұтқындардың жаппай қырылу жағдайында нақты медициналық немесе құқықтық тіркеудің жүргізілмегенін аңғартады. Өлімнің нақты себептерінің (аштық, жұқпалы аурулар, ауыр еңбек, азаптау, ату және т.б.) көрсетілмеуі деректің ақпараттық шектеулігін айқындайды және зерттеуші тарапынан қосымша салыстырмалы және контекстуалдық талдауды қажет етеді. Абдрахманов Аитбайдың Шталаг 324 лагерінде қайтыс болған картотекасы да тұтқындардың өмірі мен өлімі туралы деректерді нақтылайды: фотосуреттер, антропологиялық сипаттамалар, жерлеу орны (Грондо) – бұл кеңестік әскери тұтқындардың Германиядағы концлагерьлердегі тағдырын жан-жақты зерттеуге мүмкіндік береді. Осылайша, архивтік картотекалар қазақстандық әскери тұтқындардың тағдырын деректік тұрғыдан толық, жан-жақты және микротарихи деңгейде зерттеуге мүмкіндік береді. Бұл деректер қазақстандық тарихи жадты жаңғыртып, тұтқындар мәселесін гуманитарлық, әлеуметтік және әскери тарих контекстінде кешенді қарастыруға жағдай жасайды.

Sources

CAMD RF — Central Archive of the Ministry of Defence of the Russian Federation

Дереккөз

РФ ҚМОН — Ресей Федерациясы Қорғаныс министрлігінің Орталық мұрағаты

References

- Abishev, 1958 — *Abishev G.A. Kazakhstan v Velikoy Otechestvennoy Voiny* [Kazakhstan in the Great Patriotic War]. Alma-Ata: 1958. 346 p. (In Russ.).
- Aldazhumanov, 2017 — *Aldazhumanov K.S. Tutkundagy qazaq zhauyngerleri. Zhas qazaq. №20 (644) 19 mamyr 2017. 11 b.* (In Kaz.).
- Ayagan, 2005 — *Ayagan B. Krasnye i chernye* [Red and Black]: materialy Guverovskogo arhiva [Materials of the Hoover Archive]. Almaty, 2005. 240 p. (In Russ.).
- Bekenov, 2007 — *Bekenov S. Qazaq tutqyny* [The Kazakh Prisoner] / Ed. by B. Ayagan. Almaty: Qazaq enciklopedijasy, 2007. 256 p. (In Kaz.).
- Chilikova, 2017 — *Chilikova E. Voennoplennye-kazahstancy: proekt arhiva Prezidenta RK.* [Soldiers of Kazakhstan: project of the archive of the President of the Republic of Kazakhstan]. Akparattyk zhane gylymi praktikalyk magazine. Archives of Kazakhstan. Aqparattyq zhane gylymi praktikalyq zhurnal. Arhivy Kazahstana. 2 (42) 2017. Pp. 5-9. (In Russ.).
- Datner, 1963 — *Datner SH. Prestupleniya nemecko-fashistskogo Vermahta v otnoshenii voennoplennykh vo Vtoroj Mirovoj vojne* [Crimes of the Nazi Wehrmacht against prisoners of war in World War II] / Transl. from Polish Ya.O. Nemchinsky; Introd. by S. K. Timoshenko; ed. by D. S. Kareva. M.: Izd-vo inostr. lit-ry, 1963. 486 p. // Datner, S. Zbrodnie Wehrmachtu na jeńcach wojennykh w II wojnie światowej, Warszawa, 1961. (In Russ.).
- Filipov, 2016 — *Filipov K. Den'gi koncentracionnykh lagerej Tret'ego Rejha.* [Money from the concentration camps of the Third Reich.] Bankaŭski vesnik, STUDZEN' 2016. C. 62-67. URL: <https://www.nbrb.by/bv/pdf/articles/10226.pdf>
- Mendikulova, Gabdullina, 2020 — *Mendikulova G. M., Gabdullina A. Z. Historiography and sources of the problem of the Soviet prisoners-of-war of Kazakh ethnicity in the Second World War. Vestnik KazNU. Seriya istoricheskaja. 2020. № 80(1). Pp. 10–18.* URL: <https://bulletin-history.kaznu.kz/index.php/1-history/article/view/683>
- Mendikulova i dr., 2018 — *Mendikulova G.M., Nadezhuk E.A., Akataeva A.A., Gabdullina A.Zh., Baytasova G. (comp.). Kazakhi vo Vtoroy mirovoy vojne: dokumenty iz zarubezhnykh arkhivov* [Kazakhs in the Second World War: Documents from Foreign Archives]. Vol. 1. Almaty: Satbayev University, 2018. 383 p. (In Russ.).
- Mendikulova i dr., 2020 — *Mendikulova G.M., Nadezhuk E.A., Akataeva A.A., Tumabaev T.S., Abdigaparova G. (comp.). Kazakhi vo Vtoroy mirovoy vojne: dokumenty iz zarubezhnykh arkhivov* [Kazakhs in the Second World War: Documents from Foreign Archives]. Vol. 2. Almaty: Satbayev University, 2020. 353 p. (In Russ.).
- Krivosheev, 2025 — *Krivosheev G.F. Velikaya Otechestvennaya bez grifa sekretnosti. Kniga poter'* [The Great Patriotic War without the “Secret” Classification. The Book of Losses]. Moscow, 2025. 384 p. (In Russ.).
- Qara, 2011 — *Qara A. Turkistan legionynyn aqiqaty: svastika men qyzyl zhuldiz arasyndaǵy zhandalas* [The Truth about the Turkistan Legion: The Struggle between the Swastika and the Red Star]. Turkistan, 2011. (In Kaz.).

Ob ubijstve nemcami sovetских voennoplennyh, 1948 — *Ob ubijstve nemcami sovetских voennoplennyh* v kreposti Demblin (Ivan-Gorod) i v nekotoryh drugih nemeckih lageryah na territorii Pol'shi: Dok. i fotosnimki [On the murder of Soviet prisoners of war by the Germans in the fortress of Demblin (Ivan-Gorod) and in some other German camps on the territory of Poland: Documents and photographs] / Chrezvychajnyaya Gosudarstvennaya Komissiya po ustanovleniyu i rassledovaniyu zlodeyanij nemecko-fashistskih zahvatnikov i ih soobshchnikov. Moscow: OGIZ; Gospolitizdat, 1948. 46 p. (In Russ.).

«Pamyat naroda» elektrondy resurs: URL: <https://pamyat-naroda.ru/>

Polyan, 2002 — *Polyan P.M. Zhertvy dvuh diktatur: Zhizn', trud, unizheniya i smert' sovetских voennoplennyh i ostarbajterov na chuzhbine i na rodine*. [Victims of two dictatorships: Life, work, humiliation and death of Soviet prisoners of war and Ostarbeiters in foreign lands and at home.] 2-e izd., pererab. i dop. M.: Rossijskaja politicheskaja jenciklopedija (ROSSPJEN), 2002. 896 p. (In Russ.).

Sadykova, 2002 — *Sadykova B.I. Istoriya Turkestanskogo legiona v dokumentah* [Elektronnyj resurs] [History of the Turkestan Legion in Documents] / B.I. Sadykova. Almaty: Kajnar, 2002. 248 p. (In Russ.).

Sayasi qugyn-sürgin qurbandaryn tolyq aqtau jonindegi Memlekettik komissiyaniñ materialdary (XX gasyrdyn 20–50 jıldary) = *Materialy Gosudarstvennoj komissii po polnoj rehabilitacii zhertv politicheskikh repressij (20–50 gody XX veka)*. Tom 8. Voennoplennye–kazahstancy Vtoroj Mirovoj vojny. Sbornik dokumentov i materialov [Materials of the State Commission for the Full Rehabilitation of Victims of Political Repressions (1920–1950s). Vol. 8. Prisoners of War–Kazakhstanis of the Second World War. Collection of Documents and Materials] / Ed.-in-Chief E.T. Karin. Astana, 2022. 200 p. (In Russ.; In Kaz.).

Sayasi qugyn-sürgin qurbandaryn tolyq aqtau jonindegi Memlekettik komissiyaniñ materialdary (XX gasyrdyn 20–50 jıldary) = *Materialy Gosudarstvennoj komissii po polnoj rehabilitacii zhertv politicheskikh repressij (20–50 gody XX veka)*. T. 9: Voennoplennye–kazahstancy Vtoroj mirovoj vojny. Akmolinskaya oblast'. Sbornik dokumentov i materialov [Materials of the State Commission for the Full Rehabilitation of Victims of Political Repressions (1920–1950s). Vol. 9: Prisoners of War–Kazakhstanis of the Second World War. Akmola Region. Collection of Documents and Materials] / Sostaviteli toma: Kokebaeva G.K., Aldazhumanov K.Sh., Asylov N.T., Dzhaparov B.A., Batov E.B., Makipov A.S.; Ed.-in-Chief E.T. Karin. Astana, 2022. 632 p. (In Russ.; In Kaz.).

Sayasi qugyn-sürgin qurbandaryn tolyq aqtau jonindegi Memlekettik komissiyaniñ materialdary (XX gasyrdyn 20–50 jıldary) = *Materialy Gosudarstvennoj komissii po polnoj rehabilitacii zhertv politicheskikh repressij (20–50 gody XX veka)*. T. 10: Voennoplennye–kazahstancy Vtoroj mirovoj vojny. Severo-Kazahstanskaya oblast'. Sbornik dokumentov i materialov [Materials of the State Commission for the Full Rehabilitation of Victims of Political Repressions (1920–1950s). Vol. 10: Prisoners of War–Kazakhstanis of the Second World War. North Kazakhstan Region. Collection of Documents and Materials] / Ed.-in-Chief E.T. Karin. Astana, 2022. 648 p. (In Russ.; In Kaz.).

Sovetskie voennoplennye, 2021 — *Sovetskie voennoplennye vo Vremja Vtoroj mirovoj vojny na pol'skih zemljah*. [Soviet prisoners of war during World War II on Polish lands] sb.st. Acad. ed. Ja.Vojtkovjak, transl. by M.A.Krisan'. Saint Petersburg: Aleteija, 2021. 196 p. (In Russ.).

Shtrait, 2009 — *Shtrait K. Oni nam ne tovarishchi. Vermaht i sovetskie voennoplennye v 1941–1945 gg.* [They Are Not Our Comrades. The Wehrmacht and Soviet Prisoners of War in 1941–1945]. M.: Russkoe istoricheskoe obshchestvo; Russkaya panorama, 2009. 480 p. (In Russ.).

Әдебиеттер тізімі

Абишев, 1958 — *Абишев Г.А. Казахстан в Великой Отечественной войне*. Алма-Ата, 1958. 346 с.

Алдажұманов, 2017 — *Алдажұманов К.С. Тұтқындағы қазақ жауынгерлері*. Жас қазақ. № 20 (644) 19 мамыр 2017. 11 б.

Аяган, 2005 — *Аяган Б. Красные и черные* [Текст]: материалы Гуверовского архива / Б. Аяган, 2005. 240 с.

Бекенов, 2007 — *Бекенов С. Қазақ тұтқыны* / Бас ред. Б. Аяган. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2007. 256 б.

Датнер, 1963 — *Датнер Ш. Преступления немецко-фашистского Вермахта в отношении военнопленных во Второй Мировой войне* / Пер. с польского Я. О. Немчинского; Вступит. статья С. К. Тимошенко; Под ред. Д. С. Карева. – М.: Изд-во иностр. лит-ры, 1963. 486 с. /// Datner, S. Zbrodnie Wehrmachtu na jeńcach wojennych w II wojnie światowej, Warszawa, 1961.

Филипов, 2016 — *Филипов К. Деньги концентрационных лагерей Третьего Рейха*. Банкаўскі веснік, СТУДЗЕНЬ 2016. С. 62-67. URL: <https://www.nbrb.by/bv/pdf/articles/10226.pdf>

Mendikulova, Gabdullina, 2020 — *Mendikulova G. M., Gabdullina A. Z. Historiography and sources of the problem of the Soviet prisoners-of-war of Kazakh ethnicity in the Second World War. Vestnik KazNU. Seriya istoricheskaja*. 2020. № 80(1). Pp. 10–18. URL: <https://bulletin-history.kaznu.kz/index.php/1-history/article/view/683>

Казахи во Второй мировой войне, 2018 — *Казахи во Второй мировой войне: документы из зарубежных архивов: сб. док-тов. Т.1.* / сост. Г.М. Мендикулова, Е.А. Надежук, А.А. Акатаева, А.Ж. Габдуллина, Г. Байтасова. Алматы: Satbayev University, 2018. 383 с.

Казахи во Второй мировой войне, 2020 — *Казахи во Второй мировой войне: документы из зарубежных архивов: сб. док-тов. Т.2* / Сост. Г.М. Мендикулова, Е.А. Надежук, А.А. Акатаева, Т.С. Тумабаев, Г. Абдигапарова. Алматы: Satbayev University, 2020. 353 с.

Кривошеев, 2025 — *Кривошеев Г.Ф.* Великая Отечественная без грифа секретности. Книга потерь. М. 2025. 384 с.

Қара, 2011 — *Қара А.* Түркістан легионның ақиқаты: свастика мен қызыл жұлдыз арасындағы жанталас. Түркістан, 2011.

Об убийстве немцами советских военнопленных, 1948 — *Об убийстве немцами советских военнопленных в крепости Демблин (Иван-Город) и в некоторых других немецких лагерях на территории Польши: Док. и фотоснимки / Чрезвычайная Государственная Комиссия по установлению и расследованию злодеяний немецко-фашистских захватчиков и их сообщников.* [М.]: ОГИЗ; Госполитиздат, 1948. 46 с.

«Память народа» электронды ресурсы. URL: <https://pamyat-naroda.ru/>

Полян, 2002 — *Полян П. М.* Жертвы двух диктатур: Жизнь, труд, унижения и смерть советских военнопленных и остарбайтеров на чужбине и на родине. — 2-е изд., перераб. и доп. — М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2002. 896 с.

Садыкова, 2002 — *Садыкова Б.И.* История Туркестанского легиона в документах [Электронный ресурс] / Б.И. Садыкова. Алматы: Кайнар, 2002. 248 с.

Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі Мемлекеттік комиссияның материалдары, 2022 — *Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі Мемлекеттік комиссияның материалдары (XX ғасырдың 20-50 жылдары)* = Материалы Государственной комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий (20-50 годы XX века). Том 8. Военнопленные–казахстанцы Второй Мировой войны. Сборник документов и материалов / Под общ. ред. Е.Т. Карина. Астана, 2022. 200 с.

Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі Мемлекеттік комиссияның материалдары, 2022 — *Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі Мемлекеттік комиссияның материалдары (XX ғасырдың 20–50 жылдары)* = Материалы Государственной комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий (20–50 годы XX века). Т. 9: Военнопленные-казахстанцы Второй мировой войны. Акмолинская область. Сборник документов и материалов / Составители тома: Кокебаева Г.К., Алдажуманов К.Ш., Асыллов Н.Т., Джапаров Б.А., Батов Е.Б., Макипов А.С.; под общ. ред. Е.Т. Карина. Астана, 2022. 632 с.

Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі Мемлекеттік комиссияның материалдары, 2022 — *Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі Мемлекеттік комиссияның материалдары (XX ғасырдың 20-50 жылдары)* = Материалы Государственной комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий (20-50 годы XX века). Том 10. Военнопленные – казахстанцы Второй мировой войны. Северо-Казахстанская область. Сборник документов и материалов / Под общ. ред. Е.Т. Карина. Астана, 2022. 648 с.

Советские военнопленные, 2021 — *Советские военнопленные во Время Второй мировой войны на польских землях: сб.ст / науч.ред. Я. Войтковяк, пер. М.А. Крисань.* СПб.: Алетей, 2021. 196 с.

Штрайт, 2009 — *Штрайт К.* Они нам не товарищи. Вермахт и советские военнопленные в 1941-1945 гг. М.: Русское историческое общество; Русская панорама, 2009. 480 с.

Чиликова, 2017 — *Чиликова Е.* Военнопленные-казахстанцы: проект архива Президента РК. Ақпараттық және ғылыми практикалық журнал. Архивы Казахстана. 2 (42) 2017. С. 5-9.

ТАРИХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Published in the Republic of Kazakhstan
 Asian Journal “Steppe Panorama”
 Has been issued as a journal since 2014
 ISSN 2710-3994.
 Vol. 13. Is. 1, pp. 256-269, 2026
 Journal homepage: <https://ajspiie.com>

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2026_13_1_256-269

THE FORMATION PATTERNS OF A HYBRID LEGAL MODEL IN THE 19TH CENTURY KAZAKH STEPPE

Teleuova Elmira Teshebaevna¹, Zhumadil Arman Kabdeshuly²

¹Al-Farabi Kazakh National University
 (71, Al-Farabi Ave., 050040 Almaty, Republic of Kazakhstan)
 Candidate of Historical Sciences, associate professor Department of History of Kazakhstan
 <https://orcid.org/0000-0001-8014-6787>. E-mail: teleuova@mail.ru

²Al-Farabi Kazakh National University
 (71, Al-Farabi Ave., 050040 Almaty, Republic of Kazakhstan)
 Candidate of Historical Sciences, associate professor Department of History of Kazakhstan
 <https://orcid.org/0009-0009-4813-2989>. E-mail: arman66@mail.ru

© Valikhanov IHE, 2026
 © Teleuova E., Zhumadil A., 2026

Abstract. *Introduction.* The formation of a hybrid legal model in the Kazakh steppe in the 19th century represents a unique historical and legal phenomenon that emerged at the intersection of two distinct normative traditions. This process was shaped not only by the administrative integration of imperial institutions, but also by the deeper social logic underpinning the functioning of steppe society. The legal reforms of the Russian Empire – the 1822 Statute, the 1832 Digest of Laws, and the 1864 Judicial Reform – established the foundation for the gradual multi-level institutionalization of judicial authority in the steppe region. These reforms created official frameworks in which traditional courts were permitted only as a lower-level authority, and whose decisions were subject to registration and oversight by the provincial administration. In practice, however, the dual-layered judicial system acquired a resilient character: imperial jurisdiction could not fully replace the structure of traditional society, which relied on collective responsibility, mediative procedures, and the oral transmission of legal norms. As a result, an “institutional hybrid” emerged, in which each legal layer performed different social functions. The conflict and compromise between the two legal systems should be viewed as a dialectical process. While the Empire sought centralized control, traditional institutions attempted to preserve autonomy. Yet the practical functioning of judicial structures demonstrated that the unilateral suppression of traditional law was impossible without the destruction of the same social mechanisms that ensured the stability of steppe society. Therefore, the compromise model – a recognition of certain norms of traditional law, provided that they were registered and supervised – became not a forced concession, but a key foundation for the region’s long-term legal stability. *Goals and objectives.* To identify the patterns behind the formation of the hybrid legal model in the Kazakh steppe in the 19th century, which arose through the interaction of the traditional system with the imperial legislation of the Russian Empire. *Tasks.* To analyze the imperial reforms of 1822, 1832, and 1864; to define the functions of traditional law (collective responsibility, mediation, norms of oral communication); to examine the dialogic mechanisms and conflicts between the two systems; and to identify forms of compromise in family, inheritance, and land-related matters. *Results.* The

findings show that the hybrid legal system emerged as a combination of two heterogeneous normative orders. Imperial law sought centralization and oversight, whereas traditional law maintained its effectiveness due to its deep social embeddedness, practices of mediation, and the authority of local judges (biys). Institutional reforms created a multi-level judicial network, but did not eliminate traditional practices, which continued to regulate the daily life of society. Dialogue and conflict between traditional and imperial legal bodies resulted in mutual adaptation, creating a stable hybrid legal landscape. *Conclusion.* Legal dualism – including overlapping jurisdictions, prosecutorial oversight, institutional conflicts, and forms of compromise – defined the specificity of the region’s legal transformation and became the basis for the long-term evolution of local legal culture.

Keywords: Customary law, court, imperial order, institutional hybrid

Acknowledgments. The article was prepared within the framework of the scientific project AP23489947 “The History of the Steppe Region within the Structure of the Empire, 1822–1917” funded by the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan.

For citation: Teleuova E., Zhumadil A. The formation patterns of a hybrid legal model in the 19th century Kazakh steppe // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2026. Vol. 13. No. 1. Pp. 256-269. (In Kaz.). DOI: 10.51943/2710-3994_2026_13_1_256-269

XIX ҒАСЫРДАҒЫ ҚАЗАҚ ДАЛАСЫНДАҒЫ ГИБРИДТІК ҚҰҚЫҚТЫҚ ҮЛГІНІҢ ҚАЛЫПТАСУ ЗАҢДЫЛЫҚТАРЫ

Телеуова Эльмира Тешебаевна¹, Жұмаділ Арман Қабдешұлы²

¹Әль-Фараби атындағы ҚазҰУ

(71-үй, Әл-Фараби даңғылы, 050040 Алматы, Қазақстан Республикасы)

Тарих ғылымыдарының кандидаты, Қазақстан тарихы кафедрасының доценті

 <https://orcid.org/0000-0001-8014-6787>. E-mail: teleuova@mail.ru

²Әль-Фараби атындағы ҚазҰУ

(71-үй, Әл-Фараби даңғылы, 050040 Алматы, Қазақстан Республикасы)

Тарих ғылымыдарының кандидаты, Қазақстан тарихы кафедрасының доценті

 <https://orcid.org/0009-0009-4813-2989>. E-mail: arman66@mail.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2026

© Телеуова Э., Жұмаділ А., 2026

Аңдатпа. *Kіріспе.* XIX ғасырдағы қазақ даласында гибриді құқықтық модельдің қалыптасуы екі түрлі нормативтік дәстүрдің тоғысындағы бірегей тарихи-құқықтық құбылыс. Бұл үдеріс империялық институттарды енгізудің әкімшілік тетіктерімен ғана емес, сонымен қатар дала қоғамының жұмыс істеуінің терең әлеуметтік логикасымен де айқындалды. Ресей империясының құқықтық реформалары, 1822 жылғы Жарғы, 1832 жылғы Заңдар жинағы және 1864 жылғы сот реформасы өңірде сот билігінің біртіндеп көпдеңгейлі институционалдануына негіз қалады. Бұл реформалар халық соттарын тек төменгі инстанция ретінде қарастыратын ресми шеңберлерді белгіледі, ал олардың шешімдері губерниялық әкімшілік тарапынан тіркеліп, қадағалануға тиіс болды. Алайда іс жүзінде сот жүйесінің екі қабатты құрылымы орнықты сипат алды: империялық юрисдикция дәстүрлі қоғамның ұжымдық жауапкершілікке, медиативтік рәсімдерге және құқық нормаларының ауызша берілуіне негізделген құрылымын толықтай алмастыра алмады. Соның нәтижесінде әрбір құқық деңгейі өзіне тән әлеуметтік қызметтерді атқаратын «институционалдық гибрид» қалыптасты. Екі құқықтық жүйенің қайшылығы мен ымырасын диалектикалық үдеріс ретінде қарастыру қажет. Империя бақылауды орталықтандыруға ұмтылды, ал дәстүрлі институттар автономияны сақтауға тырысты. Сот құрылымдарының практикалық жұмыс істеуі дәстүрлі құқықты біржақты басып-жаншу дала қоғамының тұрақтылығын қамтамасыз ететін әлеуметтік механизмдерді

бұзбай жүзеге аспайтынын көрсетті. Сондықтан дәстүрлі құқықтың жекелеген нормаларын тіркеу және әкімшілік қадағалау шартымен мойындауға негізделген ымыралы модель еріксіз жасалған жеңілдік емес, өңірдің ұзақ мерзімді құқықтық тұрақтылығының басты тетігіне айналды. *Зерттеудің мақсаты.* XIX ғасырдағы қазақ даласында дәстүрлі жүйе мен Ресей империясының құқықтық заңнамасының өзара әрекеттесуі нәтижесінде қалыптасқан гибриді құқықтық модельдің пайда болу заңдылықтарын айқындау. *Міндеттері.* 1822, 1832 және 1864 жж. империялық реформаларды талдау; дәстүрлі құқықтың функцияларын анықтау (ұжымдық жауапкершілік, медиация, құқық нормаларының ауызша сипаты); екі жүйе арасындағы диалогтық тетіктер мен қақтығыстарды зерттеу; отбасылық, мұрагерлік және жер мәселелеріндегі ымыра формаларын айқындау. *Нәтижелер.* Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, гибриді құқықтық жүйе екі әртекті нормативтік тәртіптің тоғысуы ретінде пайда болды. Империялық құқық орталықтандыру мен бақылауды күшейтуге ұмтылса, дәстүрлі құқық әлеуметтік ішкі тұрақтылық, медиация институты және билердің беделі арқылы тиімділігін сақтап қалды. Институционалдық реформалар көпдеңгейлі сот жүйесін құрғанымен, дәстүрлі практикаларды толықтай жойған жоқ, олар қоғамның күнделікті өмірін реттеуді жалғастырды. Дәстүрлі және империялық құқықтық органдар арасындағы диалог пен қақтығыстар өзара бейімделуге алып келіп, тұрақты гибриді құқықтық ландшафт қалыптастырды. *Қорытынды.* Қосарланған юрисдикция, прокурорлық қадағалау, институционалдық қайшылықтар мен ымыра тетіктерін қамтыған құқықтық дуализм өңірдің құқықтық трансформациясының ерекшелігін айқындап, жергілікті құқықтық мәдениеттің ұзақ мерзімді эволюциясына негіз болды.

Түйін сөздер: Дәстүрлі құқық, сот, империялық тәртіп, институционалдық гибрид

Алғыс. Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғарғы білім министрлігі Ғылым комитетінің AP23489947 – «Империя құрылымындағы Дала өлкесінің тарихы, 1822–1917 жж.» гранттық қаржыландыру ғылыми жобасын іске асыру шеңберінде дайындалған.

Дәйексөз үшін. Телеуова Э.Т., Жұмаділ А.Қ. XIX ғасырдағы қазақ даласындағы гибриді құқықтық үлгінің қалыптасу заңдылықтары // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2026. Т. 13. № 1. 256-269 бб. (Қазақш.). DOI: 10.51943/2710-3994_2026_13_1_256-269

ЗАКОНОМЕРНОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ ГИБРИДНОЙ ПРАВОВОЙ МОДЕЛИ В КАЗАХСКОЙ СТЕПИ В XIX ВЕКЕ

Телеуова Эльмира Тешебаевна¹, Жұмадил Арман Кабдешулы²

¹Казахский национальный университет им аль-Фараби
(д. 71, просп. аль-Фараби, 050040 Алматы, Республика Казахстан)
Кандидат исторических наук, доцент кафедры истории Казахстана
 <https://orcid.org/0000-0001-8014-6787>. E-mail: teleuova@mail.ru

²Казахский национальный университет им аль-Фараби
(д. 71, просп. аль-Фараби, 050040 Алматы, Республика Казахстан)
Кандидат исторических наук, доцент кафедры истории Казахстана
 <https://orcid.org/0009-0009-4813-2989>. E-mail: arman66@mail.ru

© ИИЭ им. Ч.Ч. Валиханова, 2026

© Телеуова Э., Жұмадил А., 2026

Аннотация. Введение. Формирование гибридной правовой модели в казахской степи XIX века представляет собой уникальный историко-правовой феномен, возникший на пересечении двух различных нормативных традиций. Этот процесс был обусловлен не только административными механизмами внедрения имперских институтов, но и глубокой социальной логикой функционирования степного общества. Правовые реформы Российской империи – Указ 1822 года, Свод законов 1832 года и судебная реформа 1864 года – заложили

основу для постепенной многоуровневой институционализации судебной власти в степном регионе. Эти реформы создавали формальные рамки, где народные суды допускались лишь в качестве низовой инстанции, чьи решения подлежали регистрации и надзору со стороны губернской администрации. Однако на практике двуслойность судебной системы приобрела устойчивый характер: имперская юрисдикция не могла полностью заменить структуру традиционного общества, основанную на коллективной ответственности, медиативных процедурах и устной трансляции правовых норм. В результате сформировался «институциональный гибрид», в котором каждый уровень права выполнял различные социальные функции. Конфликт и компромисс двух правовых систем следует рассматривать как диалектический процесс. Империя стремилась к централизации контроля, а традиционные институты к сохранению автономии. Однако практическое функционирование судебных структур показало, что одностороннее подавление традиционного права было невозможно без разрушения социальных механизмов, обеспечивающих устойчивость степного общества. Поэтому компромиссная модель признание отдельных норм традиционного права при условии их регистрации и надзора стала не вынужденной уступкой, а ключевой основой долговременной правовой стабильности региона. *Цель исследования.* Выявлении закономерностей формирования гибридной правовой модели в казахской степи XIX века, возникшей в результате взаимодействия традиционной системы с имперским законодательством Российской империи. *Цель и задачи исследования.* Анализ имперских реформ 1822, 1832 и 1864 гг.; определение функций традиционного права (коллективная ответственность, медиация, устность норм); исследование диалогических механизмов и конфликтов между двумя системами; выявление форм компромисса в семейных, наследственных и земельных делах. *Результаты.* Результаты исследования показывают, что гибридная правовая система возникла как сочетание двух разнородных нормативных порядков. Имперское право стремилось к централизации и надзору, тогда как традиционное право сохранял эффективность благодаря социальной укорененности, медиации и авторитету биев. Институциональные реформы создали многоуровневую судебную сеть, но не устранили традиционные практики, которые продолжали регулировать повседневную жизнь общества. Диалог и конфликты между традиционной и имперскими правовыми органами приводили к взаимной адаптации, что сформировало устойчивый гибридный правовой ландшафт. *Заключение.* Правовой дуализм, включавший двойную юрисдикцию, прокурорский надзор, институциональные конфликты и формы компромисса, определил специфику правовой трансформации региона и стал основой для долгосрочной эволюции местной правовой культуры.

Ключевые слова: Обычное право, суд, имперский порядок, институциональный гибрид

Благодарность. Статья подготовлена в рамках реализации научного проекта грантового финансирования Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан АР23489947 – «История Степного края в структуре империи, 1822–1917 гг.»

Для цитирования: Телеуова Э.Т., Жумадил А.К. закономерности формирования гибридной правовой модели в казахской степи в XIX веке// Asian Journal “Steppe Panorama”. 2026. Т. 13. № 1. С. 256-269. (На Каз.). DOI: 10.51943/2710-3994_2026_13_1_256-269

Кіріспе

Ресей империясының қазақ даласын өзіне икемдеу арбасында кедергі болған басты тетік дәстүрлі құқық пен сот жүйесі болды. XIX ғасырдан бастап қазақтың дәстүрлі құқықығы Ресейдің империялық саясаты жағдайында күрделі өзгерістерге ұшырады. Дәстүрлі құқықтық нормалар мен империялық заңдар қатар өмір сүріп, бір-біріне әсер ететін ерекше тарихи жағдай қалыптастырды.

Қазақ қоғамы империялық құқықтық ережелерді қабылдап, оған икемделіп, сол арқылы құқықтық аккультурациядан өтті. Бұл әлеуметтік-мәдени ықпалдастықтың құқықтық саладағы көрінісі болды. Құқықтық тәжірибе қазақ қоғамын «құқықтық бейімделу» еркіндігінен, мәжбүрлі «құқықтық сіңісу» жағдайына алып келді. Империя жүргізген «құқықтық

бейімделу» саясаты қазақ халықын ресейлік құқықтық мәдениетке біртіндеп енгізіп, империялық сот жүйесін орнықтыруға бағыттады. XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап империялық билік сот реформалары арқылы халықты империялық құқықтық алаңға тартуға тырысты. Алайда, империялық жүйемен жергілікті құқықтық дәстүрлер арасындағы қақтығыстар орын алды. Осылайша, қазақ даласындағы «құқықтық аккумуляция» сыртқы және ішкі билік арасындағы мәдени-әлеуметтік қақтығыстар мен бейімделу әрекеттерінің, құқықтық икемділікке мәжбүрлеуге қарсы тұрудың кезеңдерінен өтті. Қазақ даласындағы империялық әкімшілік реформаларға қарамастан, қазақ халқының істерінің басым бөлігі билер сотында шешілген, империялық сотқа жүгінудің ережеге сәйкес талаптарынан бөлек, халық сотының тиімді болуы, әсіресе істі қараудағы мерзім мен үкім шығарудағы ашықтық, қайта қарау мүмкіндігі, басқа да маңызды тетіктер, оның сақталуына себепші болды. Осы кезеңде, қазақ даласында тұрып жатқан орыс көпестері, татарлар, тағы басқа хылықтар билер сотына жүгінуді тандаған. Империялық сот жүйесінің бюрократия шеңберінен шыға алмауы, кадрлық жетіспеушілік, жергілікті халық тілін білмеу, арнайы тілмаштар жалдаудағы қаржылық мәселе, ең бастысы жиі жаңара берген құқықтық ережелер қазақ даласындағы дәстүрлі құқық институттарын сақтап қалуға мүмкіндік берді.

XIX ғасырдағы дәстүрлі құқықтың сақталуы империя тәртібіне, құқықтық тұрғыда біріктіруді қамтамасыз ету функциясын немесе саяси-әкімшілік басқару форматына қарсылық көрсетудің жолы ретінде немесе құқықтық өркениеттің үндестігі тұрғысынан қарастыру қажет пе? Империялық кезеңде қазақ арасында қабылданған Ережелердің мазмұны, оның қызметінің көрінісі қандай болды?

Материалдар мен әдіс-тәсілдер

Мақаланың ғылыми талдаулары Қазақстан Республикасы (Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік архиві) және Ресей Федерациясы (Ресей мемлекеттік тарихи архиві) архивтерінің материаладарына негізделеді. Құжаттарда орталық және өңірлік биліктің құқықтық ережелерді іске асыру барысындағы ұстанымдары, сот мекемелерінің жұмысы, сот жүйесінің тиімділігі туралы деректер бар. Құжаттарды мынадай топтарға бөлуге болады: орталық және өңірлік ведомстволардың есептері, Сенаторлық ревизия материалдары, Ведомствоішілік және ведомствоаралық хат-хабарлар, Ішкі құжат айналымы қарастырылды. Статистика комитеттері дайындаған шолуларда қылмыстық және азаматтық істер саны, олардың қозғалысы, сот процестері, әлеуметтік бақылау жүйесінің дамуы туралы маңызды мәліметтер қамтылған.

Қазақ даласында осы тарихы кезеңде қабылданған ережелердің бірі Н.И. Лобачевский атындағы ғылыми кітапханасының (Қазан) сирек қолжазба қорындағы Қараммола Ережесі түпнұсқасы (Семипалат областенең Бишдиванның барча халфәнең сайланмыш адәмнәренен 1885-нче елында май аенда яр буендагы Карамалы съездында ясалмыш иражәседер), Ресей Ұлттық және Б.Н. Ельцин атындағы Президенттік (Санкт-Петербург) кітапханасындағы мерзімді басылымдардың материалдары (Журнал гражданского и уголовного права, Азиатский вестник) талқылау мен нәтижелерінде қолданылды.

XIX ғасырдағы қазақ даласындағы құқықтық трансформациядағы бейімделу үрдісі мен институционалдық аралас үлгінің қалыптасуының негізгі тұжырымдары ұсынылады. Парциалды модернизация тұжырымы қолданылды. Бұл тұжырымға сәйкес, модернизация ұзақ өтпелі сипатқа ие болып, дәстүрлі және жаңашыл элементтер өзара араласып, көп жағдайда бір құрылымда қатар өмір сүреді. Сонымен қатар, неоинституционализм әдісі – зерттеу үшін ерекше маңызды болды. Бұл тәсіл формалды және бейресми институттардың өзара әрекеттесуін түсінуге, сот жүйесіндегі қақтығыстардың табиғатын ашуға және әлеуметтік бақылау құралдарының тиімділігін бағалауға мүмкіндік берді. Негізгі әдістемелік қағидалар: проблемалық-хронологиялық әдіс – сот жүйесінің даму кезеңдерін кешенді саралау үшін, жүйелі-құрылымдық әдіс – макро және микро деңгейдегі өзара іс-қимылды зерттеу үшін, тарихи-салыстырмалы әдіс – аймақтық және империялық процестерді салыстыру үшін,

құрылымдық-функционалдық әдіс – жүйенің ішкі байланыстарын ашу үшін қолданылды. Осы әдістердің үйлесімі зерттеудің талдау тұжырымдарын қалыптастыруға мүмкіндік берді.

Талқылау

Ресей империясы кезеңінде қазақтың құқықтық құрылымы мен жүйесіне қатысты арнайы зерттеулер – тарихнаманың жеке бағыты ретінде қалыптасты. XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басында, әсіресе 1864 жылғы сот жарғысы қабылданғаннан кейін, осы тақырыпқа ғылыми қызығушылық артты. Осы кезеңде либералдық бағытты ұстанған зерттеулерде қазақ даласында жүргізіліп жатқан құқықтық өзгерістердің оң ықпалы дәріптелді. Консервативтік бағыттағы зерттеулерде, көбінесе дәстүрлі институттардың архаикалық сипаты және оларды біртіндеп реформалау қажеттілігі туралы тұжырымдар басым еді. Қазақ қоғамының заң жүйесін «жазылмаған, бірақ мінсіз орындалатын моральдық заңдар жүйесі» ретінде қарастырылып, дәстүрлі құқықтық нормаларын топтастырып, қазақтың дәстүрлі құқығының ішкі логикасына мән бергенмен, империя тарапынан дала заңын жетілдіру қажеттігін ұсынған (Крафт, 1898: 884). Қазақ даласындағы құқықтық мәдениеттің батыстық үлгіге жақындату мен архаикалық баптардан арылу жолындағы ең маңызды қадам ретінде шекаралық сотты қарастырған. Шекаралық сот қарайтын істерді, құрамы мен олардың алатын жалақысына тоқталып, енгізілген бап қайшылықтарының туындауы аталды: «вслѣдствіе малаго знакомства чиновъ пограничной комиссіи съ бытомъ киргизов, собираніе свѣдѣній о ихъ юридическихъ обычаяхъ продолжалось цѣлыхъ 25 лѣтъ» (Добросмыслов, 1904: 27).

Ресейдің танымал баспаларында қазақ даласындағы дәстүрлі құқық туралы жазбаларды сынға алған мақалар жарияланды. Мұнда әсіресе халық соты «алтын ғасыры» жайлы тарихи қиялдарын, «шығыстың інжу-маржаны» болған дала құқықтық дүниетаным ретінде дәріптеуді тоқтау қажеттігін, Европалықтар ретінде Шыңғыс хан заңдарын мойындай біз үшін ұят іс деген қорытындылар жасалынды (Сибирская жизнь, 1909: 91). Дала халқының өмірін білмейтін, тәжірибесі жоқ шенеуніктердің құқықтық өзгерістерін «қазақтарға жасалған жаңа бюрократиялық тәжірибе» ретінде сынады (Чермак, 1906, 68). Дала құқықы – қоғамның табиғи дамуының өнімі, ал ресейлік заңдар – саяси құрылымның жемісі. Осы екі жүйе түбегейлі ерекшеленеді, сондықтан оларды біріктіру қиын, құқық реформасы барысында жергілікті ерекшеліктер мен тарихи тәжірибені ескеру қажеттігі түсіндіріледі.

Ресейлік билік құрылымына тән құқықтық формализмнің дала жағдайында тиімсіздігін дәлелдеп, құқықтық бейімделу теориясы тұрғысында қарастыру орын алды, қазақ әдеттік құқығының басты ерекшелігі ретінде оның жазалаудан гөрі мәмілеге келуге бағытталғанын атап өтеді. Бұл көзқарас қазақ құқық мәдениетінің гуманистік сипатын көрсетті. Ол қазақ даласындағы империялық құқықтық өзгерістердің кері тұстырын ашық көрсетті: «киргизы исполнѣ правы, говоря: «новый уѣздный, новый занъ (законъ)», и поневоле теряются въ обилии этихъ зановъ» (Израцов, 1897: 35). Қазақ даласындағы дәстүрлі мен империялық құқық тоғысқан нүктеге айналған төтенше съездер бастапқыда ірі істерді, жер, көш, салық, саяси шешімдермен ережелер қабылданатын жиындардың сипатының өзгерісін сынға алды: «нѣсколько словъ о чрезвычайныхъ сѣздахъ... проектъ и имѣль въ виду эти сѣзды лишь для крупныхъ дѣлъ, но на практикѣ они обратились въ судбища всевозможныхъ даже самыхъ мелкихъ дѣлъ, причины исполнѣ понятны: легкость выбора бѣевъ вообще и возможность воспользоваться лучшими силами» (Израцов, 1897: 34).

XIX–XX ғасыр басындағы қазақтың зиялы өкілдері қазақ дәстүрлі құқығының ішкі мазмұнын терең түсіндірген зерттеулерді жариялады. Олар билер сотының әділеттілікке негізделгенін және халықтың сенімінен туындағанын айшықтап, «барымта» тағы басқа құқық түсініктеріне анықтама берді. Ресейдің сот реформаларын сынға алып, далалық қоғамның өзіндік құқықтық жүйесін елемеудің зияны көрсетілді. Олардың барлығы қазақтың әдеттік құқығының өміршеңдігін, қоғамдағы моральдық тәртіп пен әділеттілікті қамтамасыз етудегі маңызын мойындайды. Билер сотын ресейлік сот жүйесіне тікелей енгізу мүмкін емес екенін, себебі оның негізінде жергілікті менталитет пен салттық дәстүрлер жатқанын талқыға салады.

Ол реформаларды іске асыру кезінде жергілікті құқықтық тәжірибені ескеруді ұсынады (Уәлиханов, 2007: 291).

Қазақтың ата-зандарының қайнар көзі мен тарихын, нормативтік құрылымындағы өзгерістерге қатысты, дәстүрлі құқықты империялық заң аясында бірізділенуін ұзаққа созылған үдеріс ретінде құқықтанушылар өз еңбектерінде сипаттады. Бұл зерттеулерде қазақ құқығы империялық билік жүйесінде өзінің негізгі қызметін толық сақтап, оның өміршеңдігінің себептерін ішкі әлеуметтік құрылымның ықпалы ретінде қарады (Зиманов, 2004: 40).

Қазіргі Ресей тарихшыларының арасында қазақ даласындағы сот және әкімшілік реформаларға қатысты зерттеулерге қатысты екі бағыт қалыптасқан. Біріншісі, модернизациялық бағыт – реформаларды құқықтық даму мен басқару тиімділігін арттыру жолы ретінде қарастырады (Васин, 2008: 27., Анисимова, 2024: 496). Екіншісі колониялық бағыт – реформаларды империялық бақылау мен ассимиляция құралы деп түсіндіреді (Воропанов, 2009: 101., Любичанковский, 2019: 480). Осы екі бағытты ұштастырып, реформаларды фронтірлік өзара ықпал мен бейімделу процесі ретінде түсіндіруге ұмтылуда. Әділ сот институттарының рөлі (халық соты – иллюзия), құқықтық плюрализм, дәстүрлі және ресми заңдар арасында келісімділік іздеу, құқық арқылы билікті күшейту практикасы, отарлау мен мәдени интеграцияның теоретикалық және практикалық қиындығы, ұзақ мерзімді бейімделу және өзара ықпал процесі мәселелері және Кавказ, Сібір үшін қолданылған құқықтық өзгерістердің қайталануы мен кедергілерінде ортақтық сақталды (Соловьев, 2018: 60., Деревскова, 2004: 344).

Осы мәселе төңірегіндегі шетелдік зерттеулерде XIX ғасырда Ресейдің қазақтарға қатысты саясаты классикалық сыртқы отарлаудан гөрі, континенттік ішкі отарлау сипатына ие болды. Империя толық құқықтық унификацияға емес, жергілікті құқықтық институттарды (билер, әдет нормалары) сақтай отырып басқаруға ұмтылды. Ресей әкімшілігі қазақ даласында тікелей заң үстемдігін орнатуға дайын болмаған, сондықтан билер сотын бақылауға алып, оны империялық басқару жүйесіне бейімдеді. Бұл гибридік құқықтық модельдің негізгі тетігі болды. Дәстүрлі құқықтың отарлық қысым жағдайында икемделіп, жаңа мазмұнға ие болып, қазақтардың тек пассивті объект болмай, керісінше құқықтық кеңістікте маневр жасап, империялық нормалар мен дәстүрлі құқықты қатар пайдалана алғанын анықталады (Sabol, 2017: 298). Келесі зерттеулерде бұл мәселе әлеуметтік-институционалдық үдерістер ретінде қарастырылған. Ресей империясы контекстінде қазақ қоғамындағы құқықтық өзгерістерді талдаудың ғылыми негізін «құқықтық аккумуляция» – индивидтер мен қоғамның жаңа құқықтық нормаларды қабылдаудың әлеуметтік-мәдени механизмі ретінде ұсынылады. XIX ғасырдағы Ресей империясында заң реформаларының әсері, этникалық-діни азшылықтардың сот жүйесімен өзара әрекеті, және әділеттілік институттарының ықпалы, заңды мемлекеттің бақылау құралы ретінде сипаттап, отарлық жағдайдағы құқықтық плюрализм, дәстүрлі және ресми заңдардың қарама-қайшылығы қалай бірге өмір сүргенін талданғанын атап өтуге болады (Kirmse, 2023: 432; Martin, 2001: 264; Burbank, 2006: 431).

XIX ғасырда ресми билік пен дәстүрлі құқық қатар өмір сүрген қосарлы құқықтық кеңістіктің қалыптасуын айқын көруге болады. Дәстүрлі құқық бойынша дауларды шешуді жалғастырғанымен, олардың шешімдері губерниялық органдарда тіркелуі тиіс болды. Осылайша екіжақты жүйе қалыптасты: ресми империялық юстиция және «көлеңкелі» дәстүрлі құқық. Халық жиі өзіне тиімді жолды таңдаған, бұл жүйе икемділікті арттырғанымен, екі құқықтық деңгей арасындағы қайшылықтарды күшейтті. Осы кезеңде екі процессуалды юрисдикцияның болуы, істі алғашқыда дәстүрлі құқықпен қарасада, оның қайта қаралуы жиі орын алып, арнайы жазалар бекітілді. Сонымен қатар, би дауларының шешімдерін жоққа шығарған істер қарастырылады. Мысалы. Ресей мемлекеттік тарихи мұрағатындағы «Жумағали ісі» (РМТА. 1352-қ. 22-т. 97-іс.1-18-п.), «Рахима ісі» (РМТА. 797-қ. 75-т. 315-іс. 19-п.) қайта қарау ұзаққа созылды немесе халық сотының шешімін жоққа шығарып, іс өзгеріске ұшырады, кейде халық сотының шешімін өзгертуге қарсы баяндаулары бар құжаттар сақталған. Қазақтардың тарапынан тілмаштардың көмегіне жүгіне отырып, болыстық халық сотының

шешімін қайта қараған «Жумағали ісі» (РМТА. 1352-қ. 22-т. 97-іс.1-п.) бойынша шағым парағында өте қызықты мәліметтерді береді. Мұнда Жұмағали Жазықбаевтың халық сотының әділетсіздігін және олардың сыбайласытығын алға тартып, орыс құқықығы беретін мүмкіндіктер мен артықшылықтарын, оның ішінде істі туыстық қатынастан тыс деп дәріптеген болатын (РМТА. 1352-қ. 22-т. 97-іс.15-п.). Осы мадақтауларға қарамастан орыс соты, бірнеше хат алмасудан кейін оның шағымын қараудан бас тартып, билердің шешімінің керісінше әділетті болғаны жөнінде хабарлама жіберіледі. Іс қараудың екі сатылықтан, үш сатылыққа көшуі, қазақ даласындағы сотқа жүгіну жолын таңдауы жиі орын алды. Ресей империясының тарапынан кейбір істердің олардың құзіретіне енбегеніне қарамастан, оны күрделендіріп табыс көзіне айналдырды. Жаңа Ереже бойынша сот ісін қарау және жүргізу әбден шатасты. Сот істері жүздеп жиналып қалып, ұзақ уақыт қозғалыссыз жатты. Тек қана билеуші сұлтандар: Арслан Жантөриндегі шешілмеген істің саны 2-3 мыңға, ал Баймұғамбет Айшуақовта – 2 мыңға дейін жетті (Бекмаханов, 1994: 128). 1845 жылы Орынбор өлкесіне арнайы келген стат кеңесші Любимов қазақ даласындағы сотқа қатысты былай жазды: «Билеуші сұлтандар, старшындар маған келіп шағынып: бір істің өзін қарауда қатынасхат жазысу қазіргідей көп уақыт алып жүріп жатқанда, өздерінің қырғыз салты бойынша олардың 20 ісін шешуге болар еді, дегенді айтты. Жалпы олардың тілегі – Ордадағы кез келген істі (әрине, маңызды қылмысты істерден басқасы) қазіргі белгіленген тәртіп бойынша емес, өз салттары бойынша шешуге (бұрын Ереже шыққанға дейін солай болғандай) рұқсат етілсе екен, ал қазіргі белгіленген тәртіп толып жатқан тексеруді, ұзақ уақыт қатынасхат жазуды талап етіп істі сүйретпеге салады, оның үстіне, жоғарыда аталғандай, қаржысы да пәсірлікке адамдарды да жоқ, әлгі қырғыз басшыларын аса қиын жағдайға тап қылып отыр. Билеуші сұлтандардың бір ғана шығыс қағаздары 1500-ден 3000-ға дейін жетеді және бұлар қайда десеңші? – далада, Оралда, ал дұрысында мұның бәрі де қырғыздардың тұрмыс жағдайына, тұтыну дәрежесіне лайықталып қарапайым шешілуі керек» (Бекмаханов, 1994: 129)

Орынбор шекара комиссиясы төрағасына Арғын, Қыпшақ рулары қазақтарының атынан 315 адам қол қойған арыз берілді. Бұл істе 1 жылға созылды. Орынбор өлкесіндегі Орданың шығыс бөлігінің билеуші сұлтаны Ахмет Жантөринге салық бойынша айыптау жасалды, бірақ ол ақталып шықты. (ҚР ОМА. 4-қ.1-т. 2939 іс, 5-п.). Тағы бір іс бойынша айыпталушыларды шеп бойындағы тұрғындарға шабуыл жасап, 20 сом күміс шығын келтірілген үшін билеуші сұлтандардың қатысуымен Шекара Комиссия азаматтық қылмысты істер соты соттады. «Құны 20 сом күміс ақшадан кем түсетін шығынға ұшыратқаны үшін шағым түскенде осындай қазақтардың ісін Орынбор жергілікті қазақ билеушілерінің бақылауымен өздерінің халықтық салты бойынша тексеріп, жазасын белгілейтін болды» (ҚР ОМА. 4-қ. 1-т. 2798-іс. 3-5 пп.).

Империялық соттың дәстүрлі құқықтық жүйемен қақтығысы жиі салық мәселесіне қатысты туындап отырғанын байғауға болады. Рулардың салық төлеуден бас тарту ісін жергілікті билер шешімі ру пайдасыны шығарып, «салықты» заңсыз деп таныды. Бірақ губерния прокуроры «мемлекет мүддесіне қайшы» іс ретінде қайта қарады. Губерния сотында айыптаушы прокурордың басты уәжі, істің губерниялық сотта тіркелмегендіктен, билер шешімінің ресми күшке ие болмайтынын алға тартты. Бұл іске қатыстылар қамауға алып, оларға «жер аудару» жазасы қолданылды. Осындай істер қосарлы юрисдикцияның, істің би сотында қаралып, губерниялық сотта прокурор айыптаушы ретінде қатысып, айыптауды өзгертіп отырды. Империялық соттың билер бекіткен айыптауды өзгерту себебін көрсететін, тағы бір жеке іс 1862 жылғы 1-27 желтоқсан аралығында өткен сот шешімі сақталған. Прокурор жеке іс бойынша тергеудегі Тикауловтың христиан дінін қабылдауына байланысты жазаны жеңілдетудің себептерін көрсеткен құжаттардан, оған 25 дүре соғып, босатуды шешкен (РМТА. 1265-қ. 11-т. 187 іс. 12-п.).

Қазақтың дәстүрлі құқығы мен мен империялық сот рәсімінің арасындағы қайшылықтың айқын мысалы ретінде қарауға болатын істер жиі кездесті. Ру ішіндегі даудың округтық басқарма орыс тергеуіне ілігіп, тергеу жүргізілді. Дәстүрлі құқық бойынша руға жүктелетін жауапкершілікті, жеке адам танылып, оған қатысты жаза қолданылды. Ресей әкімшілігі мұны мәдени құқықтың жетістігі деп есептеді. Тергеу империялық тәртіппен жүргізіп, куәгерлерден

жауап алып, кінәлінің жеке жауапкершілігі анықталуы керек деген талаптар қойды. Дәстүрлі құқықты алғаш рет ресми түрде «ескеруге болады», бірақ империялық құқық басым деген ұстаным енді (РМТА. 1291-қ. 82-т. 1869: 46-п). XIX ғасырда қазақтан шықан шенеуніктер әкімшілік басқару ісіне белсене араласқанымен, империялық құқықтық қызметке тартылмады. Олар империя тарапынан шекпен мен жалақы, әскери қызмет пен марапаттарды ала отырып, биліктің маңызды тетігі ретінде қалыптаса бастады. Дәстүрлі құқықтың қазақ қоғамында қызметінің сақталуына да осы жағдайда әсер етті. Себебі, жаңа қалыптасқан қазақ шенеуніктеріне жергілікті басқару мен империяның атқарушы қызметіне еніп, түрлі белгілерге ие болғанындар сұлтан-билеушілер болды, ал дәстүрлі құқықты орындаушылар басқа әлеуметтік ортаның мүшелері еді. Сұлтандардың империяның атқарушы билігінің тізбегіне енгенімен, оларды үнемі қадағалауда болды. Ереже бойынша сұлтандар жанына 200 адамдық қазақ отрядтары берілді, бұл отрядтар әскери-полициялық қызмет атқарды. Бір жағынан, сұлтандар ісін бақылау үшін құрылды.

Дала құқығын еуропалық жүйеге енгізудегі басты қадамның бірі ағылшын үлгісіндегі «мировой сот» еді. Осыған қатысты Ш.Уәлиханов: «жалпы алғанда, мировой сот таза сот деп айтуға да және қалай да бұл қалпынан артық күтуге де болмайды. Англияның өзінде юристер бұл мекемеге көңілдері толмайды... орыс губернияларына арналған мировой судья қазақ тірлігіне үйлеспейді» (Уәлиханов, 2007: 199). Мировой сот қарайтын іс: қылмыс ісін жүргізудің 19 бабы бойынша көрсетілген және азаматтық істі 500 сомға дейінгі, азаматтық сот ісін жүргізудің 1 бабына сәйкес ұсақ-түйек кінә мен жазалық істер енді. Ал билер 1167 бабы. XV т. Қылмыс заңының 2-кітабы және осы тармақтарының екінші тіркемесіне қосымшадан өзге барлық қылмыс айыптық істер және қырғыздардың (қазақтардың) өз арасында, әрі олардың биге қарайтын жоқтаушылардың ісіне байланысты барлық істерді қарайды (РМТА. 565-қ. 7-т. 29084 іс. 307-п). Билер жеке адамдардың шағымымен және полицияның басақа үкімет органдарының мәлімдеуі бойынша іс қарады, мировой судьялар болса, бұл жағдайда өзге де қылмыскер мен заң бұзғандараға, күнәлілерге өзінің қалауымен күдікті адамдарға алдын ала іс қозғаған. Мировой судья империяның жалпы заңы негізінде іс жүргізді, билер өз заңымен жүргізді. Бидің шешіміне шағым жасауға болады, мировой судья шешімі ақтық, шағым жасауға боламайды. Би істі жария түрде, мировой судья азаматтық істі ғана жария жүргізді. Билер істі қарауда «жақтаушылық» және «қорғаушылық» негізде қарады, мировой судья бұл азаматтық істе қарауда ғана қолданды. Мировой судья «ант» институтын «факт» ретінде қарастырмады. Мировой сотта формальдық және бюрократизм басым болды, олардың шешімдерінің кітапқа түсуі табыс жалақы мөлшерін көтеруге және табыс табу мүмкіндігін берді. Іс қарастырылған соң толтырылатын кітапшада: қаралған уақыт, айыпкер туралы мәлімет, шешім және орындалуы тиіс уақыты берілді. Соттың толық хаттамасы болмады. Бұл істің қалай қаралғанын толық ашып қарауға кедергі болды. Шешімді қайта қарау мүмкіндігі болмады. Олардың писарь мен тілмаштарының жиі болмауы істің әділ өтуіне кедергі болды.

Ресей империясы кезеңіндегі қазақ даласындағы құқықтық өзгерістерге арналған тарихнамалық талдау зерттеулердің мазмұны мен әдіснамалық ұстанымдары әркелкі болғанын көрсетеді. XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басындағы ресейлік авторлар еңбектерінде дәстүрлі құқықты архаикалық құбылыс ретінде қарастырып, оны империялық құқықпен алмастыру қажеттілігі басым болса, либералдық бағыт өкілдері құқықтық бейімделу мен эволюциялық өзгерістерді қолдады. Қазақ зиялылары, керісінше, әдеттік құқықтың ішкі логикасын, оның қоғамдағы әділеттілік пен моральдық тәртіпті қамтамасыз етудегі рөлін айқындап, отарлық реформалардың жергілікті ерекшеліктерді ескермегенін сынға алды.

Қазіргі отандық және шетелдік зерттеулерде бұл мәселе құқықтық плюрализм, фронтірлік өзара ықпал және құқықтық аккумуляция ұғымдары арқылы түсіндіріліп, дәстүрлі және империялық құқық жүйелерінің қатар өмір сүруі ұзақ мерзімді, қайшылықты үдеріс ретінде сипатталады. Мұрағаттық істерді талдау қосарлы юрисдикцияның практикалық деңгейде көптеген қайшылықтар тудырғанын, бірақ сонымен қатар қазақ қоғамының құқықтық икемділігін сақтауға мүмкіндік бергенін дәлелдейді. Осы тұрғыдан алғанда, қазақ

даласындағы сот және әкімшілік реформалар тек отарлық бақылау құралы ғана емес, сонымен бірге жергілікті құқықтық мәдениетпен өзара бейімделу нәтижесінде қалыптасқан күрделі әлеуметтік-құқықтық құбылыс ретінде бағалануы тиіс.

Қазақ даласына империялық құқықтың енуі халықтың дәстүрлі құқықтық қатынастарын толық ығыстыру арқылы емес, олармен өзара әрекеттесу және бейімделу жолымен жүзеге асты. Империялық әкімшілік енгізген соттық және әкімшілік нормалар дәстүрлі құқықты формальды түрде шектегенімен, күнделікті құқықтық тәжірибеде әдеттік нормалар өз қызметін жалғастырды. Бұл жағдай қазақ қоғамында құқықтық плюрализмнің қалыптасуына алып келіп, ресми империялық юстиция мен дәстүрлі билер сотының қатар өмір сүруін қамтамасыз етті. Осылайша, империялық құқықтық өзгерістер қазақ қоғамының ішкі құқықтық құрылымын түбегейлі жоймай, керісінше, оны жаңа құқықтық ортаға бейімдеудің күрделі әрі қайшылықты үдерісін қалыптастырды.

XIX ғасырдың екінші жартысында Қазақ даласында қалыптасқан құқықтық жүйе біртекті емес, гибридік сипатта болды. Бұл үлгі дәстүрлі қазақ құқығы, исламдық (шариғат) нормалар және Ресей империясының әкімшілік-құқықтық талаптарының өзара тоғысуы нәтижесінде қалыптасты. Мұндай синтезді төтенше билер съездерінде қабылданған құқықтық актілерден, соның ішінде 1885 жылғы Қарамола Ережесінен айқын байқауға болады. Қарамола Ережесі империялық биліктің құқықтық реформалары жергілікті құқықтық институттарды толық ығыстырып шығармағанын, керісінше оларды бейімдеу және жүйелеу жолымен енгізгенін көрсетеді. Ережеде билер соты сақталып, дауларды шешудің дәстүрлі тетіктері (би таңдау, төбе би институты, съезд шешімі) ресми сипат алды. Бұл – империялық басқару үшін легитимді, ал жергілікті қоғам үшін түсінікті құқықтық кеңістік қалыптастыруға бағытталған қадам еді. Гибридік құқықтық үлгінің маңызды белгісі – дәлелдеу институттарының қатар қолданылуы. Куәлік пен күмән (ант беру) институттары әдеттік құқық пен шариғат нормаларының ықпалымен сақталып, ресми құқықтың бір бөлігіне айналды. Куә бола алмайтын тұлғаларға қойылған шектеулер, күмәншілер санының даудың сипатына қарай белгіленуі құқықтық рәсімдердің дәстүрлі негізде сақталғанын дәлелдейді. Сонымен қатар, құн мен айып төлеу жүйесі де гибридік сипатта дамыды. Құн мөлшерінің нақты мал есебімен белгіленуі көшпелі шаруашылыққа бейімделген дәстүрлі нормалардың сақталғанын көрсетсе, олардың орындалу мерзімі мен тәртібінің нақты регламенттелуі империялық құқықтық рационализмнің ықпалын аңғартады. Би шешімдерінің міндеттілігі, орындау мерзімдерінің белгіленуі қоғамдық тәртіп пен тұрақтылықты қамтамасыз етуге бағытталды. Қарамола Ережесіндегі ең жаңашыл бағыттардың бірі – отбасылық және әйел құқықтарына қатысты нормалар. Әмеңгерлік институтында әйелдің таңдау құқығының танылуы, жесірдің мұрагерлік құқықтарының нақты көрсетілуі дәстүрлі патриархалдық қатынастардың қайта қаралғанын білдіреді. Бұл өзгерістерді дәстүр мен жаңашылдықтың құқық аясында қатар қолданылуының айқын көрінісі деп бағалауға болады. Аталған баптардың қабылдануында Абай Құнанбаевтың қатысуы реформалық көзқарастың ықпалын күшейткенін көрсетеді. Қарамола Ережесінде билік жүргізу тәртібі, істі қарау тәртібі және отбасылық құқыққа қатысты нормалар ресми құқықта өз көрінісін тапты, оның баптарын қарастырылғын мәселелері бойынша талдаудан өткізуге болады (ҚУК қолжазбалар қоры. Инвентарлық номер 68427). Қарамола Ережесін негізгі жеті мәселеге бөліп қарастыруды ұсынып отырмыз. Дауларды шешу тәртібі және билердің рөлі. 1–4 баптар – Даулардың сомасына, көлемін қарай қаралады. Әр тарап билерді өзі тағдайды, бірақ соңғы шешімді съезд шығарады. Егер билер тең түссе, төбе би шешеді. 5–8 баптар – Би туысқан немесе дұшпандық жағдайда билік айтуден босатылады. Болыс пен старншын дауды билерге жеткізуге міндетті. Билер шешімі орындалуы тиіс. Мұнда билердің тәуелсіздігі мен әділдігі, сондай-ақ шешімдердің міндеттілігі баса көрсетілгін. Куәлік пен күмән (айғақ) мәселелері. 9–11 баптар – Куә бола алмайтындар: әйелдер, жас балалар, туыстар, дұшпандар. 12–24 баптар Даудың шешімі күмән (ант беру) арқылы да болуы мүмкін. Күмәншілер сны даудың түріне қарай белгеленеді: кіс құнында – 4 ер адам, әйел құнында – 2. 21–24 баптар – Жалған күмән жасағандарға айып салынады. Күмәннің уақыты мен рәсімі молданың алдында өтеді. Осы кезеңдегі қазақ қоғамында ресми дәлелдеу құралы ретінде –

куәлік пен күмән институтын қарастыру қажет. Дау мерзімі және құн, айып төлеу. 25–27 баптар – 20 жылдан асқан құн, жесір дауы салауат (ескерілмейді). Ердің құны – 100 түйе, әйелдің құны-ердің жартасы. Барымташы мен ұры өлсе, құн төленбейді. Қазақтың әдеттегі «құн» институтының шарифатпен астасып реттелгенін де атап өткен жөн. 67–71 баптар – Би шешімінің орындалу мерзімі (жеке би – 3–7 күн, съез – 7–20 күн, төтенше съезд – 1 ай). 69 бап – Съезд шығындары халық есебінен жабылады. 70 бап – Қазақ дауларына басқа ұлт өкілдері араласпайды. Билердің шешімін орындау қоғам тұрақтылығының негізі болып саналған. Қазақ қоғамында қоғамдық ынтымақты сақтауға үлкен мән берілген. Айып, мал құны және жазалау түрлері. Айып мөлшері нақты мал есебімен белгіленген. 56–57 баптар – Тоғыздық айып түрлері (бас тоғыз, орта тоғыз, аяқ тоғыз). 57 бап – Мал құнын есептеу тәртібі (ат, түйе, қой бағасы). Отбасылық даулар. 28–30 баптар – Зорлау ойнас, әйелді алып қашу істері нақты айыппен жазаланады. 41–47 баптар – Ерлі-зайыптыларды айыру шарттары, құдалықты бұзу, жесір дауының шешімі. 48–50 баптар – Жесірдің мұрагерлері, күйеуінің туысқанына шығуы, әйелдің мал-мүлікке құқығы. Осы баптарда әйел құқығы қайта қаралып, қорғаныс мүмкіншілігі мен таңдау құқығы берілді. 41 бапта ажырасу мәселесі болса, 42 бапта қазақ үшін үлкен мәселе жесір дауы, 46 бап әменгерліктегі әйел ықтиярлығы өзінде болатыны шешіледі, 50 бапта мұрагерлікте егер күйеуге тимесе барлық малға ие болып, бтлік жүргізеді, егер тұрмысқа шықса, баласы болса 8 ден 1 бөлігін, баласы болмаса 6 дан 1 бөлігін алады. Бұл осы Ережедегі маңызды баптар ретінде қарастырған дұрыс. 72 бап – Жетім қызды атастырған жағдайда құдалық бұзылмайды. Молданың рөлі және құжаттандыру 64–66 баптар – Метрический кітап, неке қию рәсімі, жалған көшірме беруге тыйым. 65–66 баптар – Некені тек молда қиғаны дұрыс деп көрсетіледі. Қоғамдық тәртіп пен жазалау. 31–35 баптар – Төбелес, тіл алмау, көмек бермеу, мал өлімі, суды ластау бұзақылық үшін айыптар. Өртті сөндіруге көмек бермеу мен қонаққа ас бермеу, ұрлық пен рұқсатсыз барымталыққа қатаң жазалар: айып төлеу, дүре соғу, абақты. 58–62 баптар – Үйлерді бұзу, ұрлыққа көмектесу мен серігі болғаны үшін бірдей жаза беріледі. 73 бап арқылы бұл Ереже барша билерге, болыстарға, старшындарға міндеттілігі айқындалды. Ережедегі құқықтық принциптердің (адалдық, теңдік, жауапкершілік) қазіргі замандағы құқық жүйесімен сәйкестігін анық көруге болады. Қарамола ережесінің қазақ қоғамындағы қолданылу дәрежесі мен ықпалы: шекаралық өңірлерде, рулар арасында қалай тарағаны туралы мәселелер зерттеуді қажет етеді. Бұл Ереженің құрасытырушылар қатарында Абай Құнанбаевтың болуын ерекше атап өтуге болады (ҚУК қолжазбалар қоры. Инвентарлық номер 68427: 57). Осы Ережеден әйел құқықтары мен жесір дауына қатысты баптардың кездесуі, дәстүрлілік пен жаңашылдықтың құқықтың қатарласып қоладанылуының айқын көрінісі болды. Төтенше билер съездерінде ережеден бөлек ірі даулы істердің жиі қаралғаны, кейде ру арасында шешілуі тиісті жеке істердің жазбалары тіркелген. Төтенше съезде қаралған істер билер сотының шешіміне келіспеушілік шағымдар негізінде жүргізілді. Төтенше съезді өткізудің тәртібі мен бюрократиялық міндетті шаралары болды (ҚР ОМА. 64- қ. 1-т. 2151-іс., 1653-іс., 1547-іс.).

Империялық құқықтың енуі қазақ қоғамында тек сырттан таңылған жүйе ретінде емес, жергілікті құқықтық сана арқылы сүзгіден өтіп, бейімделген түрде жүзеге асты. Төтенше билер съездері осы процестің негізгі алаңы болды: оларда руаралық ірі даулар ғана емес, билер сотының шешімдеріне шағымдар да қаралып, құқық қолдану тәжірибесі біріздендірілді. Бұл - дәстүрлі құқықты сақтай отырып, оны империялық басқару жүйесіне икемдеудің нақты механизмі еді.

XIX ғасырдағы Қазақ даласындағы гибридтік құқықтық үлгінің қалыптасу заңдылығы қақтығыс емес, үйлестіру принципіне негізделді. Әдеттік құқық, шарифат және империялық заң нормалары өзара бәсекелес емес, функционалдық тұрғыда бірін-бірі толықтырды. Нәтижесінде қазақ қоғамының әлеуметтік тұрақтылығын сақтауға бағытталған, сонымен бірге империялық әкімшілік талаптарға жауап беретін ерекше құқықтық модель қалыптасты.

Зерттеу нәтижелері

XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басында Қазақ даласында қалыптасқан құқықтық жүйе *біртекті емес, гибридік сипатта* болғанын дәлелдейді. Ресей империясының қазақ даласын әкімшілік-құқықтық тұрғыда өзіне икемдеуіне негізгі кедергі болған фактор – *дәстүрлі қазақ құқығы мен билер сотының өміршеңдігі* болды. Империялық билік бұл институттарды толық жоюға қауқарсыз болып, оларды бақылау мен бейімдеу жолын таңдады.

Зерттеу барысында империялық құқықтық реформалар қазақ қоғамында *құқықтық аккультурация* үдерісін тудырғаны анықталды. Бұл үдеріс ерікті қабылдаудан гөрі, мәжбүрлі «құқықтық сіңісу» сипатына ие болды. Соған қарамастан, қазақ қоғамы империялық құқықты пассивті түрде қабылдаған жоқ, керісінше, оны дәстүрлі құқықтық сана арқылы *сүзгіден өткізіп*, өзіне тиімді тетіктерін пайдаланды. Нәтижесінде формальды империялық құқық пен бейресми әдеттік құқық қатар қолданылған *қосарлы юрисдикция* қалыптасты.

Империялық әкімшілік енгізген сот жүйесінің (мировой сот, округтік сот, прокурорлық қадағалау) тиімділігі төмен болды. Мұның негізгі себептері: кадр тапшылығы, қаржыландырудың жеткіліксіздігі, жергілікті тіл мен құқықтық дәстүрді білмеу, шектен тыс бюрократия және жиі өзгеретін нормативтік актілер. Осы факторлар билер сотының қазақ қоғамында ғана емес, өзге этникалық топтар арасында да сұранысқа ие болуына ықпал етті. Халық сотының істі жедел қарауы, шешімдердің ашықтығы мен қайта қарау мүмкіндігі оның беделін сақтап қалды.

Зерттеу империялық құқықтық саясаттың «*жұмсақ интеграция*» қағидатына негізделгенін көрсетті. Билер соты алғашқы инстанция ретінде сақталғанымен, оның шешімдері губерниялық органдарда тіркеліп, қажет жағдайда «мемлекет мүддесіне қайшы» деген уәжбен қайта қаралды. Бұл қазақ элитасын «қос лоялдылық» жағдайына түсіріп, кооптацияланған, бірақ толық сенімге ие емес басқарушы топтың қалыптасуына әкелді.

Мұрағаттық істерді талдау қосарлы юрисдикцияның практикалық деңгейде көптеген қайшылықтар туындатқанын көрсетті. Бір істің билер сотында қаралып, кейін империялық сотта қайта қаралуы жиі орын алды. Бұл жағдай сот ісін жүргізуді күрделендіріп, істің созбалаңға салынуына, кейде жазалардың өзгеруіне әкелді. Дегенмен, бұл тәжірибе қазақ қоғамына құқықтық таңдау мүмкіндігін беріп, оның *құқықтық икемділігін* арттырды.

Зерттеу нәтижелері қазақ даласында империялық құқықтық кеңістіктің қалыптасуын төрт кезеңге бөлуге болатынын дәлелдейді. Әр кезеңде реформалардың сипаты өзгеріп отырғанымен, түпкі мақсат – аймақты жалпыимпериялық құқықтық жүйеге қосу болды. Алайда бұл үдеріс империяның күйреуіне дейін толық аяқталмады.

Құқықтық трансформацияның маңызды нәтижелерінің бірі – *төтенше билер съездері мен Қармола Ережесінің* рөлі. 1885 жылғы Қармола Ережесі дәстүрлі құқық пен империялық құқықтың үйлескен үлгісін көрсетті. Онда билер соты, куәлік пен күмән институттары, құн мен айып төлеу жүйесі, сондай-ақ отбасылық және әйел құқықтарына қатысты жаңашыл нормалар ресми түрде бекітілді. Бұл Ереже империялық биліктің жергілікті құқықтық институттарды толық ығыстырмай, оларды жүйелеу және легитимациялау жолын таңдағанын дәлелдейді.

Қорытындылай келе, зерттеу XIX ғасырдағы Қазақ даласындағы құқықтық дамудың *қақтығысқа емес, үйлестіруге негізделген гибридік модель* арқылы жүзеге асқанын көрсетеді. Әдеттік құқық, шарифат және империялық заң нормалары өзара бәсекелес емес, функционалдық тұрғыда бірін-бірі толықтырды. Бұл модель қазақ қоғамының әлеуметтік тұрақтылығын сақтауға мүмкіндік беріп, сонымен бірге империялық әкімшілік талаптарын орындаудың құралына айналды.

Қорытынды

XIX ғасырдағы қазақ қоғамындағы дәстүрлі құқықтық жүйе мен империялық басқару институттарының өзара ықпалдастық әрі қақтығыс жағдайында қатар өмір сүрді. Дәстүрлі құқық ғасырлар бойы қалыптасқан әлеуметтік-нормативтік тәртіптің өзегін сақтап қалса,

империялық билік енгізген уездік және әскери-әкімшілік құрылымдар басқарудың саяси-идеологиялық мүдделерін жүзеге асыруды көздеді. Осыған қарамастан, екі жүйе де қазақ даласында бір мезгілде қызмет етіп, құқықтық кеңістікте «институционалдық гибрид» қалыптастырды. Мұндай гибридтілік формалды заң нормалары мен бейресми дәстүрлі институттар арасындағы қайшылықтың, сонымен бірге белгілі бір деңгейде өзара бейімделудің нәтижесінің айқын көрінісі болды. Империялық сот институттарының енгізілуі аймақтағы әлеуметтік бақылау тетіктерін түбегейлі қайта құруға бағытталды. Прокуратура, полиция, пенитенциарлық жүйе сияқты құрылымдардың пайда болуы құқықтың тек жазалаушы емес, бақылаушы және әкімшілік-реттеуші құрал ретінде қолданылғанын көрсетті. Алайда бұл институттардың тиімділігі шектеулі болды: төтенше съездер шешімдерінің орындалмауы, істердің қайта қаралу тетіктерінің сәтсіздігі, жергілікті халықтың құқықтық тәжірибесіне жат рәсімдердің енгізілуі реформалардың толыққанды жүзеге аспағанын дәлелдеді. Сонымен қатар, дәстүрлі сот жүйесінің өміршең болуының көптеген себептері байқалды. Би институтының әлеуметтік беделі, шешімдердің жылдам шығарылуы, орындалу тетігінің қарапайым әрі түсінікті болуы, қоғамдық бақылаудың ықпалын артықшылық ретінде атап өтуге болады. Империялық құрылымдарда мұндай бейресми, бірақ тиімді тетіктер болмағандықтан, олар жергілікті ортаға толық сіңісе алмады. Отбасылық-некелік қатынастарды реттеу, қамқорлық институтының сақталуы, шарифат пен әдет құқығы нормаларының қатар қолданылуы құқықтық дуализмнің әлеуметтік өмірге терең енгенін көрсетті. Бұл қазақ қоғамының құқықтық мәдениетінің күрделілігін, ал империялық биліктің оны «өзгерту» және қайта құрылымдау мақсатын толық орындай алмағанын айғақтайды. Нақты аймақтар мен уездердегі құқықтық жағдайларды талдау болыс билігі, би соты мен уезд сотының өзара әрекеттесу үлгілерін, олардың қайшылықтарын, сондай-ақ құқықтық аккумуляцияның нақты көріністерін ашып берді. Дәстүрлі және империялық нормалардың тоғысында қалыптасқан жаңа құқықтық тәжірибелер отарлық кезеңнің шынайы әлеуметтік-саяси мазмұнын көрсетеді. Қазақ даласындағы құқықтық өзгерістердің біржақты емес, әлеуметтік-мәдени факторлармен астасқан күрделі процесс болғанын анық. Империялық биліктің құқықтық институттары формалды тұрғыдан үстемдікке ие болғанымен, қоғамдағы бейресми дәстүрлі нормалардың әлеуметтік рөлі басым болып қала берді. Бұл құқықтық жүйелердің қатар өмір сүруі қазақ қоғамының империялық кезеңдегі трансформациясын түсінудің маңызды бағыты ретінде қарастырған жөн.

Sources

CSA RK — Central State Archive of the Republic of Kazakhstan
SHAR — State Historical Archive of Russia
Manuscript Fund of the Library of Kazan University

Дереккөздер

ҚР ОМА — Қазақстан Республикасының Орталық Мемлекеттік архиві
РМТА — Ресей мемлекеттік тарихи архиві
Қазан университеті кітапханасының қолжазбалар қоры

References

- Anisimova, 2024 — *Anisimova I.V.* Sudebnaia sistema Stepnogo kraia v usloviakh frontirnoi modernizatsii (konets XVIII – 1920-e gg.) [The Judicial System of the Steppe Region under Frontier Modernization (Late 18th – 1920s)]: Doc. Diss. Barnaul, 2024. 496 p. (In Russ.).
- Bekmakhanov, 1992 — *Bekmakhanov E.* Kazakhstan v 1820–1840-e gg. [Kazakhstan in the 1820s–1840s]. Alma-Ata: Kazakh University, 1992. 397 p. (In Russ.).
- Burbank, 2006 — *Burbank J.* Imperial rights regime: Law and Citizenship in the Russian Empire. *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*, 2006, 7(3), 431–458.
- Chermak, 1906 — *Chermak L.* Novyi biurokraticheskii eksperiment nad kirgizami [A New Bureaucratic Experiment on the Kirghiz]. *Sibirskie voprosy*, 1906, No. 1, 107 p. (In Russ.).
- Derevskova, 2004 — *Derevskova V.M.* Formirovanie i razvitiye poreformennoi sudebnoi sistemy v Vostochnoi Sibiri v kontse XIX – nachale XX vv. [Formation and Development of the Post-Reform Judicial System in Eastern Siberia in the Late 19th – Early 20th Centuries]. Irkutsk, 2004. 344 p. (In Russ.).

- Dobrosmyslov, 1904 — *Dobrosmyslov A.I.* Sud kirgiz Turgaiskoi oblasti v XVIII–XIX vv. [The Court of the Kyrgyz of the Turgai Region in the 18th and 19th Centuries]. Kazan, 1904. (In Russ.).
- Izratov, 1897 — *Izratov N.* Etnograficheskoe obozrenie [Ethnographic Review]. M., 1897, No. 3. 36 p. (In Russ.).
- Kirmse, 2023 — *Kirmse S.B.* Imperiia zakonnosti: pravovye izmeneniia i kul'turnoe raznoobrazie v pozdnei Rossiiskoi imperii [The Empire of Lawfulness: Legal Changes and Cultural Diversity in Late Imperial Russia]. Transl. from English by A. Lange. Moscow, 2023. 432 p. (In Russ.).
- Kraft, 1898 — *Kraft I.I.* Sbornik zakonov o kirgizakh stepnykh oblastei [A Collection of Laws on the Kyrgyz of the Steppe Regions]. Orenburg, 1898. 884 p. (In Russ.).
- Lyubichankovskiy, 2019 — *Lyubichankovskiy S.V.* Imperskaia politika akkultursatsii i problema kolonializma (na primere kochevykh i polukochevykh narodov Rossiiskoi imperii) [Imperial Policy of Acculturation and the Problem of Colonialism (Using the Example of Nomadic and Semi-Nomadic Peoples of the Russian Empire)]. Orenburg: OSAU Publishing Center, 2019. 480 p. (In Russ.).
- Martin, 2001 — *Martin V.* Law and Custom in the Steppe: The Kazakhs of the Middle Horde and Russian Colonialism in the Nineteenth Century. Richmond, 2001. 264 p.
- Sabol, 2017 — *Sabol S.* “The Touch of Civilization”: Comparing American and Russian Internal Colonization. Boulder: University Press of Colorado, 2017. 298 p.
- Sibirskaya zhizn, 1909 — *Sibirskaya zhizn* i imperskoe zakonodatel'stvo [Steppe Law and Imperial Legislation]. Tomsk, 1909. 91 p. (In Russ.).
- Solovyev, 2018 — *Solovyev K.A.* Politicheskaya sistema Rossiiskoi imperii v 1881–1905 gg.: problema zakonotvorchestva [The Political System of the Russian Empire in 1881–1905: The Problem of Lawmaking]. Moscow, 2018. 351 p. (In Russ.).
- Ualikhanov, 2007 — *Ualikhanov Sh.Sh.* Kazakhskie etnograficheskie nasledie [Kazakh Ethnographic Heritage]. Astana, 2007. 291 p. (In Russ.).
- Vasin, 2008 — *Vasin K.L.* Administrativno-sudebnye reformy 1860–1890-kh gg. v stepnykh oblastyakh Zapadnoi Sibiri (Akmolinskaia, Semipalatinskaia i Semirechenskaia oblasti) [Administrative and Judicial Reforms of the 1860s–1890s in the Steppe Regions of Western Siberia]. Omsk, 2008. 27 p. (In Russ.).
- Voropanov, 2009 — *Voropanov V.A.* Organizatsiia sudebnoi sistemy v Zapadnoi Sibiri v pervoi polovine XIX veka [Organization of the Judicial System in Western Siberia in the First Half of the 19th Century]. South Ural Historical and Legal Bulletin, 2009, Issue 4, 101–116. (In Russ.).
- Zimanov, 2004 — *Zimanov S.* Kazakhskie osnovnye zakony: dokumenty, istochniki i issledovaniia [Kazakh Fundamental Laws: Documents, Sources, and Research]. Almaty, 2004. 666 p. (In Russ.).

Әдебиеттер тізімі

- Анисимова, 2024 — *Анисимова И. В.* Судебная система Степного края в условиях фронтальной модернизации (конец XVIII – 20-е гг. XX в.): специальность 5.6.1. «Отечественная история»: диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук. Барнаул, 2024. 496 с.
- Бекмаханов, 1992 — *Бекмаханов Е.* Казахстан в 20–40 годы XIX века. Алма-Ата, Казак университеті, 1992. 397 с.
- Васин, 2008 — *Васин К.Л.* Административные и судебные реформы 60–90-х гг. XIX в. в степных областях Западной Сибири (Акмолинской, Семипалатинской и Семиреченской). Омск, 2008. 27 с.
- Воропанов, 2009 — *Воропанов В.А.* Организация судебной системы в Западной Сибири в первой половине XIX в. // Южно-Уральский историко-правовой вестник. 2009. Вып. 4. 101–116 с.
- Любичанковский, 2019 — *Любичанковский С.В.* Имперская политика аккультурации и проблема колониализма (на примере кочевых и полукочевых народов Российской империи): монография. Оренбург: Издательский центр ОГАУ, 2019. 480 с.
- Деревскова, 2004 — *Деревскова В.М.* Становление и развитие пореформенной судебной системы Восточной Сибири в конце XIX – начале XX вв. Иркутск, 2004. 344 с.
- Добросмыслов, 1904 — *Добросмыслов А.И.* Суд у киргиз Тургайской области в XVIII и XIX веках. Казань, 1904.
- Зиманов, 2004 — *Зиманов С.* Қазақтың ата заңдары: құжаттар, деректер және зерттеулер он томдық. Алматы, 2004. 666 б.
- Израцов, 1897 — *Израцов Н.* Этнографическое обозрение. Издание Этнографического Отдѣла. М., 1897. № 3. 36 с.
- Кирмзе, 2023 — *Штефан Б. Кирмзе.* Империя законности: юридические перемены и культурное разнообразие в поздней имперской России / Перевод с английского А. Ланге. Москва, 2023. 432 с.
- Крафт, 1898 — *Крафт И. И.* Сборник узаконений о киргизах степных областей. Оренбург, 1898. 884 с.
- Сибирская жизнь, 1909 — Степное право и имперский закон. Томск, 1909. 91 с.
- Соловьев, 2018 — *Соловьев К.А.* Политическая система Российской империи в 1881–1905 гг.: проблема законотворчества. Москва, 2018. 351 с.
- Уәлиханов, 2007 — *Уәлиханов Ш.Ш.* Қазақтың этнографиялық мұрасы. Астана, 2007. 291 б.
- Чермак, 1906 — *Чермак Л.* Новый бюрократический опыт над киргизами. Санкт-Петербург // Сибирские вопросы, 1906, № 1. 107 с.
- Burbank, 2006 — *Burbank Jane.* Imperial rights regime: Law and Citizenship in the Russian Empire. Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History. 7 (3): 431.
- Martin, 2001 — *Virginia Martin.* Law and Custom in the Steppe. The Kazakhs of the Middle Horde and Russian Colonialism in the Nineteenth Century. 2001. 264 p.
- Sabol, 2017 — *Steve Sabol.* «The Touch of Civilization» Comparing American and Russian Internal Colonization. Boulder: University Press of Colorado, 2017. 298 p.

ЭТНОЛОГИЯ/АНТРОПОЛОГИЯ / ETHNOLOGY/ANTHROPOLOGY

Published in the Republic of Kazakhstan
 Asian Journal “Steppe Panorama”
 Has been issued as a journal since 2014
 ISSN 2710-3994.
 Vol. 13. Is. 1, pp. 270-281, 2026
 Journal homepage: <https://ajspiie.com>

FTAXP / МПНТИ / IRSTI 03.01.07
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2026_13_1_270-281

KAZAKH ETHNOGRAPHIC COLLECTIONS OF THE KUNSTKAMERA: A MUSEOLOGICAL ANALYSIS

Assylbekova N.¹, Kistaubayeva A.^{2*}, Dospanov O.³

¹Al-Farabi Kazakh National University
 (71, Al-Farabi Aven., 050040 Almaty, Republic of Kazakhstan)
 PhD Candidate
 <https://orcid.org/0009-0009-7441-1383>. E-mail: alhao@mail.ru

²National Central Museum
 (Samal 1-44, 050000 Almaty, Republic of Kazakhstan)
 Candidate of historical sciences
 <https://orcid.org/0000-0002-0192-6214>. E-mail: aigulkyst@mail.ru
 *Corresponding author

³I.V. Savitsky State Museum of Arts of the Republic of Karakalpakstan
 (52, T. Kaipbergenov Str., Nukus 230100, Uzbekistan)
 <https://orcid.org/0009-0001-4719-1137>. E-mail: oktyabrd@gmail.com

© Valikhanov IHE, 2026

© Assylbekova N., Kistaubayeva A., Dospanov O., 2026

Abstract. *Introduction.* This study presents a museological analysis of Kazakh ethnographic collections preserved in the holdings of the Peter the Great Museum of Anthropology and Ethnography of the Russian Academy of Sciences (the Kunstkamera). Formed primarily in the late nineteenth and early twentieth centuries, these collections constitute a unique body of materials reflecting the material and spiritual culture of the Kazakh people. However, for a long time this heritage was examined mainly through ethnographic description and cataloguing, while issues of museum representation, scholarly interpretation, and the functioning of collections within the contemporary digital environment remained insufficiently explored. *Goals and objectives* are to analyze the Kazakh ethnographic collections of the Kunstkamera within the framework of contemporary museology and digital discourse in order to identify the specific features of their museum presentation and scholarly potential. To achieve this aim, the study addresses the following objectives: to clarify the context of collection formation, to examine key representational and interpretive emphases, and to assess the extent to which material and visual collections have been integrated into scholarly circulation. The methodological framework of the research is based on an integrated museological approach, including archival-historical research and museum discourse analysis. These methods make it possible to examine the Kazakh ethnographic collections within their historical, cultural, and institutional contexts. The research *Results* demonstrate that the Kazakh ethnographic collections of the Kunstkamera function not only as traditional ethnographic sources but also as significant museum resources involved in the construction of cultural memory and scholarly communication. *Conclusion.* It is shown that the digital museum environment creates new

opportunities for incorporating this heritage into academic circulation and for developing multi-layered interpretations.

Keywords: Kunstkamera, Kazakh ethnographic collections, museological analysis, museum collections, museum representation, digital museum

For citation: Assylbekova N., Kistaubayeva A., Dospanov O. Kazakh ethnographic collections of the kunstkamera: a museological analysis // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2026. Vol. 13. No. 1. Pp. 270-281. (In Kaz.). DOI: 10.51943/2710-3994_2026_13_1_270-281

КУНСТКАМЕРАДАҒЫ ҚАЗАҚ ЭТНОГРАФИЯЛЫҚ КОЛЛЕКЦИЯЛАРЫ: МУЗЕЙТАНУЛЫҚ ТАЛДАУ

Асылбекова Назгүл¹, Кистаубаева Айгүл^{2*}, Доспанов Октябрь³

¹Өл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті
(71-үй, Өл-Фараби даңғ., 050040 Алматы, Қазақстан Республикасы)
PhD докторант
 <https://orcid.org/0009-0009-7441-1383>. E-mail: alhao@mail.ru

²Ұлттық Орталық музейі
(Самал 1-44, 050000 Алматы, Қазақстан Республикасы)
Тарих ғылымдарының кандидаты
 <https://orcid.org/0000-0002-0192-6214>. E-mail: aigulkyst@mail.ru
*Автор-корреспондент

³И.В. Савицкий атындағы Қарақалпақ мемлекеттік өнер музейі
(52-үй, Қайыпберген көш., 230100 Нүкіс, Өзбекстан)
Тарих ғылымдарының кандидаты, археология бөлімінің меңгерушісі
 <https://orcid.org/0009-0001-4719-1137>. E-mail: oktyabrd@gmail.com

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТАЭ, 2026

© Асылбекова Н., Кистаубаева А., Доспанов О., 2026

Аңдатпа. *Kіріспе.* Бұл зерттеу Ресей Ғылым академиясының Ұлы Петр атындағы Антропология және этнография музейі (Кунсткамера) қорында сақталған қазақ этнографиялық коллекцияларын музейтанулық тұрғыдан талдауға арналған. XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында жинақталған бұл коллекциялар қазақ халқының материалдық және рухани мәдениетін бейнелейтін бірегей дереккөздер кешенін құрайды. Алайда ұзақ уақыт бойы аталған мұра негізінен этнографиялық сипаттау мен каталогтау деңгейінде қарастырылып, олардың музейлік репрезентациясы, ғылыми интерпретациясы және қазіргі цифрлық ортадағы қолданысы арнайы талдау нысанына айнала қойған жоқ. *Зерттеудің мақсаты* – Кунсткамера қорындағы қазақ этнографиялық коллекцияларын қазіргі музейтанулық және цифрлық тәсілдер аясында талдау арқылы олардың музейлік ұсыну ерекшеліктері мен ғылыми құндылығын айқындау. Осы мақсатқа сәйкес зерттеу міндеттері ретінде коллекциялардың қалыптасу контекстін анықтау, музейлік репрезентация мен интерпретацияның негізгі акценттерін талдау, сондай-ақ иллюстрациялық және заттық қорлардың ғылыми айналымға енгізілу деңгейін бағалау белгіленді. *Зерттеудің әдіснамалық негізін* кешенді музейтанулық талдау, архивтік-тарихи әдіс және музейлік интерпретациялау ерекшеліктерін талдауды құрайды. Кешенді музейтанулық талдау Кунсткамерадағы қазақ этнографиялық коллекцияларының құрылымы мен функционалдық өзара байланыстарын анықтауға мүмкіндік берді, архивтік-тарихи әдіс коллекциялардың шығу тегі, олардың қалыптасу тарихы, хронологиялық және аймақтық ерекшеліктерін зерттеуді қамтамасыз етті, ал музейлік интерпретациялау ерекшеліктерін талдау экспозициялар мен цифрлық ортада коллекциялардың бейнелену, түсіндірілу және мағыналандыру заңдылықтарын айқындады.

Аталған әдістерді кешенді түрде қолдану коллекцияларды тарихи-мәдени және институционалдық контексте жүйелі интерпретациялауға мүмкіндік берді. *Зерттеу нәтижесінде* Кунсткамерадағы қазақ этнографиялық коллекцияларының құрылымы мен қалыптасу заңдылықтары анықталып, олардың аймақтық және хронологиялық ерекшеліктері, сондай-ақ материалдық және рухани мәдениетті реконструкциялау үшін маңызды объектілердің функционалдық өзара байланыстары айқындалды. Коллекцияларды цифрландыру деректерді жүйелеуге, объектілер арасындағы жасырын байланыстарды анықтауға және ғылыми интерпретацияның тереңдеуіне ықпал етті.

Түйін сөздер: Кунсткамера, қазақ этнографиялық коллекциялары, музейтанулық талдау, музей қоры, музейлік репрезентация, цифрлық музей

Дәйексөз үшін: Асылбекова Н., Кистаубаева А., Доспанов О. Кунсткамерадағы қазақ этнографиялық коллекциялары: музейтанулық талдау // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2026. Т. 13. № 1. 270-281 бб. (Қазақш.). DOI: 10.51943/2710-3994_2026_13_1_270-281

КАЗАХСКИЕ ЭТНОГРАФИЧЕСКИЕ КОЛЛЕКЦИИ КУНСТКАМЕРЫ: МУЗЕЕВЕДЧЕСКИЙ АНАЛИЗ

Асылбекова Назгуль¹, Кистаубаева Айгуль^{2*}, Доспанов Октябрь³

¹Казахский Национальный университет им. Аль-Фараби
(д. 71, просп. Аль-Фараби, 050040 Алматы, Республика Казахстан)
PhD докторант
<https://orcid.org/0009-0009-7441-1383>. E-mail: alhao@mail.ru

²Национальный центральный музей
(Самал 1-44, 050000 Алматы, Республики Казахстан)
Кандидат исторических наук
<https://orcid.org/0000-0002-0192-6214>. E-mail: aigulkyst@mail.ru
*Автор-корреспондент

³Каракалпакского Государственного музея искусств имени И.В. Савицкого
(д. 52, ул. Т. Каипбергенова, 230100 Нукус, Узбекистан)
К.и.н., Заведующий отделом археологии
<https://orcid.org/0009-0001-4719-1137>. E-mail: oktyabrd@gmail.com

© ИИЭ им. Ч.Ч. Валиханова, 2026

© Асылбекова Н., Кистаубаева А., Доспанов О., 2026

Аннотация. Введение. Данное исследование посвящено музееведческому анализу казахских этнографических коллекций, хранящихся в фондах Музея антропологии и этнографии имени Петра Великого Российской академии наук (Кунсткамера). Сформированные преимущественно в конце XIX – начале XX века, эти коллекции представляют собой уникальный комплекс материалов, отражающих материальную и духовную культуру казахского народа. Вместе с тем на протяжении длительного времени данное наследие рассматривалось главным образом в рамках этнографического описания и каталогизации, тогда как вопросы музейной репрезентации, научной интерпретации и функционирования коллекций в современной цифровой среде оставались недостаточно изученными. *Цель и задачи исследования* заключаются в анализе казахских этнографических коллекций Кунсткамеры в контексте современного музееведения и цифрового дискурса с целью выявления особенностей их музейного представления и научного потенциала. В соответствии с поставленной целью в работе определены следующие задачи: выявить контекст формирования коллекций, проанализировать основные акценты музейной репрезентации и интерпретации, а также оценить степень включенности предметных и иллюстративных

материалов в научный оборот. Методологическую основу исследования составляют комплексный музееведческий анализ, архивно-исторический метод и анализ музейного дискурса. Комплексный музееведческий анализ позволил выявить структуру и функциональные взаимосвязи казахских этнографических коллекций Кунсткамеры, архивно-исторический метод обеспечил исследование происхождения коллекций, их хронологических и региональных особенностей, а анализ музейного дискурса выявил закономерности репрезентации коллекций в экспозициях и цифровой среде. Совместное применение этих методов обеспечило системную интерпретацию коллекций в историко-культурном и институциональном контексте. *Результаты исследования* – выявление структуры и закономерностей казахских этнографических коллекций Кунсткамеры, отражающих региональные и хронологические особенности, а также функциональные взаимосвязи объектов, значимые для реконструкции материальной и духовной культуры. *Заключение.* Цифровизация коллекций позволила систематизировать данные, выявить скрытые связи между объектами и усилить научную интерпретацию.

Ключевые слова: Кунсткамера, казахские этнографические коллекции, музееведческий анализ, музейный фонд, музейная репрезентация, цифровой музей

Для цитирования: Асылбекова Н., Кистаубаева А., Доспанов О. Казахские этнографические коллекции кунсткамеры: музееведческий анализ // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2026. Т. 13. № 1. С. 270-281. (На Каз.). DOI: 10.51943/2710-3994_2026_13_1_270-281

Кіріспе

Қазіргі кезеңде музей кеңістігі тек мәдени мұраны сақтау орны ғана емес, ғылыми білім өндірудің, қоғамдық диалог қалыптастырудың және мәдени жадты қайта интерпретациялаудың маңызды институтына айналып отыр. Жаһандық цифрландыру үдерістері, гуманитарлық ғылымдардағы әдіснамалық бетбұрыс және музейтанудағы сыни бағыттардың күшеюі дәстүрлі музейлік тәжірибелерді қайта қарауды талап етеді. Бұл үдерістер тарихи-этнографиялық мұралар сақталған ірі музей кешендерінің қызметіне жаңа талаптар қойып, олардың қызметін заманауи ғылыми тәсілдер негізінде қарастыруды өзекті етеді. Осы тұрғыдан алғанда, Ресей Ғылым академиясының Ұлы Петр атындағы Антропология және этнография музейі (Кунсткамера) әлемдегі ең көне және ең ауқымды ғылыми-музейлік мекемелердің бірі ретінде ерекше зерттеу нысаны болып табылады. XVIII ғасырдың басында негізі қаланған бұл музей екі ғасырдан астам уақыт ішінде әртүрлі халықтардың, соның ішінде қазақ халқының да материалдық және рухани мәдениетіне қатысты бірегей этнографиялық коллекцияларды жинақтады. Кунсткамера қорындағы қазақ этнографиялық мұралары өзінің көлемі, хронологиялық ауқымы және деректік әлеуеті жағынан Қазақстаннан тыс жердегі ең ірі жинақтардың қатарында саналады.

Сонымен қатар, аталған коллекциялар ұзақ уақыт бойы негізінен этнографиялық дереккөз немесе каталогтық сипаттама деңгейінде қарастырылып келді. Қазақ этнографиялық материалдарының музейлік репрезентациясы, ғылыми интерпретациясы, сондай-ақ олардың қазіргі цифрлық ортадағы қолданысы мен мағыналық трансформациясы мәселелері музейтанулық тұрғыдан кешенді түрде талданған жоқ. Бұл жағдай Кунсткамера қорындағы қазақ этнографиялық коллекцияларын заманауи музейтану теориялары аясында қайта зерттеудің өзектілігін арттыра түседі.

Қазіргі музейтану ғылымында музейлік объект тек статикалық экспонат ретінде емес, әлеуметтік-мәдени контекстке енетін, ғылыми талдау мен мәдени жадты қалыптастыратын белсенді ресурс ретінде қарастырылады. Осы бағыттағы теориялық ұстанымдар негізінде Кунсткамерадағы қазақ этнографиялық коллекцияларын талдау музейдің ғылыми қызметін жаңа қырынан ашуға мүмкіндік береді.

Зерттеу проблемасы – Кунсткамера қорындағы қазақ этнографиялық коллекцияларының музейлік репрезентациясы мен ғылыми интерпретациясы заманауи музейтанулық, цифрлық және сыни теориялар тұрғысынан методологиялық тұрғыда жеткілікті деңгейде зерделенбеуінде.

Бұл зерттеуде «сыни теориялар» музейтану саласындағы институционалдық және репрезентациялық талдау бағыттарымен байланысты қарастырылады. Аталған теориялық ұстанымдар музейлік коллекцияларды жинақтау, көрсету және интерпретациялау үдерістерін тарихи, әлеуметтік және институционалдық контекстте талдауға мүмкіндік береді. Осы тұрғыдан алғанда, музей тек бейтарап сақтау орны емес, белгілі бір ғылыми және мәдени ұғымды қалыптастыратын белсенді институт ретінде қарастырылады.

Зерттеудің мақсаты – Кунсткамерада сақталған қазақ этнографиялық коллекцияларын заманауи музейтану теориялары негізінде талдау, олардың музейлік репрезентациясы мен ғылыми интерпретациясының ерекшеліктерін анықтау және цифрлық музей кеңістігіндегі болашақ даму мүмкіндіктерін айқындау. Бұл үдерістің музейдің ғылыми, мәдени және әлеуметтік қызметіне тигізетін ықпалы айқындалады. Осыған байланысты, зерттеу Кунсткамера қорындағы қазақ этнографиялық коллекцияларын қазіргі музейтанулық талдау аясында зерделеуге бағытталған кешенді музейтанулық ұстанымдарға сүйенеді.

Материалдар мен әдістер

Зерттеу Кунсткамерада сақталған қазақ этнографиялық коллекцияларын заманауи теориялар негізінде қалыптастыру мақсатында музейтанулық талдау жүргізуге негізделді. Жалпы музейтанулық талдау теориялық және әдіснамалық тұрғыдан музейлік заттың, экспозицияның және музей қызметінің тарихи-әлеуметтік әрі мәдени контекстін ашуға бағытталған жүйелі зерттеу тәсілдерінің кешені ретінде қарастырылады. Бұл тәсіл «музей – аудитория – ғылым» өзара байланысы аясында музейлік зат пен экспозицияның аудиториямен қатынасын, музейдің әлеуметтік рөлін, сақтау және көрсету практикаларын ғылыми тұрғыдан зерделеуге мүмкіндік береді. Осы тұрғыдан музейтанулық талдау этнографиялық зерттеу әдістерімен өзара тығыз байланыста жүзеге асады.

Зерттеуде кешенді музейтанулық талдау әдістері қолданылды. Негізгі дереккөздер ретінде Кунсткамера қорындағы қазақ этнографиялық коллекциялары бойынша бұрын жүзеге асырылған ғылыми жобалардың есептік материалдары, музейлік каталогтар, сондай-ақ заттық және иллюстрациялық коллекциялар пайдаланылды. Бұл материалдар тарихи-этнографиялық сипаттаумен қатар, олардың музейлік репрезентациясы мен ғылыми интерпретациясының ерекшеліктерін айқындау мақсатында қарастырылды.

Зерттеу барысында музейлік нысандарды талдаудың репрезентациялық және интерпретациялық тәсілдері қолданылып, коллекциялардың қалыптасу контексті, экспозициялану логикасы және қазіргі цифрлық ортадағы ғылыми айналымы сарапталды. Сонымен қатар, заманауи музейтану теориялары негізінде коллекцияларды ұсыну формалары мен мазмұндық акценттеріне сыни көзқарас жасалды. Бұл әдіснама Кунсткамерадағы қазақ этнографиялық мұраларын статикалық экспонаттар жиынтығы емес, мәдени жад пен ғылыми коммуникация үдерістеріне белсенді қатысатын көпқабатты музейлік ресурс ретінде талдауға мүмкіндік берді.

Әдістемелік тұрғыдан музейтанулық талдау бірнеше зерттеу әдістерін біріктіретін кешенді сипатқа ие. Зерттеу сапалық ғылыми әдістерге (qualitative research) басымдық береді. Оның ішінде музейтанулық талдау (материалдық мәдениет пен этнография), архивтік-тарихи зерттеу, сондай-ақ музейлік талдауы зерттеудің мақсаты мен тақырыбына сәйкес негізгі әдістер ретінде таңдалды. Сандық талдау, толық инвентаризация және статистикалық өңдеу ғылыми мақаланың мақсатына кірмейтіндіктен, бұл зерттеуде қолданылған жоқ.

Ғылыми мақалаға тән құрылымдық және көлемдік шектеулерге байланысты, Кунсткамерадағы қазақ халқына тиесілі әрбір жекелеген объектіні толық түгендеу негізгі мақсат ретінде қойылған жоқ. Осыған байланысты зерттеу алдымен Кунсткамера қорындағы қазақ этнографиясы мен мәдениетіне қатысты мұраларды тақырыптық тұрғыдан жалпылама сипаттауға, одан кейін оларды музейтанулық және мазмұндық талдау нысаны ретінде қарастыруға бағытталды. Сонымен қатар, Кунсткамерадағы қазақ этнографиялық коллекцияларын әлемдік және цифрлық музей кеңістігі контекстінде қарастыру да зерттеудің маңызды бағыттарының бірі болды. Қолданылған музейтанулық және мазмұндық талдау

әдістері коллекциялардың тек сипаттамалық қырын ғана емес, олардың музей кеңістігінде ұсынылу логикасын, интерпретациялық шеңберлерін және цифрлық ортада қайта мағыналану ерекшеліктерін анықтауға бағытталды. Бұл тәсілдер зерттеу нәтижелерінде көрсетілген тұжырымдардың әдіснамалық негізін қамтамасыз етеді және алынған қорытындылардың ғылыми дәйектілігін арттырады.

Талқылау

Бұл зерттеу нәтижелері алдыңғы еңбектермен салыстырғанда музейлік материалды сипаттаудан гөрі, оны интерпретациялау мен репрезентациялау мәселесіне басымдық беруімен ерекшеленеді. Кунсткамера қорындағы Орта Азия және Қазақстан жинақтарына арналған арнайы зерттеулердің шектеулі болуы бұл бағыттағы музейтанулық талдаудың өзектілігін көрсетеді. Классикалық еңбектер қатарында В.В. Радлов пен С.М. Дудиннің зерттеулері аталып, олар этнографиялық дерек жинаудың бастапқы ғылыми үлгілерін қалыптастырды.

2000-жылдарға дейінгі кезеңде жүргізілген зерттеулер арасында В.А. Прищепованың еңбектері айрықша орын алады. Зерттеуші Орта Азия мен Қазақстан халықтарына қатысты иллюстрациялық және фотоматериалдар қорын талдай отырып, музейлік жинақтардың қалыптасу тарихын, атрибуциясы мен сақталу мәселелерін қарастырады. Сонымен қатар, ол фотоколлекциялардың молдығына қарамастан, олардың едәуір бөлігінің ғылыми айналымға толық енгізілмегенін атап өтеді (Прищепова, 2011). Біздің талдауымыз көрсеткендей, бұл жағдай иллюстрациялық материалдардың музейлік репрезентациядағы рөлін қайта қарастыру қажеттігін айқындайды. Иллюстрациялық деректерді тек қосалқы этнографиялық материал ретінде емес, дербес музейлік және ғылыми ресурс ретінде қарастыру қазіргі музейтанулық тәсілдердің маңызды бағыты болып табылады. Қазақтың дәстүрлі мәдениетіне қатысты фотоколлекцияларды зерттеуге В.А. Вишневецкаяның еңбектері мен «Кунсткамера коллекцияларындағы қазақтың дәстүрлі мәдениеті» атты каталогта ұсынылған материалдар да маңызды үлес қосты (Стасевич, 2008). Бұл еңбектер қазақ мәдени мұрасын иллюстративтік дереккөздер арқылы таныстыруға бағытталғанымен, музейлік репрезентация мәселелерін шектеулі деңгейде қамтиды.

Л.Ф. Попова мен С.В. Дмитриевтің еңбектерінде Кунсткамера қорындағы қазақ этнографиясына қатысты материалдардың жинақталу тарихы мен экспозициялық тәжірибелері қарастырылған (Попова, 2002; Дмитриев, 2012). Аталған зерттеулер музейлік коллекциялардың тарихи қалыптасу логикасын көрсетуімен құнды. Алайда осы зерттеу аясында жүргізілген музейтанулық талдау көрсеткендей, бұл еңбектерде қазақ этнографиялық коллекцияларының музейлік репрезентациясы мен қазіргі цифрлық ортадағы интерпретациясы мәселелері толық көлемде қарастырылмаған. Осы тұрғыдан алғанда, аталған тақырыпты қазіргі музейтану теориялары негізінде ғылыми тұрғыдан қайта қарастырудың қажеттілігі туындайды. 2011–2013 жылдары Н. Әлімбай жетекшілігімен жүзеге асырылған ғылыми жоба аясында Кунсткамера қорындағы қазақ этнографиясы мен мәдениетіне қатысты материалдар кешенді түрде зерттеліп, ғылыми-зерттеу каталогы дайындалды. Бұл жұмыс қазақ этнографиялық коллекцияларын жүйелеу мен ғылыми айналымға енгізу бағытындағы маңызды қадам болды.

Осы зерттеуде аталған жобаның нәтижелеріне сүйене отырып, қазақ этнографиялық коллекциялары музейлік репрезентация, интерпретация және цифрлық ғылыми коммуникация тұрғысынан қайта қарастырылады. Бұл тәсіл коллекцияларды сипаттаумен шектелмей, олардың музей кеңістігіндегі мағыналық құрылымын талдауға мүмкіндік береді.

Осы зерттеу жоғарыда аталған еңбектерден айырмашылығы – Кунсткамера қорындағы қазақ этнографиялық коллекцияларын музейлік репрезентация, интерпретация және цифрлық ғылыми коммуникация тұрғысынан кешенді түрде қарастыруымен сипатталады.

Нәтижелер

Зерттеу нәтижесінде Кунсткамера қорындағы қазақ этнографиялық иллюстрациялық коллекцияларының музейлік және цифрлық интерпретациядағы дербес ғылыми құндылығын музейтанулық талдау негізінде айқындалды. Иллюстрациялық материалдардың музейлік репрезентациядағы рөлі олардың жинақталу тарихымен және институционалдық контекстімен тығыз байланысты екені көрсетілді.

Талдау барысында қазақ этнографиялық заттық және иллюстрациялық коллекцияларының қалыптасу үдерісі олардың ғылыми интерпретациясына тікелей әсер ететіні анықталды. Экспедициялық жинақтау тәжірибесі мен кейінгі музейлік өңдеу кезеңдері коллекция мазмұнында белгілі бір ғылыми және идеологиялық акценттердің орнығуына ықпал еткен. Бұл жағдай Кунсткамерадағы қазақ этнографиялық мұраларын қазіргі музей кеңістігінде сыни тұрғыда қайта зерделеудің қажеттігін көрсетеді.

Зерттеу нәтижелері цифрлық музей кеңістігінің қазақ этнографиялық коллекцияларын ғылыми айналымға енгізуде жаңа мүмкіндіктер ашатынын көрсетті. Цифрландыру коллекциялардың қолжетімділігін арттырумен қатар, оларды көпқабатты интерпретациялау мен ғылыми коммуникация объектісіне айналдыруға жағдай жасайды. Сонымен бірге, бұл үдеріс музейлік контекст пен дереккөздің бастапқы мағынасын сақтау мәселесін өзекті етеді.

Сонымен қатар, зерттеу Кунсткамерадағы қазақ этнографиялық коллекцияларын ұсыну тәжірибесінде музей, ғылыми қауымдастық және мәдени мұра иелері арасындағы өзара әрекеттестіктің маңызы артып келе жатқанын айқындады. Бұл үрдіс коллекцияларды қазіргі қоғамдық-мәдени кеңістікке бейімдеу мен музейлік интерпретациялаудың маңызды факторы ретінде бағаланды.

Кунсткамера қорындағы қазақ этнографиялық коллекциялары хронологиялық және аймақтық тұрғыдан кең ауқымды қамтиды. Олар XIX–XX ғасырдың алғашқы жартысында Қазақстанның әртүрлі өңірлерінен және этникалық қазақтар қоныстанған аумақтардан жинақталған материалдарды біріктіріп, қазақ халқының дәстүрлі мәдениетінің көпқырлы бейнесін көрсетеді. Иллюстрациялық және визуалды деректер өзге тарихи дереккөздерде сақталмаған баламасыз ақпаратты қамтитын маңызды ғылыми ресурс ретінде айқындалды (Прищепова, 2011; Алгожаева, т.б., 2020).

Кунсткамераның иллюстрациялық қорында сақталған материалдардың қалыптасуы XIX ғасырдың екінші жартысындағы Орта Азия халықтарының этнографиясын визуалды түрде құжаттауға бағытталған алғашқы жүйелі жобалармен тығыз байланысты. Осы кезеңде жасалған фотоколлекциялар музей қорының маңызды құрамдас бөлігіне айналып, қазақ халқының дәстүрлі мәдениетін бейнелейтін құнды визуалды дереккөздер ретінде жинақталды. Аталған иллюстрациялық материалдар қазақтардың күнделікті тұрмысын, киім-кешегін, әлеуметтік өмірін және мәдени тәжірибелерін құжаттаумен қатар, музейлік жинақтардың қалыптасу логикасын айқындауға мүмкіндік береді. АЭМ қорындағы ерте кезеңдерде жинақталған фотоматериалдар арасында қазақтар мен жалпы Орта Азия халықтарына қатысты «Кауфман альбомы» деген атаумен белгілі «Түркістан альбомы» ерекше орын алады. Бұл альбом XIX ғасырдың екінші жартысындағы Орта Азия халықтарының этнографиясын визуалды түрде құжаттаған алғашқы жүйелі музейлік жобалардың бірі ретінде бағаланады. Альбомның құрастырылуына шығыстанушы А.Л. Кун белсене қатысып, ол генерал-губернатор К.П. фон Кауфманның бастамасымен жүзеге асырылды (АЭМ, Колл. II-674).

Кауфманның тапсырмасымен жасалған өзге де фотожобалар музейдің иллюстрациялық қорын толықтырды. Олардың қатарында «Типы народностей Средней Азии» атты фотожинақ және И.С. Поляков түсірген Семей өңірі қазақтарына арналған фотоколлекциялар бар (АЭМ, Колл. II-2205). Бұл материалдар қазақ халқының күнделікті тұрмысын, киім-кешегін және әлеуметтік өмірін бейнелейтін құнды визуалды дереккөздер ретінде сақталған. XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында АЭМ қорын толықтыруда Н. Ордэ мен С.М. Дудиннің фотоколлекциялары айрықша рөл атқарды. Н. Ордэнің фотоматериалдары қазақтардың дәстүрлі мәдениеті, музыкалық аспаптары мен тұрмыстық рәсімдерін қамтыса, С.М. Дудин

қатысқан экспедициялар нәтижесінде Жетісу, Ақмола және Семей өңірлеріндегі қазақтардың көшпелі өмірін бейнелейтін ауқымды фотодеректер жинақталды (АЭМ, Колл. 255; 512). Бұл фотоматериалдар қазақ халқының дәстүрлі мәдениетін визуалды-документалды дереккөз ретінде тануға мүмкіндік береді (Әлімбаев, 2013).

Сонымен бірге, музей тәжірибесінде ұзақ уақыт бойы заттық-материалдық коллекцияларға басымдық беріліп, иллюстрациялық қорлар жүйелі түрде құжатталмай келгені анықталды. Иллюстрациялық коллекцияларды тіркеу және ғылыми сипаттау жұмыстары ХХ ғасырдың басында ғана жолға қойылғандықтан, бірқатар фотоматериалдардың атрибуциясы мен контексті толық сақталмаған. Нәтижесінде иллюстрациялық қорлардың едәуір бөлігі бүгінгі күнге дейін ғылыми айналымға толық енгізілмей отыр.

Осыған қарамастан, АЭМ қорындағы иллюстрациялық коллекциялар қазақ халқының этнографиясы мен мәдениетін зерттеуде баламасыз дереккөздік база болып табылады. Суреттер, фотосуреттер, шыны негативтер мен басқа да визуалды материалдар қазақтың дәстүрлі мәдениетінің сирек әрі қайталанбас қырларын бейнелейтін құнды ғылыми мұра ретінде өзекті болып қала береді (Прищепова, 2011; Әлімбаев, 2013). Осылайша, жүргізілген талдау Кунсткамера қорындағы қазақ этнографиялық коллекцияларының мағыналық құрылымы олардың жинақталу тарихымен, экспедициялық тәжірибелермен және музейлік өңдеу кезеңдерімен тығыз байланысты екенін көрсетті. Коллекциялардың музейлік репрезентациясы тарихи қалыптасқан ғылыми парадигмаларға сүйеніп құрылғанымен, қазіргі музейтанулық және цифрлық контексте оларды жаңаша интерпретациялауға мүмкіндік беретін әлеуетке ие. Бұл жағдай коллекцияларды статикалық мұра емес, динамикалық ғылыми-мәдени ресурс ретінде қарастыру қажеттігін айқындайды.

Музей қоймасына жылдар бойы жинақталған қазақтардың мәдениетіне қатысты фотографиялар мен иллюстрациялар мазмұндық және тақырыптық тұрғыдан әртүрлі бағыттарды қамтиды. Аталған материалдар әуесқой фотографтар, кәсіби мамандар мен этнограф-зерттеушілердің Қазақстан аумағына жасаған ғылыми және танымдық сапарлары барысында жиналып, музей қорының қалыптасу үдерісінде маңызды дереккөздік база ретінде орныққан. Осы тұрғыдан алғанда, иллюстрациялық және фотоколлекциялардың жинақталу тарихы қазақ этнографиялық қордың қалыптасу ерекшеліктерін айқындауға мүмкіндік береді. АЭМ-дегі қазақ мәдениетіне қатысты қордың толығында Ресей географиялық қоғамының рөлі айрықша болды. ХІХ ғасырдың соңынан бастап РГК арқылы музейге қазақ халқының тұрмысы мен мәдениетін бейнелейтін заттық және иллюстрациялық материалдар жүйелі түрде тапсырылып отырды. Алайда ерте кезеңдерде жиналған кейбір коллекциялардың деректік сипаттамалары толық сақталмай, олардың бір бөлігі уақыт өте жоғалғаны немесе атрибуциясы нақтыланбағаны анықталды (АЭМ, Колл. 781). Қордың қалыптасуында Шыңғыс Уәлиханов, Г.Е. Грумм-Гржимайло, Н.Ф. Катанов секілді тұлғалардың жинақтау қызметі маңызды орын алды. Сонымен қатар, АЭМ директоры В.В. Радловтың музей қорын жоспарлы түрде толықтыруға бағытталған қызметі ерекше мәнге ие болды. Оның этнографиялық материалдарды жинақтауға арналған әдістемелік нұсқаулары музейлік тәжірибеде жүйелі тәсілдің қалыптасуына ықпал етті (Радлов, 1898).

Жалпы АЭМ (Кунсткамера) қорындағы қазақ этнографиялық материалдары екі ғасырға жуық уақыт ішінде әртүрлі әлеуметтік топ өкілдері – ғалымдар, этнографтар, суретшілер, фотографтар және жергілікті тұрғындар арқылы жинақталған. Бұл жағдай музей қорын мазмұндық және типологиялық тұрғыдан әркелкі, алайда ғылыми құндылығы жоғары кешенге айналдырды. Музейде сақталған қазақ этнографиясына қатысты заттық-материалдық және иллюстрациялық коллекциялар дәстүрлі мәдениеттің көпқырлы көрінісін қамтиды. Сонымен қатар, бұл жағдай визуалды деректерді музейтанулық тұрғыдан қайта атрибуциялау мен цифрлық контексте қайта пайымдаудың қажеттігін көрсетеді. Осы тұрғыдан алғанда, АЭМ қорындағы қазақ этнографиялық мұралар болашақ музейтанулық және пәнаралық зерттеулер үшін маңызды дереккөздік база ретінде бағаланады.

Осы тұжырымды нақтылайтын дерек ретінде мақалада Н. Әлімбаев жетекшілігімен 2011–2013 жылдары жүзеге асырылған «РГА Ұлы Петр атындағы антропология және

этнография музейі қорындағы қазақ тарихи этнографиясына қатысты коллекциясы» атты ғылыми жоба аясында дайындалған иллюстрациялық материалдардың бірі пайдаланылды.

Сурет 1 – Қазақтардың дәстүрлі көлік түрлері. Павлодар өңірі, 1889 жыл.
С.М. Дудин экспедициясы материалдары негізінде.
Қор № 5289/11.

Ресей ҒА Ұлы Петр атындағы Антропология және этнография музейі (Кунсткамера)
[Figure 1 – Traditional means of transport of the Kazakhs. Pavlodar region, 1889.
From the materials of the expedition of S. M. Dudin.
Collection No. 5289/11.
Museum of Anthropology and Ethnography named after Peter the Great,
Russian Academy of Sciences (Kunstkamera)]

Берілген фотоматериал (Сурет 1) Қазақстан Республикасының Мемлекеттік Орталық музейі қорында № 5289/11 инвентарлық нөмірімен тіркелген. Бұл фотокадрдың бір данасы Кунсткамера (Ресей ҒА Ұлы Петр атындағы Антропология және этнография музейі) қорында «Юрта бая» (Байдың киіз үйі) деген атаумен, МАЭ № 1199–64 инвентарлық нөмірімен сақталған. Фотосуреттің авторы С.М. Дудин, түпнұсқасында фотоға өз қолымен «Юрта бая» деп жазба қалдырған. Бұл дерек фотоматериалдың бастапқы атрибуциясын нақтылап, оның авторлық сипаттамасының сақталғанын көрсетеді. Ал, зерттеуде пайдаланып отырған нұсқа ҚР Мемлекеттік орталық музейі қорында «Қазақтардың дәстүрлі көлік түрлері» деген атаумен сақталған. Сақтау орындарының нақты көрсетілуі иллюстрациялық материалдың деректік мәртебесін айқындап, оның музейлік атрибуциясы мен ғылыми айналымдағы қолданысын институционалдық тұрғыдан дәл сипаттауға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, фотоматериалдың әртүрлі атаумен тіркелуі кадр мазмұнындағы акценттердің өзгеруін көрсетеді. Кунсткамералық нұсқада әлеуметтік мәртебе («бай») басымдық алса, ҚР Мемлекеттік Орталық музейіндегі атау композицияда бейнеленген заттық-материалдық элементтерге, яғни дәстүрлі көлік жүйесіне назар аудартады.

Осы тұрғыдан фотосурет қазақтардың көшпелі шаруашылығында қолданылған көлік құралдарының құрылымдық ерекшеліктерін, олардың кеңістіктік ұйымдасуын және функционалдық маңызын талдауға мүмкіндік береді. XIX ғасырдың соңындағы қазақтардың дәстүрлі көлік жүйесін және көшпелі тұрмысқа бейімделген материалдық мәдениетті бейнелейді. Экспедициялық түсірілім көлік құралдарының құрылымдық ерекшеліктерін, жүк тасымалдау тәсілдерін және кеңістіктік ұйымдасуын визуалды түрде тіркейді. Мұндай фотосуреттер этнографиялық дерек көзі ретінде ғана емес, Кунсткамераның иллюстрациялық коллекцияларының қалыптасу контекстін көрсететін музейлік репрезентацияның маңызды элементі болып табылады. Осы арқылы иллюстрациялық материалдардың ғылыми және интерпретациялық әлеуеті айқындалады.

Сурет 2 – Терме теру.
 ҚР MOM қоры НВФ 5289/16.
 1899 ж. С.М. Дудин экспедициясы материалдарынан
 [Figure 2 – Felt pressing (felting process).
 Collection of the CSM RK, NVF 5289/16.
 From the materials of the 1899 expedition of S.M. Dudin]

Кунсткамера қорындағы қазақ этнографиялық иллюстрациялық материалдар дәстүрлі мәдени тәжірибелерді визуалды дерек ретінде талдауға мүмкіндік береді. Берілген фотоматериал (Сурет 2) фотоматериалдың бір данасы Кунсткамера қорында МАЭ № 1199–146/1 нөмірімен тіркелген. Авторлық құжаттамада сурет «Ткачихи» деген атаумен тіркелген. Зерттеуде пайдаланылып отырған нұсқа Қазақстан Республикасының Мемлекеттік Орталық музейі қорында «Терме теру» деген атаумен НВФ 5289/16 инвентарлық нөмірімен сақталған. Кадрда терме теру үдерісінің технологиялық кезеңдері, еңбек құралдарының орналасуы және жұмыс барысындағы қатысушылардың кеңістіктік ұйымдасуы көрініс тапқан. XIX ғасырдың соңындағы қазақтардың дәстүрлі қолөнер тәжірибесін, атап айтқанда терме теру үдерісін бейнелейді. Бұл фотосурет дәстүрлі тоқыма мәдениетінің тек материалдық қырын ғана емес, сонымен қатар еңбек бөлінісі мен әлеуметтік қатынастар жүйесін де визуалды түрде айқындайды. Осы тұрғыдан алғанда, иллюстрациялық материал дәстүрлі қолөнер технологиясын реконструкциялауға мүмкіндік беретін дербес ғылыми дереккөз ретінде бағаланады.

Бұл иллюстрация заттық коллекциялармен қатар қолөнер үдерістерін реконструкциялауда, сондай-ақ музейлік және цифрлық репрезентация контекстінде талдау жүргізуде маңызды дереккөз қызметін атқарады. Аталған фотоматериал музей қорларындағы иллюстрациялық коллекциялардың тек қосалқы емес, дербес ғылыми дереккөз ретіндегі маңызын көрсетеді.

Қорытынды

Кунсткамера қорында қазақ халқының мәдениетіне қатысты аса құнды этнографиялық жәдігерлер сақталған. Олардың қатарында маржан мен меруерт секілді бағалы тастармен әшекейленген сәукеле, сондай-ақ тарихи деректер бойынша Абылай хан әулетіне тиесілі болған алтын, күміс және ақықпен безендірілген көне белдік бар (Әлімбай, 2013). Аталған бұйымдар қазақ қоғамының әлеуметтік мәртебесі, эстетикалық талғамы және тарихи жады туралы маңызды ғылыми ақпарат беретін дербес мәдени дереккөздер ретінде бағаланады.

Кунсткамера қорындағы қазақ этнографиялық коллекциялар мазмұндық тұрғыдан тұрмыс заттары, киім-кешек пен әшекей бұйымдар, еңбек және аңшылық құралдары, музыкалық аспаптар, сондай-ақ діни-киелі объектілерді қамтитын типологиялық жүйеге біріктірілген. Мұндай жіктеу материалды жүйелеуге, салыстырмалы талдау жүргізуге және коллекциялардың ғылыми құндылығын арттыруға мүмкіндік береді. Осы тұрғыдан алғанда,

Кунсткамерадағы қазақ этнографиялық коллекциялар Қазақстанның материалдық және рухани мәдениетін зерттеуге арналған бірегей ғылыми база болып табылады. Соңғы жылдары РҒА Ұлы Петр атындағы Антропология және этнография музейінде цифрландыру, 3D-сканерлеу, виртуалды экспозициялар мен онлайн ресурстарды дамытуға бағытталған жұмыстардың қарқын алуы музей қорындағы қазақ этнографиялық мұраларды ғылыми айналымға кеңінен енгізуге және олардың қолжетімділігін арттыруға жағдай жасайды. Цифрлық трансформация музейді тек экспозициялық кеңістік ретінде емес, ғылыми білім өндіру мен таратуға бағытталған кешенді институционалдық алаң ретінде қарастыруға мүмкіндік береді.

Цифрлық ортада музейлік коллекциялар, архивтік құжаттар мен экспедициялық материалдарды бірыңғай дерекқорда біріктіру және оларды метадеректер арқылы өзара байланыстыру музейлік репрезентацияның жаңа формаларын қалыптастырып, білім өндірудің балама модельдерін қолдауға жол ашады (Geismar, 2012; Trant, 2007). Мұндай тәсіл Кунсткамераның цифрлық кеңеюін «білім кеңістігі» ретінде түсінуге негіз болып, музей мен ғылыми қауымдастық, сондай-ақ мәдени мұра иелері арасындағы өзара әрекеттестікті жаңа деңгейге көтереді (Касаткина, 2020).

Осы зерттеуде 2011–2013 жылдары жүзеге асырылған ғылыми жобалар нәтижелеріне сүйене отырып, қазақ этнографиялық коллекциялары музейлік репрезентация, интерпретация және цифрлық ғылыми коммуникация тұрғысынан талдау нысаны ретінде қайта қарастырылады. Зерттеу нәтижесінде Кунсткамера қорындағы қазақ этнографиялық иллюстрациялық коллекцияларының музейлік және цифрлық интерпретациядағы дербес ғылыми құндылығы музейтанулық талдау негізінде айқындалды. Осылайша, Кунсткамера қорындағы қазақ этнографиялық коллекцияларын қазіргі музейтанулық, цифрлық және этикалық ұстанымдар тұрғысынан талдау оларды болашақта пәнаралық зерттеулердің, халықаралық ғылыми ынтымақтастықтың және цифрлық музейлік жобалардың маңызды нысаны ретінде қарастыруға мүмкіндік береді.

Sources

SCM RK – State Central Museum of the Republic of Kazakhstan

MAE RAS – Peter the Great Museum of Anthropology and Ethnography (Kunstkamera), Russian Academy of Sciences

Дереккөздер

КР MOM — Қазақстан Республикасының Мемлекеттік Орталық музей

РҒА АЭМ — Ресей Ғылым Академиясы Петр атындағы Антропология және этнография музейі

References

Algojaeva, et al., 2020 — *Algojaeva N., Shashaev A., Zikirbaeva V.* Murazhai toptamalaryndagy fotomaterialdardyn derektemelik manyzy [The Source Significance of Photomaterials in Museum Collections] // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2020. No. 2. Pp. 51–61. (In Kaz.).

Alimbai, 2013 — *Alimbai N.* Resei gylym akademiasynyn Uly Petr atyndagy Antropologiya zhane etnografiya muzeii (Kunstkamera) koryndagy qazaq tarihi etnografiyasyna qatysty kollektsiyasy: gylymi-zertteu zhūmysynyn qorytyndy esebi [The Collection on Kazakh Historical Ethnography in the Peter the Great Museum of Anthropology and Ethnography (Kunstkamera) of the Russian Academy of Sciences: Final Report of the Research Project]. Almaty: QR Memlekettik Ortalyq Muzei kitaphanasy, 2013. 231 p. (In Kaz.).

Dmitriev, 2012 — *Dmitriev S.V.* Fond etnograficheskogo otdela Rossiyskogo muzeya kul'tury Dal'nego Vostoka: istoriya formirovaniya i sud'ba [The Ethnographic Department Collection of the Russian Museum of Far Eastern Culture: History of Formation and Fate]. Saint Petersburg: Filologicheskii fakul'tet Sankt-Peterburgskogo universiteta, 2012. 373 p. (In Russ.).

Dmitriev, Popova, 2012 — *Dmitriev V.A., Popova L.F.* Rossiiskaya etnograficheskaya muzeinaya ekspozitsiya “Narody Tsentral'noi Azii i Kazakhstana”, “Narody Yuzhnogo Kavkaza” kak opyt regional'nogo podkhoda [Russian Ethnographic Museum Exhibition “Peoples of Central Asia and Kazakhstan”, “Peoples of the South Caucasus” as an Experience of Regional Approach] // *Muzey. Traditsii. Etnichnost'*. 2012. No. 2. Pp. 34–53. (In Russ.).

Geismar, 2012 — *Geismar H.* Museum Objects as Digital Material Culture // *Digital Anthropology*. London: Bloomsbury, 2012.

Kasatkina, 2020 — *Kasatkina A.K.* Tsifrovoye “prostranstvo znaniya” i mobilizatsiya etnichnosti: razmyshlenie o tsifrovyykh perspektivakh petersburgskoi Kunstkamery [Digital “Space of Knowledge” and the Mobilization of Ethnicity: Reflections on the Digital Prospects of the St. Petersburg Kunstkamera] // *Etnograficheskoe obozrenie*. 2020. No. 1. Pp. 34–50. DOI: 10.31857/S086954150008754-9. (In Russ.).

Prischepova, 2011 — *Prischepova V.A.* Illyustrativnye kolleksitsii po narodam Tsentral'noi Azii vtoroi poloviny XIX – nachala XX veka v sobraniyakh Kunstkamery [Illustrative Collections on the Peoples of Central Asia of the Second Half of the 19th – Early 20th Century in the Kunstkamera Collections]. Saint Petersburg: Nauka, 2011. 449 p. (In Russ.).

Radlov, 1898 — *Radlov V.V.* Instruksiya dlya sobiraniya etnograficheskikh predmetov, otnosyashchikhsya k bytu kirgizov Stepnogo general-gubernatorstva [Instruction for Collecting Ethnographic Objects Related to the Life of the Kirghiz of the Steppe Governor-Generalship]. Saint Petersburg, 1898. (In Russ.).

Stasevich, 2008 — *Stasevich I.V.* Kazakhskaya traditsionnaya kul'tura v kolleksitsiyakh Kunstkamery [Kazakh Traditional Culture in the Kunstkamera Collections]. Almaty: Institut kul'turnoi politiki i issledovaniy iskusstva, 2008. 173 p. (In Russ.).

Trant, 2007 — *Trant J.* Emerging Convergence? Thoughts on Museums, Archives, Libraries, and Professional Training // *Museum Management and Curatorship*. 2007. Vol. 22. No. 1. Pp. 9–24.

Әдебиеттер тізімі

Алғожаева, т.б., 2020 — *Алғожаева Н., Шапшаев А., Зикирбаева В.* Мұражай топтамаларындағы фотоматериалдардың деректемелік маңызы // *Asian Journal «Steppe Panorama»*. 2020. № 2. С. 51-61.

Әлімбаев, 2013 — *Әлімбаев Н.* Ресей ғылым академиясының Ұлы Петр атындағы антропология және этнография музейі (Кунсткамера) қорындағы қазақ тарихи этнографиясына қатысты коллекциясы: ғылыми-зерттеу жұмысының қорытынды есебі. Алматы: ҚР Мемлекеттік орталық музейінің ғылыми кітапханасынан, 2013. 231 с.

Дмитриев, 2012 — *Дмитриев С.В.* Фонд этнографического отдела Российского музея культуры Дальнего Востока: история формирования и судьба. Санкт-Петербург: Филологический факультет Санкт-Петербургского университета, 2012. 373 с.

Дмитриев, Попова, 2012 — *Дмитриев В.А., Попова Л.Ф.* Российская этнографическая музейная экспозиция «Народы Центральной Азии и Казахстана», «Народы Южного Кавказа» как опыт регионального подхода // *Музей. Традиции. Этничность*. 2012. № 2. С. 34-53.

Касаткина, 2020 — *Касаткина А.К.* Цифровое «пространство знания» и мобилизация этничности: размышление о цифровых перспективах петербургской Кунсткамеры // *Этнографическое обозрение*. № 1. 2020. С. 34–50. // DOI: 10.31857/S086954150008754-9.

Прищепова, 2011 — *Прищепова В.А.* Иллюстративные коллекции по народам Центральной Азии второй половины XIX – начала XX века в собраниях Кунсткамеры. Санкт-Петербург: Наука, 2011. 449 с.

Попова, 2002 — *Попова Л.Ф.* Казахские свадебные шины саукеле: опыт местной классификации // *Музей. Традиции. Этническая принадлежность. XX–XXI века*. СПб. Кишинев, 2002. С. 52-63.

Радлов, 1898 — *Радлов В.В.* Инструкция для собирания этнографических предметов, носящихся до быта киргизов Степного генерал-губернаторства. СПб., 1898.

Стасевич, 2008 — *Стасевич И.В.* Казахская традиционная культура в коллекциях Кунсткамеры. Алматы: Институт культурной политики и исследований искусства, 2008. 224 с.

Geismar, 2012 — *Geismar H.* Museum Objects as Digital Material Culture // *Digital Anthropology*. London: Bloomsbury, 2012.

Trant, 2007 — *Trant J.* Emerging Convergence? Thoughts on Museums, Archives, Libraries, and Professional Training // *Museum Management and Curatorship*. 2007. Vol. 22. No. 1. Pp. 9-24.

ЭТНОЛОГИЯ/АНТРОПОЛОГИЯ / ETHNOLOGY/ANTHROPOLOGY

Published in the Republic of Kazakhstan
Asian Journal “Steppe Panorama”
Has been issued as a journal since 2014
ISSN 2710-3994.
Vol. 13. Is. 1, pp. 282-296, 2026
Journal homepage: <https://ajspiie.com>

FTAXP / МПНТИ / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2026_13_1_282-296

THE LOCALIZATION OF THE MEDIEVAL CITY OF SURI: BASED ON WRITTEN AND ARCHAEOLOGICAL SOURCES

Kairat Musabayev¹, Bagdaulet Sizdikov^{2*}, Akmaral Maldybek³

¹“QAZAQ ARCHAEOLOGY” Limited Liability Partnership
(5/40 Shymkent Highway, 161200 Turkistan, Republic of Kazakhstan)
Research Associate
 <https://orcid.org/0009-0007-6189-8781>. E mail: arheolog_87@mail.ru

²Khoja Ahmed Yasawi International Kazakh-Turkish University
(29, Bekzat Sattarkhanov Str., 161200 Turkestan, Republic of Kazakhstan)
PhD, Associate Professor
 <https://orcid.org/0000-0001-8115-5810>. E-mail: bagdaulet.sizdikov@ayu.edu.kz
*Corresponding author

³International University of Tourism and Hospitality
(14B, Rabiga Sultan Begim Str., 161200 Turkestan, Republic of Kazakhstan)
Candidate of philosophical sciences, docent
 <https://orcid.org/0000-0001-5601-3837>. E-mail: maldybek.aqmaral@iuth.edu.kz

© Valikhanov IHE, 2026

© Musabayev K., Sizdikov B., Maldybek A., 2026

Abstract. *Introduction.* In the article, the issue of determining the historical and geographical location of the medieval city of Suri in the Turkestan region is considered comprehensively. The main sources of research are archeological survey materials, medieval written data, toponymic data, legends and cartographic materials. As a result of field explorations conducted since 2015, an analysis of archaeological sites around the Suri ditch, ancient sewage systems, Koibota settlement and Koktondy Ata mausoleum will be conducted with the possibility of their comparison with the medieval city of Suri. *Goals and objectives* of the research is localization of the city of Suri by means of a complex analysis of the results of archaeological explorations and historical data, confirmation of its correspondence to the town of Koibota, and determination of the tourist potential of the specified monuments. The article scientifically analyzes the origin of the name Suri, historical connections with the Syrian (Sham) region, the role of the Syrian people in the process of the spread of Islam in the Turkestan oasis, and succession from the Khoja Ahmet Yassawi` era. Also in the XVI–XVIII centuries the importance of the city of Suri as a military-strategic, economic and religious center around Turkestan is determined on the basis of historical data. *Results.* The study shows the need for a complex study of the Koibota – Suri settlement, the Suri sewage system, and archaeological strata under the Kokton Ata mausoleum and their protection by the state. *Conclusion.* The possibilities of preservation of the specified objects as historical and cultural heritage and their inclusion in the routes of cultural-cognitive, sacred and historical tourism of the Turkestan region are determined.

Keywords: Suri city, Turkestan oasis, archaeological exploration, historical and cultural heritage, sacred tourism, sewage systems, Koibota city, Khoja Akhmet Yassawi

Acknowledgments. This article was prepared with financial support from the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan under Grant No. AP23490104, “Study of the Information Potential of Religious Tourism Sites in the Turkestan Region: Development of a Multimedia Interactive Atlas in Four Languages.”

For citation: Musabayev K., Sizdikov B., Maldybek A. The localization of the medieval city of suri: based on written and archaeological sources// Asian Journal “Steppe Panorama”. 2026. Vol. 13. No. 1. Pp. 282-296. (In Kaz.). DOI: 10.51943/2710-3994_2026_13_1_282-296

ОРТАҒАСЫРЛЫҚ СУРИ ҚАЛАСЫНЫҢ ЛОКАЛИЗАЦИЯСЫ: ЖАЗБА ЖӘНЕ АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ ДЕРЕКТЕР НЕГІЗІНДЕ

Қайрат Мұсабаев¹, Багдаулет Сиздиков^{2*}, Акмарал Малдыбек³

¹«QAZAQ ARCHAEOLOGY» жауапкершілігі шектеулі серіктестігі
(5/40-үй, Шымкент тас жолы, 161200 Түркістан, Қазақстан Республикасы)

Ғылыми қызметкер

 <https://orcid.org/0009-0007-6189-8781>. E mail: arheolog_87@mail.ru

²ҚожаАхмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
(29-үй, Бекзат Саттарханов даңғ., 161200 Түркістан, Қазақстан Республикасы)
PhD, қауымдастырылған профессор

 <https://orcid.org/0000-0001-8115-5810>. E-mail: bagdaulet.sizdikov@ayu.edu.kz

*Корреспондент автор

³Халықаралық туризм және меймандостық университеті
(14А-үй, Рабия Бегім көшесі, 161200 Түркістан, Қазақстан Республикасы)
Философия ғылымдарының кандидаты, доцент

 <https://orcid.org/0000-0001-5601-3837>. E-mail: maldybek.aqmaral@iuth.edu.kz

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2026

© Мұсабаев Қ., Сиздиков Б., Малдыбек А., 2026

Аңдатпа. *Kіріспе.* Мақалада Түркістан өңіріндегі ортағасырлық Сури қаласының тарихи-географиялық орнын анықтау мәселесі кешенді түрде қарастырылады. Зерттеудің негізгі дереккөздерін археологиялық барлау материалдары, ортағасырлық жазба деректер, топонимикалық мәліметтер, аңыз-әпсаналар және картографиялық материалдар құрайды. 2015 жылдан бастап жүргізілген далалық барлау жұмыстары нәтижесінде Сури арығы, көне кәріз жүйелері, Қойбота қалашығы және Көктонды ата кесенесі маңындағы археологиялық нысандарға талдау жасалып, олардың ортағасырлық Сури қаласымен сәйкестену мүмкіндігі ұсынылады. *Зерттеудің мақсаты мен міндеттері* – археологиялық барлау нәтижелері мен тарихи деректерді кешенді талдау арқылы Сури қаласының орнын локализациялау, оның Қойбота қалашығымен сәйкестігін дәлелдеу және аталған ескерткіштердің туристік әлеуетін айқындау. Мақалада Сури атауының шығу төркіні, Сирия (Шам) өңірімен тарихи байланыстары, ислам дінінің Түркістан оазисіне таралу үдерісіндегі Сури халқының рөлі және Қожа Ахмет Ясауи дәуірімен сабақтастығы ғылыми тұрғыда сараланады. Сонымен қатар XVI–XVIII ғғ. тарихи деректер негізінде Сури қаласының Түркістан маңындағы әскери-стратегиялық, шаруашылық және діни орталық ретіндегі маңызы айқындалады. Нәтижелер. Зерттеу барысында Қойбота – Сури қалашығын, Сури кәріз жүйелерін және Көктонды ата кесенесі астындағы археологиялық қабаттарды кешенді түрде зерттеу және оларды мемлекет қорғауына алу қажеттігін көрсетеді. *Қорытынды.* Аталған нысандарды тарихи-мәдени мұра

ретінде сақтау және Түркістан өңіріндегі мәдени-танымдық, сакралды және тарихи туризм маршруттарына енгізу мүмкіндіктері айқындалады.

Түйін сөздер: Сури қаласы, Түркістан оазисі, археологиялық барлау, тарихи-мәдени мұра, сакралды туризм, кәріз жүйелері, Қойбота қалашығы, Қожа Ахмет Ясауи

Алғыс. Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитетімен қаржыландырылды және «Түркістан облысындағы діни туризм нысандарының ақпараттық әлеуетін зерделеу: 4 тілде мультимедиялық интерактивті атлас әзірлеу» ғылыми жобасы аясында дайындалды (AP23490104).

Дәйексөз үшін. Мұсабаев Қ., Сиздигов Б., Малдыбек А. Ортағасырлық сури қаласының локализациясы: жазба және археологиялық деректер негізінде// Asian Journal “Steppe Panorama”. 2026. Т. 13. № 1. 282-296 бб. (Қаз.). DOI: 10.51943/2710-3994_2026_13_1_282-296

ЛОКАЛИЗАЦИЯ СРЕДНЕВЕКОВОГО ГОРОДА СУРИ: НА ОСНОВЕ ПИСЬМЕННЫХ И АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ СВИДЕТЕЛЬСТВ

Кайрат Мусабаев¹, Багдаулет Сиздигов^{2*}, Акмарал Малдыбек³

¹Товарищество с ограниченной ответственностью «QAZAQ ARCHAEOLOGY»

(д. 5/40, Шымкентское шоссе, 161200 Туркестан, Республика Казахстан)

Научный сотрудник

 <https://orcid.org/0009-0007-6189-8781>. E mail: arheolog_87@mail.ru

²Международный казахско-турецкий университет имени Кожаахмет Ясауи

(д. 29, просп. Бекзата Саттарханова, 161200 Туркестан, Республика Казахстан)

PhD, ассоциированный профессор

 <https://orcid.org/0000-0001-8115-5810>. E-mail: bagdaulet.sizdikov@ayu.edu.kz

*Автор-корреспондент

³Международный университет туризма и гостеприимства

(д. 14В, ул. Рабия Бегим, 161200 Туркестан, Республика Казахстан)

Кандидат философских наук, доцент

 <https://orcid.org/0000-0001-5601-3837>. E-mail: maldybek.aqmaral@iuth.edu.kz

© ИИЭ им. Ч.Ч. Валиханова, 2026

© Мусабаев Қ., Сиздигов Б., Малдыбек А., 2026

Аннотация. *Введение.* В статье комплексно рассматривается вопрос определения историко-географического положения средневекового города Сури в Туркестанском регионе. Основными источниками исследований являются материалы археологической разведки, средневековые письменные данные, топонимические данные, легенды и картографические материалы. В результате полевых разведочных работ, проводимых с 2015 года, будет проведен анализ археологических объектов вокруг арыка Сури, древних канализационных систем, городища Койбота и мавзолея Коктонды Ата с возможностью их сопоставления с средневековым городом Сури. *Цель и задачи исследования* – локализация города Сури путем комплексного анализа результатов археологических разведок и исторических данных, подтверждение его соответствия городищу Койбота и определение туристского потенциала указанных памятников. В статье научно проанализированы происхождение названия Сури, исторические связи с Сирийским (Шамским) регионом, роль сурийского народа в процессе распространения ислама в Туркестанском оазисе и преемственность с эпохой Ходжи Ахмеда Ясауи. Также XVI–XVIII вв. на основе исторических данных определяется значение города Сури как военно-стратегического, хозяйственного и религиозного центра вокруг Туркестана. *Результаты.* Исследование показывает необходимость комплексного изучения городища

Койбота – Сури, систем канализации Сури и археологических пластов под мавзолеем Коктон Ата и взятие их под охрану государства. *Заключение.* Определяются возможности сохранения указанных объектов как историко-культурного наследия и их включения в маршруты культурно-познавательного, сакрального и исторического туризма Туркестанского региона.

Ключевые слова: Город Сури, Туркестанский оазис, археологическая разведка, историко-культурное наследие, сакральный туризм, канализационные системы, Город Койбота, Ходжа Ахмед Ясави

Благодарность: Статья подготовлена при финансовой поддержке Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан в рамках грантового проекта AP23490104 «Исследование информационного потенциала объектов религиозного туризма Туркестанской области: разработка мультимедийного интерактивного атласа на четырех языках».

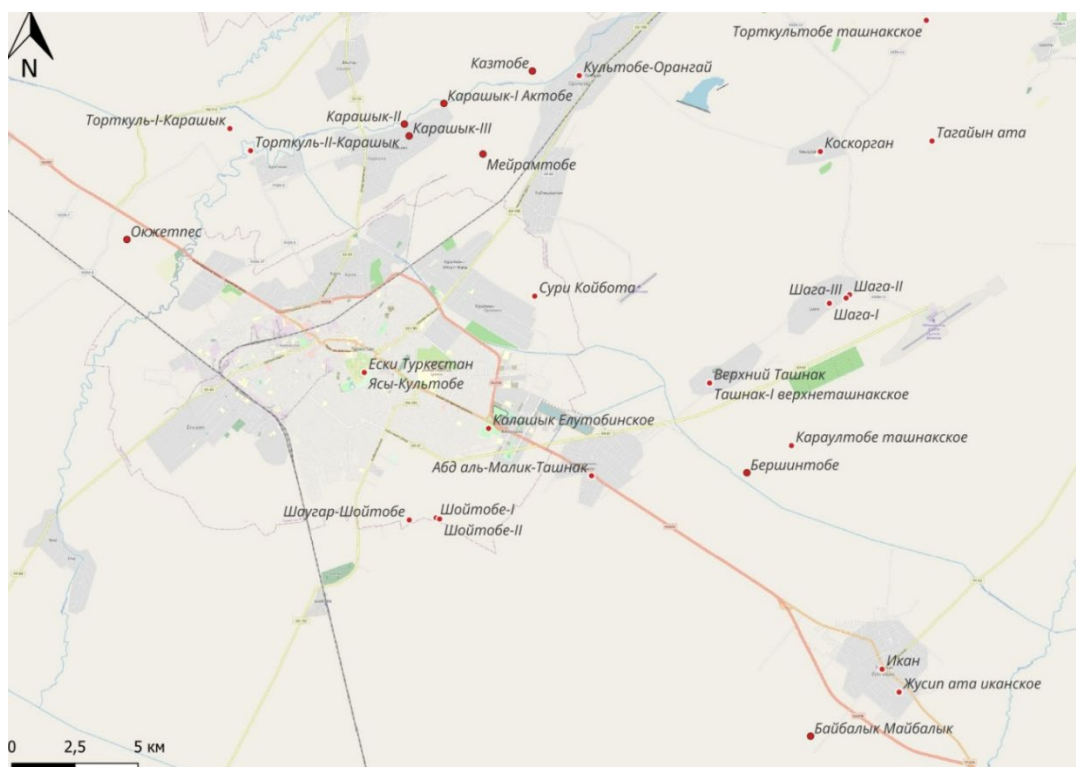
Для цитирования: Мусабаев К., Сиздинов Б., Малдыбек А. Локализация средневекового города сури: на основе письменных и археологических свидетельств // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2026. Т. 13. № 1. С. 282-296. (На Каз.). DOI: 10.51943/2710-3994_2026_13_1_282-296

Кіріспе

Түркістан өңірі Еуразия кеңістігіндегі ежелгі өркениеттер тоғысқан, ортағасырлық қалалық мәдениет пен ислам өркениетінің ірі орталықтарының бірі болып табылады. Бұл аймақтың тарихи-мәдени ландшафты Қожа Ахмет Ясауи мұрасымен, көне қалалар жүйесімен, суару және кәріз инфрақұрылымымен тығыз байланысты. Соған қарамастан, Түркістан маңындағы бірқатар ортағасырлық қалалардың нақты орналасуы, қызметтік маңызы және тарихы әлі күнге дейін ғылымда толық айқындалмаған мәселелердің қатарында қалып отыр. Солардың бірі жазба деректерде, аңыздар мен топонимикалық мәліметтерде жиі аталатын Сури қаласы. Сури қаласы туралы мәліметтер ортағасырлық авторлар еңбектерінде, Қожа Ахмет Ясауи өміріне қатысты аңыздарда және XV–XVIII ғғ. жататын тарихи-географиялық сипаттамаларда кездеседі (Сурет 1) (Тұяқбаев т.б., 2015). Алайда бұл қаланың нақты орны жөнінде зерттеушілер арасында бірізді пікір қалыптаспаған. Бірқатар ғалымдар Суриді Түркістанның оңтүстік-шығыс немесе оңтүстік-батыс бөліктерімен байланыстыра қарастырса, басқа зерттеулерде оның Ясы мен Отырар аралығында орналасуы мүмкін екені айтылады. Археологиялық тұрғыдан алғанда да Сури қаласына телінетін ескерткіштің нақты анықталмауы бұл мәселенің өзектілігін арттыра түседі.

Тәуелсіз Қазақстан жағдайында тарихи-мәдени мұраны сақтау, оны ғылыми тұрғыда негіздеу және туризм саласына тиімді енгізу мәселесі мемлекеттік деңгейде маңызды бағыттардың біріне айналды. Осы тұрғыдан алғанда, Түркістан өңіріндегі ортағасырлық қалаларды, соның ішінде Сури қаласын анықтау мен зерттеу тек тарихи-археологиялық маңызға ғана емес, мәдени-танымдық және сакралды туризмді дамыту тұрғысынан да өзекті болып табылады. Осы зерттеудің мақсаты археологиялық барлау материалдары, жазба деректер, топонимикалық және картографиялық мәліметтерді кешенді талдау арқылы ортағасырлық Сури қаласының тарихи-географиялық орнын анықтау және оның Түркістан өңірінің тарихи-мәдени кеңістігіндегі орнын айқындау. Зерттеудің негізгі міндеттеріне Сури атауының шығу төркінін талдау, Қойбота қалашығы мен Сури арығы, кәріз жүйелері арасындағы кеңістіктік байланысты анықтау, сондай-ақ аталған нысандардың тарихи және туристік әлеуетін ғылыми тұрғыда бағалау жатады.

Мақаланың ғылыми жаңалығы археологиялық барлау нәтижелері мен тарихи деректерді салыстырмалы түрде талдау негізінде Қойбота қалашығын ортағасырлық Сури қаласының ықтимал орны ретінде қарастыруында, сондай-ақ бұл нысандарды біртұтас тарихи-мәдени кешен ретінде зерделеу қажеттігін негіздеуде болып табылады. Зерттеу нәтижелері Түркістан өңірінің тарихи-мәдени мұрасын кешенді зерттеуге, сондай-ақ аймақтың мәдени және сакралды туризм әлеуетін арттыруға бағытталған ғылыми ұсынымдар жасауға мүмкіндік береді.

Сурет 1 – Сури қаласының орналасу картасы
[Figure 1 – Location map of the city of Suri]

Материалдар мен әдістер

Зерттеу жұмысының деректік негізін археологиялық барлау материалдары, ортағасырлық және жаңа дәуір жазба деректері, топонимикалық мәліметтер, тарихи карталар мен спутниктік бейнелер, сондай-ақ ауызша тарихи деректер (аңыздар, шежірелік мәліметтер) құрайды.

Негізгі археологиялық материалдар 2015 жылдан бастап «Әзірет Сұлтан» мемлекеттік тарихи-мәдени қорық-музейінің Археология және ескерткіштерді қорғау бөлімінің қызметкерлері жүргізген далалық барлау жұмыстары барысында жиналды. Зерттеу нысандарына Түркістан қаласының оңтүстік-шығыс және шығыс бөліктерінде орналасқан Елутөбе обалар қорымы, Сури (Сүйір), Жалпаксүйір және Қостөбе арықтары, Қойбота қалашығы, Көктонды ата кесенесі маңындағы қоныс орындары, сондай-ақ көне кәріз жүйелерінің іздері енді. Барлау барысында жер бетінде байқалатын архитектуралық қалдықтар, мәдени қабаттардың сақталу деңгейі және керамикалық материалдар тіркеліп, салыстырмалы талдауға алынды.

Жазба деректер ретінде араб, парсы және орыс тілдеріндегі тарихи еңбектер пайдаланылды. Атап айтқанда, ал-Мақдиси, Хафиз Таныш Бұхари, Васафи, П.И. Рычков, А.И. Добромислов, сондай-ақ XX–XXI ғасырлардағы отандық және шетелдік зерттеушілердің еңбектері талданды. Бұл деректер Сури қаласының атауы, орналасуы, әскери-стратегиялық маңызы және Түркістан өңіріндегі тарихи оқиғалармен байланысын анықтауға мүмкіндік берді.

Топонимикалық талдау әдісі арқылы Сури, Сүйір, Қойбота, Найсаб ата, Көктонды ата сияқты жер-су атауларының тарихи қалыптасуы мен семантикалық мағынасы зерттелді. Аталған атаулар археологиялық нысандармен және жазба деректермен салыстырыла отырып, Сури қаласының ықтимал локализациясын айқындауға пайдаланылды.

Картографиялық және геоақпараттық әдістер зерттеудің маңызды құрамдас бөлігі болды. 1951, 1953 және 1980 жылдардағы топографиялық карталар, аэрофототүсірілімдер мен заманауи спутниктік бейнелер салыстырмалы түрде қарастырылып, көне суару жүйелерінің бағыттары, қалашықтардың орналасуы және ландшафттық ерекшеліктері анықталды. Бұл

тәсіл Сури арығы мен кәріз жүйелерінің Қойбота қалашығымен кеңістіктік байланысын айқындауға мүмкіндік берді.

Сонымен қатар зерттеу барысында тарихи-генетикалық, салыстырмалы-тарихи және жүйелі талдау әдістері қолданылды. Ауызша тарихи деректер мен жергілікті тұрғындардың естеліктері жазба және археологиялық материалдармен салыстырылып, деректердің шынайылық деңгейі бағаланды. Зерттеу нәтижелерін мәдени-танымдық және сакралды туризм тұрғысынан интерпретациялау үшін тарихи-мәдени мұра объектілерін кешенді бағалау тәсілі пайдаланылды.

Талқылау

Зерттеу жұмысымыздың барысында археологиялық деректерді жазба және ауызша тарихи деректермен салыстырмалы түрде талдай отырып «Сури» атауымен белгілі болған көне қала орнының локализациясын анықтауға бағытталды. Бұл атау ең алдымен Қожа Ахмет Ясауи өмірі мен қызметіне байланысты аңыздық деректерде кездеседі (Тұяқбаев, т.б., 2015). Аңыз желісінде Сури қаласының тұрғындары мен Қожа әулетінің егін суына байланысты жанжалы барысында Қожа Ахмет Ясауидің ұлы Ибраһимнің қаза тапқаны баяндалады.

Қазіргі таңда Сури топониміне қатысты бірізді тұжырым қалыптаспаған. Зерттеу барысында атауды Таяу Шығыстағы ежелгі Сури тайпасының этнонимімен байланыстыру гипотезасы қарастырылды. Бұл жорамал Орта Азия мен Алдыңғы Азия арасындағы көне мәдени-этникалық байланыстарды ескере отырып ұсынылады, алайда ол археологиялық және тарихи деректер арқылы қосымша дәлелдеуді қажет етеді. Жүргізілген зерттеу жұмыстары Сури қаласының ықтимал орнын анықтауға бағытталған алғашқы археологиялық қадам ретінде бағаланады.

Сури атауының шығу тегі мен тарихи мәнін айқындауда К. Матвеев пен А. Сазоновтың еңбегі маңызды зерттеулердің бірі саналады. Авторлар көне Сури қаласының орнын Евфрат өзеніне құятын Хабур өзені бойында орналасқандығын атап өтеді. Олардың пайымдауынша, қазіргі Сирия аумағында орналасқан Сувар қаласы көне Сури қаласының орны болып табылады және дәл осы атаудан «Сирия» елінің атауы қалыптасқандығын баяндайды (Матвеев, Сазонов, 2004). Бұл тұжырым Сури атауының Алдыңғы Азиямен, нақтырақ айтқанда Сирия өңірімен тікелей байланысы болуы мүмкін екенін көрсетеді.

Аталған тарихи-географиялық интерпретация Қожа Ахмет Ясауи туралы аңыздық деректермен де жанама түрде ұштасады. Деректерде Ясауидің жалғыз ұлы Ибраһимнің Сури халқымен байланысты жанжал барысында қаза тапқаны баяндалады. Осы оқиғадан кейін айтылған: «Алысымның жақыны – Шам халқы (Дамаск), жақынымның алысы – Сүйірлі халқы» деген сөз археологиялық-тарихи тұрғыдан маңызды семантикалық мәнге ие. Бұл жерде Ясауидің алыстағы Шам (Сирия, Дамаск) халқын туыс ретінде қабылдап, ал өзіне жақын орналасқан, бірақ Сириядан келген Сури қауымын қарсы тарап ретінде қарастырғаны байқалады. Мұндай жіктеу Сури атауының этникалық немесе қоныс аударушы топпен байланысты болуы мүмкін екенін көрсетеді. Бұл пайымдауды Н. Оңдасыновтың зерттеулері қуаттай түседі. Ғалым сөздіктің «Жер-су аттары (топонимдер)» атты қосымша бөлімінде «Сури» атауын «сириялық», «шамдық» мағынасында түсіндіреді (Оңдасынов, 1969: 205). Бұл дерек Сури сөзінің этнонимдік әрі географиялық мазмұнға ие болғанын дәлелдейді.

Сури/Сүйір атауының кең географиялық таралуын Ш. Әшімұлының Әзиз Әулиелер атты еңбегінде келтірілген мәліметтер де растайды. Автор Қаратау жотасының ішкі бөлігінде орналасқан, Қызылорда обалысының Жаңақорған ауданына қарасты Құттықожа ауылының солтүстік шығысында 15 км қашықтықта орналасқан Қарасүйір атты биік тау мен осы атаумен белгілі болған көне қала туралы аңызды баяндайды (Әшімұлы, 2021: 26–27). Қаратаудағы Қарасүйір ескерткішінде қола дәуірінен ерте ортағасырлар аралығына жататын жерлеу орындар шоғарланғандығы С. Мургабаев зерттеулерінде кеңінен баяндалған (Мургабаев т.б., 2014: 23–29). Бұл деректер «Сүйір» атауының тек ортағасырлық емес, одан да ертерек кезеңдерде қолданылғанын аңғартады.

Сонымен қатар XX ғасырдың 20-жылдарындағы Түркістан өңіріндегі 62 мешіттің бірінің «Сүйір мешіті» деп аталуы бұл атаудың діни-мәдени кеңістікте де орныққанын көрсетеді (Мұсабаев, 2022: 171–184). Осы тұрғыдан алғанда, «Сүйір» атауын бүгінгі Түркістанның оңтүстік-шығыс бөлігін кесіп өтетін Сури арығының атауымен сәйкестендіру қисынды болжам болып табылады.

Тарихи-археологиялық контексте бұл атаулар VIII ғасыр басындағы саяси жағдаймен де тығыз байланысты. Осы кезеңде Шауғар аймағы (Түркістан оазисі) Түргеш қағанаты құрамына еніп, оның билік аймағы Сырдарияның орта ағысына дейін жеткен. Дәл осы уақытта Оңтүстік Қазақстан мен Орта Азияға араб шапқыншылығы басталды (Қайыркен, Ильясова, 2020: 242–252). 3. Жандарбектің Насаб-нама нұсқалары және түркі тарихы атты еңбегінде келтірілген деректеріне сәйкес, «Насаб-нама» дәстүрінде Түркістан жеріне исламды алғаш әкелген тұлғалар ретінде Мұхаммад ибн ал-Ханафиййа ұрпақтары - Исхақ баб, Абд ар-Рахим баб, Абд ал-Жалил бабтардың 774–776 жылдары келгені айтылады (Жандарбек, 2002: 54–124). Бұл деректер исламның Түркістан аймағына енуінің негізгі бағыттарының бірі Сирия – Шам өңірімен байланысты болғанын көрсетеді.

Оңтүстік Қазақстандағы араб шапқыншылығының археологиялық іздері археолог ғалымдар жан-жақты зерттеген. Зерттеуші ғалымдардың пікірі бойынша Кутейба ибн Муслим бастаған араб жасақтарының Сырдария алқабына жасаған жорықтары нәтижесінде бірқатар қалаларда өрт қабаттары пайда болғаны айтылады (Байпаков, 1985: 54–124; Смагулов, 2004: 103–113; Сиздинов т.б., 2025: 5–6). Бұл деректер Түркістан оазисіндегі археологиялық зерттеулермен де дәлелденген. Атап айтқанда, Сидак ата қалашығында жүргізілген қазбалар барысында цитадельдің жоғарғы құрылыс қабатында күшті өрт іздері анықталған. Табылған Хусрав чеканкасына жататын мыс тиынға сүйене отырып, бұл өрт VIII ғасырдың екінші ширегінде, араб әскерлерінің әрекеттерімен байланысты болғаны болжанады (Байпаков, Азимхан, 2013: 123–124). Осындай археологиялық деректер Майбалық, Күлтөбе, Жүйнек қалаларынан да белгілі. Сонымен қатар Қарнак елді мекеніндегі имам Бахли (Кутейба ибн Муслим ал-Бахили) кесенесі мен исламды тарату жолында қаза тапқан Шопар ата, Шейх Мұхаммед Тәкиә ата, Хайридин ата, Укаша ата әулие мазараттары араб жорықтарының тарихи-діни іздерін көрсететін маңызды нысандар болып табылады (Хашимов, 2001: 145–146).

Нәтиже

Археолог мамандардың назарын аудартқан негізгі дерек - XVI ғасыр тарихшысы Хафиз-и Таныш Бұхаридің «Шараф-нама-йи шахи» атты еңбегінде келтірілген мәлімет болды. Онда Абдолла хан II 1582 жылы Түркістанды жаулап алу мақсатында жорық жасап, Сури деп аталатын жерде әскери лагерь тіккені нақты баяндалады (Байпаков, Азимхан, 2013: 44). Аталған дерек Сури атаулы нысанның географиялық орнын археологиялық тұрғыдан анықтауға негіз болып, Сури арығы бойында кешенді барлау жұмыстарын жүргізу қажеттігін туындатты. Барлау жұмыстары барысында 1951 және 1953 жылдардағы топографиялық карталар, 1980 жылғы аэрофото негізіндегі карталар, қазіргі спутниктік түсірілімдер және дрон түсірілімдері өзара салыстырмалы түрде талданды. Картографиялық деректер Сүйір (Сури) арығының Құшата маңындағы бұлақтардан бастау алатынын көрсетеді. Арықтың бір саласы Арыс-Түркістан каналы арқылы өтіп, канал түбімен қала бағытына бұрылып, қалаға жетпей басқа су арнасына қосылады. Бұл гидротехникалық жүйе ортағасырлық суармалы егіншілік пен қала инфрақұрылымының дамығанын көрсетеді.

Түркістан-Шымкент автожолынан шамамен 2,5 км жерде, Қостөбе Сури арығының батысқа қарай бағытталған саласының аяқталу тұсында Төрткүлтөбе – Сури (Сүйір) деп шартты түрде белгіленген қала орны тіркелді. Ол ортағасырлық Түркістаннан оңтүстік-шығысқа қарай шамамен 6 км жерде орналасқанымен, бүгінге дейін жүйелі археологиялық қазба жүргізілмеген (Тұяқбаев т.б., 2011). Карта және дрон түсірілімдерін салыстыру нәтижесінде бұл нысан карталарда Ақтөбе деп көрсетілген табиғи төбеге сәйкес келетіні анықталды. Алайда осы аумақта бұрын жүргізілген зерттеулерде бұл төбе Тасанақ (Ташанақ) атауымен белгіленген. Т.ғ.д., профессор М. Елеуов сипаттаған Тасанақ қонысы (28×28 м,

биіктігі 2 м) VI–VIII ғасырларға жататын шағын елді мекен болып шықты (Елеуов, 2006: 163–170). Көлемі мен хронологиясы жағынан бұл нысан ортағасырлық Сури қаласына сәйкес келмейтіндігі белгілі болды.

Алдыңғы нысандар Сури қаласына сәйкес келмегендіктен, барлау жұмыстары Жалпақсүйір және Сүйір арықтарының жоғарғы бөліктерінде, нақтырақ айтқанда Шобанақ елді мекені маңында жалғастырылды. Спутниктік және дрон түсірілімдерін талдау нәтижесінде Түркістан қаласынан шығысқа қарай шамамен 700 м жерде қорған қабырғасы бар, шығыс қақпасы айқын байқалатын, цитаделі жақсы сақталған ірі қала орны анықталды (Сурет 2, 3). Бұл нысан карталарда «Курган Коибота» деп белгіленген төбе екені белгілі болды. Аталған қала қорғанының шығыс қақпасының солтүстік мұнарасы үстінде темірмен қоршалған мазар орны тіркелді. Ауызша деректерге сәйкес, бұл бейіт 2000 жылы Көктонды әулие кесенесінің шырақшысы болған марқұм Әзиз Әбсәметов тарапынан қоршалғандығы анықталды. Жергілікті Шобанақ ауылының ақсақалдары бұл мазарды «Ғайып ата» әулиеге телиді. Халық аңызы бойынша, көне заманда осы өңірде бір аңшы елінен шығып, осы маңда адасып, ғайып болғандықтан, бейіт иесі Ғайып ата атанған. Демек, мазар орналасқан төбе жеке культтік орын ғана емес, ортағасырлық қала құрылымының, нақтырақ айтқанда қорған жүйесінің құрамдас бөлігі болып табылады.

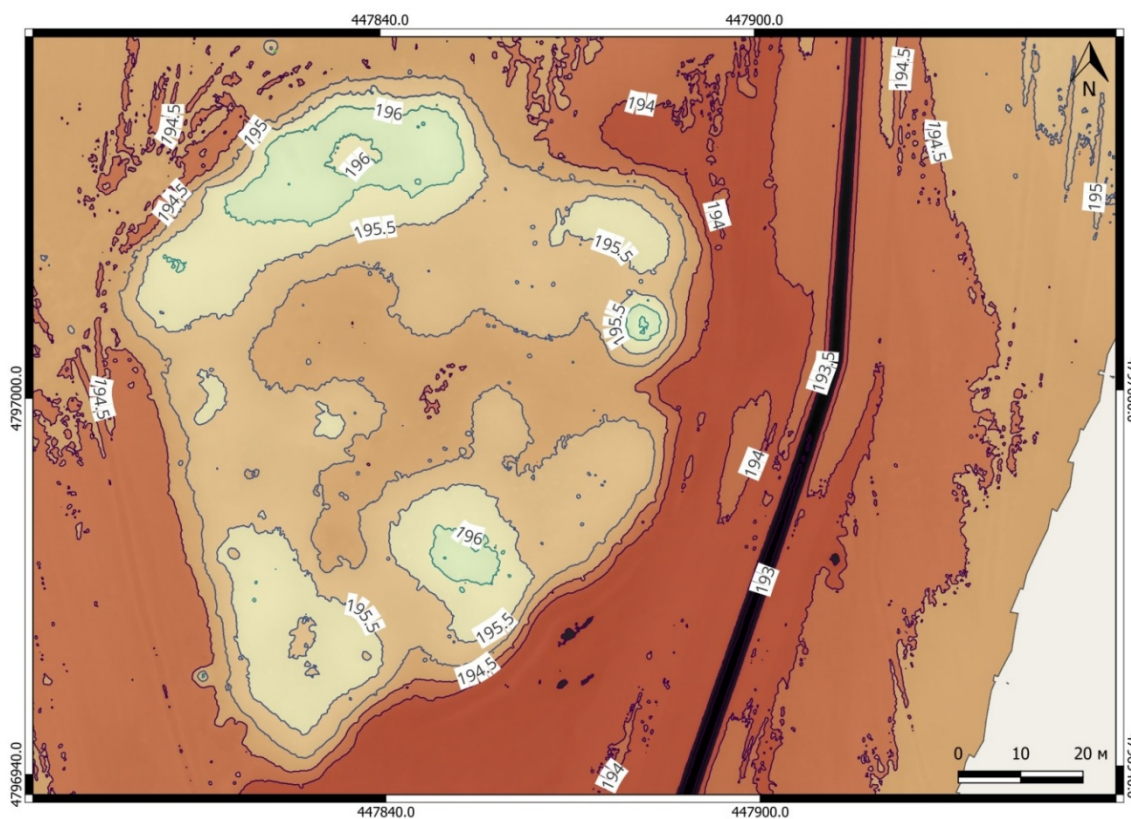
Сурет 2 – Сури қаласының әуеден көрінісі
[Figure 2 – Aerial view of the city of Suri]

«Койбота» атауының семантикасына келер болсақ, оны Қожа Ахмет Ясауи заманына, яғни XII ғасырға жатқызуға толық негіз бар. Кейінгі кезеңдерде тілдік-этимологиялық өзгерістер нәтижесінде «Койбота» атауының Қайбата → Қайып ата → Ғайып ата формаларына ауысуы ықтимал. Мұндай трансформациялар әулие аттарында жиі кездесетін құбылыс және тарихи тұлғаның бастапқы есімінің ұмытылып, оның орнына культтік лақап аттың орнығуымен түсіндіріледі. Бұл тұжырымды Ш. Әшімұлы жинақтаған аңыздық деректер де жанама түрде қуаттайды. Аңыздарда ислам дінін насихаттау жолында Қожа Ахмет Ясауимен замандас өмір сүрген Қазата мен Қайып аталардың Қаратау өңіріне келіп тұрақтағаны баяндалады. Құран сүрелері мен аяттарын, сондай-ақ Мұхаммед пайғамбар хадистерін жатқа білген бұл тұлғалар жергілікті халық арасында ерекше құрметке ие болып, пір тұтылған әулиелер деңгейіне көтерілгені айтылады (Әшімұлы, 2021: 232-237).

Осылайша, Қойбота төбесіндегі мазарды археологиялық тұрғыдан екі кезеңге жатқызуға болады. Бастапқыда ортағасырлық қаланың қорғаныс құрылымының бір бөлігі, кейінгі кезеңде әулие культімен байланысты жерлеу орны. Бұл жағдай Қойбота - Сури қалашығының тек әкімшілік-әскери орталық қана емес, сонымен қатар сопылық-діни дәстүрлермен тығыз байланысты сакралды кеңістік болғанын көрсетеді.

Бүгінгі Оранғай ауылының батыс бөлігінде Қазтөбе деп аталатын көне қалашық орны белгілі. Сонымен қатар Түркістан өңірінің картографиялық материалдарында Қойбота төбесінің оңтүстік-шығысында Найсаб ата атауымен белгілі арық пен сай атауы тіркелген. Бұл топонимдік атау (Найсап, Найсаб, Найсабата) Құшата әулие жөніндегі аңыздық деректерде де кездеседі.

«Қожа Ахмет Ясауи есімімен байланысты аңыз, әпсана, хикаялар» атты еңбекте келтірілген мәліметтерге сәйкес, қазіргі таңда Құшата ауылы аумағында Найсабата деп аталатын елді мекен (төбе) бар екені айтылады (Қорғанбеков, 2014: 122). Бұл деректер археологиялық-тарихи тұрғыдан Қожа Ахмет Ясауи шәкірттерінің Яссы (Түркістан) қаласының маңындағы бірқатар қоныстарда сопылық исламды тарату барысында сол өңірлерде тұрақтап қалғанын аңғартады. Топонимдер арқылы сақталған мұндай атаулар діни тұлғалардың қызмет еткен аумақтарын реконструкциялауда маңызды дереккөз болып табылады.

Сурет 3 – Сури қаласының топографиялық жобасы
[Figure 3 – Topographic plan of the city of Suri]

Сонымен бірге, Қойбота қалашығының шығыс қақпасының солтүстік мұнарасына жерленген мүрденің қаланың белсенді өмір сүру кезеңінен кейін, яғни қала құлдырап, тұрғындары көшіп кеткен соң жерленгені анық байқалады. Ауызша тарихи деректерге сүйенсек, 1938 жылы Оранғай мен Шобанақ ауылы маңында «халық жауы» ретінде айыпталған бес адам ату жазасына кесіліп, қазіргі Қойбота деп аталатын борпылдақ төбеге жерленген. Солардың бірінің қабірі бүгінгі күні темірмен қоршалған солтүстік мұнара үстіндегі мазарға сәйкес келеді. Осы деректі әкесі Масайтов Мүтеннің (1905 ж.т.) естеліктеріне сүйене отырып Мүденов Бабаһ (1941 ж.т.) жеткізеді (Мұсабаев, 2022: 171–184).

Мазардың халық арасында Ғайып ата деп аталып, әулие ретінде құрметтелуінің басты себебі жерлеу оқиғасына қатысты нақты тарихи есімнің ұмытылып, оның орнына аңыздық-мифологиялық сипаттағы атаудың орнығуымен түсіндіріледі. Мұндай құбылыс Оңтүстік Қазақстандағы көптеген культтік орындарға тән. Әдетте «Ғайып ата» атауы нақты тұлғаның есімі емес, оның тағдырына байланысты қалыптасқан лақап ат ретінде сақталады.

Мәселен, бүгінгі Бабайқорған ауылының ортасында орналасқан Ғайып ата әулиенің жерасты мекені де осыған ұқсас аңызбен байланыстырылады: аңыз бойынша, әулие сол жерге кіріп ғайып болған. Алайда тарихи деректерде бұл тұлғаның шын есімі Сунақ руынан шыққан Әмір екені көрсетіледі (Тұяқбаев т.б., 2014). Қойбота қалашығынан солтүстікке қарай шамамен 2 км қашықтықта орналасқан Көктонды әулие мазарының иесі ретінде танылған тұлғаның шын есімі имам Марғұзи екені ғылыми ортада ғана мәлім дерек болып табылады (Мұсабаев, 2022: 171–184). Бұл жайт Түркістан оазисіндегі бірқатар әулиелердің тарихи есімдері кейінгі кезеңдерде культтік атаулармен алмастырылып, аңыздық сипатта сақталғанын көрсетеді. Аталған тұлғалардың барлығы дерлік ортағасырлық кезеңде ислам дінін, әсіресе сопылық бағытты Түркістан өңірінде таратуда елеулі рөл атқарған діни тұлғалар ретінде қарастырылады.

Осылайша, Қойбота қалашығындағы Ғайып ата мазары археологиялық тұрғыдан қаланың бастапқы кезеңімен емес, кейінгі тарихи-әлеуметтік оқиғалармен байланысты жерлеу орны ретінде қарастырылуы тиіс. Ал топонимдік және аңыздық деректер бұл өңірдің сопылық ислам тарихындағы орны мен Қожа Ахмет Ясауи дәстүрімен сабақтастығын айқындай түседі.

Археологиялық зерттеу жұмыстары барысында Қойбота қалашығының нақты географиялық орны анықталды $N43^{\circ}19'26,91''$ $E68^{\circ}21'23,82''$ теңіз деңгейінен биіктігі 233 м. Қалашық төбесінің үстіңгі қабатынан жиналған керамика сынықтары типологиялық және технологиялық белгілері бойынша ортағасырлық Түркістан (Ясы) қаласының керамикалық кешеніне толық сәйкес келеді (Сурет 4). Бұл дерек Қойботаның дамыған қалалық мәдениетке тән ескерткіш екенін және оның ортағасырлық Түркістанмен тығыз байланыста болғанын көрсетеді.

Сурет 4 – Сури қаласының орнынан жинақталған саз ыдыстың бөліктері
[Figure 4 – Fragments of a vessel collected from the site of the city of Suri]

Осы материалдарға сүйене отырып, Қойбота қалашығын XVI ғасыр жазба деректерінде кездесетін Сури қаласымен сәйкестендіруге ғылыми негіз бар деп есептейміз. Бұл тұжырымды бірнеше фактор растайды. Біріншіден, археологтар ұзақ уақыт бойы Шойтөбе–Шауғар қаласын және оның маңайын зерттей отырып, Сури қаласын сол өңірден іздегенімен, нақты

археологиялық дәлелдер анықталмаған. Екіншіден, Әзірет Сұлтан қорық-музейі құрамында ұзақ жылдар қызмет атқарған, 1950-жылдардан бастап бас сақтаушы, ал 1979–1985 жылдары музей директоры болған О. Дастановтың ел аузынан жинаған мәліметтері ерекше назар аударады. Оның дерегінде Гауһар ана өлер алдында: «Мені інім Ибраһим шайхтың қаны төгілген жерге қойыңдар» деп өсиет қалдырғаны айтылады (Тұяқбаев т.б., 2011: 2). Бұл мәлімет Қойбота – Сури қалашығының тек әкімшілік-әскери орталық қана емес, Қожа Ахмет Ясауи әулетіне және оның айналасындағы діни-рухани оқиғаларға тікелей қатысы бар сакралды кеңістік болғанын аңғартады. Демек, Қойбота қалашығы Сури қаласының ықтимал локализациясы ретінде әрі археологиялық, әрі тарихи-деректік тұрғыдан жан-жақты зерттеуді қажет ететін маңызды ескерткіш болып табылады.

Ортағасырлық Сури қаласының орналасуын анықтау мәселесі отандық археологияда көптен бері талқыланып келеді. Бұл тұрғыда т.ғ.д., академик К.М. Байпақовтың зерттеулері айрықша маңызға ие. Автор араб географы ал-Макдисидің Испиджаб округі қалаларының тізімінде Шур атты қаланың аталғанын, ал шамамен екі жарым ғасыр өткен соң Гетум патшасының саяхатында бұл атаудың Сури – Саври түрінде Ясы (Осон) мен Отырар арасындағы қала ретінде көрсетілгенін жазады. Кейінгі XVII ғасыр деректерінде Сури Түркістан маңындағы жер атауы әрі елді мекен ретінде сипатталады. Байпақов Сури қаласын локализациялауды жеңілдететін фактор ретінде осы атаумен үндес Сор-төбе қалашығының Түркістаннан 12 км оңтүстік-батысқа қарай орналасуын атап өтеді (Байпақов, 1977: 201–209). Бұл көзқарасты т.ғ.д., профессор М.Қожа да қолдап, «Ахмет Ясауи есімімен байланысты тарихи орындар» атты еңбегінде Хафиз-и Таныш Бұхари деректеріне сүйене отырып, Суриді Яссы мен Отырар арасынан іздеу қажет екенін алға тартады (Қожа, 2008: 96–99).

Алайда Түркістан өңірінде жүргізілген кейінгі археологиялық зерттеу жұмыстары барысында Сор-төбе атты қала орны нақты анықталмады. Сонымен қатар К.М. Байпақовтың еңбектеріндегі локализациялық деректерде белгілі бір қайшылық байқалады. Зерттеуші ғалым бір еңбегінде Сор-төбені Түркістаннан 12 км оңтүстік-батысқа орналастырса, келесі бір еңбегінде оны Түркістаннан 15 км шығысқа қарай жатқан төбемен теңестіреді (Байпақов, Нұржанов, 1992: 81). Қашықтықты нақты есептеген жағдайда бұл нүкте қазіргі Жоғары Ташанақ аумағына сәйкес келеді. Демек, автордың алғашқы еңбегінде географиялық бағытты (оңтүстік-батыс / оңтүстік-шығыс) көрсету барысында техникалық қате жіберілуі ықтимал. 2010 жылы К.О.Жолдасов, К.Ч.Медоев және Л.С.Бейсембаевалар Түркістан қаласының тарихи орталығын қорғау аймағына түзету жобасын дайындау барысында Сури атауын Елутөбе ескерткішіне теліген. Алайда бұл нысан да біз қарастырып отырған Сури қаласына сәйкес келмейді, себебі аталған аумақтағы қалашықты К.А.Ақышев 1980 жылы зерттеп, оны б.з. II–V ғғ., яғни исламға дейінгі кезеңге жатқызған. Егер Сури қаласы шын мәнінде Түркістанның оңтүстік-шығысында болып, кейін егістік астында жойылған болса, кем дегенде спутниктік түсірілімдерден қамал қабырғасының іздері байқалуы тиіс еді. Мұндай белгілердің болмауы бұл болжамды әлсіретеді.

Қойбота қалашығын Сури қаласымен сәйкестендіруге мүмкіндік беретін маңызды деректердің бірі Қожа Ахмет Ясауидің ұлы Ибраһим шайхтың шейіт болған және жерленген орнын анықтауға қатысты мәліметтер. 1998 жылы «Әзіреті Түркістан» газетінде Илияс Жолдасұлы Ибраһим шайхтың қабірінің жойылу қаупі туралы мәселе көтеріп, оның шейіт болған жері қала ішіндегі «Айгөлек» балабақшасы маңында белгіленіп қалғанын жазады. Бұл деректі сол маңда тұрған зейнеткер ұстаз С.Әбсаттаров растаған.

Екінші дерек бойынша, сүйегі жерленген орын І.Жансүгіров көшесіндегі № 17 үй аумағына сәйкес келеді. Бұл туралы І.Жолдасұлы көне куәгерлер Әліш молда мен Нұғман қожаның аманатын келтіреді (Мұсабаев, 2022: 171–184). Қаланың тағы бір тұрғыны Оразбай Нажимов (Қожа руы) ескі теріге сызылған карталарда Шобанақ маңында үш қорған болғанын: Көктонды, Қойбота-Сури және Түркістан қыш зауыты маңындағы шағын қонысты көрсетеді (Мұсабаев, 2022: 171–184). Осы деректер негізінде «Әзірет Сұлтан қорық-музейі» әкімшілігінің шешімімен археолог Т.Өсеров 2010 жылы аталған аумақта қазба жұмыстарын жүргізіп, Ибраһим шайхқа қатысты археологиялық-ландшафтық белгілерді тіркеді.

О. Дастановтың мәліметтері бойынша, Ибраһим шайх Түркістанның оңтүстік-шығысында емес, шығыс бағытында Сури арығының қалаға қарай ағатын сағасына жақын маңда қайтыс болған. Бұл дерек Қойбота-Сури қалашығын XII–XVI ғасырлардағы діни-тарихи оқиғалармен тікелей байланыстырады.

Біздің пайымдауымызша, II Абдолла хан XVI ғасырда Сури арығы бойындағы Қойбота қаласын Түркістанды алу жолындағы негізгі әскери база ретінде пайдаланған. Ұзақ жол жүріп келген көп санды әскер үшін дайын қорғанысы бар, суы мол, кәріз жүйесі тартылған қала стратегиялық тұрғыдан аса қолайлы болған. Себебі II Абдолла хан соғыс тактикасы мен географиялық орналасуларды жетік меңгерген басшылардың бірі болған (Хафиз Таныш Бухари, 1989: 12-13). Сонымен қатар шығыс бағыттан Түркістанды бақылау Шауғар маңына қарағанда әлдеқайда тиімді еді.

XVIII ғасыр деректерінде П.И. Рычков Сури қаласын Түркістаннан 8 км жерде, 70 отбасынан тұратын елді мекен ретінде көрсетсе (Рычков, 1887), А.И. Добромислов бұл қашықтықты 6 км деп нақтылайды (Добромислов, 1912: 14). Бұл мәліметтер Қойбота қалашығының орналасуымен толық сәйкес келеді. Сондай-ақ Е. Смирнов еңбектерінде Шобанақ маңындағы Сури кәрізі туралы нақты деректер келтіріледі: XIX ғасыр соңында бұл кәріз 50-ге жуық құдықтан тұрып, егін шаруашылығын қамтамасыз еткен (Смирнов, 1887: 118–120). Қазіргі уақытта аталған кәріз жүйесінің орны жер бедерін тегістеу нәтижесінде жойылып, XX ғасырда Әбсадық есімді жергілікті тұрғын салған су диірменінің арығына айналғаны анықталды. Алайда кәріз жүйесіне тән жерасты құдықтарының сақталуына байланысты су толық ағып өтпей, жерге сіңіп кеткен, соның салдарынан диірмен ұзақ уақыт жұмыс істемей қалған. Бүгінгі таңда кәріз бен диірменнің орны ойлы-қырлы бедер түрінде сақталып, шаруашылық мақсатта пайдаланылып, көлік жүретін жолға айналған.

Ғылыми әдебиеттерде мұндай кәріз (канат) жүйелерінің бар екені бұрын негізінен XVI ғасыр деректерінде ғана, атап айтқанда Васифи еңбектерінде Сауран қаласы төңірегімен шектеліп келгені белгілі (Байпақов, Смағұлов, 2005: 20–26). Алайда қазіргі заманғы спутниктік түсірілімдер мен дрон түсірілімдерін қолдану нәтижесінде мұндай жерасты су жүйелерінің таралу аймағы әлдеқайда кең болғаны анықталды. Атап айтқанда, кәріз іздері Сауран, Майдантал, Бабайқорған, Қосмезгіл, Қарнақ, Қотырбұлақ (Құшата маңы), Түркістан, Иқан және Шобанақ елді мекендері маңынан да анықталды (Тұякбаев, т.б., 2014).

Кәріз жүйелерінің құрылымы, таралу аймағы және пайдаланылуы туралы маңызды мәліметтерді XIX ғасыр соңында зерттеу жүргізген Е. Смирнов еңбегінде егжей-тегжейлі сипаттаған. Бұл деректер кәріздердің Түркістан оазисіндегі суармалы егіншілік пен қалалық инфрақұрылымда шешуші рөл атқарғанын көрсетеді.

Жоғарыда келтірілген тарихи деректерді археологиялық барлау нәтижелерімен салыстыра талдау барысында бірқатар ғылыми тұжырымдар жасауға мүмкіндік туды. Біріншіден, Қазақстан аумағына ислам дінінің таралуы барысында Сирия өңірінен шыққан Сури атты этникалық-діни топтың Түркістан маңына қоныстанғаны жөніндегі мәліметтер деректік тұрғыдан нақтылана түсті. Екіншіден, аңыздық және жазба деректерде кездесетін Қожа Ахмет Ясаудің ұлы Ибраһимнің өліміне қатысты оқиғалар Сури қауымымен байланыстырылады, бұл аймақтың діни-әлеуметтік тарихындағы күрделі үдерістерді көрсетеді.

Археологиялық барлау барысында алынған материалдар, картографиялық, спутниктік және дрон түсірілімдерін кешенді талдау нәтижесінде ортағасырлық Сури қаласының ықтимал орны ретінде Қойбота қалашығын негіздеуге мүмкіндік туды. Сонымен қатар Көктонды ата кесенесінің астында жатқан қоныс, Қойбота қаласы және оған тартылған Сури кәріз жүйесі өзара тығыз байланысты біртұтас тарихи-археологиялық кешен ретінде қарастырылуы тиіс.

Осы себепті аталмыш нысандарды кешенді археологиялық зерттеуден өткізу, олардың хронологиясын нақтылау және мемлекеттік қорғауға алу өңірдің ортағасырлық қалалық мәдениеті мен суару жүйелерін зерттеуде аса маңызды ғылыми міндеттердің бірі болып табылады.

Қорытынды

Археологиялық барлау материалдарын, жазба деректерді, топонимикалық мәліметтерді, картографиялық және спутниктік бақылау нәтижелерін өзара салыстыру арқылы Сури қаласының нақты локализациясы жөніндегі бұрынғы ғылыми болжамдар қайта қаралды. Жүргізілген зерттеу нәтижелері ортағасырлық Сури қаласының Түркістан өңіріндегі Қойбота ескерткіші ететіндігін көрсетті. Археологиялық барлау нәтижелері Қойбота қалашығы, Сури арығы және оған жалғасқан көне кәріз жүйелері біртұтас ортағасырлық қалалық-сәулеттік кешен болғанын көрсетеді. Бұл кешеннің құрылымы, географиялық орналасуы және мәдени қабаттарынан жиналған материалдар Қойбота қалашығын тарихи деректерде аталған Сури қаласының орны екендігіне негіз болуда. Сонымен қатар Көктонды ата кесенесі маңындағы археологиялық қабаттардың болуы бұл аумақтың ерте және кейінгі ортағасыр кезеңдерінде үздіксіз қоныстанғанын айғақтайды.

Зерттеу барысында Сури атауының Сирия (Шам) өңірімен тарихи байланысы, ислам дінінің Оңтүстік Қазақстан аумағына таралу үдерісімен сабақтастығы және Қожа Ахмет Ясауи дәуіріндегі діни-мәдени ахуалмен байланысы ғылыми тұрғыда негізделді. Жазба деректер мен ауызша тарихи мәліметтерді салыстырмалы талдау Сури халқының Түркістан оазисіне қоныстануы, олардың шаруашылық және діни өмірдегі орны туралы маңызды тұжырымдар жасауға мүмкіндік берді.

Қорытындылай келе, Қойбота – Сури қалашығын, Сури кәріз жүйелерін және Көктонды ата кесенесі астындағы археологиялық нысандарды кешенді түрде зерттеу, оларды мемлекет қорғауына алу және ғылыми айналымға енгізу қажеттілігі айқындалды. Аталған ескерткіштерді сақтау мен зерделеу Түркістан өңірінің тарихи-мәдени мұрасын толықтырумен қатар, мәдени-танымдық және сакралды туризмді дамытуға да елеулі үлес қоса алады. Болашақта кешенді археологиялық қазба жұмыстарын жүргізу Сури қаласының тарихи бейнесін нақтылап, оның аймақ тарихындағы орнын толық ашуға мүмкіндік береді.

References

- Ashimuly, 2021 — *Ashimuly Sh.* Otken aziz aulieler [The saints of the past]. Kyzylorda: Kyzylorda-kanagaty, 2021. 500 p. (In Kaz.).
- Baypakov, 1977 — *Baypakov K.M.* O lokalizacii pozdnesrednevekovykh gorodov Kazakhstana [On the localization of late medieval cities in Kazakhstan] // *Sovetskaya arheologiya*, № 2. 1977. Pp. 201–209. (In Russ.).
- Baypakov, 1985 — *Baypakov K.M.* Issledovaniya v Otrar'skom oazise i Talasskoy doline [Research in the Otrar Oasis and Talas Valley] // *Arheologicheskie Otkrytiya 1983 goda*. Moscow: Nauka, 1985. 503 p. (In Russ.).
- Baypakov, Azimhan, 2013 — *Baypakov K., Azimhan A.* Vse dorogi vedut v Turkestan [All roads lead to Turkestan]. Almaty: A. Kh. Marghulan Institute of Archeology, 2013. 233 p. (In Russ.).
- Baypakov, Nurzhanov, 1992 — *Baypakov K. Nurzhanov A.* Uly Zhibek zholy zhane ortagasyrlyk Kazakstan [The Great Silk Road and Medieval Kazakhstan]. Almaty: Kazakstan, 1992. 208 p. (In Kaz.).
- Baypakov, Smagulov, 2005 — *Baypakov K.M., Smagulov E.A.* Ortagasyrlyk Sauran shahary [The medieval city of Sauran]. Almaty: Sredo, 2005. 202 p. (In Kaz.).
- Dobrosmyslov, 1912 — *Dobrosmyslov A.I.* Goroda Syr-Dar'inskoy oblasti [Cities of the Syr Darya region]. Tashkent: El.-par. tipo-lit. O.A. Porceva, 1912. 204 p. (In Russ.).
- Eleuov, 2006 — *Eleuov M.* Turkistan oazisinен 2004-2015 zhyldary ashylgan ortagasyrlyk eldi mekender men kalalar [Medieval settlements and cities discovered in the Turkestan oasis in 2004-2015] // *Turan-Turkistan: tarihi-madeni sabaktastyk maseleleri Ezhelgi dauir zhane ortagasyrlar*. Turkistan: HKTU, 2006. 170 p. (In Kaz.).
- Hafiz, 1989 — *Hafiz-i Tanysh ibn Mir Muhammad Buhari.* Sharaf-nama-yi Shahi (Kniga shahskoy slavy) [Sharaf-nama-yi Shahi (The Book of the Shah's Glory)]. Part. 2. Transl. by M.A. Salahetdinova. M.: Nauka, 1989. 560 p. (In Russ.).
- Hashimov, 2001 — *Hashimov M.* Religioznye i duhovnye pamyatniki Centralnoy Azii [Religious and spiritual monuments of Central Asia]. Almaty: SAGA, 2001. 255 p. (In Russ.).
- Kaiyrken, Iliasova, 2020 — *Kaiyrken T.Z., Iliasova Z.S.* Ortagasyrlyk jazba derekterdegi Ispidjab jane onun toniregindegi kalalar men eldimekender [Ispidjab and its surrounding towns and settlements in medieval written sources] // *Edu.e-history.kz Elektrondy Gylymi Jurnaly*. 1(21). 2020. Pp. 242–252. (In Kaz.).
- Korganbekov, 2014 — *Korganbekov B.* Kozha Ahmet Yasaui esimimen baylanysty anyz, apsana, hikayalar [Legends, myths, and stories associated with the name of Khoja Akhmet Yassawi]. Almaty: Effekt, 2014. 186 p. (In Kaz.).

Kozha, 2008 — *Kozha M.* Ahmet Yasaui esimimen baylanysty tarihi oryndar [Historical places associated with the name of Akhmet Yassawi] // Kozha Ahmet Yasaui muralary men iliminin zerttelu maseleleri. Turkistan: HKTU, 2008. Pp. 96–99. (In Kaz.).

Matveev, Sazonov, 2004 — *Matveev K., Sazonov A.* Pyat zhizney drevney Suri [Five Lives of Ancient Suri]. Moscow: Amrita – Rus, 2004. 176 p. (In Russ.).

Murgabaev, et al., 2014 — *Murgabaev S., Bahtybaev M., Nurhanov B., Maldybekova L.* Nekotorye rezultaty issledovaniya na mogil'nike epohi bronzы Karasuyir III [Some results of the research at the Karasuyir III Bronze Age burial ground] // Kazakstan Respublikasy ulttyk gylım akademiyasynyn habarlary. No. 5. 2014. Pp. 23–29. (In Kaz.).

Musabaev, 2022 — *Musabaev K.S.* Ortagasyrlyk Suri kalasynyn orynyn anyktau [Locating the medieval city of Suri] // «1920-1950 zhyldardagy Kazakstandagy sayasi kugyn-surgin» takyrybyna arналган Respublikalyk gylymi-tazhiribelik konferenciya» (Respublikalyk gylymi-tazhiribelik konferenciya materialdary. 7 zheltoksan 2022 zhyl). Turkistan: ZhK «Myrza» baspasy, 2022. Pp. 171–184. (In Kaz.).

Ondasynov, 1969 — *Ondasynov N.* Arabsha-kazaksha tusindirime sozdik [Arabic-Kazakh explanatory dictionary]. Almaty: Kazakstan, 1969. 250 p. (In Kaz.).

Rychkov, 1887 — *Rychkov P.I.* Topografiya Orenburgskoy gubernii [Topography of the Orenburg province]. Orenburg: Imperatorskoe Russkoe Geograficheskoe Obshchestvo, 1887. 385 p. (In Russ.).

Sizdikov, et al., 2025 — *Sizdikov B.S., Gursoy M., Kozha M.B., Zhetibaev K.M., Bahtybaev M.M., Murgabaev S.S., Alimbekuly A., Almazuly Sh.* Ezhelgi Kultobe kalasy: arheologiyalyk zhane panaralyk zertteulerdin natizheleri [The ancient city of Kultobe: results of archaeological and interdisciplinary research]. Almaty: ADAL KITAP, 2025. 193 p. (In Kaz.).

Smagulov, 2004 — *Smagulov E.* Arabskoe nashestvie v Yuzhnyi Kazahstan: dannye pis'mennyh i arheologicheskikh istochnikov [The Arab invasion of Southern Kazakhstan: evidence from written and archaeological sources] // Mobilizovannyy arheologiyey. Astana: ENU, 2004. Pp. 103–113. (In Russ.).

Smirnov, 1887 — *Smirnov E.* Ustroystvo karyzov i raschistka klyuchey bliz g. Turkestana [Construction of kariz and clearing of springs near the city of Turkestan] // Syr-Darinskaya oblast. Peterburg, 1887. Pp. 118–120. (In Russ.).

Tuyakbaev, et al., 2011 — *Tuyakbaev M., Oserov T., Musabaev K., Kumisbaeva U.* Gauhar ana saganasy manyndagy 2011 zh. mamyr айында zhurgizilgen arheologiyalyk kazba zhymystarynyn Esebi [Report on archaeological excavations conducted in May 2011 near the Gauhar Ana monastery]. Turkistan: Aziret Sultan muragaty, 2011. (In Kaz.).

Tuyakbaev, et al., 2014 — *Tuyakbaev M., Musabaev K., Oserov T., Tadzhibaev N., Absadyk Zh., Karim A., Nazarov N., Akaev B.* Turkistan zhazirasynyn Sidak mikrooazisinde zhurgizilgen 2014 zhylgy arheologiyalyk barlau zhymystarynyn Esebi [Report on the 2014 archaeological exploration work carried out in the Sidak micro-oasis of the Turkestan Peninsula]. Turkistan: Aziret Sultan muragaty, 2014. (In Kaz.).

Tuyakbaev, t.b., 2015 — *Tuyakbaev M., Oserov T., Musabaev K.* Arheologiya zhane eskertkishterdi korgau boliminin 2015 zhyly atkargan zhymystarynyn Esebi [Report on the work of the Department of Archaeology and Monument Protection in 2015]. Turkistan: Aziret Sultan muragaty, 2015. (In Kaz.).

Zhandarbek, 2002 — *Zhandarbek Z.* «Nasab-nama» nuskalary zhane turki tarihy [Variants of "Nasab-nama" and Turkic history]. Almaty: Dayk-Press, 2002. 168 p. (In Kaz.).

Әдебиеттер тізімі

Әшімұлы, 2021 — *Әшімұлы Ш.* Өткен әзиз әулиелер. Қызылорда: «Қызылорда-қанағаты», 2021. 500 б.

Байпаков, 1977 — *Байпаков К.М.* О локализации позднесредневековых городов Казахстана // Советская археология, № 2. 1977. С. 201-209.

Байпаков, 1985 — *Байпаков К.М.* Исследования в Отрарском оазисе и Таласской долине // Археологические Открытия 1983 года. Москва: Издательство Наука, 1985. 503 с.

Байпаков, Азимхан, 2013 — *Байпаков К., Азимхан А.* Все дороги ведут в Туркестан. Алматы: Институт археологии им. А. Х. Маргулана, 2013. 233 с.

Байпаков, Нұржанов, 1992 — *Байпаков К. Нұржанов А.* Ұлы Жібек жолы және ортағасырлық Қазақстан. Алматы: Қазақстан, 1992. 208 б.

Байпаков, Смағұлов, 2005 — *Байпаков К.М., Смағұлов Е.А.* Ортағасырлық Сауран шаһары. Алматы: «Credo», 2005. 202 б.

Добросмыслов, 1912 — *Добросмыслов А.И.* Города Сыр-Дарьинской области. Ташкент: Эл.-пар. типо-лит. О.А. Порцева, 1912. 204 с.

Елеуов, 2006 — *Елеуов М.* Түркістан оазисінен 2004–2015 жылдары ашылған ортағасырлық елді мекендер мен қалалар // Тұран-Түркістан: тарихи-мәдени сабақтастық мәселелері Ежелгі дәуір және ортағасырлар. Түркістан: ХҚТУ, 2006. 170 б.

Жандарбек, 2002 — *Жандарбек З.* «Насаб-нама» нұсқалары және түркі тарихы. Алматы: Дайк-Пресс, 2002. 168 б.

Қайыркен, Ильясова, 2020 — *Қайыркен Т.З., Ильясова З.С.* Ортағасырлық жазба деректердегі Испиджаб және оның төңірегіндегі қалалар мен елді мекендер // Edu.e-history.kz Электрондық Ғылыми Журналы. 1(21). 2020. Б. 242–252.

- Қожа, 2008 — *Қожа М.* Ахмет Ясауи есімімен байланысты тарихи орындар // Қожа Ахмет Ясауи мұралары мен ілімінің зерттелу мәселелері. Түркістан: ХҚТУ, 2008. Б. 96–99.
- Қорғанбеков, 2014 — *Қорғанбеков Б.* Қожа Ахмет Ясауи есімімен байланысты аңыз, эпсана, хикаялар. Алматы: Эффект, 2014. 186 б.
- Матвеев, Сазонов, 2004 — *Матвеев К., Сазонов А.* Пять жизней древней Сури. Москва: Амрита – Рус, 2004. 176 с.
- Мургабаев, 2014 — *Мургабаев С., Бахтыбаев М., Нурханов Б., Малдыбекова Л.* Некоторые результаты исследования на могильнике эпохи бронзы Карасуйир III // Қазақстан Республикасы ұлттық ғылым академиясының хабарлары. №5. 2014. С. 23–29.
- Мұсабаев, 2022 — *Мұсабаев Қ.С.* Ортағасырлық Сури қаласының орынын анықтау // «1920–1950 жылдардағы Қазақстандағы саяси қуғын-сүргін» тақырыбына арналған Республикалық ғылыми-тәжірибелік конференция» (Республикалық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары. 7 желтоқсан 2022 жыл). Түркістан: ЖК «Мырза» баспасы, 2022. Б. 171–184.
- Оңдасынов, 1969 — *Оңдасынов Н.* Арабша-қазақша түсіндірме сөздік. Алматы: Қазақстан, 1969. 250 б.
- Рычков, 1887 — *Рычков П.И.* Топография Оренбургской губернии. Оренбург: Императорское Русское Географическое Общество, 1887. 385 с.
- Сиздинов, т.б., 2025 — *Сиздинов Б.С., Гурсой М., Қожа М.Б., Жетібаев К.М., Бахтыбаев М.М., Мургабаев С.С., Әлімбекұлы Ә., Алмазұлы Ш.* Ежелгі Күлтөбе қаласы: археологиялық және пәнаралық зерттеулердің нәтижелері. Алматы: ADAL KITAP, 2025. 193 б.
- Смагулов, 2004 — *Смагулов Е.* Арабское нашествие в Южный Казахстан: данные письменных и археологических источниках // Мобилизованный археологией. Астана: ЕНУ, 2004. С. 103–113.
- Смирнов, 1887 — *Смирнов Е.* Устройство карызов и расчистка ключей близъ г. Туркестана // Сырь-Дарьинская область. Петербург, 1887. С. 118–120
- Тұяқбаев, т.б., 2011 — *Тұяқбаев М., Өсеров Т., Мұсабаев Қ., Күмісбаева Ұ.* Гауһар ана сағанасы маңындағы 2011 ж. мамыр айында жүргізілген археологиялық қазба жұмыстарының Есебі. Түркістан: Өзірет Сұлтан мұрағаты, 2011.
- Тұяқбаев, т.б., 2014 — *Тұяқбаев М., Мұсабаев Қ., Өсеров Т., Таджибаев Н., Әбсадық Ж., Кәрім А., Назаров Н., Ақаев Б.* Түркістан жазирасының Сидак микрооазисінде жүргізілген 2014 жылғы археологиялық барлау жұмыстарының Есебі. Түркістан: Өзірет Сұлтан мұрағаты, 2014.
- Тұяқбаев, т.б., 2015 — *Тұяқбаев М., Өсеров Т., Мұсабаев Қ.* Археология және ескерткіштерді қорғау бөлімінің 2015 жылы атқарған жұмыстарының Есебі. Түркістан: Өзірет Сұлтан мұрағаты, 2015.
- Хафиз, 1989 — *Хафиз-и Таныш ибн Мир Мухаммад Бухари.* Шараф-нама-йи Шахи (Книга шахской славы). Ч. 2. Переводчица М.А. Салахетдинова. Москва: Наука, 1989. 560 с.
- Хашимов, 2001 — *Хашимов М.* Религиозные и духовные памятники Центральной Азии. Алматы: САГА, 2001. 255 с.

CONTENTS

HISTORIOGRAPHY AND SOURCE STUDIES

Abdimomynov N.T., Ospanova A.O., Djumashev A. FROM IDEOLOGY TO EMPIRICAL SYNTHESIS: THE EVOLUTION OF THE SOVIET RUSSIAN HISTORIOGRAPHY ON THE POLITICAL ECONOMY OF THE GOLDEN HORDE)	7
Kalfa M., Kozhakhan Zh., Beysegulova A. THE HISTORY OF RESEARCH ON THE LEATHER-PROCESSING CRAFT OF THE KAZAKH PEOPLE.....	23
Temirkhanov B., Mutaliyev M., Karakulak M. THE IMAGE OF KHOJA AHMET YASSAWI IN THE “KAZAKH” NEWSPAPER.....	36

HISTORY

Aldazhumanov K.S., Sandybayeva D.M., Abuov N.A. KAZAKHSTANIS IN CAPTIVITY, THE PARTISAN MOVEMENT, AND THE EUROPEAN RESISTANCE.....	46
Barin E., Satayeva B. THE CONSTRUCTIVE ROLE OF CULTURE AND LANGUAGE IN HISTORICAL DISCOURSE.....	62
Bulanov E., Tumabayev T., Safarov R. THE BASMACHI MOVEMENT IN CENTRAL ASIA: HISTORICAL ORIGINS AND REGIONAL PECULIARITIES.....	79
Zholdassuly T., Madelkhanova M. THE “KOSHCHI” UNION AND ITS ACTIVITIES IN THE KYZYLORDA REGION: A STUDY BASED ON ARCHIVAL MATERIALS (1920–1929).....	95
Kasymbekova M.A., Vecihi S.F.H. SOCIAL PREREQUISITES FOR THE EMERGENCE AND DEVELOPMENT OF SUFI ORDERS IN CENTRAL ASIA.....	111
Kokebayeva G.K., Bissembauly M. FORCED MIGRATION AND ETHNIC POLICY IN WESTERN BELARUS AND WESTERN UKRAINE IN THE 1940s.....	125
Kuanbay O.B., Apendiyev T.A., Ushkurbayeva A.E. DEMOGRAPHIC DYNAMICS OF TAJIKISTAN: FERTILITY, MORTALITY, TRENDS AND FORECASTS (1990–2023).....	139
Malikova S.Z., Tashagil A., Issakayeva A.M. AUL BAIS: THE POLICY OF CONFISCATION AND DEPORTATION CONDUCTED IN THE BULAEV DISTRICT.....	155
Muhametkhanuli N., Kurbanali Zh. POLITICAL RELATIONS BETWEEN THE HAN DYNASTY AND THE XIONGNU AND THEIR INFLUENCE ON NOMADIC CIVILIZATION.....	169
Mukhatova O.Kh., Seffat D. KAZAKH – RUSSIAN DIPLOMATIC RELATIONS OF THE LATE 17TH – EARLY 18TH CENTURIES	182
Myrzabekova R., Zhakupova G., Rakhmonkulova Z. FORCED LABOR SYSTEM IN THE TERRITORY OF THE KAZAKH SSR ON THE EXAMPLE OF JAPANESE PRISONERS OF WAR (1946–1956).....	195
Nurpeissova E., Baydaly R., Abil Ye. SOCIO-POLITICAL ACTIVITY OF ELDES OMAROV DURING THE YEARS OF CIVIL CONFRONTATION (1917–1919).....	211
Sarsembayeva G.A., Zhailaubayeva A.N., Ualtayeva A. SOCIO-DEMOGRAPHIC PROCESSES IN THE CITIES OF EAST KAZAKHSTAN IN THE 90s OF THE XXth CENTURY (BASED ON THE EXAMPLE OF UST-KAMENOGORSK AND SEMIPALATINSK).....	225
Sissenbayeva A., Kalybekova M.Ch., Abuov N.A. KAZAKHSTANI PRISONERS OF WAR IN NAZI CONCENTRATION CAMPS DURING THE SECOND WORLD WAR: POSSIBILITIES FOR RECONSTRUCTING INDIVIDUAL FATES ON THE BASIS OF ARCHIVAL CARD FILES.....	241
Teleuova E.T., Zhumadil A.K. THE FORMATION PATTERNS OF A HYBRID LEGAL MODEL IN THE 19TH CENTURY KAZAKH STEPPE.....	256

ETHNOLOGY/ANTHROPOLOGY

Assylbekova N., Kistaubayeva A., Dospanov O. KAZAKH ETHNOGRAPHIC COLLECTIONS OF THE KUNSTKAMERA: A MUSEOLOGICAL ANALYSIS.....	270
Musabayev K., Sizdikov B., Maldybek A. THE LOCALIZATION OF THE MEDIEVAL CITY OF SURI: BASED ON WRITTEN AND ARCHAEOLOGICAL SOURCES.....	282

МАЗМҰНЫ**ТАРИХНАМА ЖӘНЕ ДЕРЕКТАНУ**

Абдимомынов Н.Т., Оспанова А.А., Жумашев А.М. ИДЕОЛОГИЯЛЫҚ ДОГМАЛАРДАН ЭМПИРИКАЛЫҚ СИНТЕЗГЕ: АЛТЫН ОРДАНЫҢ САЯСИ ЭКОНОМИЯСЫН ЗЕРТТЕУДЕГІ КЕҢЕСТІК ТАРИХНАМАНЫҢ ЭВОЛЮЦИЯСЫ.....	7
Калфа М., Қожахан Ж., Бейсеғұлова А. ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ТЕРІ ӨНДЕУ КӘСІБІНІҢ ЗЕРТТЕЛУ ТАРИХЫ.....	23
Темирханов Б., Муталиев М., Каракулак М. ҚОЖА АХМЕТ ЯСАУИ БЕЙНЕСІНІҢ «ҚАЗАҚ» ГАЗЕТІНДЕГІ КӨРІНІСІ.....	36

ТАРИХ

Алдажұманов Қ.С., Сандыбаева Д.М., Абуов Н.А. ТҮТҚЫНҒА ТҮСКЕН ҚАЗАҚСТАНДЫҚТАР, ПАРТИЗАН ҚОЗҒАЛЫСЫ ЖӘНЕ ЕУРОПАЛЫҚ ҚАРСЫЛАСУ ҚОЗҒАЛЫСЫ.....	46
Барын Е., Сатаева Б. ТАРИХИ ДИСКУРСАҒЫ МӘДЕНИЕТ ПЕН ТІЛДІҢ КОНСТРУКТИВТІК ҚЫЗМЕТІ.....	62
Бұланов Е.О., Тұмабаев Т.С., Сафаров Р.И. ОРТА АЗИЯДАҒЫ БАСМАШЫЛАР ҚОЗҒАЛЫСЫ: ТАРИХИ БАСТАУЛАРЫ МЕН АЙМАҚТЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....	79
Жолдасұлы Т., Маделханова М. «ҚОСШЫ» ОДАҒЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ ҚЫЗЫЛОРДА ӨҢІРІНДЕГІ ҚЫЗМЕТІ: АРХИВТІК МАТЕРИАЛДАР БОЙЫНША ЗЕРТТЕУ (1920–1929 жж.).....	95
Касымбекова М.Ә., Вежихи С.Ф.Х. ОРТАЛЫҚ АЗИЯДА СОПЫЛЫҚ ТАРИҚАТТЫҢ ПАЙДА БОЛУЫ МЕН ДАМУЫНЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК АЛҒЫШАРТТАРЫ.....	111
Көкебаева Г.К., Бисембайұлы М. 1940 ЖЫЛДАРДАҒЫ БАТЫС БЕЛАРУСЬ ПЕН БАТЫС УКРАИНАДАҒЫ МӘЖБҮРЛІ МИГРАЦИЯ ЖӘНЕ ЭТНИКАЛЫҚ САЯСАТ.....	125
Қуанбай О.Б., Әпендиев Т.Ә., Ушкурбаева А.Е. ТӘЖІКСТАННЫҢ ДЕМОГРАФИЯЛЫҚ ДИНАМИКАСЫ: ТУЫЛУ МЕН ӨЛІМ-ЖІТІМ КӨРСЕТКІШІ, ТЕНДЕНЦИЯЛАР ЖӘНЕ БОЛЖАМДАР (1990–2023).....	139
Маликова С.З., Ташағыл А., Исакаева А.М. АУЫЛ БАЙЛАРЫ: БУЛАЕВ АУДАНЫНДА ЖҮРГІЗІЛГЕН ТӘРКІЛЕУ ЖӘНЕ ЖЕР АУДАРУ САЯСАТЫ.....	155
Мұқаметханұлы Н., Құрбанәлі Ж. ХАНЬ ДИНАСТИЯСЫ МЕН ҒҰНДАРДЫҢ САЯСИ ҚАТЫНАСТАРЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ КӨШПЕНДІЛЕР ӨРКЕНИЕТІНЕ ЫҚПАЛЫ.....	169
Мұхатова О.Х., Сеффат Д. XVII Ғ. СОҢЫ – XVIII Ғ. БАСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ-ОРЫС ДИПЛОМАТИЯЛЫҚ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСТАРЫ.....	182
Мырзабекова Р., Жакупова Г., Байхоразова З. ҚАЗАҚ КСР ТЕРРИТОРИЯСЫНДАҒЫ МӘЖБҮРЛІ ЕҢБЕК ЖҮЙЕСІ ЖАПОН СОҒЫС ТҮТҚЫНДАРЫ МЫСАЛЫНДА (1946–1956).....	195
Нурпеисова Э.Т., Байдалы Р.Ж., Әбіл Е.А. ЕЛДЕС ОМАРОВТЫҢ АЗАМАТТЫҚ ҚАРСЫЛАСУ ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ҚОҒАМДЫҚ-САЯСИ ҚЫЗМЕТІ (1917–1919 жж.).....	211
Сарсембаева Г.А., Жайлаубаева А.Н., Уалтаева А.С. XX ҒАСЫРДЫҢ 90-Ы ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАН ҚАЛАЛАРЫНДАҒЫ ӘЛЕУМЕТТІК-ДЕМОГРАФИЯЛЫҚ ПРОЦЕСТЕР (ӨСКЕМЕН МЕН СЕМЕЙ МЫСАЛЫНДА).....	225
Сисенбаева А.А., Калыбекова М.Ч., Абуов Н.А. ЕКІНШІ ДҮНИЕЖҮЗІЛІК СОҒЫС ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ КОНЦЛАГЕРЬЛЕРДЕГІ ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ӘСКЕРИ ТҮТҚЫНДАР: АРХИВТІК КАРТОТЕКАЛАР НЕГІЗІНДЕ ОЛАРДЫҢ ТАҒДЫРЛАРЫН ҚАЙТА ҚАРАУ МҮМКІНДІКТЕРІ.....	241
Телеуова Э.Т., Жұмаділ А.Қ. XIX ҒАСЫРДАҒЫ ҚАЗАҚ ДАЛАСЫНДАҒЫ ГИБРИДТІК ҚҰҚЫҚТЫҚ ҮЛГІНІҢ ҚАЛЫПТАСУ ЗАҢДЫЛЫҚТАРЫ.....	256

ЭТНОЛОГИЯ/АНТРОПОЛОГИЯ

Асылбекова Н., Кистаубаева А., Доспанов О. КУНСТКАМЕРАДАҒЫ ҚАЗАҚ ЭТНОГРАФИЯЛЫҚ КОЛЛЕКЦИЯЛАРЫ: МУЗЕЙТАНУЛЫҚ ТАЛДАУ.....	270
Мұсабаев Қ., Сиздинов Б., Малдыбек А. ОРТАҒАСЫРЛЫҚ СУРИ ҚАЛАСЫНЫҢ ЛОКАЛИЗАЦИЯСЫ: ЖАЗБА ЖӘНЕ АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ ДЕРЕКТЕР НЕГІЗІНДЕ.....	282

СОДЕРЖАНИЕ ИСТОРИОГРАФИЯ И ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ

Абдимомынов Н.Т., Оспанова А.А., Жумашев А.М. «ОТ ИДЕОЛОГИЧЕСКИХ ДОГМ К ЭМПИРИЧЕСКОМУ СИНТЕЗУ: ЭВОЛЮЦИЯ СОВЕТСКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ ПОЛИТЭКОНОМИИ ЗОЛОТОЙ ОРДЫ».....	7
Калфа М., Кожахан Ж., Бейсегулова А. ИСТОРИЯ ИЗУЧЕНИЯ КОЖЕВЕННОГО РЕМЕСЛА КАЗАХСКОГО НАРОДА.....	23
Темирханов Б., Муталиев М., Каракулак М. ОБРАЗ ХОДЖИ АХМЕДА ЯСАВИ В ГАЗЕТЕ «КАЗАХ».....	36

ИСТОРИЯ

Алдажуманов К.С., Сандыбаева Д.М., Абуов Н.А. КАЗАХСТАНЦЫ В ПЛЕНУ, ПАРТИЗАНСКОМ ДВИЖЕНИИ И ЕВРОПЕЙСКОМ СОПРОТИВЛЕНИИ.....	46
Барын Е., Сатаева Б. КУЛЬТУРА И ЯЗЫК КАК КОНСТРУКТИВНЫЕ ФАКТОРЫ ИСТОРИЧЕСКОГО ДИСКУРСА.....	62
Буланов Е.О., Тумабаев Т.С., Сафаров Р.И. БАСМАЧЕСКОЕ ДВИЖЕНИЕ В СРЕДНЕЙ АЗИИ: ИСТОРИЧЕСКИЕ ИСТОКИ И РЕГИОНАЛЬНЫЕ ОСОБЕННОСТИ.....	79
Жолдасулы Т., Маделханова М. СОЮЗ «КОШЧИ» И ЕГО ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ В КЫЗЫЛОРДИНСКОМ РЕГИОНЕ: ИССЛЕДОВАНИЕ НА ОСНОВЕ АРХИВНЫХ МАТЕРИАЛОВ (1920–1929 гг.).....	95
Касимбекова М.А., Вежихи С.Ф.Х. СОЦИАЛЬНЫЕ ПРЕДПОСЫЛКИ ВОЗНИКНОВЕНИЯ И РАЗВИТИЯ СУФИЙСКИХ ОРДЕНОВ В ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ.....	111
Кокебаева Г.К., Бисембайұлы М. ВЫНУЖДЕННАЯ МИГРАЦИЯ И ЭТНИЧЕСКАЯ ПОЛИТИКА В ЗАПАДНОЙ БЕЛАРУСИ И ЗАПАДНОЙ УКРАИНЕ В 1940-х ГОДАХ.....	125
Қуанбай О.Б., Апендиев Т.А., Ушқурбаева А.Е. ДЕМОГРАФИЧЕСКАЯ ДИНАМИКА ТАДЖИКИСТАНА: РОЖДАЕМОСТЬ, СМЕРТНОСТЬ, ТЕНДЕНЦИИ И ПРОГНОЗЫ (1990–2023 ГГ.).....	139
Маликова С.З., Ташагыл А., Исакаева А.М. АУЛЬНЫЕ БАИ: ПОЛИТИКА КОНФИСКАЦИИ И ВЫСЕЛЕНИЕ ПРОВЕДЕННАЯ В БУЛАЕВСКОМ РАЙОНЕ.....	155
Мукаметханұлы Н., Құрбанали Ж. ПОЛИТИЧЕСКИЕ ОТНОШЕНИЯ ДИНАСТИИ ХАНЬ И ХУННУ И ИХ ВЛИЯНИЕ НА ЦИВИЛИЗАЦИЮ КОЧЕВНИКОВ.....	169
Мухатова О.Х., Сеффат Д. КАЗАХСКО – РУССКИЕ ДИПЛОМАТИЧЕСКИЕ ОТНОШЕНИЯ КОНЦА XVII – НАЧАЛА XVIII ВВ.....	182
Мырзабекова Р., Жакупова Г., Рахмонкулова З. СИСТЕМА ПРИНУДИТЕЛЬНОГО ТРУДА НА ТЕРРИТОРИИ КАЗАХСКОЙ ССР НА ПРИМЕРЕ ЯПОНСКИХ ВОЕННОПЛЕННЫХ (1946–1956 гг.).....	195
Нурпенсова Э.Т., Байдалы Р.Ж., Абиля Е.А. ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ЕЛДЕСА ОМАРОВА В ГОДЫ ГРАЖДАНСКОГО ПРОТИВОСТОЯНИЯ (1917–1919 гг.).....	211
Сарсембаева Г.А., Жайлаубаева А.Н., Уалтаева А.С. СОЦИАЛЬНО-ДЕМОГРАФИЧЕСКИЕ ПРОЦЕССЫ В ГОРОДАХ ВОСТОЧНОГО КАЗАХСТАНА В 90-е ГОДЫ XX ВЕКА (НА ПРИМЕРЕ УСТЬ-КАМЕНОГОРСКА И СЕМИПАЛАТИНСКА).....	225
Сисенбаева А.А., Калыбекова М.Ч., Абуов Н.А. ВОЕННОПЛЕННЫЕ-КАЗАХСТАНЦЫ В КОНЦЛАГЕРЯХ ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ: ВОЗМОЖНОСТИ РЕКОНСТРУКЦИИ СУДЕБ НА ОСНОВЕ АРХИВНЫХ КАРТОТЕК.....	241
Телеуова Э.Т., Жумадилов А.К. ЗАКОНОМЕРНОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ ГИБРИДНОЙ ПРАВОВОЙ МОДЕЛИ В КАЗАХСКОЙ СТЕПИ В XIX ВЕКЕ.....	256

ЭТНОЛОГИЯ/АНТРОПОЛОГИЯ

Асылбекова Н., Кистаубаева А., Доспанов О. КАЗАХСКИЕ ЭТНОГРАФИЧЕСКИЕ КОЛЛЕКЦИИ КУНСТКАМЕРЫ: МУЗЕЕВЕДЧЕСКИЙ АНАЛИЗ.....	270
Мусабаев К., Сиздилов Б., Малдыбек А. ЛОКАЛИЗАЦИЯ СРЕДНЕВЕКОВОГО ГОРОДА СУРИ: НА ОСНОВЕ ПИСЬМЕННЫХ И АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ СВИДЕТЕЛЬСТВ.....	282

ASIAN JOURNAL “STEPPE PANORAMA”

2026. 13 (1)

Бас редактор:

Қабылдинов З.Е.

Компьютерде беттеген:

Копеева С.Ж.

Құрылтайшысы және баспагері:

Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитеті
Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты ШЖҚ РМК

Редакция мен баспаның мекен-жайы:

050010, Қазақстан Республикасы, Алматы қ., Шевченко көш., 28-үй
ҚР ҒЖБМ ҒК Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты ШЖҚ РМК

Журнал сайты: <https://ajspiie.com>

Ш.Ш. Уәлиханов ат. ТЖЭИ басылған:

050010 Қазақстан Республикасы, Алматы қ., Шевченко көш., 28-үй